

SRIMAD VĀLMIKI RĀMĀYANA

A CRITICAL EDITION

With the commentary of Sri Govindaraja

AND

Extracts from many other commentaries and Readings.

ĀRANYAKĀNDA 3.



EDITED AND PUBLISHED BY

T. R. KRISHNACHARYA & T. R. VYASACHARYA,

Proprietors, Madhva Vilās Book Depot, Kumbakonam.



Printed by B. R. Ghanekar for the proprietors,

at the "Nirnaya-sagar" Press, 23, Kolbhat Lane,

BOMBAY.

1911.

(Registered according to the Act XXV of 1867.)

[All rights reserved by the publisher.]

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्गोविन्दराजीयव्याख्यानसमलंकृतम् ।

तथा

तिलकप्रभृत्यनेकापूर्वव्याख्यानोद्धृतैः
गोविन्दराजीयानुक्तापूर्वविषयैश्च संवलितम् ।



आरण्यकाण्डम् ३.

एतच्च

कुम्भघोणस्थेन श्रीमन्मध्वविलासपुस्तकालयाधिपतिना
टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण
टी. आर्. श्रीनिवासाचार्येण च

अनेकेषां विदुषां साहाय्येन नानादेशीयकोशानुसारेण

संशोध्य

मुंबापुर्यां

तुकाराम जावजी इत्येतेषां निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रे मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शके १८३३ विरोधकृन्नाम संवत्सरे ।

इदं पुस्तकं १८६७ संख्याकराजनियमस्य २५ संख्याकविभागानुसारतो लेखारूढं
कृत्वाऽस्य सर्वेऽधिकाराः प्रसिद्धिकर्तृभिः स्वाधीना रक्षिताः ।

—ॐ श्रीः ॐ—

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्भोविन्दराजीयव्याख्यासमलंकृतम् ।

—ॐ आरण्यकाण्डम् ३ ॐ—

श्रीरामचन्द्राय नमः ॥

—ॐ प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ॐ—

वाल्मीकिनादण्डकारण्यस्थतापसाश्रममण्डलवर्णनम् ॥ १ ॥ तत्रत्यैस्तापसैः स्वाश्रमप्रवेशिनां रामादीनां प्रत्युद्गममङ्गला-
शासनपूर्वकमध्यादिना पूजनम् ॥ २ ॥ तथारामं प्रति सप्रशंसनं स्वरक्षणप्रार्थनपूर्वकं स्तुतिप्रणामादिना परितोषणम् ॥ ३ ॥

प्रविश्य तु महारण्यं दण्डकारण्यमात्मवान् ॥ ददर्श रामो दुर्धर्षस्तापसाश्रममण्डलम् ॥ १ ॥
कुशचीरपरिक्षिप्तं ब्राह्म्या लक्ष्म्या समावृतम् ॥ यथा प्रदीप्तं दुर्दर्शं गगने सूर्यमण्डलम् ॥ २ ॥

श्रीरामचन्द्राय नमः ॥ वात्स्यश्रीशठकोपदेशिकवर-
श्रीपादरेण्वञ्जनैर्दृष्ट्या निर्मलया निरीक्ष्य बहुधा वल्मी-
कजन्माशयम् । श्रीमत्कौशिकवंशसागरमणिर्गोविन्द-
राजाह्वयो व्याचक्षेऽहमरण्यकाण्डमधुना पश्यन्तु
निर्मत्सराः ॥ १ ॥ श्रीरामायणराजस्य दत्त्वा पीतां-
म्बरं महत् । अर्पये परया लक्ष्म्या राजन्तीं रत्नमे-
खलाम् ॥ २ ॥ एवं पूर्वस्मिन्काण्डे जगज्जन्मादिका-
रणस्य वेदान्तवेद्यस्य ब्रह्मणो निरस्तसमस्ताविद्यत्वं
नित्यानन्दपरिपूर्णत्वं निखिलान्तर्यामित्वं निरतिशयो-
ज्ज्वल्यं निरुपमधर्मप्रवर्तकत्वमित्याद्यनन्तकल्याणगु-
णजातमुपवर्णितम् । संप्रति सज्जनसंरक्षणरूपं धर्म-
विशेषमभिधातुमारण्यकाण्डआरभ्यते । यद्वा पूर्व-
काण्डे पितृवचनपरिपालनरूपो धर्मः सद्भिरनुष्ठातव्य
इति प्राधान्येन दर्शितम् । अथ सज्जनसंरक्षणरूपं
धर्मविशेषं प्रतिपादयितुमारण्यकाण्ड आरभ्यते—
प्रविश्येत्यादि । तुशब्दः पूर्वारण्यवैलक्षण्यं द्योतयति ।

महारण्यं इतरदुरवगाहं । दण्डकारण्यं दण्डकस्य
राज्ञोरण्यं शुक्रशापादरण्यभूतं जनपदं । प्रविश्य ।
आसवान् धैर्यवान् । दुरवगाहमहागहनप्रवेशेऽप्यज-
नितभयलेश इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—दुर्धर्ष इति ।
हिंसादिभिरप्रभृष्य इत्यर्थः । रामः । तापसानां तप-
स्विनां आश्रममण्डलं आश्रमसमूहं । “तपोवने मठे
ब्रह्मचर्यादावाश्रमोस्त्रियां” इति बाणः । ददर्श ॥ १ ॥
अभिगम्यत्वायाश्रममण्डलं वर्णयति—कुशेत्यादिभि-
स्सार्धसप्तश्लोकैः । कुशैः यज्ञार्थमाहूतैः चीरैः स्नाना-
नन्तरमातपे परिशोषणार्थं क्षिप्रैर्वल्कलैश्च परिक्षिप्तं
व्याप्तं । ब्रह्मवेदः तत्संबन्धिनी । वेदाध्ययनतदर्थानु-
ष्ठानजन्येत्यर्थः । तया लक्ष्म्या श्रिया । समावृतं
समन्तादावृतं । अत एव गगने प्रदीप्तं गगनमध्यस्थ-
मित्यर्थः । दुर्दर्शं सूर्यमण्डलं यथा तथाऽवस्थितमि-
त्यर्थः । तद्वद्रक्षोभिरनभिभवनीयं । उदयास्तमय-
योर्हि सूर्यस्य मन्देहाख्यरक्षोभिराक्रमणं नतु मध्याह्ने

श्रीरामचन्द्राय नमः ॥ ति० प्रविश्येति । ऋषिदर्शितवर्त्मनेति शेषः ॥ दण्डकारण्यं प्रायेण महाराष्ट्रदेशोऽयं ॥ दुर्धर्षमिति पाठे
रक्षोयुतत्वादशक्यप्रवेशमित्यर्थः ॥ शि० तापसाश्रममण्डलं तापसानां परमात्मविचारशीलानां आश्रममण्डलं पर्णशालासमूहं । स०
आत्मवान् प्रशस्तचित्तः ॥ १ ॥ ती० ब्राह्मीलक्ष्मीः तपोजमितेजोविशेषः । तया समावृतत्वादेव गगनाधिकरणकसूर्यमण्डलव-
दुर्दर्शं रक्षोसुरादिभिर्द्रष्टुमप्यशक्यं ॥ शि० कुशचीराणि परिक्षिप्तानियस्मिन् । कुशचीराणां परिक्षिप्तं परिक्षेपोयस्मिन्स्तिमिति वा ॥

[पा०] १ ड. छ. झ. च. ट. रामोददर्श. २ ग. दुर्धर्ष. ३ च. घ. दुर्धर्ष.

शरणं सर्वभूतानां सुसंमृष्टाजिरं सदा ॥ मृगैर्बहुभिराकीर्णं पक्षिसङ्घैः समावृतम् ॥ ३ ॥
 पूजितं च प्रनृत्तं च नित्यमप्सरसां गणैः ॥ विशालैरग्निशरणैः सुग्भाण्डैरजिनैः कुशैः ॥ ४ ॥
 समिद्धिस्तोयकलशैः फलमूलैश्च शोभितम् ॥ आरण्यैश्च महावृक्षैः पुण्यैः स्वादुफलैर्वृतम् ॥ ५ ॥
 बलिहोमार्चितं पुण्यं ब्रह्मघोषैर्निनादितम् ॥ पुष्पैर्वन्यैः परिक्षिप्तं पद्मिन्या च सपद्मया ॥ ६ ॥
 फलमूलाशनैर्दान्तैश्चैरकृष्णाजिनाम्बरैः ॥ सूर्यवैश्वानराभैश्च पुराणैर्मुनिभिर्वृतम् ॥ ७ ॥
 पुण्यैश्च नियताहारैः शोभितं परमर्षिभिः ॥ तद्ब्रह्मभवनप्रख्यं ब्रह्मघोषैर्निनादितम् ॥
 ब्रह्मविद्धिर्महाभागैर्ब्राह्मणैरुपशोभितम् ॥ ८ ॥
 स दृष्ट्वा राघवः श्रीमांस्तापसाश्रममण्डलम् ॥ अभ्यगच्छन्महातेजा विज्यं कृत्वा महद्वनुः ॥ ९ ॥
 दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते रामं दृष्ट्वा महर्षयः ॥ अभ्यगच्छन्तथा प्रीता वैदेहीं च यशस्विनीम् ॥ १० ॥
 ते "तं सोममिवोद्यन्तं दृष्ट्वा वै धर्मचारिणः ॥ लक्ष्मणं चैव दृष्ट्वा तु वैदेहीं च यशस्विनीम् ॥
 मङ्गलानि प्रयुज्जानाः प्रत्यगृह्णन्तद्व्रताः ॥ ११ ॥

॥ २ ॥ अत एव शरण्यं शरणार्हं । "तदर्हति" इति यत्प्रत्ययः । सहजैरप्रयुक्तवध्यघातुकभावाभावेन सर्वप्राणिनां वरणीयमित्यर्थः । रक्षोभ्यो भीतानां वासाहं वा "शरणं गृह्णक्षित्रोः" इत्यमरः । सदा सुसंमृष्टाजिरं सम्यक् संमृष्टाङ्गणं । "अङ्गणं चत्वारजिरं" इत्यमरः । सर्वभूतशरण्यत्वं प्रपञ्चयति मृगैरिति ॥ ३ ॥ प्रनृत्तं प्रकृत्युत्तवत् । अर्शआद्यच्च बहुव्रीहिर्वा । अतिरमणीयप्रदेशत्वाद्देवतासान्निध्याद्वा नर्तनं । अत एव पूजितं । अग्निशरणैः अग्निहोत्रगृहैः । सुखमुखानि भाण्डानि यज्ञपात्राणि सुग्भाण्डानि "स्म्यश्चकपालानि च" इत्याद्यान्नातानि तैः । "वणिङ्मूलधने पात्रे भाण्डं" इतिवैजयन्ती । कुशैः परिस्तरणार्थैः । कुशचिरेत्यत्र संगृहीतकुशोक्तिः ॥ ४ ॥ अरण्ये भवैः आरण्यैः ॥ ५ ॥ बलिभिः भूतबलिप्रभृतिभिः होमैर्वैश्वदेवादिहोमैश्च । अर्चितं सत्कृतं । ब्रह्मघोषैर्वैदघोषैः । निनादितं संजातनिनादं । पुण्यैः देवपूजार्थमुपक्षिप्तैः ।

सपद्मया पद्मसहितया । पद्मिन्या सरस्या ॥ ६ ॥ मुनिषु तारतम्यप्रदर्शनार्थं सूर्यवैश्वानराभैरित्युपमानद्वयं । पुराणैः वृद्धैः ॥ ७ ॥ परमर्षिभिः उक्तमुनीनामपि पूजनीयैः । तत् प्रसिद्धं । ब्रह्मभवनप्रख्यं ब्रह्मलोकतुल्यप्रसिद्धिकं ब्रह्मघोषैः कर्मकालिकवेदमन्त्रघोषैः । निनादितं । ब्रह्मविद्धिः परब्रह्मज्ञानिभिः । महाभागैः महाभाग्यैः । "भागो रूपार्थके प्रोक्तो भागधेयैकदेशयोः" इति विश्वः । एतादृशं तापसाश्रममण्डलं ददर्शेति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ८ ॥ विज्यं विसृष्टमौर्वीकं । कृत्वा । विनीतवेषप्रवेश्यत्वादाश्रमाणामाश्रममृगपक्ष्यादिभयनिवृत्त्यर्थं च विज्यकरणं । अभ्यगच्छत् अभिमुखीभूयगतः ॥ ९ ॥ दिव्यं लोकविलक्षणं ज्ञानं तेन उपपन्ना युक्ताः । अतीतानागतज्ञानवन्त इत्यर्थः । रामोयं रावणवधार्थमवतीर्णो विष्णुः सीता लक्ष्मीः लक्ष्मणश्च तदंश इतिविज्ञाततदवताररहस्या इतियावत् ॥ १० ॥ ते तमित्यादिसार्धश्लोक एका-

स० ब्राह्म्यालक्ष्म्या ब्राह्मणसंबन्धिन्याशोभया वेदसंबन्धिन्यावा ॥ २ ॥ स० फलमूलैः उक्तकन्दैः । विफलाविशरणेकर्मणिष्व् । फलानिमूलानि चतैरितिवा ॥ ५ ॥ स० पद्मिन्या सरस्यापरिक्षिप्तं सरामः पद्मया रमारूपयासीतयासह ददर्शेत्यनेनान्वयः ॥ ६ ॥ ति० ब्रह्मविद्धिः सर्वत्रब्रह्मानन्यत्त्वज्ञानवद्भिः । ब्राह्मणैः उक्तलक्षणैरन्वर्थब्राह्मणैः । तादृशैर्युक्तत्वादेवब्रह्मभवनप्रख्यत्वमाश्रमस्य ॥ ८ ॥ स० तापसानामाश्रमे श्रमाभावविषये मण्डलीकृतयत्तद्वनुः विज्यं कृत्वाऽभ्यगच्छदित्यन्वयः ॥ ९ ॥ स० पूर्वमेतन्निमित्तकरक्षोविक्षोभभिया त्यक्तचित्रकूटाः पुनाराममागतमवलोक्य न जहृर्षिरेमहर्षयः किमित्यतोनेत्याह—महर्षय इति । नायंरूढोमहर्षिशब्दः किंतुयौगिकइत्याह—दिव्यज्ञानोपपन्ना इति । एतेन चित्रकूटेरामसहवासाननुमतिरत्रतदनुमतिश्च खरादिनिराकरणहेतुस्थानत्वतत्स्थानत्वाभ्यामिति सूचयति ॥ १० ॥ तनि० प्रत्यगृह्णन् आत्मीयताकरणप्रतिग्रहः ।

[पा०] १ क. ग. ड.—ट. चोपनृत्तं. २ झ. पुण्यस्वादुफलैः. ३ घ. युतं. ४ च. छ. ज. घोषानुनादितं. क. घोषविनादितं. ५ ग. ड. झ. व. ट. पुण्यैश्चान्यैः. छ. पुण्यैरन्यैः. ६ झ. व. ट. युतं. ७ च. छ. ज. विनादितं. ८ क. ख. ग. ड.—ज. व. तद्दृष्ट्वा. झ. तद्दृष्ट्वा. ९ ड. च. झ. व. ट. अभिजगमुस्तदाप्रीताः. घ. अभ्यगच्छन्ततेप्रीताः. ग. अभ्यागच्छन्तसौमित्रि. क. अभ्यागच्छन्तदाप्रीत्या. १० घ. तपस्विनी. ११ ड. झ. व. ट. तेतु. १२ क. ग. ड.—ट. धर्मचारिणं. १३ क. दृष्ट्वावै.

रूपसंहननं लक्ष्मीं सौकुमार्यं सुवेषताम् ॥ ददृशुर्विस्मिताकारा रामस्य वनवासिनः ॥ १२ ॥
 वैदेहीं लक्ष्मणं रामं नेत्रैरनिमिषैरिव ॥ आश्चर्यभूतान्ददृशुः सर्वे ते वैनचारिणः ॥ १३ ॥
 अत्रैनं हि महाभागाः सर्वभूतहिते रतम् ॥ अतिथिं पर्णशालायां राघवं संन्यवेशयन् ॥ १४ ॥
 ततो रामस्य सत्कृत्य विधिना पावकोपमाः ॥ आजहुस्ते महाभागास्सलिलं धर्मचारिणः ॥
 [मङ्गलानि प्रयुज्जाना मुदा परमया युताः] ॥ १५ ॥

न्वयः । ते त्रिकालज्ञाः । तं राक्षसनिरासायावतीर्णं रामं । उद्यन्तं सोममिव स्थितं अन्धकारनिवर्तनप्रवृत्तं चन्द्रमिव स्थितं । यद्वा उद्यन्तं सोममिव प्रतिपञ्चन्द्रमिवार्चनीयं । यद्वा वनराज्यन्तःप्रादुर्भवत्तया मेधावृतमिन्दुमिव स्थितं । धर्मचारिणो दृष्ट्वा स्वाचर्यमाणधर्मारार्थं साक्षात्कृत्य । यद्वा इतः पूर्वं धर्मवीर्येण पश्यन्ति संप्रति चक्षुषा साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा लक्ष्मणं च वैदेहीं च दृष्ट्वा मङ्गलानि प्रयुज्जानाः स्वापेक्षितरक्षाभ्यर्थनात्प्रागेव मङ्गलानि प्रयुज्जानाः । रामस्य सौन्दर्यसौकुमार्यादिकं दृष्ट्वा रक्षोभूयिष्ठे च वने किं भविष्यतीति व्याकुलहृदयतया तस्मै विरोधिनि-रसनवचनानि प्रयुज्जानाः । दृढव्रताः अशिथिलतद्रक्ष्यत्वनियमाः सन्तः । प्रत्यगृह्णन् प्रतिगृहीतवन्तः । प्रत्युत्थानफलप्रदानाद्युपचारमकुर्वन्नित्यर्थः ॥ ११ ॥ मङ्गलाशासननिमित्तं सौन्दर्यसौकुमार्यादिकमाह—रूपेति । रूपस्य शरीरस्य संहननं “समः समविभक्ताङ्गः” इत्युक्तावयवसंस्थानविशेषं । लक्ष्मीं समुदायशोभां । सौकुमार्यं पुष्पहासतुल्यकोमलतां । सुवेषतां शोभनलावण्यवत्तां । लावण्यस्वरूपमुक्तम् “मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु लावण्यं तदिहोच्यते” इति ॥ विस्मितानामाकारा इवाकारा येषां ते विस्मिताकाराः । विस्मयावेदकस्वमुखप्रसादफुलनेत्रत्वादियुक्ता इत्यर्थः । वनवासिनः विकारहेतौ सत्यप्यविकृतचित्ता इत्यर्थः । वनवासि-

नोपि विस्मिताकाराः सन्तः रामस्य रूपसंहननादिकं ददृशुः । अभेदेन प्रत्ययद्योतनार्थं चकाराप्रयोगः । यद्वा अभूषणेऽपि भूषितवद्भासमानत्वं रूपं । तथोक्तं “अङ्गान्यभूषितान्येव वलयाद्यैर्विभूषणैः । येन भूषितवद्भाति तद्रूपमितिकथ्यते” इतिसंहननं सौन्दर्यं तदप्युक्तं “अङ्गप्रत्यङ्गकानां सन्निवेशो यथोचितः । सुश्रिष्टसन्धिबन्धः स्यात्तत्सौन्दर्यमिहोच्यते” इति ॥ लक्ष्मीं लावण्यं तच्चोक्तं पूर्वमेव । सौकुमार्यमप्युक्तमेव । सुवेषतां उचितशृङ्गारसंपन्नत्वं ॥ १२ ॥ एतं न्यायं सीतालक्ष्मणयोरप्यतिदेषुमाह—वैदेहीमिति । सर्वे वनचारिणः । आश्चर्यभूतान् अदृष्टपूर्वतया आश्चर्यावहान् वैदेहीं लक्ष्मणं रामं च दिव्यरूपदर्शनजनिता-नन्दमङ्गभीरुतया विस्मयविस्फारितेक्षणतया च सर्वथा निर्निमेषैरिव स्थितैर्नेत्रैरुपलक्षिताः सन्तः ददृशुः । अनेन पूर्वश्लोके विस्मिताकारा इत्येतद्विवृतम् ॥ १३ ॥ अत्र आश्रममण्डले । महाभागाः महाभाग्या ऋषयः । सर्वभूतहिते रतं । अतिथिं न्यायतः पूजार्हं । एनं राघवं । पर्णशालायां स्वस्वपर्णशालायां संन्यवेशयन् स्थापयामासुः ॥ १४ ॥ रामस्य सत्कृत्येति षष्ठ्यर्थी । “नलोकाव्ययनिष्ठा” इत्यादिना निषेधात् । सत्कृत्य सत्कारं कृत्वा कुशलप्रश्नादिकं कृत्वेत्यर्थः । पावकोपमा इत्यनेन रामस्य पवित्राणां पवित्रत्वमुक्तं धर्मचारिण इत्यनेन सत्कारस्य धर्माचरणफलत्वमुक्तं । महाभागा इति सुकृतपरिपाक उच्यते । सलिलं

“निसृष्टात्मासुहृत्सुच” इति वक्ष्यति । स० उद्यन्तं सोमं चन्द्रमिव । एतेन स्वराजदर्शनेनेव महर्षीणां हर्षोद्योत्यते । “सोमो वै ब्राह्मणानां राजा” इति श्रुतेः । यद्वा सोमं उमयासहितं रुद्रमिवोद्यन्तं लक्ष्मणमित्युत्तरत्रापि संबध्यते । उभयोश्शेषरुद्रयोस्साम्यादिति भावः ॥ ती० तं राममेव खेष्टदेवतात्वेन प्रत्यगृह्णन् स्त्रीचक्रुरित्यर्थः ॥ ११ ॥ स० सुवेषतां सुशोभनोवेषः कृत्रिमतापसाकारता यस्य तस्य भावस्सुवेषता तां । वनवासिन इति पञ्चमं रामविशेषणं । प्रथमा बहुवचनान्तमृषिविशेषणं ॥ १२ ॥ तनि० नेत्रैरनिमिषैरिव जगन्मोहनदिव्यमङ्गलविग्रहदर्शनानन्दविच्छेदभयेन निमेषरहितैर्नेत्रैः । इव शब्दोवाक्यालङ्कारे । अनिमिषत्वे हेतुमाह—आश्चर्यभूतानिति । ती० वनचारिणः पशुपक्षिमृगादयः । अयं भावः पद्मभवप्रमुखानामप्यशोचरो भगवान्सीता-

[पा०] १ ग. च. छ. ज. आश्चर्यभूताः. २ ग. सर्वे च. ३ क. ड.—झ. ज. वनवासिनः. ४ ख. च. ज. अत्रैवं. छ. तत्रै. नं. ५ ट. सर्वभूत. ६ क.—ज. रताः. ७ क. च. छ. ज. ज. रामसुसत्कृत्य. ८ ख. प्रजहुः. ९ क. ट. ब्रह्मचारिणः. १० इदमर्थं क. ड.—ट. पाठेषु दृश्यते.

मूलं पुष्पं फलं वन्यमाश्रमं च महात्मनः ॥ निवेदयित्वा धर्मज्ञास्तैतः प्राञ्जलयोऽब्रुवन् ॥ १६ ॥
 धर्मपालो जनस्यास्य शरण्यस्त्वं महायशः ॥ पूजनीयश्च मान्यश्च राजा दण्डधरो गुरुः ॥ १७ ॥
 इन्द्रस्येह चतुर्भागः प्रजा रक्षति राघव ॥ राजा तस्माद्वरान्भोगान्भुङ्क्ते लोकनमस्कृतः ॥ १८ ॥
 ते वयं भवता रक्षया भवद्विषयवासिनः ॥ नगरस्थो वनस्थो वा त्वं नो राजा जनेश्वरः ॥ १९ ॥
 न्यस्तदण्डा वयं राजञ्जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ॥ रक्षितव्यास्त्वया शश्वद्गर्भभूतास्तपोधनाः ॥ २० ॥

अर्घ्याद्युचितं आजहुः ॥ १५ ॥ धर्मज्ञाः शेषिणि
 शेषवृत्तिरूपधर्मज्ञाः । प्राञ्जलयः प्रकृष्टाञ्जलयः ।
 मूर्ध्नि कृताञ्जलय इत्यर्थः । महात्मनः शेषिणो रामस्य ।
 वन्यमूलादिकं आश्रमं च । निवेदयित्वा इमानि भवदी-
 यानि यथेष्टं विनियुङ्क्ष्वेति निवेद्य । ततोऽब्रुवन्
 ॥ १६ ॥ धर्मपालः वर्णाश्रमधर्मपालकः । अस्य
 आर्तस्य मुनिजनस्य । शरण्यः शरणार्हः । पूजनीयश्च
 देवताबुद्ध्या अर्चनार्हः । मान्यः राजबुद्ध्या बहुमा-
 नार्हः । मान्यत्वेहेतुः—राजा दण्डधर इति । दण्डस्य
 निग्रहस्य धरः कर्ता । पूजनीयत्वे हेतुः—गुरुरिति
 ॥ १७ ॥ पूज्यत्वे हेत्वन्तरमाह—इन्द्रस्येति । इह भूस्वर्गौ
 इन्द्रस्य चतुर्भागः चतुर्थांशः । राजा प्रजा रक्षति ।
 तस्माद्धेतोः । वरान् श्रेष्ठान् भोगान् भुङ्क्ते अनुभवति ।
 इन्द्रस्येति लोकपालान्तराणामुपलक्षणं । “अष्टमिलो-
 कपालानां मात्राभिः कल्पितो नृपः” इति वचनात् ।
 वस्तुतस्तु इन्द्रशब्दोऽयं परमात्मपरः । इति परमैश्वर्ये
 इति धातोस्तत्रैव मुख्यवृत्तित्वात् “इन्द्रो मायाभिः पुरु-
 रूपईयते” इति श्रौतप्रयोगाच्च । इन्द्रस्य परमात्मनः ।

चतुर्भागः चतुर्थांशः । तदवतारं भूते व्यक्तिचतुष्टये एक-
 व्यक्तिभूतो भवान्भोगान्भुङ्क्ते इत्यर्थः । पूर्वापरश्लोकानु-
 गुण्याच्चायमेवार्थः । नह्यन्यस्मै ऋषयः प्राञ्जलयो
 भवन्ति नचाश्रमं निवेदयन्ति नापि गर्भभूतत्वं वदन्ति
 ॥ १८ ॥ भवता रक्ष्यत्वे त्वदेशवासित्वमेव निष्प्रमा-
 दोहेतुः नोपासनादिकमित्याहुः—ते वयमिति । ते वयं
 आर्ता वयं । भवता रक्षयाः । आर्तरक्षणदीक्षितेन
 त्वया रक्षितुमर्हाः । किमुपासनबलेनैवमुच्यते नेत्या-
 हुः—भवद्विषयवासिन इति । भवदेशवासित्वमेव
 भवद्रक्ष्यत्वेहेतुः नान्यः । तत्र प्रमादादिसंभवात्
 देशवासित्वे तदभावादिति भावः । भवतु तथैव
 रक्षिष्यामः यदारक्षणप्रदेशे स्थास्याम इत्याहुः—
 नगरस्थ इति । नगरस्थः सिंहासनस्थो वा । वनस्थः
 तद्रहितो वा । त्वं स्वतःसिद्धसर्वशक्तिकः निरुपाधिकस-
 र्वशेषी च त्वं नः अस्माकं राजारक्षकः । तत्रहेतुः—जने-
 श्वर इति । निरुपाधिकसर्वशेषीत्यर्थः ॥ १९ ॥ ननु भवन्त
 एव तपःप्रभावेन स्वरक्षणक्षमा इत्याहुः—न्यस्तेति ।
 न्यस्तः त्यक्तो दण्डो यैस्ते न्यस्तदण्डाः । शापतो निग्र-

लक्ष्मणोपेतः श्रीरामः पङ्कपरिगङ्गाप्रवाहवदस्माकमपि पुरतः प्रादुरासीदिति मृगादयोऽप्याश्चर्ययुता ददशुरित्यर्थः ॥ १३ ॥ तनि०
 आत्मीयभरसमर्पणमत्रोच्यते ॥ स० निवेदयित्वा सर्वतावकमित्युक्त्वा । प्राञ्जलयः बद्धाञ्जलयः । क्षत्रियं प्रत्यपि विदितस्वरू-
 पाणामृषीणामजलिबन्धउचित इति नानौचिती ॥ १६ ॥ शि० धर्मपालः परमधर्मरक्षकः अतएव अस्य एतल्लोकस्थस्य जनस्य
 इन्द्रस्य तदुपलक्षितोऽर्धलोकस्थस्य च ब्रह्मादित्रयस्य वा शरण्यः शरणेहितः अतएव महायशः समातिशयरहितयशोविशिष्टः ॥ १७ ॥
 शि० चतुर्भागः चतुर्णां अर्थधर्मकाममोक्षाणां भागः आश्रितकर्तृकसेवा यस्मात्सः ॥ १८ ॥ ति० भवद्विषयवासिन इति ।
 विषयो देशः । सार्वभौमत्वाद्दण्डकारण्यमपि तद्देशेवेति भावः । विष्णवतारत्वात्सर्वोदेशस्तवैवेति गूढोऽभिप्रायः । स० यद्वा
 भवद्विषये वासिनः लक्ष्मणविषयध्यानयुक्ताः ॥ तनि० ते पूर्वोक्तप्रकारेणात्मात्मीयभरसमर्पकाः । वयं उपायशून्यत्वापायब-
 हुलत्वादिमन्तः । भवता निरुपाधिकसर्वलोकशरण्येन रक्षयाः । अतिप्रसङ्गपरिहारार्थमाह—भवद्विषयवासिन इति । भवद्विषय-
 वासित्वात् साकेतसंभवचराचरजन्तुन्यायेन प्रपत्तिनिरपेक्षमेव रक्षणमित्येकः पक्षः । पूर्वोत्तरश्लोकपर्यालोचनया प्रपत्तिद्वारकमि-
 त्यन्यः पक्षः । नच पूर्वकृतात्मात्मीयरक्षाभरसमर्पणेनैव प्रयोजने सिद्धे विषयवासित्वकथनं व्यर्थमिति शङ्क्यं । रक्षके पश्यति तत्सं-
 निधाने रक्ष्यविनाशस्य दोषभूयस्त्वकथनार्थत्वात् विषयवासित्वस्य निरपेक्षहेतुत्वनिर्बन्धेपि मोक्षव्यतिरिक्तरक्षणोपायस्याविरोधात् ।
 नह्यत्र महर्षयो मोक्षापेक्षयोपायानुष्ठानंचक्रुः किंतु दुष्टराक्षसनिरसनापेक्षया । नगरस्थो वनस्थो वेति इतरे मूर्धाभिषिक्ताः बुद्धि-

[पा०] १ क. पुष्पमूलं. घ. पुष्पमूलफलं. ड. झ. ट. पुष्पमूलफलं सर्वं. २ घ. महात्मने. ३ ड. च. झ. ट.
 तेषु प्राञ्जलयः. ४ ड. झ. ट. शरण्यश्च. ख. ग. शरणं च. ५ क. घ.—ट. इन्द्रस्यैव. ६ ड. झ. ट. न्भोगान्भोगान्भुङ्क्तेनमस्कृतः.
 क. ख. ग. छ. ज. भोगान्भोगान्भुङ्क्तेनमस्कृतः. ७ ड. झ. ट. रक्षणीयाः.

एवमुक्त्वा फलैर्मूलैः पुष्पैर्वन्यैश्च राघवम् ॥ अन्यैश्च विविधाहारैः सलक्ष्मणमपूजयन् ॥ २१ ॥
तथान्ये तापसाः सिद्धा रामं वैश्वानरोपमाः ॥ न्यायवृत्ता यथान्यायं तर्पयामासुरीश्वरम् ॥ २२ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

मुनिकृतातिथ्यस्वीकारपूर्वकंसीतालक्ष्मणाभ्यांसहवनमभ्यं प्रविष्टवतारामेणतत्रविराधाख्यचोरराक्षसदर्शनम् ॥ १ ॥ विरा-
धेनसीतापहरणपूर्वकराघवौप्रतिसर्गहर्णतद्बधप्रतिज्ञानम् ॥ २ ॥ सीतायास्तादृशावस्थादर्शनेनकैकेयुपालंभगर्भवचनोक्ति-
पूर्वकंशोचन्तरामंप्रतिलक्ष्मणेनससान्वनंविराधवधप्रतिज्ञानम् ॥ ३ ॥

कृतातिथ्योथ रामस्तु सूर्यस्योदयनं प्रति ॥ आमन्त्र्य सै मुनीन्सर्वान्वनमेवान्वगाहत ॥ १ ॥

हकरणरहिता इत्यर्थः । तत्र हेतुः—जितक्रोधा इति । तपोनाशभीत्या त्यक्तक्रोधा इत्यर्थः । तत्रापि हेतुः—जितेन्द्रिया इति । इन्द्रियजयेन कामाद्यभिष्वङ्गाभावात्तन्मूलक्रोधरहिता इत्यर्थः । वस्तुतस्तु स्वसामर्थ्ये सत्यपि स्वरूपविरोधान्नास्माभिरस्मद्रक्षणमुचितमित्याहुः । त्वया रक्षितव्या इति । अनन्यार्हशरणा इत्यर्थः । गर्भभूताः प्रजातुल्याः । अनेनानन्यार्हशेषत्वमुक्तं । शश्वदिति काकाक्षिन्यायेनोभयत्राप्यन्वेति । तेनानन्यार्हशेषत्वानन्यशरणत्वयोस्त्वाभाविकत्वमुक्तं तथापि साधनं विना रक्षणेऽतिप्रसङ्गस्यादित्यत्राहुः । तपोधना इति । तपोत्र न्यासनिक्षेपापरपर्यायः “तस्माद्यासमेषां तपसामतिरिक्तमाहुः” इति श्रुतेः प्रपत्येकधनावयमित्यर्थः । अस्मत्कृतां प्रपत्तिं व्याजीकृत्यास्मान्नक्षेत्यर्थः । रक्षणमत्र मोक्षप्रापणमेव । खरादिभ्यस्त्राणस्य शरभङ्गाश्रमवासिभिर्वक्ष्यमाणत्वात् । इमे तु मुनयो मोक्षैकपराः ॥ २० ॥ अतस्तेषां प्रपन्नानां यथोचितकैङ्कर्यप्रवृत्तिं दर्शयति—एवमित्यादि । ऋषयः एवमुक्त्वा सलक्ष्मणं राघवं । वन्यैः पुष्पैः फलादिभिश्चापूजयन् । राघवमित्यनेन सीतापूजनमप्यर्थसिद्धं । मिथुनशेषित्वस्यैव स्वरूपत्वात् । प्रभाप्रभावक्यायेन तयोरपृथग्भावात् । अन्यैः संकल्पसिद्धैः । विविधा-

हारैः मृष्टान्नादिभिः ॥ २१ ॥ सिद्धाः सिद्धसाधननिष्ठाः । न्यायवृत्ताः न्ययानुगुणव्यापाराः । स्वरूपानुरूपकैङ्कर्यवृत्तय इत्यर्थः । वैश्वानरोपमाः अस्पृष्टविरोधिनः स्वरूपविरुद्धनिषिद्धकाम्यकर्मन्तरत्यागिन इत्यर्थः । अन्ये पूर्वभ्यो विलक्षणाः । तापसाः कायिककैङ्कर्याशक्ता इत्यर्थः । ईश्वरं परमशेषिणं रामं । यथान्यायं यथोचितं । स्तुतिप्रणामादिभिस्तर्पयामासुरित्यर्थः ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

एवं प्रथमसर्गेण सिद्धसाधननिष्ठानां मुमुक्षूणां मुनीनां तदीयपर्यन्तं विशिष्टविषयकैङ्कर्यं प्रतिपाद्य खरवधार्थमुनिजनशरणागतिवक्ष्यञ्छरण्यत्वोपयोगिसामर्थ्यं विराधवधकथनमुखेन बोधयितुमुपक्रमते । कृतातिथ्य इत्यादिना । अतएव संक्षेपे विराधं राक्षसं हत्वा शरभङ्गं ददर्श हेत्यत्र विराधवधोपहारमुखेन शरभङ्गं दृष्टवानिति व्याख्यातं । तुशब्देन अत्र्यादिकृतातिथ्याद्वैलक्षण्यमुच्यते । अनन्यप्रयोजनदत्तं हि भगवतः परमभोग्यं पत्रं पुष्पमित्यादि । अथशब्दः कृत्स्नवाची । कात्स्न्येन कृतातिथ्य इत्यर्थः । भक्तैर्यत्किञ्चिद्वत्-

बलेन स्थानबलैर्न चतुरङ्गबलेनच खराज्यमात्ररक्षणेसमर्थाभवन्ति । सकललोकरक्षणधुरंधरस्यासहायशूरस्यतव नगरवासेकिंबलमुपचीयते वनवासेकिमपचीयते स्वाभाविकनित्यनिरतिशयशक्तिसंपन्नस्यावसादकंसत्त्वंकिमपिनास्तीत्यर्थः । सोपाधिकशेषिणो देशविशेषादिसंबन्धापेक्षा । निरुपाधिकशेषिणस्तव यत्रकुत्रचिदवस्थानेप्यस्मद्रक्षणमावश्यकमितिराजशब्दार्थः ॥ १९ ॥ स० सलक्ष्मणं लक्ष्मणेन श्रीवत्सचिह्नेन वैदेह्या सहितमितियावत् । एतेन पूर्वैरामलक्ष्मणाभ्यांसहदृष्टायासीतायाः कथमनर्च्यत्वमितिशङ्कापरास्ता । ति० सलक्ष्मणमित्यनेन लक्ष्मणस्याप्याहारभक्षणंस्पष्टमुक्तं ॥ २१ ॥ ती० सिद्धाः भरद्वाजादिवत्सिद्धसंकल्पाः । न्यायवृत्ताः न्यायोभगवदुपासनादिरूपधर्मैः सएववृत्तंशीलंयेषांतेतथा ॥ २२ ॥ इतिप्रथमसर्गः ॥ १ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. ड.—ट. पुष्पैर्वन्यैश्च. २ क. ख. च. छ. ज. पार्थिवं. ३ क. ख. ग. ड.—ट. वन्यैश्च. ४ च. छ. ज. व. वैश्वानरोपमं. ५ ख. ग. आमन्त्र्यच.

नानामृगगणाकीर्णं शार्दूलवृक्षसेवितम् ॥ ध्वस्तवृक्षलतागुल्मं दुर्दर्शसलिलाशयम् ॥ २ ॥
 निष्कूजनानाशकुनिश्छिद्रिकागणनादितम् ॥ लक्ष्मणानुगतो रामो वनमध्ये ददर्श ह ॥ ३ ॥
 सीतया सह काकुत्स्थस्तस्मिन्धोरमृगायुते ॥ ददर्श गिरिशृङ्गाभं पुरुषादं महास्वनम् ॥ ४ ॥
 गम्भीराक्षं महावक्त्रं विकटं विषमोदरम् ॥ बीभत्सं विषमं दीर्घं विकृतं घोरदर्शनम् ॥ ५ ॥
 वसानं चर्म वैयाघ्रं वसार्द्रं रुधिरोक्षितम् ॥ त्रासनं सर्वभूतानां व्यादितास्यमिवान्तकम् ॥ ६ ॥
 त्रीन्सिंहांश्चतुरो व्याघ्रान्द्वौ वृकौ पृषतान्दश ॥ सविषाणं वसादिग्धं गजस्य च शिरो महत् ॥
 अवसज्यायसे शूले विनदन्तं महास्वनम् ॥ ७ ॥
 स रामं लक्ष्मणं चैव सीतां दृष्ट्वा च मैथिलीम् ॥ अभ्यधावत संकुद्धः प्रजाः काल इवान्तकः ॥ ८ ॥
 स कृत्वा भैरवं नादं चालयन्निव मेदिनीम् ॥ अङ्केनादाय वैदेहीमपक्रम्य ततोऽब्रवीत् ॥ ९ ॥
 युवां जटाचीरधरौ सभार्यौ क्षीणजीवितौ ॥ प्रविष्टौ दण्डकारण्यं शरचापासिंधारिणौ ॥ १० ॥

मपि तत्सर्वातिथ्यत्वेन हि भगवान्स्वीकरोति । सूर्य-
 स्योदयनंप्रतीति कर्मप्रवचनीययोगे द्वितीया । “लक्ष-
 णेत्थंभूताख्यात-” इत्यादिना प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वं ।
 उदयनं प्रति उदयकाले । प्रातःस्नानादिकर्मावसान
 इत्यर्थः । वनमेवान्वगाहत नच तत्र स्थातुमैच्छदित्यर्थः
 ॥ १ ॥ नानामृगगणेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । ध्वस्त-
 वृक्षलतागुल्मं तुङ्गकठिनविराधदेहसंपर्कादिति भावः ।
 दुर्दर्शसलिलाशयमित्यत्राप्रेष्यमेव हेतुः । निष्कूजना-
 नाशकुनि निःशब्दनानाविधपक्षिकं । सुदूरमुड्डीयमा-
 नोपि पक्षी तस्माद्विया निःशब्दं लीयत इति भावः ।
 छिद्रिकागणनादितं छिद्रिकाभिस्तु दुर्दर्शत्वात्सर्वदा
 शब्द्यत इत्यर्थः । नानेत्यादि सर्वं वनमध्यविशेषणं
 ॥ २—३ ॥ सीतया सहेत्यादि सार्धश्लोकचतुष्टय-
 मेकान्वयं । घोरमृगास्तरक्षवादयः । पुरुषानन्ति भक्ष-
 यतीति पुरुषादः । पचाद्यच् । राक्षसमित्यर्थः । महा-
 स्वनं दृढकण्ठध्वनिकं ॥ ४ ॥ गम्भीराक्षं निम्नाक्षं ।
 महावक्त्रं पृथुतरमुखं । विकटं विशालं । विषमो-

दरं निम्नोन्नतोदरं । बीभत्सं मांसरुधिरालिप्तशरीर-
 तया कुत्सितं । विषमं न्यूनाधिकावयवं । विकृतं
 उक्तप्रकारेण विकृतवेषं । अतएव घोरदर्शनम् ॥ ५ ॥
 वसा मांसं तथा आर्द्रं । रुधिरोक्षितं रक्तसिक्तं ।
 व्यादितास्यं व्यात्तास्यं । आर्ष इत् ॥ ६ ॥ भक्षणा-
 र्थमिति शेषः । पृषतान् बिन्दुमृगान् । आयसे अयोम-
 ये । शूले अवसज्य प्रोतान् कृत्वा । महास्वनं यथाभवति
 तथा विनदन्तं विनादं कुर्वन्तं ॥ ७ ॥ काले संहार-
 काले । प्रजा उद्दिश्य अन्तको यथा धावति तथा
 अभ्यधावत ॥ ८ ॥ अङ्केन कटिप्रदेशेन ॥ ९ ॥
 सभार्याविति भार्याशब्दो योषिन्मात्रवाचीत्येके वदन्ति ।
 अन्ये तु यथा “प्राणभृत उपदधाति” इत्यत्र प्राणभृ-
 त्छब्दः प्राणभृदप्राणभृत्साधारणः । यथाच “ऋतं
 पिबन्तौ” इत्यत्र पानकर्त्रकर्तृसाधारणो जीवेश्वरयोः
 पिबच्छब्दप्रयोगस्तथा छत्रिन्यायेनात्रापि सभार्यावि-
 त्युक्तमित्याहुः । तथापि ध्वनिदोषोऽवर्जनीयः । वस्तु-
 तस्तु द्वयोरेका भार्यास्तीति दुर्बुद्धिनैवमुक्तमिति

स० कुरुपाण्डवव्यायेन नानामृगगणाकीर्णं ऋक्षशार्दूलसेवितमितिसंभवति । दुर्दर्शसलिलाशयं गम्भीरालात् ॥ २ ॥ शि०
 छिद्रिकागणनादितमित्यनेन छिद्रिकाशब्दस्यराक्षसप्रियत्वंसूचितं ॥ स० निष्कूजनानाशकुनि खधनुर्दर्शनेननिशब्दनानापक्षि ।
 छिद्रिकानांचीरीणां । लक्ष्मणः अनुगतोयंरामसः । लक्ष्मणानुचरइतिपाठे लक्ष्मणैः शुभलक्षणैः अनुचरास्सर्वेपियस्य सः ॥ ३ ॥
 स० मृगाणामयुतंयस्मिस्तस्मिन् । ती० गिरिशृङ्गाभं गिरेःशृङ्गं आभा उपमा यस्यतः ॥ ४ ॥ ती० टी० अत्र विराधेनसी-
 ताग्रहणं स्वाधौघपरिहारार्थमेव नतुदारबुद्ध्या । तदुक्तंस्कान्दे “सोपितांजानकीं दृष्ट्वाशीघ्रं संजातविक्रमः । इयंपुरामहाशक्ति-
 स्सेयंस्वर्गस्यकारणम् । अस्याविबोधोभोक्षिपिकारणं बन्धनेपि च । तस्मादिमांभजिष्यामिदिष्ट्वाप्राप्तं हि दर्शनम् । इति दर्शनमात्रेण
 विमुक्ताधौघपञ्जरः । भक्तियुक्तोजह्रैरनासीतांचैतन्यरूपिणीम् ।” इति । शि० अङ्केन शीघ्रगत्या । वैदेहीं अपक्रम्य स्वस्कन्ध-
 योस्संस्थाप्य ॥ ९ ॥ ती० यद्वा सभायामार्यौ सभार्यौ । स० सभार्यौ भार्यासहितौ । सीतायाउभयभार्यालभ्रमेणेयमुक्तिः । द्वयो-

[पा०] १ ग. समाकीर्ण. २ ट. शकुनं. ३ ग. सेवितं. ४ ड. झ. ट. लक्ष्मणानुचरो. ५ क. ख. ग. वनमध्येतु काकुत्स्थः.
 ६ च. झ. अ. ट. गम्भीराक्षं. ७ ग. घ. महासलं. ८ क. च. ज. अ. विकृतोदरं. झ. ट. विकटोदरं. ९ क. ख. ग. अभ्यधा-
 वत्सुसंकुद्धः. क. ख. ग. अभ्यगच्छत्सु. १० ड. झ. ट. तदाऽब्रवीत्. ११ ड. झ. ट. पाणिनौ.

कथं तापसयोर्वा च वासः प्रमदया सह ॥ अधर्मचारिणौ पापौ कौ युवां मुनिदूषकौ ॥ ११ ॥
 अहं वनमिदं दुर्गं विराधो नाम राक्षसः ॥ चरामि सायुधो नित्यमृषिमांसानि भक्षयन् ॥ १२ ॥
 इयं नारी वरारोहा मम भार्या भविष्यति ॥ युवयोः पापयोश्चाहं पास्यामि रुधिरं मृधे ॥ १३ ॥
 तस्यैवं ब्रुवतो धृष्टं विराधस्य दुरात्मनः ॥ श्रुत्वा सगर्वितं वाक्यं संभ्रान्ता जनकात्मजा ॥
 सीतां प्रावेपतोद्वेगात्प्रवाते कदली यथा ॥ १४ ॥
 तां दृष्ट्वा राधैवः सीतां विराधाङ्गतां शुभाम् ॥ अब्रवील्लक्ष्मणं वाक्यं मुखेन परिशुष्यता ॥ १५ ॥
 पश्य सौम्य नरेन्द्रस्य जनकस्यात्मसंभवाम् ॥ मम भार्या शुभाचारां विराधाङ्के प्रवेशिताम् ॥
 अत्यन्तसुखसंवृद्धां राजपुत्रीं यशस्विनीम् ॥ १६ ॥
 यदभिप्रेतमस्मासु प्रियं वरवृत्तं च यत् ॥ कैकेय्यास्तु सुसंपन्नं क्षिप्रमद्यैव लक्ष्मण ॥ १७ ॥
 या न तुष्यति राज्येन पुत्रार्थे दीर्घदर्शिनी ॥ ययाऽहं सर्वभूतानां हितः प्रस्थापितो वनम् ॥
 अद्येदानीं सकामा सा या माता मम मध्यमा ॥ १८ ॥

सम्यक् । क्षीणजीवितौमद्वस्ते पतनादिति भावः ।
 यद्वा क्षीणजीवितौ प्रविष्टौ क्षीणजीवितत्वादेव प्रवि-
 ष्टौ । अत्र प्रविष्टानां जीवितं दुर्लभमिति भावः ॥ १० ॥
 वस्तुतो विपरीताचारौ युवां मम वध्यावेवेत्याशयेनाह
 —कथमिति । वां युवयोः । प्रमदया सह वासश्च
 कथं विरुद्ध इत्यर्थः । “नचवाहा—” इति निषेधेपि
 वामादेशार्थः । कथंशब्दोक्तं विवृणोति—अधर्मेति ।
 मुनिदूषकौ मुनिवेषविरुद्धशरचापासिधारणादिति भा-
 वः । अतएव पापौ ॥ ११—१२ ॥ मृधे युद्धे ॥ १३ ॥
 सगर्वितं सगर्वं । भावे निष्ठा । उद्वेगात् भयात्
 ॥ १४ ॥ परिशुष्यता शोकसंकुचितेन । मुखेन उप-
 लक्षितः ॥ १५—१६ ॥ कैकेय्याः अस्मासु विषये
 यदभिप्रेतं योभिप्रायः । यच्च प्रियं वरवृत्तं वरव्याजेन

वृत्तं । तदद्यैवसुसंपन्नं फलितं ॥ १७ ॥ अभिप्रेतशब्दोक्तं
 सूक्ष्मेक्षिकया विवृणोति—या न तुष्यतीति । दीर्घ-
 दर्शिण्या कैकेय्या अस्मद्व्यसनं पूर्वमेव यदि नचि-
 न्तितं स्यात्तर्हि पुत्रार्थं राज्यमेव वरयेत् । नतु मत्प्र-
 वासनं । मत्प्रवासनवरणादवगम्यते । अयं वनं गत-
 श्रत्सीतापि गच्छेत् । सा च राक्षसादिभिरपह्रियेत ।
 तेन रामोपि व्यसनं महत्प्राप्नुयात् । ततश्च मत्पुत्रस्य
 राज्यं निष्कण्टकं स्यादिति कैकेयी नूनममन्यतेति
 भावः । पुत्रार्थे पुत्रप्रयोजननिमित्तं । माता मम मध्य-
 मेति । यद्यपि पूर्वं मम माता कनीयसीत्युक्तं तथापि
 महिषीत्रयापेक्षया कनीयसीत्वं सर्वदशरथपत्न्यपेक्षया
 मध्यमात्वं । त्रिशतं पञ्चाशच्च दशरथपत्न्यः सन्तीति
 पूर्वमेवोक्तं । अद्य अस्मिन् दिवसे । इदानीं अस्मिन्क्षणे

रेकप्रियत्वं प्रमाणविकलंसदपि तदनुमतं चेन्ममापि सा भार्या भवितुं योग्येति भावमवगमयितुमियमुक्तिर्वा । अतएव “इयं नारी वरारो-
 हाममभार्या भविष्यति ” इति वक्ष्यमाणं युक्तं भवति । छत्रिन्यायेन वा ॥ ति० यद्वा विराधस्येदं निन्दोक्तिरूपमेव वाक्यं ॥ १० ॥ ति०
 तदेवाह—कथमिति । प्रमदया एकया सह द्वयोर्वासः कथंचेत्स्वयः । स० मुनिदूषकौ मुनिधर्मदूषकौ ॥ ११ ॥ शि० वरा-
 रोहा वरः अत्युत्कृष्टः आरोहः ममस्कन्धयोरारोहणं यस्यास्सा इयं नारी मम भार्या मत्प्रेष्या भविष्यति । एतेन तस्य सीतायां से-
 व्यत्वबुद्धिस्संजातेति ध्वनितं ॥ १३ ॥ शि० विराधाङ्गतां विराधस्याङ्गेन शीघ्रगत्या हेतुभूतया गतां तस्स्कन्धयोः प्राप्तां ॥ १५ ॥
 शि० विराधाङ्के प्रवेशितां विराधाङ्कस्य विराधशीघ्रगमनस्य या ईः व्याप्तिस्तया प्रवेशितां स्कन्धयोस्संस्थापितां । राजपुत्रीं
 राजती शोभावती च सा पुत्री तां । स० प्रवेशितां तेनेति शेषः ॥ १६ ॥ ति० मध्यमामाता कौसल्यातः कनिष्ठत्वात्सुमित्रातो
 ज्येष्ठत्वात् । कौसल्यापेक्षया कनिष्ठत्वात् पूर्वव्ययीयसीत्युक्तिरपि नासंगता । भगवतोपीदृशोक्तिस्तु लक्ष्मणोत्साहवर्धनायेति भावः ।
 स० यद्वा मध्यमा सुमित्रा तत्सामीप्यान्मध्यमाकैकेयी । अथवा मध्यमा उक्तचारिणी । खतस्सद्बुद्धित्वान्मन्थरोक्तचारिणीति
 [५१०] १ क. ग. मुनिदूषणौ. २ ड. च. झ. ज. ट. दुष्टं. ३ क. ख. ग. सगर्ववचनं. ज. समर्मवचनं. ४ झ. ट. प्रवे-
 पितोद्वेगात्. घ. प्रावेपतोद्विगा. ५ घ. च. ज. व. राधवः श्रीमान्. ६ क.—घ. प्रवेपितां. ७ क. ख. ग. च. ज. व. मन-
 स्विनी. ८ घ. वरवृत्तं च. ज. वरमयंचतत्. ९ क. ग. ड. च. ज. झ. ज. ट. सुसुसंपन्नं. घ. स्तसुसंपन्नं. १० ज. झ. ट.
 मध्यमामम.

परस्पर्शात्तु वैदेह्या न दुःखतरमस्ति मे ॥ पितृर्वियोगात्सौमित्रे स्वराज्यहरणात्तथा ॥ १९ ॥
 इति ब्रुवति काकुत्स्थे बाष्पशोकपरिप्लुते ॥ अब्रवील्लक्ष्मणः क्रुद्धो रुद्धो नाग इव श्वसन् ॥ २० ॥
 अनाथ इव भूतानां नाथस्त्वं वासवोपमः ॥ मया प्रेष्येण काकुत्स्थ किमर्थं परितप्यसे ॥ २१ ॥
 शरेण निहतस्याद्य मया क्रुद्धेन रक्षसः ॥ विराधस्य गतासोर्हि मही पास्यति शोणितम् ॥ २२ ॥
 राज्यकामे मम क्रोधो भरते यो बभूव ह ॥ तं विराधे प्रमोक्ष्यामि वज्री वज्रमिवाचले ॥ २३ ॥
 मम भुजबलवेगेन पततु शरोस्य महान्महोरसि ॥
 व्यवसयतु तैनाश्च जीवितं पततु तैतस्स महीं विघूर्णितः ॥ २४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

॥ १८ ॥ किं ते तादृशं व्यसनं तत्राह—परस्पर्शा-
 दिति । वैदेह्याः परस्पर्शाद्यथा दुःखतरं अतिदुःखं ।
 पितृर्वियोगाद्राज्यहरणाच्च तथा दुःखं नास्तीति योज-
 ना ॥ १९ ॥ रुद्धः मन्त्रगणनिरुद्धः । नागः सर्पः ।
 श्वसन् रामशोकदर्शनादिति भावः ॥ २० ॥ वासवो-
 पमो भूतानां नाथः सन् अनाथ इव नाथसापेक्षो नर
 इव । विशिष्य मया प्रेष्येण सहितोपि किमर्थं परित-
 प्यसे । वास्तवार्थस्तु भूतानां सर्वलोकानां नाथः वास-
 व उपसीयतेनेनेति वासवोपमः त्वं अनाथ इव नाथ-
 भिन्न इव किमर्थं परितप्यसे । एवमेव तत्त्वं जगुः ।
 यथा विश्वामित्रः “अहं वेद्मि महात्मानं” इति । यथा
 च परशुरामः “त्वया त्रैलोक्यनाथेन यदहं विमुखी-
 कृतः” इति । एवमृषयोपि ॥ २१ ॥ प्रेष्येण त्वया किं
 क्रियत इत्यत्राह—शरेणेति ॥ २२ ॥ कैकेय्याः भरतार्थं
 राज्यकाङ्क्षित्वाद्भरतस्यापि राज्यकामत्वं । तं विराधे
 विमोक्ष्यामीति शरणागतेभरते दुर्विर्मोचत्वादिति भा-

वः । ननु भरतकैकेयीभ्यामज्ञानात्प्रवासनं कारितं
 पुनरागन्तव्यमिति क्षमापणस्य कृतत्वात् । कुतः पुनः
 रामलक्ष्मणाभ्यां तत्र राज्यापहारित्वमनुस्मर्यते ।
 उच्यते अनन्तरं तथाऽनुष्ठानेपि पूर्वं कैकेय्या तथा
 चिन्तितत्वात्तस्यचावश्यकृतव्यत्वाद्दुःखकाले तच्चिन्त-
 नं । तथापि व्यसनकालेपि परदोषोद्धाटनं सत्पुरुषा-
 नुचितं रामप्रकृतिविरुद्धं च । सुप्रप्रमत्तकुपितानां
 भावज्ञानं दृष्टमिति न्यायेन दोषदर्शनमेव रामस्य हार्दं
 तदुपेक्षकत्वं त्वभिनयमात्रमिति स्यात् । अत्रोच्यते ।
 व्यसनकाले लोकोवाच्यमवाच्यं च न जानातीत्यमु-
 मर्थं व्यञ्जयितुमेवमुक्तमिति ॥ २३ ॥ भुजबलवेगेन
 धनुराकर्षणवेगेन वेगितः आनीतवेगः । इतजन्तो
 वा । विघूर्णितः संजातभ्रमणः ॥ २४ ॥ इति श्रीगो-
 विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखला-
 ख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

प्रोक्तकारिणीत्यर्थः । “प्रोक्तकारीतुमध्यमः” इत्युक्तेः ॥ १८ ॥ ती० क्रुद्धः कैकेयीप्रति ॥ २० ॥ ती० सरामलक्ष्मणं दृष्ट्वा रामभ्य
 किमर्थं परितप्यस इत्यन्तस्य प्रन्थसंदर्भस्य वास्तवार्थस्तु सः विराधः रामलक्ष्मणं वैदेहीं च दृष्ट्वा संक्रुद्धस्सन् सीतामभ्यधावत् गृहीतुमिति
 शेषः । रामादीन्दृष्ट्वा तत्तेजसाऽभिभूतो विराधः स्ववृत्तान्तं कथयंस्तान् पृच्छति । स कृत्वेत्यादिश्लोकपञ्चकेन । ततस्स विराधः अन्ते समीपे ।
 आगत्येति शेषः । वैदेहीमादायापकम्याब्रवीत् । रामलक्ष्मणाविति शेषः । युवमिति । सभायाँ सभायामायाँ । क्षीणजीवितौ क्षीणजी-
 वितमरीणां याभ्यां । शरचापासिधारिणौ सन्तौ जटाचीरधरौ च सन्तौ दण्डकारण्यं प्रविष्टौ । यद्यपि तापसयोर्वाग्रमदया सहवासोयद्यपि ।
 तथापि कथं पापौ कथं मुनिदूषकौ । तादृशौ न भवत इत्यर्थः । अत्र हेतुः अधर्मचारिणौ अधर्मचरतो भक्षयतो नाशयत इति तथा ।
 एतादृशविशेषणविशिष्टौ कौयुवां । किंच । अहमिति । अहं विराधो नाम राक्षसः । इदानीं मम पापयोः पापाभ्यां । हस्ताभ्यामिति शेषः ।
 ऋषिमांसानि भक्षयन् सायुधो मृधेरुधिरपास्यामीति धिया दुर्गवचनं चरामि । किंच भया कान्त्या आयाँ श्रेष्ठा इयं नारी युवयोः का भवि-
 ष्यतीति तावब्रवीदिति पूर्वैर्गणसंबन्धः । तस्येति । ऋषिमांसानि भक्षयंश्चरामीत्येवं दुष्टं यथा तथा विराधस्य ब्रुवतस्सतः सीताप्रावेपत ।
 तामिति । विराधाङ्गे तत्समीपे प्रवेशितां स्थितामित्यर्थः । सीतां दृष्ट्वा परिशुष्यतामुखेनोपलक्षितः सीताभीत्येति शेषः । अब्रवीत्
 पश्येति । विराधाङ्गे तत्समीपे प्रवेशितां स्थितां । यदभिप्रेतमित्यादिवाक्यानि सीताभीतिनिमित्तोक्तानीति द्रष्टव्यानि । परस्पर्शा-
 त् परस्परारक्षसस्य स्पर्शात् समीपागमनादित्यर्थः । बाष्पशोकपरिप्लुते सीताभीतिनिमित्तमिति भावः ॥ २१ ॥ इति द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥
 [पा०] १ ग. दुःखान्तर. २ क. ख. ग. ड. च. ज. झ. ट. पितुर्विनाशात्. ३ ड. झ. ट. परिप्लुतः. ४ ख. लक्ष्मणस्तत्र
 क्रुद्धो नाग इव. ५ घ. लोकानां. ६ क. ग. ड. च. झ. ज. ट. विमोक्ष्यामि. ७ क. ट. व्यपनयतु. ८ च. ज. ततोस्य. ९ क. ख.
 ड. च. ज. झ. ज. ततश्च.

तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

रामेणविराधंप्रतिस्ववृत्तान्तनिवेदनपूर्वकंतद्वृत्तान्तनिवेदनप्रश्लेषेनतंप्रतिस्वपितृनामस्वप्रभावनिवेदनपूर्वकंसीताविसर्जनेन
त्वरयापलायनचोदना ॥ १ ॥ ततोरामबाणाभिहितव्यधितेनतेनसीतायाभुविन्यसनपूर्वकंरामलक्ष्मणयोःस्वस्कन्धारोपणेन
वनमध्यप्रवेशः ॥ २ ॥

[इत्युक्त्वा लक्ष्मणः श्रीमान्राक्षसं प्रहसन्निव ॥ को भवान्वनमभ्येत्य चरिष्यति यथासुखम् ॥ १ ॥]
अथोवाच पुनर्वाक्यं विराधः पूरयन्वनम् ॥ आत्मानं पृच्छते ब्रूतं कौ युवां क्व गमिष्यथः ॥ २ ॥
तमुवाच ततो रामो राक्षसं ज्वलिताननम् ॥ पृच्छन्तं सुमहातेजा इक्ष्वाकुकुलमात्मनः ॥ ३ ॥
क्षत्रियौ वृत्तसंपन्नौ विद्धि नौ वनगोचरौ ॥ त्वां तु वेदितुमिच्छावः कस्त्वं चरसि दण्डकान् ॥ ४ ॥
तमुवाच विराधस्तु रामं सत्यपराक्रमम् ॥ हन्त वक्ष्यामि ते राजन्निबोध मम राघव ॥ ५ ॥
पुत्रः किल जयस्याहं मम माता शतहृदा ॥ विराध इति मामाहुः पृथिव्यां सर्वराक्षसाः ॥ ६ ॥
तपसा चापि मे प्राप्ता ब्रह्मणो हि प्रसादजा ॥ शस्त्रेणावध्यता लोकेऽच्छेद्याभेद्यत्वमेव च ॥ ७ ॥
उत्सृज्य प्रमदामेनामनपेक्षौ यथागतम् ॥ त्वरमाणौ पलायेथां न वां जीवितमाददे ॥ ८ ॥
तं रामः प्रत्युवाचेदं कोपसंरक्तलोचनः ॥ राक्षसं विकृताकारं विराधं पापचेतसम् ॥ ९ ॥

अथ विराधानुग्रहाय तदाक्रमणं तृतीये—अथो-
वाचेत्यादि । पूरयन् शब्देनेति शेषः । आत्मानं युष्म-
त्स्वरूपं । पृच्छते मह्यमिति शेषः । ब्रूतमिति लोष्म-
ध्यमपुरुषद्विवचनम् । प्रश्नप्रकारमाह—काविति
॥ १—२ ॥ राक्षसत्वेन प्रकृत्या ज्वलिताननमिति
भयहेतूक्तिः । आत्मनः सम्बन्धि इक्ष्वाकुकुलमुवाचे-
त्यन्वयः । इक्ष्वाकुवंश्यदशरथपुत्रावावां पितृवचना-
द्वनं गमिष्याव इत्युवाचेत्यर्थः ॥ ३ ॥ अधर्मचारिणौ
पापाविति पूर्वोक्तविराधवचनस्योत्तरमाह—क्षत्रियौ
वृत्तसंपन्नाविति । त्वामिति । कस्य पुत्रः किंप्रभाव इति
ज्ञातुमिच्छावइत्यर्थः । “अहं वनमिदं दुर्गं विराधो
नाम राक्षसः” इति नामजात्योः पूर्वमुक्तत्वान्नतद्विष-

योयं प्रश्नः ॥ ४ ॥ हन्तस्वाभिप्रायकीर्तनोद्योगजगर्वेण ।
मम मत्तः मे स्वरूपमिति शेषः । निबोधेत्युवाचेत्य-
न्वयः ॥ ५ ॥ विराधः विगताराधनः दुराराध्यइत्य-
न्वर्थसंज्ञः । राक्षसाः सजातीयाः सजातीयैः कृतं
नामेदं नतु मातापितृभ्यामिति भावः ॥ ६ ॥ चापि
किञ्च । तपसा साधनेन । ब्रह्मणः प्रसादजा शस्त्रेणा-
वध्यता अमारणीयता प्राप्ता । अच्छेद्याभेद्यत्वं च
प्राप्तं । प्राणवियोजनहेतुखण्डनविदारणानर्हत्वं च
प्राप्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥ अनपेक्षौ अपेक्षायां मरणं ध्रुवमिति
भावः । त्वरमाणौ मन्दगमने मे मनश्चलेदिति भावः ।
न वां जीवितमाददे उत्तमप्रमदारत्नप्रापणादिति
भावः ॥ ८ ॥ तं एवं परुषं वदन्तं । परुषवचनादेव

शि० विराधंज्ञातुकामस्य लक्ष्मणस्योक्तिमाह—इतीति । श्रीमौल्लक्ष्मणः इतिवचः उक्त्वा रामंप्रतीतिशेषः । वनं अभ्येत्य
प्राप्य यथासुखं यश्चरिष्यति चरति । सभवान्कः इतिवचःप्रहसन्निव विराधं आहितिशेषः ॥ १ ॥ स० वनं गोचरोययोस्तौ ।
यद्वा वनस्ययागौर्भूस्तस्यां चरत इतितौ तथोक्तौ । समासान्तविधेरनित्यत्वान्नटच् । यद्वा गविचरतोगोचरौ वनस्य गोचरौवन-
गोचरौ । वनपदार्थस्य योग्यतयागोचरपदैकदेशगोपदार्थेनानन्वयः । “दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयं” इत्यत्राप्रमेयत्वस्य द्युतावन्वयो-
ज्ञेयः ॥ ४ ॥ स० सर्वराक्षसाइत्यनेन लोकप्रसिद्धत्वंयोजयति ॥ ६ ॥ स० लोके ये छेद्यास्तेषामभेद्यत्वं । यद्वा छेद्यानामज्ञा-
नामभेद्यत्वं । अवध्यत्वप्रकारनिरूपणं वैतत् ॥ ती० शस्त्रेण येनकेनापिशस्त्रेण । शस्त्रबलेनाच्छेद्याभेद्यत्वं छेदभेदाभ्यामव्यथ-
नीयत्वं ॥ शि० अच्छेद्यत्वं अवयवद्वैधीभवनाभावः । अभेद्यत्वं शरीरेव्रणप्राप्त्यभावः । वस्तुतस्तु छेदेन छेतुमहेणप्राकृतशस्त्रेणे-
त्यर्थः । अतएव वक्ष्यमाणरामशस्त्रकरणकभेदनंसंगच्छते । तेषांप्राकृतभिन्नत्वात् ॥ ७ ॥ ती० अनपेक्षौ प्रमदाशरहितौ ।
वस्तुतस्तु उत्सृज्य मामितिशेषः । प्रमदामादायेतिशेषः । वां युवयोः जीवितं प्राणसमंस्त्रीरत्नं नाददे इत्युवाचेतिपूर्वेण

[पा०] १ अयंश्लोकः क. ग. च. छ. ज. व. ट. पुस्तकेष्वेवदृश्यते. २ क. च. ज. व. ट. निविराधं. ३ ग. प्रदहन्निव-
४ क. तावुवाचततोभीमोविराधः. ५ ड. झ. ट. पृच्छतोममहिब्रूतं. ६ घ. विराधं. ७ क. अहं. ८ ख. ग. ड. च. ज. झ.
ज. मातामम. ९ ड. ज. झ. ट. चाभिसंप्राप्ता.

क्षुद्र धिक्त्वां तु हीनार्थं मृत्युमन्वेषसे ध्रुवम् ॥ रणे संप्राप्यसे तिष्ठ न मे जीवन्गमिष्यसि ॥ १० ॥
 ततः सज्यं धनुः कृत्वा रामस्सुनिशिताञ्शरान् ॥ सुशीघ्रमभिसन्धाय राक्षसं निजघानं ह ॥ ११ ॥
 धनुषा ज्यागुणवता सप्त बाणान्मुमोच ह ॥ रुक्मपुङ्गवान्महावेगान्सुपर्णानिलतुल्यगान् ॥ १२ ॥
 ते शरीरं विराधस्य भित्त्वा बर्हिणवाससः ॥ निपेतुः शोणितादिग्धा धरण्यां पावकोपमाः ॥ १३ ॥
 स विद्वो न्यस्य वैदेहीं शूलमुद्यम्य राक्षसः ॥ अभ्यद्रवत्सुसंकुद्रस्तदा रामं सलक्ष्मणम् ॥ १४ ॥
 स विनद्य महानादं शूलं शक्रध्वजोपमम् ॥ प्रगृह्याशोभत तदा व्यात्तानन इवान्तकः ॥ १५ ॥
 अथ तौ भ्रातरौ दीप्तं शरवर्षं ववर्षतुः ॥ विराधे राक्षसे तस्मिन्कालान्तकयमोपमे ॥ १६ ॥
 स प्रहस्य महारौद्रस्थित्वाऽजृम्भत राक्षसः ॥ जृम्भमाणस्य ते बाणाः कायान्निष्पेतुराशुगाः ॥ १७ ॥
 स्पर्शान्तु वरदानेन प्राणान्संरोध्य राक्षसः ॥ विराधः शूलमुद्यम्य रांधवावभ्यधावत ॥ १८ ॥
 तच्छूलं वज्रसंकाशं गगने ज्वलनोपमम् ॥ द्वाभ्यां शराभ्यां चिच्छेद रामः शस्त्रभृतां वरः ॥ १९ ॥

हेतोः कोपसंरक्तलोचनः । विकृताकारं विकृताकार-
 मपि पापे सीताहरणे चेतो यस्य तं ॥ ९ ॥ क्षुद्रहीन-
 जाते । धिक्कारे हेतुरयं । हीनार्थं उत्तमाङ्गनामिलाष-
 रूपहीनप्रयोजनमितियावत् । मृत्युं अन्वेषणहेतुं मरणं
 संप्राप्यसे । अन्वेषणं सफलं भविष्यतीत्यर्थः । तदा
 किञ्चिदुपेक्षया गन्तुमुद्युक्तं प्रत्याह—तिष्ठेति । गमनं
 च दुर्लभमित्याह—नेति । मे पुरत इति शेषः ॥ १० ॥
 राक्षसं प्रति शरान् । निजघान अमुञ्चत् । हन
 हिंसागत्योरिति धातुः ॥ ११ ॥ पुनःशरान्विशि-
 षन्नाह—धनुषेति । ज्यारूपो गुणो रज्जुः
 तद्वता । महावेगान् अतएव सुपर्णानिलाभ्यां
 तुल्यं गच्छन्तीति तथोक्तान् ॥ १२ ॥ बर्हिण-
 वासस इति स्वार्थे इनच् । बर्हिणवाससः बर्हपत्रा
 इत्यर्थः । शोणितेन आदिग्धाः ईषलिप्ताः । रक्तो-
 द्रमात्पूर्वमेव शरीराभिर्गमादितिभावः । पावकोपमा
 इति भूस्थवृणादिदहनादभिसाम्यसिद्धिः ॥ १३ ॥

विद्वः बाणवेधजनितवेदनातिशयवान् । न्यस्य भूमौ
 निक्षिप्य ॥ १४ ॥ महान् नादः प्रतिध्वनिर्यस्मिन्स्त-
 द्वा भवति तथा विनद्य । शक्रध्वजोपमं तद्वदुन्नतं ।
 व्यात्ताननः विवृत्तास्यः । अनेन प्रसारितजिह्वत्वं
 लक्ष्यते शूलोपमेयतालाभाय ॥ १५ ॥ अथ सीतानि-
 क्षेपानन्तरं । यथेष्टं बाणमोचनार्हत्वात् दीप्तं पूर्वबाणे-
 भ्यस्तेजस्वि शरवर्षं शरसमूहं । उभाभ्यामपि मोच-
 नीयत्वे हेतवः राक्षस इत्यादिविशेषणानि । काला-
 न्तकयमोपमे काले संहारकाले अन्तको नाशको यो
 यमस्तत्तुल्ये ॥ १६ ॥ प्रहस्यकिमेतैर्मशकप्रायैरिति
 हसित्वा । अजृम्भत गात्रविनाममकरोत् । बाणाः
 काये किञ्चिद्गम्राः । आशु गच्छन्तीत्याशुगाः आशुगा
 अपील्यर्थः । निष्पेतुः जगलुः ॥ १७ ॥ वरदानेन
 स्पर्शान्तु संबन्धात् । प्राणान् प्राणवायून् । संरोध्य
 हृदये समूह्य बलं कृत्वेत्यर्थः ॥ १८ ॥ तत् हस्तस्थं ।
 गगने ज्वलनः आकाशस्थाग्निः तदुपममित्यभूतोपमा

संबन्धः ॥ ८ ॥ ती० ज्यागुणवता ज्याशब्दवता । स० ज्यागुणवता भूमौप्रशस्तगुणवता । यद्वा ज्या मौर्वी गुणो मासृण्यादिः
 ताभ्यांयुक्तेन । शि० सुपर्णानिलतुल्यगान् सुपर्णानिलौ तुल्यं स्वसादृश्यं गच्छन्तिप्रापयन्ति तान् ॥ १२ ॥ शि० बर्हिणवाससः
 बर्हिणः मयूराः तत्संबन्धिपिच्छानीत्यर्थः । तान्येववासांसियेषांतेतथा ॥ स० बर्हिणवासस एव वासोयेषांतेबर्हिणवाससः । मयूरपक्ष-
 वन्नाः ॥ १३ ॥ ती० वस्तुतस्तु वैदेहींन्यस्य सीतासमीपमगत्वा ॥ १४ ॥ ती० कालान्तकोयमश्चेतित्रयो मारणाधिकारिणः ।
 तत्र कालस्याधिकारो जीवितविच्छेदे । अन्तकस्य प्राणपहारे । यमस्यपुण्यापुण्यविवेके इतिभेदः ॥ ति० कालान्तकयमाः
 प्राणतनुमनस्संहारप्रधानास्संहाररुद्रस्यमूर्तयः तत्सदृशे ॥ शि० कालान्तकयमोपमे अन्तकः मृत्युः । कालस्तन्निमित्तं । यमस्तन्नि-
 यन्ता । तैरुपमा यस्य । किंच कालः प्राप्तः अन्तकोयस्य सएव यमोपमस्तस्मिन् ॥ स० कालः कालाभिमानी अन्तकोमृत्युरि-
 त्युभौ यममृत्यौ । तौच यमश्च तेषामुपमायस्य तस्मिन् ॥ १६ ॥ ति० प्रहस्य शस्त्रावध्यैमयि वृथैवबाणपातइतिहासः ॥ १७ ॥
 ती० टी० वरदानेन ईश्वरवरदानेन । तदुक्तं । “विराधोहाटकपुरेविधिवन्मामपूजयत् । मदनुग्रहवैशिष्ट्यादव्यस्यस्तसुरा-

[पा०] १ च. क्षुद्रं. २ क. ख. ड. च. ज.—ट. प्राप्यसिसंतिष्ठ. ३ ख. घ. ड. च. ज.—ट. निवमोक्ष्यसे. ४ ग.
 सतु. ५ ख. निजघानसः. ६ क. च. ज. न. तत्र. ७ क. ख. न. महारौद्रस्थित्वा. ८ क. ख. ग. च. ज. बलात्तुवरदानस्य
 ९ क. च. ज. संरोध्य. १० क. ड. च. छ. ज. ट. राघवायव्यसर्जयत्.

तद्रामविशिखच्छिन्नं शूलं तस्य कराद्भुवि ॥ पपाताशनिना छिन्नं मेरोरिव शिलातलम् ॥ २० ॥
 तौ खड्गौ क्षिप्रमुद्यम्य कृष्णसर्पोपमौ शुभौ ॥ तूर्णमापततस्तस्य तदा प्रहरतां बलात् ॥ २१ ॥
 सै वध्यमानस्सुभृशं बाहुभ्यां परिरभ्य तौ ॥ अप्रकम्प्यौ नरव्याघ्रौ रौद्रः प्रस्थातुमैच्छत ॥ २२ ॥
 तस्याभिप्रायमार्ज्जुन्य रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ बहत्वयमलं तावत्पथाऽनेन तु राक्षसः ॥ २३ ॥
 यथा चेच्छति सौमित्रे तथा बहतु राक्षसः ॥ अयमेव हि नः पन्था येन याति निशाचरः ॥ २४ ॥
 स तु खलवरीयेण समुत्क्षिप्य निशाचरः ॥ बालाविव स्कन्धगतौ चकारातिबलौ ततः ॥ २५ ॥
 तावारोप्य ततः स्कन्धं राघवौ रजनीचरः ॥ विरौधो निनदन्धोरं जगामाभिमुखो वनम् ॥ २६ ॥

वनं महामेघनिभं प्रविष्टो दुर्मैर्हृद्विर्विधैरुपेतम् ॥

नानाविधैः पक्षिशतैर्विचित्रं शिवायुतं व्यालमृगैर्विकीर्णम् ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

विराधेनरामलक्ष्मणापहरणेसीतयाविषादादुच्चैराक्रोशनम् ॥ १ ॥ राघवाभ्यांशस्त्रेणविराधबाहुद्वयभञ्जनपूर्वकंशस्त्रादिना
 बहुधापीडनेप्यविमुक्तप्राणेतस्मिन्नामेणलक्ष्मणंप्रतिविराधस्यशस्त्राद्यवध्यत्वोक्तिपूर्वकंर्ततेनिखननस्यतद्व्योपायत्वोक्तिः ॥ २ ॥
 रामपादस्पर्शमहिम्नापूर्वजन्मस्मृतिमताविराधेनतंप्रतिकुबेरशापात्स्वस्यराक्षसत्वप्राप्तिनिवेदनपूर्वकंशरभङ्गाश्रमगमनचोदना
 ॥ ३ ॥ विराधेनापिस्वस्यगर्तक्षेपंप्रार्थितेनरामेणलक्ष्मणखातगर्ततन्निखननम् ॥ ४ ॥ ततःसीतालक्ष्मणाभ्यांसहवनेसुख-
 निवासः ॥ ५ ॥

ह्रियमाणौ तु तौ दृष्ट्वा वैदेही रामलक्ष्मणौ ॥ उच्चैस्स्वरेण चुक्रोश प्रगृह्य सुभुजा भुजौ ॥ १ ॥

॥ १९ ॥ अशनिना वज्रेण ॥ २० ॥ प्रहरतां प्राहरतां
 ॥ २१ ॥ अप्रकम्प्यौ चालयितुमप्यशक्यौ । किंपुनः
 परिग्रहीतुमिति कविः परिहसति । रौद्रः रौद्राकृतिः ।
 अप्रकम्प्यत्वे हेतुः—नरव्याघ्राविति । नरव्याघ्रौ पुरु-
 षोत्तमौ ॥ २२ ॥ अभिप्रायं वनान्तर्नयनेच्छां । बहतु
 नौ प्रापयतु । अनेन आवाभ्यां गन्तव्येन पथावहतु ।
 अथवा यथेच्छति येनमार्गेण गन्तुमिच्छति तथा
 बहतु । उभयथापि न दोष इति भावः । तत्र हेतुमाह
 —अयमिति । नः वनमध्यगमनेच्छनामस्माकं
 ॥ २३—२४ ॥ अतिबलौ रामलक्ष्मणौ समुत्क्षिप्य
 बालाविव स्कन्धगतौ चकार तयोरिच्छावशादिति

भावः ॥ २५—२६ ॥ इमावपि स्वाभीष्टवनं प्रवि-
 ष्टावित्याशयेनाह—वनमिति । शिवाः सृगालविशेषः
 तामिर्युतं । व्यालमृगैः दुष्टमृगैः । “दुष्टे द्विपे श्वापदे
 च व्यालः पुंसि शठेपि च” इति बाणः । अत्र
 सर्गे भगवतः स्वायत्तसकलप्रवृत्तिकत्वं महाभयहेता-
 वपि निर्भयत्वं च दर्शितं । अस्मिन्सर्गे षड्विंशतिः
 श्लोकाः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाल्याने आरण्यकाण्ड-
 व्याख्याने तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

अथ परमपुरुषवहनफलं वक्तुमुपक्रमते—ह्रिय-

सुरैः ” इति ॥ १८ ॥ ति० तच्छूलं करस्थमूलमागमेवेतिशेषः । गगनेज्वलनोपमं शिखाभागावच्छेदेनेतिभावः ॥ १९ ॥ स्त०
 महामेघनिभं सूर्यप्रकाशाच्छादकत्वेनेतिभावः ॥ २० ॥ इतितृतीयस्सर्गः ॥ ३ ॥

शि० सुमहामुजौ सुमहान्तौखबाहूप्रगृह्य समुत्थाप्य । सुमहामुजौ काकुत्स्थौ प्रगृह्य ह्रियमाणौदृष्ट्वा चुक्रोशेत्यन्वयो वा ॥ १ ॥

[पा०] १ क. ख. ड.—ट. विशिखैश्छिन्नं. ग. विशिखैर्मिन्नं. २ घ. च. छ. ज. भुजौ. ३ ड. झ. ट. सर्पाविवोद्यतौ.
 ४ ट. मापेततुस्तस्य. ५ क. वध्यमानस्सतुभृशं. ६ ख. ग. ड.—ट. भुजाभ्यां. ७ क.—ज. ज. ट. परिगृह्य. ८ ज. मासाद्य.
 ९ क. ख. ग. च. छ. ज. न. यथेच्छतिहि. १० क. च. छ. ज. न. तौसमुत्क्षिप्यराक्षसः. ११ ग. चकारातिबलौ. ड.
 झ. ट. चकारातिबलोद्धतः. १२ क. ड. ज. न. स्कन्धे. १३ ख. घ.—ट. विनदन्धोरं. १४ क. च. छ. ज. न. पक्षिगणैः.
 ड. झ. ट. पक्षिकुलैः. १५ ड. झ. ट. तुकाकुत्स्थौदृष्ट्वासीतारघूतमौ. क. ख. ततोदृष्ट्वा. १६ ड. झ. न. ट. सुमहामुजौ.

एष दाशरथी रामस्सत्यवाञ्छीलवाञ्छुचिः ॥ रक्षसा रौद्ररूपेण ह्रियते सहलक्ष्मणः ॥ २ ॥
 मां वृका भक्षयिष्यन्ति शार्दूला द्वीपिनस्तथा ॥ मां हरोत्सृज्य काकुत्स्थौ नमस्ते राक्षसोत्तम ॥ ३ ॥
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा वैदेह्या रामलक्ष्मणौ ॥ वेगं प्रचक्रतुर्वीरौ वधे तस्य दुरात्मनः ॥ ४ ॥
 तस्य रौद्रस्य सौमित्रिर्बाहुं सव्यं बभञ्ज ह ॥ रामस्तु दक्षिणं बाहुं तरसा तस्य रक्षसः ॥ ५ ॥
 स भगवाहुः संविभ्रो निर्पपाताशु राक्षसः ॥ धरण्यां मेघसंकाशो वज्रभिन्न इवाचलः ॥ ६ ॥
 मुष्टिभिर्जानुभिः पद्भिः सृन्दयन्तौ तु राक्षसम् ॥ उद्यम्योद्यम्य चाप्येनं स्थण्डिले निष्पिपेषतुः ॥ ७ ॥
 स विद्धो बहुभिर्बाणैः खड्गाभ्यां च परिक्षतः ॥ निष्पिष्टो बहुधा भूमौ न ममार स राक्षसः ॥ ८ ॥
 'तं प्रेक्ष्य रामः सुभृशमवध्यमचलोपमम् ॥ भयेष्वभयदः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥
 तपसा पुरुषव्याघ्र राक्षसोयं न शक्यते ॥ शस्त्रेण युधि निर्जेतुं राक्षसं निखनावहे ॥ १० ॥
 [कुञ्जरस्येव रौद्रस्य रौक्षसस्यास्य लक्ष्मण ॥ वैनेऽसिन्सुमहच्छुभ्रं खन्यतां रौद्रवर्चसः ॥ ११ ॥
 इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामः प्रदूरः खन्यतामिति ॥ तस्यौ विराधमाक्रम्य कण्ठे पादेन वीर्यवान् ॥ १२ ॥]
 तच्छ्रुत्वा राघवेणोक्तं राक्षसः 'प्रश्रितं वचः ॥ इदं प्रोवाच काकुत्स्थं विराधः पुरुषर्षभम् ॥ १३ ॥
 हतोऽस्मि पुरुषव्याघ्र शक्रतुल्यबलेन वै ॥ मया तु पूर्वं त्वं मोहान्न ज्ञातः पुरुषर्षभः ॥ १४ ॥

माणावित्यादि । चुक्रोश रामस्यातिमानुषं चरित्रमव-
 गच्छन्त्यपि स्नेहातिशयेन व्याकुला रुरोदेत्यर्थः ॥ १ ॥
 सत्यवान् सत्यवचनवान् । शीलवान् सदाचारसंपन्नः ।
 शुचिः ऋजुबुद्धिः ॥ २ ॥ एवं दैवं प्रत्याक्रुश्य विरा-
 धं प्रत्याह—मामिति । वृकाः ईहामृगाः । “कोक-
 स्त्वीहामृगो वृकः” इत्यमरः । शार्दूलाः महाव्याघ्राः ।
 द्वीपिनः अल्पव्याघ्राः । “व्याघ्रो मृगारिः शार्दूलो
 हिंसारुश्चित्रकी मृगात् । चण्डश्चाल्पस्त्वयं द्वीपी” इति
 वैजयन्ती । नमस्त इत्येवं चुक्रोशेति पूर्वणान्वयः
 ॥ ३—४ ॥ सव्यमिति । ननु विराधादानेकबन्धा-
 दाने च लक्ष्मणः सव्यं रामो दक्षिणं भुजमच्छिन-
 दित्यविशेषेणोच्यते किमत्र नियामकमिति चेत् । उच्य-

ते । सर्वदा लक्ष्मणोऽरामस्य दक्षिणपार्श्व एव तिष्ठति
 अतो गृह्णन्दक्षिणेन रामं सव्येन लक्ष्मणं चागृह्णादि-
 त्यविरोधः । तरसा बलेन ॥ ५ ॥ संविभ्रः भीतः
 ॥ ६ ॥ मुष्टिभिरिति । बहुवचनमावृत्त्या उद्यम्योद्य-
 म्यः सृन्दयन्तौ मुष्ट्यादिकमुद्धृत्योद्धृत्य प्रहरन्तौ ।
 स्थण्डिले भूतले ॥ ७—८ ॥ भयेष्वभयदः शापा-
 पायकारणाय प्रसन्न इत्युच्यते ॥ ९ ॥ शस्त्रेण
 शस्त्रादिभिः । निखनावहे भूमौ निक्षिपेव ॥ १० ॥
 प्रश्रितं विनयान्वितं यथा तथा प्रोवाचेत्यन्वयः
 ॥ ११—१३ ॥ रामपादस्पर्शेन प्रत्यभिजानन्नाह
 —हत इत्यादि । त्वयेति शेषः । पुरुषर्षभः पुरुषोत्त-
 मस्त्वं रामत्वेनावतीर्ण इति न ज्ञात इत्यर्थः ॥ १४ ॥

ती० शार्दूलद्वीपिनः सविन्द्विन्दुव्याघ्राः ॥ ३ ॥ ति० बाहुंबभञ्जनैतावतापिप्राणहानिरिति नवरदानविरोधः । अभेद्याच्छेद्यत्वं च
 प्राणनाशक्षमावयवविशेषपरबोध्यं । बभञ्ज मुष्टिप्रहारेणेतिशेषः । अभेद्याच्छेद्यत्ववरस्तु शस्त्रकरणकतद्विषयइत्यन्ये ॥ ५ ॥ स० संविभ्र-
 खिन्नः । अनेनवरस्तु रामेतरविषयइतिज्ञायते ॥ ६ ॥ ति० भयेषुभयकालेषु । स० भयेषु भयसाधनेषु । ती० भयेष्वभयदइति स्वश्रव-
 णस्मरणकीर्तनादिसंविदधतः पुरुषस्य सकलभयापहारीभवति ॥ ९ ॥ स० मया रमयासीतया सहितस्त्वंज्ञातइतिवा ॥ १४ ॥

[पा०] १ क. च. छ. ज. ज. सत्यवान्बलवानृजुः. २ ख. घोररूपेण. ३ झ. मामृक्षाः. ४ ग. राक्षसेश्वर. क. ५ भ्रातरौ.
 ६ क. ख. ड.—ट. सौमित्रिस्सव्यंबाहुं. ७ ग. रामोपि. ८ ड. झ. ट. पपाताशुविमृच्छितः. ९ क. च. छ. ज. ज. सृन्दय-
 न्तौच. १० क. संप्रेक्ष्य. घ. संप्रेक्षमाणस्सभृशं. ११ इदंश्लोकद्वयं क.—ट. पुस्तकेष्वत्रापिदृश्यते. १२ क. च. ज. ज. राक्ष-
 सस्याद्य. घ. राक्षसस्यतु. छ. राक्षसस्यच. १३ ख. महत्सुमहच्छुभ्रं. घ. महत्सुमहच्छिद्रं. क. च. छ. ज. ज. महतो-
 स्यमहच्छुभ्रं. १४ ग. रौद्रकर्मणः. छ. रौद्ररक्षसः. १५ च. ज. प्रथितं. १६ क. ख. ग. ड.—ट. हतोहं. घ. भक्तोऽस्मि.
 १७ क. घ. च. छ. ज. ज. मोहादज्ञातः.

कौसल्या सुप्रजा राम तात त्वं विदितो मया ॥ वैदेही च महाभागा लक्ष्मणश्च महायशः ॥ १५ ॥
 अपि शापादहं घोरां प्रविष्टो राक्षसीं तनुम् ॥ तुम्बुरुर्नाम गन्धर्वः शप्तो वैश्रवणेन ह ॥ १६ ॥
 प्रसाद्यमानश्च मया सोब्रवीन्मां महायशः ॥ यदा दाशरथी रामस्त्वां वधिष्यति संयुगे ॥
 तदा प्रकृतिमापन्नो भवान्स्वर्गं गमिष्यति ॥ १७ ॥
 इति वैश्रवणो राजा रम्भासक्तं पुराऽनघ ॥ अनुपस्थीयमानो मां संकुद्धो व्याजहार ह ॥ १८ ॥
 तव प्रसादान्मुक्तोऽहमभिशापात्सुदारुणात् ॥ भुवनं स्वं गमिष्यामि स्वस्ति वोस्तु परंतप ॥ १९ ॥
 इतो वसति धर्मात्मा शरभङ्गः प्रतापवान् ॥ अध्यर्धयोजने तात महर्षिः सूर्यसन्निभः ॥ २० ॥
 तं क्षिप्रमभिगच्छ त्वं स ते श्रेयो विधास्यति ॥ अवटे चापि मां राम प्रक्षिप्य कुशली व्रज ॥ २१ ॥
 राक्षसां गतसत्त्वानामेष धर्मः सनातनः ॥ अवटे ये निधीयन्ते तेषां लोकाः सनातनाः ॥ २२ ॥
 एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थं विराधः शरपीडितः ॥ बभूव स्वर्गसंप्राप्तो न्यस्तदेहो महाबलः ॥ २३ ॥
 तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यं लक्ष्मणं व्यादिदेश ह ॥ २४ ॥
 कुञ्जरस्येव रौद्रस्य राक्षसस्यास्य लक्ष्मण ॥ वनेऽस्मिन्सुमहच्छुभ्रं खन्यतां रौद्रकर्मणः ॥ २५ ॥

ज्ञानप्रकारमाह—कौसल्येति । तात सर्वलोकजनक ।
 त्वं कौसल्यायाः सुप्रजाः । “नित्यमसिच् प्रजामेध-
 योः” इत्यसिच् । इति विदितोसि । महाभागा श्रीवै-
 देहीत्यवगता । अयं च त्वदंशभूतो महायशः त्वद-
 नुवर्तनजकीर्तिमान् । लक्ष्मण इति विदितः ॥ १५ ॥
 एतावत्पर्यन्तं कुतो न ज्ञातवानसीत्यत्राह—अपीति ।
 अपिर्गर्हायां । कस्य केन शाप इत्यत्राह—तुम्बुरु-
 रित्यादि । अहमिति शेषः ॥ १६ ॥ उपकारस्मृत्योप-
 श्लोकयति—महायशा इति । प्रकृति स्वरूपं । शापनि-
 सिक्तमाह—अनुपस्थीयमान इति । रम्भासक्तं मां
 अनुपस्थीयमानः अवसरे मया असेव्यमानः । अत
 एव संकुद्धः राजा अस्मत्स्वामी वैश्रवणः इति उक्तप्र-
 कारेण । राक्षसो भवेति व्याजहार । पुनर्मया प्रसाद्य-
 मान इत्यब्रवीच्च । उक्तप्रकारेण शापावसानं चोवाचेति

योजना ॥ १७—१८ ॥ स्वंभुवनं स्वर्गलोकं । उप-
 कारस्मृत्या मङ्गलमाशास्ते—स्वस्ति व इति ॥ १९ ॥
 वाचिकैकङ्कर्ममातनोति—इत इति । प्रतापवान् महात-
 पाः । अधिकमर्थं यस्य तदध्यर्धं तच्च तद्योजनं च तस्मिन्
 सार्धयोजन इत्यर्थः ॥ २० ॥ क्षिप्रं तदग्निप्रवेशात्पूर्वं ।
 ते त्वत्तः । श्रेयः ब्रह्मलोकं । विधास्यति पोषयिष्यति ।
 यद्वा ते श्रेयः निवासस्थानप्रवेशनादिकं । अवटे श्वभ्रे ।
 कुशली आर्तत्राणरूपकुशलयुक्तः ॥ २१ ॥ गतसत्त्वानां
 गतासूनां । “द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु”
 इत्यमरः । एषः अवटप्रक्षेपः । अस्य धर्मस्य फलमाह
 —अवट इति ॥ २२ ॥ स्वर्गसंप्राप्तः संप्राप्तप्राय
 इत्यर्थः । खननानन्तरं स्वर्गप्राप्तेः ॥ २३—२४ ॥
 कुञ्जरस्येत्यादि श्लोकद्वयं । वैपुल्यं विधाय निम्नतां
 विधत्ते—प्रदरः खन्यतामिति । प्रकृष्टोदरः प्रदरः ॥ २५ ॥

ति० लयाकौसल्यासुप्रजाइति त्वंविदितः कौसल्यापुत्रइतिज्ञातोसीत्यर्थः ॥ १५ ॥ ति० व्याजहारेत्यस्य राक्षसीतनुंप्रविशेतीति
 शेषः ॥ १६ ॥ ति० अनुपस्थानेकारणमाह—इतीति । उक्तंशापं तत्प्रतीकारंचोवाचेत्यर्थः । शापमुक्तिकालजानन्दपारवश्यात्पु-
 नरुक्तिर्नदोषाय । रम्भासक्तं पुरानघेतिपाठे पुनरुक्त्यभावएव ॥ १८ ॥ स्व० सते सज्जनाय तुभ्यं । तेसकाशात्स्वस्य
 श्रेयोविधास्यतीतिवा ॥ २१ ॥ ति० सनातनः परंपराप्राप्तः । अतएव कलिराक्षसेषुयवनेष्वेतद्वर्मप्रवृत्तिः ॥ २२ ॥ ति०
 बभूव तथाभवितुमुद्यतोबभूव । यद्वा बभूवैत्यर्थेनसंक्षिप्ततयोक्तस्य विस्तरमाह—तच्छ्रुत्वेति । अवटनिक्षेपेणस्वर्गप्राप्तिंश्रुत्वा ॥

[पा०] १ ग. घ. ड. झ. ट. सुप्रजास्तातराम. २ ख. मयात्वंविदितोऽधुना. क. च. छ. ज. ज. विदितस्त्वंमयाधुना.
 ३ क. ख. ग. महाबलः. ४ क. अहंशापादिमां. ख.—ज. अभिशापादहं. ५ ड.—ट. वैश्रवणेनहि. ६ क. ग. ततः
 प्रकृतिसंपन्नो. ख. ततःप्रकृतिसंपन्नःपुनस्स्वर्गं. ७ इतिवैश्रवणइत्यस्मिन्श्लोकेपूर्वोत्तरार्धयोःपौर्वापर्यं क. ड.—ट. पुस्तकेषुदृश्यते.
 ८ ड.—ट. सक्तमुवाचह. ९ ड. झ. ज. संकुद्धो. १० क. च. छ. ज. ट. मिहशापात्. ११ क.—घ. च. छ. ज. ज.
 ट. भवनं. १२ क. च. छ. ज. ज. तेस्तु. १३ ख. वरानन. १४ क. मधिगच्छ. १५ झ. श्रेयोऽभिधास्यति. १६ ग. वापि.
 १७ ड.—ट. निक्षिप्य. १८ ख. कुशलं. १९ ख. हतसत्त्वानां. २० क. ख. ड. छ. ज. ज. राक्षसस्याय. २१ क. च. छ.
 ज. ज. महत्सुमहच्छुभ्रं. ख. घ. ड. झ. वनेऽस्मिन्सुमहाश्चुभ्रः.

इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामः प्रदरः खन्यतामिति ॥ तस्यै विराधमाक्रम्य कण्ठे पादेन वीर्यवान् ॥ २६ ॥
ततः खनित्रमादाय लक्ष्मणश्च भ्रमुत्तमम् ॥ अखनत्पार्श्वतस्तस्य विराधस्य महात्मनः ॥ २७ ॥
तं मुक्तकण्ठं निष्पिष्य शङ्कुकर्णं महाखनम् ॥ विराधं प्राक्षिपच्छ्रे नदन्तं भैरवखनम् ॥ २८ ॥

तैमाहवे निर्जितमाशुविक्रमौ स्थिराबुभौ संयति रामलक्ष्मणौ ॥
मुदान्वितौ चिक्षिपतुर्भयावहं नदन्तमुत्क्षिप्य बिले^९ तु राक्षसम् ॥ २९ ॥
अवध्यतां प्रेक्ष्य महासुरस्य तौ शितेन शस्त्रेण तदा नरर्षभौ ॥
समर्थ्य चात्यर्थविशारदाबुभौ बिले विराधस्य वधं प्रचक्रतुः ॥ ३० ॥
खयं विराधेन हि मृत्युरात्मनः प्रसह्य रामेण^{१०} वधार्थमीप्सितः ॥
निवेदितः काननचारिणा खयं न मे वधः शस्त्रकृतो भवेदिति ॥ ३१ ॥
तदेव रामेण निशम्य भाषितं कृता मतिस्तस्य बिलप्रवेशने ॥
बिलं च रामेण बलेन रक्षसा प्रवेश्यमानेन वनं विनादितम् ॥ ३२ ॥
ग्रहृष्टरूपाविव रामलक्ष्मणौ विराधमुर्व्याः प्रदरे निहत्य तौ ॥
ननन्दतुर्वीतभयौ महावने शिलाभिरन्तर्दधतुश्च राक्षसम् ॥ ३३ ॥
ततस्तु तौ काञ्चनचित्रकार्मुकौ निहत्य रक्षः परिगृह्य मैथिलीम् ॥

—२६ ॥ उत्तमं अतिनिम्नं । महात्मनः महाकायस्य ॥ २७ ॥ मुक्तकण्ठं कण्ठाक्रमणरहितं । अतएव महाखनं शङ्कुकर्णं शङ्कुः कीलं तत्सदृशकर्णं गर्दभाकारं वा । “शङ्कुकर्णौ गर्दभोष्ट्रौ” इति बाणः । भैरवखनं भयंकरप्रतिध्वानं यथा भवति तथानदन्तं । महाखनमित्यत्र स्वभावोक्तिः । अत्रोच्चारणरूपकार्योक्तिरिति भिदा ॥ २८ ॥ समस्तमुक्तमेवार्थं वृत्तान्तरेण संगृह्णाति—तमाहव इत्यादिना । संयति युद्धे स्थिरौ ॥ २९ ॥ बिलप्रक्षेपनिमित्तमाह—अवध्यतामिति । महासुरस्य वृत्राद्यसुरसदृशस्य । समर्थ्य अयमेवास्य वधोपाय इति निश्चित्य ॥ ३० ॥ न केवलं खनिश्चयः विराधेन

चानन्तरं तथोक्तमित्याह—खयमिति । काननचारिणा रामेण प्रसह्य बलात्कृत्य । आत्मनो वधार्थं स्वयमीप्सितः मृत्युः बिलप्रवेशरूपवधोपायः । न मे वधः शस्त्रकृतो भवेदित्युपायान्तरं प्रतिषिध्य खयं निवेदितः उक्तो हीति योजना ॥ ३१ ॥ रामेण तद्भाषितमेव निशम्य तस्य विराधस्य । बिलप्रवेशने मतिः कृता । रामेण बलेन बिलं प्रवेश्यमानेन रक्षसा वनं विनादितमिति योजना ॥ ३२ ॥ ग्रहृष्टरूपौ पुलकितशरीरौ । वस्तुतो हर्षशोकावनयोर्न स्तः किंतु तन्नटनमात्रमिति इवशब्देन सूचयति ॥ ३३ ॥ पत्नीसहितस्य रामस्य तद्रहितस्य परतन्त्रस्य लक्ष्मणस्य चोपमानमाह—चन्द्रदिवा-

२३—२४ ॥ ति० महात्मनः गन्धर्वलप्रत्यापत्यभिप्रायेण रामस्वरूपज्ञानाभिप्रायेण च कविना महात्मन इति प्रयुक्तं वा ॥ २७ ॥ ती० मुक्तकण्ठं श्रीरामचरणपीडनेन शिथिलीकृतकण्ठं । यद्वा श्वप्रेक्षेपणार्थं रामेण मुक्तकण्ठाक्रमणं । नदन्तं परमेश्वरेण श्रीरामेण वधं प्राप्तोऽस्म्यतो धन्योऽहं धन्योऽहमिति हर्षेण नादकुर्वन्तमित्यर्थः । शि० महाखनं महाऽशुभिः ऊर्ध्वोच्छ्वासैः अनिति जीवतितं आसन्नमरणमित्यर्थः ॥ २८ ॥ ति० यथार्थं स्वप्रयोजनोचितं । रामेण कर्त्रा प्रसह्य खयं यो मृत्युरीप्सितः तमात्मनो मृत्युं प्रसह्य उद्दिश्य । प्रपद्येति पाठेऽप्ययमेवार्थः । काननचारिणा विराधेन । मेवधः शस्त्रकृतो न भवेदिति निवेदितो भूत्वा राम इति शेषः ॥ ३१ ॥ ति० नीललाद्विशाललाच्चवनस्याकाशसादृश्यं । उभावपि चन्द्रवत्कलासंपन्नौ सूर्यवत्प्रतापयुतौ ॥ ३४ ॥ इति चतुर्थसर्गः ॥ ४ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. च. छ. ज. अ. दुरात्मनः. २ ख. ग. ड.—ट. कण्ठमुत्क्षिप्य. ३ क. महावने. ४ ड. झ. अ. दारुणमाशु. ५ क. च. छ. ज. अ. स्थिताबुभौ. ६ क. ख. घ.—ट. बलेन. ७ क. महाबलस्य. ८ क.—घ. संमन्त्र्य. ९ ख. घ. ड. च. झ. अ. ट. मृत्युरात्मनः. १० ड. झ. ट. यथार्थं. ११ क. च. छ. ज. अ. तथैव. घ. निशम्य रामेण तदेव भाषितं. १२ क. ख. घ.—ट. तेनातिबलेन. १३ घ. ट. विनादितं. १४ क. ड.—ट. मुर्व्या. ख. ग. मुग्रं. १५ क. ड.—ट. निपात्यतं. १६ ख. ग. कार्मुकखङ्गधारिणौ.

विजहत्सुतौ मुदितौ महावने दिवि स्थितौ चन्द्रदिवाकराविव ॥ ३४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

विराधवनाच्छरभङ्गाश्रमप्रविशतारामेणरथादवरुह्यशरभङ्गेणसहसंभाषमाणस्येन्द्रस्यावलोकनम् ॥ १ ॥ तथालक्ष्मणं प्रति
सपरिजनेन्द्रप्रदर्शनपूर्वकंसीतयासहतत्रैवावस्थानचोदनेनप्रत्यक्षतोपितस्येन्द्रत्वजिज्ञासयातत्समीपं प्रतिप्रस्थानम् ॥ २ ॥
रामागमनमवलोकयतेन्द्रेणशरभङ्गप्रतिदानींस्वस्वरासमंभाषणादीनामनौचित्यनिवेदनपूर्वकंतदापृच्छनेनस्वलोकगमनम्
॥ ३ ॥ रामेणसीतालक्ष्मणाभ्यांसहशरभङ्गाभिवादनपूर्वकंतप्रतीन्द्रागमनकारणप्रश्नः ॥ ४ ॥ शरभङ्गेणरामं प्रति तत्कारणम-
भिधायसुतीक्ष्णाश्रमगमनचोदनपूर्वकंतत्संनिधावप्रौशरीरविसर्जनेनब्रह्मलोकगमनम् ॥ ५ ॥

हत्वा तु तं भीमबलं विराधं राक्षसं वने ॥ ततः सीतां परिष्वज्य समाश्वास्य च वीर्यवान् ॥
अब्रवील्लक्ष्मणं रामो भ्रातरं दीप्ततेजसम् ॥ १ ॥
कष्टं वनमिदं दुर्गं न च स्म वनगोचराः ॥ अभिगच्छामहे शीघ्रं शरभङ्गं तपोधनम् ॥ २ ॥
आश्रमं शरभङ्गस्य राघवोभिजगाम ह ॥ तस्य देवप्रभावस्य तपसा भावितात्मनः ॥ ३ ॥
समीपे शरभङ्गस्य ददर्श महद्भुतम् ॥ विभ्राजमानं वपुषा सूर्यवैश्वानरोपमम् ॥ ४ ॥
अवरुह्य रथोत्सङ्गात्सकाशे विबुधानुगम् ॥ असंस्पृशन्तं वसुधां ददर्श विबुधेश्वरम् ॥ ५ ॥
सुप्रभाभरणं देवं विरजोम्बरधारिणम् ॥ तद्विधैरेव बहुभिः पूज्यमानं महात्मभिः ॥ ६ ॥

कराविवेति ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्ड-
व्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

एवं विराधवनवासिमुमुक्षुमुनिजनशरणागतेरानु-
षङ्गिकफलभूतं विराधवधमभिधाय खरादिवधफलश-
रभङ्गाश्रमवासिमुनिजनशरणागतिं दर्शयिष्यन् तदु-
चित्तसौलभ्यदर्शनायशरभङ्गाश्रमवनगमनं दर्शयति
पञ्चमे—हत्वेत्यादि । परिष्वज्य समाश्वास्य चेति
विराधाङ्गस्पर्शजभयदुःखव्रीडाशान्त्यर्थमिति भावः
॥१॥ कष्टं कृच्छ्रं गहनं वा । “कृच्छ्रगहनयोःकषः”
इत्यनिणिष्ठा । अतएव दुर्गं विषमं विश्रमायोग्य-

मित्यर्थः ॥ २ ॥ तस्य विराधोक्तस्य । देवप्रभावस्य
तपसा साधनेन भावितात्मनः साक्षात्कृतपरब्रह्मणः ।
“तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व” इति श्रुतेः ॥ ३ ॥ मह-
द्भुतं महाश्चर्यभूतं किमपि वस्तु । विभ्राजमानं वपुषा
भ्राजमानवपुषमित्यर्थः । वैश्वानराः सूर्यव्यतिरिक्त-
तेजांसि । सूर्यादितेजःसमुदायोपममित्यर्थः ॥ ४ ॥
ततः किञ्चित्समीपगमनानन्तरं रथोत्सङ्गात् रथतटा-
दवरुह्य वसुधामसंस्पृशन्तं । अभूमिस्पर्शस्य देवस्वभा-
वत्वात् । सकाशे समीपे । विबुधानुगं विबुधा अनुगाः
यस्य तं विबुधेश्वरमिन्द्रं ददर्श ॥५॥ सुप्रभान्याभरणा-
नि यस्य तं । देवं देदीप्यमानं । विरजो निर्मलं अम्बरं धर्तुं
शीलमस्यास्तीति विरजोम्बरधारिणं । तद्विधैः इन्द्रतु-

स० कष्टं कष्टसाधनं । वयं अवनगोचराः । वनगोचरोविषयोयेषांते वनगोचराः । ते नभवन्तीत्यवनगोचराः । नचस्मः
अत्रेतिशेषः । नस्थास्यामः । अन्यत्रगच्छामइतिभावः । यद्वावनगोचरा नचस्म इतीदंवनं दुर्गंकष्टमित्यब्रवीत् ॥२॥ स० इत्युक्त्वेति
शेषः । ती० तपसा सर्वेश्वरालोचनेन । भावितः वासितः आत्मा अन्तःकरणं यस्य सतथा ॥ ३ ॥ स० महद्भुतं महतामद्भुतं ।
आन्वस्यानित्यत्वान्महंश्चासावद्भुतश्चेतिवा ॥ ति० वपुषा वपुःकान्त्या ॥४॥ स० विबुधेश्वरं ज्ञानिश्रेष्ठं । टीका० रथोत्सङ्गादा-
काशे इतिपाठान्तरं । आकाशे भूमेस्समीपवर्तिनि ॥ ५ ॥ स० हरिभिरितिपाठे “त्वक्शेवालरोमाणि सुवर्णभानियस्यतु ।

[पा०] १ क. विजहत्सुतै. २ झ. ट. अब्रवीद्भ्रातरंरामोलक्ष्मणं. ३ क. ड.—ट. वैश्वानरप्रभं. ४ क. ख. ड.—ट.
रथप्रवरमारुढमाकाशे. ५ ख. ग. झ. संप्रभा. ६ क. ग. छ. ज. व. महर्षिभिः.

हरिभिर्वाजिभिर्युक्तमन्तरिक्षगतं रथम् ॥ ददृशार्दूरतस्तस्य तरुणादित्यसन्निभम् ॥ ७ ॥

पाण्डुराभ्रघनप्रख्यं चन्द्रमण्डलसन्निभं ॥ अपश्यद्विमलं छत्रं चित्रमाल्योपशोभितम् ॥ ८ ॥

चामरव्यजने चाग्रे रुक्मदण्डे महाघने ॥ गृहीते वरनारीभ्यां धूयमाने च मूर्धनि ॥ ९ ॥

गन्धर्वामरसिद्धाश्च बहवः परमर्षयः ॥ अन्तरिक्षगतं देवं वाग्भिरग्न्याभिरीडिरे ॥ १० ॥

सह संभाषमाणे तु शरभङ्गेण वासवे ॥ दृष्ट्वा शतक्रतुं तत्र रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥

रामोऽथ रथमुद्दिश्य लक्ष्मणाय प्रदर्शयन् ॥ ११ ॥

अर्चिष्मन्तं श्रिया जुष्टमद्भुतं पश्य लक्ष्मण ॥ प्रतपन्तमिवादित्यमन्तरिक्षगतं रथम् ॥ १२ ॥

ये हयाः पुरुहूतस्य पुरा शकस्य नः श्रुताः ॥ अन्तरिक्षगता दिव्यास्त इमे हरयो ध्रुवम् ॥ १३ ॥

इमे च पुरुषव्याघ्रा ये तिष्ठन्त्यभितो रथम् ॥ शतं शतं कुण्डलिनो युवानः खड्गपाणयः ॥ १४ ॥

विस्तीर्णविपुलोरस्काः परिघायतबाहवः ॥ शोणांशुवसनास्सर्वे व्याघ्रा इव दुरासदाः ॥ १५ ॥

उरोदेशेषु सर्वेषां हारा ज्वलनसन्निभाः ॥ रूपं विभ्रति सौमित्रे पञ्चविंशतिवार्षिकम् ॥ १६ ॥

एतद्धि किल देवानां वयो भवति नित्यदा ॥ यथेमे पुरुषव्याघ्रा दृश्यन्ते प्रियदर्शनाः ॥ १७ ॥

ल्याकारैः । ददर्शेत्यनुषङ्गः ॥ ६ ॥ हरिभिः श्यामैः । यद्वा वाजिभिः वेगवद्भिः हरिभिः अश्वैः । तस्य इन्द्रस्य ॥ ७ ॥ पाण्डुराभ्रस्येव घना अधिका प्रख्या कान्तिर्यस्य तदिति श्रैत्ये दृष्टान्तः । चन्द्रमण्डलसन्निभमिति वृत्ततायां । चित्रमाल्यैर्लम्बमानकुसुमसरैः उपगोभितं ॥ ८ ॥ चामरव्यजने चामररूपव्यजने । महाघने बहुमूले । मूर्धनि तस्येति शेषः । अपश्यदित्यनुषङ्गः ॥ ९ ॥ ईडिरे तुष्टुवुः । ईडमानानपश्यदित्यर्थः ॥ १० ॥ सहेत्यादिसार्धः श्लोक एकान्वयः । तत्र तदानीं । राम इति पदस्यावृत्तिः क्रियाभेदात् । अतो न पुनरुक्तिः । उद्दिश्य हस्तेन निर्दिश्य शरभङ्गेण साकं वासवे संभाषमाणे सति तत्र समये रामः शतक्रतुं दृष्ट्वा तदीयरथं रामः लक्ष्मणाय उद्दिश्य प्रदर्शयन् सन् अथ लक्ष्मणमब्रवीदिति योजना ॥ ११ ॥ अर्चिष्मन्तं सतेजस्कं । श्रिया कान्त्या ॥ १२ ॥ पुरुहूतस्य । यज्वभिर्बहुशो हूतस्य । नः अस्माभिः । इमे हरितवर्णाः । हरयः अश्वाः ते । यद्वा त इमे शकस्य हरय

इत्यन्वयः ॥ १३ ॥ इमे चेत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यं । शतं शतमिति प्रतिदिशमिति शेषः ॥ १४ ॥ विस्तीर्णविपुलोरस्काः अत्यन्तविशालोरस्काः । शोणांशुवसनाः रक्तकान्तियुक्तवस्त्राः । एवंभूता य इमे तिष्ठन्तीत्यन्वयः ॥ १५ ॥ येषां सर्वेषामुरोदेशेषु हाराः ज्वलनसन्निभाः अभिवच्छुक्लभास्वराः दृश्यन्ते । रूपमित्यत्रापि ये इत्यध्याहार्यं । पञ्चविंशतिः वर्षाः परिमाणमस्य पञ्चविंशतिवार्षिकं । “तदस्य परिमाणं” इति ठक् । “वर्षस्याभिविष्यति” इत्युत्तरपदवृद्धिः । एवंभूतं रूपं शरीरं ये विभ्रति “अदभ्यस्तात्” इत्यदादेशः । पञ्चविंशतिवार्षिकमिति यौवनावस्थोच्यते । “कौमारं स्यात्पञ्चदशाद्यौवनं तु ततः परं” इत्युक्तेः । त इमे सुरा इत्यध्याहार्यम् ॥ १६ ॥ तत्रयुक्तिमाह — एतद्धीति । एतत् पञ्चविंशतिवार्षिकं । वयः शरीरावस्था । देवानां नित्यदा भवति । नित्यदेति निपातः । किलेति प्रसिद्धौ । यथेमे वसनाभरणादिभिश्चारुदर्शनाः

हरिस्सर्वणतोश्चस्तुपीतकौशेयसप्रभः ” इतिशालिहोत्रोक्तेर्हरिशब्दाद्यर्थेऽज्ञेयः ॥ ७ ॥ स० पाण्डुराश्वते अग्रेविद्यमानघनाश्व तैः प्रख्या सादृश्यं यस्यतं । पाण्डुराभ्रेषुमेघेषु येघनाभ्रेष्वस्तत्प्रख्यमितिवा ॥ ८ ॥ ति० महाघने रत्नयुतत्वाद्वहुमूले । चामरव्यजने चामरं वालनिर्मितं । व्यजनं मयूरपिच्छनिर्मितं । धूयमाने प्रकंप्यमाने ॥ ९ ॥ ति० तं शतक्रतुं दृष्ट्वा ज्ञात्वा । रामो ब्रवीत् । उक्तस्यैवप्रपञ्चः रामोथेति । दर्शयत अदर्शयतेत्यर्थः ॥ ११ ॥ ती० शतशब्दोत्रानेकवाची ॥ १४ ॥ ती० शोणाश्मवसनाः

[पा०] १ ड. झ. ज. ट. हरितैः. २ क. घ. च. छ. ज. व. ददर्शदूरतः. ३ क. धूयमानेतु. ४ ड. झ. ट. गीर्भिः. ५ क. च. छ. ज. रस्तुवन्. ड. झ. रैडयन्. ६ क. च. छ. ज. व. रामोपि. ७ क. ड.—ट. भ्रातुर्दर्शयताद्भुतं. ८ ड. झ. ट. दिशं. ९ ग. घ. च. छ. ज. व. शोणाश्मवसनाः. ख. शोणाश्ववसनाः. १० क. च. छ. ज. व. यइमे. ११ च. छ. ज. व. शुभदर्शनाः.

इहैव सह वैदेह्या मुहूर्तं तिष्ठ लक्ष्मण ॥ यावज्जानाम्यहं व्यक्तं क एष द्युतिमात्रथे ॥ १८ ॥
 तमेवमुक्त्वा सौमित्रिमिहैव स्वीयतामिति ॥ अभिचक्राम काकुत्स्थः शरभङ्गश्रमं प्रति ॥ १९ ॥
 ततः समभिगच्छन्तं प्रेक्ष्य रामं शचीपतिः ॥ शरभङ्गमनुप्राप्य विविक्त इदमब्रवीत् ॥ २० ॥
 इहोपयात्यसौ रामो यावन्मां नाभिभाषते ॥ निष्ठां नयतु तावत्तु ततो मां द्रष्टुमर्हति ॥ २१ ॥
 [तावद्रच्छामहे शीघ्रं यावन्मां नाभिभाषते ॥ २२ ॥]
 जितवन्तं कृतार्थं च द्रष्टुमर्हति ॥ कर्म ह्यनेन कर्तव्यं महर्दन्यैस्सुदुष्करम् ॥
 निष्पादयित्वा तत्कर्म ततो मां द्रष्टुमर्हति ॥ २३ ॥
 इति वज्री तमामभ्य मानयित्वा च तापसम् ॥ रथेन हरियुक्तेन ययौ दिवमरिन्दमः ॥ २४ ॥
 प्रयाते तु सहस्राक्षे राघवस्सपरिच्छदम् ॥ अग्निहोत्रमुपासीनं शरभङ्गमुपागमत् ॥ २५ ॥
 तस्य पादौ च संगृह्य रामः सीता च लक्ष्मणः ॥ निषेदुस्समनुज्ञाता लब्धवासा निमन्त्रिताः ॥ २६ ॥
 ततः शक्रोपयानं तु पर्यपृच्छत्स राघवः ॥ शरभङ्गश्च तत्सर्वं राघवाय न्यवेदयत् ॥ २७ ॥

तथा किल देवा इति योजना ॥ १७ ॥ रथे इत्यनेन तदानीं रामं दृष्ट्वा रथमारूढ इत्यवगम्यते । यावज्जानामि ज्ञास्यामि । “यावत्पुराणिपातयोर्लब्ध” इति लट् । व्यक्तं अनुमितिं विना स्पष्टं प्रत्यक्षेण ज्ञास्यामीत्यर्थः ॥ १८ ॥ विरहांसहिष्णुतया अनुव्रजन्तं लक्ष्मणं पुनः प्रदिश्य जगामेत्याह—तमेवमिति ॥ १९ ॥ अनुप्राप्य एकान्तवचनश्रवणाय समीपमागत्य । विविक्ते रहसि । वक्ष्यमाणस्यातिगोप्यत्वात् ॥ २० ॥ असौ रामः इह मत्समीपे । उपयाति । उपयानसौ यावति काले मां नाभिभाषते तावत्स्वप्रतिज्ञां निष्ठां समाप्तिं नयतु । “निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ताः” इत्यमरः । मया असंभाषमाण एव स्वप्रतिज्ञां निर्वर्तयतु मया संभाषणेऽस्यदेवत्वप्रकटनं स्यादिति भावः । संभाषणाभावेऽपि दर्शनमस्त्वित्यत आह—तत इति । ततः स्वप्रतिज्ञानिष्ठानयनानन्तरं । मां द्रष्टुमर्हति स मां

पश्यतु ॥ २१—२२ ॥ भवांस्तं पश्यत्वित्यत्राह—जितवन्तमिति । रावणं जितवन्तं अतएव कृतार्थं कृतदेवप्रयोजनं इममहमचिराद्द्रष्टा द्रष्टास्मि । दर्शनसंभाषणाभ्यां देवत्वप्रकटने का हानिरित्यत्राह—कर्मेति । हि यस्मादन्यैर्देवैर्दुष्करं महत्कर्म रावणवधादिकं । अनेन मानुषवेपेण कर्तव्यं तस्मादित्यर्थः ॥ २३ ॥ इति उक्तप्रकारेण तापसं तापसवेषं । मानयित्वा बहुमान्य । तं शरभङ्गमामभ्य । हरियुक्तेन अश्वयुक्तेन रथेन दिवं ययौ ॥ २४ ॥ प्रयाते त्विति रामागमनोद्योगकाल एवेन्द्रस्य प्रयातत्वात् । सपरिच्छदं स्त्रीभ्रातृरूपपरिवारसहितं यथा भवति तथा । अग्निहोत्रं वह्निं । उपासीनं तत्रप्रवेशार्थमुपतिष्ठन्तं । शरभङ्गमुपागमत् ॥ २५ ॥ समनुज्ञाताः आसनाय कृतानुमतिः । लब्धवासाः मुनितो लब्धासनाः । ततो निमन्त्रिताः सत्कृताश्च सन्तः निषेदुः ॥ २६ ॥ शक्रो-

पद्मरागसदृशवसनाः ॥ टीका० शोणाश्ववसनाइतिपाठे शोणा अश्वा वसनानिच येषांते ॥ १५ ॥ ति० अनुज्ञाप्य गमनाय कृतानुमतिकंकृत्वा ॥ २० ॥ ति० यावदसौ मां नाभिभाषते तावन्मां निष्ठां स्थानान्तरं स्वर्गं वा नयत मयासहगच्छत । ततो वनचारिखाद्वेतोः मा मां अद्रष्टुमर्हति द्रष्टुं नार्हतीत्यर्थः । अइतिनिषेधार्थमव्ययं पृथक्पदं । विपदीवस्थितेन एवंवैभवस्य दर्शनमनुचितमितिभावः ॥ २१ ॥ ति० कृतार्थं निस्तीर्णविपदं । तदावैभवयुक्तमिमं द्रक्ष्यामीतिशेषः । कतकस्त्वेतत्पथं प्रक्षिप्तमित्याह । तद्वथैव मदीत्याव्याख्याने सर्वसामञ्जसात् । शि० जितवन्तं कृतरावणवधमित्यर्थः । अहं द्रष्टास्मीतिशेषः । एतेन रामसंभाषणे सति रावणः कोपकर्तृतीन्द्रसमीतिर्व्यज्जिता ॥ स० जितवन्तमिति । अनेन रामेण अन्यैस्सुदुष्करं कर्म रावणहननरूपकर्तव्यं । जितवन्तं तत्कर्मप्राप्तमन्तं । जिःप्राप्त्यर्थकः । स्वर्जितइत्यादौ तथात्वात् । कृतार्थं पूर्णं ॥ २३ ॥ स० सपरिच्छदः धनुर्बाणसहि-
 [पा०] १ ख. ततस्तमभि. २ क.—ट. मनुज्ञाप्यविबुधानिदं. ३ क.—ट. नयत. ४ इदमर्थं क. च. छ. ज. पुस्तकेषुदृश्यते. ५ घ. जीवितं च. ६ ड. झ. ट. कृतार्थेहि. ७ ड. झ. ट. तदाहं. क. च. छ. ज. ज. दिव्याद्रक्ष्याम्यहंहरिं. ८ ख. ग. मन्यैर्दुरासदं. ९ ड. झ. ट. अथ. १० घ. मानयित्वातु. ११ ड. झ. ट. हययुक्तेन. १२ ख. घ. ड. झ. ज. ट. सपरिच्छदः. क. च. छ. ज. सपरिच्छदे. १३ क. पादौतु. १४ क. ड. च. ज.—ट. स्तदनुज्ञाताः. १५ क. ख. च. छ. ज. ज. यानंतत्. १६ घ. झ. पर्यपृच्छत.
 वा. रा. ९०

मामेष वरदो राम ब्रह्मलोकं निनीषति ॥ जितमुग्रेण तपसा दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ २८ ॥
 अहं ज्ञात्वा नरव्याघ्र वर्तमानमदूरतः ॥ ब्रह्मलोकं न गच्छामि त्वामदृष्ट्वा प्रियातिथिम् ॥ २९ ॥
 त्वयाऽहं पुरुषव्याघ्र धार्मिकेण महात्मना ॥ समागम्य गमिष्यामि त्रिदिवं देवसेवितम् ॥ ३० ॥
 अक्षया नरशार्दूल मया लोका जिताशुभाः ॥ ब्राह्म्याश्च नाकपृष्ठ्याश्च प्रतिगृहीष्व मामकान् ॥ ३१ ॥
 एवमुक्तो नरव्याघ्रः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ऋषिणा शरभज्ञेण राघवो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३२ ॥
 अहमेवाहरिष्यामि सर्वलोकान्महामुने ॥ आवासं त्वहमिच्छामि त्रिदिष्टमिह कानने ॥ ३३ ॥
 राघवेणैवमुक्तस्तु शक्रतुल्यबलेन वै ॥ शरभज्ञो महाप्राज्ञः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ ३४ ॥

पयानं इन्द्रागमननिमित्तं ॥ २७ ॥ कथं न्यवे-
 दयदित्यत्राह—मामिति । सर्वेषां वरं ददातीति वरदः
 एष इन्द्रः मां ब्रह्मलोकं निनीषति नेतुमिच्छति ।
 ब्रह्माज्ञयेति शेषः ॥ २८ ॥ तर्हि किमर्थं न गतोसी-
 त्यत्राह—अहमिति । हे नरव्याघ्र अदूरतो वर्तमानं
 मनसि सदा सन्निहितं त्वां योगतो ज्ञात्वा प्रियातिथिं
 त्वामदृष्ट्वा त्वदनुभवानन्दं विहाय ब्रह्मलोकं आब्रह्म-
 भवनालोकाः पुनरावर्तिन इत्युक्तलोकं न गच्छामि
 ॥ २९ ॥ तर्हि केन साधनेन कं लोकं गमिष्यसीत्य-
 त्राह—त्वयेति । धार्मिकेण धर्मस्वरूपेण । स्वार्थे ठक् ।
 महात्मना सत्यसंकल्पेन त्वया समागम्य त्वत्कटाक्ष-
 विषयो भूत्वा । देवसेवितं “यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति
 देवाः” इत्युक्तरीत्या नित्यसुरिसेवितं । त्रिदिवं त्रिपा-
 द्विभूतिं ब्रह्मलोकादुत्कृष्टं । गमिष्यामि ब्रह्मलोकं न
 गच्छामि । त्रिदिवं गमिष्यामीत्यनेनायमर्थोवगम्यते

॥ ३० ॥ क्रमेण तथा भविष्यति आर्जितकर्म-
 फलानि प्रथममनुभवेत्यत आह—अक्षया इति ।
 ब्राह्म्याः ब्रह्मलोकभवाः । नाकपृष्ठ्याः स्वर्गलोकभवाः ।
 अक्षयाः चिरकालस्थायिनः । ये लोकाः भोगभूमयः
 मया आर्जिताः तान्मामकान् प्रतिगृहीष्व मत्कृतानि स-
 र्वाणि सुकृतानि त्वदपितानि सन्त्विति भावः । सर्वत्रा-
 तिथिसत्कारः प्रातीतिकोर्थः । कर्मणां भगवदर्पणं नाम
 फलसंज्ञत्यागकर्तृत्वत्यागपूर्वकं भगवत्कैङ्कर्यतयानुष्ठानं
 ॥ ३१—३२ ॥ तदिदमङ्गीकुर्वन् तस्य वाचिककैङ्कर्यं
 नियमयति—अहमेवेति । आहरिष्याम्येव स्वीकरि-
 ष्याम्येव । सर्वलोकान् त्वया मय्यर्पितान् । इह
 कानने प्रदिष्टं त्वया निर्दिष्टं । आवासं त्विच्छामि
 तुशब्देन त्वदभिमतदेश एव वास इत्युच्यते । “सा
 काशीति न चाकशीति भुवि साऽयोध्येति नाध्यास्यते”
 इत्यादिकमिहानुसंधेयम् ॥ ३३ ॥ महाप्राज्ञ इत्यनेन

तः ॥ २५ ॥ ति० रामस्तस्यपादौसंगृह्येति । रामस्त्वैश्वरावतारत्वेपि क्षत्रियरूपेणावतीर्णत्वात् “यद्यदाचरतिश्रेष्ठः” इतिन्यायेन
 क्षत्रियमर्यादांप्रवर्तयतीतिसूचितं ॥ ती० हेनरव्याघ्र पुरुषोत्तम अदूरतोवर्तमानं बहुकालंमनसाध्यातं अधुनाममभाग्यवशेन
 बाह्येप्यदूरवर्तमानं प्रियातिथिं प्रियातिथयोभक्तयस्यत् त्वामदृष्ट्वा ब्रह्मलोकं नगच्छामि नगमिष्यामीत्यर्थः ॥ स० प्रियातिथिमित्य-
 नेन ब्रह्मलोकापेक्षया रामदर्शनस्यानश्वरेष्टसाधनत्वंद्योतयति ॥ २९ ॥ ती० महात्मना महान् जगदाधारः आत्मा मूर्तिर्यस्य
 तेनत्वया ॥ ति० त्वत्समागम्य सकृदपिसंबुतः एतावत्कालपर्यन्तानुष्ठितोपासनातोऽधिकफलदइतिभावः ॥ ३० ॥ तनि० ब्राह्म्याः
 ब्रह्मलोकभवाः भोगप्रदेशविशेषाः । नाकपृष्ठ्याः स्वर्गलोकभवाः भोगप्रदेशविशेषाः । उभयत्र “दिगादिभ्योयत्” इतियत् । प्रतिगृ-
 णीष्वमामकानिति सर्वेश्वरेफलसमर्पणाभिप्रायेणोक्तं । अतिथिसत्कारविवक्षा प्रातीतिकी । उत्तरत्र “मत्प्रसादात्समायस्यस्त्वं
 विहरस्व सलक्ष्मणः” इतीदमपि फलसमर्पणाभिप्रायमेव । ति० तान्प्रतिगृहीष्व सकृत्तत्वेनाङ्गीकुरुष्व । अनेन सर्वकर्मणां
 भगवदर्पणमकरोदितिसूचितं । “कामतोकामतोवापित्यत्करोमिशुभाशुभम् । तत्सर्वंलयिसंन्यस्तंलक्ष्मणः करोम्यहम् । नाहंकार्ता-
 सर्वमेतद्ब्रह्मैवकुरुतेतथा । एतद्ब्रह्मार्पणं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः” इतिकौर्मोक्तिः यैर्जिताः भवत्कृपया स्वप्नसियोग्याः कृतास्ता-
 न्मामकाल्लोकान् लंप्रतिगृहीष्व स्वकीयत्वेन जानीहि । एतेन तल्लोकेरधुनायागमनं प्रार्थितमितिसूचितं ॥ ३१ ॥ ति० अहमे वेति ।
 तपसेत्यर्थः लक्ष्मणप्रतिग्रहे नाहमधिकारीत्यापाततोर्थः । वास्तवस्तु ऋषेः परमभक्तस्यानुग्रहाय तदपितधर्माङ्गीकारमाहभगवान्-
 अहमेवेति ॥ मयिन्यांसलेनस्थापितानिमास्त्वदजितान्सर्वलोकांस्तुभ्यमहमेवाहरिष्यामि प्रापयिष्यामीत्युक्त्वेतरजरनप्रतारणा-
 याह—आवासंत्विति । तनि० अहमेवाहरिष्यामि संपादयामि प्रदास्यामीत्यर्थः । “इष्टापूर्तंबहुधाजातंजायमानंविश्वंवि-
 [पा०] १ ख. घ. मजितात्मभिः. २ घ. लाहृष्टाच. ३ ड. झ. ट. चावरपरं. ४ क. ड.—ट. जितालोकामयाशुभाः.
 ख. मयालोकाःशुभाजिताः. ५ ग. ब्राह्म्यास्तु. ६ ग. रामतान्. ७ च. छ. ज.व. शास्त्रविदावरः. ८ ख. ग. स्वयंलोकान्.
 झ—ट. सर्वाल्लोकान्. ९ ख. निर्दिष्टमिह. १० क. बलेनतु.

इह राम महातेजास्सुतीक्ष्णो नाम धार्मिकः ॥ वसत्यरण्ये धर्मात्मा स ते श्रेयो विधास्यति ॥ ३५ ॥
 सुतीक्ष्णमभिगच्छ त्वं शुचौ देशे तपस्विनम् ॥ रमणीये वनोद्देशे स ते वासं विधास्यति ॥ ३६ ॥
 इमां मन्दाकिनीं राम प्रतिस्रोतामनुव्रज ॥ नदीं पुष्पोडुपवहां तत्र तत्र गमिष्यसि ॥ ३७ ॥
 एष पन्था नरव्याघ्र मुहूर्तं पश्य तात माम् ॥ यावज्जहामि गात्राणि जीर्णां त्वचमिवोरगः ॥ ३८ ॥
 ततोऽग्निं सुसमाधाय हुत्वा चाज्येन मन्त्रवित् ॥ शरभङ्गो महातेजाः प्रविवेश हुताशनम् ॥ ३९ ॥
 तस्य रोमाणि केशाश्च ददाहाग्निर्महात्मनः ॥ जीर्णां त्वंच तथाऽस्थीनि यच्च मांसं सशोणितम् ॥ ४० ॥
 रामस्तु विस्मितो आत्रा भार्यया च सहात्मवान् ॥ ४१ ॥

स च पावकसंकाशः कुमारः समपद्यत ॥ उत्थायाग्निर्चयात्तस्माच्छरभङ्गो व्यरोचत ॥ ४२ ॥

स लोकानाहिताग्नीनामृषीणां च महात्मनाम् ॥ देवानां च व्यतिक्रम्य ब्रह्मलोकं व्यरोहत ॥ ४३ ॥

मृगरूपमारीचनिरसनं मनसि कृतवानिति सूचयति ॥ ३४ ॥ धार्मिकः धर्मचारी । धर्मात्मा धर्मबुद्धिः । वसति अदूर इति शेषः ॥ ३५—३६ ॥ मन्दाकिनीशब्दः पुण्यनदीमात्रे मुनिभिरुपचर्यते । अतएव चित्रकूटेष्युक्तं । प्रतिस्रोतामिति टाबार्थः । प्रतिस्रोतसं कृत्वाऽनुसृत्य व्रज नद्यां पूर्ववाहिन्यां पुरुषेण पश्चिमाभिमुखतया गमने प्रतिस्रोतस्त्वं भवति । पुष्पोडुपवहां उडुपः प्लवः उडुपाकारपुष्पचयावहामित्यर्थः । नदीं तत्र तत्र गमिष्यसीत्यनेन कचिन्नदीतीरे कचिद्व्यवहिते च मार्ग इत्युच्यते ॥ ३७ ॥ अनयोक्त्या सुतीक्ष्णाश्रममार्गो हस्तेन निर्दिश्यते । अथ मुनिः स्वदेहत्यागकाले रामसन्निधानमर्थयते—मुहूर्तं पश्य तात मामिति तात सर्वलोकजनक ॥ ३८ ॥ मन्त्रवित् ब्रह्ममेधमन्त्रवित्

शरभङ्गः अग्निं सुसमाधाय परिस्तरणादिभिरलंकृत्य । आज्येन ब्रह्ममेधमन्त्रैर्हुत्वा हुताशनं प्रविवेश । अत्र विधिः “यद्युत्कण्ठा तदावाप्तौ ब्रह्ममेधानलं व्रजेत् । नाभिवक्त्रात्सगान्ग्रीनवरोप्य यथास्थलम् ॥ संस्कारयेत्” इति ॥ ३९—४१ ॥ अथास्य देवयानमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिं दर्शयति—सचेत्यादिना । कुमारलक्षणमुक्तं रत्नाकरे “बालोऽथ पञ्चदशभिस्त्रिंशद्विस्तु कुमारकः” इति ॥ ४२ ॥ ब्रह्मलोकं “तेर्चिषमभिसंभवन्त्यर्चिषोहरह आर्प्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङ्केति मासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयति” इत्युक्तं ब्रह्मात्मकं लोकं ॥ ४३ ॥

भर्तिभुवनस्यनाभिः ” इति श्रुतेः । “लभतेचततःकामान्मयैवविहितान्दितान्” इति भगवदुक्तेश्च ॥ ३३ ॥ ति० मन्दाकिनीं तामिवपुण्यां तन्नामिकांवा चित्रकूटस्थेयमेव । पुष्पवल्गुपवहां ॥ स० पुष्पाणिच नौकादीनिच वहतीति तां ॥ शि० प्रतिस्रोतां देवादिभिः प्रतिस्रोतस्त्वंप्रापितां पश्चिमाभिमुखं वाहितामित्यर्थः । मन्दाकिनीं तदवयवभूतामल्पधारां नदीं ॥ ३७ ॥ ती० तात जगज्जनकं मां पश्य अयंकृतार्थोभवत्विति करुणाकटाक्षेणेतिशेषः । गात्राणीत्यवयवाभिप्रायेण । वृद्धशौचक्रियालुप्तः प्रत्याख्यातमिषक्कियः । आत्मानंघातयेद्यस्तुभृग्वग्न्यनशनादि(म्बु)भिः ॥” इति वचनाच्छरभङ्गस्याग्निप्रवेशस्समजसइति ॥ स० जुहोमि अग्नावितिशेषः ॥ ३८ ॥ ति० वह्निः ददाहेतितिशेषः ॥ ४० ॥ ति० आहिताग्निलोकाः कर्मणा पितृलोकइति श्रुताश्चन्द्रप्रदक्षिणाः ऋषिलोकाः । “विद्ययादेवलोकः” इति श्रुतास्सूर्यप्रदक्षिणाः । देवानां आजानदेवानां ब्रह्मविष्णुरुद्राणांच लोकाः यान्भुवःप्रदक्षिणीकरोति । ततोब्रह्मलोकंतुयं । व्यरोहत आरुढवान् । स० ऋषीणां कश्यपादीनां । ब्रह्मलोकं भगवद्धारत्नेनेत्यर्थः । “स्वर्गतिं तथादात्” इत्याचार्योक्तेः ॥ ४३ ॥

[पा०] १ क. महाप्राज्ञः. २ ड. झ. ट. नियतः. ३ ख. ग. वासं. ४ घ. शुचिदेशे. ५ क. छ. तपस्विनां. ६ क. च. छ. ज. ज. मन्त्रव्रज. ७ ख. पुष्पोत्करवहां. ८ क. ख. ग. ज.—ज. ततस्तत्र. ९ क. छ. ज. पश्यतां. १० ठ. यावज्जुहोमि. ११ क. ख. ग. ड. झ. ट. ततोऽग्निं. छ. ज. ज. ततोवह्निंसमाधाय. १२ ग. ड. झ. ज. ट. मन्त्रवित्. १३ क. च. छ. ज. ज. महाप्राज्ञः. १४ ड. झ. ट. तदावह्निः. १५ क. ग. च. छ. ज. ज. लचमथा. झ. लचंतदस्थीनि. १६ घ. झ. मांसंच. १७ क. चितात्. १८ ग. च्छरभङ्गोप्यरोचत. १९ क. च. छ. ज. ज. च. सुकर्मणां. ख. ग. भावितात्मनां.

स पुण्यकर्मा भवने द्विजर्षभः पितामहं सानुचरं ददर्श ह ॥
 पितामहश्चापि समीक्ष्य तं द्विजं ननन्द सुखागतमित्युवाच ह ॥ ४४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

शरभङ्गाश्रमेमुनिगणैः श्रीरामं प्रति राजधर्मकथनपूर्वकं स्वेवांराक्षसकृतपीडानिवेदनेन तद्ब्रध्नार्थनम् ॥ १ ॥ रामेण सबहुमानं तेभ्योऽभयप्रदानपूर्वकं सुतीक्ष्णाश्रमं प्रति प्रस्थानम् ॥ २ ॥

शरभङ्गे दिवं याते मुनिसङ्घाः समागताः ॥ अभ्यगच्छन्त काकुत्स्थं रामं ज्वलिततेजसम् ॥ १ ॥
 वैखानसा वालखिल्यास्संप्रक्षाला मरीचिपाः ॥ अश्मकुट्टाश्च बहवः पत्राहाराश्च धार्मिकाः ॥ २ ॥
 दन्तोलूखलिनश्चैव तथैवोन्मज्जकाः परे ॥ गात्रशय्या अशय्याश्च तथैवाभ्रावकाशकाः ॥ ३ ॥

अत्र पितामहशब्दोऽपि सविग्रहपरमात्मपरः । सर्वमिदं शरभङ्गस्य रामसाम्निध्यप्रतीक्षया व्यज्यते । अस्मिन्सर्गे चतुश्चत्वारिंशच्छ्लोकाः ॥ ४४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

एवं खरवधार्थमुनिजनशरणागतिं वक्तुं तदुपयोगितया रामस्य समर्थकारुणिकत्वमुक्त्वा अथ तच्छरणागतिं वक्तुमुपक्रमते—शरभङ्ग इत्यादि । शरभङ्गे दिवं यात इति कालप्रदर्शनं सुतीक्ष्णादीनां विद्यमानत्वात् । समागताः संमिलिताः ॥ १ ॥ वैखानसा इत्यादि । “ये नखास्ते वैखानसाः ये-

वालास्ते वालखिल्याः” इत्युक्तरीत्या भगवन्नखरोमजाता ऋषयः । सदाशरीरं संप्रक्षालयन्तीति संप्रक्षालाः । मरीचींश्चन्द्रसूर्यादिकिरणान् सदा पिबन्तीति मरीचिपाः । सदाऽन्तःकिरणान् प्रवेशयन्तः विवृतास्या इत्यर्थः । अश्मभिरात्मशरीराणि कुट्टन्तीत्यश्मकुट्टाः । पत्राहाराः पर्णाशनाः ॥ २ ॥ दन्ता एकोलूखलं तदेषामस्तीति दन्तोलूखलिनः दन्तैरेव ब्रीह्यादितुषनिर्मोकं कृत्वा भक्षयन्त इत्यर्थः । उन्मज्जकाः शिरोमात्रमुद्धृत्य सदा जलावगाढाः । गात्रमेव शय्या येषां ते गात्रशय्याः । उरसि पृष्ठेऽस्योर्वा शिरः कृत्वा शयाना इत्यर्थः । अतो न स्थण्डिलशायिन इत्यनेन पुनरुक्तिः । अशय्याः अनम्रगात्रा इत्यर्थः । अभ्रावकाशकाः

ति० पितामहं ब्रह्मादित्रयसमष्टिरूपं ॥ ४४ ॥ इति पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

ती० मुनिसंघाः काकुत्स्थं ककुत्स्थान्वयेऽवतीर्णं । रामं “रमन्ते योगिनोऽनन्ते” इति श्रुतेः परंब्रह्म । अभ्यगच्छन्त द्रष्टुं किञ्चिद्विज्ञापयितुं चेति शेषः । अयं भावः—स्वप्रकाशं परंब्रह्मैव ककुत्स्थान्वयेऽवतीर्णं सद्भाग्यवशेनास्मदृष्टिगोचरोऽभूत् । अतोऽस्मत्तपोदानादिकमथ फलितमिति दर्शनानन्देन कृतार्थो भवितुं निर्धनस्य धनलाभेयथा तद्दानान्दन्निर्भरामुनिसंघा नानादिभ्यस्समागता इति ॥ १ ॥ ती० वैखानसादयस्तपोविशेषलब्धसंज्ञास्तापसविशेषाः । यद्वा विखनसमुनिना प्रोक्तं सूत्रमधिकृत्य तन्मार्गानुसारिणो वैखानसाः । वालखिल्यास्तु नवेऽन्नेलब्धे पूर्वसंचितत्यागिनः । संप्रक्षालास्तु भगवतः श्रीपादप्रक्षालनजाता महर्षयः । यद्वा प्रत्यहं जीवनसाधनसंपाद्य सर्वतद्विनियुज्यवर्तन्ते ये ते वा संप्रक्षालाः । अश्वस्तनिका इत्यर्थः । अश्मकुट्टास्तु भक्षणार्थं प्रियंगवादीनश्मन्येव कुट्टयन्तीति तथा । अश्मकुट्टाः अपक्वकुट्टितान् भक्षकाः ॥ २ ॥ विखनसः प्रजापतेर्जाता वैखानसाः । विखनसा प्रोक्तं सूत्रमधीयन्ते वैखानसा इति वा । “तेन प्रोक्तं” मित्यणन्तात् “तदधीते—” इत्यणि तस्य “प्रोक्ताद्भुक्” इति लुक् अनुशक्तिकादिनिवेशादुभयपदवृद्धिः । संप्रक्षालाः निरन्तरं भक्षप्रक्षालितोदकोपजीविनो वा संप्रक्षालितपात्रा वा अश्वस्तनिका इति यावत् । अश्मकुट्टकाः कुट्टिताश्मभक्षकाः ॥ २ ॥ ती० उन्मज्जका इति पाठे उद्धतः मत्तो मात्सर्यं येषां ते तथा । स्वार्थेकः । यद्वा ज्ञानिनः बालोन्मत्तपिशाचवदितिसरणात् तथा । ये कदाचिदपि नशेरते ते अशय्याः । अभ्यवकाशिन इति पाठे अभ्यवकाशिनः सदा प्राग्रत्स्वभाविनः । स० उन्मज्जकाः सदा स्नानपराः उपदेशादिनेतरमज्जका वा । अनवकाशकाः सर्वदा भगवदुपासनेनेतरव्यासंगार्थमवकाशरहिताः । ति० अनवकाशिकाः एकपादस्य स्थित्यवकाशदानरहिताः । एकपादस्थितिमन्त इति यावत् । शि० गात्रशय्याः गात्रावयवानि [पा०] १ ड.—ट. भुवने. २ घ. झ. मित्युवाच. ३ क.—ट. प्राप्ते. ४ ग. घ. ड. छ. झ. ट. तापसाः. ५ घ. गतशय्याश्च आर्याश्च. ६ ड. झ. ट. तथैवानवकाशिकाः.

मुनयः सलिलाहारा वायुभक्षास्तथा परे ॥ आकाशनिलयाश्चैव तथा स्थण्डिलशायिनः ॥ ४ ॥
 व्रतोपवासिनो दान्तास्तथाऽऽर्द्रपटवाससः ॥ सजपाश्च तपोनित्यास्तथा पञ्चतपोऽन्विताः ॥ ५ ॥
 सर्वे ब्राह्म्या श्रिया जुष्टा दृढयोगाः समाहिताः ॥ शरभङ्गाश्रमे राममभिजग्मुश्च तापसाः ॥ ६ ॥
 अभिगम्य च धर्मज्ञा रामं धर्मभृतां वरम् ॥ ऊचुः परमधर्मज्ञमृषिसङ्घाः समाहिताः ॥ ७ ॥
 त्वमिक्ष्वाकुकुलस्यास्य पृथिव्याश्च महारथ ॥ प्रधानश्चासि नाथश्च देवानां मघवानिव ॥ ८ ॥
 विश्रुतस्त्रिषु लोकेषु यशसा विक्रमेण च ॥ पितृभक्तिश्च सत्यं च त्वयि धर्मश्च पुष्कलः ॥ ९ ॥
 त्वामासाद्य महात्मानं धर्मज्ञं धर्मवत्सलम् ॥ अर्थित्वान्नाथ वक्ष्यामस्तच्च नः क्षन्तुमर्हसि ॥ १० ॥

वर्षवातातपादिष्वप्यनावृतदेश एव वर्तमानाः ॥ ३ ॥
 सलिलाहाराः सलिलमात्राहाराः । वायुभक्षाः वायु-
 मात्रभक्षाः । आकाशे वृक्षमाद्रौ निलीयन्तइत्याकाश-
 निलयाः । स्थण्डिले कुशाद्यास्तृतभूतले शेरत इति
 स्थण्डिलशायिनः ॥ ४ ॥ व्रतोपवासिनः व्रतोपवास-
 निरताः । सर्वाहारशून्या इत्यर्थः । आर्द्रपटवाससः
 आर्द्रपटवसनशीलाः । सजपाः सदाजपशीलाः ।
 तपोनित्याः “स्वाध्यायमधीते तपएव तत्तप्यते तपो
 हिस्वाध्यायः” इत्युक्तसदास्वाध्यायपारायणरूपतपो-
 निष्ठाः । पञ्चतपोन्विताः ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थाः
 ॥ ५ ॥ ब्राह्म्या श्रिया ब्रह्मविद्यानुष्ठानजनितब्रह्मव-
 र्चसेन । दृढः परिपक्वः योगो यमनियमाद्यष्टाङ्गयोगो
 येषां ते दृढयोगाः । समाहिताः योगैकाग्रचित्ताः ।
 एवंभूतास्तापसाः राममभिजग्मुरित्यन्वयः । मुनिवै-
 विध्योक्तिर्दर्शनीयत्वाय । अत्राभिजग्मुरित्यनेन शर-
 णागतिरुक्ता ॥ ६—७ ॥ इक्ष्वाकुकुलस्य प्रधानः

पृथिव्याश्च नाथः । प्रथमे दृष्टान्तः—देवानामिति ।
 यथादेवन्द्र इति शक्रस्य नाम तथा रघुपतिरिति तव
 नामेत्यर्थः ॥ ८ ॥ यशसा शरभङ्गानुग्रहकीर्त्या ।
 विक्रमेण विराधनिरसनेन च त्रिषु लोकेषु भूर्भुवःसु-
 वल्लोकेषु । विश्रुतः प्रसिद्धः । पितृभक्तिस्त्वयि पुष्कला
 तद्वचनेन लब्धस्यापि राज्यस्य त्यागात् सत्यं सत्यव-
 चनं च । त्वयि पुष्कलं भरतप्रार्थनयापि प्रतिज्ञात-
 स्याभञ्जनात् । धर्मश्च त्वयि पुष्कलः शरभङ्गानुग्रहात्
 ॥ ९ ॥ धर्मज्ञं धर्मवत्सलमित्युक्तानुवादः । अर्थिनो
 याचकास्तेषां भावोर्थित्वं याच्चेत्यर्थः । सा च रक्षो-
 निरसनविषया तया त्वां किञ्चिद्वक्ष्यामः तत् क्षन्तुं-
 मर्हसि आर्ततया त्वदग्रगमनमेव कार्यसाधनं आर्त्यति-
 शयेन विज्ञापनं तु क्षमस्वेत्यर्थः । एतेन उपायत्वाध्य-
 वसाय एव चेतनस्य कृत्यं प्रार्थनं तु न कर्तव्यं ।
 हठात्कृतेपि क्षमापणं कर्तव्यमित्युक्तं भवति ॥ १० ॥

व्याघ्रचर्मदीनि शय्या येषांते ॥ ३ ॥ ती० आकाशनिलयाः आकाशेष वायुधारणबलेन ये निलीयन्ते तेतथा ॥ ४ ॥ ति० ऊर्ध्ववा-
 सिनः गिरिशिखरायूर्ध्वप्रदेशे निल्यंवासशालिनः ॥ ५ ॥ स० दृढयोगसमाहिताः दृढयोगस्समाहितोयेषु । यद्वा दृढयोगाः अणिमाद-
 योवा समाहितोयेषु । यद्वा दृढयोगाः अत्यन्तसंबन्धवन्तः पुत्रादयोबान्धवाश्च । तैस्समाः अहिता येषांते । “सुहृन्मित्रार्युदासीन—”
 इत्यादेः समबुद्धयइतियावत् ॥ ६ ॥ ती० लमेल्यादिलोकद्वयस्य प्रातीतिकार्थस्स्पष्टः । वस्तुतस्तु देवानांमघवानिव इक्ष्वाकुकु-
 लस्य इक्ष्वाकुकुलमात्रस्य पृथिव्याश्च पृथिवीमात्रस्यच प्रधानोनाथस्त्वमितिकाकुः । किंतु जगद्धारणपोषणकर्ता । अतएव निरव-
 धिकेनयशसा विक्रमेणच त्रिषुलोकेषु सर्वलोकेषु विश्रुतः सकललोकाधीश्वरइतिशेषः । तथापि क्षत्रियरूपेणावतीर्णत्वाल्लोकशिक्षार्थं
 पितृव्रतत्वं पित्रर्थव्रतंयस्यपितृव्रतः तस्यभावस्तत्त्वं पितृवचनपरिपालकत्वमितियावत् । सत्यं सत्यवचनत्वं । पुष्कलं अधिकोधर्मश्च
 लब्धस्तीत्यर्थः । ति० किंच त्वयिस्मृते धर्मश्चपुष्कलः अङ्गहीनोपि सकलाङ्गपूर्णो भवतीत्यर्थः । “प्रमादात्कृत्वाकर्मप्रच्यवेता-
 ध्वरेषुच । तद्विष्णोस्स्मरणादेवसंपूर्णस्यादितिश्रुतिः” इतिस्मृतेः । स० यशसा विक्रमेणच विश्रुतः । यशस्वी विक्रमीचेति प्रसिद्ध-
 इत्यर्थः । त्वयि विक्रमेणापि विरुद्धः क्रमः कनिष्ठराज्यप्रदानरूपस्तेनापि त्यागहेतौसत्यपीतियावत् । पितृव्रतत्वं पित्रनुव्रतत्वं

[पा०] १ क. च. ज. न. मासोपवासिनो. ख. घ. तथोपवासिनो. ग. ड. झ. तथोर्ध्ववासिनो. २ ड. झ. ट. तपो-
 निष्ठाः. ३ ड. झ. ज. ट. युक्ताः. ४ ड. झ. ज. ट. योगसमाहिताः. छ. ज. योगाःसहस्रशः. ५ घ. अभिजग्मुश्च. ६ घ.
 ड. ज. ट. समागताः. क. सहस्रशः. ७ क. इक्ष्वाकूणांकुलस्यास्य. ८ क. ड.—ट. महारथः. ९ घ. ड. झ. ट. श्वापि.
 १० ग. विश्रुताः. घ. विश्रुतं. ११ क. ख. ड. ट. पितृव्रतत्वं. १२ घ. धर्माश्चपुष्कलाः.

अधर्मस्तु महांस्तात भवेत्तस्य महीपतेः ॥ यो हरेद्वलिषड्भागं न च रक्षति पुत्रवत् ॥ ११ ॥
 युञ्जानः स्वानिव प्राणान्प्राणैरिष्टान्सुतानिव ॥ नित्ययुक्तः सदा रक्षन्सर्वान्विषयवासिनः ॥ १२ ॥
 प्राप्नोति शाश्वतीं राम कीर्तिं स बहुवार्षिकीम् ॥ ब्रह्मणः स्थानमासाद्य तत्र चापि महीयते ॥ १३ ॥
 र्यत्करोति परं धर्मं मुनिर्मूलफलाशनः ॥ तत्र राज्ञश्चतुर्भागः प्रजा धर्मेण रक्षतः ॥ १४ ॥
 सोयं ब्राह्मणभूयिष्ठो वानप्रस्थगणो महान् ॥ त्वन्नाथोऽनाथवद्राम राक्षसैर्बाध्यते भृशम् ॥ १५ ॥
 एहि पश्य शरीराणि मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ हतानां राक्षसैर्घोरैर्बहूनां बहुधा वने ॥ १६ ॥
 पम्पानदीनिवासानामनुमन्दाकिनीमपि ॥ चित्रकूटालयानां च क्रियते कदनं महत् ॥ १७ ॥

स्वविषये रामेण रक्षणं स्वाभाविकमिति दर्शयिष्यन्तः
 औपाधिकलौकिकराजरक्षणप्रकारं दर्शयन्ति—अध-
 र्मस्त्वित्यादिना । यः प्रजाभ्यो बलिषड्भागं हरति
 हत्वा च ताः न रक्षति तस्य महानधर्मः । बलिः
 करः । “भागधेयः करो बलिः” इत्यमरः । षष्ठो
 भागः षड्भागः लुप्तपूरणो निर्देशः बलिश्चासौ
 षड्भागश्च बलिषड्भागः ॥ ११ ॥ एवमरक्षणे
 प्रत्यवायमुक्त्वा रक्षणेऽभ्युदयमाहुः—युञ्जान इति ।
 युञ्जानो यतमानः । नित्ययुक्तो नित्यावहितः । सर्वान्
 स्वविषयवासिनः स्वकीयान् प्राणानिव प्राणैः
 प्राणेभ्योपि । इष्टान् सुतानिव च यो रक्षति स मही-
 पतिः बहुवार्षिकीं बहुकालस्थायिनीं । शाश्वतीं अनु-
 वृत्तां । “मुहुःपुनःपुनःशश्वत्” इति बाणः ।
 भवार्थेण । तोडीप् । कीर्तिं प्राप्नोति । ब्रह्मणः
 स्थानमासाद्य तत्र ब्रह्मणा महीयते पूज्यते च

॥ १२—१३ ॥ यस्तु करप्रदानासमर्थो मुनिजनस्त-
 द्रक्षणं कुत इत्यत्राह—यदिति । यद्धर्मं तत्र धर्मे राज्ञः
 चतुर्भागः चतुर्थीशोभवति ॥ १४ ॥ एवं धर्माय
 प्रजारक्षकस्य फलमुक्त्वा धर्मानपेक्षे रामे शरणाग-
 तिरेव रक्षणहेतुरित्याहुः—सोयमित्यादिना । सः
 पूर्वोक्तवैखानसादिरूपः । ब्राह्मणाः भूयिष्ठाः
 अधिकाः यस्मिन् स ब्राह्मणभूयिष्ठः । क्षत्रियवैश्य-
 वानप्रस्थसंभवाद्ब्राह्मणभूयिष्ठ इत्युक्तं । यद्वा ब्राह्मणाः
 ब्रह्मविदः । “तदधीतेतद्वेद” इत्यण् । वानप्रस्थानां
 तृतीयाश्रमिणां गणः त्वं नाथो यस्यासौ त्वन्नाथः ।
 अनाथवद्बाध्यते ॥ १५ ॥ बाधामेव दर्शयन्ति—
 एहीत्यादिना । दूरे सम्यङ् न दृश्यत इत्यत एहि पश्ये-
 त्युक्तं । भावितात्मनां ध्यातात्मनां । बहुधा छेदनभेद-
 नभक्षणादिभिः ॥ १६ ॥ हतानां बहूनामित्युक्तं
 विवृणोति—पम्पेति । अनुमन्दाकिनीमपीति अनुर्ल-

विश्रतमिति विपरिणामेनान्वयः । यद्वा हेपितृवत् त्वं विश्रुत इत्यन्वयः ॥ ८ ॥ ९ ॥ स० बलयश्चते षट्च बलिषण्णां भागो यस्य
 तं षष्टांशमिति यावत् । पूरणार्थकप्रत्ययलोपोवा ॥ ११ ॥ स० शाश्वतीं बहुकालसंबन्धिनीं । बहुवार्षिकीं बह्वीचसा वार्षिकीच
 रक्षकसंबन्धिनीं तां कीर्तिं प्राप्नोतीत्यन्वयः । “वार्षिकत्रायमाणस्याद्वर्षाकालभवेऽन्यवत्” इति विश्वः । शि० बहुवार्षिकीं भारता-
 क्षनेकखण्डसंबन्धिनीं । शाश्वतीं नित्यां ॥ १३ ॥ ती० ननु क्वचित् षष्ठो भाग उच्यते अत्र चतुर्थो भागो भण्यते क्वचिद्वितीयो भागः
 पठ्यते तत्कथमिति चेदुच्यते उपवासिभिक्षाहारजनकृतधर्मात् षष्ठो भागः । राजपरिपालितदेशसंभूतफलाशिनो धर्माच्चतुर्थो भागः ।
 तदन्नपानपुष्टाङ्गजनस्य धर्माद्वितीयो भागः । “यस्यान्नपानपुष्टाङ्गः कुरुते धर्मसंचयम् । अन्नप्रदातुस्तस्यार्धं कर्तुं श्वार्धं न संशयः”
 इति स्मरणात् । ति० यदिति सामान्ये नपुंसकं । प्रजाः वानप्रस्थप्रजाः । स० “स्याद्धर्ममन्त्रियां” इत्यमरात् यद्धर्ममिति
 संभवति ॥ १४ ॥ तनि० सोयंब्राह्मणभूयिष्ठ इत्यनेन क्षत्रियवैश्यवानप्रस्थाश्च केचिदिह संतीति व्यज्यते । यद्वा ब्रह्मविद्ब्राह्मणः ।
 ब्राह्मणत्वादपरमैकान्तिकधर्मे निष्ठ इत्यर्थः । अतएव त्वन्नाथ इत्येकं पदं । त्वमेव नाथो यस्य सः । तेनानन्यशेषत्वमुक्तं । तस्यैव
 नाथनीयत्वेनानन्यसाधनत्वानन्यभोग्यत्वे कथिते । अतएव महान् निरतिशयमहिमयुक्तः । तथाविधोऽप्यनाथवदयं बध्यते । अ-
 स्मत्पराभवो नाथ न तेऽनुरूप इति भावः । स० त्वां नाथत इति वा प्रार्थयत इत्यर्थः ॥ १५ ॥ तनि० मुनीनां सर्वेश्वरमननपराणां ।
 भावितात्मनां निदिध्यासननिष्ठानां हतानां शरीराणि पश्येति कारुण्यातिशयोक्तादनायोक्तं । बहुधा हतानां अङ्गप्रत्यङ्गशस्त्रभिन्नानाम-
 स्माकं शरीराणि पश्येति व्यज्यते ॥ स० बहुधा खजादिनाशस्त्रेण ॥ १६ ॥ ति० सकलदण्डकारण्यपीडमाहुः—पंपेत्यादि ।

[पा०] १ ड.—ट. अधर्मस्तुमहात्माथ. २ ड.—ट. तस्यतुभूपतेः. ३ ग. प्रजाः स्वानिवचप्राणान्स्वसुतानिवनित्यशः.
 ४ च. छ. व. न्प्राणिनः स्वान्सुतानिव. ५ च.—झ. तत्रापिच. ६ क.—घ. च. छ. ज. व. करोति. ७ क. च. छ.
 ज. व. पर्णमूल. ८ ग. रक्षितुं. ९ क.—घ. च. ज. व. बध्यते. ड. झ. ट. हन्यते. १० घ. भीतानां. ११ क. ख. ग.
 पंपावननिवासानां.

एवं वयं न मृष्यामो विप्रकारं तपस्विनाम् ॥ क्रियमाणं वने घोरं रक्षोभिर्भीमकर्मभिः ॥ १८ ॥
 ततस्त्वां शरणार्थं च शरण्यं समुपस्थिताः ॥ परिपालय नो राम वध्यमानान्निशाचरैः ॥ १९ ॥
 परा त्वत्तो गतिर्वीरं पृथिव्यां नोपपद्यते ॥ परिपालय नः सर्वात्राक्षसेभ्यो नृपात्मज ॥ २० ॥
 एतच्छ्रुत्वा तु काकुत्स्थस्तापसानां तपस्विनाम् ॥ इदं प्रोवाच धर्मात्मा सर्वानेव तपस्विनः ॥ २१ ॥
 नैवमर्हथ मां वक्तुमज्ञोऽहं तपस्विनाम् ॥ केवलेनात्मकार्येण प्रवेष्टव्यं मया वनम् ॥
 विप्रकारमपाक्रष्टुं राक्षसैर्भवतामिमम् ॥ २२ ॥
 पितुस्तु निर्देशकरः प्रविष्टोऽहमिदं वनम् ॥ भवतामर्थसिद्ध्यर्थमागतोऽहं यदृच्छया ॥ २३ ॥
 तस्य मेऽयं वने वासो भविष्यति महाफलः ॥ २४ ॥

क्षणे कर्मप्रवचनीयः । मन्दाकिनीं शरभङ्गाश्रमवा-
 हिनीं । मन्दाकिन्यास्तटवासिनामित्यर्थः । कदनं हिंसा
 ॥ १७ ॥ शरीराण्युपेक्ष्य तपस्यतां किं हिंसाभयेने-
 त्याशङ्क्य न वयं स्वशरीरपीडातो भीताः किंतु महत्सु
 गरीयस्सु क्रियमाणं कदनं न मृष्याम इत्याहुः—
 एवमिति । विप्रकारं निकारं । “निकारोविप्रकारः—
 स्यात्” इत्यमरः । स्वजनपीडादुःसहेति भावः ॥ १८ ॥
 शरणार्थं रक्षणार्थं । समुपस्थिताः प्रपन्नाः । “गत्यर्था-
 कर्मक—” इत्यादिना कर्तरि क्तः ॥ १९ ॥ त्वत्तः
 परा अन्या । गतिः उपायः नोपपद्यते । पृथिव्यामिति
 सर्वभुवनोपलक्षणं । तथाच श्रुतिः । “नान्यः पन्था
 अयनाय विद्यते” इति । इत्युचुरिति पूर्वैणान्वयः
 ॥ २० ॥ तपस्विनां प्रशस्ततपसां । तापसानां मुनीनां

॥ २१ ॥ शरणागतैवाऽऽज्ञप्तोऽहं परिपालयेत्यादिकं
 वक्तुं नार्हथ । केवलेनात्मकार्येण केवलात्मप्रयोजनत्वेन ।
 राक्षसैः क्रियमाणं भवतामिमं विप्रकारं अपाक्रष्टुं
 निवर्तयितुं । मया वनं प्रवेष्टव्यं प्रविष्टं । “तयोरेव
 कृत्यक्तखलार्थाः” इति कर्मणि तव्यप्रत्ययः । स्वतो
 मत्प्रयोजनरूपं भवद्विरोधिनिरसनं कर्तुमेवेदं वनं
 प्रविष्टोऽस्मीत्यर्थः । शेषभूतरक्षणस्य शेषिप्रयोजनत्वा-
 दिति भावः ॥ २२ ॥ पितृवाक्यपरिपालनाय वनं
 प्रविष्टोऽसीति किंवदन्त्याः का गतिरित्यत्राह—पितुरिति ।
 अहं भवतामर्थसिद्ध्यर्थमागतोऽस्मि यदृच्छया
 दैवगत्या । पितुर्निर्देशकरः वनमिदं प्रविष्टोऽस्मि ।
 पितृवाक्यकरणव्याजेन भवदर्थसिद्ध्यर्थमेवागतोऽस्मी-
 ति भावः ॥ २३ ॥ भवत्कार्यार्थमेवागतस्य मे वने

पंपा च नद्यश्च तत्रनिवासो येषांतेषां । पंपारूपा नदीवा । अनुमन्दाकिनीमपीति । मन्दाकिन्या अत्रत्यपुण्यनद्यास्तीरवासिनां ।
 मन्दाकिन्याविस्तीर्णप्रवाहत्वादुरवगाहतयापृथगुक्तीराववाख्याने । स० मन्दाकिनीमित्यनेनास्यास्खर्णदीप्तं पंपादीनांचभूतदीप्तं
 सूच्यते ॥ १७ ॥ तनि० शरण्यमिति निरुपपदेन सर्वलोकशरण्यत्वमुक्तं । तेन तदुपयुक्तगुणास्त्वामित्वादयः पूर्वखण्डनारायण-
 पदोक्तास्सारिताः । शरणार्थं उपायान्तरस्थाने निवेशयितुमित्यर्थः । समुपागताः विश्वासाद्यङ्गसंपत्तिपूर्वकरक्षाभरसमर्पणं
 कृतवन्तः । नःपरिपालयेति गोमूत्रवरणोक्तिः । उत्तरार्धेनानिष्टनिवृत्तिरूपफलप्रार्थना पर्यवसिता ॥ १९ ॥ तनि० उत्तरख-
 ण्डविवरणमाकिंचिन्यमाह—परेति । त्वत्तः सिद्धोपायात्परा । गतिः । यद्वा “नान्यःपन्थाअयनायविद्यते” इति श्रुत्यर्थं मन-
 सिक्त्वाह—परेति । पृथिव्यांनोपपद्यते यस्मात्परिमितफलमित्याद्युक्तबहुदोषदुष्टत्वादिति भावः । नस्सर्वानिति आत्मात्मीयसर्व-
 संप्रहः । राक्षसेभ्य इति सर्वांनिष्टोपलक्षणं । स० यतोतद्विशेषः । यतस्त्वत्तः परागतिः पृथिव्यांनोपपद्यते अतः परिपा-
 लयेत्यन्वयः ॥ २० ॥ स० एवं क्षन्तुमर्हसीत्यादिरूपेण । आज्ञाप्यः नियोज्यः । केवलेन मुख्येनस्वकार्येण चतुर्दशवर्ष-
 वनवासरूपकार्येणेत्यर्थः ॥ २२ ॥ स० भवतां विप्रकारमपाक्रष्टुं पितुर्निर्देशकरश्च वनंप्रविष्टइत्यन्वयः । तुना मदनगमनं
 पितुर्निर्देशकरणभवद्विप्रकारापाकरणरूपप्रयोजनवदिति विशेषस्सूच्यते । ति० यदृच्छयाऽऽगतएवाहं भवतामर्थसिद्ध्यर्थमपि
 भविष्याम्येवेतिशेषः ॥ २३ ॥ पितुस्त्वित्यनेनोक्तएवार्थः कविना श्लोकान्तरेण वर्ण्यते । इयमपिशैली कवेरिति कतकतीर्थौ ।
 यतश्शत्रून्हन्तुमिच्छामि अतस्तस्य यदृच्छया वनमागतस्य मेऽयं वनवासो महाफलोभविष्यतीति स्वगतोविचारः । अथ-
 ऋषिधैर्याय प्रकाशं प्रतिजानीते—पश्यन्त्विति । तनि० तस्य भवत्कार्यार्थमेवागतस्य मे वनवासः तपस्विनांमहाफलः अतः
 रणे तपस्विनांशत्रून्हन्तुमिच्छामीति योजनीयं । महाफलं नाम अनिष्टनिवृत्तिपूर्वकेष्टप्रार्थिरूपं ॥ स० तपस्विनांशत्रून्हन्तुमि-

[पा०] १ ख. एवंविधं. २ क. च. छ. ज. ज. भीमविक्रमैः. ३ घ. समुपागतान्. ४ क.—ट. माज्ञाप्योहं. ५ क. ड.
 च. छ. झ. ज. ट. केवलेनस्वकार्येण. ज. केवलेनच. ख. ग. घ. केवलेनैव. ६ क.—ट. वनंमया. ७ घ. महोदयं.

तपस्विनां रणे शत्रून् हन्तुमिच्छामि राक्षसान् ॥ पश्यन्तु वीर्यमृषयः सभ्रातुर्मे तपोधनाः ॥ २५ ॥
 दैत्वाऽभयं चापि तपोधनानां धर्मे धृतात्मा सह लक्ष्मणेन ॥
 तपोधनैश्चापि सभाज्यवृत्तः सुतीक्ष्णमेवाभिजगाम वीरः ॥ २६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

रामेण सीतालक्ष्मणाभ्यां सह सुतीक्ष्णाश्रममेत्यतदभिवादनपूर्वकं तं प्रति स्वावासस्थलप्रदर्शनप्रार्थना ॥ १ ॥ सुतीक्ष्णेन-
 रामं प्रति स्वाश्रमस्य वासोपयोगिगुणवत्ताकथनपूर्वकं मृगगणप्रलोभनरूपदोषोत्कीर्तने रामेण तं प्रति स्वस्थ तत्र वासान्भिरोचनो-
 क्तिः ॥ २ ॥

रामस्तु सहितो भ्रात्रा सीतया च परंतपः ॥ सुतीक्ष्णस्याश्रमपदं जगाम सह तैर्द्विजैः ॥ १ ॥
 स गत्वाऽदूरमध्वानं नदीस्तीर्त्वा बहूदकाः ॥ ददर्श विपुलं शैलं महामेघमिवोन्नतम् ॥ २ ॥
 ततस्तदिक्ष्वाकुवरौ संततं विविधैर्द्रुमैः ॥ काननं तौ विविशतुस्सीतया सह राघवौ ॥ ३ ॥
 प्रविष्टस्तु वनं धोरं बहुपुष्पफलद्रुमम् ॥ ददर्शश्रममेकान्ते चीरमालापरिष्कृतम् ॥ ४ ॥
 तत्र तपसमासीनं मलपङ्कजटाधरम् ॥ रामस्सुतीक्ष्णं विधिर्वचतपोवृद्धमभाषत ॥ ५ ॥

वासो महाफलो भविष्यति ॥ २४ ॥ तदेव फलमाह
 —तपस्विनामिति । तपस्विनां शत्रून् रणे हन्तुमि-
 च्छामि इतीदं प्रोवाचेत्यन्वयः ॥ २५ ॥ अभयमिति
 छेदः । धृतात्मा निश्चलमनाः । तपोधनैः ऋषिभिश्च
 सभाज्यवृत्तः पूज्याचारः ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्द-
 राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने
 आरण्यकाण्डव्याख्याने षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

तैर्द्विजैः वैखानसादिभिः ॥ १ ॥ अदूरमिति छेदः । पूर्व
 शरभङ्गेण “इह राम महोत्तजाः” इति सुतीक्ष्णाश्रम-
 स्यादूरत्वोक्तेर्नदीरिति बहुवचनमेकस्या एव मन्दा-
 किन्याः बहुप्रदेशेष्ववृत्त्या । बहूदकाः विपुलोदकाः ।
 नौतार्यत्वानुक्तेः शैलं शैलसंबन्धिवनं काननमित्यनु-
 वादात् । तस्येदमित्यण् । महामेघमिवेति श्यामिका-
 यासुपमा ॥ २ ॥ द्रुमैः संततं व्याप्तं । इक्ष्वाकुवरौ
 राघवावित्युभयथा धैर्यमूलोक्तिः ॥ ३ ॥ चीरमालया
 वल्कलपङ्क्त्या परिष्कृतं अलंकृतं ॥ ४ ॥ मलपङ्कजटा-
 धरं नित्यनिश्चलतपोयोगेन वा वार्धकेन वा मलपङ्क-

अथ सुतीक्ष्णाभ्यर्थनया मृगरूपमारीचादिदुष्टरा-
 क्षसनिरासः सप्तमे । आश्रमपदं उद्दिश्येति शेषः ।

च्छामितीति पारोक्ष्यनिर्देशेन पश्यन्विति पारोक्ष्येण निर्देशसंभवति ॥ २४ ॥ २५ ॥ शि० आर्यदत्तः आर्यं सर्वश्रेष्ठं अच-
 लमित्यर्थः दत्तदानं यस्यसः ॥ स० आर्यवृत्तः आर्याणां वृत्तं यस्यसः । आर्यवृत्तं यस्येति वा । सुतीक्ष्णं तन्नामकमृषिं । सुती-
 क्ष्णं राक्षसानां तीक्ष्णं यथाभवतितथा जगामेत्यथोवा ॥ २६ ॥ इति षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

स० तैर्द्विजैस्सह । यद्वा हतैः राक्षसैर्हतप्रायैः । स रामः ॥ १ ॥ ति० विमलं पवित्रं । महामेघमिवेति पाठे स्थितमिति-
 शेषः । नैत्यस्यौल्याभ्यां सादृश्यं । उन्नतमिति स्वरूपकथनं ॥ स० महामेघमिव स्थौल्येनेत्यर्थः । उन्नतं अनेकपक्षिभिर्ध्वनितं ।
 “गणुप्रहृत्वेशब्देव” इत्युक्तेः ॥ २ ॥ रामानुजीयं । तदित्यनेन प्रस्तुतस्य काननस्य परामर्शः । प्रथमं शैलस्य प्रस्तुतत्वात्-
 स्य काननमपि प्रस्तुतमेवेति ॥ ३ ॥ स० पूर्वं त्रयाणां प्रस्तुतत्वेऽप्युत्तरत्र प्रश्नप्रतिवचनयोरामैककर्तृकत्वे तदेकविषयत्वाभ्यां
 प्रविष्टइत्येकवचनमुपपद्यते । अमुमेव विशेषोद्योतयति तुशब्दः ॥ ४ ॥ ती० मलपङ्कजटाधरं मलनाम उद्धर्तनादिसंस्काराभा-

[पा०] १ ड. छ. तपस्विनो. २ क. ग.—ट. दत्तावरं. ३ क. च. छ. ज. व. सतापसानां धर्मप्रधानः सह. ४ ख.
 ग. च. छ. व. सहायवृत्तः. ड. झ. ट. सहायदत्तः. क. महानुभावः. ५ च. छ. ज. व. रामश्च. ६ क. घ. च. छ. ज. व.
 सहितो द्विजैः. ट. सहितैर्द्विजैः. ७ घ. ते. गला. ८ घ. ददृशुर्विपुलं. ख. ग. ड.—ट. ददर्शविमलं. ९ क. ग. ड.—ट.
 महामेघं. १० झ. सततं. ११ ख. ग. प्रविष्टस्त. १२ क. च. छ. ज. व. रामो. १३ ख. ग. बहुमूलफल. १४ छ.
 तावत्समासीनं. १५ ड. झ. ट. पङ्कजधारिणं. १६ ख. ड. झ. ट. तपोधनं.

रामोऽहमस्मि भगवन्भवन्तं द्रष्टुमागतः ॥ त्वं मांऽभिवद धर्मज्ञ महर्षे सत्यविक्रम ॥ ६ ॥
 स निरीक्ष्य ततो वीरं रामं धर्मभृतां वरम् ॥ समाश्लिष्य च बाहुभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥
 स्वागतं खलु ते वीर राम धर्मभृतां वर ॥ आश्रमोऽयं त्वयाऽऽक्रान्तः सनाथ इव सांप्रतम् ॥ ८ ॥
 प्रतीक्षमाणस्त्वामेव नारोहेऽहं महायशः ॥ देवलोकमितो वीर देहं त्यक्त्वा महीतले ॥ ९ ॥
 चित्रकूटमुपादाय राज्यभ्रष्टोसि मे श्रुतः ॥ १० ॥
 इहोपयातः काकुत्स्थ देवराजः शतक्रतुः ॥ उपागम्य च मां देवो महादेवस्सुरेश्वरः ॥
 सर्वालोकजितानाह मम पुण्येन कर्मणा ॥ ११ ॥

जटानां धरं । विधिवत् क्रमवद्यथा भवति तथा ।
 अभाषत । मीलितनयनत्वेन स्वाभिवादानपरिज्ञाना-
 द्भाषणं ॥ ५ ॥ मा अभिवादयन्तं मां अभिवाद
 प्रत्यभिवादनं कुरु । सत्यविक्रम अमोघतपःप्रभाव
 ॥ ६—७ ॥ सनाथइव सनाथएव । यद्वा सर्वदा
 त्वया सनाथत्वेपि पामराणां सनाथत्वप्रतिभेदानीं
 जातेत्यर्थः ॥ ८ ॥ स्वस्य मोक्षापेक्षां व्यञ्जयति—
 प्रतीक्षमाण इति । त्वामेव प्रतीक्षमाणः प्रतिपालयन्

त्वदागमनं काङ्क्षमाण इत्यर्थः । देवलोकं नारोहे
 “तस्यान्तरायो मैत्रेय देवेन्द्रत्वादिकं फलं” इति तस्य
 मोक्षविरोधित्वादिति भावः ॥ ९ ॥ मदागमनं कुतो-
 वगतं तत्राह—चित्रकूटमिति । चित्रकूटमुपादाय
 चित्रकूटगमनमारभ्य । राज्याद्भ्रष्टः प्रच्युत इति मे
 मया श्रुतोसि ॥ १० ॥ स्वर्गारोहणस्य कः प्रसङ्ग
 इत्यत्राह—इहेति । उपयातः शरभङ्गार्थमागतः ।
 मामुपागम्याह । तर्हि तादृशमहाफलं किमिति त्यक्त-

वाच्छरीरजन्यं । पङ्कोनाम वनसंचाराच्छरीरलभितिभेदः ॥ कतक० मलपङ्कजधारिणं मलस्यसर्वाधस्य शान्तये पङ्कजे
 पद्मासने स्थित्वा धारणशीलं । यद्वा कपङ्कजे हृदयपङ्कजे धारिणं ऐश्वर्ययोगधारणशीलमित्यर्थः । अत्र ततस्तदिक्ष्वाकुवरौ इत्या-
 दिश्लोकत्रयंप्रक्षिप्तं । स० मलपङ्कजधारिणं मलं शरीरमलं । पङ्कजाः पङ्कोद्भूताः कणाः । तान्धर्तुशीलमस्यास्तीति मलपङ्कज-
 धारी तं तापसं । यद्वा तापसमासीनमित्येकंपदं । तापेषु पञ्चमितापेषु सम्यगासीनं । ति० विधिवत् उपगम्येत्येतिशेषः ॥ ५ ॥
 स० मा मां वद । अनेन ऋषेर्मौनसूच्यते ॥ ६ ॥ स० धीरः धीपुरमणकर्ता ॥ ७ ॥ ति० सनाथइव सखामिकइव ।
 अत्रायमाश्रमः ब्रह्मचर्याद्याश्रमव्यवहारोऽयं देहः । त्वया जीवरूपेणाक्रान्तोपि सांप्रतं अद्य बहिश्चक्षुषाभूतभवन् सनाथइव मायया
 सच्चिदानन्दसैवैवशरीररूपेणप्रतिभासमानस्येदंशस्यत्वद्रूपस्य दर्शनेन चित्तशुद्ध्या पूर्वजीवाभेदेनाहमितिप्रतीत्यागृहीतस्य । तद्वैल-
 क्षण्येनेदानींप्रह्लादेदनिबन्धनसनाथत्वव्यवहारः । इवेन जटानामप्यतिरिक्तत्वाभावस्सूचितइति ध्वनिः ॥ स० पूर्वं मयासनाथ
 इव सांप्रतं त्वयासमाक्रान्तइति सनाथः ॥ ८ ॥ स० अहं देवलोकं सत्यलोकं । नारोहे नगच्छेयं । यद्वा हेदेव महीतले
 देहंत्यक्त्वा इतः परं लोकं देहान्तरं नरोहे इत्यान्तरङ्गिकार्थः ॥ ९ ॥ ति० ननु कात्र मदागमनसंभावना तत्राह—चित्रेति ।
 यदा राज्यभ्रष्टः चित्रकूटं उपादाय प्राप्य स्थितोसि तदाप्रभृति मे मया श्रुतोसि ॥ आश्रमोयमित्यस्य व्यङ्ग्यार्थेतु चित्रं विचि-
 त्रफलहेतुकूटं दुरवगाहत्वात्संसारं प्राप्य राज्यभ्रष्टो विद्यासंसर्गेणखाराज्यात् नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपात् भ्रष्टः । तद्योगात्सं-
 सारंप्राप्तस्त्वमेव मया श्रुतिवाक्येभ्यश्श्रुतोसि । अतस्तत्प्रतीक्षया नदेवलोकं गतइति व्यङ्ग्यार्थः ॥ १० ॥ नन्विदानीं कृते
 देवलोकारोहणप्रसक्तितत्राह—इहेति । शरभङ्गाह्वानानन्तरमिहाप्यागतइत्यर्थः । ति० पुण्येनकर्मणाजितानित्यनेन श्रवणसंप-
 तावपि निदिध्यासनसंपत्त्यभावोक्तः । पूजावचनेषु पौनरुक्त्यं नदोषाय । देवादिपदानां प्रवृत्तिनिमित्तभेदस्य स्पष्टत्वान्नपौन-
 रुक्त्यमिति केचित् ॥ स० महादेवः महेनउत्सवेन आदेवः अतिक्रान्तिमान् सुरेश्वरः । सर्वान् चितान् प्राप्तानाहेत्यन्वयः ।
 आहेत्यनेन तन्निदिध्यासितब्रह्मलोकादिज्ञानं तस्यास्तीति तत्र साक्षित्वेनेन्द्रवचसउपयोगइति कविस्सूचयति । तन्निदिध्यासनाभा-
 वोक्तोक्तइति नागोजिभट्टीयव्याख्यानं “यंयंलोकंमनसासंविभाति “यंयंवापिसरन्भावं” इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरुद्धवादसंगततर-

[पा०] १ घ. भद्रंलां. २ क. च. छ. ज. आगतपाहिधर्मज्ञ. ग. ड. झ. ट. तन्माऽभिवद. ३ क. च. ज. संनिरीक्ष्य.
 ४ ख. ग. ड. झ. ट. ततोधीरो. क. झ. छ. ज. अ. तदारामवीरं. ५ क. वरः. ६ क. बाहुभ्यांवचनंचेदं. ७ ड. झ. ट.
 तेरधुश्रेष्ठ. क. च. ज. अ. तेनश्रेष्ठ. ८ ड. झ. ट. सत्यभृतां. ९ क. इति. ग. इह. १० ख. ग. महीतलात्. ११ क. ख.
 च. छ. ज. अ. मनुप्राप्तो. १२ क. छ. ज. भ्रष्टोमयाश्रुतः. च. ज. भ्रंशोमयाश्रुतः. १३ क. छ. ज. अ. उपगम्य. १४ ग.
 घ. ड. झ. ट. मेदेवो. ख. देवेशो. १५ छ. सर्वलोकान्.
 वा. रा. ९१

तेषु देवर्षिजुष्टेषु जितेषु तपसा मया ॥ मत्प्रसादात्संभार्यस्त्वं विहरस्व सलक्ष्मणः ॥ १२ ॥
 तमुग्रतपसा युक्तं महर्षिं सत्यवादिनम् ॥ प्रत्युवाचात्मवान् रामो ब्रह्माणमिव कैश्यपः ॥ १३ ॥
 अहमेवाहरिष्यामि स्वयं लोकान्महामुने ॥ आवासं त्वहमिच्छामि प्रदिष्टमिह कानने ॥ १४ ॥
 भवान्सर्वत्र कुशलस्सर्वभूतहिते रतः ॥ आख्यातश्शरभङ्गेण गौतमेन महात्मना ॥ १५ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण महर्षिलोकविश्रुतः ॥ अब्रवीन्मधुरं वाक्यं हर्षेण महताऽऽमुतः ॥ १६ ॥
 अयमेवाश्रमो राम गुणवान्रम्यर्तामिह ॥ ऋषिसङ्घानुचरितस्सदा मूलफलान्वितः ॥ १७ ॥
 इममाश्रममागम्य मृगसङ्घा मंहायशः ॥ अटित्वा प्रतिगच्छन्ति लोभयित्वाऽकुतोभयाः ॥
 नान्यो दोषो भवेदत्र मृगेभ्योऽन्यत्र विद्धि वै ॥ १८ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य महर्षेर्लक्ष्मणाग्रजः ॥ उवाच वचनं धीरो विकृष्य सशरं धनुः ॥ १९ ॥
 तानहं सुमहाभाग मृगसङ्घान्समागतान् ॥ हन्यां निशितधारेण शरेणोशनिवर्चसा ॥ २० ॥
 भवान्स्त्रिभिषज्येत किं स्यात्कृच्छ्रतरं ततः ॥ एतस्मिन्नाश्रमे वासं चिरं तु न समर्थये ॥ २१ ॥

वानसीत्युक्ते तारतम्यज्ञानादिति भावः ॥ ११—१४ ॥
 गौतमेन गौतमवंश्येन ॥ १५ ॥ हर्षेण महता प्लुतः
 मोक्षानुग्रहेण परमानन्दभरितः ॥ १६—१७ ॥
 गुणमुक्त्वा दोषमाह निरसनीयत्वाभिप्रायेण—इम-
 मिति । आश्रमं तपोवनं । अविद्यमानं कुतोपि भयं
 येषां ते अकुतोभयाः सन्तः अटित्वा इतस्ततः
 परिप्लुत्य । लोभयित्वा समाधिभङ्गं जनयित्वा ।
 विचित्रतरवैरिति शेषः । प्रतिगच्छन्ति प्रतिया-
 न्ति । अत्र वने । मृगेभ्योऽन्यत्र मृगान्विनाऽन्यो
 दोषो न भवेदिति विद्धि मृगप्रलोभनरूपदोषादन्यो

दोषोत्र नास्तीत्यवेहीत्यर्थः । इति वाक्यमब्रवी-
 दिति पूर्वेण संबन्धः ॥ १८ ॥ तत् मृगभयविष-
 यकं वचनं । विकृष्य सशरं धनुरिति स्वोत्साहप्रकट-
 नं ॥ १९ ॥ हन्यामिति प्राप्तकाले लिङ् । वधकाले
 प्राप्ते सकलमृगहननं कुर्यामित्यर्थः । प्राप्तकालश्च तद्-
 र्शनकालः ॥ २० ॥ तच्च हननमिह स्थित्वा न कर्तुं
 शक्यमित्याह—भवानिति । तत्र मृगसङ्घवधविषये ।
 भवान् मया अभिषज्येत अभिभूयेत । अभिपूर्वात्
 षञ्जेः कर्मणि लिङ् । “अभिषङ्गः परिभवे सङ्गाक्रो-
 शनयोरपि” इति बाणः । तादृशमृगहनने मया त्वं

मिति द्रष्टव्यं ॥ ११ ॥ ती० वस्तुतस्तु मत्प्रसादात् मय्यनुग्रहात् । तेषुविहरस्वेत्यपि तान्विशेषेण हरस्वस्वीकुर्विति भगवति
 कर्मफलसमर्पणबुद्ध्या मुनिनोक्तं ॥ १२ ॥ स० आहरिष्यामीत्यनेन त्वया तपसासंपादितांशोकांस्तुभ्यं दास्यामीति रामस्य
 स्वातन्त्र्यं योज्यते । प्रदिष्टमित्यनेन मयैव पूर्वतुभ्यंप्रदिष्टमिति भावमाविष्करोति देव इत्यवगमयति कविः । ति० अहमेवेति ।
 तपसेत्यर्थः । त्वत्तःप्रतिग्रहे नाहमधिकारीत्यापाततोर्यः । वास्तवस्तु तद्वत्पुण्याङ्गीकारेणानुगृह्णाति भगवान्—अहमेवेति ।
 न्यासत्वेन त्वयास्थापितं तुभ्यंप्रापयिष्यामि । अहमेवेत्यनेन सर्वकर्मफलदाता सर्वोपासनास्वहमेवेति सूचितं । अथ लोकदृष्ट्ये-
 रजनप्रतारणायावासमिति । प्रदिष्टं । त्वयेति शेषः ॥ १४ ॥ टीका० मृगेभ्य इति हेतुगर्भितं । मृगरूपधारिणोराक्षसाएवागल्य
 तपोभङ्गं कुर्वन्तीत्यर्थः । ति० महीयसः अतिशयितमहत्त्ववतोपि अहत्वा हननमकृत्वा लोभयित्वारूपकान्तिगतिविशेषैश्चित्तक्षो-
 भं कृत्वा गच्छन्तीत्यर्थः । अनेन भावी मारीचवृत्तान्तस्सूचितः । स० एतन्निवेशिनां पशूनामपि नद्वेषबुद्धिः किमु मनुष्याणा-
 मित्याह—इममिति । महीयसः महीयांसः । अहत्वा विरोधिनमिति शेषः । लोभयित्वा स्वस्थावलोकान् सखाकाङ्क्षान्कृत्वा ।
 अकुतोभयाः मुक्ताः तद्वत् ॥ स० अन्यत्र मदाश्रमातिरिक्ते । अत्र दण्डकारण्ये । मृगेभ्योऽन्योदोषो नास्ति मृगाएव दोषाः ।
 भयकारिण इति यावत् । अतएव पूर्वश्लोके इममितीममर्थं ज्ञापयति ॥ १८ ॥ स० तत्र भवानभिषज्येत शपथं वा आक्रोशं वा
 कुर्यात् मृगहननं न कुर्विति । अतः भवदाक्रोशात् शपथाद्वा । कृच्छ्रतरं कष्टतरं किमु । हातुं हन्तुं न शक्नोमीति भावः ॥ “अभिषङ्गो

[पा०] १ क. त्सभार्यस्तु. २ क. ख. ग. ड.—ट. मुग्रतपसंदीप्तं. ३ छ. सत्यविक्रमः. ४ क. ड. ट. वासवः.
 ५ ड. ज. ट. अहमेवहरिष्यामि. ६ ड. झ. ट. आख्यातं. ७ ड. झ. ट. युतः. ८ ड. झ. ट. मिति. ९ क.—घ. च. छ.
 फलायुतः. ड. झ. ट. फलैर्युतः. १० ड. झ. ट. महीयसः. ११ ड. झ. ट. अहत्वा. ग. अभितः. १२ क. च. छ. ज. ज.
 रामो. १३ ड. झ. ट. विगृह्य. १४ ग. सहागतान्. १५ ड. झ. ट. शरेणानतपर्वणा. १६ ग. स्यादुःखतरं. १७ च. छ. ज.
 एकस्मिन्नाश्रमे.

तमेवमुक्त्वा वरदं रामस्संध्यामुपागमत् ॥ २२ ॥

अन्वास्य पश्चिमां संध्यां तत्र वासमकल्पयत् ॥ सुतीक्ष्णस्याश्रमे रम्ये सीतया लक्ष्मणेन च ॥ २३ ॥

ततश्शुभं तापसभोज्यमन्नं स्वयं सुतीक्ष्णः पुरुषर्षभाभ्याम् ॥

तौभ्यां सुसत्कृत्य ददौ महात्मा संध्यानिवृत्तौ रजनीमवेक्ष्य ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

प्रभातेकृताह्निकेनरामेणसुतीक्ष्णप्रतिस्वस्यदण्डकारण्यदर्शनोत्कण्ठानिवेदनेनतद्गमनाभ्यनुज्ञाप्राथनम् ॥ १ ॥ मुनिना
कृताभ्यनुज्ञेनरामेणतद्वदक्षिणीकरणपूर्वकंदण्डकारण्यप्रतिप्रस्थानम् ॥ २ ॥

रामस्तु सहसौमित्रिस्सुतीक्ष्णेनाभिपूजितः ॥ परिणाम्य निशां तत्र प्रभाते प्रत्यबुध्यत ॥ १ ॥

उत्थाय तु यथाकालं राघवः सह सीतया ॥ उपास्पृशत्सुशीतेन जलेनोत्पलगन्धिना ॥ २ ॥

अथ "तेऽग्निं सुरांश्चैव वैदेही रामलक्ष्मणौ ॥ काल्यं विधिवदभ्यर्च्य तपस्विशरणे वने ॥ ३ ॥

कृतापराधोभवेः आश्रमसंबन्धित्वादितिभावः । ततः
किमित्यत्राह—किंस्यात्कृच्छ्रतरं तत इति । ततः भव-
दभितापात् । कृच्छ्रतरं कष्टतरं । किं न किमपीत्यर्थः ।
तस्मादेतस्मिन्नाश्रमे चिरं तद्दर्शनपर्यन्तं । वासं न
समर्थये नेच्छामि । इह वासे मृगसङ्घपीडां सोढ्वा
स्थातव्यं । हत्वावस्थाने स्वाश्रममृगाणां स्वसन्निधौह-
नने तव वैमनस्यं स्यात् । तच्च ममानिष्टं अतोऽन्यत्र
त्वदसन्निधाने मृगान् हनिष्यामीत्यर्थः । इत्युवाचेति
पूर्वेणान्वयः ॥ २१ ॥ वरदमित्यनेन मुनिस्तथैवानु-
ज्ञातवानिति गम्यते । सन्ध्यामुपागमत् सन्ध्यामु-
द्दिश्य सरस्तीरं गतवानित्यर्थः ॥ २२ ॥ पश्चिमां
सन्ध्यामन्वास्य । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । यावत्स-
न्ध्यं जलतीरे जपन् स्थित्वेत्यर्थः । तत्राश्रमे वासम-
कल्पयदित्यनेन प्रातर्जिगमिषा जातेति व्यज्यते ।
अन्यत्र गत्वा मृगनिरासश्च रावणं प्रति मारीचानुवा-
दादवगन्तव्यः ॥ २३ ॥ शुभं भक्त्युपनीतत्वेन
पावनं तापसभोज्यं फलमूलादि । अन्नं अदनीयं । स्वयं
ननु शिष्यमुखेन । सुसत्कृत्य अर्घ्यपाद्यादिना संपूज्य ।

महात्मा तत्र परमपुरुषत्वज्ञानवान् । सन्ध्यानिवृत्तौ
सन्ध्याकर्मावसाने । रजनीमवेक्ष्य ददौ रजनीभक्ष्या-
नुसारं ददावित्यर्थः । सीता तु राममुक्तशेषं भुक्तवती-
त्याशयः ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्ड-
व्याख्याने सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अथ सुतीक्ष्णानुज्ञया रामस्याश्रममण्डलं प्रति
प्रस्थानमष्टमे—रामस्त्वित्यादि । परिणाम्य अतिवाह्य ।
प्रभाते उषःकाले ॥ १ ॥ सह सीतयेत्यनेन पूर्वमेव
सौमित्रिः स्नात इति व्यज्यते । उपास्पृशत् स्नात-
वान् । "स्नानाचान्त्योरुपस्पर्शः" इति बाणः ।
सुशीतेनेत्युष्णोदकव्यावृत्तिः । उत्पलगन्धिनेत्यनेन
तटाकस्नानं सूच्यते ॥ २ ॥ अग्निमित्येकवचनेन एका-
ग्रित्वावगमान्न त्रेताग्निरिदानीमिति गम्यते । सुरान्
नारायणं । "सहपत्न्या विशालाक्ष्या नारायणमु-
पागमत्" इत्ययोध्याकाण्डोक्तेः । परिवारापेक्षया बहुव-
चनं । काल्यं यथाकालप्राप्तं यथा तथा । देशानुगुण-

यशपथे स्यादाक्रोशे पराभवे" इति विश्वः ॥ २१ ॥ ति० उपरमं उपरम्य । क्वचिदुपरम्येत्वेवपाठः ॥ शि० उपरमं अतिनिवृत्त-
चित्तं । तं महर्षिं ॥ २२ ॥ इतिसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. मुक्तवोपरमं. क. घ. मुक्त्वावचनं. २ क. ख. ग. मुपाविशत्. ३ क. च. छ. ज. ञ. रामः.
ख. ग. पुण्ये. ४ ड. झ. ट. योग्यमन्नं. ५ क. च. छ. ज. ञ. सत्कृत्यताभ्यांप्रददौ. ६ क. ख. ग. ड. झ. ट. रजनीसमीक्ष्य.
च. छ. ज. ञ. रजनीनिरीक्ष्य. ७ क. च. छ. ज. ञ. प्रत्यूषे. ८ ड. झ. ट. उत्थायच. ९ ख. ग. च. छ. ज. ञ. उपस्पृश्यतुशी-
तेन. ड. झ. ट. उपस्पृश्यसुशीतेन. १० ड.—ट. तोयेनोत्पल. ११ क. छ. ज. ञ. तेऽग्नीन्. १२ क. ट. काल्ये.

उदयन्तं दिनकरं दृष्ट्वा विगतकल्मषाः ॥ सुतीक्ष्णमभिगम्येदं श्लक्ष्णं वचनमब्रुवन् ॥ ४ ॥
 सुखोषितास्स भगवंस्त्वया पूज्येन पूजिताः ॥ आपृच्छामः प्रयास्यामो मुनयस्त्वरयन्ति नः ॥ ५ ॥
 त्वरामहे वयं द्रष्टुं कृत्स्नमाश्रममण्डलम् ॥ ऋषीणां पुण्यशीलानां दण्डकारण्यवासिनाम् ॥ ६ ॥
 अभ्यनुज्ञातुमिच्छामस्सहैभिर्मुनिपुङ्गवैः ॥ धर्मनित्यैस्तपोदानैर्विशिखैरिव पावकैः ॥ ७ ॥
 अविषह्यातपो यावत्सूर्यो नाति विराजते ॥ अमार्गेणागतां लक्ष्मीं प्राप्येवान्वयवर्जितः ॥ ८ ॥
 तावदिच्छामहे गन्तुमित्युक्त्वा चरणौ मुनेः ॥ वैवन्दे सहसौमित्रिस्सीतया सह राघवः ॥ ९ ॥
 तौ संस्पृशन्तौ चरणानुत्थाप्य मुनिपुङ्गवः ॥ गाढमालिङ्ग्य सखेहमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥
 अरिष्टं गच्छ पन्थानं राम सौमित्रिणा सह ॥ सीतया चानया सार्धं छायेवानुवृत्तया ॥ ११ ॥
 पश्यशाश्रमपदं रम्यं दण्डकारण्यवासिनाम् ॥ एषां तपस्विनां वीरं तपसा भावितात्मनाम् ॥ १२ ॥
 संप्राज्यफलमूलानि पुष्पितानि वनानि च ॥ प्रशस्तमृगयूथानि शान्तपक्षिगणानि च ॥ १३ ॥
 फुल्लपङ्कजवर्णानि प्रसन्नसलिलानि च ॥ कारण्डवविकीर्णानि तटाकानि सरांसि च ॥ १४ ॥
 द्रक्ष्यसे दृष्टिरम्याणि गिरिप्रस्रवणानि च ॥ रमणीयान्यरण्यानि मयूराभिरुतानि च ॥ १५ ॥
 गम्यतां वत्स सौमित्रे भवानपि च गच्छतु ॥ आगन्तव्यं त्वया तात पुनरेवाश्रमं मम ॥ १६ ॥
 एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा काकुत्स्थस्सहैलक्ष्मणः ॥ प्रदक्षिणं मुनिं कृत्वा प्रस्थातुमुपचक्रमे ॥ १७ ॥

पूजाकथनायतपस्विशरण इत्युक्तं । उदयन्तं उद्यन्तं । अनेन होमानन्तरमादित्योपस्थानोक्त्या अनुदितहोम-
 पक्षसूचनात् कात्यायनसूत्रक्रमेण राघवाणामनुष्ठान-
 मितिगम्यते ॥ ३—४ ॥ सुखोषिता इत्यादित्रिश्लो-
 क्येकान्वया । आपृच्छामः आपृच्छामहे । परस्मै-
 पदमार्ष । अभ्यनुज्ञातुमिति भावेतुमुन् । त्वत्कर्तृकं
 गमनानुष्ठानं प्रार्थयामहे इत्यर्थः । मुनयः सहवासयो-
 ग्या इत्याह—धर्मनित्यैरित्यादि । धर्मनित्यैः नित्य-
 धर्मैः । तपोभिर्दानैः निगृहीतेन्द्रियैः । तपो हीन्द्रि-
 यनिग्रहेहेतुः । विशिखैः विगतज्वालैः । “आर्चिर्हेतिः
 शिखाशिखां” इत्यमरः । गुप्तमाहात्म्यैरित्यर्थः ॥ ५
 —७ ॥ सूर्यः अविषह्यातपः असह्यातपः सन्
 यावन्नातिविराजते नात्यन्तमुद्गच्छति । कथमिव

अमार्गेणान्यायेनागतां लक्ष्मीं ऐश्वर्यं । प्राप्य
 अन्वयवर्जितः साधुसमागमवर्जितो दुष्प्रभुरिवाविष-
 ह्यातप इत्यन्वयः । तावदिच्छामहे गन्तुमित्यनेन
 राघववधत्वेन व्यज्यते । अतो न हीनोपमादोषोपि
 ॥ ८—१० ॥ अरिष्टं अनुपद्रवं । रिषेः “तीषस-
 ह—” इति भावे निष्ठा । अनेनापि राघवविजयाभ्य-
 नुज्ञा सूच्यते ॥ ११ ॥ तपोवनपदार्थान् कृतार्थयि-
 तुमाह—पश्येत्यादि ॥ १२ ॥ प्राज्यं अदभ्रं । “प्र-
 भूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु” इत्यमरः ॥ १३ ॥
 कारण्डवो जलकुक्कुटः । “महुः कारण्डवः पूवः”
 इत्यमरः ॥ १४ ॥ रमणीयत्वादिना विशेषयितुं पुन-
 रप्याह—रमणीयानीति । मयूराणामभिरुतानि येषु
 तानि ॥ १५ ॥ गम्यतां त्वयेति शेषः । भवानिति

टीका० त्वरयन्तिमामिति पाठान्तरं । मुनयस्त्वभियन्तिमामित्यनेनचित्रकूटमार्गभ्यमार्गप्रदर्शनव्याजेनपञ्चवटीप्रवेशपर्य-
 न्तरामेणसहमुनयस्समागताइतिगम्यते ॥ ५ ॥ ति० अभ्यनुज्ञातुमिच्छामः त्वत्कर्तृकंगमनानुष्ठानंप्रार्थयामः । विशिखैः विधूमैः ।
 स० पावकैः शुचित्वादिनातत्समैः ॥ ७ ॥ स० नातिविराजते नतापयति । अन्वयवर्जितः अकुलीनः ॥ ८ ॥ शि० अश्रमपदं
 धमनिवर्तकस्थानपश्य । ति० “आश्रमपदमितिजातावेकवचनं ॥ १२ ॥ ति० शान्तपक्षिगणत्वं परस्परविरोधाभावात् । स०
 शान्तपक्षिगणानि मरन्दतुन्दिलत्वादितिभावः ॥ १३ ॥ शि० अत्रस्रोतोरेहितानितटाकानि तत्सहितानिसरांसीतिनपौनरुक्त्यं ॥ १४ ॥

[पा०] १ ज. इच्छामहे. २ घ. तदनुज्ञातुं. ३ क. च. ज. न. सत्तमैः. ४ क. च. छ. ज. ववन्दुस्तावेकाग्रौसीतयास-
 हराघवौ. ५ घ. चैव. ६ घ. संस्पृशन्तौच. च. छ. ज. “संस्पृशन्तावुत्थाप्यचरणौ. ७ क. ख. ग. ड.—ट. माश्लिष्यं.
 ८ च. छ. ज. त्वराममिदं. ९ क. ख. ग. पश्यशाश्रममिदं. १० ग. पुण्यं. ११ क. च. छ. ज. राम. १२ क. ख. घ. ट.
 सुप्राज्य. १३ कं.—घ. प्रशान्तमृग. १४ ड. च. छ. झ. न. खण्डानि. १५ ग. गन्तव्यंच. ड. झ. आगन्तव्यंचतेदृष्ट्वा. ट.
 आगन्तव्यंचतेदृष्ट्वा. १६ ड. झ. ट. प्रति. १७ क. च. छ. ज. न. सहसीतयां. १८ क. च. छ. ज. न. प्रदक्षिणमृषिं.

ततः शुभतरे तूणी धनुषी चायतेक्षणा ॥ ददौ सीता तयोर्भ्रात्रोः खड्गौ च विमलौ ततः ॥ १८ ॥
 आबध्य च शुभे तूणी चापौ चादाय सखनौ ॥ निष्क्रान्तावाश्रमाद्दन्तुमुभौ तौ रामलक्ष्मणौ ॥ १९ ॥
 श्रीमन्तौ रूपसंपन्नौ दीप्यमानौ स्वतेजसा ॥ प्रस्थितौ धृतचापौ तौ सीतया सह राघवौ ॥ २० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

सीतयादण्डकारण्यप्रस्थानसमये आशुधधारिणं रामं प्रति दृष्ट्वा तस्यादुरावृत्तकथनपूर्वकमायुधधारणे दोषोक्तया तस्य सनप्राथ-
 ना ॥ १ ॥

सुतीक्ष्णेनाभ्यनुज्ञातं प्रस्थितं रघुनन्दनम् ॥ हृद्यया स्निग्धया वाचा भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 अयं धर्मस्सुसूक्ष्मेण विधिना प्राप्यते महान् ॥ निवृत्तेन तु शक्योऽयं व्यसनात्कामजादिह ॥ २ ॥

राम उच्यते आश्रमं प्रतीति शेषः ॥ १६—१७ ॥
 ततः प्रस्थानोपक्रमानन्तरं । विमलौ तत इति । ततः
 धनुरादिदानानन्तरमित्यर्थः । ततः शुभतरे इत्यादिना-
 यमर्थोऽवगम्यते । आश्रमप्रवेशे किमस्माकमायुधैरिति
 मन्यमाना सीता आयुधानि मुनिगृहे कुत्रचिन्निहित-
 वती । अथ अमार्गेणेत्यादिरामवाक्येन अरिष्टं गच्छे-
 त्यादिमुनिवाक्येन च तयोर्हृदयं विदित्वा स्वयमेवा-
 दाय पुनर्दत्तवतीति । अत एवोत्तरसर्गे स्वाशयं वक्ष्यति
 ॥ १८—२० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामा-
 यणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने
 अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

अथ सीता वीरपत्नीत्वेन धनुर्मुष्टिप्रहणविशेषेण
 सायुधतया सन्नद्धं पतिमालोक्य यद्वि तं सायुधो राक्ष-
 सभूयिष्ठे देशे प्रविष्टः स्याः तर्हि तैः साकं विरोधः

स्यात् तेनावयोर्विश्लेषः स्यात् तेन भवतो महान्क्लेशः
 स्यात् अतो निधायायुधं वनेस्माभिर्गन्तव्यमित्याह
 नवमे—सुतीक्ष्णेनेत्यादि । अभ्यनुज्ञातं “अरिष्टं गच्छ
 पन्थानमिति ” रावणवधाभिप्रायेणानुज्ञातं । हृद्यया
 युक्तियुक्तत्वेन हृदयंगमया । स्निग्धया स्नेहप्रवृत्तया ।
 अनेन वक्ष्यमाणवचने स्नेह एव मूलमित्युक्तं । रामेण
 ऋषिभ्यः प्रतिज्ञाकरणं रामप्रतिज्ञाया दुरावरत्वं च
 बहुशो दृष्टवत्यपि राक्षसैर्वरे भर्तुः स्वविरहद्वारा
 महान्क्लेशो भवेदिति प्रेमान्धतया तथोक्तवतीति भावः
 ॥ १ ॥ किं तदुक्तं तत्राह—अयं धर्म इति । महानयं
 धर्मः त्वयाऽनुष्ठीयमानो मुनिधर्मः । सुसूक्ष्मेण वि-
 धिना मार्गेण । प्राप्यते धर्मकामैरिति शेषः । सूक्ष्म-
 विधिमेवाह—निवृत्तेनेति । इह वने । कामजात्
 इच्छाकृताव्यसनान्निवृत्तेन पुरुषेणायं धर्मः शक्यः

ति० चापे चापशब्दोद्विलिङ्गकः ॥ १९ ॥ इत्यष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

टीका० अथ “केवलेनात्मकार्येण प्रवेष्टव्यं वनं मया । विप्रकारमपाकृष्टं राक्षसैर्भवतामिमं” इति मुनीनां राक्षसवधप्रतिज्ञां
 कुर्वणभर्तारंप्रति सीता “अहिंसापरमोधर्म” इति न्यायं मनसि निधाय हिंसां निवर्तयितुं लोकदृष्टान्तेन वक्तुमारभते—यस्तु धर्म इ-
 त्यादिना । महान् उक्तः । यो धर्मः सुतीक्ष्णेन मुनिना विधिना शास्त्रोक्तप्रकारेण प्राप्यते । अयं धर्मः । इह लोके कामजाव्यसना-
 निवृत्तेन पुरुषेण त्वयेति वा शक्यः आवरितुं शक्य इति योजनं । अधर्मे तु सुसूक्ष्मेणेति पाठे तु महान् महात्मायद्यपि भवान् । तथापि
 सुसूक्ष्मेण विधिना सूक्ष्ममार्गेण विचारणे सति अधर्मं प्राप्यते । आपेक्षान्दसंशयन्वा कर्तारियगवा छान्दसः । अधर्ममेव प्राप्नोति

[पा०] १ च. छ. ज. ज. कनकत्सर. ख. ग. विमलौ शुभौ. २ क. च. छ. ज. ज. चापे चादाय सुखने. ख. ग. ड. झ.
 चापे चादाय संखने. ३ क. च. छ. ज. ज. वाश्रमपदात्तां शुभौ. ४ ड. झ. ट. शीघ्रतौ. ५ क. ख. ग. ड.—ट. संपन्नावनुज्ञा-
 तौ महर्षिणा. ६ ड. झ. ज. ट. प्रस्थितौ धृतचापासी. ख. ग. संप्रस्थितौ महावीरौ. ७ ख. राघवौ सह सीतया. ८ क. वैदेही.
 ९ ड. झ. अधर्मे तु सु. ख. ग. अधर्मे. च. छ. ज. ज. यस्तु धर्मः. ट. यो धर्मस्तु. १० ड. झ. ट. निवृत्तेन च.

त्रीण्येव व्यसनान्यत्र कामजानि भवन्त्युत ॥ मिथ्यावाक्यं परमकं तस्माद्गुरुतरावुभौ ॥
 परदाराभिगमनं विना वैरं च रौद्रता ॥ ३ ॥
 मिथ्यावाक्यं न ते भूतं न भविष्यति राघव ॥ कुतोभिलाषणं स्त्रीणां परेषां धर्मनाशनम् ॥ ४ ॥
 तव नास्ति मनुष्येन्द्र न चाभूते कदाचन ॥ मैनस्यपि तथा राम न चैतद्विद्यते कचित् ॥ ५ ॥
 स्वदारनिरतस्त्वं च नित्यमेव नृपात्मज ॥ धर्मिष्ठसत्यसन्धश्च पितुर्निर्देशकारकः ॥ ६ ॥
 सत्यसन्ध महाभाग श्रीमल्लक्ष्मणपूर्वज ॥ त्वयि सत्यं च धर्मश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ७ ॥
 तच्च सर्वं महाबाहो शक्यं धर्तुं जितेन्द्रियैः ॥ त्वं वश्येन्द्रियत्वं च जानामि शुभदर्शनेन ॥ ८ ॥
 तृतीयं यदिदं रौद्रं परप्राणाभिर्हिसनम् ॥ निर्वैरं क्रियते मोहात्तच्च ते समुपस्थितम् ॥ ९ ॥

संपाद्यः । व्यसनमिति जालोकवचनं ॥२॥ किंतव्य-
 सनं तत्राह—त्रीण्येवेति । अत्र लोके । उत अत्यर्थं ।
 कामजानि रागकृतानि । त्रीण्येव व्यसनानि भवन्ति ।
 कानि तानि त्रीणीत्यत्राह—मिथ्यावाक्यमित्यादि ।
 मिथ्यावाक्यं परमकं प्रथममित्यर्थः । सर्वेभ्यो व्यस-
 नेभ्यः श्रेष्ठमित्यर्थः । स्वार्थेकः । तस्मादपि व्यसनात्
 गुरुतरावुभौ व्यसनविशेषौ तावाह—परदारेत्यादिना ।
 परदाराभिगमनं परदाराभिर्गमनं । वैरं विनारौद्रता
 हिंसकता चेति ॥ ३ ॥ एवं सामान्येन व्यसनरूप-
 मुक्त्वा प्रकृते परिहार्यत्वेन वक्तव्यं व्यसनं दर्शयितु-
 मितरपरिशेषमाह—मिथ्येत्यादिना । अत्र भूतभवि-
 ष्यतोर्वर्तमानस्यान्तर्भावः । कुत इति परेषां संब-
 न्धिनीनां स्त्रीणां धर्मनाशनं अधर्मकरं च । अभिला-
 षणं अभिलाषः । कुतः असंभावित इत्यर्थः । धर्म-
 नाशनशब्देन गुरुतरशब्दोक्तातिशयो दर्शितः ।
 मिथ्यावाक्यमधर्मकरं इदमुभयकरमिति भावः ॥४॥
 कुत इत्यादिना परदाराभिलाष एव नास्ति कुतस्तद-
 भिगमनमित्युक्तं कालत्रयेपि तदभाव इति विशेषयति
 —तवेति । मनुष्येन्द्रेति हेतुगर्भं संबोधनं । तव पर-
 दाराभिलाषणमिदानीं नास्ति । कदाचन ते तन्नाभूत् ।
 हे राम एतत् अभिलाषणं । ते कचित्सुन्दरेष्वपि

परदारेषु मनसा संकल्पेनापि न विद्यते । अनेन
 भविष्यत्कालेपि नास्तीत्युक्तं । तथेति समुच्चये । चोवधा-
 रणे ॥ ५ ॥ उक्तव्यसनद्वयाभावे बहून्हेतून्दर्शयति
 —स्वदारेत्यादिना । हे नृपात्मज त्वं नित्यमेव स्वदा-
 रनिरतः धर्मिष्ठश्च । अतएव सत्यसन्धः सत्यप्रतिज्ञः ।
 तत्र निदर्शनं—पितुर्निर्देशकारकः ॥६॥ उक्तानुवाद-
 पूर्वकं भर्तारं स्तौति—सत्यसन्धेति । महाभाग महा-
 धर्मन् । श्रीमान् निरवधिकैश्वर्य । लक्ष्मणपूर्वज वैराग्ये
 लक्ष्मणादप्यधिक । त्वयि सत्यं प्रतिष्ठितं । धर्मश्च प्रति-
 ष्ठितः । अन्यत्सर्वमैश्वर्यवैराग्यादिकं च त्वयि प्रतिष्ठितं
 सुस्थिरं ॥ ७ ॥ तृतीयव्यसनसद्भावं वक्तुमुक्तव्यसन-
 द्वयाभावं स्वानुभवसिद्धत्वेन द्रढयति—तच्चेति । हे-
 महाबाहो जितेन्द्रियैः धर्तुं शक्यं तत्पूर्वोक्तं धर्मिष्ठ-
 त्वादिकं सर्वं तव वश्येन्द्रियत्वं च जानामि शुभदर्श-
 नेन तत्सद्भावे तव दर्शनमेव प्रमाणं । “रूपमेवास्यैत-
 न्महिमानं व्याचष्टे” इति श्रुतेः ॥ ८ ॥ एवं व्यस-
 नद्वयरहितेन त्वया तृतीयव्यसनमपि कथंचित्परिह-
 र्तव्यमित्याशयेनाह—तृतीयमिति । निर्वैरं यथा
 भवति तथा परप्राणाभिर्हिसनरूपं यदिदं रौद्रं रौद्रा-
 ख्यं । तृतीयं महद्व्यसनं पामरैः क्रियते । तच्च तत्तु ।
 ते समुपस्थितं त्वया कर्तुमुद्युक्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥

भवानित्यर्थः ॥२॥ शि० परमं परा अत्युत्कृष्टा मा अर्थाभावेपिमनोहारिका संपत्तिर्यसिस्तत् मिथ्यावाक्यं । स० परदाराभि-
 गमनं विनावैरंचरौद्रता । इतीतिशेषः । उभावित्यन्वयः ॥ ३ ॥ स० परेषांस्त्रीणामित्यन्वयः । अभिलाषणं इच्छापूर्वकसंबन्धः ।
 कुतः कुतश्चिकारणादपिनास्ति । कदाचन नचाभूदित्यर्थः । अथवा मूलरूपे तवपरस्त्रीसंबन्धाभावेपि भूमौ किंनस्यादित्यत आह—
 कुतइति । भूसंबन्धादपीत्यर्थः ॥ ४ ॥ स० स्वदारनिरतः स्वदारेषुमपि निरतः ॥ ५ ॥ स० रक्षणार्थाय रक्षणाभिन्नप्रयो-

[पा०] १ क. ग. ड—ट. व्यसनान्यय. २ ग. वादपरमकं. ड. झ. ट. वाक्यंतुपरमं. घ. वाक्यंगुरुतरं. ३ ख. ग.
 दुरुतरेशुभे. ४ घ. ड. च. झ. ज. ट. कुतोभिलाषणं. ग. कुतोहिधर्षणं. ५ ख. मनसापि. ६ ड. झ. ट. निरतश्चैव. ७ क.
 पितुर्निर्देश. ८ ख. ग. महाबाहो. ९ क. ख. ड—ट. त्वयिधर्मश्चसत्यंच. ग. वेत्तिसधर्मंचसत्यंच. घ. वेत्तिसत्यंचधर्मंच.
 १० ग. घ. ड. छ—ट. बोद्धं. ख. च. बोद्धं. ११ ज. तच्च. १२ ड. झ. ट. भूतानां.

प्रतिज्ञातस्त्वया वीर दण्डकारण्यवासिनाम् ॥ ऋषीणां रक्षणार्थाय वधस्संयति रक्षसाम् ॥ १० ॥
 एतन्निमित्तं च वनं दण्डका इति विश्रुतम् ॥ प्रस्थितस्त्वं सह भ्रात्रा धृतबाणशरासनः ॥ ११ ॥
 ततस्त्वां प्रस्थितं दृष्ट्वा मम चिन्ताकुलं मनः ॥ त्वद्दुत्तं चिन्तयन्त्या वै भवेन्निःश्रेयसं हितम् ॥ १२ ॥
 न हि मे रोचते वीर गमनं दण्डकान्प्रति ॥ कारणं तत्र वक्ष्यामि वदन्त्याः श्रूयतां मम ॥ १३ ॥
 त्वं हि बाणधनुष्पाणिभ्रात्रा सह वनं गतः ॥ दृष्ट्वा वनचरान्सर्वान्कञ्चित्कुर्यात्शरव्ययम् ॥ १४ ॥
 क्षत्रियाणां च हि धनुर्हुताशस्येन्धनानि च ॥ समीपतस्थितं तेजो बलमुच्छ्रयते भृशम् ॥ १५ ॥
 पुरा किल महाबाहो तपस्वी सत्यवाक्कुचिः ॥ कस्मिंश्चिदभवत्पुण्ये वने रतमृगद्विजे ॥ १६ ॥
 तस्यैव तपसो विघ्नं कर्तुमिन्द्रशचीपतिः ॥ खड्गपाणिरथागच्छदाश्रमं भट्रूपधृत् ॥ १७ ॥
 तस्मिन्दाश्रमपदे निश्चितः खड्ग उत्तमः ॥ स न्यासविधिना दत्तः पुण्ये तपसि तिष्ठतः ॥ १८ ॥
 स तच्छस्त्रमनुप्राप्य न्यासरक्षणतत्परः ॥ वने तं विचरत्येव रक्षन्प्रत्ययमात्मनः ॥ १९ ॥

कथमुद्युक्तमित्यत्राह—प्रतिज्ञात इति ॥ १० ॥ न केवलमृष्यभ्यर्थनया प्रतिज्ञातं प्रथमसंकल्पश्च तव तथैवेत्याह—एतन्निमित्तमिति । दण्डका इतिविश्रुतं वनं प्रति त्वं भ्रात्रा सह धृतबाणशरासनः सन् प्रस्थितः । “ केवलेनात्मकार्येण ” इत्यादिना भवतै-
 वोक्तत्वादिति भावः ॥ ११ ॥ ततः किमित्यत्राह—
 —ततस्त्वामिति । प्रस्थितं त्वां दृष्ट्वा त्वद्दुत्तं सत्यप्रति-
 ज्ञत्वस्वदारैकनिरतत्वादिकं च दृष्ट्वा । त्वन्निःश्रेयसं तव सौख्यं हितं तत्साधनं च चिन्तयन्त्या मम मन-
 श्चिन्ताकुलं भवेद्वै भवतिहि । भवान् सत्यप्रतिज्ञत्वेन रक्षोवधान्न निर्वर्तत निर्वैरं परहिंसनं च न करोषि ।
 यस्य कस्यचिद्वैरमूलस्य करणे तदहमेव स्यां । मद्भि-
 रहं च त्वमेकदारव्रतनिरतो न सोढुमर्हसि । अतः
 कथमिदं संपत्स्यत इति भावः ॥ १२ ॥ तर्हि क-
 उपायस्ते प्रतिभातीत्यपेक्षायां रामपक्षस्यैव स्वपक्षत्वा-

त्तपक्षं स्थूणादिखननन्यायेन द्रढयितुं पक्षान्तरमाह
 —नहीति । मम मत्तः ॥ १३ ॥ शरव्ययं शरमोक्षं ।
 कञ्चिदिति कामप्रवेदने ॥ १४ ॥ तर्हि शरव्ययं न
 करोमीत्यत्राह—क्षत्रियाणामिति । क्षत्रियाणां समी-
 पतःस्थितं धनुः तेजोरूपं बलं भृशं उच्छ्रयते वर्ध-
 यति । हुताशस्य समीपस्थितानीन्धनानि च तेजोबलमु-
 च्छ्रयन्ते । दृष्टान्तालंकारः ॥ १५ ॥ उक्तार्थे ऐतिह्य-
 माह—पुरेत्यादि । रतमृगद्विजे संतुष्टमृगपक्षिके ।
 तपस्वी कश्चिदभवदित्यन्वयः ॥ १६—१७ ॥ स इति
 खड्गविशेषणं । न्यासविधिना न्यासप्रकारेण ।
 “ राजचोरादिकंमथाहायादानां च वञ्चनात् । स्था-
 प्यतेऽन्यगृहे द्रव्यं न्यासः स परिकीर्तितः ” इत्युक्तो
 न्यासः । तिष्ठतः तस्येति शेषः । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी
 ॥ १८ ॥ आत्मनः प्रत्ययं विश्वासस्थापितं वस्तु । “ प्रत्य-
 योधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ” इत्यमरः । रक्षन्नेव

जनाय ॥ १० ॥ स० दण्डकाइतीत्यस्य विषक्षाऽभावात्संधिः ॥ ११ ॥ ति० मममनश्चिन्ताकुलं भवेत् भवति । रक्षसांबल-
 वत्त्वेन तेभ्योऽनिष्टसंभावनया ऐहिकसुखभङ्गोपि संभावितइतिभावः । शि० त्वद्दुत्तं राक्षसवधप्रतिज्ञावृत्तान्तं । चिन्तयन्त्यामम
 हितंनिःश्रेयसं कल्याणं भवेत् । मत्प्रार्थनांस्वीकुर्वित्यर्थः । एतेन राक्षसमात्रवधप्रतिज्ञाश्रयणादनपराधिबिभीषणादिवधविषय-
 कसंशयो जातइति व्यञ्जितं । नच “तपस्विनांरणेशश्चहन्तुमिच्छामिराक्षसान्” इति प्रतिज्ञावाक्ये तपस्विशत्रुत्वविशिष्टराक्षस-
 वधप्रतिज्ञया विभीषणादिव्यावृत्तिस्सिद्धैवेति संशयस्यनावकाशइति वाच्यं । शत्रुभ्रातृत्वादेशशत्रुत्वाभासस्य संशयबीजत्वात् ।
 नच प्रतिज्ञावाक्ये रणइतिसप्तम्यन्तस्योपादानाद्रणेभागतात्राक्षसान्हन्तुमिच्छामीत्यर्थात्कथंविभीषणादिसंग्रहसंशयइति वाच्यं ।
 रणेविद्यमानोऽहं हन्तुमिच्छामीत्यर्थस्यापि संभवात् विभीषणानुयायिनामपि बहूनां रावणाधीनत्वाद्रणागमनसंभवाच्च यत्रविशे-
 षमन्तरा विभीषणागमनस्यापि दुर्वारत्वाच्चेतिदिक् ॥ १२ ॥

[पा०] १ ट. तद्वत्तं. २ क. घ. तवनिश्रेयसंहितत्. ३ क. छ. ज. तव. ४ च. घने. ५ क. च. छ. ज. न्धोरान्.
 ६ क. च. छ. ज. क्षत्रियाणामपि. ड. झ. ट. क्षत्रियाणामिह. ७ क—डं. छ. झ. ज. ट. सत्यवाक्कुचिः. ८ क. ग.
 ड. छ. ज. न. ट. रूपधृक्. ९ ड. छ. झ. ट. निहितः. १० क—ट. घनेतु. ११ ख. ग. ड. ट. विहरत्येव. क. विहरत्येवं.
 च. विचरत्येवं.

यत्र गच्छत्युपादातुं मूलानि च फलानि च ॥ न विना याति तं खड्गं न्यासरक्षणतत्परः ॥ २० ॥
नित्यं शस्त्रं परिवहन्क्रमेण स तपोधनः ॥ चकार रौद्रीं स्त्वां बुद्धिं त्यक्त्वा तपसि निश्चयम् ॥ २१ ॥
ततः स रौद्रेऽभिरतः प्रमत्तो धर्मकश्चितः ॥ तस्य शस्त्रस्य संवासाज्जगाम नरकं मुनिः ॥ २२ ॥
एवमेतत्पुरा वृत्तं शस्त्रसंयोगकारणम् ॥ २३ ॥

अग्निसंयोगवद्वेत्तुशस्त्रसंयोग उच्यते ॥ स्नेहाच्च बहुमानाच्च स्मारये त्वां न शिक्षये ॥ २४ ॥
न कथंचन सा कार्या गृहीतधनुषा त्वया ॥ बुद्धिर्वैरं विना हन्तुं राक्षसान्दण्डकाश्रितान् ॥
अपराधं विना हन्तुं लोकान्वीर न कामये ॥ २५ ॥

क्षत्रियाणां तु वीराणां वनेषु निरतात्मनाम् ॥ धनुषा कार्यमेतावदार्तानामभिरक्षणम् ॥ २६ ॥
क च शस्त्रं क च वनं क च क्षात्रं तपः कं च ॥ व्याविद्धमिदमस्माभिर्देशधर्मस्तु पूज्यताम् ॥ २७ ॥
तदार्यं कलुषा बुद्धिर्जायते शस्त्रसेवनात् ॥ पुनर्गत्वा त्वयोध्यायां क्षत्रधर्मं चरिष्यसि ॥ २८ ॥

विचरति व्यचरत् ॥ १९ ॥ एतदेवोपादयति—
यत्रेति ॥ २० ॥ परिवहन् रक्षन् । रौद्रीं हिंसापरां ।
स्त्वां शस्त्रधार्यसाधारणां ॥ २१ ॥ रौद्रे हिंसारूपक-
र्मणि । अधर्मेण कश्चितः पीडितः । संवासात्संपर्कात्
॥ २२ ॥ शस्त्रसंयोगकारणं पुरावृत्तं उक्तमिति शेषः
॥ २३ ॥ पुरावृत्तफलितमर्थमाह—अग्नीति । अग्निसं-
योगो यथा वस्तुनो विकारहेतुः एवं शस्त्रसंयोगोपि
शस्त्रिणो विकारहेतुर्भवति । स्नेहात् त्वद्विषयस्नेहात् ।
बहुमानात् मद्विषये त्वत्कृतबहुमानात् । स्मारये
भवद्विज्ञातार्थमेव स्मारयामि । न शिक्षये नापूर्वमर्थ-
मुपदिशामि ॥ २४ ॥ गृहीतधनुषा त्वयावैरं विना
राक्षसान् हन्तुं सा रौद्री बुद्धिः । कथंचन केनापि
प्रकारेण । न कार्या न कर्तुं योग्या । त्वत्प्रकृत्यननु-
गुणत्वादिति भावः । इयं बुद्धिर्मत्प्रकृतेरप्यननुगुणे-

त्याह—अपराधमिति । लोकान् प्राणिनः ॥ २५ ॥
यद्येवं तर्हि क्षत्रियधर्मो धनुर्धारणं निरवकाशं स्यादि-
त्याशङ्क्याह—क्षत्रियाणां त्विति । वीराणां क्षत्रियाणां
धनुषा कार्यं कर्तव्यं । वनेषु निरतात्मनां आर्तानां पी-
डितानां रक्षणं बाधकोत्सारणमित्येतावदेव । तुरवधा-
रणे ॥ २६ ॥ ननु रक्षणार्थं वा धनुर्धार्यमेवेत्याशङ्क्य
तदपिनेदानीमुचितं किंतु राज्यपालनकाल इत्याह—
कचेत्यादिना । क्षात्रं क्षत्रधर्मः । किंशब्दाभ्यांगम्यमा-
नमर्थमाह—व्याविद्धमिदमिति । शस्त्रवने क्षात्रतपसी
च । परस्परविरुद्धमिदमस्माभिर्न पूज्यतां । किंतु दे-
शधर्मस्तपोवनधर्मः पूज्यतां । क्षात्रशस्त्रे विहाय वनवा-
सतपश्चरणे एव क्रियतामित्यर्थः ॥ २७ ॥ व्यत्ययो
वा किं न स्यादित्यत्राह—तदार्येति । तर्हि वर्णधर्मो

ति० स्नेहात् भवद्विषयात् । बहुमानात् त्वत्कर्तृकान्मद्विषयात् । किंच बहुमानोनाम मदीयोऽयं भर्तृत्वेवमभिमानः ।
स्मारये पुरावृत्तमिति शेषः । अत्र स्नेहोहेतुः । बहुमानाच्च त्वां तु शिक्षये इत्यर्थः । तदेव शिक्षणं करोति । न कथंचनेति ।
यत्तुतीर्थः स्मारयेत्त्वां शिक्षये इति पठति व्याचष्टे च तत्तत्तरवाक्ये करिष्यमाणशिक्षणेन व्याहृतमिति कृतकः ॥ २४ ॥ तनि०
अपराधं विनेति । निरपराधहननमेवात्र प्रतिषिध्यते नतु तपस्विषुसापराधराक्षसहननं । तेन सापराधं सम्यगालोच्य तत्राप्यप-
राधक्षालनोपायान्तराभावे हन्तव्यमिति भावः । लोकान् हन्तुमिति । “अकुर्वन्तोपि पापानि शुचयः पापसंश्रयात्” इत्युक्तन्यायेन
एकापराधिलक्षीकरणेन प्रवृत्तेहनने अनपराधिनामपि बाधा यथा न भवति तथा कार्यमितीहार्थः । ति० हन्तुं राक्षसानिति
शेषः । नमस्यते तव यत्नमौचित्येनेति शेषः ॥ लोकान्वीरनकामये इति पाठे लोकान् हन्तुं नेच्छामि राक्षसवधवदितरप्राणिवधस्या-
प्येवं सति प्रसङ्गादिति भावः ॥ शि० नमस्यते प्रशस्तत्वेन न निश्चेयति कश्चिद्विद्वानिति शेषः ॥ २५ ॥ शि० निवृत्तानां तु प्राकृत-
क्षत्रियाणामपि शस्त्रधारणमुचितमित्याह—कचेति । क्षात्रं क्षत्रियसंबन्धि शस्त्रं क तपश्चक । इदं धर्मद्वयस्वीकारः व्याविद्धं
विरुद्धं अस्माभिर्निश्चीयत इति शेषः । अतो देशधर्मः प्राकृतविलक्षणायोध्योचितरीतिः सद्धारकाद्वारकपालं पूज्यतां क्रियतां ॥ २७ ॥

[पा०] १ ड. तां. २ ग. नित्यतां. ख. निष्ठतां. ३ क. घ. ड. च. ज—ट. रौद्राभिरतः. ४ क. धर्मदर्शने. घ.
धर्मवर्जितः. ५ ड. झ. त्वां शिक्षये. ६ ड. झ. लोकोवीरनमस्यते. ट. लोकेवीरनमस्यते. क. वीरलोकान्नकामये. ग. लोकान्वी-
रान्नकामये. ७ क. ख. ग. वनेतु. ८ ड. च. ज. ज. नियतात्मनां. ९ ग. धार्यं. १० ग. क्वचित्. ११ क. च. छ. ज.
ज. मस्माकं देश. १२ क. ड. झ. ट. कदर्यकलुषा. १३ क. त्वयोध्यावै.

अक्षया तु भवेत्प्रीतिः श्वश्रूश्चशुरयोर्मम ॥ यदि राज्ञं परित्यज्य भवेत्स्वं निरतो मुनिः ॥ २९ ॥
 धर्मादर्थः प्रभवति धर्मात्प्रभवते सुखम् ॥ धर्मेण लभते सर्वं धर्मसारमिदं जगत् ॥ ३० ॥
 आत्मानं नियमैस्तैस्तैः कर्शयित्वा प्रयत्नतः ॥ प्राप्यते निपुणैर्धर्मो न सुखाल्लभ्यते सुखम् ॥ ३१ ॥
 नित्यं शुचिमतिः सौम्यं चर धर्मं तपोवने ॥ सर्वं हि विदितं तुभ्यं त्रैलोक्यमपि तत्त्वतः ॥ ३२ ॥

स्त्रीचापलादेतदुदाहृतं मे धर्मं च वक्तुं तव कस्समर्थः ॥

विचार्य बुद्ध्या तु सहानुजेन यद्रोचते तत्कुरु मा चिरेण ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः ॥ १० ॥

रामेणसीतांप्रतिसंस्थाधंशरणार्थिषुमुनिजनेषुरक्षोहननस्यस्वेनप्रतिज्ञानत्वोक्त्याप्रतिज्ञापालनस्यप्राणादिभ्योपिगरीयस्त्वेन
 दुस्त्यजत्वोक्तिपूर्वकंरक्षोवधेनमुनिजनरक्षणस्यावश्यंकर्तव्यत्वोक्तिः ॥ १ ॥

वाक्यमेतत्तु वैदेह्या व्याहृतं भर्तृभक्त्या ॥ श्रुत्वा धर्मे स्थितो रामः प्रत्युवाचाथ मैथिलीम् ॥ १ ॥

लुप्येतेत्यत्राह—पुनरिति ॥ २८ ॥ तपोमात्रकरणे
 फलान्तरमप्याह—अक्षयेति । यद्वा सर्वदा क्षत्रधर्मं
 त्यक्त्वा मुनिवृत्तिराश्रीयतामित्याह—अक्षयेति । तुः
 समुच्चये । अकलुषा बुद्धिश्च ते भवेदित्यर्थः । श्वश्रूश्च-
 शुरयोः कैकेयीदशरथयोः । “श्वश्रुरः श्वश्वा ” इत्ये-
 कशेषाभाव आर्षः ॥ २९ ॥ केवलधर्मानुष्ठानस्य
 सर्वश्रेयोमूलत्वमाह—धर्मादित्यादिना । सर्वं मुक्तिमपि
 ज्ञानद्वारा लभत इत्यर्थः ॥ ३० ॥ धर्मार्थज्ञानप्रका-
 रमाह—आत्मानमिति । नियमैः चान्द्रायणादिव्रतैः ।
 आत्मानं शरीरं ॥ ३१ ॥ त्रैलोक्यं त्रिलोकभवं पुरु-
 षार्थतत्साधनतदङ्गकलापं ॥ ३२ ॥ स्त्रीचापलात्
 स्त्रीत्वप्रयुक्तचापलात् । मे मया । मा चिरेण विचारस्य
 विलम्बो मा भूत् । अत्र सार्धत्रयस्त्रिंशच्छ्लोकाः

॥ ३३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामा-
 यणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने
 नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

एवं रामः सत्यप्रतिज्ञो निर्वैरं च रक्षोवधं न करिष्य-
 ति । तथाच मद्द्वियोगेन रक्षोवधेन भवितव्यं । मद्द्विरहं
 च न सहिष्यते । संकटमिदमुपस्थितमित्याकुलचित्ता
 वैदेही पतिप्रेमान्धा रक्षोवधान्निवर्तयितुमुपक्रान्ता ।
 रामस्तु सीताविरहं सोढ्वापि तन्मूलवैरेण रक्षांसि निहत्य
 प्रतिज्ञा निर्वोढव्येति समाधत्ते दशमे—वाक्यमेत-
 त्वित्यादि । भर्तृभक्त्येत्यनेन भर्तृप्रेमपारवश्येन पूर्व-
 मुक्तमिति ज्ञायते । धर्मेस्थित इत्यनेन सीताविरहक्ले-
 शमङ्गीकृत्यापि प्रतिश्रुतनिर्वहणपरता द्योत्यते । यद्यपि

ति० यतः शस्त्रसेवनात् कदर्याणां कृपणानामिव कलुषाबुद्धिर्जायतेधर्मानुष्ठानविरोधिनी । अतः शस्त्रसेवनं वने नकर्तव्यमिति
 ध्वनिः ॥ २९ ॥ ती० श्वश्रूश्चशुरयोः अक्षयाप्रीतिर्भवेत् वनवासोचितधर्मानुष्ठाने श्वशुरस्यस्वर्गलामजा प्रीतिः । पुत्रस्य युद्धा-
 दिक्लेशराहित्येन श्वश्वाःकौसल्यायाः प्रीतिरित्यर्थः ॥ स० श्वश्रूश्चशुरयोः वैकल्पिकत्वात्नैकशेषः ॥ २९ ॥ ति० अत्रेदं गूढंसी-
 तातात्पर्यं । यदि सकलरक्षःक्षयेण सकलत्रिभुवनवर्त्तारक्षणेनमनपराधिपीडांविहाय कर्तुंशक्यं तदा क्षात्रधर्मं चर नोचेच्छुद्धतपो-
 धर्मंचरेति “धनुषाकार्यमेतावदातीनामभिरक्षणं” इत्यनेनेदं ध्वनितं । “क्षत्रियाणांतुवीराणां वनेषुनियतात्मनां ” इति पूर्वार्धस्य
 वनेष्वपि वसतांक्षत्रियाणांवीराणामुत्तरार्धोक्तमावश्यकमिति गूढतात्पर्यं ॥ स० पूर्वं स्वसस्त्रियाः प्रकृतत्वेपि कस्समर्थ इति पुंनि-
 र्देशेन स्त्रीपुरुषसाधारण्येनसमर्थोनास्तीति सूचयति । यद्वा कूटस्थोक्षर इति रमायाः पुंशक्तिमत्त्वेन पुंलिङ्गशब्दवाच्यत्वात्कस्सम-
 र्थ इति वक्त्री स्वस्य तत्त्वंसूचयामासेत्यवश्यं । अनुजेनसहविचार्येति लोकानुकरणार्थं ॥ ३३ ॥ इतिनवमःसर्गः ॥ ९ ॥

स० आपाततोऽधर्मत्वेनप्रतिपादितहिंसांसीतासंमलैवधर्मत्वेनोदाहरति—वाक्यमिति । ति० संवर्धितइतिपाठेसंवर्धि-

[पा०] १ क. ख. ग. ड—ट. राज्यहिसंन्यस्य. २ ख. ग. घ. प्रभवते. ३ ग. ज. लभ्यते. ४ ड. झ. ट. लभते.

५ क. च. ज. न. सम्यक्चर. ६ ड—ज. न. ट. सर्वतु. ७ च. छ. ज. न. त्रैलोक्येयद्विवर्तते. क. त्रैलोक्येयद्विवर्तते.

८ ख. ग. सहलक्षणेन. ९ च. न. धर्मेस्थितो. १० क. ख. ग. ड—ट. जानकी.

वा. रा. ९२

हितमुक्तं त्वया देवि स्निग्धया सदृशं वचः ॥ कुलं व्यपदिशन्त्या च धर्मज्ञे जनकात्मजे ॥ २ ॥
 किंतु वक्ष्याम्यहं देवि त्वयैवोक्तमिदं वचः ॥ क्षत्रियैर्धार्यते चापो नार्तशब्दो भवेदिति ॥ ३ ॥
 मां सीते स्वयमागम्य शरण्याः शरणं गताः ॥ ते चार्ता दण्डकारण्ये मुनयः संशितव्रताः ॥ ४ ॥
 वसन्तो धर्मनिरता वने मूलफलाशनाः ॥ न लभन्ते सुखं भीर्ता राक्षसैः क्रूरकर्मभिः ॥ ५ ॥
 काले काले च निरता नियमैर्विविधैर्वने ॥ भक्ष्यन्ते राक्षसैर्भीमैर्नरमांसोपजीविभिः ॥ ६ ॥
 ते भक्ष्यमाणा मुनयो दण्डकारण्यवासिनः ॥ अस्मानभ्यवपद्येति मामूचुर्द्विजसत्तमाः ॥ ७ ॥
 मया तु वचनं श्रुत्वा तेषामेवं मुखाच्युतम् ॥ कृत्वा चरणशुश्रूषां वाक्यमेतदुदाहृतम् ॥ ८ ॥
 प्रसीदन्तु भवन्तो मे हीरेषां हि ममातुला ॥ यदीदृशैरहं विप्रैरुपस्थेयैरुपस्थितः ॥
 किं करोमीति च मया व्याहृतं द्विजसंनिधौ ॥ ९ ॥
 सवैरेतैः समागम्य वागियं समुदाहृता ॥ १० ॥
 राक्षसैर्दण्डकारण्ये बहुभिः कामरूपिभिः ॥ अर्दिताः स दृढं राम भवान्नैस्तत्र रक्षतु ॥ ११ ॥

खरवध एवदण्डकारण्यवासिभिरार्थतो रामेण प्रतिज्ञा-
 तश्च । तथापि खरवधो रावणवधमूलमिति खरवध-
 द्वारा रावणवधोप्यर्थित एवेति सीतयोक्तमुपपन्नं ॥ १॥
 स्निग्धया अनुरक्तया । कुलं व्यपदिशन्त्या स्वमहा-
 कुलीनत्वं प्रख्यापयन्त्या । त्वया सदृशं । अनुरागकुल-
 सदृशं हितमुक्तं । हितोक्तौ हेतुः—धर्मज्ञ इति । कुल-
 व्यपदेशे हेतुः—जनकात्मज इति ॥ २ ॥ यदि मया
 हितमुक्तं तर्हि तथैव क्रियतामिति चेत्तत्र वक्ष्यामि ।
 तदेवाह—त्वयैवेति । क्षत्रियैर्धार्यते चापो नार्तशब्दो
 भवेदिति वचनं त्वयैवोक्तं खलु । मुनयश्चार्ताः
 तस्मात्तद्विरोधिवधः कर्तव्य एवेति भावः ॥ ३ ॥
 ननूक्तं विरोध्युत्सारेणेतार्तरक्षणं कर्तव्यं नतु निरपरा-
 धवध इत्याशङ्क्य तेषां शरणागतत्वेन मत्प्राणभूतत्वा-

तेष्वपराधो मदपराध इत्याशयेनाह—मामित्यादि ।
 अत्रत्यविशेषणैरात्मनः शरणागतपक्षपातं स्फोरयति
 ॥ ४—५ ॥ काले काले सर्वकालेष्वित्यर्थः ॥ ६ ॥
 अभ्यवपद्य अनुगृहाणेत्यर्थः । लोपमध्यमपुरुषैकवचनं ।
 आर्षं परस्मैपदं । अभ्यवपत्तिः अनुग्रहः ॥ ७ ॥
 चरणशुश्रूषां पादवन्दनं ॥ ८ ॥ प्रसीदन्तु मदपचारं
 क्षमन्तां । स्त्रीः लज्जा । अतुला अधिका । तत्रहेतुमाह—
 यदिति । उपस्थेयैः अभिगन्तव्यैः । उपस्थितः
 अभिगतः । किं करोमीति लोडर्थे लट् । किं करवा-
 णीत्यर्थः ॥ ९—१० ॥ अर्दिताः पीडिताः । तत्र
 तेभ्यः रक्षत्विति अभ्यवपद्येत्यत्र सामान्येनानुग्रहः
 प्रार्थितः । इह तु तद्विशेषे पृष्टे विशेष उक्तः ॥ ११ ॥

ततेजाः ॥ १ ॥ ती० कुलं व्यपदिशन्त्या क्षत्रियाणां द्विवीराणामित्यादिना क्षत्रियकुलधर्मैकप्राशयन्येत्यर्थः ॥ १ ॥ ती० हेदेवि
 किनु वक्ष्यामि किंचिदपिमयानवक्तव्यं । तत्कृतः त्वयैवोक्तमिदं वचः ॥ ३ ॥ स० संशितव्रताः सम्यक् तीव्रफलजनकव्रतवि-
 शिष्टाः । संशितव्रता इति पाठे सम्यक् सितं बद्धं व्रतं येषां ते तथा । राक्षसोपद्रवादननुष्ठितसद्यापारा इति भावः ॥ ४ ॥ ति० काल-
 कालेषु सर्वकालेष्वित्यर्थः । राक्षसैरित्यस्य वक्ष्यमाना इति शेषः ॥ ५ ॥ ती० वचनशुश्रूषां वचनानुष्ठानलक्षणशुश्रूषामित्यर्थः ।
 कृत्वा मनसिकृत्येत्यर्थः ॥ ८ ॥ ति० उपस्थितः रक्षणार्थमिति शेषः ॥ एषा ममहीः अकीर्तिः । अतः प्रसीदन्त्वित्यर्थः ।
 स० उपस्थेयैः अस्माभिरुपगम्य संरक्षणायैः ॥ तनि० स्तोत्रादिनाचेतस्संकोचनं हीः “ वीतरागस्य स्तोत्राद्यैश्चेतस्संकोचनं
 व्रीडा ” इति लक्षणात् ॥ ९ ॥ स० तत्र तत्कृतपीडावस्थायां । यद्वा तान्त्रायत इति तत्र । तस्य संबुद्धिः हेतुत्र । एतावत्काल-

[पा०] १ क. च. छ. ज. न. जनकस्य महात्मनः. २ क. ड—झ. ट. किनु. ३ क. ग. घ. धार्यते क्षत्रियैश्चापो.
 ४ अस्मिन्श्लोके पूर्वोत्तरार्धयोः पौर्वापर्यं क—ट. पुस्तकेषु दृश्यते. ५ घ. ड. झ. ट. शरण्यं. ६ ड. झ. ट. वसन्तः कालकालेषु.
 ७ ग. वनमूल. ८ क. ख. ग. ड—ट. भीरु. ९ ग. भीमकर्मभिः. १० क. ख. च. छ. ज. न. सर्वकालेषु निरताः. ग.
 सर्वकालेऽभिनिरताः. ११ क. च. छ. ज. न. युताः. ख. वृताः. १२ क. च. छ. ज. न. तैर्भक्ष्यमाणा. १३ घ. ड. झ. ट.
 पथेते. १४ क. ख. घ. च. छ. ज. न. तेषामेव. १५ क. ग. ड—ट. वचनशुश्रूषां. १६ ग. घ. झ. हीरेषां तु. ख. श्रीरेषां तु
 क. हीरेषाच. १७ च. छ. ज. रूपस्थेयैरहं वीरैरुपस्थितः. क. रहं वीरैरुपस्थेयैः. १८ क. च. छ. ज. न. मुनिं संनिधौ. १९ क.
 ख. ग. ड—ट. सवैरेव. २० ख. अर्दिताः ननु दृढं. घ—ट. अर्दिताः समृद्धां. २१ क. च. छ. ज. न. नन्नातुमर्हसि.

होमकालेषु संप्राप्ताः पर्वकालेषु चानघ ॥ धर्षयन्ति सुदुर्धर्षा राक्षसाः पिशिताशनाः ॥ १२ ॥
 राक्षसैर्धर्षितानां च तापसानां तपस्विनाम् ॥ गतिं मृगयमाणानां भवान्नः परमा गतिः ॥ १३ ॥
 कामं तपःप्रभावेन शक्ता हन्तुं निशाचरान् ॥ चिरार्जितं तु नेच्छामस्तपः खण्डयितुं वयम् ॥ १४ ॥
 बहुविघ्नं तपो नित्यं दुश्चरं चैव राघव ॥ तेन शापं न मुञ्चामो भक्ष्यमाणाश्च राक्षसैः ॥ १५ ॥
 तद्वर्धमानान्नक्षोभिर्दण्डकारण्यवासिभिः ॥ रक्ष नस्त्वं सह भ्रात्रा त्वन्नाथा हि वयं वने ॥ १६ ॥
 मया चैतद्वचः श्रुत्वा कात्स्न्येन परिपालनम् ॥ ऋषीणां दण्डकारण्ये संश्रुतं जनकात्मजे ॥ १७ ॥
 संश्रुत्य च न शक्यामि जीवमानः प्रतिश्रवम् ॥ मुनीनामन्यथा कर्तुं सत्यमिष्टं हि मे सदा ॥ १८ ॥
 अप्यहं जीवितं जह्यां त्वां वा सीते सलक्ष्मणाम् ॥ न तु प्रतिज्ञां संश्रुत्य ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ॥ १९ ॥
 तदवश्यं मया कार्यमृषीणां परिपालनम् ॥ अनुक्तेनापि वैदेहि प्रतिज्ञाय तु किं पुनः ॥ २० ॥
 मम स्नेहाच्च सौहार्दादिदमुक्तं त्वयाऽनघे ॥ परितुष्टोऽस्म्यहं सीते न ह्यनिष्टोऽनुंशिष्यते ॥ २१ ॥
 सदृशं चानुरूपं च कुलस्य तव चात्मनः ॥ सधर्मचारिणी मे त्वं प्राणेभ्योपि गरीयसी ॥ २२ ॥

न केवलं पीडयन्ति यज्ञविघ्नं च कुर्वन्तीत्याहुः—
 होमेति । यज्ञविघ्नकरं हन्यामिति मद्भोजननिवर्तनात्कः
 परोपराध इति सीतायै सूचयितुमिदमनूदितं । होम-
 कालेषु अग्निहोत्रकालेषु । पर्वकालेषु दर्शपौर्णमासा-
 दियज्ञकालेषु । धर्षयन्ति अभिधावन्ति ॥ १२ ॥ गतिं
 रक्षकं । मृगयमाणानां अन्वेषयतां ॥ १६ ॥ परमशब्द-
 व्यवच्छेद्यं दर्शयति—काममिति ॥ १४ ॥ उक्तं विवृणो-
 ति—बह्विति ॥ १५ ॥ उपसंहरति—तदिति । त्वन्नाथा
 इति बहुव्रीहिः । इयं वाक् समुदाहृतेति पूर्वेणान्वयः
 ॥ १६ ॥ कात्स्न्येन परिपालनं रक्षोवधपर्यन्तपरिपालनं ।
 संश्रुतं प्रतिज्ञातं । मदाश्रितविरोधिनो मद्विरोधित्वात्
 मद्भोजनविघातकत्वाच्चेत्यर्थः ॥ १७ ॥ जीवमानः
 जीवन् । प्रतिश्रवं प्रतिज्ञां । अन्यथाकर्तुं न शक्यामि ।
 तत्र हेतुः—सत्यमिष्टमिति । सत्यं सत्यवचनं ॥ १८ ॥
 तर्ह्यवयोर्विश्लेषो दुर्विषहः स्यात्तत्राह—अप्यहमिति ।
 “आत्मानं सर्वदा रक्षेद्दरैरपि धनैरपि” इत्युक्तं

जीवितमपि जह्यां । “भ्राता स्वा मूर्तिरात्मनः” इत्युक्तं
 लक्ष्मणमपि जह्यां । “अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी”
 इत्युक्तांत्वांवा जह्यामिति किमाश्चर्यं । संश्रुत्य यस्मै
 कस्मैचिर्किञ्चिद्यत्प्रतिज्ञाय तां प्रतिज्ञां न जह्यां ।
 ब्राह्मणेभ्यः ब्रह्मविद्भ्यः कृतां प्रतिज्ञां विशेषतो न
 जह्यां ॥ १९ ॥ अनुक्तेनापीति ऋषिभिरिति शेषः ।
 उक्तीत्या रक्षसां मदपराधित्वेन तद्वधस्य मत्कार्यत्वा-
 दिति भावः ॥ २० ॥ एवं वदन्त्यास्तव हृदयं च
 जानामीत्याह—ममेति । मम त्वयि स्नेहात् तव मयि
 सौहार्दाच्चोक्तं । विरहो दुःसहो भविष्यतीत्युक्तमित्य-
 र्थः । अनिष्टः अप्रियः पुरुषः ॥ २१ ॥ तव आत्मनः
 सदृशं तव कुलस्य चानुरूपमिदं वचः धर्मप्राधान्यो-
 क्तिस्त्वत्कुलानुरूपा । “कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता
 जनकादयः” इति हि त्वत्कुलपद्धतिः । सापराधेष्वपि
 निरपराधोक्तिस्तव सदृशी । “पापानां वा शुभानां
 वा वधार्हाणां प्लवंगम । कार्यं करुणमार्थेण न कश्चि-

पर्यन्तं राक्षससंरक्षक । तद्रक्षणमन्तरेण तेषांजीवनासंभवादितिभावः ॥ ११ ॥ स्त० तापसानां तपसइमे तापसाः अतीतकाली-
 नतपस्काः तेषां । तपस्विनां वर्तमानकालीनतपस्कानां । यद्वा तपस्विनामिति निर्धारणेषष्ठी । तपस्विनांमध्ये तापसानामित्यर्थः ।
 अत्यन्ततपस्विनामितिभावः ॥ शि० तपस्विनां परमात्मविचारशीलानां । तापसानां वेदशान्त्रसंपन्नानां ॥ १३ ॥ ति० चतुर्द-
 शवर्षपर्यन्तं पित्राज्ञया राज्यत्यागोप्यग्रेराज्यसंबन्धस्यावश्यकत्वाच्छरणागतक्षणेऽस्त्येवाधिकारः । किञ्च क्षत्रजातेरेवात्राधिकारः
 नतुराज्यपदस्थस्यैवेतितात्पर्यं ॥ १७ ॥ शि० जीवमानः जीवेनसकलपालनेन मानः सत्कारोयस्य सोहं ॥ सदेत्यनेन स्वाभा-
 विकोधर्मस्यजुं नशक्यत इतिसूचितं ॥ १८ ॥ शि० सधर्मचारिणी सद्वधमर्चरणशीला । त्वं मेप्राणेभ्योपिगरीयसी । असीतिशेषः ।
 एतेन संसर्गप्राप्तानपराधिवधस्त्वयापियत्नतस्त्याजनीयइतिसूचितं । तेन लङ्कागमनाय सीतामाज्ञापयामासेति ध्वनितं ।

[पा०] १ क. ख. ग. ड—ट. कालेतुसंप्राप्ते. २ क. ख. ग. ड—ट. धर्षयन्तिस्स. ३ ड. झ. ट. नचेच्छामः. ४ क.
 च. छ. ज. तद्वर्धमानान्. ५ क. छ. व. वासिनः. ६ ड. झ. व. ट. रक्षकस्त्वं. ७ क. ख. ग. छ. ज. प्रतिज्ञायाधर्कि.
 ड. झ. व. ट. प्रतिज्ञायकथं. ८ क. मयि. ९ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. व. ट. त्वयावचः. १० झ. शास्यते. ख. शिक्ष्यते.
 ११ क. चानुकूलं. १२ क—ट. शोभने. १३ ख. नित्यं.

इत्येवमुक्त्वा वचनं महात्मा सीतां प्रियां मैथिलराजपुत्रीम् ॥

रामो धनुष्मान्सह लक्ष्मणेन जगाम रम्याणि तपोवनानि ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

दण्डकारण्यगच्छतारामेणपञ्चाप्सरोनामकेकचनतटाकेअन्तर्जलेगङ्गादित्रध्वनिश्रवणेनादर्शनैनचवाद्यवादकादीनां विस्र-
यात्सहचरकंचनमुनिंप्रतितत्तत्त्वकथनप्रार्थना ॥ १ ॥ तस्मान्मुनिवरात्तत्तटाकादिवृत्तान्तंशृण्वतैवगच्छतारामेणदण्डकारण्येमुनि-
गणाश्रममण्डलदर्शनम् ॥ २ ॥ तथासीतालक्ष्मणाभ्यांसहतत्रतत्राश्रमेषुत्रिचतुरादिमासक्रमेणनिवासेनदशवर्षपरिमितका-
लयापनम् ॥ ३ ॥ पुनरपिसुतीक्ष्णाश्रममुपागतवतारामेणतंप्रतिस्वस्यागस्त्यावलोकनौत्सुक्यनिवेदनेनतदाश्रममार्गप्रश्नः ॥ ४ ॥
तेनतंप्रत्यगस्त्यभ्रातुराश्रममार्गलक्षणकथनपूर्वकंतत्रैकरात्रिवासेनतेनैवपथाऽगस्त्याश्रमगमनचोदना ॥ ५ ॥ अगस्त्यभ्रात्राश्र-
मसमीपंगतेनरामेणलक्ष्मणंप्रतिवातापीत्वलनिषूदनरूपागस्त्यचरितानुवर्णनपूर्वकंसायाह्वेतद्भ्रातरमेत्यतदभिवादानादिपूर्वकं
तत्रतद्वात्रियापनम् ॥ ६ ॥ प्रभातेऽगस्त्याश्रममुपगतेनरामेणलक्ष्मणंप्रतिविन्ध्यगिरिनिरोधकत्वाद्यगस्त्यप्रभाववर्णनपूर्वकम-
गस्त्यायस्त्रागमननिवेदनचोदना ॥ ७ ॥

अग्रतः प्रययौ रामः सीता मध्ये सुमध्यमा ॥ पृष्ठतस्तु धनुष्पाणिर्लक्ष्मणोऽनुजगाम ह ॥ १ ॥
तौ पश्यमानौ विविधाञ्शैलप्रस्थान्वनानि च ॥ नदीश्च विविधा रम्या जग्मतुः सीतया सह ॥ २ ॥
सारसांश्चक्रवाकांश्च नदीपुलिनचारिणः ॥ सरांसि च सपद्मानि युक्तानि जलजैः खगैः ॥ ३ ॥
यूथबद्धान् पृषतान्मदोन्मत्तान्विषाणिनः ॥ महिषांश्च वराहांश्च नागांश्च हुमवैरिणः ॥ ४ ॥
ते गत्वा दूरमध्वानं लम्बमाने दिवाकरे ॥ ददृशुः सहिता रम्यं तटाकं योजनायतम् ॥ ५ ॥

त्रापराध्यति” इति हि तव प्रकृतिः । तथापि त्वं मे प्राणेभ्यो गरीयस्यपि सधर्मचारिणीभव मया यो धर्मः संकल्पितस्तत्रैव त्वयापि संकल्पयितव्यमिति भावः ॥ २२ ॥ महात्मा महाधृतिः । प्रियां मैथिलराजपुत्रीं । इतीति उक्तधर्मद्वयानुवादः ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने दशमः सर्गः ॥ १० ॥

अथ कर्माणि सापायानि रामसेवैका निरपायेति दर्शयितुं माण्डकर्णिवृत्तान्तप्रकटनपूर्वकं सकलमुनि-जनाश्रममण्डलसंचरणमेकादशे—अग्रत इत्यादि ।

अनेन श्लोकेन प्रणवार्थ उक्तः । तौ पश्यमानावित्यादिना नारायणपदार्थः । माण्डकर्णिवृत्तान्ते नम इत्यस्यार्थः । ततः परं विरोधिनिवृत्तिः सूच्यते । एवं मूलमन्त्रार्थानुसंधानमेव परमा गतिरित्युच्यते ॥ १ ॥ पश्यमानौ पश्यन्तौ । शैलप्रस्थान् शैलसानूनि ॥ २ ॥ सारसान् हंसविशेषान् । पुलिनं सैकतं । जलजैः खगैः जलपक्षिभिः ॥ ३ ॥ यूथबद्धान् यूथतयाबद्धान् समूहीभूतानित्यर्थः । पृषतान् बिन्दुमृगान् विषाणिन इति महिषादिविशेषणं । नागान् गजान् ॥ ४ ॥ लम्बमाने अस्तमयोन्मुखे । योजनायतं चतुर्दिशि योजनप्रमाणविस्तारं । पद्मपुष्करसंवाधं पद्मैः पुष्करैः

नहिलङ्कागमनमन्तरा संप्रामाय विभीषणस्य रावणसहगमनं निवारणार्हमिति तात्पर्यं ॥ स० सधर्मचारिणी समानोधर्मस्तधर्मः । सधर्मं चरितुं शीलमस्याअस्तीति सधर्मचारिणी ॥ २२ ॥ इतिदशमस्सर्गः ॥ १० ॥

तनि० अनेनश्लोकेन प्रणवार्थःप्रकाशितइति संप्रदायः । तत्र अग्रतइति अवर्णप्राथमिकत्वं । अग्रतः प्रययावित्यर्थप्राथम्यं । रामइति सत्तासंपादनक्षणादिना रमयतीति कारणत्वेरक्षकत्वेच रमासंबन्धिलेन श्रीशलं च । सुमध्यमेति प्रणवद्वितीयवर्णश्च । मध्यइतितत्त्ववर्णद्वयमध्यवर्तित्वं । सीतामध्येइति लक्ष्म्याः पुरुषकारत्वं । लक्ष्मणइति मनज्ञानेइति धातोः असाधारणधर्मत्वं । धनुष्पाणिरिति निरन्तरकैङ्कर्यवत्त्वं । अनुजगामेति अहंकारममकारविरहेणानुसरणं । पदान्तमकारेण प्रणवतृतीयवर्णश्च व्यज्यतइतिसंक्षेपः । तौपश्यमानावित्यादिना नारायणपदार्थःप्रकाशितइतिसंप्रदायः ॥ स० मध्ये रामलक्ष्मणयोर्मध्ये जगाम । मध्येकटिप्रदेशे

[पा०] १ ड. झ. ट. सुशोभना. २ क—ट. सहसीतया. ३ च. छ. झ. ज. ट. युतानि. ४ क. ख. ग. ड—ट. गजांश्च.

पद्मपुष्करसंवाधं गजयूथैरलंकृतम् ॥ सारसैर्हंसकादम्बैः संकुलं जलचारिभिः ॥ ६ ॥
 प्रसन्नसलिले रम्ये तस्मिन्सरसि शुश्रुवे ॥ गीतवादित्रनिर्घोषो न तु कश्चन दृश्यते ॥ ७ ॥
 ततः कौतूहलाद्रामो लक्ष्मणश्च मेहाबलः ॥ मुनिं धर्मभृतं नाम प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ ८ ॥
 इदमत्यद्भुतं श्रुत्वा सर्वेषां नो महामुने ॥ कौतूहलं महज्जातं किमिदं साधु कथ्यताम् ॥ ९ ॥
 वक्तव्यं यदि चेद्विप्र नातिगुह्यमपि प्रभो ॥ १० ॥

तेनैवमुक्तो धर्मात्मा राघवेण मुनिस्तदा ॥ प्रभवं सरसः कृत्स्नमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ११ ॥
 इदं पञ्चाप्सरो नाम तटाकं सार्वकालिकम् ॥ निर्मितं तपसा राम मुनिना माण्डकर्णिना ॥ १२ ॥
 स हि तेपे तपस्तीव्रं माण्डकर्णिर्महामुनिः ॥ दशवर्षसहस्राणि वायुभक्षो जलाश्रयः ॥ १३ ॥
 ततः प्रव्यथिताः सर्वे देवाः साग्निपुरोगमाः ॥ अनुवन्वचनं सर्वे परस्परसमागताः ॥ १४ ॥
 अस्माकं कस्यचित्स्थानमेव प्रार्थयते मुनिः ॥ इति संविग्रमनसः सर्वे ते त्रिदिवौकसः ॥ १५ ॥
 तत्र कर्तुं तपोविभ्रं देवैः सर्वैर्नियोजिताः ॥ प्रधानाप्सरसः पञ्च विद्युच्चलितवर्चसः ॥ १६ ॥
 अप्सरोभिस्ततस्ताभिर्मुनिर्दृष्टपरावरः ॥ नीतो मदनवश्यत्वं सुराणां कार्यसिद्धये ॥ १७ ॥
 तैश्चैवाप्सरसः पञ्च मुनेः पत्नीत्वमागताः ॥ तटाके निर्मितं तैसां सन्निवृत्तं गृहम् ॥ १८ ॥
 तैश्चैवाप्सरसः पञ्च निवसन्त्यो यथासुखम् ॥ रमयन्ति तपोयोगान्मुनिं यौवनमास्थितम् ॥ १९ ॥

सर्पैश्च संवाधं निविडं । “वाद्यमाण्डमुखे सर्पे कारण्डे पुष्करं स्मृतं” इति विश्वः । सारसैः “सारसो मैथुने कामी गोनर्दः पुष्कराह्वयः” इत्युक्तेः । हंसैः राजहंसैः । कादम्बैः कलहंसैः । “कादम्बः कलहंसश्च हंसः स्याद्भूसरच्छदः” इत्युक्तेः ॥ ५—६ ॥ गीतेति गीतानि षड्रजादिस्वरनिबद्धप्रबन्धाः । वादित्राणि ततघनसुषिरानद्भेदेन चतुर्विधानि तेषां निर्घोषः । अत्र यादवः । “वादित्रं वादितं वाद्यमातोद्यं तच्चतुर्विधम् । ततं वीणादिकं वाद्यं तालं तु विततं घनम् । वंशादिकं तु सुषिरमानद्धं मुरजादिकं” इति कश्चन वादयिता । न दृश्यते नादृश्यत ॥ ७ ॥ धर्मभृतं सहागतेषु मुनिष्वन्यतमं । कथ्यतामित्येवं प्रष्टुं समुपचक्रम

इत्यन्वयः ॥ ८—१० ॥ प्रभवं उत्पत्तिं । कृत्स्नं गीतवादित्रमूलं चेत्यर्थः ॥ ११ ॥ पञ्चाप्सरः क्रीडासाधनत्वात् पञ्चाप्सरो नाम । सार्वकालिकं सर्वकाले भवं । “कालाट्टब्” उभयपदवृद्धिः । सर्वस्मिन्नपि काले अशुष्यदित्यर्थः ॥ १२ ॥ उक्तार्थे इतिहासमाह—स हीत्यादिना । जलाश्रयः स्वनिर्मिततटाकजलावगाढः ॥ १३ ॥ साग्निपुरोगमाः अग्निना पुरःसरेण सहिताः । क्रियाभेदात्सर्वशब्दावृत्तिः ॥ १४ ॥ अस्माकं मध्ये । संविग्रमनसः भीतमनस्काः ॥ १५ ॥ तत्र तदा । विद्युच्चलितवर्चसः विद्युतइव तरलतेजसः चलितविद्युद्वर्चस इति वार्थः ॥ १६ ॥ दृष्टपरावरः दृष्टपरमात्मजीवस्वरूपः ॥ १७—१८ ॥ तपोयोगात्

सुशोभनेत्यपि बोध्यते ॥ १ ॥ ती० पद्मानां रक्तपङ्कजानां । पुष्कराणां पुण्डरीकाणां ॥ कतक० पद्मानां पुष्करेजले संबाधोनैबिड्यं यत्र तं ॥ स० पद्मानि कमलानि । पुष्कराः पक्षिणः । तेषां संबाधः संमर्दो यस्मिन् । “पुष्करः । औषधद्वीपविहगेषु” इति विश्वः । जलजातिभिः । जलेषु जातिर्जन्म येषां तैर्मत्स्यादिभिः ॥ ६ ॥ ती० सर्वे प्रव्यथिता अभूवन् । सर्वे अनुवन्ति च सर्वशब्दद्वयस्यनिर्वाहः ॥ १४ ॥ प्रधानाप्सरसः पञ्चैलनेन तत्परिचरिकाभ्या अपि सन्तीत्यवगम्यते ॥ १६ ॥ ति० दृष्टपरावरः

[पा०] १ घ. च. छ. कारण्डैः. २ ड—ट. जलजातिभिः. ३ क. च. छ. निर्घोषस्तत्रकश्चिन्नदृश्यते. ४ क. ग. कुतूहलात्. ५ ख—ड. झ. ट. महारथः. ६ क. च. छ. ज. ज. दृष्टा. ७ छ. ज. किमेतत्. ८ क. ख. घ. ड. च. ज—ट. प्रभावं. ९ च. छ. ज. सार्वकामिकं. १० क. ग. माण्डकर्णिना. ११ ख. महातपाः. १२ क. ख. ग. च. छ. ज. ज. जलाशयः. ड. झ. ट. जलाशये. १३ क. देवास्सर्वे. १४ क. ख. ग. ड—झ. सर्वेतत्र. १५ क—ट. ततः. १६ ख. ग. ड. ट. सर्वैर्देवैः. झ. सर्वदेवैः. १७ ग. विद्युत्सदृश. १८ ड—ट. देवानां. १९ ख. तस्यैवा. २० क. ग—ट. तासां तस्मिन्. २१ ख. ग. ड—ट. तत्रैवा.

तासां संक्रीडमानानामेष वादित्रनिःस्वनः ॥ श्रूयते भूषणोन्मिश्रो गीतशब्दो मनोहरः ॥ २० ॥
 आश्चर्यमिति तस्यैतद्वचनं भावितात्मनः ॥ राघवः प्रतिजग्राह सह भ्रात्रा महायशाः ॥ २१ ॥
 एवं कथयमानस्य ददर्शाश्रममण्डलम् ॥ कुशचीरपरिक्षिप्तं ब्राह्म्या लक्ष्म्या समावृतम् ॥ २२ ॥
 प्रविश्य सह वैदेह्या लक्ष्मणेन च राघवः ॥ उवास मुनिभिः सर्वैः पूज्यमानो महायशाः ॥ २३ ॥
 तथा तस्मिन्स काकुत्स्थः श्रीमत्याश्रममण्डले ॥ उषित्वा तु सुखं तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ २४ ॥
 जगाम चाश्रमांस्तेषां पर्यायेण तपस्विनाम् ॥ येषामुषितवान्पूर्वं सकाशे स महास्रवित् ॥ २५ ॥
 कचित्परिदशान्मासानेकं संवत्सरं क्वचित् ॥ कचिच्च चतुरो मासान्पञ्च षट् चापरान्क्वचित् ॥ २६ ॥

तपोरूपोपायात् । यौवनमास्थितं । “योगःसन्नहनो-
 पायध्यानसंगतियुक्तिषु” इत्यमरः ॥ १९ ॥ संक्रीड-
 मानानामिति “क्रीडोनुसंपरिभ्यश्च” इत्यात्मनेपदं ।
 भूषणोन्मिश्रः भूषणघोषोन्मिश्रः वादित्रनिःस्वनवि-
 शेषणं । भूषणोन्मिश्रो वादित्रनिःस्वनो गीतशब्दश्च
 श्रूयत इत्यन्वयः ॥ २० ॥ एतत् पूर्वोक्तं वचनं । आश्च-
 र्यमिति प्रतिजग्राह श्रुतवान् ॥ २१ ॥ कथयमानस्य
 कथयमाने तस्मिन्मुनौ । कथयमानः स इतिपाठे एवं
 संभाषमाणः स रामः ब्राह्म्या ब्राह्मणसंबन्धिन्या ।
 लक्ष्म्या समृद्ध्या ब्राह्मणसंपूर्णमित्यर्थः । आश्रममण्डलं
 ददर्श राघव इत्यनुषङ्गः ॥ २२ ॥ प्रविश्येति आश्र-
 ममण्डलमित्यनुषङ्ग्यते । सर्वैस्तदाश्रमवासिभिः पूज्य-
 मानः स्वस्वाश्रमे अर्घ्यादिना अर्च्यमानः ॥ २३ ॥
 कियन्तं कालं तत्रोवासेत्यपेक्षायां कालपरिमाणं वक्तुं
 रामस्याश्रमवासप्रकारं दर्शयति—तथेत्यादिश्लोकद्वयेन ।
 तथा उक्तप्रकारेण । तस्मिन्नाश्रममण्डले । सुखमुषित्वा
 तत्र पूज्यमानः स राम इत्युक्तानुवादः । येषां सकाशे
 पूर्वमुषितवान् तेषामाश्रमान् पर्यायेण द्वितीयपर्यायेण
 च जगाम । एवमाश्रमवासप्रकारः । एकवारं सर्वेषा-
 माश्रमान्गत्वा पुनरपि तेषामेवाश्रमाज्जगामेति वा-
 क्यार्थः । महास्रविदित्यनेन तत्रत्यराक्षसोपद्रवपरि-
 हाराय पुनर्गमनमिति सूचयति । वक्ष्यति हि मारीचः
 “तेन मुक्तास्त्रयो बाणाः” इत्यारभ्य “पराक्रमज्ञौ

रामस्य शरो दृष्टभयः पुरा । समुद्भ्रान्तस्ततो मुक्तस्ता-
 नुमौ राक्षसौ हतौ” इति ॥ एतदर्थमेव सुतीक्ष्णेनात्र
 गमनमनुज्ञातं ऋषिभिः कारितं च ॥ २४—२५ ॥
 पूर्वमुषितवानित्युक्तवासक्रमं दर्शयति—क्वचिदित्यादि-
 ना । राघवो रामः क्वचिदाश्रमे परिदशान् परिगताः दश
 येषां ते परिदशाः । “संख्ययाव्यय—” इत्यादिना
 बहुव्रीहिसमासः । “बहुव्रीहौ संख्येयेडजबहुगणात्”
 इतिटच् समासान्तः । तान्मासान् त्रयोदशमासानि-
 त्यर्थः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सुखं यथा भवति
 तथा न्यवसत् । क्वचिदाश्रमे एकं संवत्सरं सुखं
 न्यवसत् । क्वचिदाश्रमे चतुरो मासान् सुखं न्यवसत् ।
 क्वचित् पञ्च मासान् क्वचित् षण्मासान् क्वचिदपरान्
 षड्भ्योन्यान् सप्त मासान् । सुखं न्यवसत् । पञ्च
 षट् च तथा क्वचिदिति पाठे तथा पुनः क्वचित्
 षण्मासानित्यर्थः । परिदशानित्यत्र चतुर्दशमासानि-
 त्यर्थः । अपरत्राश्रमे मासादधिकं सुखं न्यवसत् ।
 अधिकशब्देनात्र मासचतुर्थांशो विवक्षितः । एकमासं
 मासपादं चेत्यर्थः । अपरत्राधिकं मासमिति पाठे मासं
 अधिकं तत्पादं चेत्यर्थः । अपिशब्दः सर्वत्र मासानु-
 कर्षणार्थः । क्वचिदाश्रमे अर्धमाधिकं च न्यवसत्
 पादोनमासमित्यर्थः । तथा चैतदव्यवहितपूर्वाश्रमवा-
 सदिनैर्द्वौ मासौ संवृत्तौ एकत्र सपादमासः अपरत्र
 पादोनमास इत्याहत्य मासद्वयसंभवात् । अध्यर्धमाधिकं

दृष्टेहिकपारलौकिकधर्माधर्मः ॥ १७ ॥ ति० एवंकथयमानः आश्चर्यमित्येवं कथयन् ॥ २२ ॥ ती० तस्मिन्नाश्रममण्डले
 उषित्वा तत्रैव महर्षिभिः पूज्यमान इति तच्छब्दद्वयस्यसंबन्धः ॥ २४ ॥ ती० परिदशान् दशसमीपान् एकादशनववेत्यर्थः ॥

[पा०] १ क. भूषणैर्मिश्रो. २ ख. ग. आश्चर्यतरमस्यैतत्. ३ एवंकथयमानस्येत्यर्थस्यस्थाने क. च. छ. ज. ज.
 पुस्तकेषु. एवंकथयमानस्यसहभ्रात्रामहामुनेः । अग्रतोरमणीयं च ददर्शाश्रममण्डलम् । इत्यर्धद्वयं दृश्यते. ४ ड. झ. ट.
 कथयमानस्त. ५ ग. घ. च. छ. ज. नानावृक्षसमाकुलं. ६ क. राघवोलक्ष्मणेनच. ७ ग. ऋषिभिः. ८ क. ख. ग. च.
 छ. ज. महात्मभिः. ९ घ—ट. तदा. १० ग. ड. झ. ट. समुखं. क. ख. घ. सुमुखं. ११ क. ख. ग. चाश्रमंतेषां. १२ क.
 परमास्रवित्. च. छ. ज. सुमहास्रवित्. १३ ड. झ. ट. नेकसंवत्सरं. १४ घ. ड. झ. षट्चपरान्. च. ज. षड्भासरान्. छ.
 ज. षड्भापरान्.

अपरत्राधिकं मासादप्यर्धमधिकं क्वचित् ॥ त्रीन्मासानष्टमासांश्च राघवो न्यवसत्सुखम् ॥ २७ ॥
 तथा संवसतस्तस्य मुनीनामाश्रमेषु वै ॥ रमतश्चानुकूल्येन ययुः संवत्सरा दश ॥ २८ ॥
 परिवृत्य च धर्मज्ञो राघवः सह सीतया ॥ सुतीक्ष्णस्याश्रमं श्रीमान्पुनरेवाजगाम ह ॥ २९ ॥
 स तमाश्रममासाद्य मुनिभिः प्रतिपूजितः ॥ तत्रापि न्यवसद्रामः किञ्चित्कालमरिंदमः ॥ ३० ॥
 अथाश्रमस्थो विनयात्कदाचित्तं महामुनिम् ॥ उपासीनः स काकुत्स्थः सुतीक्ष्णमिदमब्रवीत् ॥ ३१ ॥
 अस्मिन्नरण्ये भगवन्नगस्त्यो मुनिसत्तमः ॥ वसतीति मया नित्यं कथाः कथयतां श्रुतम् ॥ ३२ ॥
 न तु जानामि तं देशं वनस्यास्य महत्तया ॥ कुत्राश्रममिदं पुण्यं महर्षेस्तस्य धीमतः ॥ ३३ ॥
 प्रसादात्तत्र भवतः सानुजः सह सीतया ॥ अगस्त्यमभिगच्छेयमभिवादयितुं मुनिम् ॥ ३४ ॥
 मनोरथो महानेष हृदि मे परिवर्तते ॥ यदहं तं मुनिवरं शुश्रूषेयमपि स्वयम् ॥ ३५ ॥
 इति रामस्य स मुनिः श्रुत्वा धर्मात्मनो वचः ॥ सुतीक्ष्णः प्रत्युवाचेदं प्रीतो दशरथात्मजम् ॥ ३६ ॥
 अहमप्येतदेव त्वां वक्तुकामः सलक्ष्मणम् ॥ अगस्त्यमभिगच्छेति सीतया सह राघव ॥ ३७ ॥
 दिष्ट्या त्विदानीमर्थेऽस्मिन्स्वयमेव ब्रवीषि माम् ॥ अहमाख्यामि ते वत्स यत्रागस्त्यो महामुनिः ॥ ३८ ॥
 योजनान्याश्रमादस्मात्तथा चत्वारि वै ततः ॥ दक्षिणेन महाञ्छ्रीमानगस्त्यभ्रातुराश्रमः ॥ ३९ ॥

क्वचिदितिपाठे अध्यर्धे अर्धाधिकं अर्धमासाधिकमित्यर्थः । अधिकं पूर्वोक्तपादमासासकाधिकं तथाच त्रिपादमासमित्यर्थः । क्वचित्रीन्मासान् न्यवसत् क्वचिदष्टमासान् न्यवसत् । एवं षष्टिमासाः सिद्धाः । केचिदाहुः परिदशान् दशाधिकानिति । वक्ष्यमाणेष्वष्टसुस्थानेष्वन्वेति । तथाचायमर्थः । एवं संवत्सरं क्वचिदित्यत्र द्वाविंशतिमासानित्यर्थः । क्वचिच्च चतुरो मासानित्यत्र चतुर्दश मासानित्यर्थः । पञ्च षट् चापरान् क्वचिदित्यत्र क्वचित् पञ्चदश मासान् क्वचित् षोडशमासानित्यर्थः । अपरानधिकं मासादप्यर्धमधिकं क्वचिदित्यत्र प्रथमाधिकशब्दोर्ध्वमासरूपाधिकांशपरः । तथा च अपरान्परिदशान्मासान् अधिकं चेत्यन्वये अर्धाधिकदशमासानित्यर्थः । मासादप्यर्धमित्यादेरयमर्थः । क्वचित्परिदशान्मासान् तदुपरिमासादधिकमर्धमपि चेति । तथाच अर्धाधिकैकादशमासानि-

त्यर्थः । त्रीन्मासानष्टमासांश्चेत्यत्र त्रयोदश मासान् अष्टादश मासांश्चेत्यर्थः । तथाच विंशत्युत्तरशतमासालब्धा इति । तस्मिन्पक्षे प्राथमिकक्वचित्पदमासपदानर्थक्यं पूर्वग्रन्थविरोध इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ २६—२७ ॥ तथाचाश्रममण्डले दश संवत्सराः संवृत्ता इत्याह— तथा संवसत इति । इयमेवाश्रमवाससंख्या । पूर्वापरसंख्या तु किष्किन्धाकाण्डे वक्ष्यते ॥ २८ ॥ परिवृत्य एवमाश्रमं सर्वं परिक्रम्य ॥ २९—३१ ॥ कथाः नानाकथाः । कथयतां कथयत्सु ॥ ३२—३३ ॥ तत्र वने । अगस्त्यमभिवादयितुमभिगच्छेयमित्यन्वयः ॥ ३४ ॥ तं मुनिवरं शुश्रूषेयमिति यत् एष मनोरथः अभिलाषो मे हृदि परिवर्तते इत्यन्वयः । शुश्रूषेयमिति परस्मैपदमार्थः ॥ ३५—३६ ॥ अहमिति । अगस्त्यमभिगच्छेत्येतद्वक्तुकामोस्मीत्यन्वयः ॥ ३७—३८ ॥ अस्मादाश्रमादक्षिणेन । तथेति हस्तेन निर्देशः । चत्वारि

ति० परिदशान् दशलसंख्यां परिगतान् । दशलसंख्यानित्यर्थः ॥ २६ ॥ ति० “ योजनादाश्रमादस्मादभिचत्वारिवैततः ” इति कतकपाठे अस्मादाश्रमाद्योजनादभि अधिकं चत्वारियोजनानीत्यर्थः । स० अगस्त्यभ्रातुः इध्मवाहस्य । “ अगस्त्यः [पा०] १ क. ड.—ट. अपरत्राधिकान्मासान्ध्यर्धं. २ क. ख. घ. च. छ. ज. ज. ततः. ड. झ. ट. तत्र. ३ क. च. छ. ज. ज. ट. माश्रमेषुच. ४ क. ख. झ. परित्यज्य. च. ज. ज. परिवृत्यस. ५ ड. ट. स्याश्रमपदं पुनः. ग. स्याश्रमं. ६ क. ख. ग. ड.—ट. मागम्य. ७ क. च. छ. ज. ज. पूजितस्तदा. ख.—ड. झ. ट. परिपूजितः. ८ घ. तदाश्रमस्थो. च. ज. अथाश्रमस्थं. ९ क.—घ. च. ज. भगवान्. १० क. च. छ. ज. ज. नहि. ११ क. च. छ. ज. ज. यत्राश्रमं. ग. यत्राश्रमपदं. ख.—च. ज. झ. कुत्राश्रमपदं. १२ ड. ज. झ. ज. रम्यं. १३ ख. ग. ड. छ. झ. ट. प्रसादार्थं भगवतः. १४ ख. ग.—ड. ट. संपरिवर्तते. १५ घ. यद्यहं. १६ क. च. छ. ज. तच्छ्रुत्वा धर्मात्मा मुनिसत्तमः. १७ च.—झ. ट. राम. १८ ख. ड.—ट. न्याश्रमात्तातयाहि.

स्थलीप्राये वनोद्देशे पिप्पलीवनशोभिते ॥ बहुपुष्पफले रम्ये नानाशकुनिनादिते ॥ ४० ॥
 पद्मिन्यो विविधास्तत्र प्रसन्नसलिलाः शिवाः ॥ हंसकारण्डवाकीर्णाश्चक्रवाकोपशोभिताः ॥ ४१ ॥
 तत्रैका रंजनीं व्युष्य प्रभाते राम गम्यताम् ॥ दक्षिणां दिशमास्थाय वनषण्डस्य पार्श्वतः ॥ ४२ ॥
 तत्रागस्त्याश्रमपदं गत्वा योजनमन्तरम् ॥ रमणीये वनोद्देशे बहुपादपसंवृते ॥ ४३ ॥
 रंस्यते तत्र वैदेही लक्ष्मणश्च सह त्वया ॥ सं हि रम्यो वनोद्देशो बहुपादपसंकुलः ॥ ४४ ॥
 यदि बुद्धिः कृता द्रष्टुमगस्त्यं तं महामुनिम् ॥ अथैव गमने बुद्धिं रोचयस्व महायशः ॥ ४५ ॥
 इति रामो मुनेः श्रुत्वा सह आत्राऽभिवाद्य च ॥ प्रतस्थेऽगस्त्यमुद्दिश्य सानुजः सीतया सह ॥ ४६ ॥
 पश्यन्वनानि रम्याणि पर्वतांश्चाभ्रसन्निभान् ॥ सरांसि सरितश्चैव पथि मार्गवशानुगाः ॥ ४७ ॥
 सुतीक्ष्णेनोपदिष्टेन गत्वा तेन पथा सुखम् ॥ इदं परमसंहृष्टो वाक्यं लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ४८ ॥
 एतदेवाश्रमपदं नूनं तस्य महात्मनः ॥ अगस्त्यस्य मुनेर्भ्रातुर्दृश्यते पुण्यकर्मणः ॥ ४९ ॥
 यथा हि मे वनस्यास्य ज्ञाताः पथि सहस्रशः ॥ संनताः फलभारेण पुष्पभारेण च द्रुमाः ॥ ५० ॥
 पिप्पलीनां च पक्वानां वनादस्मादुपगतः ॥ गन्धोऽयं पवनोत्क्षिप्तः सहसा कटुकोदयः ॥ ५१ ॥
 तत्र तत्र च दृश्यन्ते संक्षिप्ताः काष्ठसंचयाः ॥ लूनाश्च पथि दृश्यन्ते दर्भा वैदूर्यवर्चसः ॥ ५२ ॥
 एतच्च वनमध्यस्थं कृष्णाभ्रशिखरोपमम् ॥ पावकस्याश्रमस्थस्य धूमाग्रं संप्रदृश्यते ॥ ५३ ॥
 विविक्तेषु च तीरेषु कृतस्नाना द्विजातयः ॥ पुष्पोपहारं कुर्वन्ति कुसुमैः स्वयमर्जितैः ॥ ५४ ॥

योजनानि अभियाहीति शेषः । ततस्तत्र अगस्त्यभ्रा-
 तुराश्रमो वर्तते । आश्रमादक्षिणेनेत्यत्र “एनपा द्विती-
 या” इति द्वितीयाऽभाव आर्षः ॥ ३९ ॥ स्थलीप्राये
 स्थलीप्रचुरे ॥ ४० ॥ कारण्डवाः सारसाः ॥ ४१ ॥
 तत्र अगस्त्यभ्रात्राश्रमे रंजनीं व्युष्य रात्रिमतिवाह्य
 वनषण्डस्य वनसमूहस्य । पार्श्वतः दक्षिणां दिशं । आस्थाय
 उद्दिश्य । निर्वणदेशे योजनमन्तरं योजनावकाशं गत्वा
 अगस्त्याश्रमपदं गम्यतामित्यन्वयः ॥ ४२—४५ ॥
 इति एवंप्रकारेण । मुनेः सकाशाच्छ्रुत्वा ॥ ४६ ॥
 अश्रसन्निभान् मेघसन्निभान् । मार्गवशानुगाः मार्ग-
 वशेनानुगम्यमानाः । रामइति पूर्वश्लोकादनुकृत्यते

॥ ४७—४८ ॥ नूनमिति वितर्के । यदाश्रमपदं
 दृश्यते एतन्मुनेर्नूनमित्यन्वयः ॥ ४९ ॥ उक्तैर्हे हेतु-
 माह—यथाहीति । यथाहि मे पथि चिह्नतया वनंश्रुतं
 तथैवास्य वनस्य फलभारेण पुष्पभारेण च संनताः
 द्रुमाः सहस्रशो भया ज्ञाताः ज्ञायमाना वर्तन्ते ॥ ५० ॥
 असाधारणोपदिष्टलिङ्गं चानुभूयते इत्याह—पिप्प-
 लीनामित्यादि । पक्वानां पिप्पलीनामिति तत्फलानां-
 मित्यर्थः । कटुकस्य कटुरसस्य उदयोभिव्यक्तिरानुमा-
 निकी येन स तथा गन्धः उपगतः ॥ ५१—५२ ॥
 कृष्णाभ्रशिखरोपमं नीलमेघाग्नोपमं ॥ ५३ ॥ विवि-
 क्तेषु पूतेषु । “विविक्तौ पूतविजनौ” इत्यमरः ।

प्रागुद्दितरमुपयेदद्वयताम् । यस्यादद्वयतो जातइष्मवाहात्मजो मुनिः” इति भागवते ज्येष्ठलाहुहितुसमायामिष्मवाहभार्यायां
 देवरास्तुतोत्पत्तिन्यायेन दद्वयुतमपत्यमगस्त्योलेभइति भावः ॥ ३९ ॥ स० “स्थलीप्राये अकृत्रिमस्थलबहुले । “जानपद—” इ-
 त्यादिनाडीषु ॥ ती० “स्थलप्राये वनोद्देशे पिप्पलीवनशोभिते” इति मार्गप्रदर्शनार्थमुक्तं । स्थलप्राये स्थलं प्रायः प्रायेण यस्मिन्स्था ॥
 शि० स्थली अकृत्रिमभूमिर्लं प्रैति प्राप्नोति तस्मिन् । किंच स्थल्याः अकृत्रिमभूमेः प्रायः निर्लं स्थितिर्धर्मस्मिन्स्था ॥ ४० ॥

[पा०] १ ग. च. छ. ज. न. स्थलप्राये. झ. स्थलीप्रायवनोद्देशे. २ ड. झ. ट. विहगनादिते. ३ ड. झ. ट. सलिलाशयाः. घ.
 सलिलाः शुभाः. ४ क. च. छ. ज. न. चक्रवाकैरलंकृताः. ५ क.—घ. च. छ. ज. न. रजनीमुख्य. ६ ड. च. छ. झ. ज. ट.
 खण्डस्य. ७ क. च. छ. ज. न. ततोऽगस्त्या. ८ ड. झ. ट. शोभिते. ९ ड. झ. ट. लयासह. १० ख. ग. सतु. ११ ड. झ. ट.
 संयुतः. १२ ड. च. ज.—ट. महामते. १३ क.—ट. सहसीतया. १४ ख. ग. ड. झ. ट. चित्राणि. १५ क. च. छ. ज. न.
 सानूनिविविधानिच. १६ ड. झ. ट. वशानुगान्. १७ क. ख. ग. ड. च. ज. झ. न. यथाहिमे. १८ ख. च. छ. ज. न. जाताः. १९
 ख. संसक्ताः. २० ख. ड. झ. ट. परिदृश्यन्ते. २१ झ. त्र. वैदूर्य. २२ ख. ड.—झ. ट. तीर्थेषु. घ. देशेषु. २३ ख. ग. च. छ. कृत-
 स्नाता. २४ च. ज. न. महर्षयः. २५ ड. झ. पुष्पोपहारं. क. च. छ. ज. न. पुष्पोपहारान्. २६ ड. च. झ. ज. ट. मर्जितैः.

तत्सुतीक्ष्णस्य वचनं यथा सौम्यं मया श्रुतम् ॥ अगस्त्यस्याश्रमो भ्रातुर्नर्मेष भविष्यति ॥ ५५ ॥
 निगृह्य तैरसा मृत्युं लोकानां हितकाम्यया ॥ यस्य भ्रात्रा कृतेयं दिक्छरण्या पुण्यकर्मणा ॥ ५६ ॥
 इहैकदा किल क्रूरो वातापिरपि चेत्त्वलः ॥ भ्रातरौ सहितावास्तां ब्राह्मणघ्नौ महासुरौ ॥ ५७ ॥
 धारयन्ब्राह्मणं रूपमित्वलः संस्कृतं वदन् ॥ आमन्त्रयति विप्रान्स्य श्राद्धमुद्दिश्य निर्घृणः ॥ ५८ ॥
 भ्रातरं संस्कृतं कृत्वा ततस्तं मेषरूपिणम् ॥ तान्द्विजान्भोजयामास श्राद्धदृष्टेन कर्मणा ॥ ५९ ॥
 ततो भुक्तवतां तेषां विप्राणामित्वलोब्रवीत् ॥ वातापे निष्क्रमस्वेति स्वरेण महता वदन् ॥ ६० ॥
 ततो भ्रातुर्वचः श्रुत्वा वातापिर्मेषवन्नदन् ॥ भित्त्वा भित्त्वा शरीराणि ब्राह्मणानां विनिर्घृतत् ॥ ६१ ॥
 ब्राह्मणानां सहस्राणि तैरेवं कामरूपिभिः ॥ विनाशितानि संहृत्य नित्यशः पिशिताशनैः ॥ ६२ ॥
 अगस्त्येन तदा देवैः प्रार्थितेन महर्षिणा ॥ अनुकूलः किल श्राद्धे भक्षितः स महासुरः ॥ ६३ ॥
 ततः संपन्नमित्युक्त्वा दत्त्वा हस्तोदकं ततः ॥ भ्रातरं निष्क्रमस्वेति चेत्त्वलः सोभ्यभाषत ॥ ६४ ॥
 स तं तथा भाषमाणं भ्रातरं विप्रघातिनम् ॥ अब्रवीत्प्रहसन्धीमानगस्त्यो मुनिर्सत्तमः ॥ ६५ ॥
 कुतो निष्क्रमितुं शक्तिर्मया जीर्णस्य रक्षसः ॥ भ्रातुस्तं मेषरूपस्य गतस्य यमसादनम् ॥ ६६ ॥
 अथ तस्य वचः श्रुत्वा भ्रातुर्निधनं संश्रयम् ॥ प्रधर्षयितुमारंभे मुनिं क्रोधान्निशाचरः ॥ ६७ ॥
 सोभिर्द्रवन्मुनिश्रेष्ठं मुनिना दीप्ततेजसा ॥ चक्षुषाऽनलकल्पेन निर्दग्धो निधनं गतः ॥ ६८ ॥

उपहारं पुष्पबलिं । स्वयमार्जितैः । “समित्पुष्पकु-
 शादीनि श्रोत्रियः स्वयमाहरेत्” इति स्मरणात् ॥ ५४ ॥ नूनं निश्चये । “नूनं तर्कं विनिश्चये”
 इत्यमरः ॥ ५५ ॥ मृत्युं वातापीत्वलनिमित्तकं मरणं ।
 हितकाम्यया हितेच्छया । इयं दिक् दक्षिणा दिक् ।
 शरण्या संश्रयितुं योग्या ॥ ५६ ॥ अस्मिन्नर्थे
 आख्यायिकामाह—इहेत्यादिना ॥ ५७ ॥ संस्कृतं
 व्याकरणसंस्कारवतीं वाचं । वदन् ॥ ५८ ॥ संस्कृतं
 श्राद्धोचितपाकसंस्कारसंस्कृतं कृत्वा श्राद्धदृष्टेन

श्राद्धकल्पावगतेन ॥ ५९ ॥ भुक्तवतां भुक्तवत्सु ।
 वदन्नब्रवीत् व्यक्तमब्रवीत् ॥ ६० ॥ व्यनिष्पतत्
 विनिरपतत् ॥ ६१ ॥ तैरिति बहुवचनं परिवारापे-
 क्षया । संहृत्य बहुश इतियावत् ॥ ६२ ॥ अनुभूय
 श्राद्धवरणादिकमनुभूय ॥ ६३ ॥ ततः श्राद्धान्ते
 संपन्नमित्युक्त्वा ततो हस्तोदकं च दत्त्वा ॥ ६४—
 ६६ ॥ निधनसंश्रयं नाशविषयं । प्रधर्षयितुं हिंसितुं
 ॥ ६७ ॥ अनलकल्पेन अभिसदृशेन ॥ ६८ ॥ वि-

समानु० मेषवन्नदन् मृतसंजीविनीवैभवात् उदरान्तरितिशेषः ॥ ६१ ॥ स० जीर्णस्य पक्वीकृतस्य “जीर्णं पक्वेपुराणेच”
 इतिविश्वः ॥ ६६ ॥ स० ननु वनपर्वणि “ततो जगाम कौरव्य—भिक्षितुं वसु” इत्यारभ्य “ततो राजर्षयस्सर्वे विषणागतचे-
 तसः । वातापि संस्कृतं दृष्ट्वा मेषभूतं महासुरम् । अथाब्रवीदगस्त्यस्तात्राजर्षी नृपिसत्तमः । विषादो वोनकर्तव्यो ह्यहं भोक्ष्ये महासुरम् ।
 धुर्यासनमथासाय निषसाद महासुनिः । तं पर्यवेष्ट्वैत्येन्द्र इत्त्वलः प्रहसन्निव । अगस्त्येव कृत्स्नं वातापिं बुभुजेततः” इतिग-
 भीकृत्य “गवां दशसहस्राणि राज्ञामेकैकशोसुर । तावदेव सुवर्णस्य दित्सितं तु महासुर । मह्यं ततो वै द्विगुणं रथश्चैव हिरण्मयः ।
 मनोजवौ वाजिनौ च दित्सितं ते महासुर । जिज्ञास्यतां रथस्सथो व्यक्तएष हिरण्मयः । ततः प्रव्यथितो दैत्यो ददावभ्यधिकं वसु ।
 विवाजाश्च सुवाजाश्च तस्मिन्नुच्चौ रथे हयौ । ऊहतुस्स वसूनांश्च तानगस्त्याश्रमं प्रति । सर्वान्नाज्ञस्सहागस्त्यान्निमेषादिवभारत”

[पा०] १ ड. झ. ट. ततः सुतीक्ष्णवचनं. ज. सुतीक्ष्णस्यास्यवचनं. २ क. ख. च. छ. ज. मेव. ३ छ. ज. व. तपसा.
 ४ ख. ग. अस्. ५ क. ख. घ.—ट. विप्रान्स. ६ घ. श्राद्धकर्मणि. ७ क. ख. ग. भ्राता. ८ क. सद्भिजान्. च.—ज.
 द्विजातीन्. ९ घ. हिला. १० ख. सहस्राणि. ११ क. विनिष्पतन्. ख. सहस्रशः. १२ क. च. छ. ज. व. सुभृशं. ग. ड. ट.
 संहृत्य. १३ क. च. छ. ज. व. निशाचरः. १४ ड. झ. ट. हस्तेवनेजनं. क. ख. ग. च. छ. ज. व. हस्तावसेचनं. १५ क. ख.
 ग. ड.—ट. इत्त्वलः. १६ ड. छ. झ. ट. समभाषत. १७ ड. झ. ट. सतदाभाषमाणं. क. च. छ. ज. तंतदाभाषमाणं-
 तु. ख. ग. घ. तंतथाभाषमाणं. १८ क. च. छ. ज. मुनिपुङ्गवः. १९ ड. झ. ट. भ्रातुस्तु. २० क. च. छ. ज. व. तद्वचनं.
 २१ क. ख. ड.—ट. संश्रितं. २२ क. ख. ग. ड. झ. ट. सोभ्यद्रवद्विजेन्द्रं. घ. सोभ्यद्रवद्विजश्रेष्ठं. छ. सोभ्यद्रवद्विजेन्द्रं ।
 वा. रा. ९३

तस्यायमाश्रमो भ्रातृस्तटाकवनशोभितः ॥ विप्रानुकम्पया येन कर्मैदं दुष्करं कृतम् ॥ ६९ ॥
 एवं कथयमानस्य तस्य सौमित्रिणा सह ॥ रामस्यास्तं गतः सूर्यः सन्ध्याकालोऽभ्यवर्तत ॥ ७० ॥
 उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां सह भ्रात्रा यथाविधि ॥ प्रविवेशाश्रमपदं तमृषिं सोभ्यवादयत् ॥ ७१ ॥
 सम्यक्प्रैतिगृहीतश्च मुनिना तेन राघवः ॥ न्यवसत्तां निशामेकां प्राश्य मूलफलानि च ॥ ७२ ॥
 तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां विमले सूर्यमण्डले ॥ आतरं तमगस्त्यस्य ह्यामन्त्रयत राघवः ॥ ७३ ॥
 अभिवादये त्वां भगवन्सुखमध्युषितो निशाम् ॥ आमन्त्रये त्वां गच्छामि गुरुं ते द्रष्टुमग्रजम् ७४ ॥
 गम्यतामिति तेनोक्तो जगाम रघुनन्दनः ॥ यथोद्दिष्टेन मार्गेण वनं तच्चावलोकयन् ॥ ७५ ॥
 निवारान्पनसांस्तालांस्तिमिशान्वञ्जुलान्धवान् ॥ चिरिबिल्वान्मधूकांश्च बिल्वानपि च तिन्दुकान् ७६ ॥
 पुष्पितान्पुष्पिताग्राभिलर्ताभिरनुवेष्टितान् ॥ ददर्श रामः शतशस्तत्र कान्तारपादपान् ॥ ७७ ॥
 हस्तिहस्तैर्विमृदितान्वानरैरुपशोभितान् ॥ मत्तैः शकुनिसंघैश्च शतशश्च प्रणादितान् ॥ ७८ ॥
 ततोऽब्रवीत्समीपस्थं रामो राजीवलोचनः ॥ पृष्ठतोऽनुगतं वीरं लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् ॥ ७९ ॥
 स्निग्धपत्रा यथा वृक्षा यथा क्षान्ता मृगद्विजाः ॥ आश्रमो नातिदूरस्थो महर्षेर्भावितात्मनः ॥ ८० ॥
 अगस्त्य इति विख्यातो लोके स्वेनैव कर्मणा ॥ आश्रमो दृश्यते तस्य परिश्रान्तश्रमापहः ॥ ८१ ॥
 प्राज्यधूमाकुलवनश्चिरमालापारिष्कृतः ॥ प्रशान्तमृगयूथश्च नानाशकुनिर्नादितः ॥ ८२ ॥
 निगृह्य तरसा मृत्युं लोकानां हितकाम्यया ॥ दक्षिणा दिक्कृता येन शरण्या पुण्यकर्मणा ॥ ८३ ॥

प्रातुकम्पया विप्रेष्वनुकम्पया ॥ ६९—७१ ॥
 प्रतिगृहीतः प्रत्युद्गतः । प्राश्य मुक्त्वा ॥ ७२—७३ ॥
 अभिवादय इति अत्रवर्णाधिक्यमार्ष ॥ ७४ ॥ यथोद्दि-
 ष्टेन सुतीक्ष्णोक्तेन ॥ ७५ ॥ निवारान् जलकदम्बान् ।
 वञ्जुलान् वकुलान् । “ वकुलो वञ्जुलो शोकः ”
 इत्यमरः । तिमिशान् नेमिवृक्षान् । धवान् चिरिबि-
 ल्वान् नक्तमालान् । “ करञ्जः स्यान्नक्तमालः प्रकी-
 र्यश्चिरबिल्वकः ” इति वैजयन्ती । मधूकान् मधुदु-

माख्यवृक्षान् । तिन्दुकान् स्फूर्जकाख्यान्वृक्षान् ॥ ७६
 —७९ ॥ स्निग्धपत्राः आश्रमवासिभिः रक्षितत्वेन
 सरसपत्राः । क्षान्ताः शान्ताः । यथा येन प्रकारेण ।
 तथा तेन प्रकारेण । आश्रमो नातिदूरस्थ इति मन्ये
 ॥ ८० ॥ स्वेन कर्मणा विन्ध्यस्तम्भनरूपेण । अगस्त्य-
 इति विख्यातः अगं स्तम्भयतीत्यगस्त्य इति व्युत्पत्तेः ।
 परिश्रान्तानां श्रममपहन्तीति परिश्रान्तश्रमापहः । प्रा-
 ज्यैर्बहुभिर्धूमैराकुलं वनं यस्य सः ॥ ८१—८३ ॥

इत्यन्तेन प्रधर्षणारंभस्येव लङ्कृतस्य तेनागस्त्येन तद्धननस्य चानुक्तेर्विरोध इति चेत्सत्यं । कल्पभेदेन समाधिसंभवात् । यद्वा अन-
 लकल्पेन स्वेन चक्षुषा दग्धव सन्निल्वलस्तमुनिमभ्यद्रवत् । अनन्तरं तेन दीप्तेन तेजसा मुनिनागस्त्येन निधनं भारतरीत्या धना-
 भावरूपनिधनगत इत्यर्थे कण्ठोज्ज्वलम् ॥ ६८ ॥ ती० प्रतिगृहीतः प्रतिपूजितः ॥ ७२ ॥ स० लक्ष्मिवर्धनं इकारान्तलक्ष्मीश-
 ब्दोप्यस्तीति भावः । शि० लक्ष्मिणां सुचिह्नानां वर्धनं वृद्धिर्यस्मिन् ॥ ७९ ॥ शि० अग इति सत्यः विन्ध्याद्रौ शब्दः नामेति या-

[पा०] १ ख. ग. कर्मैतत्. २ क. ख. ड.—ट. चाभ्यवादयत्. ३ ड. झ. ट. प्रतिगृहीतस्तु. क. च. छ. ज. ञ. प्रतिगृहीतस्स. ख. ग. परिगृहीतस्तु. ४ ख. ड.—ज. व्यतीतायामुदिते. ५ ड. झ. ट. रविमण्डले. ६ क.—घ. च. छ. झ. ट. आमन्त्रयत. ७ क. च. छ. ज. आमन्त्रयिता. ८ क. च. छ. ज. निवारान्स्तिमिशान्श्चैव पनसान्वञ्जुलान्धवान्. ख. ग. ड. ट. निवारान्पनसान्तालान्वञ्जुलान्स्तिमिशान्स्थथा. झ. निवारान्पनसान्तालान्वञ्जुलान्स्तिमिशान्स्थथा. ९ घ. च. चिरबिल्वान्. १० क. प्रकीर्यान्पिर्किंतुकान्. च. छ. ज. ञ. प्रकीर्यान्पि. झ. ट. बिल्वानथच. ११ क. च. छ. ज. ञ. लताभिः परिवेष्टिता-
 न्. ड. झ. ट. लताभिरुपशोभितान्. १२ क.—च. झ. ट. शतशः प्रतिनादितान्. छ. ज. ञ. शतशः प्रविनादितान्. १३ ख. मृगाद्विजाः १४ ग. च. छ. ज. ट. आज्य. १५ क. ग. च. छ. ज. ञ. संकुलः.

तस्येदमाश्रमपदं प्रभावाद्यस्य राक्षसैः ॥ दिगियं दक्षिणा त्रासादृश्यते नोपभुज्यते ॥ ८४ ॥
 यदाप्रभृति चाक्रान्ता दिगियं पुण्यकर्मणा ॥ तदाप्रभृति निर्वैराः प्रशान्ता रजनीचराः ॥ ८५ ॥
 नाम्ना चेयं भगवतो दक्षिणा दिक्प्रदक्षिणा ॥ प्रथिता त्रिषु लोकेषु दुर्धर्षा क्रूरकर्मभिः ॥ ८६ ॥
 मार्गं निरोद्धुं निरतो भास्करस्याचलोत्तमः ॥ निदेशं पालयन्त्यस्य विन्ध्यः शैलो न वर्धते ॥ ८७ ॥
 अयं दीर्घायुषस्तस्य लोके विश्रुतकर्मणः ॥ अगस्त्यस्याश्रमः श्रीमान्विनीतजर्जसेवितः ॥ ८८ ॥
 एष लोकाचितः साधुहिते नित्यरतः सताम् ॥ अस्मान्भगितानेष श्रेयसा योजयिष्यति ॥ ८९ ॥
 आराधयिष्याम्यत्राहमगस्त्यं तं महामुनिम् ॥ शेषं च वनवासस्य सौम्य वत्स्याम्यहं प्रभो ॥ ९० ॥
 अत्र देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ अगस्त्यं नियताहारं सततं पर्युपासते ॥ ९१ ॥
 नात्र जीवेन्मृषावादी क्रूरो वा यदि वा शठः ॥ नृशंसः कामवृत्तो वा मुनिरेष तथाविधः ॥ ९२ ॥
 अत्र देवाश्च यक्षाश्च नागाश्च पतंगैः सह ॥ वसन्ति नियताहारा धर्ममाराधयिष्णवः ॥ ९३ ॥
 अत्र सिद्धा महात्मानो विमानैः सूर्यसंनिभैः ॥ त्यक्तदेहा नवैर्देहैः स्वर्गताः परमर्षयः ॥ ९४ ॥
 यक्षत्वममरत्वं च राज्यानि विविधानि च ॥ अत्र देवाः प्रयच्छन्ति भूतैराराधिताः शुभैः ॥ ९५ ॥

त्रासात् दृश्यते न तु प्राचीनकाल इवोपभुज्यते ॥ ८४ ॥
 यदाप्रभृतीति अगस्त्यागमनात्प्रभृति । दिक् अगस्त्या-
 श्रमप्रदेशः । अन्यथा पूर्वोक्तविराधादिराक्षसोपद्रवो
 विरुध्येत । यद्वा दिक् सर्वापि । विराधादयोप्यगस्त्या-
 गमनप्रभृति मन्दोपद्रवा एव । अशुचितादशायामेव
 मुनिमांसभक्षणं । निर्वैराः वैरप्रवर्तनाशक्ताः ।
 प्रशान्ताः प्रशान्तवद्वर्तमानाः । अतएवेयं दक्षिणा
 दिक् नाम्ना भगवतोऽगस्त्यस्य दिगिति प्रसिद्धेत्युच्यते
 ॥ ८५—८६ ॥ निरतः उद्युक्तः । वर्धमान इत्यर्थः ।
 न वर्धते अद्यापीति शेषः ॥ ८७—८८ ॥ सतां हिते
 साधुः नित्यरतश्च ॥ ८९ ॥ प्रभो इत्युक्तिः लक्ष्मण-

स्यापि राजपुत्रत्वात् । प्रभोरिति पाठे प्रभोरगस्त्यस्य ।
 नियोगादिति शेषः ॥ ९० ॥ देवाः वक्ष्यमाणाः
 पूज्यव्यतिरिक्ताः ॥ ९१ ॥ क्रूरः निर्दयः । “ क्रूरौ
 कठिणनिर्दयौ ” इत्यमरः । शठः गूढविप्रियकृत् ।
 नृशंसः घातुकः । कामेन वृत्तं यस्य सः कामवृत्तः
 स्वैरवृत्तः । एषमुनिः अगस्त्यः । तथाविधः मृषावा-
 द्याद्यनर्हः ॥ ९२ ॥ देवाः वक्ष्यमाणब्रह्मादिभिन्नाः ।
 पतंगैः गरुडजातिभिः । आराधयिष्णवः आराधय-
 न्तः । छान्दस इष्णुश्च ॥ ९३ ॥ सिद्धाः तपस्सिद्धाः ।
 नवैः दिव्यैः ॥ ९४ ॥ भूतैः प्राणिभिः । देवाः ब्रह्मा-
 दयः । अगस्त्योपासनकृतनित्यसान्निध्यादितिभावः ।

वत् । यस्मात् ॥ ८९ ॥ स० तस्येदमाश्रमपदं दृश्यतइत्यन्वयः ॥ ८४ ॥ सनिर्वैराः एतद्देशस्थितप्राणिषुवैररहिताः ॥ ८५ ॥
 स० भगवतः अगस्त्यस्यमहिम्ना इयंदिक् क्रूरकर्मभीरक्षोभिर्दुर्धर्षा । अतोदक्षिणा अत्युदारा इतिहेतोः नाम्ना दक्षिणेति
 त्रिषुलोकेषु प्रथितेत्यन्वयः ॥ ८६ ॥ ति० मेरुस्पर्धयाभास्करमार्गंनिरोद्धुं वर्धितुकामोप्यचलोविन्ध्यः तस्यअगस्त्यस्य संदेशं
 मदागमनपर्यन्तं मावर्धस्वेत्याज्ञां पालयन्न वर्धते । अद्यापीति शेषः । शि० इयमत्राख्यायिका । सूर्यमाक्रमितुंवर्धमानोऽगस्त्यशिष्यो-
 विन्ध्यो गुरुदेश्यकनित्यसाष्टाङ्गप्रणामसमये देवप्रार्थितागस्त्येन शिष्यद्वारा यावन्मदागमं प्रणमन्भूमावेव पतेत्याज्ञाप्य तदारभ्य
 स्वयं दक्षिणस्यादिदेश्येवातिष्ठदिति ॥ ८७ ॥ स० श्रेयसा धनुर्दानादिना ॥ ति० श्रेयसायोजयिष्यति इन्द्रोदीरितं शरमङ्गोक्तमर्थं
 मनसिनिधायेदमुक्तमित्यनुसंधेयं ॥ ८९ ॥ ति० प्रभो शुश्रूषणसमर्थेत्यर्थः ॥ स० तमगस्त्यं प्रभोइत्यहमाराधयिष्यामीत्यन्वयः
 ॥ ९० ॥ ति० तथाविधः दुर्वृत्तासहिष्णुः ॥ ९२ ॥ ति० अत्र आश्रमे । भूतैःप्राणिभिः कर्तृभिः । शुभैः सत्कर्मभिः
 आराधितादेवादयः आश्रममाहात्म्यादल्पकालेनैव राज्यादीनि प्रयच्छन्तीत्यर्थः ॥ ९५ ॥ इत्येकादशःसर्गः ॥ ११ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. च. छ. ज. व. तस्यैतदाश्रम. २ च. छ. ज. नोपभुज्यते. ३ क. ख. घ.—ट. सततं. ४ क. ड.
 छ. ट. संदेशं. ५ ग. ड. झ. ट. पालयंस्तस्य. ख. पालयंस्तत्र. ६ क. ख. घ.—ट. विन्ध्यशैलो. ७ क. प्रथित. ८ क.
 ड.—ट. मुगसेवितः. ९ क. च. छ. ज. व. चाभिरतः. ख. ड. झ. ट. नित्यरतः. १० च. ज. निहागतान्. ग. ड. झ.
 अ. ट. नधिगतान्. ख. नभ्यागतान्. ११ क. च. छ. ज. व. सुखं. १२ ख. तत्र. १३ ड. झ. ट. नियताहाराः. १४ ड.
 झ. ट. पापवृत्तो. १५ क. देवास्सयक्षाश्च. १६ ड. च. ज.—ट. त्यक्त्वादेहान्नवैः. १७ घ. शुभाः.

आगताः साश्रमपदं सौमित्रे प्रविशाग्रतः ॥ निवेदयेह मां प्राप्तमृषये सीतया सह ॥ ९६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

लक्ष्मणेनागस्त्यशिष्यप्रत्यगस्त्येरामागमननिवेदनचोदना ॥ १ ॥ तेनागस्त्याज्ञयाससीतालक्ष्मणस्यरामस्याश्रमप्रवेशनम् ॥ २ ॥ तत्रब्रह्मादिदेवगणस्थानान्यवलोकयतारामेणशिष्यैःसहाभ्यागच्छतोऽगस्त्यस्यपादाभिवादनम् ॥ ३ ॥ अगस्त्येनश्री-
रामायसादरमातिथ्यकरणपूर्वकमिन्द्रदत्तवैष्णवधनुराद्यायुधदानम् ॥ ४ ॥ अगस्त्येनरामंप्रतिभृगुशापेनमरुभृतस्यदण्डकारण्य-
स्यपुनःस्वप्रभावेणयथापुरंतरुनिकरसरित्सरस्समुदयरूपनिजरूपप्राप्तिकथनपूर्वकरक्षत्रिशक्षणेनमुनिकुलरक्षणप्रार्थना ॥ ५ ॥

स प्रविश्याश्रमपदं लक्ष्मणो राघवानुजः ॥ अगस्त्यशिष्यमासाद्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥
राजा दशरथो नाम ज्येष्ठस्तस्य सुतो बली ॥ रामः प्राप्तो मुनिं द्रष्टुं भार्यया सह सीतया ॥ २ ॥
लक्ष्मणो नाम तस्याहं भ्राता त्ववरजो हितः ॥ अनुकूलश्च भक्तश्च यदि ते श्रोत्रमागतः ॥ ३ ॥
ते वयं वनमैत्युग्रं प्रविष्टाः पितृशासनात् ॥ द्रष्टुमिच्छामहे सर्वे भगवन्तं निवेद्यताम् ॥ ४ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य तपोधनः ॥ तथेत्युक्त्वाऽग्निशरणं प्रविवेश निवेदितुम् ॥ ५ ॥
स प्रविश्य मुनिश्रेष्ठं तपसा दुष्प्रधर्षणम् ॥ कृताञ्जलिर्वाचेदं रामागमनमञ्जसा ॥
यथोक्तं लक्ष्मणेनैव शिष्योऽगस्त्यस्य संमतः ॥ ६ ॥
पुत्रौ दशरथस्येमौ रामो लक्ष्मण एव च ॥ प्रविष्टावाश्रमपदं सीतया सह भार्यया ॥ ७ ॥
द्रष्टुं भवन्तमौयातौ शुश्रूषार्थमरिंदमौ ॥ यदत्रानन्तरं तत्त्वमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ ८ ॥
ततः शिष्यादुपश्रुत्य प्राप्तं रामं सलक्ष्मणम् ॥ वैदेहीं च महाभागाभिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥

शुभैः सत्कर्मनिरतैः ॥ ९५ ॥ सीतया सह प्राप्तमि-
त्यन्वयः । अनेन रावणवधोद्युक्तत्वं द्योतयति ॥ ९६ ॥
अत्र चतुर्नवतिः श्लोकाः ॥ इति श्रीमोविन्दराजवि-
रचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आर-
ण्यकाण्डव्याख्याने एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

रुद्रस्यापूज्यत्वमाह—स प्रविश्येत्यादि ॥ १—२ ॥
हितः हितकारी । अनुकूलः प्रियकरः । प्रियहितकरत्वे
हेतुः—भक्तइति । भक्तः प्रीतिमान् । यदीति संभा-
वनायां । अहं रामश्च ते श्रुतौ भवेवेत्यर्थः । अभजत्वा-

दिविशेषणानि रामेण तुल्यप्रतिपत्तिवारणाय ॥ ३ ॥
निवेद्यतां अस्मदर्शनेच्छेति शेषः । एतद्वाक्यमुवा-
चेति पूर्वणान्वयः । तेवयमित्यस्मिन् श्लोके यमिति
गायत्र्या-अष्टमाक्षरं सप्तसहस्रसंख्याकाः श्लोका गताः
॥ ४ ॥ अग्निशरण अग्निगृहं ॥ ५ ॥ अञ्जसा आशु ।
यथोक्तमित्यस्य उवाचेत्यनेनान्वयः । संमतः शिष्येषु
मान्यत्वेन संमतः ॥ ६—७ ॥ शुश्रूषार्थं सैवार्थं चे-
त्यर्थः । अत्र अस्मिन् रामे विषये । अनन्तरं तदाग-
मनानन्तरं । यद्वक्तव्यं तत्त्वं तस्यभावं प्रकारं आज्ञा-

ती० हितं शुभोदरकरारी । अनुकूलः तदिच्छाकरणशीलः । भक्तः पूज्यविषयकानुरागो भक्तिस्तद्वाङ् ॥ ११ ॥ ती० ततइति ।
प्रातीतिकार्यस्स्पष्टः । वस्तुतस्तु अस्माकुलदैवतं सीतालक्ष्मणोपेतश्रीराम आगतइति शिष्यादुपश्रुत्य स्वयं श्रवणानन्दमनुभूय

[पा०] १ क. घ. च ज. निवेदयस्व. २ ख. ड. च. ज.—ट. सहसीतया. ३ क. च. व. सीतयासहभार्यया. ४ क.
च. ज. व. अनुरक्तश्च. ५ घ. मन्थप्रं. ६ ग. मुनिश्रेष्ठं. ७ क. च. ज. व. द्योतितप्रभं. ८ क. च. छ. ज. वचनं व्यक्तयागिरा.
९ क. च. छ. ज. व. पुत्रोदशरथस्यासौ. १० क. च. छ. ज. व. रामोनाममहायशः. ख. भ्रतारौरामलक्ष्मणौ. ११ क. च. छ.
ज. व. सहभ्रात्राश्रम. १२ क. च. छ. ज. व. मायातो. १३ क. च. छ. ज. व. मरिंदमः.

दिष्ट्या रामश्चिरस्याद्य द्रष्टुं मां समुपागतः ॥ मनसा काङ्क्षितं ह्यस्य मयाऽप्यागमनं प्रति ॥ १० ॥
 गम्यतां सत्कृतो रामः सैभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ प्रवेश्यतां समीपं मे किं चासौ न प्रवेशितः ॥ ११ ॥
 एवमुक्तस्तु मुनिना धर्मज्ञेन महात्मना ॥ अभिवाद्याब्रवीच्छिष्यस्तथेति नियताञ्जलिः ॥ १२ ॥
 ततो निष्क्रम्य संभ्रान्तः शिष्यो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ कासौ रामो मुनिं द्रष्टुमेतु प्रविशतु स्वयम् ॥ १३ ॥
 ततो गत्वाऽऽश्रमद्वारं शिष्येण सह लक्ष्मणः ॥ दर्शयामास काकुत्स्थं सीतां च जनकात्मजाम् ॥ १४ ॥
 तं शिष्यः प्रश्रितो वाक्यमगस्त्यवचनं ब्रुवन् ॥ प्रावेशयद्यथान्यायं सत्कारार्हं सुसत्कृतम् ॥ १५ ॥
 प्रविवेश ततो रामः सीतया सह लक्ष्मणः ॥ प्रशान्तहरिणाकीर्णमाश्रमं ह्यवलोकयन् ॥ १६ ॥
 स तत्र ब्रह्मणः स्थानमग्नेः स्थानं तथैव च ॥ विष्णोः स्थानं महेन्द्रस्य स्थानं चैव विवस्वतः ॥ १७ ॥
 सोमस्थानं भृगुस्थानं स्थानं कौबेरमेव च ॥ धातुर्विधातुः स्थाने च वायोः स्थानं तथैव च ॥ १८ ॥
 नागराजस्य च स्थानमनन्तस्य महात्मनः ॥ स्थानं तथैव गायत्र्या वसूनां स्थानमेव च ॥ १९ ॥
 स्थानं च पाशहस्तस्य वरुणस्य महात्मनः ॥ कार्तिकेयस्य च स्थानं धर्मस्थानं च पश्यति ॥ २० ॥

पयितुमर्हसि ॥ ८—९ ॥ दिष्ट्या यदृच्छया । चिरस्य
 चिरात् प्रतिकाङ्क्षितमित्यन्वयः । प्रतिर्वीप्सायां । स-
 त्कृतः सत्कारार्हः । किंचासौ न प्रवेशितः—कुतो
 विलम्बितइत्यर्थः ॥ १०—११ ॥ अभिवाद्येति । वि-
 लम्बकरणापचारनिवृत्त्यर्थं वन्दनं । अतएव संभ्रान्त
 इति वक्ष्यति ॥ १२—१४ ॥ अगस्त्येनोच्यत इत्य-
 गस्त्यवचनं अगस्त्योक्तमित्यर्थः । सुसत्कृतं सविनय-
 वाक्येनबहुमतं ॥ १५ ॥ आश्रमं मुनिगृहं ॥ १६ ॥
 अयं तत्र देवपूजागृहाण्यपश्यदित्याह—स तत्रेत्यादि ।
 तत्र अगस्त्यगृहे । ब्रह्मणः चतुर्मुखस्य । अग्नेः पावकस्य ।
 तथैव चेति निपातसमुदायस्समुच्चये ॥ १७ ॥ भगो
 देवताविशेषः ॥ १८—१९ ॥ पाशहस्तस्येत्यादिविशे-

षणानि तत्र मुनेरगस्त्यस्य भक्तिविशेषद्योतनार्थं ।
 इमे ब्रह्मादयः पूर्वसर्गे फलप्रदत्वेनोक्ताः । अन्ये
 अगस्त्योपासकत्वेनोक्ताः । एते ब्रह्माग्निविष्णुमहेन्द्र-
 विवस्वत्सोमभगकुबेरधातुविधातुवाय्वनन्तगायत्रीव-
 सुवरुणकार्तिकेयधर्माख्याः सप्तदशदेवाः । “ यो वै
 सप्तदश ” इत्यनुवाकोत्सप्तदशाक्षरदेवताः यायजू-
 केन मुनिना पूजार्थं प्रतिष्ठिता इति बोध्यं । अत्र
 पूज्यदैवतेषु रुद्रस्यानुपादानादपूज्यत्वमुक्तम् । अधुना
 जनैः कैश्चित्पूज्यमानता तु तामसशास्त्रानुरोधेनेति
 बोध्यम् । ननु विष्णोः स्थानं महेशस्येति पाठात्
 स्थानानुक्त्यसंभव इति चेत् तदापूर्वं रामेण “ अगस्त्यं
 नियताहारं सततं पथुपासते ” इत्युक्तावपि स्थाननिर्देशे

पश्चादब्रवीदित्यर्थः ॥ २२ ॥ ती० वस्तुतस्तु मयापि अन्तरङ्गभूतया लक्ष्म्यापि । यस्यास्य विष्णोः । “ अकारो ब्रह्मविष्ण्वीशेषु ” इतिनि-
 षण्डः । आगमनं ज्ञानं । “ सर्वैर्गल्यार्थं ज्ञानार्थं इतिवचनात् । मनसा काङ्क्षितं हि काङ्क्षितं खलु । “ दृश्यते त्वम्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मद-
 र्शिभिः ” इति श्रुतेः । स एव सर्वलोकैकेशरूप्यश्रीरामः भीषणमयपीडितस्य भिषगिष चिरस्य चिरकालस्य अद्य द्रष्टुं मां प्रति मामुद्दिश्य
 दिष्ट्या मद्भाग्यवशेन समुपागतः ममपुरत आविर्भूतइत्यहो ममभाग्यं किंवर्णनीयमित्यर्थः । एतदात्मगतं ॥ ति० किंच । अन्तर्भा-
 वितण्यर्थो दृशिः । मामात्मानं दर्शयितुं यद्वनेवसतः चिरस्यचिरकालस्य गमनेप्यागतः तद्दिष्ट्या मद्भाग्येन । उद्बुद्धेनेत्यर्थः । स०
 चिरस्यबहुकालक्षेपकत्वा । चिरमस्यति । असुक्षेपेण्यत् । संज्ञापूर्वकत्वादृच्छभावः शकं ध्वादित्वात्पररूपं । “ चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः ”
 इत्यमरः ॥ १० ॥ ति० अग्निरन्नरुद्रः । शि० पश्यति अपश्यत् । तत्राग्निशब्देन शंसुच्यते । अतएव ब्रह्मविष्णुवाचकशब्द-
 योरन्तरापाठः ॥ १७ ॥ ति० भगः स्थूलमण्डलाभिमानि । कतक० धाता कार्यप्रजापतिः । विधाता विश्वकर्मा ॥ स० धातु-
 र्विधातुः तन्नामसूर्ययोः पृथक्पृथक्विद्यमानं स्थानं ॥ १८ ॥ ति० गायत्रीति सरस्वतीसावित्र्योरप्युपलक्षणं ॥ १९ ॥ ति० एतेन

[पा०] १ ग. चिरादद्य. २ ग. समुपस्थितः. ३ क. सहभार्यसलक्ष्मणः. ४ छ. झ. किमसौ. ड. ट. किमयं. ५ ड. झ.
 ट. तदा. ६ ड. झ. ट. कोसौ. ७ क. ड.—ट. पदं. ८ क. ख. शशिष्यः. ९ ग. ड.—ट. प्रश्रितं. १० क. ख. ड.—ज.
 तत्रतु. ११ क. स्थानं च पश्यति. १२ क. ग. विष्णुस्थानं. १३ घ. शिवस्थानं. १४ च. छ. ज. कौबेरं स्थानमेव. १५ क. ग.
 ड.—ट. स्थानं च. १६ नागराजस्य चेत्याद्यर्धत्रयं क. ख. ग. ड.—ट. पुस्तकेषु स्थानं च पाशहस्तस्य. स्थानं तथैव गायत्र्याः.
 स्थानं च नागराजस्य. इति व्युत्क्रमेण दृश्यते. क. च. छ. ज. ट. स्थानं च नागराजस्य गरुडस्य तथैव च. ड. झ. ज. स्थानं च नागरा-
 जस्य गरुडस्थानमेव च. ख. ग. स्थानं च नागराजस्य वासुकेः सुमहात्मनः.

ततः शिष्यैः परिवृतो मुनिरप्यभिनिष्पतत् ॥ तं ददर्शाग्रतो रामो मुनीनां दीप्ततेजसाम् ॥ २१ ॥
अब्रवीद्वचनं वीरो लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् ॥ एष लक्ष्मण निष्कामत्यगस्त्यो भगवानृषिः ॥
औदार्येणावगच्छामि निधानं तपसामिमम् ॥ २२ ॥

एवमुक्त्वा महाबाहुरगस्त्यं सूर्यवर्चसम् ॥ जग्राह परमप्रीतस्तस्य पादौ परंतपः ॥ २३ ॥
अभिवाद्य तु धर्मात्मा तस्यौ रामः कृताञ्जलिः ॥ सीतया सह वैदेह्या तदा रामः सलक्ष्मणः ॥ २४ ॥
प्रतिजग्राह काकुत्स्थमर्चयित्वाऽऽसनोदकैः ॥ कुशलप्रश्नमुक्त्वा च ह्यास्यतामिति चाब्रवीत् ॥ २५ ॥
अग्निं हुत्वा प्रदायार्घ्यमतिथीन्प्रतिपूज्य च ॥ वानप्रस्थेन धर्मेण स तेषां भोजनं ददौ ॥ २६ ॥
प्रथमं चोपविश्याथ धर्मज्ञो मुनिपुङ्गवः ॥ उवाच राममासीनं ग्राञ्जलिं धर्मकोविदम् ॥ २७ ॥
अग्निं हुत्वा प्रदायार्घ्यमतिथिं प्रतिपूजयेत् ॥ अन्यथा खलु काकुत्स्थ तपस्वी समुदाचरन् ॥
दुःसाक्षीव परे लोके स्वानि मांसानि भक्षयेत् ॥ २८ ॥

राजा सर्वस्य लोकस्य धर्मचारी महारथः ॥ पूजनीयश्च मान्यश्च भवान्प्राप्तः प्रियातिथिः ॥ २९ ॥

उपास्योपासकयोरुभयोरपि निर्देशो न विरुध्यते । यद्वा
उपासनं समीपावस्थानं न त्वाराधनं । धर्ममाराधयि-
ष्णव इत्युक्तेः । धर्मस्याराधनं परिपालनमेव ॥ २० ॥
अभिनिष्पतत् अभ्युत्थानं कृतवान् अडभावआर्षः ।
मुनीनामग्रतः स्थितमिति शेषः ॥ २१ ॥ औदार्येण
तेजोविशेषरूपौन्नत्येन । इममवगच्छामि अगस्त्यत्वे-
नेति शेषः । इति वचनमब्रवीदित्यन्वयः ॥ २२ ॥
अगस्त्यं उद्दिश्येति शेषः ॥ २३ ॥ रामः अभिवाद्य
रामस्तथावित्यन्वयः ॥ २४ ॥ प्रतिजग्राह अतिथि-
त्वेनेति शेषः । उदकानि पाद्यानि ॥ २५ ॥ तस्मि-
न्नासीने अग्निं हुत्वा वैश्वदेवं कृत्वा । तेभ्यः अर्घ्यं
दत्त्वा अतिथीन् तान् प्रतिपूज्य आचमनीयपुष्पादिभिः
पूजयित्वा । वानप्रस्थेन धर्मेण सिद्धं भोजनं कन्दमू-

लादिकं ददौ ॥ २६ ॥ स्वयं प्रथममुपविश्य आसीनं
राममुवाच ॥ २७ ॥ अयं रामव्याजेन सीतां प्रत्युप-
देशः । धर्मकोविदमित्युक्तस्य रामस्य हि नेदं वक्तव्यं ।
अतएव सीता रावणं सत्करिष्यति । अन्यथा समुदा-
चरन् होममतिथिसत्कारं चकुर्वन्नित्यर्थः । दुःसाक्षी
कूटसाक्षी ॥ २८ ॥ भवांस्तु विशिष्टातिथिरित्याह—
राजेति । राजपक्षे स्पष्टोर्थः । तत्त्वार्थस्तु सर्वस्य
लोकस्य भुवनत्रयस्य । राजा स्वामी । “पति विश्वस्य”
इति श्रुतेः । अतएव लोकस्य पूजनीयः कर्मभिरारा-
ध्यः । “इष्टापूर्ते बहुधा जातं जायमानं विश्वं विभर्ति
भुवनस्य नाभिः” इति श्रुतेः । मान्यः मुक्तये योगि
भिश्चिन्त्यः । प्रियातिथिः लौकिकातिथिभ्यो विलक्ष-

पूजास्थाने एतावतादेवानां पूजाऽऽवश्यकीतिसूचितं ॥ २० ॥ ती० योगरूढिभेदेन रामशब्दस्यापौनरुक्त्यं ॥ स० स-
आरामः उपवनंयस्यसः तदारामः । अतो नपुनरुक्तिः । शि० आरामः सर्वाभिरामदाता । रामः ॥ २४ ॥ ति०
आसीनं पश्चादासीनमित्यर्थ इति प्राश्नः । मम तु भाति प्रथममिति भोजनं ददावित्यनेनान्वेति । अथ उपविश्य । अतिथिपूजा-
व्यप्रतया तावत्पर्यन्तमनुपवेशनमिति ॥ २७ ॥ ती० ननु निरपेक्षेण पूजनीयो न क्षत्रियः । कथं किमर्थं पूजित इत्याशङ्कायां
वानप्रस्थधर्म इति मयैवमुल्लिखितं नान्यथेति समाधित्सुराह—अन्यथेति । तपस्वी वानप्रस्थः । अन्यथा समुदाचरन् पूज्यपूजाति-
क्रमं कुर्वन् परलोके स्वानि मांसानि भक्षयेत् । किंच दुस्साक्षी कूटसाक्ष्यपि परलोके स्वानि मांसानि भक्षयेत् । अतः प्रत्यवायपरि-
हाराय त्वां पूजयामीत्यर्थः ॥ स० ब्राह्मणैः क्षत्रियपूजा न कार्येत्यतो धर्मस्वरूपनिरूपणव्याजेनातिथिमात्रस्य पूज्यत्वं सूचय-
ति—अन्यथेति । परलोके यमलोके ॥ २८ ॥ ती० वस्तुतस्तु सर्वस्यलोकस्य ब्रह्माण्डस्य राजा प्रभुः । तथापि धर्मचारी लो-

[पा०] १ ड. झ. ज. ट. दीप्ततेजसं. २ क. च. ज. रामो. ग. धीरो. ३ ड. झ. ट. बहिर्लक्ष्मण. ४ ग. मुनिसत्तमः.

५ च. छ. ज. ज. तपसोराशिसुत्तमं. क. तपसोराशिमव्ययं. ड. झ. निधानंतपसामिदं. ट. निदानंतपसामिदं. ख. निधानं
तपसामिव. ६ ड. झ. ट. जग्राहापततस्तस्यपादौचरघुनन्दनः. ७ ग. ड—ट. प्रतिगृह्यच. क. प्रतिगृह्यतुतंवीरं. ८ ख. कुशलं
प्रश्नयित्वा. ९ क. च. छ. ज. मुक्त्वातु. १० क. ख. ग. ड—ट. आस्यतामिति. ११ ड—ट. सोब्रवीत्. १२ इदमर्थं क. ख.
ग. छ—ट. पुस्तकेषु न दृश्यते. १३ घ. मतिथीन्प्रति.

एवमुक्त्वा फलैर्मूलैः पुष्पैरन्यैश्च राघवम् ॥ पूजयित्वा यथाकामं पुनरेव ततोऽब्रवीत् ॥ ३० ॥
 इदं दिव्यं महच्चापं हेमरत्नविभूषितम् ॥ वैष्णवं पुरुषव्याघ्रं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥
 अमोघः सूर्यसंकाशो ब्रह्मदत्तः शरोत्तमः ॥ ३१ ॥
 दत्तौ मम महेन्द्रेण तूणी चाक्षयसायकौ ॥ संपूर्णौ निशितैर्बाणैर्ज्वलद्भिरिव पावकैः ॥ ३२ ॥
 महारजतकोशोयमसिर्हेमविभूषितः ॥ ३३ ॥
 अनेन धनुषा रामं हत्वा संख्ये महाऽसुरान् ॥ आजहार श्रियं दीप्तां पुरा विष्णुर्दिवौकसाम् ॥ ३४ ॥
 तद्वनुस्तौ च तूणीरौ शरं खड्गं च मानद ॥ जयाय प्रतिगृह्णीष्व वज्रं वज्रधरो यथा ॥ ३५ ॥
 एवमुक्त्वा महातेजाः समस्तं तद्वरायुधम् ॥ दत्त्वा रामाय भगवानगस्त्यः पुनरब्रवीत् ॥ ३६ ॥
 [सुखं स्वप महाबाहो ससीतः सहलक्ष्मणः ॥ रविरस्तंगतः सौम्य सन्ध्याकालोऽप्युपागमत् ॥ ३७ ॥
 एते निशाचरा राम निलीना मृगपक्षिणः ॥ नगाग्रेषु भृशं लीना दृश्यन्ते सुसमाहिताः ॥
 नैशेन तमसा व्याप्तमप्रकाशं नभस्स्थलम् ॥ ३८ ॥
 एवमुक्तो महाबाहुरगस्त्येन महात्मना ॥ उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां रामः सौमित्रिणा सह ॥ ३९ ॥
 अभिवाद्य महात्मानमगस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ सुष्वाप रजनीमेकां पूजितः परमर्षिणा ॥ ४० ॥
 सुखोषितस्तदा रामः सन्ध्यामन्वास्य सानुजः ॥ कृतपूर्वाह्निकस्तस्यौ स्नात्वा हुतहुताशनः ॥ ४१ ॥
 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया च परंतपः ॥ उपागच्छदमेयात्मा अगस्त्यं सूर्यवर्चसम् ॥ ४२ ॥
 स दृष्ट्वा राघवं श्रीमानगस्त्यः संयताञ्जलिम् ॥ प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४३ ॥
 कचित्सुखा निशा राम व्यतीता रघुनन्दन ॥ तव सभ्रातृभार्यस्य ममाश्रमपदे शुभे ॥ ४४ ॥

णः । एवमुवाचेति पूर्वोक्तान्वयः ॥ २९ ॥ एवमिति पुनः फलादिदानं सीतायाः ॥ ३० ॥ परशुरामादृहीत्वा वरुणहस्ते दत्तं रामेण तदेववरुणः खरादिवधः सन्निहित इत्यगस्त्यहस्ते निक्षिप्तवानित्यवगम्यते । वैष्णवशब्दप्रत्यभिज्ञानात् । ब्रह्मदत्तः ब्रह्मणा दत्तः । अयमिति शेषः ॥ ३१ ॥ तूणी इमाविति शेषः ॥ ३२ ॥ महारजतं सुवर्णं तन्मयः कोशः खड्गपिधानं यस्य सः महारजतकोशः । बालरामायणे ऐन्द्रं शरासनमिति

इन्द्रदत्तत्वोक्तिश्छत्रिन्यायात् ॥ ३३ ॥ धनुषा धनुरादिना ॥ ३४ ॥ शरं खड्गं च वैष्णवाविति शेषः । वज्रं वज्रधरो यथेत्यनेन तावकं त्वमेव गृहाणेत्युक्तं ॥ ३५ ॥ एवमुक्त्वा ततः पुनरेव इत्यब्रवीदित्यन्वयः ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

कशिक्षार्थं धर्माश्रयति आचरतीति तथा । महारथः महान्महात्मा गरुडो रथो यस्य सतथोक्तः । किंच पूजनीयः सत्कर्मभिराराध्यमान्यः मुक्तिसिद्धये मन्तव्यश्चेति योजना । स० अतिथिमात्रस्य यदा पूज्यता तदा काकथा सर्वोत्तमस्य तवेत्याह—राजेति । प्रियातिथिरिति कर्मधारयो बहुव्रीहिर्वा । बहुव्रीहिपक्षे रामस्यापि प्रियातिथिकत्वं सूचयति ॥ २९ ॥ कतक० परशुरामादृहीत्वा वरुणहस्ते दत्तं रामेण तदेव वरुणादादाय महेन्द्रोऽगस्त्ये निक्षिप्तवान् ॥ योगेन महेन्द्रपदेन वरुण एवेत्यन्ये ॥ स० महत् चापमिति पदद्वयं । इदं च शार्ङ्गमिन्द्रदत्तं । “शार्ङ्गतदादिपुरुषो निजमाजहार” इत्याचार्योक्तेः । एतदुत्पत्तिप्रकारस्तु “अन्नागमन्तेवक्ष्यामि” इत्यारभ्य ‘एतत्ते सर्वमाख्यातं’ इत्यन्तेनानुशासनिके पर्वण्युक्तः । नन्वानुशासनिके पर्वणि धनुषो वेषु विकृतत्वोक्तेः कथं शृङ्गविकृतत्वाच्छार्ङ्गत्वोक्तिरिति चेत् कण्वशिरस्थवल्मीकगवेषु विकृतत्वात् तथा व्यपदेशः । ति० ब्रह्मणा दत्तो ब्रह्मदत्तः तदाख्यश्च ॥ ३१ ॥ तूणीचेति चेन धनुश्शरयोरुभयोरिन्द्रदत्तत्वं गम्यते ॥ ३२ ॥ स० दिवौकसां श्रियं संपदं । ति० वज्रं वज्रधरो यथेत्यनेन लदीयमेव लयाखीक्रियत इति ध्वनितं ॥ ३५ ॥ ति० वरायुधं वरस्य विष्णोरायुधं च ॥ ३६ ॥ इति द्वादशसर्गः ॥ १२ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. पुष्पैश्चान्यैश्च. २ ख. पार्थिवं. ३ ततोऽगस्त्यस्तमब्रवीत्. क. छ. ज. ज. पुनरेवाब्रवीद्वचः. घ. पुनरेव तमब्रवीत्. ४ क. ख. घ. ड. झ. ज. ट. वज्र. ५ ड.—ज. चाक्षय्य. ६ झ. राजत. ७ ग. सौम्य. संख्येहत्वाराम. ८ ड. छ. झ. ट. तूणीव. ९ इमे सप्तत्रिंशच्छ्लोकाः क. पुस्तकएवाधिकादृश्यन्ते.

अगस्त्येनैवमुक्तस्तु काकुत्स्थो वाक्यमब्रवीत् ॥ मानिताः स यथान्यायं त्वया पूज्येन पूजिताः ॥ ४५ ॥
शयनासनदानेन भोजनाच्छादनैः शुभैः ॥ राज्ञो दशरथस्यैव पुरस्यान्तःपुरे यथा ॥

सुखोषिताः स भगवन्सर्वकामैरुपस्थिताः ॥ ४६ ॥

सुखोपविष्टे रामे तु सहसीते सलक्ष्मणे ॥ स तेन ऋषिसङ्गेन अगस्त्यो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४७ ॥

कालोऽयं गतभूयिष्ठो यः कालस्तव राघव ॥ समयो यो नरेन्द्रेण कृतो दशरथेन ते ॥

तीर्णप्रतिज्ञः काकुत्स्थ सुखं राम निवत्ससि ॥ ४८ ॥

धन्यस्ते जनको राम स राजा रघुनन्दन ॥ यस्त्वया ज्येष्ठपुत्रेण ययातिरिव तारितः ॥ ४९ ॥

एवमुक्तस्ततो रामः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ॥ प्रीतः प्रीततरं वाक्यं प्रत्युवाच महायशाः ॥ ५० ॥

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽसि यस्य मे मुनिपुङ्गव ॥ प्रीयमाणस्तु सुप्रीतो नास्ति धन्यतरो मम ॥ ५१ ॥

मया न तारितो राजा स्वगुणैरेव तारितः ॥ स्वर्गं दशरथः प्राप्तः स्वकृतैः पुण्यकर्मभिः ॥ ५२ ॥

अयं तु देशो निखिलः सर्व एव महातपः ॥ अशरण्यः शरण्योऽभूद्यथैव विनिवेशितः ॥

तथाऽऽख्याद्यर्थतत्त्वेन परं कौतूहलं मम ॥ ५३ ॥

श्रुत्वा तु वचनं तस्य रामस्य मधुराक्षरम् ॥ प्रत्युवाच ततो राममगस्त्यो भगवानृषिः ॥ ५४ ॥

शृणु राघव तत्त्वेन देशस्यास्य यथातथम् ॥ ५५ ॥

दण्डकेन परित्यक्तो ह्ययं देशो महात्मना ॥ भार्गवस्य च शापेन निर्मनुष्यमृगोऽभवत् ॥ ५६ ॥

वृक्षगुल्मलताहीनं तापसैरभिवर्जितम् ॥ कान्तारमभवत्तात घोरं परमदारुणम् ॥

योजनार्धसहस्रं तु विन्ध्यपादस्तु दक्षिणः ॥ ५७ ॥

नानुवर्षति पर्जन्यो नानुवाति सुखोऽनिलः ॥ रक्षःप्रतिभयं घोरमासीत्परमदारुणम् ॥ ५८ ॥

बहून्यब्दसहस्राणि हेतदासीदमानुषम् ॥ गन्धर्वैर्ऋषिसंघैश्च देवैश्च परिवर्जितम् ॥ ५९ ॥

कस्य चित्त्वथ कालस्य दैवयोगादहं नृप ॥ हिमवच्छिखरादेशादिह प्राप्तोऽसि मानद ॥ ६० ॥

ततो मया समाहृतः पर्जन्यो जलदैः सह ॥ स्वच्छन्दवर्षश्च कृतः कंचित्कालमरिन्दम ॥ ६१ ॥

यमस्य चैव चारास्तु बहून्यब्दशतानि वै ॥ तेजसा मृत्युभूताश्च व्याधयश्च निराकृताः ॥ ६२ ॥

हिमवत्पादजां वृक्षाश्चिन्तिता मनसाऽऽगताः ॥ प्रवृत्ताश्च पुनर्नद्यः फुल्लपङ्कजमण्डिताः ॥

तटाकानि च रम्याणि सरितश्च सरांसि च ॥ ६३ ॥

प्रवृद्धवनपण्डं तु स्फीतसस्यवनाकुलम् ॥ अचिरेणाभवद्रम्यं सर्षिसङ्गानुसेवितम् ॥ ६४ ॥

केवलं त्वमिश्रापेन तस्यैव रघुनन्दन ॥ सोपद्रुतमिवाप्येतद्राक्षसैरुग्रकर्मभिः ॥ ६५ ॥

यदाप्रभृति चापि त्वं चित्रकूटमुपागतः ॥ तदाप्रभृति रक्षांसि विप्रकुर्वन्ति तापसान् ॥

ऋषीणामभयं वीर दातुमर्हसि मानद ॥ ६६ ॥

अस्माद्वि कारणाद्राम दण्डकारण्यवासिनाम् ॥ त्राणार्थमिह संप्राप्तस्त्वातुमर्हति नो भवान् ॥ ६७ ॥

समर्थो ह्यसि काकुत्स्थ त्रैलोक्यस्यापि रक्षणे ॥ किंपुनर्वीर रक्षांसि द्विजमन्युहतानि वै ॥ ६८ ॥

अयमिक्ष्वाकुपुत्रेण दण्डकेन महाबल ॥ देशो निराकृतो राजञ्चापदोषेण राघव ॥ ६९ ॥

दण्डकारण्यमखिलं दर्शनादेव राघव ॥ शापस्यान्ताय काकुत्स्थ प्राप्तस्त्वमरिन्दन ॥ ७० ॥

स त्वं मन्युपरावृत्तैः पितृभिः संनिराकृतम् ॥ तारय त्वं महाबाहो दण्डकारण्यमद्य वै ॥ ७१ ॥

एवमुक्तस्तदा रामः प्रत्युवाच महामुनिम् ॥ आश्चर्यमिदमाख्यातं देशस्यास्य यथातथम् ॥ ७२ ॥

एवमुक्तस्तु रामेण महर्षिस्त्विदमब्रवीत् ॥ ७३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे द्वादशस्तर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

अगस्त्येनरामंप्रतिलौकिकनारीजनदुस्स्वभावनिरूपणपूर्वकंसीतायास्तद्वैलक्षण्योक्त्याप्रशंसनम् ॥ १ ॥ रामेणस्वावासो-
चितस्थाननिवेदनमर्थितेनागस्त्येनतंप्रतिपञ्चवत्यास्तद्वैलक्षण्योक्त्यातन्मार्गनिवेदनम् ॥ २ ॥ रामेणसीतालक्ष्म-
णाभ्यांसहसप्रणाममगस्त्यामन्त्रणेनपञ्चवटींप्रतिप्रस्थानम् ॥ ३ ॥

राम प्रीतोस्मि भद्रं ते परितुष्टोस्मि लक्ष्मण ॥ अभिवादयितुं यन्मां प्राप्तौ स्थः सह सीतया ॥ १ ॥
अध्वश्रमेण वां खेदो बाधते प्रचुरश्रमः ॥ व्यक्तमुत्कण्ठते चापि मैथिली जनकात्मजा ॥ २ ॥
एषा हि सुकुमारी च दुःखैश्च न विमानिता ॥ प्राज्यदोषं वनं प्राप्ता भर्तृस्नेहप्रचोदिता ॥ ३ ॥
यथैषा रमते राम इह सीता तथा कुरु ॥ दुष्करं कृतवत्येषा वने त्वामनुगच्छति ॥ ४ ॥
एषा हि प्रकृतिः स्त्रीणामासृष्टे रघुनन्दन ॥ समस्तमनुरज्यन्ति विषमस्थं त्यजन्ति च ॥ ५ ॥
शतहृदानां लोलत्वं शस्त्राणां तीक्ष्णतां तथा ॥ गरुडानिलयोः शैध्यमनुगच्छन्ति योषितः ॥ ६ ॥
इयं तु भवतो भार्या दोषैरेतैर्विवर्जिता ॥ श्लाघ्या च व्यपदेश्या च यथा देवी हरुन्धती ॥ ७ ॥
अलंकृतोऽयं देशश्च यत्र सौमित्रिणा सह ॥ वैदेह्या चानया राम वत्स्यसि त्वमरिन्दम ॥ ८ ॥

एतादृशस्थले सर्गविच्छित्तिर्नास्तीति प्रतीयते कथा-
या अपर्यवसानात् । अथ खरवधायागस्त्येनानुज्ञातस्य
रामस्य पञ्चवटीं प्रति प्रयाणं त्रयोदशे—रामेत्यादि ।
ते इत्यस्य लक्ष्मणेयत्राप्यन्वयः ॥ १ ॥ अध्वश्रमेण
मार्गायासेन । प्रचुरः श्रमः श्रमजलं येन सः प्रचुर-
श्रमः खेदः वां बाधते । उत्कण्ठते विश्रान्तिमभि-
लषति । अनेनास्याः श्रमातिशय उच्यते । जनकात्म-
जेति सौकुमार्यातिशयोक्तिः ॥ २ ॥ एषासुकुमार्यपि
प्राज्यदोषं बहुदोषं वनं प्राप्ता दुःखैर्न विमानिता न
परिसूता च । तत्र हेतुः—सर्वस्नेहप्रचोदितेति ॥ ३ ॥
इह आश्रमे ॥ ४ ॥ प्रकृतिः स्वभावः । आसृष्टेः
जगत्सृष्टिमाश्रयः । समस्थं सुस्थं अति । विषमस्थं

दुर्दशापन्नं ॥ ५ ॥ शतहृदानां विद्युतां । लोलत्वं
चञ्चलत्वं । अनुगच्छन्ति चञ्चलचित्तत्वादिति
भावः । शस्त्राणां तीक्ष्णतां क्रौर्यं । अनुगच्छन्ति
बहुकालागतस्नेहबन्धच्छेदनादिति भावः । गरुडा-
निलयोः शैध्यं अनुगच्छन्ति । अविचारेणकार्य-
करणादिति भावः ॥ ६ ॥ एवंलौकिकस्त्रीणां दुष्ट-
स्वभावमुक्त्वा सीतायास्तद्वैलक्षण्यमाह—इयंत्विति ।
न केवलं दोषरहिता स्यात् सद्भिः प्रशंसनीया च ।
व्यपदेश्या पतिव्रतासंप्रगण्या । एवं सीतामहं सन-
वक्ष्यमाणदेववन्दीमोचनोत्साहमाय ॥ ७ ॥ अथ
देशः आश्रमप्रदेशः । यद्वा भूलोकः । वत्स्यसि दर्श-

ति० लक्ष्मण लयिच परितुष्टोस्मि । रामसेवातत्परत्वेन परितोषः । भगवद्विषयप्रीतेरेव भक्तित्वेन लङ्घकोऽहमिति ध्वनितं
॥ १ ॥ ती० अध्वश्रमेण मार्गश्रमेण आगमनादिप्रयुक्तस्नेदादिकार्यकृत्स्नेदः खिन्नता वां बाधते किमिति शेषः । प्रचुरश्रमः मैथिली-
मितिशेषः । व्यक्तं बाधत इति योज्यं । अतएव मैथिली उत्कण्ठते आकाङ्क्षते क्वचिद्विश्रान्तिमिति शेषः । स० अध्वश्रमेण खेदः तज्जन्यं
दुःखं वां बाधत इति व्यक्तं । समापि प्रचुरश्रमः मैथिलीसंबन्धमात्रात् । हेजनक जगज्जनक राम आत्मनः स्वतएव जायत इत्यात्मजा
अयोनिजेतियावत् ॥ २ ॥ स० इहवने रामे लयि यथा रमते सीता तथा कुरु । अभिगच्छतीति दीर्घान्तपाठे शत्रन्तं । हस्वा-
न्तपाठे तिङ् । आद्यपाठे अभिगच्छतीसती दुष्करं कृतवतीत्यन्वयः । द्वितीये यतोत इति शेषः ॥ ४ ॥ स० आसृष्टेः ईषज्जनमनः
विवाहरूपद्वितीयजनमारभ्येतियावत् । “ स्त्रीणां प्रदानकर्तुं यथोपनयनं तथा ” इत्याद्युक्तेः । यद्वा आसृष्टे जगति । समस्थं
मया संपदा सहितास्समाः तेषु तिष्ठतीति समस्थस्तं संपद्युक्तं । अनुरज्यन्ति अनुरागयुक्ता भवन्ति ॥ विषमस्थं दरिद्रं ॥ ५ ॥
स० “ अजायदन्तं ” इत्यनिलशब्दएव प्राक्प्रयोज्यः । तथापि गरुडशब्दस्य मुख्यगरुडवाचकत्वादनिलशब्दस्य भूतवायुपर-
त्वात्तदपेक्षया गरुडस्याभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः । यद्वा “ समुद्राभ्राद्धः ” इत्यत्रादर्शनात् “ अजायदन्तं ” इत्यस्यानिलत्वाद्गरुड-

[पा०] १ ड. झ. ट. वापि. क. च. छ. ज. देवी. २ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. एषाच. ३ च. छ. झ. ज. खेदैश्च.
४ ग. ड. झ. ज. ट. लामभि. ख. लामिह. ५ ड. झ. रज्यन्ते. ६ घ. रेतैस्तुवर्जिता. ७ ड. झ. ट. देवेष्वरुन्धती. ग.
देवीष्वरुन्धती. क. च. छ. ज. देवीलरुन्धती.

एवमुक्तः स मुनिना राघवः संयताञ्जलिः ॥ उवाच प्रश्रितं वाक्यमृषिं दीप्तमिवानलम् ॥ ९ ॥
 धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुङ्गवः ॥ गुणैः सभ्रातृभार्यस्य वैरदः परितुष्यति ॥ १० ॥
 किंतु व्यादिश मे देशं सोदकं बहुकाननम् ॥ यत्राश्रमपदं कृत्वा वसेयं निरतः सुखम् ॥ ११ ॥
 ततोऽब्रवीन्मुनिश्रेष्ठः श्रुत्वा रामस्य तैद्वचः ॥ ध्यात्वा मुहूर्तं धर्मात्मा धीरो धीरतरं वचः ॥ १२ ॥
 इतो द्वियोजने तात बहुमूलफलोदकः ॥ देशो बहुमृगः श्रीमान्पञ्चवट्यभिविश्रुतः ॥ १३ ॥
 तत्र गत्वाऽऽश्रमपदं कृत्वा सौमित्रिणा सह ॥ [वैदेह्या चानया राम वत्स्यसि त्वमरिंदम ॥]
 रंस्थसे त्वं पितुर्वाक्यं यथोक्तमनुपालयन् ॥ १४ ॥
 कालोऽयं गतभूयिष्ठो यः कालस्तव राघव ॥ समयो यो नरेन्द्रेण कृतो दशरथेन ते ॥ १५ ॥
 तीर्णप्रतिज्ञः काकुत्स्थ सुखं राज्ये निवत्स्यसि ॥ धन्यस्ते जनको राम स राजा रघुनन्दन ॥
 यस्त्वया ज्येष्ठपुत्रेण ययातिरिव तारितः ॥ १६ ॥
 विदितो ह्येष वृत्तान्तो मम सर्वस्तवानघ ॥ तपसश्च प्रभावेन स्नेहादशरथस्य च ॥ १७ ॥
 हृदयस्थश्च ते छन्दो विज्ञातस्तपसा मया ॥ इह वासं प्रतिज्ञाय मया सह तपोवने ॥ १८ ॥
 [वसन्तं त्वां जनास्सर्वे ज्ञास्यन्ति रघुनन्दन ॥] अतश्च त्वामहं ब्रूमि गच्छ पञ्चवटीमिति ॥ १९ ॥
 स हि रम्यो वनोदेशो मैथिली तत्र रंस्थते ॥ स देशः श्लाघनीयश्च नातिदूरे च राघव ॥ २० ॥
 गोदावर्याः समीपे च मैथिली तत्र रंस्थते ॥ प्राज्यमूलफलश्चैव नानाद्विजगैर्णायुतः ॥
 विविक्तश्च महाबाहो पुण्यो रम्यस्तथैव च ॥ २१ ॥

वर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ॥ ८ ॥ संयताञ्ज-
 लिः बद्धाञ्जलिः ॥ ९—१० ॥ निरतः एकाग्रः ॥ ११ ॥
 ध्यात्वा भाविकार्योचितदेशं ध्यात्वा । धीरः धीमान्
 निश्चितकार्योचितदेशइत्यर्थः । धीरतरं अतिनिश्चितं
 वचः ॥ १२ ॥ पञ्चवटीनां वटानां समाहारः पञ्च-
 वटीतद्युक्तदेशो लक्षणया पञ्चवटीत्युच्यते । पञ्चवटी-
 त्यभिविश्रुतो देश इत्यन्वयः ॥ १३—१६ ॥ मम पितृ-
 वाक्यपरिपालनप्रकारः कथं ज्ञात इत्यत्राह—विदित
 इति । तपःप्रभावेन पर्यालोचनकरणे निमित्तमाह—
 स्नेहादिति ॥ १७ ॥ छन्दोभिप्रायः । “अभिप्रायवशौ

छन्दौ ” इत्यमरः । खरादिवधसंकल्प इत्यर्थः ।
 तपसा आलोचनेन तन्मूलत्वद्वचनभङ्गाचेत्यर्थः ।
 अलंकृतोयं देशश्चेति ममेह वासे प्रस्तुते किंतु व्यादिश
 मे देशमिति त्वदुक्त्या चेत्यर्थः । अभिप्रायवेदनका-
 र्यमाह—इहैति । यस्मात्त्वदभिप्रायो मया विदितः
 अतो हेतोः इह तपोवने मया सह वासं प्रतिज्ञाय
 अनुज्ञाय तदनन्तरमेव त्वं पञ्चवटीं गच्छेति ब्रूमि
 ब्रवीमि । अनित्यमागमशासनमिति ईडभावः ॥ १८
 —१९ ॥ आयुतः व्याप्तः । विविक्तः विजनः ॥ २०—

शब्दस्य पूर्वनिपातः ॥ ६ ॥ ती० ध्यालेति । भाविकार्यनिश्चयाय ध्यानं । ध्यानेनागामिसीतावियोगरूपं किञ्चिद्विक्षेपं दृष्ट्वापि
 भाविवाञ्छितरावणादिवधसीतावाप्त्यादिकार्यसिद्धिदर्शनेन धीरस्सन् तं वचोऽब्रवीत् । ति० ततउवाचेत्येततोवाचेति संधि-
 रार्षः ॥ १२ ॥ स० द्वियोजने द्वेयोजने । द्वितीयाद्विवचनमेतत् । इतः प्राप्तः । योजनद्वयमवधीकृत्य विद्यमानोदेशइतियावत्
 ॥ १३ ॥ दशरथस्यस्नेहात् कैकेयीविषयदशरथस्नेहात् । तव सर्वोपि वृत्तान्तः प्रवृत्तइति मम तपसःप्रभावेन विदितइत्यन्वयः । यद्वा
 ममतपसःप्रभावेन । दशरथस्य तवोपरिपरमस्नेहाच्च तवदशरथस्यच वृत्तान्तः पितृवाक्यपरिपालनायवनवासवृत्तान्तः दशरथवृ-
 त्तान्तः कैकेयीविषयस्नेहात्त्वत्प्रेरणारूपः विदितइत्यर्थः । स० सर्वस्तवेतिव्यस्तं समस्तं च । समस्तत्वपक्षे सर्वैः स्तवो यस्यसः
 ॥ १७ ॥ ति० यदिह वासंप्रतिज्ञाय । “आराधयिष्याम्यत्राहमगस्त्यंतंमहामुनिम् ॥ शेषंचवनवासस्यसौम्यवत्स्याम्यहंप्रभो ”
 इत्यनेन ममसमीपे इह मदाश्रमे वासंप्रतिज्ञाय पुनर्मांप्रति व्यादिशमेवासमित्येतद्वदसि तन्मूलं ते हृदयस्थः छन्दः अभिप्रायः
 [पा०] १ ग. ड. झ. ट. मुक्तस्तु. २ ड. झ. ट. गुरुनः. ३ क.—ट. भाषितं. ४ ड. झ. ट. ततोवाचवचःशुभं.
 ५ इदमर्थं क. च. छ. पुस्तकेषु दृश्यते. ६ ग. ड.—ट. रमस्व. ७ ग. घ. तदानघ. ८ घ. हार्दात्. ९ क. ख. ग. च. छ.
 ज. पुस्तकेषु दृश्यते. १० ग. याहि. ११ ख. पञ्चवटीमितः. १२ च. छ. झ. न. गणैर्युतः.

भवानपि सदारश्च शैक्तश्च परिरक्षणे ॥ अपि चात्र वसत्राम तापसान्पालयिष्यसि ॥ २२ ॥
 एतदालक्ष्यते वीर मधूकानां महद्वनम् ॥ उत्तरेणास्य गन्तव्यं न्यग्रोधमभिगच्छता ॥ २३ ॥
 ततः स्थलमुपारुह्य पर्वतस्याविदूरतः ॥ ख्यातः पञ्चवटीत्येव नित्यपुष्पितकाननः ॥ २४ ॥
 अगस्त्येनैवमुक्तस्तु रामः सौमित्रिणा सह ॥ सत्कृत्यामन्त्रयामास तमृषिं सत्यवादिनम् ॥ २५ ॥
 तौ तु तेनाभ्यनुज्ञातौ कृतपादाभिवन्दनौ ॥ तदाश्रमात्पञ्चवटीं जग्मतुः सह सीतया ॥ २६ ॥

गृहीतचापौ तु नराधिपात्मजौ विषक्ततूणौ समरेष्वकातरौ ॥

यथोपदिष्टेन पथा महर्षिणा प्रजग्मतुः पञ्चवटीं समाहितौ ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चवटीगच्छतारामेणमध्येमार्गेदृष्टंजटायुषंप्रतितत्त्वप्रश्नः ॥ १ ॥ तेनरामंप्रतिप्रसङ्गात्सर्वभूतसमुद्भवकथनपूर्वकंस्वस्या-
 रुणात्मजत्वकथनम् ॥ २ ॥ तथास्वस्यदशरथसखत्वकथनेनवनवासेसीतारक्षणादिरूपसाहाय्यकरणोक्तिः ॥ ३ ॥ रामेणसबहु-
 मानंतत्परिष्वङ्गादिपूर्वकंसीतालक्ष्मणाभ्यांतेनचसहपञ्चवटींप्रतिगमनम् ॥ ४ ॥

अथ पञ्चवटीं गच्छन्नन्तरा रघुनन्दनः ॥ आससाद महाकायं गृध्रं भीमपराक्रमम् ॥ १ ॥

तं दृष्ट्वा तौ महाभागौ वटस्थं रामलक्ष्मणौ ॥ मेनाते राक्षसं पक्षिं ब्रुवाणौ को भवानिति ॥ २ ॥

सं तौ मधुरया वाचा सौम्यर्यां ग्रीणयन्निव ॥ उवाच वत्स मां विद्धि वयस्यं पितुरात्मनः ॥ ३ ॥

२१ ॥ परिरक्षणे तापसानामिति शेषः । अत्र पञ्च-
 वट्याश्रमे ॥ २२ ॥ अस्य मधूकवनस्य । न्यग्रोधम-
 भिगच्छता उत्तरेण मार्गेण गन्तव्यं । इदंमधूक-
 वनंगत्वातदुत्तरेण मार्गेण गन्तव्यं स मार्गो न्य-
 ग्रोधं प्रापयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ ततो न्यग्रोधात्परतः ।
 स्थलं निर्वणप्रदेशं । किञ्चिदुन्नतमुपारुह्य गमने कश्चि-
 त्पर्वतो दृश्यते । तस्याविदूरतः पञ्चवटीति ख्यातः
 पञ्चवटत्वेन प्रसिद्धः । नित्यपुष्पितकाननत्वेन ज्ञातुं
 योग्यश्चाश्रमो दृश्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥ सत्कृत्य प्रद-
 क्षिणनमस्काराभ्यामिति शेषः ॥ २५—२६ ॥ विष-
 क्ततूणौ बद्धतूणीरौ । अकारान्तोपि तूणशब्दः ।

महर्षिणा यथोपदिष्टेन पथेत्यन्वयः । समाहितौ एका-
 ग्रौ । अस्मिन्सर्गे सार्धसप्तविंशतिः श्लोकाः ॥ २७ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने त्रयोदशः
 सर्गः ॥ १३ ॥

अथ गृध्रराजसमागमश्चतुर्दशे—अथ पञ्चवटीमि-
 त्यादि ॥ १ ॥ वटस्थं अगस्त्योपदिष्टवटस्थं । पक्षि-
 मिति च्छान्दसं रूपं । को भवानिति ब्रुवाणौ सन्तौ
 राक्षसं मेनाते राक्षसं मत्वा को भवानित्यब्रूतामित्यर्थः
 ॥ २ ॥ सौम्यया सौजन्यपरया । ग्रीणयन्निवेति इव-

मयाज्ञातः अत्रावस्थाने प्रतिज्ञातराक्षसवधनिर्वाहो नभवति । अत्र राक्षसागमनाभावादित्येवंपरुष्यतिभावः ॥ १८ ॥ ति० अ-
 वानपीत्यनेन स्वस्यापि तापसलक्षणेसामर्थ्यबोधनेन स्वाश्रमे रक्षसामपीडा सूचिता ॥ २२ ॥ इतित्रयोदशस्सर्गः ॥ १३ ॥

शि० महाकायं अतएव राक्षसं राक्षसत्वेन प्रतीयमानं तं जटायुषं दृष्ट्वा महाभागौ रामलक्ष्मणौ पक्षिं पक्षिणं मेनाते ।
 को भवानिति विशेषं ब्रुवाणौ अभवतां चेति शेषः ॥ १—२ ॥ ति० तं पक्षिणं राक्षसं मेनाते विज्ञातवन्तौ । तं राक्षसं ब्रुवाणौ

[पा०] १ ड. झ. अ. ट. सदाचारः. २ ग. शक्तोहि. ३ ग. पालयिष्यति. ४ ड. झ. ट. महावनं. ५ क. ख. ड. च.
 झ. ट. तमाश्रमं पञ्चवटीं. ग. तदाश्रमं. ६ क. ख. ड.—ट. तूणी. ७ क. ततः. ८ ग. तदृष्टाथ. ख. दृष्टातुतं. ९ ख. ग.
 ड. झ. अ. ट. वनस्थं. १० झ. ततो. ११ ख. स्निग्धया.

स तं पितृसखं बुद्ध्वा पूजयामास राघवः ॥ स तस्य कुलमन्यग्रमथ पप्रच्छ नाम च ॥ ४ ॥
 रामस्य वचनं श्रुत्वा सर्वभूतसमुद्भवम् ॥ आचक्षे द्विजस्तस्यै कुलमात्मानमेव च ॥ ५ ॥
 पूर्वकाले महाबाहो ये प्रजापतयोऽभवन् ॥ तान्मे निगदतः सर्वानादितः शृणु राघव ॥ ६ ॥
 कर्दमः प्रथमस्तेषां विश्रुतस्तदनन्तरः ॥ शेषश्च संश्रयश्चैव बहुपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ ७ ॥
 स्थाणुर्मरीचिरत्रिश्च क्रतुश्चैव महाबलः ॥ पुलस्त्यश्चाङ्गिराश्चैव प्रचेताः पुलहस्तथा ॥ ८ ॥
 दक्षो विवस्वानपरोरिष्टनेमिश्च राघव ॥ कश्यपश्च महातेजास्तेषामासीच्च पश्चिमः ॥ ९ ॥
 प्रजापतेस्तु दक्षस्य बभूवुरिति विश्रुतम् ॥ षष्टिर्दुहितरो राम यशस्विन्यो महायशः ॥ १० ॥
 कश्यपः प्रतिजग्राह तासामष्टौ सुमध्यमाः ॥ अदितिं च दितिं चैव दनुमप्यथ कालिकाम् ॥
 ताभ्यां क्रोधवशां चैव मनुं चाप्यनलामपि ॥ ११ ॥
 तास्तु कन्यास्ततः प्रीतः कश्यपः पुनरब्रवीत् ॥ पुत्रांस्त्रैलोक्यभर्तृन्वै जनयिष्यथ मत्समान् ॥ १२ ॥
 अदितिस्तन्मना राम दितिश्च मनुजर्षभ ॥ कालिका च महाबाहो शेषास्त्वमनसोऽभवन् ॥ १३ ॥
 अदित्यां जज्ञिरे देवास्त्रयस्त्रिंशदरिदम ॥ आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ च परंतप ॥ १४ ॥
 दितिस्त्वजनयत्पुत्रान्दैत्यास्तात यशस्विनः ॥ तेषामियं वसुमंती पुराऽऽसीत्सवनार्णवा ॥ १५ ॥
 दनुस्त्वजनयत्पुत्रमश्वग्रीवमरिदम ॥ नरकं कालकं चैव कालिकाऽपि व्यजायत ॥ १६ ॥
 क्रौञ्चीं भासीं तथा श्येनीं धृतराष्ट्रीं तथा शुकीम् ॥ ताम्राऽपि सुषुवे कन्याः पञ्चैता लोकविश्रुताः ॥ १७ ॥
 उलूकाञ्जनयत्क्रौञ्ची भासी भासान्व्यजायत ॥ श्येनी श्येनांश्च गृध्रांश्च व्यजायत सुतेजसः ॥ १८ ॥
 धृतराष्ट्री तु हंसांश्च कलहंसांश्च सर्वशः ॥ चक्रवाकांश्च भद्रं ते विजज्ञे साऽपि भामिनी ॥ १९ ॥

शब्द एवकार्थः । आत्मन इत्यन्ते इतिकरणं ज्ञेयं ।
 आत्मनः रामस्य ॥ ३-४ ॥ द्विजः आत्मानं
 आत्मनाम् ॥ ५ ॥ खोत्पत्तिं कथयिष्यन् प्रसङ्गादादौ
 सर्वभूतसमुद्भवमाह—पूर्वकाल इत्यादि ॥ ६-८ ॥
 अरिष्टनेमिरिति कश्यपविशेषणं ॥ ९-१० ॥ तासां
 दुहितृणां मध्ये सुमध्यमाः अष्टौ कन्याः प्रतिजग्राह
 पर्यणैषीत् ॥ ११ ॥ त्रैलोक्यभर्तृन् त्रैलोक्यरक्षणक्ष-
 मान् ॥ १२ ॥ तन्मनाः तद्वचनदत्तावधाना । कालि-
 काचेत्यत्र चकारेण मनुरप्युच्यते । तन्मना इति

दितिकालिकामनूनामपि विशेषणं । चतस्रः प्रौढपुत्रो-
 त्पादनमनसोभवन् चतस्रो नाभवन्निर्त्यर्थः ॥ १३ ॥ भ-
 र्तृवचनादरानादरफलेदर्शयति—अदित्यामित्यादिना ।
 द्वादशादित्याः अष्टौ वसवः एकादश रुद्राः अश्विनौ
 द्वौ एवं त्रयस्त्रिंशत् ॥ १४ ॥ तेषां दितिपुत्राणां
 ॥ १५-१७ ॥ ताम्रावंशं प्रपञ्चयति—उलूकानित्या-
 दिना । जनयदित्यत्र आगमशास्त्रस्यानित्यतया नाडा-
 गमः ॥ १८ ॥ अप्रसक्तवृत्तान्तानादरप्रतिषेधाय
 मध्ये भद्रं ते इत्युक्तिः । सा भामिनीति धृतराष्ट्रीवि-

परस्परं कथयन्तौ कोभवाविति पप्रच्छतुरितिशेषः ॥ २ ॥ ति० पूर्वकाले ब्रह्मणोऽहरादिकाले ॥ ६ ॥ ति० कर्दमाद्यास्सप्तदश
 प्रजापतयो बभूवुः ॥ ७ ॥ ती० ननु “ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश” इति श्रूयते । अत्र कथमष्टावित्युच्यत
 इति चेत्सत्यं । अष्टावित्येकवारमिति वा उपलक्षणमिति वा वैवस्वतमन्वन्तरे एवमिति वा द्रष्टव्यं ॥ ति० वक्ष्यमाणसन्तानो-
 पयोगिन्योष्टावित्वा ॥ ११ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. मत्वा. २ क. ख. ग. ड.—ट. कुलमात्मानमेव च. ३ क. ख. ग. ड.—ट. सर्वभूतसमुद्भवं.
 ४ ग. ड. ट. विकृतस्तदनन्तरः. छ. झ. ज. विकृतस्तदनन्तरं. ख. घ. च. छ. ज. विक्रीतस्तदनन्तरं. ५ घ. संश्रितश्चैव.
 ६ ड. झ. ट. विश्रुतः. क. नःश्रुताः. ख. ग. च. छ. ज. ज. नःश्रुतं. ७ ख. घ. ड. झ. ट. दनुमपि च. ८ क. घ. ड. च. झ.
 ज. ट. दनुरेवच. ख. मनुरेवच. ९ ड. झ. ट. कालिका. १० ड.—ज. अश्विनौ. ११ ग. चैवराघव. १२ ग. घ. च. छ.
 ज. ज. कालिकं. १३ ड. झ. ट. कालकापि. १४ क. घ. हंसी. १५ ड. छ. झ. ट. नाम्रातु. १६ च. ज. ज. साच.

शुकी नतां विजज्ञे तु नताया विनता सुता ॥ २० ॥

दैश क्रोधवशा राम विजज्ञे ह्यात्मसंभवाः ॥ मृगीं च मृगमन्दां च हरिं भद्रमदामपि ॥ २१ ॥

मातङ्गीमपि शार्दूलीं श्वेतां च सुरभीं तथा ॥ सर्वलक्षणसंपन्नां सुरसां कद्रुकामपि ॥ २२ ॥

अपत्यं तु मृगाः सर्वे मृग्या नरवरोत्तम ॥ ऋक्षाश्च मृगमन्दायाः स्मराम्भरास्तथा ॥ २३ ॥

हृर्याश्च हरयोपत्यं वानराश्च तरखिनः ॥ ततस्तिवरावतीं नाम जज्ञे भद्रमदा सुताम् ॥ २४ ॥

तस्यास्त्वैरावतः पुत्रो लोकनाथो महागजः ॥ मातङ्गास्त्वथ मातङ्ग्या अपत्यं मनुजर्षभ ॥ २५ ॥

गोलाङ्गूलांश्च शार्दूली व्याघ्रांश्चाजनयत्सुतान् ॥ दिशागजांश्च काकुत्स्थ श्वेतांऽप्यजनयत्सुतान् ॥ २६ ॥

ततो दुहितरौ राम सुरभिर्द्वे व्यजायत ॥ रोहिणीं नाम भद्रं ते गन्धर्वीं च यशस्विनीम् ॥ २७ ॥

रोहिण्यजनयद्रौ वै गन्धर्वी वाजिनः सुतान् ॥ सुरसाऽजनयन्नागात्राम कद्रूस्तु पन्नगान् ॥ २८ ॥

मनुर्मनुष्याञ्जनयद्राम पुत्रान्यशस्विनः ॥ ब्राह्मणान्क्षत्रियान्वैश्याञ्छूद्रांश्च मनुजर्षभ ॥ २९ ॥

[मुखतो ब्राह्मणा जाता उरसः क्षत्रियास्तथा ॥ ऊरुभ्यां जज्ञिरे वैश्याः पद्भ्यां शूद्रा इति श्रुतिः] ॥ ३० ॥

सर्वान्पुण्यफलान्वृक्षाननलाऽपि व्यजायत ॥ [जज्ञे राम महाबाहो तांश्च सर्वान्महीरुहान्] ॥ ३१ ॥

विनता च शुकीपौत्री कद्रूश्च सुरसास्वसा ॥ कद्रूर्नागं सहस्रास्यं विजज्ञे धरणीधरम् ॥ ३२ ॥

शेषणं ॥ १९ ॥ शुकी ताम्रापुत्री । विजज्ञे एवमाद-

योन्तर्भावितप्यर्थाः शब्दाः ॥ २० ॥ क्रोधवशा

कश्यपपत्नी ॥ २१-२२ ॥ अपत्यमिति जालेकवचनं ।

स्मराम्भराः स्त्रीणां केशसहायोपयुक्तविनीलदीर्घवालाः

मृगाः । चमराः चामरमृगाः ॥ २३ ॥ हरयः सिंहाः

॥ २४ ॥ मातङ्गाः गजाः ॥ २५ ॥ गोलाङ्गूलाः

अत्यन्तदीर्घलाङ्गूलाः मर्कटजातिविशेषाः ॥ २६-२७ ॥

रोहिण्यजनयद्रौ वै इति पाठः । नागाः बहुफणाः

सर्पाः । पन्नगाः केवलसर्पाः ॥ २८ ॥ मनुः कश्य-

पपत्नी ॥ २९-३० ॥ पुण्यफलान् चारुफलान् ।

“पुण्यं तु चारु” इत्यमरः । विषवृक्षनिम्बादयोपि

महौषधत्वेन पुण्यफला एव । पिण्डफलानिति पाठे

पिण्डाकारफलानित्यर्थः । प्रायिकं चैतदिति बोध्यं

॥ ३१ ॥ एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य स्वकुलमवतार-

यति—विनता चेति । अत्र कद्रू उपादानं स्वप्रतिप-

क्षकुलत्वेनेति केचित् । वस्तुतस्तु धरणीधरशेषजनक-

त्वेन स्वकुलतुल्यत्वं वक्तुं “कद्रूर्नागं सहस्रास्यं

ती० येषांश्चेतवालैर्दैवराजादिवीजनंक्रियते ते चमरामहिषाकृतयः ॥ २३ ॥ शि० लोकनाथः सर्वैरीप्सितः ॥ २५ ॥

ति० गोलाङ्गूला इति पूर्वोन्वयि ॥ २६ ॥ ति० गावः गा इत्यर्थः ॥ ती० यद्रा मनुष्याकाराः फणालाङ्गूलयुक्ता नागाः । तदन्ये

पन्नगाः ॥ कतक० निर्विषा नागाः । तदन्ये पन्नगाः । स० नागान् फणानुद्धृत्य गन्तुं पन्नगान् भूमिमालम्ब्य गन्तुं ॥ २८ ॥

ति० उरसः बाहुमध्यात् । क्वचित्तु बाहुभ्यामिति पाठः । ति० नागसहस्रं पन्नगसहस्रमित्यर्थः । अतो नोक्तेन विरोधः । शि०

कद्रूस्तु धरणीधराणागसहस्रं विजज्ञे । “सुरसाजनयन्नागात्रामकद्रूश्च पन्नगान्” इति पूर्वोक्तेन न विरोधः । सुरसाया धरणीधर-

नागातिरिक्त नागोत्पादकत्वेन विरोधाभावात् ॥ ३२ ॥

[पा०] १ क. च. छ. ज. ज. विजज्ञेसा. २ ग. ततःक्रोधवशानाम. ३ क. ग. ड. च. छ. ज. ट. विजज्ञेप्यात्म. ४ ख.

ग. ड.—ट. मातङ्गामथ. ५ ख. ग. झ. सुरभी. ६ हृर्याश्चहरयोपत्यं. ततस्तिवरावतीनाम. तस्यास्त्वैरावतः पुत्रो. मातङ्गास्त्वथ.

गोलाङ्गूलांश्च. इति पञ्चानामधर्मानां. ख.—ट. पुस्तकेषु. ततस्तिवरावतीनाम. तस्यास्त्वैरावतः पुत्रो. हृर्याश्चहरयोपत्यं. गोलाङ्गूला-

श्च. मातङ्ग्यास्त्वथ. इतिक्रमभेदोद्दिश्यते. ७ झ. ज. ट. मातङ्ग्यास्त्वथमातङ्गाः. ८ क. ख. घ. ड. च. झ. ज. गोलाङ्गूलाश्च.

९ ग. छ.—ट. दिशागजंतु. १० ग. छ.—ट. श्वेताव्यजनयत्सुतं. घ. श्वेताव्यजनयत्सुतं. ११ ख. ग. सुरभीर्द्वे. झ. ज. सुरभिर्द्वे-

व्यजायत. १२ क. ड.—ट. द्वावो. १३ घ. ड. झ. ट. कद्रूश्च. १४ क. ग. छ. झ. ज. जनयत्काश्यपस्यमहात्मनः. १५ अर्थ

श्लोकः क. घ. ड. छ. झ. ट. पुस्तकेष्वधिकोद्दिश्यते. १६ घ. शिरसो. १७ च. छ. ज. ज. बाहुभ्यां. क. भुजाभ्यां. १८ च.

छ. ज. ज. शूद्राविनिस्सृताः. घ. शूद्रा इति स्मृतिः. १९ घ. च. छ. ज. ज. निपण्डफलान्. २० इदमर्थं क. च. छ. ज. पुस्तकेषुद्दिश्यते. २१ ग. विनतातु. २२ ख. ग. ड. ज. झ. ट. नागसहस्रंतु. क. नागसहस्रं च. २३ ड. झ. ट. धरणीधरान्.

द्वौ पुत्रौ विनतायास्तु गरुडोऽरुण एव च ॥ तस्माज्जातोऽहमरुणात्संपातिस्तु ममाग्रजः ॥

जटायुरिति मां विद्धि श्येनीपुत्रमरिंदम ॥ ३३ ॥

सोहं वाससंहायस्ते भविष्यामि यदीच्छसि ॥ इदं दुर्गं हि कान्तारं मृगराक्षससेवितम् ॥

सीतां च तात रक्षिष्ये त्वयि याते सलक्ष्मणे ॥ ३४ ॥

जटायुषं तं प्रतिपूज्य राघवो मुदा परिष्वज्य च सन्नतोऽभवत् ॥

पितुर्हि शुश्राव सखित्वमात्मवाञ्छजटायुषा संकथितं पुनः पुनः ॥ ३५ ॥

स तत्र सीतां परिदाय मैथिलीं सहैव तेनातिबलेन पक्षिणा ॥

जगाम तां पञ्चवटीं सलक्ष्मणो रिपून्दिधक्षश्शलभानिवानलः ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

लक्ष्मणेनरामचोदनयापञ्चवत्यांगोदावरीसमीपेपर्णशालासहिताश्रमनिर्माणम् ॥ १ ॥ पर्णशालारामणीयकावलोकनहृष्टेन रामेणलक्ष्मणश्चाघनपूर्वकंसीतयासहतत्रसुखनिवासः ॥ २ ॥

ततः पञ्चवटीं गत्वा नानाव्यालमृगायुताम् ॥ उवाच आतरं रामः सौमित्रिं दीप्ततेजसम् ॥ १ ॥

आगताः स्म यथोद्दिष्टममुं देशं महर्षिणा ॥ अयं पञ्चवटीदेशः सौम्यं पुंषितपादपः ॥ २ ॥

सर्वतश्चार्यतां दृष्टिः कानने निपुणो ह्यसि ॥ आश्रमः कतरस्मिन्नो देशे भवति संमतः ॥ ३ ॥

विजङ्घे धरणीधरं ॥ इत्युक्तं ॥ ३२ ॥ श्येनीपुत्रमिति

इयं च श्येनी पूर्वोक्ताया अन्या । यद्वा कश्यपसुता

श्येनीमाता कश्यपस्य पञ्चमोऽरुणः । पिता कश्य-

पप्रजापतिः कूटस्थ इति स्वीयवंशप्रभावो निवेदितः ।

विधिनिषेधयोस्तिर्यङ्क्ष्वभावौन्न मातृपुत्रयोरेकवंश्य-

त्वादिदोषः । अयंच सृष्टिक्रमो वैवस्वतमन्वन्तरप्र-

कारः । अतो न पुराणान्तरविरोधः ॥ ३३ ॥ वास-

सहायः वासस्थले सीतायाः रक्षणे सहाय इत्यर्थः ।

यदीच्छसि उक्तार्थमिति शेषः । सहायापेक्षत्वे हेतुमाह

—इदमिति । याते मृगयार्थमिति शेषः ॥ ३४ ॥ सन्नतौ

हेतुमाह—पितुर्हीति ॥ ३५ ॥ सीतां तत्र परिदाय

रक्षणाय जटायुवशां कृत्वेत्यर्थः । “यमाय त्वा परिद-

दाम्यसावन्तकाय त्वा परिददाम्यसौ ” इत्यादौ

तथा प्रयोगात् । शलभानिवानल इत्यनेन लीलया

विरोध्यन्मूलनाभिप्रायोवगम्यते ॥ ३६ ॥ इति श्रीगो-

विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखला-

ख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

अथ शेषभूतस्य शेष्यभिमतकैङ्कर्यमेव कर्तव्यमिति

दर्शयति पञ्चदशे—तत इत्यादि । सौमित्रिं रामं

दशरथं विद्धीत्यादिसुमित्रानियोगेन रामकैङ्कर्योद्युक्तं ।

दीप्ततेजसं कैङ्कर्योचितदेशलाभेन संतुष्टमित्यर्थः ।

व्यालाः दुष्टसर्पाः ॥ १ ॥ यथोद्दिष्टं अगस्त्योक्तक्रमेण

आगताः स्म । यं देशं मुनिरब्रवीत् सोयं पञ्चवटी-

देश इत्यर्थः ॥ २ ॥ सर्वतः सर्वत्र । कानने त्वया

दृष्टिश्चार्यतां सर्वं काननमवलोक्यतामित्यर्थः । हिर्हे-

ती० ननु श्येनीशुक्लौ ताम्रायाः पुत्र्यौ श्येनीपुत्रस्तु कथंजटायुः अरुणस्यकथंश्येनी भार्या । उच्यते । श्येनीसंतानपरंपरापतिता काचन श्येनी भविष्यतीत्यदोषः ॥ ३३ ॥ ति० परिधायेतिपाठे परिवार्येत्यर्थः ॥ ३६ ॥ इतिचतुर्दशस्सर्गः ॥ १४ ॥

ति० यं देशं मुनिरब्रवीत् यथोद्दिष्टं तंदेशमागतास्मेत्यन्वयः ॥ २ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. ड. छ.—ट. संपातिश्च. २ ख. ग. रामसहायः. ३ क.—ट. जटायुषंतु. ४ क. च. छ. ज.

रामः. ख. सीतासहितोरघूत्तमःसहैव. ५ घ. च. छ. ज. व. ट. परिधाय. ६ ड. झ. दिधक्षन्सवनानिपालयन्. ७ ग.

सतु. ८ ड. झ. ट. लक्ष्मणरामोभ्रातरं. क. च. छ. ज. व. भ्रातरंश्रीमान्. ९ घ. च.—ज. यथोद्दिष्टंयंदेशंमुनिरब्रवीत्.

ख. ड. ट. यथोद्दिष्टमिमं. १० ड. झ. ज. ट. पुष्पितकाननः.

रमते यत्र वैदेही त्वमहं चैव लक्ष्मण ॥ तादृशो दृश्यतां देशः सन्निकृष्टजलाशयः ॥ ४ ॥
 वनरामण्यकं यत्र स्थलरामण्यकं तथा ॥ सन्निकृष्टं च यत्र स्यात्समित्पुष्पकुशोदकम् ॥ ५ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः संयताञ्जलिः ॥ सीतासमक्षं काकुत्स्थमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥
 परवानसि काकुत्स्थ त्वयि वर्षशतं स्थिते ॥ स्वयं तु रुचिरे देशे क्रियतामिति मां वद ॥ ७ ॥
 सुप्रीतस्तेन वाक्येन लक्ष्मणस्य महात्मनः ॥ विमृशत्रोचयामास देशं सर्वगुणान्वितम् ॥ ८ ॥
 स तं रुचिरमाक्रम्य देशमाश्रमकर्मणि ॥ हस्तौ गृहीत्वा हस्तेन रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ ९ ॥
 अयं देशः समः श्रीमान्पुष्पितैस्तस्मिन्वृतः ॥ इहाश्रमपदं सौम्य यथावत्कर्तुमर्हसि ॥ १० ॥
 इयमादित्यसंकाशैः पद्मैः सुरभिगन्धिभिः ॥ अदूरे दृश्यते रम्या पद्मिनी पद्मशोभिता ॥ ११ ॥

तौ । असीति त्वमित्यर्थे निपातः । यस्मात्त्वमाश्रमो-
 चितस्थलपरिज्ञाने निपुणः तस्मात्कतरस्मिन्प्रदेशे
 सर्वेषां नः संमत आश्रमो भवतीति सर्वत्र कानने
 दृष्टिश्चार्यतामित्यर्थः ॥ ३ ॥ सर्वसंमतत्वमुपपादयति
 —रमत इति । त्वं रमस इति शेषः । सर्वरतिहेतुमाह
 —सन्निकृष्टेति ॥ ४ ॥ तदेवविवृणोति—वनेति ।
 रामण्यकं रमणीयता । “योपधाद्रूपोत्तमाद्रुञ्”
 इति वुञ् । ईकारलोपश्छान्दस इति बोध्यं । वनस्य
 रमणीयता चूतपुन्नागादिमिश्रत्वं । स्थलस्य रमणीयता
 निम्नोन्नतत्वरहितकोमलसिकतामयत्वं । समिदिति
 “जातिरप्राणिनां” इत्येकवद्भावः । वनरामण्यकं
 कुसुमाभिलाषिण्याः सीताया रतिहेतुः । स्थलराम-
 ण्यकं सुखशयनादिकाङ्क्षिणो रामस्य । सन्निकृष्टसमि-
 दादिमत्त्वं शुश्रूषमाणस्य सौमित्रेः ॥ ५ ॥ एवं स्वसौ-
 ख्यमप्युक्तवतो रामस्य वचनमसहमानः सौमित्रिः
 सीतायास्तव च यः प्रदेशो रमणीयः स एवाज्ञप्तव्यः
 न तु मे सौकर्यावह इत्याह—एवमिति । सीतासमक्ष-
 मिति पुरुषकारसांनिध्योक्तिः ॥ ६ ॥ परवानसि

ममास्मिता तवास्मितावन्न भवति पारतन्त्र्यैकवेषा
 ममास्मितेति भावः । काकुत्स्थ इदं च पारतन्त्र्यं न
 परत्वावस्थायामेव किंत्ववतारावस्थायामपीत्यर्थः ।
 इदं च पारतन्त्र्यं क्रियत्कालं तत्राह—त्वयि वर्षशतं
 स्थित इति । शतशब्द आनन्त्यवचनः । सार्वकालिकं
 मम पारतन्त्र्यमिति भावः । एवं पारतन्त्र्यस्यैव मत्स्व-
 रूपत्वेन तदनुकूलतया त्वया आज्ञापनं कर्तव्यमि-
 त्याह—स्वयमिति । स्वयं रुचिरे देशे तवैव रमणीये
 प्रदेशे । आश्रमः क्रियतामिति मां वद ॥ ७ ॥
 विमृशन् पर्यालोचयन् । देशं कंचिदितिशेषः ॥ ८ ॥
 आक्रम्य स्वीयत्वेनाभिमन्य । आश्रमकर्मणि आश्रम-
 निमित्तं । हस्तौ कृताञ्जलिकौ । स्वहस्तेन गृहीत्वाअ-
 ब्रवीत् । स्नेहातिशयकृतानुभावो हस्तग्रहणं ॥ ९ ॥
 समः समतलः । पुष्पितैः संजातपुष्पैः । यथावत्
 यथायोग्यं ॥ १० ॥ आदित्यसंकाशैः आदित्यविक-
 सितैः तद्बहुज्वलैर्वा । “तुलसीकाननं यत्र यत्र
 पद्मवनानि च । वसन्ति वैष्णवा यत्र तत्र सन्निहितो
 हरिः” इत्युक्तरीत्या नित्यसंनिहितहरिमिरिति वा ।

तनि० एवमुक्तः त्वमहंचैव लक्ष्मणेति तवापि सौख्यकारिणि कस्मिन्निदेशे पर्णशालाङ्कुर्विति लक्ष्मणे स्वातन्त्र्यं निक्षिप्य
 श्रीरामेणोक्ते मयि स्वातन्त्र्यनिक्षेपकाल एव रामो मां त्यक्तवान् । एतावत्पर्यन्तं ममाज्ञानेन स्वरूपहानिः कृता । इतःपरं
 ममस्वरूपं नाम कश्चनपदार्थोऽस्ति किमित्येवमवस्थान्तरं प्राप्तवाँल्लक्ष्मणः पारतन्त्र्यैकलक्षणः संयताञ्जलिः इदानीं श्रीरामं प्रत्यञ्जलि-
 रेव मद्रक्षकः । अञ्जलेस्सर्वाभिमतसाधनलादितिमला कृताञ्जलिस्सन् । सीतासमक्षं पुरुषकारभूतायाः श्रियस्संनिधौ काकुत्स्थं
 प्रति वचनमब्रवीत् । एतादृशमुक्तवानिति ऋषिःस्तौति । सीतासमक्षमित्यनेनैकैक्यप्रतिसंबन्धित्वं द्वयोत्तरखण्डोक्तं लक्ष्मीवि-
 शिष्टस्यैवेति व्यञ्जितं । परवानसि ममास्मिता तवास्मितावन्न भवति । तच्च पारतन्त्र्यं न केनाप्याकाङ्क्षितं । अतएव भवता
 न दीयते । लोकस्य भिन्नरुचिलात् । मयोऽपेक्षितमेव वर्षशतं । अत्र शतशब्द आनन्त्यवाची । तेन सार्वकालिकलोक्तिः ।
 परवानसीति सर्वदा परवत्त्वप्रतीत्या सर्वावस्थोक्तिः । क्रियतामिति मां वदेति निरुपपदक्रियापदयोगात्सर्वविधकैक्योपलक्षणं ।
 एवंकैक्यरूपफलप्रार्थना द्वयोत्तरखण्डोक्ता व्यञ्जिता ॥ ७ ॥ ति० हस्तेन स्वहस्तेन । हस्ते लक्ष्मणस्यहस्ते । लक्ष्मणगृहीत्येत्यर्थः

[पा०] १ क.—ट. जलरामण्यकं. २ क. ड.—ट. सन्निकृष्टं च यस्मिन्सु. ग. सन्निकृष्टं वनस्यास्य इध्मपुष्पकुशाजिनं.
 ३ क.—ट. महाद्युतिः. ४ ग. सदृशरोचयामास. ५ ख. ड.—झ. ट. हस्ते. क. व. हस्तं. ६ ड. झ. ट. रम्यं. ७ ग. पुण्याः
 ८ ग. घ. च. छ. ज. अ. पद्मसेविता.

यथाऽऽख्यातमगस्त्येन मुनिना भावितात्मना ॥ इयं गोदावरी रम्या पुष्पितैस्तरुभिर्वृता ॥
 हंसकारण्डवाकीर्णा चक्रवाकोपशोभिता ॥ १२ ॥
 नातिदूरेण चासन्ने मृगयूथनिपीडिताः ॥ मयूरनादिता रम्याः प्रांशवो बहुकन्दराः ॥
 दृश्यन्ते गिरयः सौम्य फुल्लैस्तरुभिरावृताः ॥ १३ ॥
 सौवर्णे राजतैस्ताम्रदेशे देशे च धातुभिः ॥ गवाक्षिता इवाभान्ति गजाः परमभक्तिभिः ॥ १४ ॥
 सालैस्तालैस्तमालैश्च खर्जूरपनसाम्रकैः ॥ निवारैस्तिमिशैश्चैव पुन्नागैश्चोपशोभिताः ॥ १५ ॥
 चूतैरशोकैस्तिलकैश्चम्पकैः केतकैरपि ॥ पुष्पगुल्मलतोपेतैस्तैस्तरुभिरावृताः ॥ १६ ॥
 चन्दनैः स्पन्दनैर्नीपैः पर्णासैर्लिङ्गुचैरपि ॥ धवाश्चकर्णखदिरैः शमीकिंशुकपाटलैः ॥ १७ ॥
 इदं पुण्यमिदं मेध्यमिदं बहुमृगद्विजम् ॥ इह वत्स्यामि सौमित्रे सार्धमेतेन पक्षिणा ॥ १८ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः परवीरहा ॥ अचिरेणाश्रमं आतुश्चकार सुमहाबलः ॥ १९ ॥
 पर्णशालां सुविपुलां तत्र संखातमृत्तिकाम् ॥ सुस्तम्भां मस्करैर्दीर्घैः कृतवंशां सुशोभनाम् ॥ २० ॥

सुरभिगन्धिभिः सौम्यगन्धयुक्तैः । “ गन्धस्येत्—”
 इत्यादिना इकारोन्तादेशः । “ सुरभिर्मधुमासे स्याद्व-
 सन्तर्तावपि त्रिषु । सौम्ये सुगन्धौ स्त्रीधेन्वाम् ” इति
 दर्पणः । “ सर्वगन्धः सर्वरसः ” इत्युक्तरीत्या सुरभिणा
 हरिणा गन्धिभिः गन्धवद्भिरिति वा । पद्मिनी गोदा-
 वरीसमीपस्था पुष्करिणी । पद्मया शोभिता पद्मशो-
 भिता । “ इयापोःसंज्ञाछन्दसोर्बहुलं ” इति ह्रस्वः ।
 हरिसान्निध्येन तन्नित्यानपार्थिन्या श्रिया च युक्त्यर्थः ।
 अनेन श्लोकेन वासयोग्यत्वमुक्तं ॥ ११ ॥ अगस्त्येन
 यथा ख्यातं तथेयं गोदावरी दृश्यत इत्यनुषङ्गः ॥ १२ ॥
 नातिदूरेण चासन्न इति । अस्य गोदावर्या गिरिभि-
 र्आन्वयः । काकाक्षिन्यायात् । मृगेत्यादि गिरिविशे-
 षणं । मयूरनादिताः मयूरनादयुक्ताः । इतच्प्रत्ययः ।
 प्रांशवः उन्नताः । बहुकन्दराः विपुलगुहाः । “ दरी
 तु कन्दरो वा स्त्री देवखातबिले गुहा ” इत्यमरः ।
 फुल्लैः विकसितपुष्पैः । “ अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशो-
 ह्लाघाः ” इति निपातितः ॥ १३ ॥ देशे देशे नाना-
 देशे वर्तमानैः सुवर्णादिसदृशैः धातुभिः परिणतत्वद-
 शासंक्रान्तैः गैरिकैः । “ धातवो गिरिसंभवाः ”

इत्यमरः । उपलक्षिताः गजाः परमभक्तिभिः उत्कृष्ट-
 रेखालंकारैः । गवाक्षिताः संजातगवाक्षा इवाभान्ति ।
 गजानां हि गवाक्षाकाराः भक्तीः कुर्वन्ति ॥ १४ ॥
 प्रीत्यतिशयेन वनं वर्णयति—सालैरित्यादिना । सालैः
 सर्जकाख्यैर्वृक्षैः । तमालैः कालस्कन्धाख्यैः । खर्जूरैः
 खर्जूरवृक्षैः । पनसैः । आम्रकैः रसालभेदैः । निवारैः ज-
 लकदम्बैः । तिमिशैः नेमिद्रुमैः । पुन्नागैः । तिलकैः क्षुर-
 कवृक्षैः । गुल्माः जातिप्रभृतयः । लताः माधवीप्रभृत-
 यः । स्पन्दनैः तिमिशभेदैः । नीपैः स्थलकदम्बकैः । पर्णा-
 सैः करिञ्जराख्यैः । लिङ्गुचैः धवैः अश्वकर्णैः खदिरैः
 शमीभिः । किंशुकैः पलाशैः । पाटलैः । अत्र पूर्वश्लोकात्
 गिरयो दृश्यन्त इत्यनुषक्तपदाभ्यामन्वयः ॥ १५—
 १७ ॥ पुण्यं पुण्यप्रदं । मेध्यं पवित्रं । एतेन अस्माभिः
 सहागतेन । पक्षिणा जटायुषा ॥ १८ ॥ परवीरहेति
 किंप्र छान्दसः । आश्रमं अङ्गणादिविस्तारवदाश्रमप्र-
 देशं ॥ १९ ॥ तत्र आश्रमे । पर्णशालां उटजं ।
 संखातमृत्तिकां भिक्तीकृतमृत्तिकामित्यर्थः । मस्करैः
 वेणुभिः । “ मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ”
 इति निपातनात्साधुः । कृतवंशां कृतगृहोर्ध्वकाष्ठां ।

॥ ९ ॥ ती० परमभक्तिभिः नीलपीतादिवर्णरचनाभिः । गवाक्षिताः चित्रिताः । अलङ्कृता इति यावत् ॥ १४ ॥ ती० खर्जूरः
 कण्टकच्छदः । नीवारः स्थलकदम्बः ॥ १५ ॥

[पा०] १ च. छ. ज. व. सेविता. २ क.—च. ज. झ. ज. नातिदूरेणचासन्ने. ३ घ. यूथाभिपीडिताः. क. यूथावपीडि-
 ता. ड. झ. व. ट. यूथावपीडिताः. ४ घ. गिरिकन्दराः. ५ ड. झ. ट. सौम्याः. ६ ग. पुष्पितैस्तरुभिर्वृताः. ७ ड. झ. ट.
 तथाशुभैः. ८ ख. ग. घ. तमालैस्तालैश्च. ९ ड. झ. ट. खर्जूरैःपनसैर्द्रुमैः. च. ज. व. खर्जूरैःपनसाम्रकैः. १० झ.
 स्तिमिशैश्चैव. ११ ड. झ. ट. स्तिलकैः केतकैरपि चंपकैः. १२ ख. फुल्लगुल्म. १३ घ. सौर्वहुभिरावृताः. १४ ड.—ट. स्पन्दनै-
 श्चन्दनैर्नीपैः. क. स्पन्दनैश्चन्दनैः. १५ ख.—ट. लङ्गुचैरपि. १६ ड. झ. रम्यमिदं. १७ ख. ग. ड.—ट. संघात.

शमीशाखाभिरास्तीर्य दृढपाशावपाशिताम् ॥ कुशकाशशरैः पर्णैः सुपरिच्छादितां तथा ॥ २१ ॥
 समीकृततलां रम्यां चकार लघुविक्रमः ॥ निवासं राघवस्वार्थे प्रेक्षणीयमनुत्तमम् ॥ २२ ॥
 स गत्वा लक्ष्मणः श्रीमान्नदीं गोदावरीं तदा ॥ स्नात्वा पद्मानि चादाय सफलः पुनरागतः ॥ २३ ॥
 ततः पुष्पबलिं कृत्वा शान्तिं च स यथाविधि ॥ दर्शयामास रामाय तदाश्रमपदं कृतम् ॥ २४ ॥
 स तं दृष्ट्वा कृतं सौम्यमाश्रमं सह सीतया ॥ राघवः पर्णशालायां हर्षमाहारयद्भृशम् ॥ २५ ॥
 सुसंहृष्टः परिष्वज्य बाहुभ्यां लक्ष्मणं तदा ॥ अतिस्निग्धं च गाढं च वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २६ ॥
 प्रीतोस्मि ते महत्कर्म त्वया कृतमिदं प्रभो ॥ प्रदेयो यन्निमित्तं ते परिष्वङ्गो मया कृतः ॥ २७ ॥
 भावज्ञेन कृतज्ञेन धर्मज्ञेन च लक्ष्मण ॥ त्वया पुत्रेण धर्मात्मा न संवृत्तः पिता मम ॥ २८ ॥
 एवं लक्ष्मणमुक्त्वा तु राघवो लक्ष्मिवर्धनः ॥ तस्मिन्देहे बहुफले न्यवसत्सुखं वशी ॥ २९ ॥
 कंचित्कालं स धर्मात्मा सीतया लक्ष्मणेन च ॥ अन्वास्यामानो न्यवसत्स्वर्गलोके यथाऽमरः ॥ ३० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

“ वंशस्तु पृष्ठास्त्रिं गृहोर्ध्वकाष्ठे वेणौ गुणे कुले ”
 इति वैजयन्ती । वेणुमयस्तम्भोपरि प्रसारिततिर्यक्का-
 ष्टामित्यर्थः । शमीशाखाभिरास्तीर्य तिर्यग्वेणूपरि
 शमीशाखाभिरास्तीर्य । दृढपाशावपाशितां दृढवत्क-
 लादिकृतपाशैरवपाशितां संजातपाशां । तिर्यग्वंशैः
 सह शमीशाखाः दृढं बध्नेत्यर्थः । कुशकाशशरैः
 कुशादिरूपैः पर्णैः सुपरिच्छादितां सुशोभनं रमणीयं
 यथा तथा परिच्छादितां । पर्णशालारूपं निवासं
 चकारेत्यन्वयः ॥ २०—२२ ॥ सफलः फलानि
 चादायेत्यर्थः ॥ २३ ॥ पुष्पबलिं वास्तुपूजां । शान्तिं
 आभ्युदयिकीं क्रियां । यथाविधि वास्तुकल्पानुसारेण
 ॥ २४ ॥ पर्णशालायां विषये हर्षमाहारयत् संतोषं
 प्राप्तवानित्यर्थः ॥ २५ ॥ अतिस्निग्धं च गाढं चेति
 परिष्वङ्गक्रियाविशेषणं ॥ २६ ॥ हे प्रभो समर्थ
 त्वया इदं महत्कर्म कृतं अतस्ते प्रीतोस्मि । यन्निमित्तं
 यदाश्रमनिर्माणनिमित्तं । प्रदेयः पारितोषिकोस्ति
 तन्निमित्तं मया परिष्वङ्गः कृतः आश्चर्यभूतपर्णशा-
 लानिर्माणस्य उचितपारितोषिकान्तराभावात्परिष्वङ्ग-
 मेव दत्तवानस्मीत्यर्थः ॥ २७ ॥ भावज्ञेन मच्चित्तज्ञेन
 सीतया सह रहसि स्थातुं मम स्थलं रचयेति रामो

न वदेत् किंतु मनसि कुर्यादिति तदपि ज्ञातवतेत्यर्थः ।
 कृतज्ञेन चिरमपुत्रेण दशरथेन स्वसिन्नादराति-
 शयाद्येन क्रमेण चन्द्रताराबलालोचनपूर्वकं गृहं
 निर्मापितं तेन क्रमेण तत्कृतप्रकारज्ञेनेत्यर्थः । धर्म-
 ज्ञेन स्वयं राजपुत्रोपि स्वीचितस्थलमकृत्वा यथा रामः
 संतुष्यति तथैव मया स्थातव्यमित्येवंविधधर्मज्ञेन ।
 त्वया पुत्रेण पुत्रान्नो नरकात्रायत इति पुत्रः । ततो
 मदभिमतसिद्धिरेव स्वस्वनिरय इत्यभिमेने । मदभिमत-
 करणेन तस्य निरयनिस्तारकेण त्वयेत्यर्थः । धर्मा-
 त्या स्वयं यावज्जीवंमदभीष्टमेव कृत्वा स्वचरमकालेपि
 मदभिमतकरणाय त्वां स्थापितवान् पानीयशालाप्रव-
 र्तकवत् । मम पिता न संवृत्तः किंतु त्वमेव त्वन्मु-
 खेन पित्रा मम सर्वाभिलषितपरिपूर्णात् अहं सर्वं
 करिष्यामीति हि त्वयोक्तमिति भावः ॥ २८ ॥
 वशी विषयचापलरहितः ॥ २९—३० ॥ अत्र एक-
 त्रिंशच्छ्लोकाः । इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीम-
 द्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्या-
 ख्याने पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

ती० लघुविक्रमः अनलसगतिः ॥ २२ ॥ ती० नाथेन पालकेनत्वया ॥ २८ ॥ इति पञ्चदशस्तर्गः ॥ १५ ॥

[पा०] १ क. ड. छ. झ. ज. ट. चकारसुमहाबलः. घ. चकारसमहाबलः. च. छ. ज. चकारातुलविक्रमः. २ ख.
 सजलः. ३ घ. पुष्पाञ्जलिं. ४ घ. सीतयासह. ५ क. ख. ग. ड.—ट. त्वरं. ६ क.—घ. ससंहृष्टः. ७ ड. ज. ट.
 कृतमरिदम. ८ च. नाथेन. ९ ख. तव. १० च. ज. त्सुखीसुखं. छ. झ. ज. त्सुखंसुखी. ग. ड. त्सुखंसुखी. क.
 त्सुखंसुखी. ११ घ. स्वर्गलोके.

षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

हेमन्तागमेप्रातस्स्नानायसीतयासहकदाचनगोदावरीं गच्छन्तराममनुगच्छतालक्ष्मणेन हेमन्तवर्णनम् ॥ १ ॥ लक्ष्मणेन भरतवृत्तान्तप्रस्तावपूर्वकं कैकेयुपालं भेरामेणतप्रतिषेधपूर्वकं भरतप्रशंसनम् ॥ २ ॥ तथासीतालक्ष्मणाभ्यां सह स्नानपूर्वकं सन्ध्योपासनाद्याचरणम् ॥ ३ ॥

वसतस्तस्य तु सुखं राघवस्य महात्मनः ॥ शरद्व्यपाये हेमन्त ऋतुरिष्टः प्रवर्तते ॥ १ ॥
स कदाचित्प्रभातायां शर्वर्यां रघुनन्दनः ॥ प्रययावभिषेकार्थं रम्यां गोदावरीं नदीम् ॥ २ ॥
प्रह्वः कलशहस्तस्तं सीतया सह वीर्यवान् ॥ पृष्ठतोऽनुव्रजन्भ्राता सौमित्रिरिदमब्रवीत् ॥ ३ ॥
अयं स कालः संप्राप्तः प्रियो यस्ते प्रियंवद ॥ अलङ्कृतं इवाभाति येन संवत्सरः शुभः ॥ ४ ॥
नीहारपरुषो लोकः पृथिवी सख्यशालिनी ॥ जलान्यनुपभोग्यानि सुभगो हव्यवाहनः ॥ ५ ॥
नवाग्रयणपूजाभिरभ्यर्च्य पितृदेवताः ॥ कृताग्रयणकाः काले सन्तो विगतकल्मषाः ॥ ६ ॥
प्राज्यकामा जनपदाः संपन्नतरगोरसाः ॥ विचरन्ति महीपाला यात्रास्था विजिगीषवः ॥ ७ ॥
सेवमाने दृढं सूर्ये दिशमन्तकसेविताम् ॥ विहीनतिलकेव स्त्री नोत्तरा दिक्प्रकाशते ॥ ८ ॥
प्रकृत्या हिमकोशाढ्यो दूरसूर्यश्च सांप्रतम् ॥ यथार्थनामा सुव्यक्तं हिमवान्हिमवान्गिरिः ॥ ९ ॥
अत्यन्तसुखसंचारा मध्याह्ने स्पर्शतः सुखाः ॥ दिवसाः सुभगादित्याच्छायासलिलदुर्भगाः ॥ १० ॥

अथ भाविशूर्पणखादर्शनाद्यनर्थसूचकतया हेमन्त-
वर्णनं प्रस्तौति—वसत इत्यादि । इष्टः तपस्विनां तपः-
साधनायेष्टः । रामस्य तु खरादिराक्षसवधविजयमू-
लशूर्पणखाऽऽगमनहेतुतयेष्टः ॥ १ ॥ प्रभातायां विरा-
मोन्मुखायां ॥ २—३ ॥ येन हेमन्तेन ॥ ४ ॥
लोको जनः । नीहारेण हिमेन । परुषः परुषत्वक् ।
सर्वत्र भवतीति शेषः । स्वभावोक्तिरलंकारः । “स्व-
भावोक्तिः स्वभावस्य जालादिस्थस्य वर्णनं” इति
लक्षणात् ॥ ५ ॥ काले आग्रयणकर्मानुष्ठानकाले ।
आग्रयणं नाम कश्चिद्विषयज्ञो नूतनधान्यभोजनस्या-
दावनुष्ठेयः । तदुक्तमापस्तम्बेन “नानिद्वाग्रयणेना-
हिताग्निर्नवस्य धान्यस्याश्रीयाद्वीहीणां यवानां श्या-
माकानामग्रे पाकस्य यजेत” इति । आग्रयणरूपपू-
जाभिः पितृदेवता अभ्यर्च्य कृताग्रयणकाः नतु कृता-
ग्रयणप्रतिनिधय इत्यर्थः ॥ ६ ॥ प्राज्यकामाः बहुल-

कामोद्रेकाः । “प्राज्यमदभ्रंबहुलंबहु” इत्यमरः ।
जनपदाः जनपदस्थाः । यात्रायां युद्धयात्रायां आस्था
येषां ते यात्रास्थाः ॥ ७ ॥ अन्तकसेवितां दक्षिणामि-
त्यर्थः । अत्रोत्प्रेक्षालंकारेण दक्षिणा दिक् सतिलकेव
प्रकाशत इत्युत्प्रेक्षा व्यज्यते ॥ ८ ॥ प्रकृत्या स्वभा-
वेन । हिमकोशैः घनीभूतहिमैः । आढ्यः संपूर्णः ।
सांप्रतं दक्षिणायने दूरसूर्यः अत एव हिमवान् अधि-
कहिमः । भूमार्थे मतुप् । हिमवान् गिरिः यथार्थ-
नामा भवति सुव्यक्तमित्युत्प्रेक्षाव्यञ्जकं निरुक्तिश्चा-
लंकारः । “निरुक्तियोगतो नाम्नान्मन्वर्थत्वप्रकल्पनं”
इति लक्षणात् ॥ ९ ॥ मध्याह्ने स्पर्शतः उष्णस्पर्शतः ।
सुखाः सुखकराः । अतएव तदानीं अत्यन्तसुखसं-
चाराः सुभगादित्याः दर्शनयोग्यादित्याः । छायास-
लिलदुर्भगाः दुर्भगच्छायासलिलाः । आहिताभ्यादि-
त्वात्परनिपातः । अतिशीतच्छायासलिला इत्यर्थः ।

ती० इष्टः कामिनीनां कामिनामिष्टइत्यर्थः ॥ १ ॥ ती० येन हेमन्तेन सुपक्वसस्यादिसंपन्नेन । शुभस्सन्नयंसंवत्सरः अलङ्कृतो
यद्यपि तथापि तवातिसुकुमारस्य प्रियइवाभातिकिमितियोजना । यद्वा । यः हेमन्तकालः तेप्रियः । येन हेमन्तेन संवत्सरश्शुभस्सन्नल-
ङ्कृतइवभाति । अयंकालस्संप्राप्तइतियोजना ॥ ४ ॥ ती० जलान्यनुपभोग्यानि शैत्यातिशयात्स्नानाद्यर्थमशक्यानि । सुभगः
इष्टः ॥ ५ ॥ ती० संपन्नतरगोरसाः बहुलतरगोक्षीराः । जनपदाः भवन्तीतिशेषः ॥ ७ ॥ शि० हिमकोशाढ्यः हिमकोशैः
कोशवद्वनीभूतहिमैः आढ्यः हिमवान्गिरिः सांप्रतंदूरसूर्यस्सन् सुव्यक्तं हिमवानिति यथार्थनामाऽभवत् । सूर्यस्य दूरस्थत्वात्

[पा०] १ ग. ड. झ. ज. ट. हस्तसु. २ घ. न्भ्रातुः. ख. न्भ्रात्रा. ३ क.—घ. च. ज. झ. ज. मालिनी. ४ ड.
ज—ज. यात्रार्थं. छ. यात्रार्थं. ५ च. पश्यतः.

मृदुसूर्याः सनीहाराः पटुशीताः समारुताः ॥ शून्यारण्या हिमध्वस्ता दिवसा भान्ति सांप्रतम् ॥ ११ ॥
निवृत्ताकाशशयनाः पुष्यनीता हिमारुणाः ॥ शीता वृद्धतरायामास्त्रियामा यान्ति सांप्रतम् ॥ १२ ॥
रविसंक्रान्तसौभाग्यस्तुषारारुणमण्डलः ॥ निश्वासान्ध इवाददर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥ १३ ॥
ज्योत्स्नी तुषारमलिना पौर्णमास्यां न राजते ॥ सीतेव चातपश्यामा लक्ष्यते न तु शोभते ॥ १४ ॥
प्रकृत्या शीतलस्पर्शो हिमविद्धश्च सांप्रतम् ॥ प्रवाति पश्चिमो वायुः काले द्विगुणशीतलः ॥ १५ ॥

भवन्तीति शेषः । स्वभावोक्तिरलंकारः ॥ १० ॥
मृदुसूर्याः अक्रूरसूर्याः । पटुशीताः प्रबलशीताः ।
शून्यारण्याः आरण्या वनचराः तैः शून्याः आवरण-
रहितत्वेन शीतपीडिताः न बहिः संचरन्तीत्यर्थः ।
हिमध्वस्ताः हिमध्वस्तजनवन्तः । शैलेन पिण्डीभूत-
शरीरजना इत्यर्थः । अनेन राक्षसकृतसार्वत्रिकपीडा
द्योतिता ॥ ११ ॥ निवृत्ताकाशशयनाः निवृत्तचन्द्र-
शालाद्यनावृतप्रदेशशयनाः । पुष्यनीताः पुष्यनक्षत्र-
युक्ता पौर्णमासी पुष्यं तेन नीताः तत्प्रधाना इत्यर्थः ।
यद्वा पुष्यः पुष्यमासः तेन नीताः पुष्यमाससन्नि-
हिता इत्यर्थः । हिमारुणाः हिमधूसराः । शीताः
शीतवाताः । वृद्धतरायामाः चतुर्विंशतिघटिकायुक्त-
त्वेनातिवृद्धतरविस्ताराः त्रिर्यामाः रात्रयः । दिनान्ते
अर्धयामस्य दिनादावर्धयामस्य च दिनशेषत्वान् ।
अनेन स्वर्गलोकोपद्रवः तामसराक्षसवृद्धिः सज्जन-
क्षयः कल्यनुसारिता चोक्ता । पुष्यः कलिः ॥ १२ ॥
मन्दरदिमत्वेन संक्रान्तं संप्रवृत्तं सौभाग्यं भोग्यत्वं
यस्य सः सूर्ये स्वसौभाग्यं दत्तवानित्यर्थः । तुषारैः
हिमशीकरैः अरुणं रक्तं मण्डलं यस्य । हिमशीकरा-

वरणेन चन्द्रसूर्यमण्डलयोरारुण्यं प्रत्यक्षसिद्धं ।
निःश्वासेन अन्धः अप्रकाशः । आदर्शः दर्पणमिव ।
उपमालंकारः । अनेन रावणापहृतसर्वस्वस्य मलि-
नाकृतेरिन्द्रस्यावस्थोक्ता ॥ १३ ॥ ज्योत्स्नी चन्द्रक-
यान्विता रात्रिः । तुषारमलिना सती पौर्णमास्यामपि
न राजते न शोभते । एवंभूता सा आतपश्यामा
आतपापहृतवर्णा सीतेव लक्ष्यते किंतु सीतावन्न शो-
भते । व्यतिरेकालंकारः । “ व्यतिरेको विशेषश्चेदुप-
मानोपमेययोः ” इति तल्लक्षणं । अनेन सीताया
भाविरावणाभिभवः तेनापि सुरनारीजनवन्दीमोक्ष-
णार्थत्वेनातिशयश्च व्यज्यते ॥ १४ ॥ प्रकृत्या शीत-
लस्पर्शः वायोः शीतस्पर्श एव स्वभावः । उष्णस्पर्श-
स्त्वागन्तुक इति हृदयं । सांप्रतं हेमन्ते । हिमविद्धः
हिमयुक्तः । काले प्रातःकाले । द्विगुणशीतलः द्विरा-
वृत्त्या शीतलः । “ अथो गुणः । रूपादौ सूदृशिञ्जि-
न्योरावृत्तीन्द्रियतन्तुषु । सध्यादावपि सत्त्वादौ त्या-
गादावुपसर्जने ” इति रत्नमाला । पश्चिमो वायुः
पश्चिमदिग्वायुः । अनेन स्वभावतः करुणाशीलस्य
अवतारकाले देवप्रार्थनोत्तम्भितकृपस्य पुनर्मुन्याश्रमे

हिमद्रवाभावेन घनीभूतहिमविशिष्टोभवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ टीका० सनीहाराइत्युक्त्वा हिमध्वस्ताइतिपुनर्वचनं हिमवासराइतिविशे-
षणदर्शनार्थं । स० हे मध्वस्त मधुरस्तो ध्वस्तोयेन संतथा तत्संबुद्धिः । आहिताभ्यादित्वात्परनिपातः । आदिवसाः ईषद्विवसाः
अहर्मानन्यौन्यात् । छन्दस्तुल्यत्वादाभान्तीति तिडावाऽऽडोन्वयः । अरण्यपुरहिमभेदाद्वाऽपौनरुक्त्यं । शि० मृदुसूर्याः मृदुः
सहनयोग्योष्मविशिष्टः सूर्योऽयेषु । अतएवसनीहाराः । अतएव हिमैर्ध्वस्ताः ध्वंसकर्माभूताजनायेषुते । अतएव शून्यानि हिमध्व-
स्तत्वेनकोमलपत्रादिरहितानि अरण्यानि येषुते । ति० हिमध्वस्ताः हिमध्वस्तपङ्कजाः ॥ ११ ॥ ती० पुष्यनीताः पुष्यनक्षत्रेण
नीताः प्रवर्तिताः । येषुदिवसेषु पुष्यनक्षत्रं रात्रिकालपरिमाणंबोधयतीत्यर्थः । अन्येते पुष्यनीताः पुष्यशब्देन पुष्यनक्षत्रयु-
क्तापौर्णमासी नीतालक्ष्यते । तथाच पुष्यनक्षत्रयुक्तापौर्णमासी नीताः गताः तदुपलक्षिताइतियावत् । कादाचित्कतया भेदधी-
हेतुरुपलक्षणमित्याहुः । यद्वा पुष्यनीताः पुष्याः पोष्याः गुणाभाववार्षः । शीतनिवारकोपचारैःपोष्याः भोगिनइत्यर्थः । तैर्नीताः
कृच्छ्रेणगमिताः । स० पुष्यनीताः पुष्यमासावधिकाः ॥ ति० हिमारुणाः हिमधूसराः । कपोतवर्णेष्यरुणशब्दः । शीतं वृद्धतरं
यासुताः । आयामाः दैर्घ्यवत्यः ॥ १२ ॥ स० निश्वासान्धः निश्वासएव अन्धं तिमिरंयस्यसः । “ अन्धस्यात्तिमिरं ” इति
विश्वः । प्रतिफलनप्रतिबन्धकत्वादितिभावः ॥ १३ ॥ ती० प्रकृत्या स्वभावेन अशीतलस्पर्शः । अशीतेत्युपलक्षणं । अनुष्णो-
पीतिद्रव्यं । तथाच अनुष्णाशीतस्पर्शइत्यर्थः । काले प्रातःकाले । हिमविद्धस्सन् द्विगुणशीतलः प्रातःकालभरवेन हिमविद्धत्वे-
न द्विगुणशीतललमितिभावः । स० यद्वा प्रकृत्याशीतलस्पर्शः । त्रिवृत्करणाज्जलविशेषगुणस्यापि वायुवृत्तित्वं नानुपपन्नं ॥ १५ ॥

[पा०] १ झ. सुनीहाराः. २ ड. झ. सम्महिताः. ३ क. ड. च. झ. ज. ट. शीतवृद्धतरा. ४ क.—ट. ज्योत्स्ना.
५ ड.—ट. नच.

बाष्पच्छन्नान्यरण्यानि यवगोधूमवन्ति च ॥ शोभन्तेऽभ्युदिते सूर्ये नदद्भिः क्रौञ्चसारसैः ॥ १६ ॥
 खर्जूरपुष्पाकृतिभिः शिरोभिः पूर्णतण्डुलैः ॥ शोभन्ते किञ्चिदान्नाः शालयः कनकप्रभाः ॥ १७ ॥
 मयूखैरुपसर्पद्भिर्हिमनीहारसंवृतैः ॥ दूरमभ्युदितः सूर्यः शशाङ्क इव लक्ष्यते ॥ १८ ॥
 अग्राह्यवीर्यः पूर्वाह्णे मध्याह्ने स्पर्शतः सुखः ॥ संरक्तः किञ्चिदापाण्डुरातपः शोभते क्षितौ ॥ १९ ॥
 अवश्यायनिपातेन किञ्चित्प्रक्लिन्नशाद्वला ॥ वनानां शोभते भूमिर्निविष्टरुणातपा ॥ २० ॥
 स्पृशंस्तु विपुलं शीतमुदकं द्विरदः सुखम् ॥ अत्यन्ततृषितो वन्यः प्रतिसंहरते करम् ॥ २१ ॥
 एते हि समुपासीना विहंगा जलचारिणः ॥ न विगाहन्ति सलिलमप्रगल्भा इवाहवम् ॥ २२ ॥
 अवश्यायतमोनद्धा नीहारतमसा वृताः ॥ प्रसुप्ता इव लक्ष्यन्ते विपुष्पा वनराजयः ॥ २३ ॥
 बाष्पसंछन्नसलिला रतविज्ञेयसारसाः ॥ हिमार्द्रवालुकैस्तीरैः सरितो भ्रान्तिं साम्प्रतम् ॥ २४ ॥
 तुषारपतनाच्चैव मृदुत्वान्नास्करस्य च ॥ शैत्याद्गग्राग्रस्थमपि प्रायेण रसवज्जलम् ॥ २५ ॥

द्विगुणितकरुणस्य रामस्य व्यापारः सूचितः ॥ १५ ॥
 बाष्पैः ऊष्मभिः छन्नानि यथा कूपोदकेभ्यो निर्गच्छन्तो धूमाकारा बाष्पाः । अनेन रामसमागमानन्तरभाव्याश्रमसमृद्धिरुच्यते । बाष्पशब्देन रामकूपोच्यते । यवेत्यादिना तपःसमृद्धिः । नदद्भिरिति वेदघोषः ॥ १६ ॥ खर्जूरपुष्पाकृतिभिः तद्वत्पिशङ्गधरैः । शिरोभिः कणिशैः । कनकप्रभाः परिपक्वनालपत्रवत्स्वाक्कनकवर्णाः । अनेन वृद्धा अपि जटाभरितशिरोभिस्त्वां प्रणमन्तीति द्योतितं ॥ १७ ॥ हिमनीहारैः शीतलनीहारैः संवृताः तैः । अनेन बहुकालं समागतोपि राक्षसप्रभाभिभूततेजस्को मृदुस्त्वि किमर्थं वर्तस इत्यर्थः सूच्यते ॥ १८ ॥ पूर्वाह्णे अग्राह्यवीर्यः अग्राह्यौष्ण्यः चन्द्रिकायमाणो वर्तत इत्यर्थः । ईषदर्थे वा नञ् । अनुदरा कन्येतिवत् । तदुक्तं “तत्साहस्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नवर्थाः षट् प्रकीर्तिताः” इति । मध्याह्ने स्पर्शेन सुखः सुखकरः । किञ्चित्संरक्तः किञ्चिदापाण्डुश्च । अनेनापि राक्षसाक्रमेण्यपराक्रमत्वमनुचित-

मिति गम्यते ॥ १९ ॥ अवश्यायः हिमं । शाद्वलः शष्पप्रचुरा भूमिः । “नडशादाद्वलचू” इति वलच् । अनेन राक्षसाभिभवकृतमुनिजनरोदनं रामकृपाप्रवृत्तिश्चोच्यते ॥ २० ॥ प्रतिसंहरते अतिदुःसहशैत्यवदिति भावः । अनेनेन्द्रस्य राज्यभोगाभिलाषिणोपि तद्भोगभीरुत्वं सूचितं ॥ २१ ॥ समुपासीनाः जलमिति शेषः । अनेन मुनीनां समाधिभङ्गो द्योत्यते । अप्रगल्भाः अधृष्टाः । आहवं युद्धं ॥ २२ ॥ अवश्यायः हिमसलिलं स एव तमः तेन नद्धाः बद्धाः । अनेन निश्चलत्वं लक्ष्यते । हिमक्लिन्ना हि लता निश्चलीभवन्ति । नीहारः अजलवर्षिमहाहिमं तदेव तमः तेनावृताः । अनेन प्रच्छादनपटाच्छन्नत्वं व्यज्यते । विपुष्पा इत्यनेन निमीलिताक्षत्वमुक्तं । अनेन वनवासिनां दैन्यातिशय उक्तः । अत्रोत्प्रेक्षालंकारः ॥ २३ ॥ रतं शब्दः । हिमार्द्रवालुकैः हिमसिक्तसिक्तैः । अनेनापि ऋषिजनदैन्यमेव द्योत्यते ॥ २४ ॥ तुषारः हिमं । अगाग्रस्थमपि निर्मलशिलातलस्थमपि । रसवत् विषवत् । “रसो रागो विषे ब्रव्ये शृङ्गारादौ

ती० प्रातःकालेकूपोदकादिष्विव वनादभ्युष्मा प्रादुर्भवतीत्यनुभवएवप्रमाणं ॥ १६ ॥ ति० खर्जूरपुष्पाकृतित्वं प्रलंबत्वेनपीतत्वेनच ॥ किञ्चिदालंबाः किञ्चिन्नन्नाः ॥ १७ ॥ ति० नीहारः हिमातिशयरूपो वृक्षपर्वताद्यदर्शनसंपादनक्षमः ॥ १८ ॥ ति० अग्राह्यवीर्यः ईषद्ग्राह्यौष्ण्यः ॥ स० अग्राह्यवीर्यः अग्राह्यं हिमप्रसरात्त्वेनगृहीतुमशक्यंवीर्ययस्यसः ॥ १९ ॥ ति० नावगाहन्ति नावगाहन्ते ॥ २२ ॥ ति० अवश्यायतमोभ्यां नद्धा रात्रौ । नीहारतमसावृताः प्रत्युषे ॥ २३ ॥ स० रतविज्ञेयसारसाः हिमाच्छादितत्वादितिभावः ॥ २४ ॥ ती० अगाग्रस्थमपि गंभीरस्थमपि । अगाग्रस्थमितिपाठे पर्वताग्रस्थमपीत्यर्थः ।

[पा०] १ ग. शष्पच्छन्नानि. २ क. ग. ड.—ट. दालंबाः. ३ झ. आग्राह्यवीर्यः. ४ क. ड.—ज. संसक्तः. ५ ड. च. छ. ज. अ. सैस्पृशम्विमलं. घ. स्पृशंस्तुविमलं. ६ ख. च. छ. ज. अ. अत्यर्थ. ७ घ. विहंगाः. ८ क. ख. घ. ड. ज.—ट. नावगाहति. ९ ड. झ. ट. वालुकास्तीरैः. १० ग. यान्ति. ११ ग. च. दगारस्थमपि. छ. ज. अ. दगाधस्थमपि. क. ख. दपात्रस्थमपि.

जराजर्जरितैः पद्मैः शीर्णकैसरकर्णिकैः ॥ नालशेषैर्हिमध्वस्तैर्न भान्ति कमलाकराः ॥ २६ ॥
 अस्मिस्तु पुरुषव्याघ्रः काले दुःखसमन्वितः ॥ तपश्चरति धर्मात्मा-त्वद्भक्त्या भरतः पुरे ॥ २७ ॥
 त्यक्त्वा राज्यं च मानं च भोगांश्च विविधान्वहन् ॥ तपस्वी नियताहारः शेते शीते महीतले ॥ २८ ॥
 सोपि वेलाभिमां नूनमभिषेकार्थमुद्यतः ॥ वृतः प्रकृतिभिर्नित्यं प्रयाति सरयूनदीम् ॥ २९ ॥
 अत्यन्तसुखसंवृद्धः सुकुमारः सुखोचितः ॥ कथं न्वपररात्रेषु सरयूमवगाहते ॥ ३० ॥
 पद्मपत्रेक्षणो वीरः श्यामो निरुदरो महान् ॥ धर्मज्ञः सत्यवादी च ह्रीनिषेधो जितेन्द्रियः ॥ ३१ ॥
 प्रियाभिभाषी मधुरो दीर्घबाहुरिंदमः ॥ संत्यज्य विविधान्भोगानार्थं सर्वात्मना श्रितः ॥ ३२ ॥
 जितः स्वर्गस्तव भ्रात्रा भरतेन महात्मना ॥ वनस्थमपि तापस्ये यस्त्वामनुविधीयते ॥ ३३ ॥
 न पित्र्यमनुवर्तन्ते मातृकं द्विपदा इति ॥ ख्यातो लोकप्रवादोऽयं भरतेनान्यथा कृतः ॥ ३४ ॥

पराक्रमे ” इतिबाणः । शैत्यातिशयेन विषवदनुपा-
 देयं भवतीत्यर्थः । एतेन राक्षसप्रकोपात् भवतश्चानु-
 द्योगान्मुनिमनो दुःखितं भवतीति द्योत्यते ॥ २५ ॥
 जरया चिरप्ररूढतया जर्जरितैः विवरणैः । जीर्णकेसर-
 कर्णिकैः शिथिलकिञ्जल्ककर्णिकैः । पद्मैर्न भान्ति ।
 स्पष्टं व्यङ्ग्यं ॥ २६ ॥ एवमृषिपीडातिशयेपि रामस्य
 राक्षसवधानुद्यममुक्त्वा भरतस्य त्वदागमनव्यसनि-
 त्वात्तद्दर्शनकालोपि संनिहित इत्याशयेनाह—अस्मि-
 न्नित्यादिना । दुःखसमन्वितः त्वद्विरहादिति शेषः
 ॥ २७ ॥ राज्यं राजत्वं प्रभुत्वमित्यर्थः । मानं राजपुत्रो-
 हमित्यभिमानं । भोगान् स्वकचन्दनवनितादीन् ।
 बहूनीत्यपरित्याज्यत्वमुच्यते । तपस्वी तपस्विचिह्नज-
 टादिमान् । नियताहारः फलमूलाद्यशनः । शीत इत्यने-
 नाषरणराहित्यमुच्यते । महीतल इत्यनेन खट्वादिरा-
 हित्यं ॥ २८ ॥ वेलां प्राप्येति शेषः । प्रकृतिभिरिति
 “ उपभोक्तुं व्यवस्यन्ति पौरा वै धर्मवत्सलं ” इति
 वक्ष्यमाणरीत्या भरतभक्त्या त्वद्भक्त्या च भरतमनुस-
 रन्तीभिरित्यर्थः ॥ २९ ॥ अत्यन्तसुखसंवृद्धः राज्ञा
 उपलालितत्वात् सुखसंवृद्धः त्वयापि लालितत्वादत्य-
 न्तसुखसंवृद्धः । सुकुमारः भवतोपिदृष्ट्यवेक्षणासह-
 सौकुमार्यः । सुखोचितः त्वया सह वस्तुं योग्यः नतु

त्वद्वियोगार्हः । कथं नु आत्मौपम्येन मन्यते स्वस्य
 रामविरहाभावेन शैत्यानुभवः तस्य रामतापात्
 “ उपतप्तोदका नद्यः ” इत्युक्तीरया नदीनामपि
 रामविरहेणोष्णत्वाच्च शैत्यप्रसक्तिरेव नास्ति । अपर-
 रात्रेषु यथा नववैधव्याः स्त्रियः मनुष्यसंचारात्पूर्वमेव
 मनुष्यमुखमनवलोकयन्त्यो गच्छन्ति । तथाऽयमपि ।
 कैकेयीपुत्रोऽयं । एतन्निमित्त एवानर्थ इति जना वक्ष्य-
 न्तीति भीत्या अपररात्रेष्वेव गच्छति । सरयूमवगाहते
 निर्वेदातिशयेनातित्वरितगामिनीमपि सरयूं निर्भयोव-
 गाहते । अवगाहते जलेनिमग्नश्चेन्मनुष्यादाव्यो भवति
 ॥ ३० ॥ निरुदरः अतुन्दलः । ह्रीनिषेधः ह्रिया लज्जया
 निषेधः अकृत्येभ्यो निवर्तनं यस्य सः ॥ ३१ ॥ मधुरः
 मधुरवाक् सुन्दरो वा । आर्यं ज्येष्ठं त्वां सर्वात्मना करण-
 त्रयेण श्रितः ॥ ३२ ॥ स्वर्गः रामप्राप्त्यन्तरायभूतः स्वर्गः ।
 जितः तिरस्कृतः । वनस्थमपि त्वांतापस्ये तापसकर्म-
 विषये । अनुविधीयते अनुकरोति श्यन्नार्थः ॥ ३३ ॥
 एवं प्रतिज्ञातराक्षसवधे विलंबः कृतः भरतकृशेन तत्रा-
 पि शीघ्रं गन्तव्यं । अतः किमत्र कृत्यमिति सूचयित्वा
 सर्वस्यानर्थस्य मूलभूता कैकेयीत्याशयेनाह—न
 पित्र्यमित्यादिश्लोकद्वयेन । पित्र्यं पितृस्वभावं । द्वे पदे
 येषां ते द्विपदाः मनुष्याः । अन्यथाकृतः पितृस्वभावं

रसवत् रुचिकरं ॥ २५ ॥ सू० निरुदरः अल्पाहारत्वात्कृशोदरः । निस्संदेहो वा । अभिधानंतूक्तं । ह्रियाः निषेधो यस्य सः ।
 राजपुत्रोऽहं कथंस्थण्डिलशायीभविष्यामीति ह्रीप्रतियोगिकनिषेधवानित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ती० आर्यं ज्येष्ठत्वां । वस्तुतस्तु सर्वा-
 त्मना श्रवणादिरूपनवविधभक्त्या । आर्यं ब्रह्मादीनामपिपूज्यत्वमेवाश्रितः ॥ ३२ ॥ ति० अनुविधीयते अनुकरोति सेवत

[पा०] १ ड. कर्करितैः. ज. ममैरितैः. २ क. ड. ज. ट. पत्रैः. ख. पर्णैः. ३ क. च. छ. ज. केसरपाण्डुभिः. ४ ड.
 झ. ट. नालशेषाहिमध्वस्ताः. ५ क. ज. संयाति. छ. सयाति. ६ क—ट. सरयूनदीं. ७ क—ट. सुकुमारोहिमार्दितः.
 ८ च. ज. चापररात्रेषु. ग. घ. ड. झ. ज. ट. सपररात्रेषु. छ. चापररात्रेषु. ९ क. ख. घ. च. छ. ज. न. पत्रेक्षणः श्रीमान्.
 ग. ड. झ. ट. पत्रेक्षणः श्यामः श्रीमान्निरुदरो. १० ग. ड. झ. ट. विविधान्सौख्यान्. ११ ख. नार्यः. १२ क. विधास्यते.

भर्ता दशरथो यस्याः साधुश्च भरतः सुतः ॥ कथं नु साम्बा कैकेयी तादृशी क्रूरशीलिनी ॥३५॥
इत्येवं लक्ष्मणे वाक्यं स्नेहाद्भवति धार्मिके ॥ परिवादं जनन्यास्तमसहन्नाघवोऽब्रवीत् ॥ ३६ ॥
न तेऽम्बा मध्यमा तात गर्हितव्या कथंचन ॥ तामेवेक्ष्वाकुनाथस्य भरतस्य कथां कुरु ॥ ३७ ॥
निश्चिंताऽपि हि मे बुद्धिर्वनवासे दृढव्रता ॥ भरतस्नेहसंतप्ता बालिशीक्रियते पुनः ॥ ३८ ॥
संस्सराभ्यस्य वाक्यानि प्रियाणि मधुराणि च ॥ हृद्यान्यमृतकल्पानि मनःप्रह्लादनानि च ॥३९॥
कंदान्वहं समेष्यामि भरतेन महात्मना ॥ शत्रुघ्नेन च वीरेण त्वया च रघुनन्दन ॥ ४० ॥
इत्येवं विलपस्तत्र प्राप्य गोदावरीं नदीम् ॥ चक्रेऽभिषेकं काकुत्स्थः सानुजः सह सीतया ॥४१॥
तर्पयित्वाऽथ सलिलैस्ते पितृन्दैवतानि च ॥ स्तुवन्ति स्मोदितं सूर्यं देवताश्च समाहिताः ॥ ४२ ॥

एवानुकृतो न मातृस्वभाव इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ साधुशब्दस्य भर्तरि भरतेचान्वयः । तादृशीति पूर्व कैकेय्युक्तस्मरणं ॥३५॥ इत्येवमिति । अनेन लक्ष्मणः प्रत्युषे रामस्य ससीतस्य सरःस्नानादिक्लेशमालोक्य सुदुःखिततया कैकेयीं निन्दितुमुपक्रम्य झटितिनिन्दायां क्रियमाणायां रामः कुप्येदिति प्रथमं हेमन्तस्वभावं प्रस्तुत्य तत्प्रसङ्गेन भरतमुपक्षिप्य कैकेयीं निन्दतिस्मेति गम्यते । स्नेहात् रामस्नेहात् । परिवादं अपवादं । असहन् असहमानः ॥ ३६ ॥ मध्यमा सर्वदशरथपत्न्यपेक्षया । कथंचन प्रासङ्गिककथायामपि । मध्यमाम्बेति स्वामिमानद्योतनाय । इक्ष्वाकुनाथस्य राज्ञि स्वर्गं गते अस्मासु च वनं गतेषु पूर्वतरास्तकुलमर्यादास्थापकस्य ॥ ३७ ॥ वनवासे निश्चिता दृढव्रतापि मे बुद्धिः । भरते स्नेहसंतप्ता संती बालिशीक्रियते

बालबुद्धिरिव भवति । असंपूर्णेपि वनवासकाले तद्दर्शने संजातकुतूहला भवतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ स्नेहमेव प्रकाशयति—संस्सराभीत्यादिना । लोके कैश्चिदुक्तानि वाक्यानि प्रियाण्यपि कर्णकठोराणि भवन्तीति तद्वृत्तादासायाह—मधुराणीति । हृद्यानि हृदयादनपेतानि । अमृतकल्पानि शुभोदकाणि । इदानीमपि मनःप्रह्लादनानि ॥ ३९ ॥ कदेति भरतसाहित्याभावेन विद्यमानाभ्यां सीतालक्ष्मणाभ्यामपि विरहितमात्मानं मन्यते । भरतस्नेहातिशयप्रकारोयम् ॥ ४० ॥ इत्येवं विलपन् भरतस्नेहकृतानि बहूनि वाक्यानि जल्पन्नित्यर्थः । अभिषेकं स्नानं ॥ ४१ ॥ तर्पयित्वेति । ऋषितर्पणस्याप्युपलक्षणं । स्तुवन्ति स्म उपतस्थिरे । “ मित्रस्य—” इत्यादिमन्त्रैः । सीतात्वमन्त्रेण । देवताः संध्यादिदेव-

इत्यर्थः । धीडोदैवादिकस्यरूपं ॥ स० जितः प्राप्तः ॥ ३३ ॥ स० असहन्नितिपदव्यत्ययेन मत्प्रव्राजनं कैकेयीबुद्धिकृतं न भवतीतिसूच्यते । परस्मैपदतापिसंभवति । “ सएवार्यं नागस्सहतिकलमेभ्यःपरिभवं ” इत्यादिकौमुद्युक्तेः ॥ ३६ ॥ तनि० तामेव तस्मिन्पुरुषव्याघ्रइत्याद्युक्तां । इक्ष्वाकुनाथस्य “ आस्फोटयन्तिपितरः ” इत्यादिना इक्ष्वाकुभिःप्रार्थनीयस्य । भरतस्य पद्मपत्रेक्षणइत्याद्युक्तसद्गुणभरितस्य ॥ स० आमध्यमेतिच्छेदः । सुमध्यमेतितदर्थः । यद्वा यथातथाशब्दावध्याहार्यौ । तथाच यथाते मातामध्यमा सुमित्रा । मध्येमकारोयस्याइतियोगाद्वा । नगर्हितव्या तथेयमपिनगर्हितव्येत्यन्वयः ॥ ३७ ॥ तनि० वाक्यानि अर्थपरिपूर्णानि । प्रियाणि श्रवणप्रियाणि । मधुराणि “ माधुर्यसुकुमारता ” इत्याद्युक्तगुणवन्ति । एवं शब्दधर्मानुक्त्वाऽर्थधर्मानाह—हृद्यानीति । हृद्यानि हृदयाह्लादजननानि । अमृतकल्पानि शर्करामध्वादिवदत्यन्तभोग्यानि । मनःप्रह्लादनानि विजातीयप्रत्ययमूलतया आनन्दैकजनकानि ॥ यद्वा हृद्यानि हृदयंगमानि । “ बन्धनेचर्षौ ” इति यत्प्रत्ययः । वश्यमन्त्रवत्परहृदयबन्धनानीति यावत् ॥ ३९ ॥ तनि० रघुनन्दन शत्रुघ्नेन त्वयाचसहितेन भरतेन कदासमेष्यामि संगतो भविष्यामीति योजनीयं । चकारेण सीतासमुच्चयः । यावदनुरक्तमेलेनेपि एकानुरक्तविरहे सर्वानुरक्तविरहवार्तिर्जायते । तस्यैकस्यापि मेलने अपूर्वसर्वसुहृज्जनमेलनइवातिहर्षो जायतइति त्वयाचेति लक्ष्मणमेलनस्य सिद्धत्वेप्यसिद्धवत्कथनं भरतशत्रुघ्नविषयप्रेमातिशयेनेति भावः ॥ ४० ॥ इति षोडशस्तर्गः ॥ १६ ॥

[पा०] १ क—ट. क्रूरदर्शिनी. २ ड. छ.—ट. दृढव्रता. ३ ज. तेसा. ४ ग. वत्स. ५ घ. गर्हितास्यात्कथंचन. झ. गर्हितव्याकदाचन. ६ ड. झ. ट. निश्चितैव. ख. सुनिश्चिता. ७ ग. ड.—ट. कदाह्यहं. कदाप्यहं. ८ ग. तर्पयित्वा तु. तर्पयित्वा यथा आर्यं संपितृन्. ९ क. ग. ड. च. ज. झ. ट. सलिलैस्तैः. १० ग. न्देवता अपि. ख. झ. दैवतामपि. ११ ड. छ. घ. ट. दैवतांश्च. १२ क. ख. ड. च. छ. ज. ट. तथानघाः.

कृताभिषेकः स रराज रामः सीताद्वितीयः सह लक्ष्मणेन ॥

कृताभिषेको गिरिराजपुत्र्या रुद्रः सनन्दी भगवानिवेशः ॥ ४३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

गोदावरीतीरासीतालक्ष्मणाभ्यांसहपर्णशालामेत्यक्रुषिभिःसहसंभाषमाणंराममेत्यशूर्पणखातत्तत्त्वप्रश्नः ॥ १ ॥ रामेण स्वतत्त्वकथनपूर्वकंतांप्रतितत्त्वादिप्रश्नः ॥ २ ॥ तयारामंप्रतिस्वतत्त्वकथनेनस्वस्यभार्याभावेनस्वीकारप्रार्थनापूर्वकंसीतालक्ष्मणयोर्भक्षणप्रतिज्ञानम् ॥ ३ ॥

कृताभिषेको रामस्तु सीता सौमित्रिरेव च ॥ तस्माद्गोदावरीतीरात्ततो जग्मुः स्वमाश्रमम् ॥ १ ॥
आश्रमं तमुपागम्य राघवः सहलक्ष्मणः ॥ कृत्वा पौर्वाहिकं कर्म पर्णशालामुपागमत् ॥ २ ॥
उवास सुखितस्तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ लक्ष्मणेन सह आत्रा चकार विविधाः कथाः ॥ ३ ॥
स रामः पर्णशालायामासीनः सह सीतया ॥ विरराज महाबाहुश्चित्रया चन्द्रमा इव ॥ ४ ॥
तथाऽऽसीनस्य रामस्य कथासंसक्तचेतसः ॥ तं देशं राक्षसी काचिदाजगाम यदृच्छया ॥ ५ ॥
सा तु शूर्पणखा नाम दशग्रीवस्य रक्षसः ॥ भगिनी राममासाद्य ददर्श त्रिदशोपमम् ॥ ६ ॥
सिंहोरस्कं महाबाहुं पद्मपत्रनिभेक्षणम् ॥ आजानुबाहुं दीप्तास्यमतीव प्रियदर्शनम् ॥ ७ ॥
गजविक्रान्तगमनं जटामण्डलधारिणम् ॥ सुकुमारं महासत्त्वं पार्थिवव्यञ्जनान्वितम् ॥ ८ ॥

ताः ॥ ४२ ॥ रुद्रः सनन्दीत्युपमया दुष्प्रधर्षणत्वमुच्यते । रुद्रः सविष्णुर्भगवानिवेश इति न कचिदपि कोशे दृश्यते । कश्चिद्दृश्यत इत्याह तदा अभूतोपमेति युक्तमिति ज्ञेयं ॥ ४३ ॥ इतिश्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

एवं रामतपोविशेषद्योतनाय हेमन्तं प्रथमप्रवृत्तमुपवर्ण्य ततस्त्रिषु संवत्सरेष्वतीतेषु कदाचिच्चैत्रमासे प्रसक्तं भाविसकलराक्षसवधनिधानत्वेन शूर्पणखानुत्तान्तमुपक्षिपति सप्तदशे—कृताभिषेक इत्यादि । ततः अभिषेकान्तरभाविक्त्यान्तरं । आश्रमं तपोवनं । “तपोवने मठे ब्रह्मचर्यादावाश्रमोस्त्रियां” इति बाणः ॥ १ ॥ पूर्वाह्णे भवं पौर्वाहिकं ब्रह्मयज्ञादि नत्वभिकृत्यं । अनुदितहोमत्वेन तस्य सूर्योपस्थानानन्तरभावि-

त्वाभावात् । पर्णशालामुपागमत् आश्रमे पर्णशालातो बहिरेव कर्तव्यमनुष्ठाय वासस्थानमगमदित्यर्थः ॥ २ ॥ कथाः पुराणेतिहासकथाः । चकार उवाचेत्यर्थः । तथा चोक्तं धातुवृत्तौ “करोतिरभूतप्रादुर्भावे वर्तते अश्मानमितः कुरु पादं जले कुरु यः प्रथमः शकलः परापतेत् सस्मरुः कार्यः चोरंकारमाक्रोशतीत्यदौ अवस्थापननिर्मलीकरणोपादानोच्चारणादौ प्रयोगात् । चोरंकारमित्यत्र चोरशब्दमुच्चार्येत्यर्थः । नह्यत्र चोरः क्रियते । अर्थनिर्देशस्तूपलक्षणं ” इति ॥ ३ ॥ चित्रया चित्रानक्षत्रेण । चित्रापौर्णमास्यामितिभावः ॥ ४ ॥ रामस्यासीनस्य रामे आसीने ॥ ५ ॥ राक्षसीमृषिर्विशेषयति—सेति । राममासाद्य ददर्श रामं दृष्ट्वाआससादेत्यर्थः । समानकर्तृकत्वमात्रेत्यप् ॥ ६ ॥ सिंहोरस्कं सिंहशब्दः श्रेष्ठवाची विशालोरस्कमित्यर्थः ॥ ७ ॥ महासत्त्वं महाबलं । पार्थिवव्यञ्जनानि रा-

ति० पर्णशालां बाह्यां ॥ २ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. ड. च. ज.—ट. कृताभिषेकस्त्वगराज. २ क. ग. छ. ज. व. सर्वे. ३ क. ग. च. छ. ज. ज. मुपाविशत्. ४ ख. सहितः. ५ इदमर्थं क. ग. ड.—ट. पुस्तकेषु. विरराजमहाबाहुर्नित्यार्थात्परतः. तथासीनस्येत्यर्थात्पूर्वं दृश्यते. ६ क. सहचन्द्रमाः. ७ ड. ट. तदा. ८ घ. कामात्. ९ क.—घ. छ. ज. शूर्पणखी. १० क. मागम्य. ११ ड. झ. ट. दीप्तासंच. १२ ड. झ. ट. पत्रायतेक्षणं. १३ इदमर्थं ड. झ. ट. पाठेषुनदृश्यते.

राममिन्दीवरस्यामं कन्दर्पसदृशप्रभम् ॥ बभूवेन्द्रोपमं दृष्ट्वा राक्षसी काममोहिता ॥ ९ ॥
 सुमुखं दुर्मुखी रामं वृत्तमध्यं महोदरी ॥ विशालाक्षं विरूपाक्षी सुकेशं ताम्रमूर्धजा ॥ १० ॥
 प्रीतिरूपं विरूपा सा सुखरं भैरवस्वरा ॥ तरुणं दारुणा वृद्धा दक्षिणं वामभाषिणी ॥ ११ ॥
 न्यायवृत्तं सुदुर्वृत्ता प्रियमप्रियदर्शना ॥ शरीरजसमाविष्टा राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 जटी तापसरूपेण सभार्यः शरचापधृत् ॥ आगतस्त्वमिमं देशं कथं राक्षससेवितम् ॥
 किमागमनकृत्यं ते तत्त्वमाख्यातुमर्हसि ॥ १३ ॥
 एवमुक्तस्तु राक्षस्या शूर्पणख्या परंतपः ॥ ऋजुबुद्धितया सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ १४ ॥
 अनृतं न हि रामस्य कदाचिदपि संमतम् ॥ विशेषेणाश्रमस्थस्य समीपे स्त्रीजनस्य च ॥ १५ ॥
 आसीद्दशरथो नाम राजा त्रिदशविक्रमः ॥ तस्याहमग्रजः पुत्रो रामो नाम जनैः श्रुतः ॥ १६ ॥
 भ्राताऽयं लक्ष्मणो नाम यवीयान्मामनुव्रतः ॥ इयं भार्या च वैदेही मम सीतेति विश्रुता ॥ १७ ॥
 नयोगात्तु नरेन्द्रस्य पितुर्मातुश्च यच्चितः ॥ धर्मार्थं धर्मकाङ्क्षी च वनं वस्तुमिहागतः ॥ १८ ॥
 त्वां तु वेदितुमिच्छामि कैथ्यतां काऽसि कैस्य वा ॥ १९ ॥
 न हि तावन्मनोज्ञाङ्गी राक्षसी प्रतिभासि मे ॥ ईह वा किन्निमित्तं त्वमागता ब्रूहि तत्त्वतः ॥ २० ॥
 साऽब्रवीद्वचनं श्रुत्वा राक्षसी मदनादिता ॥ श्रूयतां राम वैक्ष्यामि तत्त्वार्थं वचनं मम ॥ २१ ॥

जलक्षणानि । कामकृतमोहहेतवो विशेषणानि ॥ ८
 —९ ॥ तस्यास्तस्मिन्मनःप्रवृत्तिं मुनिः परिहसति—
 सुमुखमित्यादिना । वृत्तमध्यं तनुमध्यं । विरूपाक्षी
 विकटनेत्री । सुकेशं नीलकेशं ॥ १० ॥ प्रीतिरूपं
 प्रियरूपं । प्रीयत इति प्रीतिः । विरूपा विकटरूपा ।
 सुखरं स्निग्धगम्भीरस्वरं तरुणं युवानं सौम्यं चेत्यर्थः ।
 दारुणेति प्रतियोगिनिर्देशात् दक्षिणं ऋजुभाषिणं ।
 वामभाषिणी वक्रभाषिणी ॥ ११ ॥ न्यायवृत्तं उचिता-
 चारं । शरीरजो मन्मथः ॥ १२ ॥ तापसरूपेण जटी का-
 मुरूपेण सभार्यः क्षत्रियरूपेण शरचापधृत् । राक्षस-
 सेवितं एतद्रूपासहैः सेवितमित्यर्थः ॥ १३ ॥ शूर्पणख्येति
 छान्दसौ ङीष्णत्वाभावौ । ऋजुबुद्धितया कुटिलेष्वप्य-
 कुटिलबुद्धितया ॥ १४ ॥ आश्रमस्थस्य तपोवनस्थस्य

॥ १५—१६ ॥ यवीयान् कनिष्ठः । अनुव्रतः अनु-
 सरणं व्रतं यस्य सः । वैदेही विदेहराजपुत्री ॥ १७ ॥
 मातुः कैकेय्याः । यच्चितः नियतः चोदित इति
 यावत् । धर्मकाङ्क्षी पितृवाक्यपालनरूपधर्मकाङ्क्षी ।
 धर्मार्थं तपोरूपधर्मसिद्धयर्थं । वनं वस्तुं यच्चितः सन्नि-
 हागत इत्यन्वयः ॥ १८ ॥ कासीति नामजातिप्रश्नः ।
 कस्येति पित्रादिविषयः प्रश्नः ॥ १९ ॥ तावत्
 कात्स्न्येन । मनोज्ञाङ्गी न भवसि मां प्रति राक्षसीति
 प्रतिभासि । यद्वा राक्षससेवित इति तद्वचनात् रा-
 क्षसीत्व मित्याशङ्क्य परिहरति । मनोज्ञाङ्गि त्वं
 राक्षसीति न प्रतिभासीति रामदर्शनकाले तथारूपं
 कृतवती कामरूपत्वात् । दुर्मुखीत्यादिकं वास्तवाभि-
 प्रायेण मुनिनोक्तमिति ज्ञेयं ॥ २० ॥ तत्त्वार्थं परमार्थं

ति० सुमुखमित्यादि । विषमालङ्कारोत्र ॥ १० ॥ ति० शूर्पणख्येति यौगिकं ॥ १४ ॥ शि० त्रिदशेषु देवेषु विक्रमः प्रसिद्धः
 पराक्रमो यस्य सः ॥ १६ ॥ ति० कस्यत्वं कस्येति शेषः । कासि किनामासि । कस्य वंशजेति शेषः ॥ १९ ॥ ति० राक्षसी
 एवं मनोज्ञत्वस्य कामरूपत्वं विनाऽसंभवात् । कामरूपत्वं च राक्षसत्वं विनानेति भावः ॥ २० ॥ ति० मदनादिता रामदर्श-
 नादिति शेषः ॥ २१ ॥

[पा०] १ क. च. छ. ज. सदृशं प्रभुं. २ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. प्रियरूपं. ३ ख.—ट. राममब्रवीत्. ४ ड. झ. ट.
 वेषेण. ५ घ. चापधृत्. ख. च.—ट. चापधृक्. ६ क. ग. च. छ. ज. ज. कार्यं. ७ क. ख. च. ज. ज. विशेषादाश्रम.
 ८ ड. झ. ट. कस्यत्वं. ९ क. काच. १० ग. छ. कस्यच. ११ ड. च. झ. ट. लंहि. १२ क. घ. प्रतिभाति. १३ च. छ. ज.
 इहैव. १४ ख. ज. मदनादिता. १५ ड. छ. ट. तत्त्वार्थं वैक्ष्यामि. च. ज. ज. वैक्ष्यामित्यर्थवचनं.

अहं शूर्पणखा नाम राक्षसी कामरूपिणी ॥ अरण्यं विचरामीदमेका सर्वभयंकरा ॥ २२ ॥
 रावणो नाम मे भ्राता बलीयात्राक्षसेश्वरः ॥ वीरो विश्रवसः पुत्रो यदि ते श्रोत्रमागतः ॥ २३ ॥
 प्रवृद्धनिद्रश्च सदा कुम्भकर्णो महाबलः ॥ विभीषणस्तु धर्मात्मा न तु राक्षसचेष्टितः ॥ २४ ॥
 प्रख्यातवीर्यो च रणे भ्रातरौ खरदूषणौ ॥ तानहं समतिक्रान्ता राम त्वा पूर्वदर्शनात् ॥
 समुपेताऽस्मि भावेन भर्तारं पुरुषोत्तमम् ॥ २५ ॥
 अहं प्रभावसंपन्ना स्वच्छन्दबलगामिनी ॥ चिराय भव मे भर्ता सीतया किं करिष्यसि ॥ २६ ॥
 विकृता च विरूपा च न चेयं सदृशी तव ॥ अहमेवानुरूपा ते भार्यारूपेण पश्य माम् ॥ २७ ॥
 इमां विरूपामसतीं करालां निर्णतोदरीम् ॥ अनेन ^{१३} ते सह भ्रात्रा भक्षयिष्यामि मानुषीम् ॥ २८ ॥
 ततः पर्वतशृङ्गाणि वनानि विविधानि च ॥ पश्यन्सह मया कान्त दण्डकान्विचरिष्यसि ॥ २९ ॥

॥ २१ ॥ कामरूपिणी इतोप्यधिकरूपधारणेसमर्था । सर्वभयंकरेति वक्ष्यमाणरतिप्रतिबन्धकनिवारणक्षम-
 तोक्ता ॥ १२ ॥ कासीति प्रभस्योत्तरमुक्त्वा कस्येत्यस्य
 प्रभस्योत्तरमाह—रावणइत्यादिना ॥ २३ ॥ कुम्भ-
 कर्णश्च मे भ्रातेत्यन्वयः । विभीषणस्तु तस्य विशेषोक्ति
 सोपि मे भ्रातेत्यर्थः । तं विशेषमाह—धर्मासेति ।
 धर्मात्मा धर्मस्वभावः । राक्षसचेष्टितो न जन्मना
 राक्षसोपि न राक्षसव्यापारइत्यर्थः ॥ २४ ॥ एतदे-
 शागमने निमित्तमाह—प्रख्यातेति । खरदूषणौ जन-
 स्थानस्थावितिशेषः । एवं भ्रातृकथनेन रामस्य स्वप-
 रिग्रहे भीतिर्माभूदित्याह—तानहमिति । अतिक्रान्ता

अतिक्रम्य वर्तमाना स्वच्छन्दचारिणीत्यर्थः । त्वा त्वां ।
 पूर्वदर्शनात् प्रथमदर्शनमारभ्य । अपूर्वदर्शनादिति वा
 छेदः । देवदानवमर्त्येष्वितः पूर्वमदृष्टत्वद्रूपदर्शनाद्धे-
 तोः । भावेन हृदयेन रत्याख्यभावेन वा । भर्तारं
 समुपेतास्मि तत्र हेतुः—पुरुषोत्तममिति ॥ २५ ॥
 सीतायां विद्यमानायां किंत्वयेत्यत्राह—अहमिति ।
 स्वच्छन्दबलगामिनी स्वेच्छानुगुणबलगमना च
 ॥ २६ ॥ सीतां निन्दति—विकृताचेति । विकृतेति
 विषमशरीरत्वमुच्यते ॥ २७ ॥ करालां विकृतां “करालो
 दन्तुरे तुङ्गे विशाले विकृतेपि च” इति वैजयन्ती ।
 निर्णतं निरतिशयेन नतं निम्नमुदरं यस्याः सा निर्ण-

ति० यदि ते श्रोत्रमागतः प्रायश्श्रुतएवभविष्यतीतिभावः ॥ २३ ॥ ति० खरदूषणौ विभीषणवन्निशिराअराक्षसस्वभावत्वाद्भो-
 क्तः । रावणादीन्वीर्येणसमतिक्रान्ता ततोधिका । अतस्तान्समतिक्रान्ता त्वदभिसरणेतन्निमित्तभयरहितेत्यावृत्त्यायोज्यं ॥ २५ ॥
 ति० प्रभावसंपन्ना प्रकृष्टेनभावेनशृङ्गारेणसंपन्ना । यद्वा प्रभावेण शक्त्यतिशयेनसंपन्ना ॥ २६ ॥ ति० आत्मनोदेवयोनिभे-
 दत्वेनानभिमतग्रहणसामर्थ्याभिमानेनस्वस्मिन्नामप्रवृत्तयेसीतादूषणमाह—विकृताचेति । विकृता मायास्वरूपतयापरिणा-
 माख्यविकारवती । विरूपा नानारूपोच्चावचकार्यकारिणी । अतएव शुद्धमुक्तस्वभावस्यतव नसदृशीतिपरमार्थः । अहमे-
 वानुरूपा उभयोरपिमायाधिष्ठातृत्वादित्यर्थः ॥ २७ ॥ ति० असतीं स्वपुरुषस्यदुस्तरानेकसंसारदत्तात् । कार्यरूपेणसतींच ।
 त्वयासहप्रौढ्यानिर्मेनुष्येवनेआगमनाच्चासतीं । सतीहिबृद्धानांश्ववादीनांसविधएव पातित्रत्यरक्षणायतिष्ठेदित्याशयः । ती०
 निर्णतोदरीं लंबोदरीं । स० मानुषीमितिभक्ष्यत्वेहेतुः ॥ शि० ननुसीतायाःकागतिरित्यत्राह—इमामिति । विरूपां मदी-
 स्तिस्वरूपविहीनां । असतीं सूक्ष्माङ्गत्वेनाविद्यमानामिव । अतएव करालां पतनभीत्युत्पादिकां । निर्णतोदरीं अतुन्दिलां ॥ २८ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. च. छ. ज. ञ. शूर्पणखी. २ घ. मेकाकीतुभयंकरा. ख. च. मेकाकीतुभयंकरी. ३ रावणो-
 नामेत्येकश्लोकस्यस्थाने ड. झ. ट. पाठेषु. रावणोनाममेभ्रातायदितेश्रोत्रमागतइत्यर्थमेवदृश्यते. ४ क. ख. ग. च. छ. ज.
 ञ. राक्षसोराक्षसाधिपः. ५ घ. छ. ज. सोयं. क. ख. च. योयं. ञ. साक्षाद्विश्रवसः. ६ अस्मिञ्श्लोके पूर्वोत्तरार्धयोः
 पौर्वापर्यं ड. ट. पाठयोर्दृश्यते. ७ क. ज. छ. ज. ञ. निद्रस्तु. ८ ख. घ. विभीषणश्च. ९ ड. झ. भर्तामे. १० छ. ज. ञ.
 जायारूपेण. ११ ड. इमामरूपां. १२ ग. च. छ. ज. ञ. करालीं. १३ क. ख. ग. ड. ट. सहते. १४ क. ख. ग.
 ड. झ. ट. कामी.

इत्येवमुक्तः काकुत्स्थः प्रहस्य मदिरेक्षणाम् ॥ इदं वचनमारेभे वक्तुं वाक्यविशारदः ॥ ३० ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

रामेण शूर्पणखां प्रतिस्वेन तदपरिग्रहे हेतूक्तपूर्वकं सोपहासं लक्ष्मणवरणचोदना ॥ १ ॥ लक्ष्मणेन सयुक्तयुपन्यासं चोदितया शूर्पणखया पुनारामं प्रतिस्वपरिग्रहप्रार्थनापूर्वकं सीताभक्षणोद्यमः ॥ २ ॥ रामचोदनया लक्ष्मणेन छिन्नकर्णेनासया शूर्पणखया खरसमीपगमनम् ॥ ३ ॥

तैतः शूर्पणखां रामः कामपाशावपाशिताम् ॥ स्वेच्छया श्लक्ष्णया वाचा सितपूर्वमथाब्रवीत् ॥ १ ॥
कृतदारोऽस्मि भवति भार्येयं दयिता मम ॥ त्वद्विधानां तु नारीणां सुदुःखा ससपत्नता ॥ २ ॥
अनुजस्त्वेष मे भ्राता शीलवान्प्रियदर्शनः ॥ श्रीमानकृतदारश्च लक्ष्मणो नाम वीर्यवान् ॥ ३ ॥
अपूर्वी भार्यया चार्थी तरुणः प्रियदर्शनः ॥ अनुरूपश्च ते भर्ता रूपस्यास्य भविष्यति ॥ ४ ॥

तोदरी ॥ २८—२९ ॥ तां मदिरेक्षणां मदयति
दर्पयतीति मदिरे तादृशमीक्षणं यस्यास्तां । मददर्प-
शोभनयोरित्यस्माद्धातोः “ इषिमदि—” इत्यादिना
किरच् प्रत्ययः । अत्रसार्धत्रिंशच्छ्लोकाः ॥ ३० ॥ इति
श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमे-
खलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने सप्तदशः
सर्गः ॥ १७ ॥

त्यहमित्यस्मिन्नर्थे निपातः । भवतीति शूर्पणखायाः
संबोधनं । इष्टत्वेन त्यक्तुमनर्हेत्याह—दयितेति ।
तर्हि “ तुल्योनेकत्रदक्षिणः ” इत्युक्तदक्षिणो भवे-
त्याशङ्क्याह—त्वद्विधानामिति । सुदुःखा सुतरां
दुःखकरी । सपत्न्या सहिता ससपत्नी तस्या भावः
ससपत्नता । “ त्वतल्लोर्गुणवचनस्य ” इति पुंवद्भावः ।
गुणत्वं चास्य न शुक्रतादिवत् किंतु कठिनत्वमित्या-
दिवद्भव्यत्वव्यावृत्तिः । अतः सपत्नीसाहित्यरूपगुणव-
चनत्वात्पुंवद्भावः ॥ २ ॥ अकृतदारः असहकृतदार
इत्यर्थः । “ न वितथापरिहासकथास्वपि ” इत्युक्तेः
“ अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन ” इत्युक्ते-
श्चाकृतदार इति नार्थः ॥ ३ ॥ पूर्वं भार्यासुखं ज्ञात-
मनेन पूर्वी “ पूर्वादिनिः ” इति इनिः । न पूर्वी

अथ खरक्रोधहेतुः शूर्पणखाविरूपकरणमष्टादशे ।
ततः तत्र पर्णशालायां । अथ शूर्पणखावचनानन्तरं ।
स्वेच्छया स्पष्टार्थया श्लक्ष्णया मृद्ध्या । काम एव पाशः
तेनावपाशितां संजातपाशां बद्धामित्यर्थः ॥ १ ॥
कृतदारः स्वीकृतभार्यः । करोतेरनेकार्थत्वात् । अस्मी-

टीका० मदिरेक्षणां रक्तलोचनां ॥ ३० ॥ इतिसप्तदशसर्गः ॥ १७ ॥

ति० स्वेच्छयैतिपाठे परिहासविनोदेनेत्यर्थः । अतएवस्मितपूर्वमितितीर्थः । स्वेच्छन्दासितिपाठोयुक्तः । स्वेच्छाचारिणी-
मित्यर्थः । स० स्वेच्छया स्वपतिलापेक्षया ॥ १ ॥ ति० कृतदारः ऊढभार्यः । इयंभार्यामम दयिता संनिहिताचेतिशेषः ।
ससपत्नता सशत्रुता । पत्युर्भार्यान्तरहिभार्यान्तरस्यशत्रुभूतंभवति । सपत्नीसाहित्यमितिवार्थः । अगुणवचनत्वेप्यार्षःपुंवद्भावः ।
सपत्नीशब्दश्चसपत्नप्रकृतिरूपिभर्तुर्द्वितीयभार्यायामेवरूढइतिध्येयं । शि० नन्विद्यंतुमयाभक्ष्यतइत्यतआह—दयितेति । अ-
तिप्रिया । एतेन न भक्षणयेतिसूचितं । ननुमयासहृदयमपितिष्ठित्वत्यतआह—त्वद्विधानामिति ॥ २ ॥ ती० “ गुरुणापि
समंहास्यं कर्तव्यं कुटिलं विमा ” इतिन्यायेन भ्रातृविषयमपिपरिहासप्रयोजयंत्रामोलक्ष्मणविषयत्वेनप्रवृत्त्याभासप्रत्यायकैस्तात्पर्येण
निवृत्तिप्रतिपादकैश्छिन्नशब्दैरुत्तरमनुभाषते—अनुजइत्यादिना । ति० अकृतदारः अकृतपरदारपरिग्रहइति धातूनामनेकार्थ-
त्वादसंनिहितदारइतिवाहदित्यर्थः । नहिरामोस्मिथ्याभूते । परिहासादौस्मिथ्याभाषणे न दोषइत्यनेनसूच्यतइतिवयं ॥ ३ ॥

शि० अकृतदारः न कृताः वनेस्वीकृता दारायेनसः । अतएवपूर्वी पूर्वभार्याभाववान् अतएवभार्ययाऽर्थप्रयोजनवांश्च
[पा०] १ अस्यार्धस्यवैपरिलेनेकमर्धं ततोऽधिकमर्धद्वयं च क. ख. पाठयोर्दृश्यते. इत्येवमुक्त्वाकाकुत्स्थं प्रहस्यमदिरेक्षणा ।
देवीलक्ष्मणमध्येतुवभूवावस्थितापुनः । संप्रहासनिमित्तंतुरामःशूर्पणखांततःइति. २ क. ग. छ. ज. न. मदिरेक्षणाः. ३ क.
ग. ड. च. ज.—ट. तांतु. ४ क. शूर्पणखी. ५ क. ख. ड.—ट. स्वेच्छया. ६ च. ज. ट. सुदुःखाच. ख. सुदुःखाहि.
७ ख. च. ज. अपूर्वभार्यया. घ. अपूर्वभावोभार्यार्थी. च. शीलवान्प्रिय. ८ घ. रूपस्यच.

एनं भज विशालाक्षि भर्तारं भ्रातरं मम ॥ असपत्ना वरारोहे मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ ५ ॥
 इति रामेण सा प्रोक्ता राक्षसी काममोहिता ॥ विसृज्य रामं सहसा ततो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ६ ॥
 अस्य रूपस्य ते युक्ता भार्याऽहं वरवर्णिनी ॥ मया सह सुखं सर्वान्दण्डकान्विचरिष्यसि ॥ ७ ॥
 एवमुक्तस्तु सौमित्री राक्षस्या वाक्यकोविदः ॥ ततः शूर्पनखीं स्मित्वा लक्ष्मणो युक्तमब्रवीत् ॥ ८ ॥
 कथं दासस्य मे दासी भार्या भवितुमिच्छसि ॥ सोहमार्येण परवान्भ्रात्रा कमलवर्णिनि ॥ ९ ॥
 समृद्धार्थस्य सिद्धार्था मुदितामलवर्णिनी ॥ आर्यस्य त्वं विशालाक्षि भार्या भव यवीयसी ॥ १० ॥
 एनां विरूपामसतीं करालां निर्णतोदरीम् ॥ भार्यां वृद्धां परित्यज्य त्वामेवैष भजिष्यति ॥ ११ ॥
 को हि रूपमिदं श्रेष्ठं संत्यज्य वरवर्णिनि ॥ मानुषीषु वरारोहे कुर्याद्भावं विचक्षणः ॥ १२ ॥
 इति सा लक्ष्मणेनोक्ता कराला निर्णतोदरी ॥ मन्यते तद्वचस्तथ्यं परिहासाविचक्षणा ॥ १३ ॥
 सा रामं पर्णशालायामुपविष्टं परंतपम् ॥ सीतया सह दुर्धर्षमब्रवीत्काममोहिता ॥ १४ ॥

अपूर्वी चिरादज्ञातभार्यासुख इत्यर्थः । अतएव भार्याया अर्थी प्रयोजनवान् । इदं वचनद्वयं स्वभार्या-विषयकान्तराशयेन प्रयुक्तं । अनुरूपश्च ते भर्तेत्यत्र अभर्तेति च्छेदेनान्तराशयः । रूपस्यास्य कुत्सितस्य रूपस्येत्यर्थः ॥ ४ ॥ विशालाक्षी वर्तुलतया विशालाक्षीत्वमपि गम्यते । अर्कप्रभा मेरुं यथा भजति तथेत्यन्वयः । अर्कप्रभा मेरुं प्राप्ता यथा निवर्तते तथेत्यर्थः । एवं रामो दयालुतया स्वस्मिन्काममोहेन प्राप्तायाः स्त्रियाः सहसा धिक्कारेण दुःखं मा भूदिति परिहासकथां प्रवर्तयामास ॥ ५—७ ॥ शूर्प इव नखो यस्याः सा शूर्पनखी संज्ञाया अविवक्षितत्वात् “स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्” इति ङीष् । असंज्ञात्वादेव “पूर्वपदात्संज्ञायां—” इति णत्वाभावः ॥ ८ ॥ दासस्य मे भार्या भूत्वा कथं दासी भ-

वितुमिच्छसि । कस्य दासस्त्वमित्यत्राह—सोहमिति । अहमार्येण ज्येष्ठेनभ्रात्रा । परवान् नाथवान् । “दुरा-नासोत्तमाः पराः” इत्यमरः । तस्य दासोहमित्यर्थः । अकमलवर्णिनीत्यपि च्छेदः ॥ ९ ॥ सिद्धार्था सिद्धनिवृत्तिः । “अर्थोभिधेयैरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु” इत्यमरः । अमुदिता मलवर्णिनीत्यपि । यवीयसी कनिष्ठा हीना च ॥ १० ॥ सीतायां विद्यमानायां कथं मां परिग्रहीष्यसीत्यत्राह—एनामिति । एतादृशावस्थां त्वामेव परित्यज्य सीतां भजिष्यतीति हार्दोर्थः । असतीं अप्रशस्तामिति सीतापक्षे । अतो नपुरः स्फूर्तिकदोषः । करालां दन्तुरां । निर्णतं निरतिशयं उदरं यस्यास्तां ॥ ११ ॥ कोहीति । विपरीतलक्षणा ॥ १२ ॥ परिहासाविचक्षणा परिहासानभिज्ञा ॥ १३ ॥ पर्णशालायामित्यनेन लक्ष्मणो बहिरेव स्थित इति गम्यते

यदिभविष्यतितदाभर्तोभविष्यति । भविष्यतीत्यावर्तते ॥ ती० अपूर्वभार्यायाचार्थीतिपाठेअयमर्थः । अपूर्वा नूतना या भार्या तामेवार्थयतीति साच त्वमेवभविष्यसीतिपरिहासानुकूलःप्रातीतिकोर्थः । अन्तराशयस्तु अकृतदारः अकृतपरदारपरिग्रहः असंनिहितभार्योवा । अपूर्वभार्याया प्रथमभार्यैवैवार्थी चरितार्थः । शीलवान् एकपत्नीव्रतशीलः । प्रियदर्शनः प्रियेषुमित्रेषुदर्शनंदृष्टिर्वस्य सतथोक्तः । तेअभर्तेतिच्छेदः । अनुरूपः स्वभार्यानुरूपइतियावत् । अस्यरूपस्य योग्यइतिशेषः । भविष्यति काकादरेणनभविष्यतीत्यर्थः । यद्वा अस्यरूपस्यानुरूपोभविष्यतीतिकाकुः ॥ ४ ॥ ती० भर्तारं महास्यकर्मणाऽस्मत्पोषकमित्यन्तराशयः ॥ ५ ॥ स० सहसेल्यव्ययं प्रथमैकवचनंच । बलात्कारेण हसेनहासेनसहितेतिचार्थः ॥ ६ ॥ स० आर्येणपरवान् आर्याभिन्नपरवान् कमलवर्णिनि कमलसदृशवर्णवति । पुण्डरीकवद्यशस्त्रिनीतिवा । “वर्णोरूपयशोक्षरे” इतिविश्वः ॥ ९ ॥ स० अमलवर्णिनि शुद्धाक्षरालापे ॥ १० ॥ ती० वस्तुतस्तुविरूपां विशेषरूपां त्रिलोकसुन्दरीमित्यर्थः । असतीं नविद्यतेअन्यासतीयस्यास्तां । परमपतिव्रतेत्यर्थः । करालां उन्नतां । “करालोदन्तुरेतुङ्गेदारुणेपिचकथ्यते” इतिनिघण्टुः । निर्णतोदरीं निर्णतनिम्नंउदरंयस्यास्सातां ।

[पा०] १ ख. सुप्रोक्ता. २ च. छ. ज. ज. सहसारां. ३ च. ज. शूर्पणखां. ४ क. ख. ग. वाक्यं घ. युक्ति. ५ च. छ. ज. ज. वरवर्णिनी. क. कामरूपिणी. ६ ड. झ. ज. ट. एतां. ७ क. ख. घ. वृद्धाभार्या. ८ च. छ. ज. ज. रतिकुर्याद्विचक्षणः. ९ ख. च. छ. ज. कराली. १० ड. झ. ट. तद्वचस्सत्यं. छ. ज. तद्वचःपथ्यं.

एनां विरूपामसतीं करालां निर्गतोदरीम् ॥ वृद्धां भार्यामवष्टभ्य मां न त्वं बहुमन्यसे ॥ १५ ॥
 अद्येमां भक्षयिष्यामि पश्यतस्त्व मानुषीम् ॥ त्वया सह चरिष्यामि निःसपत्ना यथासुखम् ॥ १६ ॥
 इत्युक्त्वा मृगशावाक्षीमलातसदृशेक्षणा ॥ अभ्यधावत्सुसंकुद्धा महोल्का रोहिणीमिव ॥ १७ ॥
 तां मृत्युपाशप्रतिमामापतन्तीं महाबलः ॥ निगृह्य रामः कुपितस्ततो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १८ ॥
 क्रूरैरनार्यैः सौमित्रे परिहासः कथंचन ॥ न कार्यः पश्य वैदेहीं कथंचित्सौम्य जीवतीम् ॥ १९ ॥
 इमां विरूपामसतीमतिमत्तां महोदरीम् ॥ राक्षसीं पुरुषव्याघ्र विरूपयितुमर्हसि ॥ २० ॥
 इत्युक्तो लक्ष्मणस्तस्याः कुद्धो रामस्य पार्श्वतः ॥ उद्धृत्य खड्गं चिच्छेद् कर्णनासं महाबलः ॥ २१ ॥
 निःकृत्तकर्णनासा तु विखरं सा विनद्य च ॥ यथागतं प्रदुद्राव घोरा शूर्पणखा वनम् ॥ २२ ॥
 सा विरूपा महाघोरा राक्षसी शोणितोक्षिता ॥ ननाद विविधान्नादान्यथा प्रावृषि तोयदः ॥ २३ ॥
 सा विक्षरन्ती रुधिरं बहुधा घोरदर्शना ॥ प्रगृह्य बाहू गर्जन्ती प्रविवेश महावनम् ॥ २४ ॥
 ततस्तु सा राक्षससंघसंवृतं खरं जनस्थानगतं विरूपिता ॥
 उपेत्य तं आतरमुग्रदर्शनं पपात भूमौ गगनाद्यथाऽशनिः ॥ २५ ॥
 ततः सभार्यं भयमोहमूर्च्छिता सलक्ष्मणं राघवमागतं वनम् ॥
 विरूपणं चात्मनि शोणितोक्षिता शशंस सर्वं भगिनी खरस्य सा ॥ २६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

॥ १४ ॥ अवष्टभ्य अवलम्ब्य ॥ १५ ॥ पश्यतस्त्व त्वयि पश्यति । निःसपत्ना निष्प्रतिबन्धिका ॥ १६ ॥ अलातसदृशेक्षणा निर्वालकाष्टाभितुल्येक्षणा । उल्का निर्गतज्वाला सा चोत्पातकालभाविनी प्रकृते विवक्षिता ॥ १७ ॥ निगृह्य हुंकारेण प्रतिषिध्य ॥ १८ ॥ अनार्यैः दुर्जनैः । कथंचिज्जीवतीं शूर्पणखायाः क्रौर्यमालोक्य कथंचित्त्वास्थ्यमापन्नां ॥ १९ ॥ पूर्वमेव विरूपां पुनर्विरूपयेति भावः । एतावत्पर्यन्तमपराधाभावात्तूष्णीं स्थितं अद्य सीताक्रमणव्याजेनेमां विरूपयेत्यर्थः ॥ २० ॥ तस्याः कर्णनासमित्यन्वयः ।

प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । रामे वद्धभावाया अपि शूर्पणखायास्तदीयापचारेण हानिर्जातेत्यनुसन्धेयं ॥ २१ ॥ यथागतं आगतमार्गमनतिक्रम्य । वनं प्रदुद्रावेति संबन्धः ॥ २२ ॥ शोणितोक्षिता रक्तेन सिक्ता । नादाननाद नादांश्चकारेत्यर्थः । ओदनपाकं पचतीतिवत् । प्रावृषि वर्षाकाले ॥ २३ ॥ विसरन्ती खवन्ती । रुधिरं रक्तं । प्रगृह्य उद्यम्य ॥ २४ ॥ तं रामवध्यत्वेन प्रसिद्धं । यथाऽशनिः अशनिरिव । गगनात् भूमौ पपात ॥ २५ ॥ उत्तरसर्गार्थमेकेन संगृह्णाति—ततः सभार्यमिति । भयजो मोहो भयमोहः निःसंज्ञता

तनुमध्यामित्यर्थः । वृद्धां ज्ञानशीलगुणवृद्धामित्यर्थः ॥ ११ ॥ ति० अनार्यैः परिहासो न कथमपि कार्य इत्यत्रानुभवं प्रमाणयति । पश्यवैदेहीं भक्षयितुमुद्युक्ता । अस्मत्कृतपरिहासदोषादिति शेषः । हेसौम्य कथंचिज्जीवतीमेवेत्युत्तरश्लोकान्वयि ॥ कतक० इदं परिहासेनाप्यनृतवचनं सत्यनिष्ठस्य रामस्य सर्वानर्थमूलं । मूलाविद्यायां मायायां बीजावेशमूलं च ॥ १९ ॥ टीका० कर्णनासमित्युपलक्षणं । स्तनोष्ठमपीत्यर्थः । उक्तंच भारते “ निःकृत्तकर्णनासोष्ठांचकाररघुनन्दनः ” इति । स्कान्दे च “ लक्ष्मणस्तूर्णमुत्थाय करवालेन वीर्यवान् । कर्णोस्तनौ नासिकांच अच्छिन्नद्रामशासनात् ” । स० कर्णनासे इति पाठे छान्दसएकवद्भावाभावः । यद्वा कर्णं नासांच कर्णनासं । कर्णनासांच कर्णनासांच कर्णनासे इत्येकशेषाद्विवचनोपपत्तिः ॥ २१ ॥ ति० अत्रेदंबोधं—दशवर्षमनोत्तरं पुनस्सुतीक्ष्णाश्रमगमनं रामस्य । तत्र च वर्षाकालापगमपर्यन्तं स्थित्वा किंचिच्छिष्टे एकादशेऽगस्त्याश्रमगमनं । ततो वर्षाकालारंभे पञ्चवय्यावासः । “ मयूरनादितारम्याः ” इति तत्रोक्तेः । एवं वसतस्तस्य शरद्व्यापये हेमन्तर्तुः प्रविष्ट इत्युक्तेरत्र द्वादशवर्षपूर्तिः । “ पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ द्वावधि-

[पा०] १ ख.—च. ज.—ट. इमां. २ ड. झ. ट. नमालं. च. छ. ज. मालं. ३ ड. निःसपत्नी. ४ ड. झ. ट. अभ्यगच्छत्. ५ ट. प्रगृह्य. ६ क.—ट. पश्यतः. ७ ड. झ. ज. ट. कर्णनासे. ८ ख. ग. घ. विकृत्त. ९ च. छ. ज. महानादा. १० ड. झ. ट. सुप्रतेजसं.

एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

खरेण शूर्पणखाप्रतितद्वैरूप्यकारिजनप्रभे तयातंप्रति रामवृत्तान्तकथनपूर्वकंतच्चोदनयालक्ष्मणेनस्वस्यवैरूप्यकरणोक्तिः ॥ १ ॥ खरेण रामलक्ष्मणवधंचोदितैश्चतुर्दशभीराक्षसैः शूर्पणखयासह रामाश्रमाभिगमनम् ॥ २ ॥

तां तथा पतितां दृष्ट्वा विरूपां शोणितोक्षिताम् ॥ भगिनीं क्रोधे संतप्तः खरः प्रपञ्च राक्षसः ॥ १ ॥
उत्तिष्ठ तावदाख्याहि प्रमोहं जहि संभ्रमम् ॥ व्यक्तमाख्याहि केन त्वमेवैरूपा विरूपिता ॥ २ ॥
कैः कृष्णसर्पमासीनमाशीविषमनागसम् ॥ तुदत्यभिसमापन्नमङ्गुल्यग्रेण लीलया ॥ ३ ॥
कैः कालपाशमासज्य कण्ठे मोहान्न बुध्यते ॥ यस्त्वामद्य समासाद्य पीतवान्विषमुत्तमम् ॥ ४ ॥
बलविक्रमसंपन्ना कामगा कामरूपिणी ॥ इमामवस्थां नीता त्वं केनान्तकसमा गता ॥ ५ ॥
देवगन्धर्वभूतानामृषीणां च महात्मनाम् ॥ कोयमेवं विरूपां त्वां महावीर्यश्चकार ह ॥ ६ ॥
न हि पश्याम्यहं लोके यः कुर्यान्मम विप्रियम् ॥ अन्तरेण सहस्राक्षं महेन्द्रं पाकशासनम् ॥ ७ ॥

तेन मूर्च्छिता व्याप्ता । राघवं वनमागतं शशंस आत्मविरूपणंच सर्वं शशंस समूलं शशंसेत्यर्थः । खरस्य भगिनी सपत्नीमातृपुत्रत्वान्मातृष्वसेयत्वाच्चेति पूर्वमुपपादितं ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

अर्थ खरवधमूलभूतः खरक्रोध उच्यते एकोनविंशे । भगिनीं ज्येष्ठां ॥ १ ॥ प्रमोहो विसंज्ञता । संभ्रमश्चित्ताप्रतिष्ठा । एवंरूपा यथा भवसि तथा विरूपितेत्यर्थः ॥ २ ॥ उत्तरकाल एवापकर्तुरनिष्ठावाप्तिं सूचयन्पृच्छति—क इति । कृष्णेण मोघविषत्वव्यञ्जनाय । आसीनं निश्चलमित्यर्थः । आशिषि दंष्ट्रायां विषं यस्येति सर्पविशेषणं । पृषोदरादित्वात्सकारलोपः । “आशीरुरगदंष्ट्रायां प्रियवाक्याभिषङ्गयोः” इति

निघण्टुः । ईकारान्तोऽप्याशीशब्दोक्तिः । तुदति व्यथयति । अभिसमापन्नं अभिमुख्येनागतमिति शीघ्रप्रतीकारमूलं । अङ्गुल्यग्रेण लीलयेति प्रभावानभिज्ञत्वोक्तिः । अनेन स्वस्य लीलया सद्यः प्रतीकारसामर्थ्यं द्योतितं ॥ ३ ॥ पुनरपि स्वमहिमानं प्रकटयन् शूर्पणखां चाश्रासयन्पृच्छति—कः कालेति । यः कण्ठे कालपाशं मृत्युपाशं । आसज्य आवध्य । न बुध्यते उत्तररक्षणे स्वमरणं न जानातीत्यर्थः । यश्च त्वां आसाद्य प्राप्य । उत्तमं विषं कालकूटं पीतवान् सक इत्यन्वयः । अत्र आसादनशब्देन विरूपकरणमुच्यते । त्वदासादनरूपं विषमित्यर्थः ॥ ४ ॥ अथ विस्मयेन पृच्छति—बलेति । इतो गता त्वं केनेमामवस्थां नीतेत्यन्वयः ॥ ५ ॥ देवेत्यादि । निर्धारणे षष्ठी । देवादीनां मध्ये । अयं एतादृशकार्यकर्ता कः एवं विरूपां चकार ॥ ६ ॥ स्वनिश्चयमाह—नहीति । अत्रतमित्यध्याहार्य । तस्य

कमासकौ” इत्युक्तेर्मागंशुक्लैकादश्यात्रयोदशारंभः । अतएव पादोक्तं—“तत्र तु द्वादशाब्दानि रामस्य अतिचक्रमुः । कस्मिंश्चिदथ काले तु राक्षसी कामरूपिणी । तत्र शूर्पणखा भेजे राघवं रावणानुजा” इति केचित् । अन्येतु त्रयोदशे किञ्चिदवशिष्टे शूर्पणखागमनं ततो माघे सीताहरणमित्याहुः । भारतेयुषिष्ठिरवनवासस्याधिकमासं गृहीत्वा स्वर्गोत्सवमाप्तेः । “पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासावुपजायतः । एषामभ्यधिकमासाः पञ्चचद्वादशक्षपाः । त्रयोदशानां वर्षाणामिति मेव तैत्तिरीयैः” इति भीष्मोक्तत्वात्तद्वीत्याऽत्रापितथैवोचितमिति पूर्वव्याख्यैव युक्तेति मम भाति । यत्तु तत्र त्रयोदशाब्दानिरामस्य अतिचक्रमुरिति पादोक्तं किञ्चित् तत्रापि प्रवेशमात्रेण तदतिक्रमव्यवहारः । यथान्येतु वादिनामर्धावस्थितौ तदव्यवहार इति बोध्यं । प्रचुरस्तु द्वादशाब्दानां त्वेव पाठः ॥ टीका० सर्गफलं—

“कर्णनासापहारं च शृण्वतां पठतामपि । न जातु मानभङ्गस्याद्रघुनाथप्रसादतः” इति स्कान्दे ॥ २६ ॥ इत्यष्टादशसर्गः ॥ १८ ॥
ती० बलं आत्मशक्तिः । विक्रमः पराभिभवनसामर्थ्यं ॥ ५ ॥ ती० अमरेष्विति । अत्र महेन्द्रशब्दो विशेष्यं । पाकशासनं ।
[पा०] १ क. ख. ग. तदा. २ ग. क्रोधसंरक्तः. ख. कोपसंतप्तः. ३ व्यक्तमाख्याहीत्यर्थं मारभ्य देवगन्धर्वभूतानामित्यर्थपर्यन्तं विद्यमानानामग्नानामर्धानां पौर्वापर्यं च. छ. ज. ज. पुस्तकेषु. यस्त्वामद्य. बलविक्रमसंपन्ना. इमामवस्थां. देवगन्धर्व. व्यक्तमाख्याहि. कः कृष्णसर्प. तुदत्यभि. कः कालपाशं. एवंक्रमेण दृश्यते. ४ ड. छ. रूपविरूपिता. ५ घ. कृतान्तसममापन्नं. ६ च. छ. ज. झ. ज. ट. कालपाशं समासज्य. ७ क. ख. घ. मता. ८ ख. सुमहात्मनां. ९ क—ट. महावीर्यस्त्वाविरूपां. १० क. ग. ड—ट. अमरेषु.

अद्याहं मार्गणैः प्राणानादास्ये जीवितान्तकैः ॥ सलिले क्षीरमासक्तं निष्पिबन्निव सारसः ॥ ८ ॥
 निहतस्य मया संख्ये शरसंकुत्तमर्मणः ॥ सफेनं रुधिरं रक्तं मेदिनी कस्य पास्यति ॥ ९ ॥
 कस्य पत्ररथाः कायान्मांसमुत्कृत्य संगताः ॥ प्रहृष्टा भक्षयिष्यन्ति निहतस्य मया रणे ॥ १० ॥
 तं न देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ॥ मयापकृष्टं कृपणं शक्तास्त्रातुमिहाहवे ॥ ११ ॥
 उपलभ्य शूनैः संज्ञां तं मे शंसितुमर्हसि ॥ येन त्वं दुर्विनीतेन वने विक्रम्य निर्जिता ॥ १२ ॥
 इति भ्रातुर्वचः श्रुत्वा क्रुद्धस्य च विशेषतः ॥ ततः शूर्पणखा वाक्यं सबाष्पमिदमब्रवीत् ॥ १३ ॥
 तरुणौ रूपसंपन्नौ सुकुमारौ महाबलौ ॥ पुण्डरीकविशालाक्षौ चौरकृष्णाजिनाम्बरौ ॥ १४ ॥

गर्वविशेषद्योतनाय इन्द्रस्य विशेषणद्वयं ॥ ७ ॥
 प्राणान् तस्येति शेषः । जीवितान्तकैः शत्रुजीवितवि-
 नाशकरैः । मार्गणैः बाणैः । सारसः हंसविशेषः
 ॥ ८ ॥ संख्ये युद्धे । शरसंकुत्तमर्मणः बाणच्छिन्नमर्म-
 स्थलस्य । सफेनं प्राणवायुनिर्गमनकालिकफेनसहितं ।
 रक्तं रक्तवर्णं । अचिरप्रवृत्तत्वमनेनोच्यते । मेदिनी
 भूमिः ॥ ९ ॥ पत्ररथाः पक्षिणः । कायात् देहात् ।

उत्कृत्य उच्छिद्य । संगताः संघशः समवेताः ॥ १० ॥
 मया आहवे अपकृष्टं आकृष्टं इहेति युद्धसन्निधानोक्तिः
 ॥ ११ ॥ उपलभ्य प्राप्य । दुर्विनीतेन दुर्जनेन ।
 विक्रम्य शौर्यं कृत्वा ॥ १२ ॥ विशेषतः अतिशयेन ।
 क्रुद्धस्य कृतक्रोधस्य ॥ १३ ॥ ननु व्यक्तमाख्याहि
 केन त्वमेवंरूपा विरूपितेति पृच्छन्तं खरं प्रति
 “ पुत्रौ दशरथस्यास्तां भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ” इत्येव

सहस्राक्षशब्दोविशेषणे । एतेषुषष्ठ्यर्थेद्वितीया । यथामहेन्द्रस्येतिदृष्टान्तः । पाकं पाकाख्यं वृत्रासुरभ्रातरं शासितवानिति पाकशा-
 सनः । अन्तरेण सहस्राक्षमिति पाठे महेन्द्रमन्तरेण इन्द्रं विना । कोमलविप्रियंकुर्यात् तं न हि पश्यामीत्यन्वयः । ति० महेन्द्रमित्य-
 स्यान्तरेण विशेषः । मनुष्यादीनां तु स्वाप्रियकरणे संभावनैव नेति भावः ॥ ७ ॥ ति० जीवितान्तकैः जीवितस्यान्तं गमयन्ति प्रापय-
 न्ति तैः । तृषयानिष्पिबन् सारसो हंसो यथा सलिले आसक्तं क्षीरमादत्ते एवं प्राणानादास्य इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ती० श्रीरामचन्द्रे दोषा-
 णामभावाद्गुणोक्त्येवं तद्वोधयति—तरुणावित्यादि ॥ तनि० एतदुत्रावेतन्नामकावितिवक्तव्ये सौन्दर्यवर्णनमस्यावैरूप्यप्राप्ता-
 वपिवैराग्योत्पत्त्यभावेन । काममोहितत्वादवशा भ्रातुस्संनिधाववाच्यमपि हृदयमेवाह ॥ विषयाभिनिवेशवन्तो ह्यनुकूलप्रतिकूल-
 विचारमन्तरेण प्रथमं मनसि यल्लभन्त देवानुवदन्ति ॥ यद्वा “ सर्वाणिरूपाणि विचित्राक्षीरः नामानि कृत्वा ” इति वत्प्रथमं रूपोदाहरणं ।
 अथवा सुसमत्तकुपितानां भावज्ञानं दृष्टमिति कुपितत्वाद्भावज्ञानं प्रकाशितं । यद्वा एवंप्राक्षासावास्वनप्रवेशविरूपकरणाभ्यां तौ बलि-
 छाविति माभैषीः किंतु मृदुप्रकृतिकावित्युच्यते । यद्वा “ युवाकुमारं ” इत्यादि वेदान्तसिद्धमर्थं प्राक्षस्याच्छेत् । “ व्यक्तमेषमहायो-
 गी ” इति मन्दोदरीवत् परलंखलमुक्तवेषं स्नेहसु दशरथादिभिः कार्यः तद्विशेषेण राक्षसा जातं ज्ञानं स्नेहश्चेत्युभयं रघुनन्दनसौ-
 न्दर्यवैलक्षण्यमहिमैति ज्ञेयं । ननु रूपसंपदाप्रथमं तरुणत्वादिविशेषणविशिष्टेश्रीरामेभावानुबन्धः । लक्ष्मणे तु विरूपकरणाद्वेषः । उ-
 भयोः प्राधान्येन प्रहणं कथमिति चेत् परस्परस्य सदृशाविति तारुण्यादिसामान्याद्रामप्रत्याख्याने लक्ष्मणे पि भावबन्धनात् रामेणापिकर्ण-
 नोसच्छेदाभ्यनुज्ञानेन द्वेषसाम्याच्च न दोषः । ताभ्यामुभाभ्यामिमामवस्थां संप्राप्तेति वक्ष्यति । कथं युगपदेकस्याद्वयोर्भावबन्धो
 जातः । ज्येष्ठकनिष्ठभावानुसंधानेन पितारुण्यवैषम्यं । तेनोभयत्रैकधा (दा) भावबन्धः तारुण्यैक्येति रूपवैषम्ये अन्यथा भावबन्धस्या-
 त्तत्त्वेत्याह । रूपसंपन्नौ । लोके मन्मथादिभिः रूपापेक्षया यथाप्रार्थनीयौ भवेतां तथा रूपसमृद्धौ एतदङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवलेखा-
 न्नयाखलमदनोरूपवान् । “ रूपदाक्षिण्यसंपन्नः प्रसूतः ” इत्युक्तीत्या उत्पत्तिः सिद्धरूपसमृद्धौ ननु वय उपचितरूपसमृद्धौ । “ रामे-
 तिरामेतिसदैव बुद्ध्या विचार्यवाचा ब्रुवती तमेव ” इत्येतादृशातिव्यामोहजनकरूपसंपन्नौ । सुकुमारौ आलिङ्गने काठिन्यरहितावयवौ
 पुष्पसमुदायालिङ्गनवत् । अतएव शिरीषपुष्पसाम्यं । सौकुमार्यप्रयुक्तदौर्बल्यं परिहरति—महाबलाविति । बलमनुभवसाम-
 र्थ्यं । तेन “ रामस्तु सीतायासार्धं विजहार बहून्तून् ” इत्युक्तीत्याऽनवरतकान्तानुभवसंभवे विबलहानिराहिल्यमुक्तं । एतेन
 राक्षसजातिप्रयुक्तकठिनप्रकृतियुक्ताया अपि स्वस्याः समरतिप्रदानसामर्थ्यमभिप्रेतं । स्त्रीणां तु स्वानुभवविशेषैः पुरुषोजेतव्य इति म-
 नोरथः । तमतिक्रम्य स्वबलाधिक्येन क्रीडायां स्त्रियं यो जयति स महाबलः । पुण्डरीकविशालाक्षौ अवयवानां सौन्दर्यसमीपगमने-
 सम्यक्प्रकाशते । नेत्रे तु दूरे स्फुटं प्रकाशते । यद्वा पुण्डरीकं सितांभोजं । अनेन सलगुणप्रचुरतादृष्टिप्रसन्नतोच्यते न तु महापुरुष-
 लक्षणोपयुक्तरकान्तत्वं कनीनिकानैल्यं च निवार्यते । अथवा मनुष्यावतारेण परल्लगोपनेपि “ कप्यासं पुण्डरीकाक्षं ” इत्युक्तपुण्ड-
 रीकाक्षलं प्रकाशत एव । किंच क्षीरसमुद्रवेत्रविशाललंकाभीर्यकेनापि निश्चेतुमशक्यं लोकरीत्या पुण्डरीकसाम्यमुक्तं । वस्तुतस्तु
 [पा०] १ झ. जीवितान्तकैः. २ ड. सफेनरुधिरं. ३ ड. झ. ट. कस्य. ४ ड. झ. ट. पातुमिच्छति. ५ घ. मुद्धस्य.
 ६ ड—ट. त्रातुं महाहवे. ७ च. ज. न. ततः. ८ क.—घ. निष्क्रम्य.

वक्तव्ये तरुणावित्यादिना रामादिसौन्दर्यादिकं किमर्थं कथयतीति चेत् अस्या वैरूप्ये जातेऽपि वैराग्याजननात्काममोहातिशयेन भ्रात्रादिसन्निधानेऽपि हृद्गतमेवोक्तवती । अनुकूलानां प्रतिकूलानां च रामं दृष्टवतामयमेव स्वभावः । अतएव “यानि रामस्य चिह्नानि” इति पृष्टवतीं सीतां प्रति “त्रिस्थिरस्त्रिप्रलम्बश्च” इति वक्तव्ये “रामः कमलपत्राक्षः सर्वस्त्वमनोहरः” इत्येवमाह हनुमान् । यद्वा । “सुप्रमत्तकुपितानां भावज्ञानं दृष्टं” इति न्यायेन कर्णनासाच्छेदेन प्रमत्ता कुपिता च शूर्पणखा हृद्गतमेवाह । तरुणौ कामिनीनां प्रथमाकर्षकं वय एव हि अतस्तदुच्यते । परस्परपरिहासकरणेनोभयत्र भावबन्धाविशेषाद्विवचनं । वयसातुल्यत्वेऽपि रूपेकिमनयोस्तारतम्यमस्ति नेत्याह—रूपसंपन्नौ । रूपं सौन्दर्यं तेन संपन्नौ समृद्धौ । इतरेषां कामादीनां रूपमाभ्यां भिक्षित्वा संपादयितव्यमिति मन्यमानावित्यर्थः । यद्वा रूपसंपन्नौ संपन्नरूपौ । आहिताभ्यादित्वात्परनिपातः ।

तेन “उत्पन्नं द्रव्यं क्षणमगुणं तिष्ठति” इतिन्यायं विहाय “रूपदाक्षिण्यसंपन्नः प्रसूतः” इत्युक्तरीत्या धर्मिणा सहैवोत्पन्नरूपावित्यर्थः । वयोरूपसत्त्वेऽपि किं कठिनस्पर्शौ नेत्याह—सुकुमारौ । परुषतरभवच्छरीरवन्नभवत्यनयोदशरीरं किंतुपुष्पहाससुकुमारौ । एवं सौकुमार्यसत्त्वेऽपि रतिवैयात्ये किं श्रान्तौ स्यातां नेत्याह—महाबलौ । “रामस्तु सीतया सार्धं विजहार बहून्तून्” इत्याद्युक्तरीत्याऽनेकतुल्येषु विहरणेऽपि श्रमलवरहितौ । एवं समुदायशोभासंपन्नत्वेऽपि किमवयवशोभासु वैकल्यं नेत्याह—पुण्डरीकविशालाक्षौ । “संरक्तनयनाधोरा” इत्युक्तरीत्या त्वाद्दशनयनवन्न भवति तन्नयनमित्यर्थः । पुण्डरीकं सिताम्भोजं । तमोगुणोद्रेकेण निद्राकषायितत्वं रजोगुणोद्रेकेण संरक्तत्वं वा नास्ति । किंतु सर्वदा सत्त्वप्रसन्ननयनावित्यर्थः । न केवलमेवावयवशोभातिशयः चीरकृष्णाजिनाम्बरौ “किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकुतीनां” इत्युक्तरीत्या बल्कलाजिनधारणेत्यतिरमणी-

“अदीर्घमप्रेमदुर्घ” इत्याद्युक्तरीत्याऽनुपममेव । अपिच बद्धमुक्तनित्यात्मकत्रिविधकोट्युभयविभूतिमेकप्रत्ययेन कटाक्षयितुं विशालत्वं । महाबलौ पुण्डरीकाक्षाविति बलप्रदर्श्य भयंजनयित्वा “जितंतेपुण्डरीकाक्ष” इतिस्तुतिप्रसन्ननेत्रतांप्रकाशयति । सुकुमारौ पुण्डरीकविशालाक्षाविति नयनपुष्पबाणवत्त्वमुक्तं अरविन्दस्यमदनबाणत्वात् । तेनशूर्पणखामनोदारकलंव्यज्यते । चीरकृष्णाजिनाम्बरौ आभरणरहितावेव मां मन्मथपीडितां कृत्वाव्यथयतः । “इयमधिकमनोज्ञावल्कलेनापि”—इत्युक्तं हि कालिदासेन । अतश्चीरकृष्णाजिनधारणेन तयोस्सौन्दर्यं न्यूनतानेति । किंतु तत्तारुण्यादिगुणसमुदायरजितमिदं चीरं रामशरीरसंनिकर्षेण सर्वस्यापि हृदयाकर्षकं सत् “रूपसंहननं लक्ष्मीसौकुमार्यसुवेषताम् । ददृशुर्विस्मिताकारारामस्य वनवासिनः” इति स्वरूपध्यानपराणामिदमेव हृदयग्राहकं भवति । द्वितीययोजनायां तरुणौ “ऊनषोडशवर्षः नयुद्धयोग्यतामस्य पद्यामि” इत्याद्युक्तरीत्या युद्धयोग्यौ । यद्वा विषयप्रवणौ नतुयुद्धप्रवणौ । रूपसंपन्नौ “कन्याकामयतेरूपं” इतिरूपेण वनिताजनानुरागजनकसौन्दर्यवन्तौ नतुपौरुषज्ञापकपराक्रमसंपन्नौ ॥ केवलमाकारसुन्दरौ नलन्तस्सारवन्तौ । अत्रहेतुः सुकुमारौ श्रीमत्कुमारतया श्रमासहनौ भवदीयरक्तलोचननिरीक्षणासहावत्युग्रभवदायुधनिपातकथं सहेतां महाऽबलौ अस्यन्ताबलौ । स्त्रीनिमित्तराज्यत्यागेन तयोर्बलं दृष्टमेव । यद्वा महतीरक्षणीया अबला ययोस्तौ । प्रतिबन्धकीभूताऽबलाचास्तीत्यर्थः । पुण्डरीकविशालाक्षौ भाविकार्यापरिज्ञानेन कर्णनासाच्छेदः कृतः इतः परं किं भविष्यतीति भयेन निर्निमेषेण प्रफुल्लनेत्रौ दैन्येन शीतायमाननेत्रौ वा स्वस्थानसामर्थ्येऽपि जलादपनीतपुण्डरीकवदन्यत्रासामर्थ्यलोचनेन प्रकाशितं । स्वयमशक्तत्वेऽप्यैश्वर्यादिसंपत्तौ प्रबलौ भवतः साचनेत्याह—चीरकृष्णाजिनाम्बरौ । वस्त्राभावेन दारुचर्मं मृगचर्मच वसानौ । अतोऽव्यसाध्यसेनासंपादनं कथमित्यर्थः । यद्वा आच्छादनमेकजातीयमपि । किंतु स्थावरेणैकदंतं जङ्गमेनैकदंतमिति । तृतीययोजनायां तरुणौ “ऊनषोडशवर्षः—” इत्युक्तरीत्या अनतिबालावनतिवृद्धौ च । यौवने विजिगीषूणामितिवत् युद्धेन हस्तकण्डूनिरसनं कर्तुमिच्छन्तौ । रूपसंपन्नौ वीरसामिव्यज्जकसंहननविशेषौ । “सिंहोरस्कं महाबाहुं” इतिवत् संनिवेशदर्शनेन शत्रवः पलायन्ते । रूप्यते अग्नेनेति व्युत्पत्त्या रूपशब्दोसाधारणनिरतिशयरूपविशेषवाची “नाविजित्यनिवर्तते” इति “यशसश्चैकभाजनं” इति च बाल्यादारभ्य सुबाहुप्रभृतिनिरसनेनैतावत्पर्यन्तं प्रसिद्धापदानौ । सुकुमारौ अनायासेन शत्रुनिरासकौ । पौरुषदर्शने हृदयग्राहिल्यं पूसौकुमार्ययोरपि हृदयग्राहिलं । महाबलौ “सदेव गन्धर्वमनुष्यपन्नगं जगत्सौलं परिवर्तयाम्यहम्” “सागरमेखलां । महीं दहतिकोपेन” इत्याद्युक्तरीत्या प्रसिद्धबलयुक्तौ । बलशब्देन बाहुबलं मनोबलमुपायबलं चोच्यते । पुण्डरीकविशालाक्षौ अतिसङ्कटवनसंचारेऽप्यम्लाननेत्रौ । एतेन युद्धेऽभ्रमाविति ज्ञायते । युद्धादिकालेऽपि शत्रुष्वलक्ष्यबुद्धयानेत्रविकारादिरहितौ “प्रीतिविस्फुरितेक्षणं” इतिवत् शत्रुदर्शनेऽप्युत्तरोत्तरमुत्साहेनातिविस्तृतनेत्रौ । चीरकृष्णाजिनाम्बरौ सर्वदा युद्धसंनाहसूचकवस्त्रबन्धादियुक्तौ । यद्वा मृगयाशीलतया तदुचितकृष्णाजिनदारुपटकञ्चुकधरौ । “सत्येन लोकाजयति” इत्युक्तरीत्या तदुचितवेषव्यापारवत्त्वं प्रसिद्धं । महाबलावित्यनेन खरोक्तवीरालापाननादत्याजेत्यलंसमर्थितं ॥ १४ ॥

फलमूलाशनौ दान्तौ तापसौ धर्मचारिणौ ॥ पुत्रौ दशरथस्यास्तां आतरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १५ ॥
 गन्धर्वराजप्रतिमौ पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ ॥ देवौ वा मानुषौ वा तौ न तर्कयितुमुत्सहे ॥ १६ ॥
 तरुणी रूपसंपन्ना सर्वाभरणभूषिता ॥ दृष्टा तत्र मया नारी तयोर्मध्ये सुमध्यमा ॥ १७ ॥
 ताभ्यामुभाभ्यां संभूय प्रमदामधिकृत्य ताम् ॥ इमामवस्थां नीताऽहं यथाऽनाथाऽसती तथा ॥ १८ ॥
 तस्याश्चानृजुवृत्तायास्तयोश्च हतयोरहम् ॥ सफेनं पातुमिच्छामि रुधिरं रणमूर्धनि ॥ १९ ॥
 एष मे प्रथमः कामः कृतस्तात त्वया भवेत् ॥ तस्यास्तयोश्च रुधिरं पिबेयमहमाहवे ॥ २० ॥
 इति तस्यां ब्रुवाणायां चतुर्दश महाबलान् ॥ व्यादिदेश खरः क्रुद्धो राक्षसानन्तकोपमान् ॥ २१ ॥

यौ । यद्वा कोयमेवं महावीर्य इति भीतं प्रति तयोर्दुर्बल-
 त्वमुच्यते । तरुणौ ऊनषोडशवर्ष इत्याद्युक्तीत्या-
 युद्धायोग्यौ । यद्वा यौवने विषयैषिणामित्याद्युक्ती-
 त्या विषयप्रावण्येन युद्धभीतौ । रूपसंपन्नौ “ कन्या
 कामयते रूपं ” इत्युक्तीत्या वनिताजनवशीकरणाय
 शरीरमुद्भासयन्तौ नपौरुषसंपन्नौ । सुकुमारौ श्रीम-
 त्पुत्रतया संपत्कुमारौ । अतो भवदायुधप्रहारासहौ ।
 महाबलौ विपरीतलक्षणया द्वावेतौ दुर्बलौ । ससैन्यस्य
 भवतो न पर्याप्तावित्यर्थः । यद्वा सुकुमारतराबलास-
 हितौ युद्धविरोधिकलत्रसहितत्वान्न युद्धाहौ । पुण्ड-
 रीकविशालाक्षौ तयोर्युद्धासामर्थ्यं मद्गैरूप्यकरणान-
 न्तरं किं भविष्यतीति भीत्या शुभ्रीभूतलोचनतया
 चावगम्यते । चीरकृष्णाजिनाम्बरौ परिधानसंपादन-
 स्याप्यशकौ । तत्राप्येकरूपोत्तरीयरहितौ । चीरकृ-
 ष्णाजिनाम्बरौ स्थावरतिर्यग्भ्यां याचित्वा लब्धे
 अम्बरे बिभ्राणौ । यद्वा खरस्य प्रोत्साहनाय तयोर्ब-
 लातिशय उच्यते—तरुणावित्यादि । तरुणौ जयो-
 त्साहयोग्यवयस्कौ । रूपसंपन्नौ “ सिंहोरस्कं महा-
 बाहुं ” इत्युक्तीत्या युद्धाभावेपि दर्शनमात्रेण परह-
 दयकम्पजनकशरीरौ । सुकुमारौ लीलयैव सर्वसंहर-

णक्षमौ । महाबलौ मनोबलबाहुबलोपायबलसंपन्नौ ।
 पुण्डरीकविशालाक्षौ वैरिषु गौरवबुद्धिमूलककालुष्य-
 रहिततया विमलनेत्रौ । अनेन शत्रुदर्शनकृतक्षो-
 भराहित्यमुच्यते । चीरकृष्णाजिनाम्बरौ सदा
 बद्धवसनतया युद्धसन्नद्धावित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि
 योज्यं ॥ १४—१५ ॥ पुनरपि हृदये परिवर्तमानं
 तत्सौन्दर्यमाह—गन्धर्वेति । देवाविति । यद्यपि दशर-
 थसुताविति श्रुतं तथापि तत्प्रभावदर्शनेन तदसत्यमे-
 वोक्तमिति मन्य इति भावः ॥ १६ ॥ तत्र आश्रमे
 ॥ १७ ॥ प्रमदां अधिकृत्य निमिचीकृत्य । उभाभ्यां
 संभूय ऐकमत्यं प्राप्य इमामवस्थां नीतास्मि । यथा
 अनाथा असती कुलटा नीयते तथा नीतास्मीति योजना
 ॥ १८ ॥ अनृजुवृत्तायाः कुटिलवृत्तायाः । अनेन तत्प्रे-
 रणेनैव मां तौ विरूपितवन्तावित्यमन्यतेति गम्यते ।
 रणमूर्धनिहतयोरित्यन्वयः । सीताया रणमूर्धनि गमना-
 संभवाद्धताया इति विपरिणामो न युक्तः । अन्यथा
 अशक्यत्वाद्रणमूर्धनीत्युक्तं ॥ १९ ॥ अवश्यकर्तव्य-
 त्वाय पुनरप्याह—एष इति । प्रथमः श्रेष्ठः । कामः
 अभिलाषः । “ प्रथमौ प्रवरादिमौ ” इतिवैजयन्ती ।
 *तातेति पितृवज्ज्येष्ठसंबोधनं ॥ २० ॥ चतुर्दशेति

स० आतरावित्खरदूषणयोस्संबोधनं । अतोऽनुत्रावित्यादिनाऽर्थतः पुनरुक्तिः ॥ १५ ॥ ती० रुधिरं पातुमिच्छामी-
 ल्यनेन श्रीरामवर्णनेन स्वत्यकासुकीलशङ्कां खरस्य निवर्तयतीति ज्ञेयं । तस्याहताया इति विपरिणामः । तस्याश्चानृजुवृत्ताया इत्या-
 दिश्लोकद्वयस्य वास्तवार्थस्तु रणमूर्धनितयोः रामलक्ष्मणयोः । तृतीयार्थेषष्ठी । अनृजुवृत्तायाः तस्याः खड्गगिन्याः । ममेति शेषः ।
 हतयोः छिन्नयोः । द्वितीयार्थेषष्ठी । कर्णनासिके । पश्येति शेषः । अत इतः परमहं सफेनमपिरुधिरं पातुमिच्छामीतिकाङ्क्षः ।
 नेच्छाम्येवेत्यर्थः । आहवेतयोस्त्वयंकृतो भवेद्यदि । अपकार इति शेषः । छिन्नकर्णनासां मां दृष्ट्वाप्युपेक्षेय यदि तदा त्यक्ताहारा देहं त्य-
 क्ष्यामीति भावः ॥ २० ॥ ती० इति तस्यां ब्रुवाणाया मिथारभ्य सर्गसमाप्तिपर्यन्तस्य वास्तवार्थस्तु—तस्यां ब्रुवाणायां रामवृत्ता-
 न्तमिति शेषः । खरः—“ तस्याद्यः कूरूपेण देहेन हरताऽमृतम् । विष्णुर्दाशरथिर्भूत्वा मोक्षयिष्यति पुत्रतः ” इति शिवशापाद्राक्षस-
 खंप्राप्तो याज्ञवल्क्यपुत्रश्चन्द्रकान्त इत्यर्थः । अतएव शूर्पणखामुखाद्रामवृत्तान्तश्रवणानन्तरं विष्णुत्वेन ज्ञात्वा सपरिवारस्य स्वस्य राम-
 हस्ताद्वेच्छुस्तन्मगिनीप्रीतय इव रामेण सह युद्धार्थं राक्षसान्यादिदेशेत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे शेषधर्मे भीष्मयुधिष्ठिरसंवादकथाऽनुसंधेया ।

[पा०] १ घ. ड. छ. ज. मूलाशनौ. २ ख. घ. दशरथस्येमौ. ३ ड. झ. ट. दानवावेतौ. ४ क. ख. श्वानतवृत्तायाः.
 ५ ड. ज. झ. ज. स्तत्र.

मानुषौ शस्त्रसंपन्नौ चीरकृष्णाजिनाम्बरौ ॥ प्रविष्टौ दण्डकारण्यं घोरं प्रमदया सह ॥ २२ ॥
 तौ हत्वा तां च दुर्वृत्तामपावर्तितुमर्हथ ॥ इयं च रुधिरं तेषां भगिनी मम पास्यति ॥ २३ ॥
 मनोरथोयमिष्टोस्या भगिन्या मम राक्षसाः ॥ शीघ्रं संपाद्यतां तौ च प्रमथ्य स्वेन तेजसा ॥ २४ ॥
 [युष्माभिर्निहतौ दृष्ट्वा तावुभौ आतरौ रणे ॥ इयं प्रहृष्टा मुदिता रुधिरं युधि पास्यति] ॥ २५ ॥
 इति प्रतिसमादिष्टा राक्षसास्ते चतुर्दश ॥ तत्र जग्मुस्तया सार्धं घना वातेरिता यथा ॥ २६ ॥
 ततस्तु ते तं समुदग्रतेजसं तथापि तीक्ष्णप्रदरा निशाचराः ॥
 न शेकुरेन सहसा प्रमर्दितुं वनद्विपा दीप्तभिर्वाग्निमुत्थितम् ॥ २७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः ॥ २० ॥

रामेण शूर्पणखासहागताराक्षसावलोकनेन सीतारक्षणे लक्ष्मणनियोजनपूर्वकरणायनिर्गमनम् ॥ १ ॥ तथा स्वेनस्ववृत्ता-
 न्तनिवेदनपूर्वकं सामोक्तौपरुषोक्तावप्यपरावर्तनेनसमरोद्यतानाराक्षसां हननम् ॥ २ ॥ शूर्पणखया खरसमीपमेत्य चतुर्दश-
 राक्षसक्षयनिवेदनम् ॥ ३ ॥

ततः शूर्पणखा घोरा राघवाश्रममांगता ॥ रक्षसामाचचक्षे तौ आतरौ सह सीतया ॥ १ ॥
 ते रामं पर्णशालायामुपविष्टं महाबलम् ॥ ददृशुः सीतया सार्धं वैदेहीं लक्ष्मणेन च ॥ २ ॥
 तान्दृष्ट्वा राघवः श्रीमानांगतां तां च राक्षसीम् ॥ अब्रवीद्वातरं रामो लक्ष्मणं दीप्ततेजसम् ॥ ३ ॥
 मुहूर्तं भव सौमित्रे सीतायाः प्रत्यनन्तरः ॥ इमानस्या वधिष्यामि पदवीमांगतानिह ॥ ४ ॥

चतुर्दशसहस्राध्यक्षानित्यर्थः ॥ २१—२२ ॥ दुर्वृत्तां
 भगिनीवैरूप्यमूलत्वात् । अपावर्तितुं आनेतुं । तां
 चेतिककारेण तावपीत्युच्यते । आनयनप्रयोजनमाह
 —इयं चेति ॥ २३ ॥ अस्या अयं मनोरथः मम
 चायमिष्टः संमत इत्यर्थः । प्रमथ्यं हत्वा ॥ २४—
 २५ ॥ इतीति । तयोर्मार्गं प्रदर्शयन्त्येति शेषः । इयं
 खरेणाप्रेरितापि गतेति बोध्यं ॥ २६ ॥ प्रदराः बाणाः ।
 “प्रदरा भङ्गनारीरुग्बाणाः” इत्यमरः । तथा तीक्ष्ण-

प्रदरा अपीति योज्यं । तमेनमित्यन्वयः । उत्थितं रा-
 क्षसान् दृष्ट्वा अभिमुखमुद्रतमिति रामविशेषणं । उत्त-
 रसर्गसंग्रहोयं श्लोकः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
 विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आर-
 ण्यकाण्डव्याख्याने एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

अथ चतुर्दशाराक्षसवधो विंशे । ततः शूर्पणखे-
 त्यादि ॥ १—३ ॥ प्रत्यनन्तरः प्रत्यासन्नः रक्षक इति

“भीष्मउवाच । याज्ञवल्क्यसुता राजस्त्रयोवैलोकविश्रुताः । चन्द्रक्रान्तमहामेधविजयाब्राह्मणोत्तमाः । खरश्चदूषणश्चेतित्रिशिरा
 ब्रह्मवित्तमाः । आसंस्तेषांचशिष्याश्च चतुर्दशसहस्रधा ” इति । अतएव बाह्यदृष्ट्यापरुषोक्तिवत्प्रतीयमानानि तस्यवाक्यानि सौ-
 म्यरूपाण्येव तथाव्याख्यास्यामः ॥ २१ ॥ स० रुधिरंममपास्यतीत्यन्वयेन खरमरणमसूचयत्कविरितिज्ञेयं ॥ ती० वस्तुतस्तु
 हेराक्षसाः इयंभगिनी प्रमथ्यममरुधिरंपास्यति । अतस्तेषांसमीपंगत्वा स्वतेजसाशीघ्रेणतौरामलक्ष्मणौ । दुर्वृत्तां दुर्लभंभृत्तंआचा-
 रोयस्यास्तांसीतांच हत्वा ज्ञात्वा । “हन हिंसागल्योः” इतिधातोर्गल्यर्थस्यज्ञानार्थत्वात् । अपावर्तितुं प्रतिनिवर्तितुमर्हथ । अयंमम
 भगिन्याः इष्टोमनोरथः ॥ २३ ॥ इत्येकोनविंशस्सर्गः ॥ १९ ॥

ति० सहसीतया वर्तमानावितिशेषः ॥ १ ॥

[पा०] १ क.—ट. सुपावर्तितुं. २ ख. ड.—ट. भगिनीतेषारुधिरं. ३ क.—ट. गलातौप्रमथ्यस्वतेजसा. ४ क. ख.
 ड. झ. ट. पुस्तकेष्वयंश्लोकोदृश्यते. ५ क. भूरि. अयं पाठः झ. ट. पाठ्योर्नदृश्यते. ६ च. छ. ज. तेराघवमुग्रतेजसं. ७ च.
 छ. ज. तथाशुतीक्ष्णप्रदराश्चराक्षसाः. घ. दुरासदंधर्षयितुंनचाशक्नवन्दिपादीप्तमिवाग्निमुद्धतं. ८ क. च. ज. वनेद्विपाः.
 ९ छ. दीप्तदवाग्नि. १० क. ग. घ. माश्रिता. ११ ड. झ. ट. राक्षसानाचचक्षे. १२ ड.—ट. लक्ष्मणेनापिसेवितं. १३ झ.
 ट. तांदृष्ट्वा. १४ ख. ड. झ. ट. नागतांस्तांश्चरक्षसान्. १५ ज. मागतानहं.

वाक्यमेतत्ततः श्रुत्वा रामस्य विदितात्मनः ॥ तथेति लक्ष्मणो वाक्यं रामस्य प्रत्यपूजयत् ॥ ५ ॥
 राघवोपि महत्पापं चामीकरविभूषितम् ॥ चकार सज्यं धर्मात्मा तानि रक्षांसि चाब्रवीत् ॥ ६ ॥
 पुत्रौ दशरथस्यावां आतरौ रामलक्ष्मणौ ॥ प्रविष्टौ सीतया सार्धं दुश्चरं दण्डकावनम् ॥ ७ ॥
 फलमूलाशनौ दान्तौ तापसौ धर्मचारिणौ ॥ वसन्तौ दण्डकारण्ये किमर्थमुपहिंसथ ॥ ८ ॥
 युष्मान्पापात्मकान्हन्तुं विप्रकारान्मेहाहवे ॥ ऋषीणां तु नियोगेन प्राप्तोऽहं संशरायुधः ॥ ९ ॥
 तिष्ठतैवात्र संतुष्टा नोपावर्तितुमर्हथ ॥ यदि प्राणैरिहार्थो वा निवर्तध्वं निशाचराः ॥ १० ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसास्ते चतुर्दश ॥ ऊर्चुर्वाचं सुसंकुद्धा ब्रह्मघ्नाः शूलपाणयः ॥ ११ ॥
 संरक्तनयना घोरा रामं संरक्तलोचनम् ॥ परुषं मधुराभाषं हृष्टा दृष्टपराक्रमम् ॥ १२ ॥
 क्रोधमुत्पाद्य नो भर्तुः खरस्य सुमहात्मनः ॥ त्वमेव हास्यसे प्राणानद्यास्माभिर्हतो युधि ॥ १३ ॥
 का हि ते शक्तिरेकस्य बहूनां रणमूर्धनि ॥ अस्माकमग्रतः स्थातुं किं पुनर्योद्धुमाहवै ॥ १४ ॥
 एहि बाहुप्रयुक्तैर्नः परिधैः शूलैर्पट्टिशैः ॥ प्राणांस्त्यक्ष्यसि वीर्यं च धनुश्च करपीडितम् ॥ १५ ॥
 इत्येवमुक्त्वा संकुद्धा राक्षसास्ते चतुर्दश ॥ [उद्यतायुधनिस्त्रिंशा राममेवाभिदुद्रुवुः ॥]
 चिक्षिपुस्तानि शूलानि राघवं प्रति दुर्जयम् ॥ १६ ॥

यावत् । अस्याः पदवीमागतानित्यन्वयः ॥ ४ ॥
 प्रत्यपूजयत् परिपालितवान् ॥ ५ ॥ चामीकरं स्वर्णं
 ॥ ६ ॥ स्वस्य कपटवेषत्वं परिहरन्नाह—पुत्रावित्यादि ।
 आवां किमर्थमुपहिंसथ ॥ ७—८ ॥ प्रत्युत युष्मानेवाहं
 हन्तुमागत इत्याह—युष्मानिति । विप्रकारान् हिंस-
 कान् । भवतां प्रथमप्रवृत्तिमाकाङ्क्षन्त्यतोस्मीत्यर्थः

॥ ९ ॥ अत्रैव संतुष्टाः अभीता इति यावत् । तिष्ठत
 नोपावर्तितुमर्हथेति मा पलायध्वमित्यर्थः । यदि वा
 प्राणैः अर्थः प्रयोजनं प्राणापेक्षास्ति चेन्निवर्तध्वमित्यर्थः
 ॥ १० ॥ ब्रह्मघ्नाः ब्राह्मणघ्नाः ॥ ११—१३ ॥ शक्तिः
 बलं । “ शक्तिर्बले प्रभावादौ ” इतिविश्वः ॥ १४ ॥
 परिधैः गदाभेदैः । पट्टिशैः असिभेदैः ॥ १५ ॥ तानि

ति० अनपकारिणामस्माकंहिंसार्थया युष्मत्प्रवृत्त्या युष्मद्वधार्थमस्मदपेक्षितनिमित्तं संपन्नमित्याह—युष्मानिति । विप्र-
 कारात् भवत्कृतपीडारूपान्निमित्ताज्जातनियोगेन युष्मान्हन्तुं संशरासनोऽहं संप्राप्तः संप्राप्तनिमित्तः । यद्वा विप्रकारानित्यर्थ-
 आद्यजन्तं । अस्मास्वस्मदीयेषु च वृथावैरवतोयुष्मानित्यर्थः ॥ ९ ॥ ती० हेसंदुष्टाः अतिदुष्टाः ॥ १० ॥ शि० संरक्तनयाः
 रामवचनश्रवणजनितकोपहेतुकारुण्यविशिष्टनेत्रवन्तः । संरक्तलोचनं स्वाभाविकारुण्यविशिष्टनयनविशिष्टं ॥ ति० अदृष्टपराक्र-
 ममितिच्छेदः संधिरार्षः ॥ १२ ॥ ती० क्रोधमुत्पाद्यैत्यादिश्लोकत्रयस्यप्रातीतिकार्यस्त्वष्टः । वस्तुतस्तु सुमहात्मनः सुमहाना-
 त्माशरीरयस्यसः भर्तुराज्ञः खरस्य क्रोधमुत्पाद्य । तत्प्रेरितैरस्माभिरतितुच्छैः हतः ताडितोपि त्वं प्राणान्नोहास्यसेव । अत्रहेतुः
 काहीति । रणमूर्धन्येकस्येतेऽग्रतः स्थातुंबहूनामप्यस्माकंकाशक्तिः शक्तिर्नास्ति तदा किंपुनर्योद्धुमितियोजना । अतएव
 खरनिबन्धेनागतानामस्माकमित्यत्राप्याकृष्यते । परिधादिभिरुपलक्षितानामस्माकंप्राणान् । वीर्यमित्यादिजात्येकवचनं । वीर्या-
 दिर्दिकं च लक्ष्यसि । गर्भितणिच् । त्याजयिष्यसि । नसंदेहः । अतएवहीतिसंबन्धः । इतः परावृत्त्यगतानामस्माकंखरहस्तवधाद्वरं
 लङ्गस्तेनवधइतिभावः ॥ १३—१५ ॥

[पा०] १ ख. ग. ज. मेतत्तुच्छुत्वा. २ घ. ड. झ. राघवस्यप्रपूजयन्. ३ ब्रह्मचारिणौ. ४ च. ज. ज. पापात्मनो
 हन्तुं. ५ क. घ. च. छ. ज. ज. न्महावने. ६ ड.-ट. संप्राप्तः. ७ ड. झ. ट. संशरासनः. ८ च. संतुष्टाः. ९ क. ड.-
 ज. अ. ट. नोपसर्पितुं. ख. ग. घ. नोपासर्पितुं. १० ख. ग. च.-ज. वो. ११ ख. वचः. ग. वचनसंकुद्धाः. १२ क. ग.
 च. छ. ज. ज. रक्तान्तलोचनं. १३ क. ख. ड.-ट. पुरुषः. १४ ख. दृष्टादृष्ट. १५ क. प्राणानिहास्माभिः. ड. झ. प्राणान्सयो-
 स्माभिः. च. छ. ज. ज. प्राणात्रामास्माभिः. १६ क. ख. घ. ड. च. ज.-ट. एभिः. १७ छ. ज. बाहुविनिर्मुक्तैः. च. ज.
 बाहुविमुक्तैर्नः. ड. झ. बाहुप्रयुक्तैश्च. ख. बाहुप्रयुक्तैस्तु. १८ क.-घ. पट्टसैः. १९ क. ड. च. छ. झ. अ. ट. संरक्ताः.
 ज. संरक्ताः. २० क. ख. ड.-ट. पाठेऽपि दमर्षदृश्यते. २१ ख. तावुभावभिदुद्रुवुः.

तानि शूलानि काकुत्स्थः समस्तानि चतुर्दश ॥ तावद्भिरिव चिच्छेद शरैः काञ्चनभूषणैः ॥ १७ ॥
 ततः पञ्चान्महातेजा नाराचान्सूर्यसन्निभान् ॥ जग्राह परमकुद्धश्चतुर्दश शिलाशितान् ॥ १८ ॥
 गृहीत्वा धनुरायम्य लक्ष्यानुद्दिश्य राक्षसान् ॥ मुमोच राघवो बाणान्वज्रानिव शतक्रतुः ॥ १९ ॥
 रुक्मपुङ्खाश्च विशिखा दीप्ता हेमविभूषिताः ॥ [अन्तरिक्षे महोल्कानां बभूवुस्तुल्यदर्शनाः] ॥ २० ॥
 ते भित्त्वा रक्षसां वेगाद्रक्षांसि रुधिराप्नुताः ॥ विनिष्पेतुस्तदा भूमौ न्यमज्जन्ताश्निखनाः ॥ २१ ॥
 ते भिन्नहृदया भूमौ छिन्नमूला इव द्रुमाः ॥ निपेतुः शोणितार्द्राङ्गा विकृता विगतासवः ॥ २२ ॥
 तान्दृष्ट्वा पतितान्भूमौ राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता ॥ परित्रस्ता पुनस्तत्र व्यसृजद्भैरवस्वनान् ॥ २३ ॥
 सा नदन्ती पुनर्नादं जवाच्छर्पणखा पुनः ॥ [जगाम तत्र संभ्रान्ता खरो यत्र महाबलः] ॥ २४ ॥
 उपगम्य खरं सा तु किञ्चित्संशुष्कशोणिता ॥ पपात पुनरेवार्ता सनिर्यासेव सल्लकी ॥ २५ ॥
 भ्रातुः समीपे शोकार्ता संसर्ज निनदं मुहुः ॥ [भूमौ शयाना दुःखार्ता लब्धसंज्ञा चिरात्पुनः] ॥
 सखरं मुमुचे बाष्पं विषेणवदना तदा ॥ २६ ॥

निपातितान्दृश्ये रणे तु राक्षसान्प्रधाविता शूर्पणखा पुनस्ततः ॥

वधं च तेषां निखिलेन रक्षसां शशंस सर्वं भगिनी खरस्य सा ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

शूलपाणय इति पूर्वमुक्तानि ॥ १६—१७ ॥ नाराचान्
 अफलकान्बाणान् । शिलाशितान् शिलास्वपि शितान्
 शिलानिर्भेदक्षमानित्यर्थः । शाणोपलसन्निघृष्टानित्य-
 प्याहुः ॥ १८ ॥ लक्ष्यान् वेध्यान् । वज्रानित्यभूतो-
 पमा ॥ १९—२० ॥ न्यमज्जन्त न्यमज्जन्तचेत्यर्थः
 ॥ २१ ॥ विकृताः विरूपाः । विगतासवः विगतप्राणाः
 ॥ २२ ॥ भैरवस्वनान् भयंकरशब्दान् ॥ २३ ॥
 महानादं नदन्ती कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥ निर्यासः

क्षतप्रसृतवृक्षरसः । सल्लकीलताविशेषः ॥ २५—२६ ॥
 पुनः सर्गार्थं संक्षेपेणाह—निपातितानिति । दृश्य
 दृष्ट्वा । अस्मिन्सर्गे पञ्चविंशतिश्लोकाः ॥ २७ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने विंशः
 सर्गः ॥ २० ॥

स० खिलोदुर्बलोनभवतीत्यखिलः प्रबलोरामः । तेनवधं ॥ २७ ॥ इतिविंशस्सर्गः ॥ २० ॥

[पा०] १ तानिशूलानीतिश्लोकानन्तरं च. छ. ज. पुस्तकैषु. अभिपत्यततो वैगाच्चिक्षिपुस्तेनिशाचराः । परिधान्पट्टिशा-

शूलान्चतुर्दश चतुर्दश ॥ तावद्भिरवचिच्छेदसमस्तान्सवरायुधान् । चतुर्दशभिरव्यग्रःशरैःकाञ्चनभूषणैः ॥ इतिश्लोकद्वयमधिकं
 दृश्यते. ज. पुस्तकेतु. तानागतान्प्रचिच्छेदसमस्तान्सवरायुधान् । चतुर्दशभिरव्यग्रःशरैःकाञ्चनभूषितैः ॥ इत्येकःश्लोकोऽधिको
 दृश्यते. २ ख. कनकभूषणैः. ग. ड. झ. ट. काञ्चनभूषितैः. ३ ड. छ.—ज. पञ्चान्महातेजाः. ४ ख. ग. शराञ्जितान्. ५ च. ज.
 गृहीतधनुरानम्य. ६ च. छ. ज. प्रदीप्ताहेमभूषणाः. क. ग. प्रदीप्ताहेमभूषिताः. ख. दीप्ताहेमपरिष्कृताः. ७ इदमर्थं क.
 ख. पाठयोर्दृश्यते. ८ ड. ज. झ. ट. रुधिराप्नुताः. ९ क. विनिपेतुः. १० ड.—ट. वल्मीकादिवपन्नगाः. ११ क. ख. ग.
 ज. तैर्भिन्न. ड. झ. ट. तैर्भग्न. १२ ड. झ. भिन्नमूलाः. १३ ग. ड. झ. ट. शोणितस्त्राताः च. छ. ज. ज. शोणिताक्ताङ्गाः.
 क. शोणितादिग्धाः. १४ च. छ. ज. ज. राक्षसान्पतितान्दृष्ट्वा. क. ख. ग. ड. झ. ट. तान्भूमौपतितान्दृष्ट्वा. १५ ख. घ.
 क्षणेनैवमहाबलान्. १६ ख. ग. खरान्. १७ क.—घ. च. छ. ज. ज. महानादं. १८ छ. यथाशूर्पणखी. १९ इदमर्थं च.
 छ. ज. ज. पाठेषुदृश्यते. २० ख. घ.—ट. वल्लरी. २१ ग. विस्त्रय. २२ ड.—झ. ट. महत्. २३ इदमर्थं क. च. छ. ज.
 ज. पाठेषुदृश्यते. २४ ड.—ट. विवर्णवदना. २५ क. घ.—ट. न्रेक्ष्य. २६ च. छ. ज. ज. पुनःपुनः. २७ ड. तेषामखिलेन.

एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

खरेणसरोदनं पुनरागतां शूर्पणखां प्रतिससान्वनरोदनकारणप्रश्नः ॥ १ ॥ तयातंप्रतितप्तेष्वितरक्षसां रामेणहनननिषेदनपूर्वकं
परुषभाषणैरणप्रोत्साहनम् ॥ २ ॥

स पुनः पतितां दृष्ट्वा क्रोधाच्छूर्पणखां खरः ॥ उवाच व्यक्तया वाचा तामनर्थार्थमागताम् ॥ १ ॥
मया त्विदानीं शूरास्ते राक्षसा रंधिराशनाः ॥ त्वत्प्रियार्थं विनिर्दिष्टाः किमर्थं रुद्यते पुनः ॥ २ ॥
भक्ताश्चैवानुरक्ताश्च हिताश्च मम नित्यशः ॥ भ्रान्तोपि न निर्हन्तव्या न न कुर्युर्वचो मम ॥ ३ ॥
किमेतच्छ्रोतुमिच्छामि कारणं यत्कृते पुनः ॥ हा नाथेति विनर्दन्ती सर्पवद्भुठसि क्षितौ ॥ ४ ॥
अनाथवद्विलपसि नांथे तु मयि संस्थिते ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ मां भैषीवैक्लव्यं त्यज्यतामिह ॥ ५ ॥
इत्येवमुक्ता दुर्धर्षा खरेण परिसान्त्विता ॥ विमृज्य नयने सौख्यं खरं भ्रातरमब्रवीत् ॥ ६ ॥
अस्मीदानीमहं प्राप्ता हृतश्रवणनासिका ॥ शोणितौघपरिक्लिन्ना त्वया च परिसान्त्विता ॥ ७ ॥
प्रेषितांश्च त्वया वीर राक्षसास्ते चतुर्दश ॥ निहन्तुं राघवं क्रोधान्मत्प्रियार्थं सलक्ष्मणम् ॥ ८ ॥
ते तु रामेण सामर्षाः शूलपट्टिशपाणयः ॥ समरे निहताः सर्वे सायकैर्मर्मभेदिभिः ॥ ९ ॥
तान्दृष्ट्वा पतितान्भूमौ क्षणेनैव महाबलान् ॥ रामस्य च महत्कर्म महात्मासोऽभवन्मम ॥ १० ॥
अहमस्मि समुद्विग्ना विषण्णा च निशाचर ॥ शरणं त्वां पुनः प्राप्ता सर्वतोभयदर्शिनी ॥ ११ ॥
विषादनक्राध्युषिते परित्रासोर्मिमालिनि ॥ किं मां न त्रायसे मग्नां विपुले शोकसागरे ॥ १२ ॥
एते च निहता भूमौ रामेण निशितैः शरैः ॥ येऽपि मे पदवीं प्राप्ता राक्षसाः पिशिताशनाः ॥ १३ ॥
मयि ते यद्यनुक्रोशो यदि रक्षस्सुतेषु च ॥ रामेण यदि ते शक्तिस्तेजो वाऽस्ति निशाचर ॥
दण्डकारण्यनिलयं जहि राक्षसकण्टकम् ॥ १४ ॥

अथ खरप्रोत्साहनमेकविंशे—स पुनरित्यादि ।
अनर्थार्थं सर्वराक्षसविनाशार्थं ॥ १—२ ॥ भक्ताः
विश्वासभाजः । हिताः हितपराः । न कुर्युरिति न
किंतु कुर्युरेवेत्यर्थः ॥ ३ ॥ किमेतदिति विस्मये ।
यत्कृते यस्यकृते । कृत इत्यव्ययं । यन्निमित्तं लुठसि तस्य
कारणं श्रोतुमिच्छामीत्यन्वयः ॥ ४ ॥ विलपसीति कि-
मिति शेषः । वैक्लव्यं कातर्यं । इह मत्समीपे ॥ ५ ॥

दुर्धर्षा दुःसाध्या ॥ ६ ॥ खरोक्तमङ्गीकरोति—
अस्मीत्यादिना ॥ ७—१० ॥ समुद्विग्ना भीता ।
विषण्णा दुःखिता । सर्वतो भयदर्शिनी सर्वत्ररामप्र-
तिभासवतीति भावः ॥ ११ ॥ नक्रो प्राहः ॥ १२ ॥
क्रोधभीतिभ्यां पूर्वोक्तं विस्मृत्य पुनराह—एते चेति
॥ १३ ॥ अनुक्रोशो दया । शक्तिरिति तुल्येति शेषः

ति० यदि ते शक्तिः योद्धुमिति शेषः । ती० रामेणेत्यादिश्लोकचतुष्टयस्य प्रातीतिकार्थस्स्पष्टः । वस्तुतस्तु—शूर्पणखारामं न ज-
हीति हितबुद्ध्या खरं निवारयति—रामेणेत्यादिना । हे निशाचर रामेण ते शक्तिः वीर्यतेजोवास्त्यदि । तथापि अस्मिन् दण्ड-

[पा०] १ ख. तांपुनः. २ ड. झ. ट. पुनः. ३ ख. गतास्त्रिदानीं. ४ ख. ड.—ट. पिशिताशनाः. ५ ख. मयोद्विष्टाः.
६ ख. भीताश्च. ७ क. ख. ग. ड.—ट. हन्यमानानहन्त्यन्ते. ८ घ. निहन्त्यन्ते. ९ क.—घ. सर्पवद्वेष्टसे. ड. च. ज.—ट.
सर्पवद्वेष्टसे. १० क.—घ. च. ट. किंतु नाथेमयिस्थिते. ड. छ.—ज. किंतु नाथेमयिस्थिते. ११ क.—घ. च. ज. ज. माभैस्त्रिं.
ड. झ. ट. माभैवं. १२ ड.—ट. त्यज्यतामिति. १३ ग. सालेवं. १४ ख. विवृत्य. १५ ग. सास्ये. १६ ख. लयातु. १७ ख.
प्रेषितास्ते. १८ क.—ट. शूराः. १९ ख. छ. ट. राक्षसाश्च. २० च.—ज. घोरं मत्प्रियार्थं. ड. ट. घोरामत्प्रियार्थं. २१ क. ख.
ग. ड. च. ज.—ट. तान्भूमौ पतितान्दृष्ट्वा. २२ ड.—ट. महाजवान्. २३ च. छ. ज. ज. सास्मिभीताभयोद्विग्ना. क. ग. ड.
झ. ट. सास्मिभीतासमुद्विग्ना. २४ ख. विषण्णास्मि. २५ ख. प्रपन्नाहं. २६ च. छ. ज. ज. विनिहता. २७ ख. घ. ड. झ.
येच. २८ च. ज. ज. यदि ते मय्यनु. २९ क. रामेवा. ३० ड. झ. यदि शक्तिस्ते.

यदि रामं ममामित्रं न त्वमद्य वधिष्यसि ॥ त्वं चैवाग्रतः प्राणांस्त्यक्ष्यामि निरपत्रपा ॥ १५ ॥
 बुद्ध्याऽहंमनुपश्यामि न त्वं रामस्य संयुगे ॥ स्थातुं प्रतिमुखे शक्तः सबलश्च महात्मनः ॥ १६ ॥
 शूरमानी न शूरस्त्वं मिथ्यारोपितविक्रमः ॥ मानुषौ यौ न शक्नोषि हन्तुं तौ रामलक्ष्मणौ ॥ १७ ॥
 रामेण यदि ते शक्तिस्तेजो वाऽस्ति निशाचर ॥ दण्डकारण्यनिलयं जहि तं कुलपांसन ॥ १८ ॥
 निःसत्त्वस्याल्पवीर्यस्य वासस्ते कीदृशस्त्विव ॥ अपयाहि जनस्थानाच्चरितः सहबान्धवः ॥
 [जहि त्वं समरे मृढाऽन्यथा तु कुलपांसन] ॥ १९ ॥
 रामतेजोभिभूतो हि त्वं क्षिप्रं विनशिष्यसि ॥ २० ॥
 स हि तेजःसमायुक्तो रामो दशरथात्मजः ॥ आता चास्य महावीर्यो येन चास्मि विरूपिता ॥ २१ ॥
 एवं विलप्य बहुशो राक्षसी विततोदरी ॥ आतुः समीपे दुःखार्ता नष्टसंज्ञा बभूव ह ॥
 कराभ्यामुदरं हत्वा खरोद भृशदुःखिता ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

खरेणशूर्पणखासमाश्वासनपूर्वकंदूषणप्रतिसेनासंनाहनादिचोदना ॥ १ ॥ तथादूषणानायितरथाधिरोहणेनचतुर्दशसहस्र-
 संख्याकराक्षससेनयादूषणेनचसहरणायनिर्याणम् ॥ २ ॥

एवमाधर्षितः शूरः शूर्पणख्या खरस्तदा ॥ उवाच रक्षसां मध्ये खरः खरतरं वचः ॥ १ ॥
 तवावमानप्रभवः क्रोधोऽयमतुलो मम ॥ न शक्यते धारयितुं लवणाम्भ इवोत्थितम् ॥ २ ॥

॥ १४ ॥ निरपत्रपा निर्लज्जा । हृतकर्णनासात्वादिति
 भावः ॥ १५ ॥ प्रतिमुखे अग्रे । सबलः ससैन्यः
 ॥ १६ ॥ मिथ्येति मिथ्यावचोभिरित्यर्थः । आरोपित-
 विक्रमः कल्पितपराक्रमः ॥ १७—१८ ॥ कीदृश
 इति अत्यन्तायोग्य इत्यर्थः ॥ १९—२१ ॥ विततोदरी
 प्रहारार्थं विस्तृतोदरी । अत्र द्वाविंशतिः श्लोकाः ॥ २२ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने एकविंशः
 सर्गः ॥ २१ ॥

अथ खरस्य युद्धोद्योगो द्वाविंशे । आधर्षितः अव-
 मानितः । खरः दारुणः । खरतरं परुषतरं ॥ १ ॥ लवणा-

कारण्यनिलयं । रामंलंनजहि मावधीः । यदिहनिष्यसि तर्हि तवाग्रतोहंप्राणांस्त्यक्ष्यामीतिसंबन्धः । विचार्यमाणेतयोर्हन्नेतवश-
 क्तिरपिनास्तीत्याह—बुद्ध्येति ॥ १४—१७ ॥ इत्येकविंशस्सर्गः ॥ २१ ॥

स० अखरः स्वभावतोऽक्रूरः । याज्ञवल्क्यसुतत्वात् । यथोक्तशान्तिपर्वणि “ याज्ञवल्क्यसुतताराजन्— ” इत्यादि ॥ १ ॥
 ती० आत्मनीत्यध्याहारः । आत्मनिकोपोधारयितुंनशक्यतइत्यन्वयः । लवणांभइवोल्बणं । व्रणइतिशेषः । व्रणेषुविक्षिप्तंल-
 वणयुक्तमंभइव धारयितुंनशक्यतइत्यर्थः । उदितमितिपाठे उदितं न्यस्तं । ति० ममेतिमयेत्यर्थेसंबन्धेषष्ठी । स० क्रोधः यम-
 [पा०] १ क. ग. ड. छ. झ. ट. राममित्रघ्नं. २ च. छ. ज. व. मित्रमद्यलंनं. ३ च. छ. ज. व. तवाहमग्रतः. ४ तवै-
 वचाग्रतः. ५ क. मनुषोचामि. ५ क. ग. च. छ. ज. सचापस्यमहारणे. ख. सचापस्यमहात्मनः. ड. झ. व. ट. सबलोपि-
 महारणे. ६ शूरमानीत्यधोदान्तरं झ. पुस्तके. अपयाहि. जहिलं. मानुषौतौ. निस्सलस्येत्यधोनिर्वाक्येणदृश्यन्ते. किंचरामेणय-
 दितेशक्तिरितिपुनरपिदृश्यमानोऽष्टादशःश्लोकश्चनदृश्यते. ७ ड. झ. व. मानुषौतौ. क. ग. मनुष्यौयौ. च. छ. ज. मनुष्यौयव.
 ८ ड. झ. व. हन्तुवै. क. ग. हन्तुलं. ९ घ. वापि. १० ग. लं. ११ ख. च. छ. ज. व. बान्धवैः. १२ इदमर्थं झ. पुस्तके
 दृश्यते. १३ क. ग. बहुधा. १४ घ. च. छ. ज. व. प्रततोदरी. ड. झ. ट. प्रदरोदरी. १५ क. ग. ड.—ट. शोकार्ता.
 १६ क. ग. घ. च. छ. ज. बभूवसा. १७ क. ग. झ. ट. स्ततः. १८ क. कोपोयं. १९ ड.—ट. इवोल्बणं.

न रामं गणये वीर्यान्मानुषं क्षीणजीवितम् ॥ आत्मदुश्चरितैः प्राणान्हतो योऽद्य विमोक्ष्यति ॥३॥
 बाष्पः संह्रियतामेष संभ्रमश्च विमुच्यताम् ॥ अहं रामं सह भ्रात्रा नयामि यमसादनम् ॥ ४ ॥
 परश्वर्धहतस्याद्य मन्दप्राणस्य संयुगे ॥ रामस्य रुधिरं रक्तमुष्णं पात्यसि रक्षसि ॥ ५ ॥
 सा प्रहृष्टा वचः श्रुत्वा खरस्य वदनाच्युतम् ॥ प्रशंसं पुनर्मौख्याभ्रातरं रक्षसां वरम् ॥ ६ ॥
 तया परुषितः पूर्वं पुनरेव प्रशंसितः ॥ अब्रवीद्दूषणं नाम खरः सेनापतिं तदा ॥ ७ ॥
 चतुर्दश सहस्राणि मम चित्तानुवर्तिनाम् ॥ रक्षसां भीमवेगानां समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ८ ॥
 नीलजीमूतवर्णानां घोराणां क्रूरकर्मणाम् ॥ लोकहिंसाविहाराणां बलिनामुग्रतेजसाम् ॥ ९ ॥
 तेषां शार्दूलदर्पाणां महास्यानां महौजसाम् ॥ सर्वोद्योगमुदीर्णानां रक्षसां सौम्य कारय ॥ १० ॥
 उपस्थापय मे क्षिप्रं रथं सौम्य धनूंषि च ॥ शरांश्चित्रांश्च खट्वांश्च शक्तींश्च विविधाः शिताः ॥११॥
 अग्रे निर्यातुमिच्छामि पौलस्त्यानां महात्मनाम् ॥ वधार्थं दुर्विनीतस्य रामस्य रणकोविदः ॥१२॥
 इति तस्य ब्रुवाणस्य सूर्यवर्णं महारथम् ॥ सदश्वैः शैबलैर्युक्तमाचक्षेऽथ दूषणः ॥ १३ ॥
 तं मेरुशिखराकारं तप्तकाञ्चनभूषणम् ॥ हेमचक्रमसंवाधं वैडूर्यमयकूबरम् ॥ १४ ॥

म्भः लवणसमुद्राम्भः । उरिथितं पर्वण्युल्बणं ॥२॥ यः
 आत्मदुश्चरितैरेव हतः सन् अद्य प्राणान्विमोक्ष्यति तं
 रामं न गणये ॥३॥ संह्रियतां निवर्त्यतां । सदनमेव
 सादनं ॥ ४ ॥ परश्वधः कुठारः । मन्दप्राणस्य अल्प-
 प्राणस्य । औष्ण्यार्थमिदमुक्तं रक्तवर्णत्वाय च ॥ ५ ॥
 मौख्यात् अव्यवस्थितचित्ततया । पुनः प्रशंसं ॥६॥
 अमुमर्थं विशदयति—तयेति ॥ ७ ॥ चतुर्दशेत्या-
 दिश्लोकत्रयमेकंवाक्यं । चतुर्दश सहस्राणि सन्तीति
 शेषः । घोराणां घोररूपाणां । लोकहिंसाविहाराणां
 जनवधैकलीलानां । महास्यानां विकृतमुखानामिति

यावत् । उदीर्णानां गर्वितानां सर्वोद्योगं सर्वप्रकारैरु-
 द्योगं सर्वायुधवाहनादिभिरुद्योगमित्यर्थः ॥८—१०॥
 शक्तिः आयुधविशेषान् ॥ ११ ॥ पौलस्त्यानां पुल-
 स्त्यवंश्यानां अग्रे रणकोविदोहं गन्तुमिच्छामीत्यन्व-
 यः । रामस्य रणज्ञत्वात् पौलस्त्यानां वधार्थमिति
 दैवी वाक् भाविसूचनी ॥१२॥ शबलैः नानावर्णैः ।
 “शबलैताश्च कर्बुरे” इत्यमरः । महारथं सदश्वैर्यु-
 क्तमाचक्षे इत्यन्वयः ॥ १३ ॥ तप्तकाञ्चनं परिशुद्ध-
 काञ्चनं । असंवाधं विस्तीर्णं । कूबरः युगंधरः ।

तुलः यमसदृशः । तद्वन्मारकत्वात् । अयमित्यपिच्छेदः ॥ २ ॥ ती० आत्मदुश्चरितैः विरूपकरणैः ॥ ३ ॥ ती० संभ्रमः
 मयं ॥ ४ ॥ ति० तवावमानप्रभवइत्यादिश्लोकचतुष्टयस्य वास्तवार्थस्तु—तवावमानप्रभवः तत्संबन्धव्यवमानोत्पन्नः मयित्वयाकृ-
 तावमानप्रभवइत्यर्थः । क्रोधः धारयितुं न शक्यते ॥ किंचमाद्भुतं च । वीर्यात् मच्छैर्यात् । क्षीणजीवितं नगणये । तमहं जेतुं न श-
 क्योमीत्यर्थः । स रामएव । प्राणान् मदीयप्राणान् । मोक्षयति मोक्षयिष्यतीत्यर्थः । अतोहेतुर्भगे आत्मदुश्चरितैः स्थापचारव्यापारैः ।
 अथ अयः मच्छुभावहविधिः हतः । तन्निमित्तमैश्वर्यं क्षीणजीवितं नष्टमिति भावः । इतः परं बाष्पसंह्रियतां । संभ्रमश्च विमु-
 च्यतां । अहं भ्रात्रा सह रामं प्रतिनयामि । यमसादनं चयामि न सन्देहइत्यर्थः । परश्वधेति । ततः परं रामस्य परश्वधहतस्य रामसंब-
 न्धपरश्वधहतस्य मन्दप्राणस्य भूतलेपतितस्य । ममेति शेषः । हेराक्षसि रुधिरं पात्यसीतिसंबन्धः । ति० परश्वधहतस्येति ।
 परश्वधस्तस्य मुख्यमायुधमित्यनेन ज्ञायते । रक्तं रक्तवर्णमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ती० तयेति । पुनश्शंसितत्वमेव सकलरक्षश्रेष्ठइत्यादि ।
 स० परुषितः श्रावितनिष्ठुरवाक् । दूषितइतियावत् ॥ ७ ॥ स० पौलस्त्यानांमध्ये रणकोविदः ॥ १२ ॥

[पा०] १ ख. क्षणजीवितं. २ घ.—झ. ट. विमोक्ष्यते. ३ ड. झ. ट. संधार्यतां. घ. संश्रियतां. ४ ख. हतस्यास्य.
 घ. हतस्याथ. ५ क. ख. ग. ड. ट. भूतले. ६ क. च. छ. ज. काङ्क्षितं. ७ च. छ. ज. ज. प्रहृष्टावचनं. ड. झ. ट.
 संप्रहृष्टा. ८ अस्यश्लोकस्यप्रतिनिधितया, नीलजीमूतवर्णानां लोकहिंसाविहाराणां. इत्यर्थमेव ग. ड. झ. ट. पुस्तकेषु दृश्यते.
 ९ क. ख. च. छ. ज. कामरूपिणां. १० लोकहिंसाविहाराणां. तेषां शार्दूलदर्पाणां. इत्यनयोर्धयोः पौर्वापर्यं च. छ. ज. ज.
 पाठेषु दृश्यते. ११ ग. ड. छ. ट. पुस्तकेष्विदमर्थं न दृश्यते. १२ ख. शार्दूलसत्त्वानां. १३ च. छ. ज. ज. महात्मनां. १४ ग.
 रथांश्च चित्रान्खट्वांश्च. ख. ड.—ट. शरांश्च चित्रान्खट्वांश्च. १५ च. छ. ज. रणमूर्धनि. १६ ग. शबलैः.

मत्स्यैः पुष्पैर्दुर्मैः शैलैश्चन्द्रसूर्यैश्च काञ्चनैः ॥ मेङ्गलैः पक्षिसङ्घैश्च ताराभिरभिसंवृतम् ॥ १५ ॥
 ध्वजनिस्त्रिशसंपन्नं किङ्किणीकविराजितम् ॥ सदश्वयुक्तं सोमैर्षादारुरोहं खरो रथम् ॥ १६ ॥
 निशाम्य तु रथस्थं तं राक्षसा भीमविक्रमाः ॥ तस्थुः संपरिवार्यैनं दूषणं च महाबलम् ॥ १७ ॥
 खरस्तु तान्महेष्वासान्घोरवर्मायुधध्वजान् ॥ निर्यातेत्यब्रवीद्धृष्टो रथस्थः सर्वराक्षसान् ॥ १८ ॥
 ततस्तद्राक्षसं सैन्यं घोरवर्मायुधध्वजम् ॥ निर्जगाम जनस्थानान्महानादं महाजवम् ॥ १९ ॥
 मुद्गरैः पट्टिशैः शूलैः सुतीक्ष्णैश्च परश्वधैः ॥ खड्गैश्चक्रैश्च हस्तैश्चैर्भ्राजमानैश्च तोमरैः ॥ २० ॥
 शक्तिभिः परिघैर्घोरैरतिमात्रैश्च कर्मुकैः ॥ गन्दासिमुसलैर्वज्रैर्गृहीतैर्भीमदर्शनैः ॥ २१ ॥
 राक्षसानां सुघोराणां सहस्राणि चतुर्दश ॥ निर्यातानि जनस्थानात्खरचित्तानुवर्तिनाम् ॥ २२ ॥
 तांस्त्वभिद्रवतो दृष्ट्वा राक्षसान्भीमविक्रमान् ॥ खरस्यापि रथः किञ्चिज्जगाम तदनन्तरम् ॥ २३ ॥
 ततस्ताञ्शबलानश्वास्तप्तकाञ्चनैर्भूषितान् ॥ खरस्य मतिमाज्ञाय सारथिः समचोदयत् ॥ २४ ॥
 स चोदितो रथः शीघ्रं खरस्य रिपुघातिनः ॥ शब्देनापूरयामास दिशश्च प्रदिशस्तदा ॥ २५ ॥
 प्रशृद्धमन्युस्तु खरः खरस्वनो रिपोर्वधार्थं त्वरितो यथाऽन्तकः ॥
 अचूचुदत्सारथिर्मुन्नदन्धनं महाबलो मेघ इवाश्मवर्षवान् ॥ २६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

“कूबरस्तुयुगंधरः” इत्यमरः ॥ १४ ॥ मङ्गलैः मङ्गलावहैः अलंकारकरैरित्यर्थः । काञ्चनैः काञ्चनविकारैः । इदं विशेषणद्वयं मत्स्यादिसर्वविशेषणं । निस्त्रिशः असिः ॥ १५—१८ ॥ राक्षसं राक्षससंबन्धि ॥ १९ ॥ मुद्गरः लोहमयगदा । पट्टिशः पट्टयमिति द्रुमिडनामयुक्त आयुधविशेषः । तोमरः वल्लयमिति द्रुमिडनामयुक्तः ॥ २० ॥ शक्तिः ईद्रीति द्रुमिडनामकः । परिघः कुण्डान्तडीति द्रुमिडनामा । अतिमात्रैः महद्भिः । वज्रैः अष्टास्रैरायुधैः ॥ २१—२२ ॥ किञ्चिज्जगाम सेनासंमर्दादिति भावः । खरानु-

ज्ञाभावाद्वा ॥ २३ ॥ मतिं संमतिं यात्रामिप्रायमिति यावत् ॥ २४ ॥ शब्देन नेमिघोषेण । प्रदिशः विदिशः ॥ २५ ॥ महाबलः झञ्झामारुतः । “झञ्झावातो महाबलः” इति निघण्टुः । तद्वान् अर्श-आद्यच् । झञ्झामारुतप्रेरित इत्यर्थः । महानिल इत्यपि पाठः । अश्मवर्षवान् अश्मवर्षोयुक्त इत्यर्थः । घनं उपरितनमेघं ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

ती० अमर्षात् क्रोधादारुरोहेतिपराजयसूचनं । “क्रोधःकार्यविभङ्गाय” इतिशकुनशास्त्रे ॥ १६ ॥ ति० दूषणः दूषणश्चेत्यर्थः ॥ १८ ॥ ति० संचोदितइत्यादिश्लोकद्वयं कतकसंख्यारीत्याप्रक्षिप्तं ॥ २५ ॥ इतिद्वाविंशःसर्गः ॥ २२ ॥

[पा०] १ ड. झ. श्वन्द्रकान्तैश्च. २ क. घ. ड. झ. ट. माङ्गल्यैः. छ. पक्षिसंघैश्चताराभीरामाभिश्चसमावृतं. ख. पुष्प-संघैश्चमाङ्गल्यैः. ३ ग. ड. च. झ. ज. ताराभिश्चसमावृतं. ४ च. छ. ज. ज. किङ्किणीभिर्विभूषितं. झ. किङ्किणीवरभूषितं. ड. ट. किङ्किणीवरभूषितं. क. ख. किङ्किणीजालभूषितं. ग. घ. किङ्किणीकविभूषितं. ५ ग. घ. च. छ. ज. ज. ट. सामर्षात्. ६ क. च. छ. ज. ज. ट. रथंखरः. ख. घ. ड. झ. खरस्तदा. ७ ख. ते. ८ क. ग. च. छ. ज. ज. तस्थुश्चपरिवार्यैनं. ९ ड. ज. झ. तन्महत्सैन्यंरथचर्मायुधध्वजं. ट. तत्सैन्यंरथचर्मायुधध्वजं. क. तान्महाप्रासान्. १० ड. झ. ट. त्यब्रवीत्प्रेक्ष्य. ख. घ. त्यब्रवीद्दृष्ट्वा. ११ क. सरथः. ड. झ. ट. दूषणः. १२ च. छ. ज. ज. ततस्तद्राक्षसां. घ. ततस्तुतन्महत्सैन्यं. १३ ड. झ. ट. चर्मायुध. १४ ख. तीक्ष्णैश्चैव. १५ ख. चक्रैःखड्गैश्च. ड. झ. ट. खड्गैश्चक्रैरथस्थैश्च. १६ क.—ट. भ्राजमानैस्स. १७ ड. ज. झ. गदामिर्मुसलैः. १८ क. ग. रुप्रदर्शनैः. १९ ड. च. छ. झ. ज. ट. तांस्तुनिर्धावतो. २० ड. च. छ. झ. ज. ट. भीमदर्शनान्. २१ ड. झ. ट. खरस्याथ. २२ क. ख. ड. च. छ. ज. भूषणान्. २३ क.—ड. छ. झ. ज. ट. मत्तं. २४ झ. संचोदितः. २५ ड. च. झ. ट. दिशस्तप्रदिशः. २६ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. स्तथा. २७ ड. झ. खरस्वरं. २८ क. ग. ड.—ट. मुन्नदन्धनं. ख. घ. मुन्नदन्धनं.

त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

खरेण रणप्रयाणसमयसमुद्भूतदुर्निमित्तनिरीक्षणेपि गर्वात्तद्विगणनेनैव दूषणादिभिस्सहरणायनिर्याणम् ॥ १ ॥
 तस्मिन्त्याते जनस्थानादशिवं शोणितोदकम् ॥ अभ्यवर्षन्महामेघस्तुमुलो गर्दभारुणः ॥ १ ॥
 निपेतुस्तुरगास्तस्य रथयुक्ता महाजवाः ॥ समे पुष्पचिते देशे राजमार्गे यदृच्छया ॥ २ ॥
 श्यामं रुधिरपर्यन्तं बभूव परिवेषणम् ॥ अलातचक्रप्रतिमं परिगृह्य दिवाकरम् ॥ ३ ॥
 ततो ध्वजमुपागम्य हेमदर्ण्डं समुच्छ्रितम् ॥ समाक्रम्य महाकायस्तस्यौ गृध्रः सुदारुणः ॥ ४ ॥
 जनस्थानसमीपे तु समागम्य खरखनाः ॥ विस्वरान्विविधांश्चक्रुर्मांसादा मृगपक्षिणः ॥ ५ ॥
 व्याजहृश्च प्रदीप्तायां दिशि वै भैरवखनम् ॥ अशिवं यातुधानानां शिवा घोरा मंहाखनाः ॥ ६ ॥
 प्रभिन्नगिरिसंकाशास्तोयशोणितधारिणः ॥ आकाशं तदनाकाशं च कुर्मोमा बलाहकाः ॥ ७ ॥
 बभूव तिमिरं घोरमुद्धतं रोमहर्षणम् ॥ दिशो वा विदिशो वाऽपि न च व्यक्तं चकाशिरे ॥ ८ ॥
 क्षतजार्द्रसवर्णाभा सन्ध्या कालं विना बभौ ॥ खरस्याभिमुखा नेदुस्तदा घोरमृगाः खगाः ॥ ९ ॥
 कङ्कगोमायुगृध्राश्च चुक्रुशुर्भयशंसिनः ॥ [चक्रिरे विस्वरान्घोरान्मांसादा वनगोचराः] ॥ १० ॥
 नित्याशुभकरा युद्धे शिवा घोरनिदर्शनाः ॥ नेदुर्वलस्योभिमुखं ज्वालोद्गारिभिराननैः ॥ ११ ॥
 कबन्धः परिघाभासो दृश्यते भास्कुरान्तिके ॥ जग्राह सूर्यं स्वर्भानुरपर्वणि महाग्रहः ॥ १२ ॥

अथ युद्धाय प्रयातस्य खरस्य उत्पातवर्णनं त्रयो-
 विंशे । अशिवं अशुभावहं । शोणितोदकं रक्तवर्णज-
 लं । तुमुलः संकुलः । गर्दभारुणः गर्दभवद्वसरः
 ॥ १ ॥ निपेतुः स्वलिताः रथयुक्ताः रथे बद्धाः । पुष्प-
 चित्ते पुष्पैः निविडे । यदृच्छया दैवगत्या ॥ २ ॥
 सूर्यपरिवेषमाह—श्याममिति । सर्वत्र श्यामं । पर्यन्ते
 प्रान्ते रुधिरं रुधिरवर्णं । अलातचक्रप्रतिममिति
 ह्रस्वत्वमुच्यते । परिवेषणं परिवेषः । परिगृह्य परितो
 व्याप्य ॥ ३ ॥ समुच्छ्रितं उन्नतं । ध्वजमुपागम्य समा-
 क्रम्य परिक्रम्य तस्यौ ॥ ४ ॥ खरखनाः परुषखनाः ।
 विस्वरान् विकृतस्वरान् । मांसमदन्तीति मांसादः
 ॥ ५ ॥ प्रदीप्तायां दिशि सूर्यसन्निहितदिशीत्यर्थः ।
 शिवाः सृगालाः । घोराः ज्वालामुखाः ॥ ६ ॥ प्रभिन्नाः
 इन्द्रच्छिन्नपक्षाः । तोयशोणितधारिणः शोणिततो-

यधारिणः । परनिपातः । अनाकाशं अप्रकाशं छन्न-
 मिति यावत् । बलाहकाः मेघाः ॥ ७ ॥ उद्धतं सान्द्रं
 ॥ ८ ॥ क्षतजार्द्रसवर्णाभा क्षतजेन रक्तेनार्द्रं संसिक्तं
 यत् पटादिकं तत्तुल्याभा । कालं विना स्वकालं
 विना । सन्ध्या बभौ मेघेष्विति शेषः । खरस्येति । पूर्व
 सूर्याधिष्ठितदिशि शिवारुतमुक्तं । अधुना खरस्याभि-
 मुखमुच्यते । घोरमृगाः श्वापदादयः । कङ्काः स्थूल-
 कायाः भयंकराः मृतपशुनरादिभक्षणशीलाः पक्षिवि-
 शेषाः ॥ ९—१० ॥ सेनाभिमुखशिवारुतमाह—
 नित्येति । युद्धे नित्यमशुभकराः अशुभशंसिनः । घोर-
 निदर्शनाः घोरफलकनिदर्शनाः । शिवाः गोमार्यवः ।
 “ स्त्रियां शिवाभूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः ” इत्य-
 मरः । ज्वालामुद्गिरन्तीति ज्वालोद्गारीणि तैः आननैः
 उपलक्षणे तृतीया ॥ ११ ॥ परिघवत् परिघायुधव-

ति० तुमुलः तुमुलशब्दः । अभ्यवर्षत् मेघइतिशेषः ॥ १ ॥ ति० प्रभिन्नगजेतिपाठे मत्तगजेत्यर्थः । प्रभिन्नगिरितिपाठे
 गैरिकादिधातुस्त्वाविणइत्यर्थः ॥ ७ ॥ टीका० कङ्कः श्वेतगृध्रः ॥ १० ॥ ती० कबन्धः धूमकेतुः ॥ १२ ॥

[पा०] १ ड—ट. तंप्रयातंबलंघोरमशिवं. घ. तंप्रयातंजनस्थानात्. ग. तंप्रयान्तंबलंघोरमशिवं. २ ड. ज.—ट.
 महाघोरः. ३ क—ट. प्रतिगृह्य. ४ घ. दण्डसमुच्छ्रितं. ५ क. ग.—ट. समीपेच. ६ ड.—ट. समाक्रम्य. ७ ख. ग. घ.
 खरखराः. ८ ड. झ. ट. विविधान्नादान्मांसादाः. ९ ड. झ. ट. व्याजहुरभिदीप्तायां. क. ख. व्याजहुरपिदीप्तायादीप्तायां
 दिशिभैरवं. १० ख. महाखराः. ११ क. ख. ड. झ. ट. प्रभिन्नगज. १२ घ. भीमबलाहकाः. ड. झ. ट. भीमांबुवाहकाः.
 १३ च. ज. न. नव्यक्तंसंचकाशिरे. ड. झ. ट. सुव्यक्तंसंचकाशिरे. क. ग. नव्यक्तंप्रचकाशिरे. १४ ट. खरंचाभिमुखे. ड.
 झ. खरंचाभिमुखं. ख. खरस्याभिमुखे. १५ क.—छ. झ. ज. ट. घोरामृगाः. १६ इदमर्थं क. पुस्तकेदृश्यते. १७ क—ट.
 नित्याशिवकराः. १८ घ. च. छ. ज. न. बलस्याभिमुखा. १९ घ. च. ज. कबन्धाःपरिघाभासोदृश्यन्ते.

प्रवाति मारुतः शीघ्रं निष्प्रभोऽभूद्विवाकरः ॥ उत्पेतुश्च विना रात्रिं ताराः खद्योतसंप्रभाः ॥ १३ ॥
 संलीनमीनविहगा नलिन्यः शुष्कपङ्कजाः ॥ तस्मिन्क्षणे बभूवुश्च विना पुष्पफलैर्द्रुमाः ॥ १४ ॥
 उद्धूतश्च विना वातं रेणुर्जलधरारुणः ॥ वीचीकूचीति वाश्यन्त्यो बभूवुस्तत्र शारिकाः ॥ १५ ॥
 उल्काश्चापि संनिर्घाता निपेतुर्घोरदर्शनाः ॥ प्रचचाल मही सर्वा सशैलवनकानना ॥ १६ ॥
 खरस्य च रथस्थस्य नर्दमानस्य धीमतः ॥ प्राकम्पत भुजः सव्यः स्वरश्चास्यावसज्जत ॥ १७ ॥
 सांस्त्रा संपद्यते दृष्टिः पश्यमानस्य सर्वतः ॥ ललाटे च रुजा जाता न च मोहाव्यवर्तत ॥ १८ ॥
 तान्समीक्ष्य महोत्पातानुत्थितान्रोमहर्षणान् ॥ अब्रवीद्राक्षसान्सर्वान्प्रहंसन् खरस्तदा ॥ १९ ॥
 महोत्पातानिमान्सर्वानुत्थितान्घोरदर्शनान् ॥ न चिन्तयाम्यहं वीर्याद्वलवान्दुर्बलानिव ॥ २० ॥
 तारा अपि शरैस्तीक्ष्णैः पातयामि नभःस्थलात् ॥ मृत्युं मरणधर्मेण संकुद्धो योजयाम्यहम् ॥ २१ ॥
 राघवं तं बलोत्सिक्तं भ्रातरं चास्य लक्ष्मणम् ॥ अहत्वा सायकैस्तीक्ष्णैर्नोपावर्तितुमुत्सहे ॥ २२ ॥
 सकांमो भगिनी मेऽस्तु पीत्वा तु रुधिरं तयोः ॥ यन्निमित्तस्तु रामस्य लक्ष्मणस्य विपर्ययः ॥ २३ ॥

दाभासत इति परिधाभासः कबन्धः शिरःशून्यमनु-
 ध्यायः । भास्करान्तिके सूर्यस्य समीपे । दृश्यते
 अदृश्यत । तथोक्तं कामन्दकीये । “सूर्यदृष्टकबन्धा-
 दिरकस्मान्मूढवाहनः ” इति । कबन्धाकारमेघखण्ड
 इतियावत् । महानाग्रहो यस्य स महाग्रहः स्वर्भानुः
 राहुः । अपर्वणि प्रतिपद्दर्शसंधिः पर्व तस्मादन्यस्मि-
 न्नपि काले सूर्यं जग्राह । तदाह वराहमिहिरः ।
 “अपर्वणि तथा राहुग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ” इति
 ॥ १२ ॥ प्रवाति प्रतिकूलो वाति । उत्पेतुः प्रचका-
 शिरे । खद्योतसंप्रभाः ज्योतिरिङ्गणसमानकान्तयः
 ॥ १३ ॥ संलीनाः जलान्तरगताः । पुष्पफलै-
 र्विना बभूवुः गलितपुष्पादिका बभूवुरित्यर्थः ॥ १४ ॥
 उद्धूतः उत्क्षिप्तः । जलधरारुणः मेघवद्भूसरः ।
 वीचीकूचीति शब्दनुकारः । वाश्यन्त्यः शब्दं कुर्व-
 न्त्यः ॥ १५ ॥ उल्कानिर्घातौ ज्योतिर्वायुविशेषौ ।
 अत्रवराहमिहिरः “उल्का शिरसि विशाला निपत-
 न्ती वर्धते तनुप्रभया । पवनाभिहता गगनादवनौ

च यदा समापतति ॥ भवति तदा निर्घातः स च पापो
 दीर्घखगविरुतः ” इति ॥ १६ ॥ अवसज्जत अवास-
 ज्जत । गद्गदकण्ठतया प्रतिबद्धोभूदित्यर्थः ॥ १७ ॥
 रुजा पीडा । “स्त्रीरुमुजाचोपतापरोगव्याधिगदाम-
 याः ” इत्यमरः । मोहात् अज्ञानात् । न न्यवर्तत
 एवमनेकदुर्निमित्तदर्शनेपियुद्धगमनान्न न्यवर्ततेत्यर्थः
 ॥ १८ ॥ उत्थितान् उद्धूतान् । रोमहर्षणान् रोमाञ्च-
 करान् भयजनकानित्यर्थः । तदुक्तं साहित्यचिन्ता-
 मणौ “उल्कानिपातनिर्घातव्यालव्याघ्रादिदर्शनैः ।
 उत्पन्नः सहसा चित्तविक्षोभस्त्रास इष्यते ॥ नेत्रसंमी-
 लनोत्कम्पगात्रसंकोचगद्गदैः । वैवर्ण्यस्वेदरोमाञ्चस्त-
 म्भाच्चैरनुभाव्यते ” इति ॥ प्रहसन्नित्यनेन गर्वःसू-
 च्यते ॥ १९ ॥ तत्कार्यप्रतिज्ञामाह—महोत्पातानि-
 ति । तथाचोक्तं चिन्तामणौ । “कुलरूपवयोविद्याबलै-
 श्वर्यधनादिभिः । या भवेदात्मनः श्लाघा स गर्व इति
 कथ्यते ॥ उद्वीवावेक्षणवज्ञाप्रतिज्ञातिर्भवेदिह ”
 इति । दुर्बलानिव पुरुषान् ॥ २०—२१ ॥ उत्सिक्तं

ति० खद्योतसंप्रभवंनिस्तेजस्कत्वेनचाश्वत्येनच ॥ १३ ॥ ति० वाश्यन्तः । आर्षं ॥ १५ ॥ शि० वनकाननयोर्निबिडानिबिडत्वे
 नभेदान्नपौनस्त्यं ॥ १६ ॥ स० मरणधर्मेण मरणाख्यधर्मेण ॥ २१ ॥ टीका० ननुरामस्यामानुषचरित्रंज्ञात्वा युद्धागमनवेलायां
 स्वस्यदुर्निमित्तानिदृष्ट्वाचखरोनिर्भकःप्रहृष्टःकिमर्थमभूदित्याशङ्क्यामुच्यते । स्वस्यशिवशापविमुक्तिर्भविष्यतीतिद्वारासनावशात्प्रमोदो
 जातइत्यविरोधः ॥ ती० वस्तुतस्तुअहलानोपावर्तितुमुत्सहइत्यनेन हलैवोपावर्तितुमुत्सहइत्यभिप्रायः । हन्तुमसमर्थः अतो नोपा-
 वर्ततइतिव्यज्यते ॥ २२ ॥ ती० वस्तुतस्तु रामस्यलक्ष्मणस्यचजयइतिशेषः । मेममविपर्ययः नाशश्च यन्निमित्तः याशूर्पणखानिमित्तं

[पा०] १ ग. विवाति. २ क. ख. च. छ. ज. संनिभाः. ३ घ. च. छ. ज. ज. पुष्पैःफलैः, ४ झ. वीचीकूचीति.
 ५ झ. वाश्यन्तो. घ. शंसन्त्यो. ६ ड. छ.—ट. शारिकाः. ७ ड. झ. ज. ट. संनिर्घोषाः. ८ क.—ट. चापि, ९ घ. सार्वं.
 १० ड. ट. नुदितान्. ११ क. ख. ग. च. छ. ज. ज. प्रहसन्वाहिनीपतिः. १२ ड. ट. नुदितान्. १३ क. ग. ड.—ट.
 पातयेयं. १४ ड. ट. चापि. १५ एतच्छ्लोकार्धयोःपौर्वापर्यं. क. ड.—ट. पुस्तकेषुदृश्यते. १६ ख. ग. पीलाच. छ. ज. ज.
 पीलेयंशोणितं. १७ क. ग.—ट. यन्निमित्तं. १८ ख. रामश्चलक्ष्मणश्चविपत्स्यते.

न कचित्प्राप्तपूर्वो मे संयुगेषु पराजयः ॥ युष्माकमेतत्प्रत्यक्षं नानृतं कथयाम्यहम् ॥ २४ ॥
 देवराजमपि क्रुद्धो मत्तैरावतयैयिनम् ॥ वज्रहस्तं रणे हन्यां किं पुनस्तौ कुमानुषौ ॥ २५ ॥
 सा तस्य गर्जितं श्रुत्वा राक्षसस्य महाचमूः ॥ ग्रहर्षमतुलं लेभे मृत्युर्पाशावपाशिता ॥ २६ ॥
 समीयुश्च महात्मानो युद्धदर्शनकाक्षिणः ॥ ऋषयो देवगन्धर्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः ॥
 समेत्य चोचुः सहितास्तेऽन्योन्यं पुण्यकर्मणः ॥ २७ ॥
 स्वस्ति गोब्राह्मणेभ्योस्तु लोकानां येऽभिसंगताः ॥ जयतां राघवः संख्ये पौलस्त्यात्रजनीचरान् ॥
 चक्रहस्तो यथा युद्धे सर्वानसुरपुङ्गवान् ॥ २८ ॥
 एतच्चान्यच्च बहुशो ब्रुवाणाः परमर्षयः ॥ जातकौतूहलास्तत्र विमानस्थाश्च देवताः ॥
 ददृशुर्वाहिनीं तेषां राक्षसानां गतायुषाम् ॥ २९ ॥
 रथेन तु खरो वेगादुग्रसैन्यो विनिःसृतः ॥ तं दृष्ट्वा राक्षसं भूयो राक्षसार्थं विनिःसृताः ॥ ३० ॥
 श्येनगामी पृथुग्रीवो यज्ञशत्रुर्विहङ्गमः ॥ दुर्जयः कैरवीराक्षः परुषः कालकार्मुकः ॥ ३१ ॥
 मेघमाली मेहामाली सर्पास्यो रुधिराशनः ॥ द्वादशैते महावीर्याः प्रतस्थुरभितः खरम् ॥ ३२ ॥
 महाकपालः स्थूलाक्षः प्रेमाथी त्रिशिरास्तथा ॥ चत्वार एते सेनान्यो दूषणं पृष्ठतो ययुः ॥ ३३ ॥
 सा भीमवेगा समराभिकामा मेहाबला राक्षसवीरसेना ॥
 तौ राजपुत्रौ सहसाऽभ्युपेता माला ग्रहाणामिव चन्द्रसूर्यौ ॥ ३४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

गर्वितं ॥ २२—२६ ॥ समीयुः सङ्गताः । सहिताः लोकहितपराः । पुण्यकर्मणः पुण्यकर्मणः । दीर्घाभाव आर्षः ॥ २७ ॥ लोकानामभिसङ्गता इति ये लोकानां अभिसङ्गताः अनुकूलाः तेभ्योपि स्वस्त्यस्त्वित्यर्थः । जयतां जयतु । आर्षमात्मनेपदं । संख्ये युद्धे । चक्रहस्तो विष्णुः । वाहिनीं सेनां । गतायुषां गन्तुमुद्युक्तायुषां । एतत् स्वस्तीत्यादिवाक्यं । अन्यच्च राघवजयविषयकं वाक्यं । ब्रुवाणाः परमर्षयः विमानस्था देवताश्च

जातकौतूहलाः सन्तः । राक्षसानां वाहिनीं ददृशुरिति संबन्धः ॥ २८—२९ ॥ वेगात् रथवेगात् । विनिःसृतः गतः ॥ ३० ॥ श्येनगाम्यादयो द्वादशखरामाः ॥ ३१—३३ ॥ समराभिकामा युद्धेप्सुः । ग्रहाणां अङ्गारकादीनां ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डन्याख्याने त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

यस्यसः । साभगिनी तयोः ताभ्यां मृतस्यममेतिशेषः । रुधिरं पीलासकामाऽस्तु ॥ २३ ॥ ती० कुमानुषौ कौ भूमौ मनुष्यरूपेणावतीर्णविलयवगन्तव्यं ॥ २५ ॥ ति० सैन्यस्याग्राद्विनिःसृतः पूर्वसैन्यसंबद्धएवतदग्रभागेस्थितः । इदानींतु सेनांबहुदूरेपृष्ठतस्त्वत्वास्वयमेवाग्रेगतइत्यर्थः ॥ ३० ॥ इति त्रयोविंशस्सर्गः ॥ २३ ॥

[पा०] १ च. छ. ज. ज. प्राप्तपूर्वस्तु. २ ख. संग्रामेषु. ३ ख. ड. च. झ. ट. गामिनं. ४ ख. ग. छ. सौतुमानुषौ. ड. झ. ट. सौतुमानवौ. ५ ड. झ. ट. राक्षसानां. ६ ख. पाशवशंगता. ७ क.—च. ज. ट. समीयुश्च. ८ ड. झ. ज. ट. ब्राह्मणेभ्यस्तु. ९ ड. झ. ज. ट. येचसंमताः. ख. येहितैषिणः. १० क. ख. ग. ड. झ. ज. ट. राघवोयुद्धे. ११ सर्वानसुरसत्तमान्. १२ ड. झ. ज. ट. यथाविष्णुः. १३ क. ग. ड. झ. ज. ट. सत्तमान्. १४ ड. झ. ट. वेगात्सैन्याग्राद्विनिःसृतः. १५ च. छ. ज. ज. निःसृतंभूमौ. १६ घ. श्वापिनिःसृताः. १७ ड. ट. पृथुग्रीवो. १८ क. ख. शत्रुमेहाविषः. १९ ट. परवीराक्षः. २० ख. महाबाहुः. २१ ड. ट. वरास्यो. २२ ड. ट. प्रमाथिस्त्रिशिराः. झ. प्रमाथिस्त्रिशिराः. २३ घ. च. छ. ज. ज. सेनाभ्याः. क. ग. ड. झ. ट. सेनाप्रे. २४ ड.—ट. पृष्ठतोन्वयुः. २५ ड. झ. ट. काक्षिणी. २६ क. ग. ड.—ट. सुदारुणा.

चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

रामेणलक्ष्मणंप्रति खरप्रयाणकालिकदुर्निमित्तप्रदर्शनेन तेषां स्वपरजयापजयसूचकत्वकथनपूर्वकंसीतारक्षणाय तथा-
सहगुहाश्रयणचोदना ॥ १ ॥ श्रीरामयुद्धसन्नद्धे समरावलोकनायदेवगन्धर्वादिषुगगनाङ्गणमवतीर्णेषु खरसैन्येनरणायरामं-
प्रत्यभिसर्पणम् ॥ २ ॥

आश्रमं प्रतियाते तु खरे खरपराक्रमे ॥ तानेवोत्पातिकान्नामः सह आत्रा ददर्श ह ॥ १ ॥
तानुत्पातान्महाघोरानुत्थितात्रोमहर्षणान् ॥ प्रजानामहितान्दृष्ट्वा वाक्यं लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ २ ॥
इमान्पश्य महाबाहो सर्वभूतापहारिणः ॥ समुत्थितान्महोत्पातान्संहर्तुं सर्वराक्षसान् ॥ ३ ॥
अमी रुधिरधारास्तु विस्सृजन्तः खरखनान् ॥ व्योम्नि मेघा विवर्तन्ते परुषा गर्दभारुणाः ॥ ४ ॥
सधूमाश्च शराः सर्वे मम युद्धाभिर्नन्दिनः ॥ रुक्मपृष्ठानि चापानि विवेष्टन्ते च लक्ष्मण ॥ ५ ॥
यादृशा इह कूजन्ति पक्षिणो वनचारिणः ॥ अग्रतो नो भयं प्राप्तं संशयो जीवितस्य च ॥ ६ ॥
संप्रहारस्तु सुमहान्भविष्यति न संशयः ॥ ७ ॥
अयमाख्याति मे बाहुः स्फुरमाणो मुहुर्मुहुः ॥ सन्निकर्षे तु नः शूर जयं शत्रोः पराजयम् ॥ ८ ॥
संप्रभं च प्रसन्नं च तव वक्त्रं हि लक्ष्यते ॥ उद्यतानां हि युद्धार्थं येषां भवति लक्ष्मण ॥
निष्प्रभं वदनं तेषां भवत्यायुःपरिक्षयः ॥ ९ ॥
रक्षसां नर्दतां घोरः श्रूयते च महाध्वनिः ॥ आहतानां च भेरीणां राक्षसैः क्रूरकर्मभिः ॥ १० ॥

अथ रामस्य युद्धसन्नाहश्चतुर्विंशे । औत्पातिकानि-
ति स्वार्थेठक् ॥ १—२ ॥ सर्वभूतापहारिणः सर्वभू-
तापहारसूचकान् । प्रकृतेतु सर्वराक्षसान् संहर्तुमुद्य-
तानिति योजना ॥ ३ ॥ रुधिरमय्यो धारा येषां
ते रुधिरधाराः । खरखनान् घोरस्तनितानि । विव-
र्तन्ते संचरन्ति ॥ ४ ॥ सधूमा इति । प्रतापानलो-
द्युक्ता इतिभावः । अत एव मम युद्धाभिर्नन्दनः रु-
क्मपृष्ठानि स्वर्णमयपृष्ठानि । चापानि धनूषि ।
“अथास्त्रियां । धनुश्चापौ” इत्यमरः । विवेष्टन्ते

चलन्ति । युद्धसन्नद्धानि भवन्तीत्यर्थः । आत्मनश्चाप-
द्वयं लक्ष्मणस्यैकमिति बहुवचनं ॥ ५ ॥ यादृशाः
प्रसिद्धाः । पूर्वकृतसंवादा इत्यर्थः । अग्रतः अव्यवहि-
तोत्तरकाले । नो भयमिति सुवाक् ॥ ६ ॥ सुमहान्
संप्रहारः युद्धं ॥ ७ ॥ बाहुः दक्षिणः । सन्निकर्षे
अव्यवहितोत्तरकाले ॥ ८ ॥ स्वमुखप्रसादादेः स्वयं द्रष्टु-
मशक्यत्वेन स्वसमानमुखे लक्ष्मणेनिर्दर्शयति—संप्र-
भमिति । मुखप्रसादफलं व्यतिरेकमुखेनाह—उद्यता-

स० तान् ये खरदृष्टाः ॥ १॥ शि० अत्यमर्षणः मुनिखेदासहिष्णुः । रामः प्रजानां दशरथराज्यनिवासिराक्षसानां । किंच प्रकर्षेण
जो मृत्युञ्जयोयेषांराक्षसानां । अहितान् घोरानुत्पातान् दृष्ट्वा अवलोक्य दृष्ट्वा विचार्यच । लक्ष्मणमब्रवीत् । “जो ना मृत्युञ्जयेज-
न्यांतातामात्रेजनादने” इतिमेदिनी ॥ २॥ ती० एवंपराक्षसानांदुर्निमित्तान्युक्त्वा स्वस्यजयसूचकानिनिमित्तान्याह—सधूमाइति ।
ममयुद्धाभिर्नन्दिताः युद्धेअभितोनन्दः आनन्दः एषांसंजातइतितथोक्ताः । श्रीरामगतोयुद्धहर्षशरेशूपचर्यते । ममयुद्धहर्षसूच-
काइतिफलितार्थः । चापानिविवेष्टन्ते विशेषेणवेष्टन्ते । अभिमन्त्रिततत्तद्देवतासांनिध्याच्चापेषुस्वयमेवशरास्संसक्ताभवन्तीत्यर्थः ।
स० शराः तदभिमानिदेवताः । एवमुत्तरत्रापि ॥ ५ ॥ ती० अग्रतः अस्माकंपुरतइत्यर्थः । वनचारिणः यादृशाःसौम्याः
पक्षिणःकूजन्ति । तादृशैस्सुनिमित्तैः नः अस्माकं अभयंप्राप्तं । चकारादरीणांजीवितस्यसंशयश्चप्राप्तइत्यर्थः ॥ ६ ॥ स० आयुः
परिक्षयइतिपदद्वयं । यतस्तववक्त्रंसुप्रसन्नंलक्ष्यते तस्माद्भवतित्वयि आयुः । येषांपरिक्षयोभावी तेषांवदनंनिष्प्रभंभवति ॥ ९ ॥

[पा०] १ ड.—ट. घोरानामोदृष्ट्वात्यमर्षणः. २ ख. महितान्घोरान्. ३ च. छ. ज. लक्ष्मणंवाक्यं. ४ ग. ड. झ. ट.
विस्सृजन्तेखरखनाः. क. ख. ग. विस्सृजन्तःखरखनाः. च. छ. ज. ज. विस्सृजन्तःखरखराः. ५ ग. निवर्तन्ते. च. छ. ज. ज.
विनर्दन्ते. ६ ड.—ट. नन्दिताः. ७ च. छ. ज. ज. चेष्टन्तेपिच. ड. ट. विचेष्टन्तेच. झ. विचेष्टन्तेविचक्षण. ८ ग. गर्जन्ति.
९ च. छ. ज. ससंप्रहारः. १० ख. घ.—ट. सुप्रभं. ११ ट. युद्धार्थं. १२ क. च. ज. ज. श्रूयतेहि. ड. झ. ट. श्रूयतेऽयं.

अनागतविधानं तु कर्तव्यं शुभमिच्छता ॥ आपदं शङ्कमानेन पुरुषेण विपश्चिता ॥ ११ ॥
 तस्माद्गृहीत्वा वैदेहीं शरपाणिर्धनुर्धरः ॥ गुहामाश्रय शैलस्य दुर्गा पादपसंकुलाम् ॥ १२ ॥
 प्रतिकूलितुमिच्छामि न हि वाक्यमिदं त्वया ॥ शापितो मम पादाभ्यां गम्यतां वैत्स मा चिरम् ॥ १३ ॥
 त्वं हि शूरश्च बलवान्हन्या ह्येतान्न संशयः ॥ स्वयं तु हन्तुमिच्छामि सर्वानेव निशाचरान् ॥ १४ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः सह सीतया ॥ शरानादाय चापं च गुहां दुर्गा समाश्रयत् ॥ १५ ॥
 तस्मिन्प्रविष्टे तु गुहां लक्ष्मणे सह सीतया ॥ हन्त निर्युक्तमित्युक्त्वा रामः कवचमाविशत् ॥ १६ ॥
 स तेनाग्निनिकाशेन कवचेन विभूषितः ॥ बभूव रामस्तिमिरे विधूमोऽग्निरिवोत्थितः ॥ १७ ॥
 स चापमुद्यम्य महच्छरानादाय वीर्यवान् ॥ बभूवावस्थितस्तत्र ज्यास्वनैः पूरयन्दिशः ॥ १८ ॥
 ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः ॥ समेयुश्च महात्मानो युद्धदर्शनकाङ्क्षिणः ॥ १९ ॥
 ऋषयश्च महात्मानो लोके ब्रह्मर्षिसत्तमाः ॥ समेत्य चोचुः सहिता अन्योन्यं पुण्यकर्मणः ॥ २० ॥
 स्वस्ति गोब्रह्मणेभ्योऽस्तु लोकानां येऽभिसङ्गताः ॥ जयतां राघवो युद्धे पौलस्त्यात्रजनीचरान् ॥ २१ ॥
 चक्रंहस्तो यथा युद्धे सर्वानसुरपुङ्गवान् ॥ [एतच्चान्यच्च बहवो ब्रुवाणाः परमर्षयः ॥]
 एवमुक्त्वा पुनः प्रोचुरालोक्य च परस्परम् ॥ २२ ॥

नामिति ॥ ९—१० ॥ आपदं निमित्तवशाच्छङ्कमानेन शुभं आपत्परिहारं । इच्छता विपश्चिता दूरदर्शिना पुरुषेण अनागतविधानं अनागतस्य भाविनोऽनर्थस्य विधानं प्रतिविधानं कर्तव्यं ॥ ११ ॥ गृहीत्वा रक्ष्यत्वेन गृहीत्वा । पादपसंकुलां वृक्षावृतां ॥ १२ ॥ अहमेव योत्स्यामीति वक्तुमुद्यतं प्रत्याह—प्रतिकूलितुमिति । इदं वाक्यं प्रतिकूलितुं नेच्छामि । मयाशापितोसीति वक्तव्ये मम पादाभ्यामित्युक्तिर्लक्ष्मणव्यवहारानुसारेण ॥ १३ ॥ त्वन्नित्वर्तनं न त्वदशक्त्या किंतु मुनिभ्यः प्रतिज्ञानान्मयैव तद्वधः कर्तव्य इत्याशयेनाह—त्वं हीति ॥ १४ ॥ दुर्गा अन्यैर्दुर्गासदां ॥ १५ ॥

हन्तेति हर्षे । निर्युक्तं निश्चयेन उपायश्चिन्तित इत्यर्थः । “योगः सन्नहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु” इत्यमरः । आविशत् प्राविशत् अधारयदित्यर्थः ॥ १६ ॥ अत्रोपमालंकारेण क्षणेन रक्षःक्षयो ध्वन्यते ॥ १७—१८ ॥ ततो देवा इत्यादि । पूर्वसर्गे समागमनमुक्तं अत्र सन्निधानं । चारणाः देवजातिविशेषाः ॥ १९ ॥ लोके त्रैलोक्ये । ब्रह्मर्षिसत्तमाः भृग्वादयः । पुण्यकर्मणः पुण्यकर्माणः ॥ २० ॥ लोकानां येभिसंगता इति ये लोकानामभिसंगताः अनुकूलाः । तेभ्योपि स्वस्त्यस्त्वित्यर्थः । देवादयः समेत्य स्वस्तीत्याद्यूचुः । तएवैवमुक्त्वा कथं युद्धं भविष्यतीत्यन्तं पुनः प्रोचुरिति संबन्धः ॥ २१ ॥

ति० प्रतिकूलितुं विपरीतकर्तुं नेच्छामि । भिन्नकर्तृके तुमुनार्थः । ती० प्रतिकूलितमिति पाठे त्वयाप्रतिकूलितं त्वत्कर्तृकप्रातिकूल्यवद्वाक्यं नेच्छामीत्यर्थः । स० इदं वाक्यं त्वयाप्रतिकूलितुं नेच्छामीति भिन्नकर्तृकत्वेऽपि भोक्तुमनुजानामीत्यादिवक्तुमुन्संभवति । यद्वा इदं त्वय्येकपदं अयंचासौलं च इदं त्वं तेन प्रतिकूलितुं । भवान्युवत्यासहगच्छतीति शङ्कामारोपयितुं वाक्यं नेच्छामीति पादाभ्यां शापितोसि । अतश्चिरं मामाकुलः । यद्वा इदं वाक्यं । चिरमुत्तरं प्रत्युत्तररूपं मामाकार्षीः ॥ १३ ॥ ती० निर्युक्तं अस्मदुक्तं लक्ष्मणेन निर्युक्तं नितरां युक्तं कृतमित्युक्त्वा रामः कवचमाविशत् धृतवानित्यर्थः । स० निर्युक्तं अतिशोभनं । इत्युक्त्वा । यथोक्तं कर्मनिर्णयटीकायां “युक्तशब्दश्शोभनपर्यायः । यथाहभिक्षुः” इति । तद्विषयं यथाहभिक्षुः “बालक्रीडावासुदेवस्य युक्ता” इतीति ॥ १६ ॥ ती० येलोकानामभिसंगताः हविर्मुखेनानुकूला भवन्तीत्यर्थः । तदुक्तं “अग्नौ प्रास्ताहुतिस्सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टि-

[पा०] १ ख. घ. जयमिच्छता. २ झ. आपदा. ३ ख. च. छ. ज. व. तत्र. ४ ख. बलवानेतांहन्तुं. ५ क. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. स्वयंनिहन्तुं. ख. अहंतुहन्तुं. ६ ख. निर्यामिचेत्युक्त्वा. ७ घ. मादधत्. ८ क. ग. ड. ट. महानग्निः. ९ ग. च्छरमादाय. १० ड. झ. ट. संभूवास्थितः. ११ ख. च. छ. ज. व. परमर्षयः. १२ ख. समेताश्च. च. छ. ज. व. समेयुश्चारणैस्तत्र. १३ क. ड.—ट. काङ्क्षया. १४ क. ग. ड.—ट. सहितास्तेऽन्योन्यं. १५ क. ग.—च. झ. ट. ब्राह्मणानां. ख. ब्राह्मणेभ्यश्च. १६ ड. झ. ट. चेतिसंस्थिताः. घ. च. छ. ज. येहिसंगताः. क. ख. ग. चेतिसंगताः. १७ क. सत्तमान्. १८ इदमर्थं क. च. छ. ज. पाठेषु दृश्यते.

चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ एकश्च रामो धर्मात्मा कथं युद्धं भविष्यति ॥ २३ ॥
 इति राजर्षयः सिद्धाः सगणाश्च द्विजर्षभाः ॥ जातकौतुहलास्तस्थुर्विमानस्थाश्च देवताः ॥ २४ ॥
 आविष्टं तेजसा रामं संग्रामशिरसि स्थितम् ॥ दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि भयाद्विव्यथिरे तदा ॥ २५ ॥
 रूपमप्रतिमं तस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ बभूव रूपं रुद्रस्य रुद्रस्येव पिनाकिनः ॥ २६ ॥
 इति संभाष्यमाणे तु देवगन्धर्वचारणैः ॥ ततो गम्भीरनिर्द्वादं घोरवर्मोयुधध्वजम् ॥
 अनीकं यातुधानानां समन्तात्प्रत्यदृश्यत ॥ २७ ॥
 सिंहनादं विस्मृतार्मन्योन्यमभिगर्जताम् ॥ चापानि विस्फारयतां जुम्भतां चाप्यभीक्ष्णशः ॥ २८ ॥
 विप्रघुष्टस्वनानां च दुन्दुभींश्चापि निघ्नताम् ॥ तेषां सुतुमुलः शब्दः पूरयामास तद्वनम् ॥ २९ ॥
 तेन शब्देन वित्रस्ताः श्वापदा वनचारिणः ॥ दुद्रुवुर्यत्र निःशब्दं पृष्ठतो न व्यलोकयन् ॥ ३० ॥
 तच्चनीकं महावेगं रामं समुपसर्पत ॥ धृतनानाप्रहरणं गम्भीरं सागरोपमम् ॥ ३१ ॥
 रामोपि चारयंश्चक्षुः सर्वतो रणपण्डितः ॥ ददर्श खरसैन्यं तद्युद्धाभिमुखं स्थितम् ॥ ३२ ॥
 विर्तल्य च धनुर्भीमं तूण्योश्चोद्धृत्य सायकान् ॥ क्रोधमाहारयत्तीव्रं वधार्थं सर्वरक्षसाम् ॥ ३३ ॥

—२३ ॥ राजर्षयः देवत्वं प्राप्ताः । यद्वा वानप्रस्थी-
 भूताः । सगणाः सपरिकराः ॥ २४ ॥ संग्रामशिरसि
 युद्धाग्रे ॥ २५ ॥ रामस्य रूपं रुद्रस्य रूपमिव बभूव
 ॥ २६ ॥ निर्द्वादः शब्दः । वर्म कवचं । अनीकं सेना
 ॥ २७ ॥ अन्योन्यमभिगर्जतां अहमेव शत्रुं हनिष्या-
 मीति जल्पतामित्यर्थः । विस्फारयतां ज्याशब्दं कुर्वतां ।
 अभीक्ष्णशः भृशं । जुम्भतां जुम्भमाणानां मदेनो-
 द्रच्छतामित्यर्थः । विप्रघुष्टस्वनानां घोषो गुञ्जनाख्य-
 ध्वनिविशेषः । “घोषो गुञ्जनमञ्जने” इति वैजय-
 न्ती । भावे निष्ठा । तद्रूपस्वनवतामित्यर्थः ॥ २८—

२९ ॥ श्वापदाः हिंसा व्याघ्रादयः । यत्र निःशब्दं
 शब्दाभावः । “अव्ययं विभक्ति—” इत्यादिना
 अव्ययीभावः । तं देशं दुद्रुवुरित्यन्वयः । पृष्ठतः
 पश्चाद्भागं ॥ ३० ॥ समुपसर्पत समुपासर्पत् ।
 गम्भीरं इतरदुष्प्रवेशं ॥ ३१ ॥ उत्थितं उद्युक्तं
 ॥ ३२ ॥ वितल्य किञ्चिद्वाणविसर्पणं कृत्वेत्यर्थः । “विततं
 संहितस्येषोः किञ्चिदेव विसर्पणं” इति वैजयन्ती ।
 तूण्योः पृष्ठपार्श्वद्वयबद्धयोः । आहारयदित्यनेन करु-
 णामूर्तिरप्याश्रितकण्टकोद्धारणाय क्रोधमारोपयामासे-
 ति गम्यते । भीमं धनुरुद्धृत्य तूण्योः शरांश्चोद्धृत्य

वृष्टेरन्ततःप्रजाः” इति ॥ २९ ॥ ति० धर्मात्मा अच्छद्मयोधीत्यर्थः ॥ २३ ॥ ति० तेजसा वैष्णवेनक्षेत्रेण । एतेनसहज-
 स्वभावोभगवतोप्राप्त्येव । क्षात्रस्तुल्येच्छयाकार्यायभगवतास्वीक्रियतइतिसूचितं । भयात् अनुमितरामपश्चिमजनिताभीतिः ॥ २५ ॥
 ती० रूपमिति । जगत्संहरणार्थमुद्युक्तप्रलयकालरुद्रस्यरूपंयुद्धं तद्वत्खरादिवधार्थमुद्युक्तस्यरामस्यरूपमिवबभूवेत्यर्थः । त-
 दुक्तस्कान्दे—“रुद्रतेजोविलसितं दृष्ट्वारामकलेबरम् । शङ्खचक्रं च शूलं च पिनाकं खेटमेव च । खट्वाघण्टां च डमरुं वाणपाशाङ्कुशं तथा ।
 चापं वज्रं च खड्गं च परशुं त्रासकारणम् । जयश्रियं च गङ्गां च ददशुस्सिद्धचारणाः ।” इति ॥ शि० नक्लिष्टं न कस्यैचित्त्वेदप्रदं कर्म
 व्यापारोयस्यतस्य ॥ ति० रुद्रस्यरूपमिव रामस्यरूपमप्रतिमं ॥ २६ ॥ स० समन्तात् सम्यगन्तमुद्दिश्येतित्यन्लोपनिमित्तापञ्च-
 म्यपि ॥ २७ ॥ ति० अन्योन्यमभिगच्छतां एवंयुद्धकर्तव्यमितिचबोधनार्थमितिशेषः । देहममतराहित्येनयुद्धप्रवृत्तये मादकद्र-
 व्यस्वीकारजंभणं ॥ २८ ॥ शि० विप्रहृष्टस्वनानां अतिहर्षसूचकशब्दवतां ॥ २९ ॥ ति० सर्वरक्षसांवधार्थं सर्वरक्षोवधद्वार-
 लादस्ययुद्धस्येतिभावः ॥ ३३ ॥ इतिचतुर्विंशत्सर्गः ॥ २४ ॥

[पा०] १ ट. तं दृष्ट्वासर्वभूतानि. २ तत्र. ३ ड. झ. ट. महात्मनः. ४ क. सर्षिसंघैश्चचारणैः. ५ ड. झ. ट. चर्मोयुध.
 ६ ड. झ. ट. त्रपत्ययत. ७ ड. च. ज.—ट. वीरालापान्विसृजतां. क. छ. ज. विरावांस्तान्विसृजतां. ८ ड. झ. ट. मन्यो-
 न्यमभिगच्छतां. ख. मन्योन्यंभयगर्जनां. ९ ग. घ. च. ज. ट. विप्रहृष्ट. १० क. ख. दुन्दुभीनांचनिःस्वनैः. ११ क.—ट.
 सुविपुलः. १२ क.—ट. नावलोकयन्. १३ ड.—ट. तच्चानीकं. ग. गलानीकं. १४ ड. च. छ. झ. ज. ट. रामंसमनुवर्तत.
 क. ख. राघवंसमसर्पत. ज. रामंसमनुवर्तते. १५ ख. रामोविचारयन्. ग. घ. च. छ. ज. ज. ट. रामोपिचालयन्.
 १६ घ. तद्युद्धायसमुपस्थितं. ड. झ. तद्युद्धायाभिमुखोगतः. १७ क. ख. ग. च. छ. ज. ज. ट. मुद्यतं. १८ ख. विनम्यच. क.
 सज्यंकृत्वा. १९ झ. तूण्याश्चोद्धृत्यसायकं. क. ख. ड. च. ज. तूण्याश्चोद्धृत्य. घ. तूणाश्चोद्धृत्य.

दुष्प्रेक्षः सोभवत्कुद्धो युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ॥ तं दृष्ट्वा तेजसाऽऽविष्टं प्राद्रवन्वनदेवताः ॥ ३४ ॥

तस्य कुद्धस्य रूपं तु रामस्य दृष्टे तदा ॥ दक्षस्येव क्रतुं हन्तुमुद्यतस्य पिनाकिनः ॥ ३५ ॥

आविष्टं तेजसा रामं संग्रामशिरसि स्थितम् ॥ दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि भयार्तानि प्रदुहुवुः ॥ ३६ ॥

तत्कार्मुकैराभरणैर्ध्वजैश्च तैर्वर्मभिश्चाग्निसमानवर्णैः ॥

बभूव सैन्यं पिशिताशनानां सूर्योदये नीलमिवाभ्रवृन्दम् ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

रामस्यखरसैन्येनसहसंकुलयुद्धम् ॥ १ ॥

अवष्टब्धधनुं रामं कुद्धं च रिपुघातिनम् ॥ ददर्शाश्रममागम्य खरः सह पुरःसरैः ॥ १ ॥

तं दृष्ट्वा संशरं चापमुद्यम्य खरनिःस्वनम् ॥ रामस्याभिमुखं सूतं चोद्यतामित्यचोदयत् ॥ २ ॥

स खरस्याज्ञया सूतस्तुरगान्समचोदयत् ॥ यत्र रामो महाबाहुरेको धुन्वन्स्थितो धनुः ॥ ३ ॥

तं तु निष्पतितं दृष्ट्वा सर्वे ते रजनीचराः ॥ नर्दमाना महानादं सचिवाः पर्यवारयन् ॥ ४ ॥

स तेषां यातुधानानां मध्ये रथगतः खरः ॥ बभूव मध्ये ताराणां लोहिताङ्ग इवोदितः ॥ ५ ॥

ततः शरसहस्रेण राममप्रतिमौजसम् ॥ अर्दयित्वा महानादं ननाद समरे खरः ॥ ६ ॥

ततस्तं भीमधन्वानं कुद्धाः सर्वे निशाचराः ॥ रामं नानाविधैः शस्त्रैरभ्यवर्षन्त दुर्जयम् ॥ ७ ॥

मुद्गरैः पट्टिशैः शूलैः प्रांसैः खड्गैः परश्वधैः ॥ राक्षसाः समरे रामं निजघ्नू रोषतत्पराः ॥ ८ ॥

ते वलाहकसंकाशा महानादा महौजसः ॥ अभ्यधावन्त काकुत्स्थं रथैर्वाजिभिरेव च ॥

गजैः पर्वतकूटभै रामं युद्धे जिघांसवः ॥ ९ ॥

वितत्य सर्वरक्षसां वधार्थं क्रोधमाहारयदित्यन्वयः ॥ ३३—३४ ॥ दक्षस्येति क्रोधातिशयमात्रे दृष्टान्तः ॥ ३५—३६ ॥ कवचसूर्यकिरणयोः साम्यं । नीलाभ्राणां रक्षसां च कार्मुकवत्त्वं ध्वजवत्त्वं च तुल्यं मेघे उत्पातध्वजसंभवात् । अत्र सार्धसप्तत्रिंशच्छ्लोकाः ॥ ३७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायण-भूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने च-तुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

तुमुलयुद्धं पञ्चविंशे । धन्यत इति धनुः । धन धान्य इत्यस्माद्धातोः “भृमृशीङ्त्चरितत्सरितनिधनिमी-

मस्जिभ्यउः” इत्यौणादिकसूत्रेण उपत्ययः । “धनुषां च धनुं विदुः धनुरिवाजनिवक्रः” इति कविकाव्यप्रयोगश्च ॥ १ ॥ चोद्यतामिति रथ इतिशेषः ॥ २—३ ॥ निष्पतितं युद्धोन्मुखं । सचिवाः श्येनगाम्यादयः ॥ ४ ॥ लोहिताङ्गः अङ्गारकः ॥ ५ ॥ अर्दयित्वा पीडयित्वा । महानादं ननाद चकारेत्यर्थः ॥ ६ ॥ भीमधन्वानं “धनुषश्च” इत्यनङ्समासान्तः । शस्त्रैः आयुधैः । “शस्त्रमायुधलोहयोः” इत्यमरः ॥ ७ ॥ मुद्गरैः स्थूलगदाभिः । प्रांसैः कुन्तैः । रोषतत्पराः क्रोधपरवशाः ॥ ८ ॥ वलाहकसंकाशाः मेघतुल्याः । कूटं शृङ्गं ।

[पा०] १ ड.—ज. व. ट. दुष्प्रेक्षश्चाभवत्. २ क. ग. ड. झ. ट. रुष्टस्य. ३ ख. ददृशुस्तदा. ४ च. छ. ज. ज. हन्तुंकुद्धस्येव. ५ ख. ग. घ. प्रविष्टं. ६ ख. ड. झ. ट. तद्वर्मभिः. ७ ग. ड. झ. ज. ट. जालं. ८ ड. झ. ज. ट. कुद्धतं. ९ क. ग. पुरस्सरः. १० ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. सगुणं. ११ क. च. छ. ज. व. खरनिस्वनः. १२ ख. चोदयामा-साराक्षसं. १३ ड.—ट. धुन्वन्धनुस्थितः. १४ ड. झ. ट. सर्वतो. घ. सर्वेपि. १५ ड.—ट. मुद्यमानाः. १६ क. सचापाः. १७ क. च. ज. ज. ट. इवोत्थितः. ड. झ. इवोद्धतः. १८ क. ख. ग. ड.—ट. मुद्गरैरायसैः. १९ ख. खड्गैः प्रांसैः. २० ड.—ट. महाकायामहाबलाः. २१ ख. गजैर्वाजिभिः. २२ ख. रथैः. २३ क. संकाशैः.

ते रामे शरवर्षाणि व्यसृजन्नक्षसां गणाः ॥ शैलेन्द्रमिव धाराभिर्वर्षमाणा वलाहकाः ॥ १० ॥
 स तैः परिवृतो घोरै राघवो रक्षसां गणैः ॥ तिथिष्विव महादेवो वृतः पारिषदां गणैः ॥ ११ ॥
 तानि मुक्तानि शस्त्राणि यातुधानैः स राघवः ॥ प्रतिजग्राह विशिखैर्नद्योधानिव सागरः ॥ १२ ॥
 स तैः प्रहरणैर्घोरैर्भिन्नगात्रो न विव्यथे ॥ रामः प्रदीप्तैर्बहुभिर्वज्रैरिव महाचलः ॥ १३ ॥
 स विद्धः क्षतजादिग्धः सर्वगात्रेषु राघवः ॥ बभूव रामः सन्ध्याभ्रैर्दिवाकर इवावृतः ॥ १४ ॥
 विषेदुर्देवगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ एकं सहस्रैर्बहुभिस्तदा दृष्ट्वा समीवृतम् ॥ १५ ॥
 ततो रामः सुसंकुद्धो मण्डलीकृतकार्मुकः ॥ ससर्ज विशिखान्बाणाञ्छतशोथ सहस्रशः ॥ १६ ॥
 दुरावारान्दुर्विषहान्कालदण्डोपमान्रणे ॥ मुमोच लीलया रामः कङ्कपत्रानजिह्वगान् ॥ १७ ॥
 ते शराः शत्रुसैन्येषु मुक्ता रामेण लीलया ॥ आददू रक्षसां प्राणान्पाशाः कालकृता इव ॥ १८ ॥
 भिच्वा राक्षसदेहांतांस्ते शरा रुधिराप्नुताः ॥ अन्तरिक्षगता रेजुर्दीप्ताग्निसमतेजसः ॥ १९ ॥
 अंसंख्येयास्तु रामस्य सायकाश्चापमण्डलात् ॥ विनिष्पेतुरतीवोग्रा रक्षःप्राणापहारिणः ॥ २० ॥
 तैर्धनूंषि ध्वजाग्राणि वर्माणि च शिरांसि च ॥ बाहून्सहस्ताभरणानूरुन्करिकरोपमान् ॥
 चिच्छेद रामः समरे शतशोथ सहस्रशः ॥ २१ ॥
 ह्यान्काश्चनसन्नाहात्रथयुक्तान्ससारथीन् ॥ गजांश्च सगजारोहान्सह्यान्सादिनस्तथा ॥
 [चिच्छिदुर्बिभिदुश्चैव रामबाणा गुणच्युताः] ॥ २२ ॥

अभ्यधावन्त आभिसुख्येनाधावन्त ॥ ९ ॥ शैलेन्द्र-
 मिवेत्युपमानेन रामस्य निर्दुःखत्वमुक्तं ॥ १०—११ ॥
 विशिखैः बाणैः । प्रतिजग्राह प्रतिरूरोध । नद्योधान्
 नदीप्रवाहान् ॥ १२ ॥ वज्रैः अशनिभिः ॥ १३ ॥
 क्षतजादिग्धः रुधिरालिप्तः ॥ १४ ॥ बहुभिः सहस्रैः
 चतुर्दशसहस्रैः ॥ १५ ॥ मण्डलीकृतकार्मुकः
 आकर्णाकर्षणेन मण्डलाकारीकृतधनुः । विशिखान्
 बाणान् अर्धचन्द्राग्रबाणान् । प्रथमं शतशः अनन्तरं
 सहस्रशः स निर्बिभेदेति योजना ॥ १६ ॥ दुरा-
 वारान् वारयितुमशक्यान् । दुर्विषहान् दुःसहान् ।

कालदण्डोपमान् यमदण्डतुल्यान् । अजिह्वगान्
 अवक्रगामिनः । अस्खलितलक्ष्यकानित्यर्थः । कङ्कप-
 त्रान् बाणान् । “ कङ्कपत्रशरमार्गणबाणाः ” इति
 हल्ययुधः ॥ १७ ॥ प्राणानाददुः अमारयन्नित्यर्थः ।
 कालकृताः यममुक्ता इत्यर्थः ॥ १८ ॥ रुधिराप्नुता
 इति विशेषणं दीप्ताग्न्युपमासिद्ध्यर्थं ॥ १९ ॥ साय-
 काः बाणाः ॥ २० ॥ तैरित्याद्यर्धत्रयमेकं वाक्यं ।
 वर्माणि कवचानि ॥ २१ ॥ काश्चनसन्नाहान् काश्च-
 नाभरणान् । रथयुक्तान् रथबद्धान् । सगजारोहान्

ति० तिथिषु प्रदोषतिथिषु । पारिषदां नुडभावार्थः ॥ ११ ॥ ती० वज्रैरिवमहाचलइतिव्यतिरेकदृष्टान्तः । वज्रैः वज्रनि-
 पातैः । अनयोपमया श्रीरामस्यनकदाचिदपितृकृतव्यथेति सूच्यते । शि० भिन्नगात्रः भिन्नप्राकृतविलक्षणं गात्रंशरीरंयस्यसः
 ॥ १३ ॥ क्षतजादिग्धः स्त्रीकृतकोपाभासहेतुकारुण्यविशिष्टलेन रुधिरालिप्तइव ॥ १४ ॥ ती० विशिखान्बाणान् बाणसंज्ञाञ्श-
 रान् । “ बाणास्तुगतपत्रिणः ” इतिवैजयन्ती ॥ १६ ॥ ति० लीलयेति । युगपत्सकलप्रपञ्चसंहारस्वरूपस्यैतावन्मात्रंलीलैवेति
 नाश्चर्यायेतिभावः ॥ १८ ॥ ति० चापमण्डलात् सन्धानमोचनशौट्र्यान्मण्डलाकारताचापस्य ॥ २० ॥ ति० छेदभेदौ द्वैधीभा

[पा०] १ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. न. ट. महाघनाः. २ ड.—ट. सर्वैःपरीवृतोरामोराक्षसैःकूरदर्शनैः. ३ इदमर्थं
 ड. झ. न. ट. पाठेषुदृश्यते. एतदर्धस्यप्रतिनिधितया. घोररूपैर्महादेवोवृतःपारिषदांगणैः. इत्यर्थं च. छ. ज. पाठेषु दृश्यते.
 ४ घ. च. महाबलः. ५ क. ग. क्षतजैर्दिग्धः. ६ घ. समागतं. ७ ड. झ. ट. रामस्तु. ८ क. ड.—ट. निशितान्. ख.
 विविधान्. ९ ड. झ. ट. कालपाशोपमान. १० ड. झ. लीलयाकङ्कपत्रान्काश्चनभूषणान्. ११ ख. हत्वा. १२ घ. असङ्ख्ये-
 याश्च. १३ ड.—ट. चर्मोणिकवचानिच. १४ घ. बिभेद. १५ ख. गजसरोहान्. १६ ड.—ट. स्तदा. १७ इदमर्थं ड.—ट.
 पुस्तकेषुदृश्यते. चिच्छिदुर्बिभिदुश्चैव. पदातीन्समरे. इत्यनयोरर्धयोःपौर्वापर्यं. च. छ. ज. न. पुस्तकेषुदृश्यते.

पदातीन्समरे हत्वा ह्यनयद्यमसाधनम् ॥ २३ ॥

ततो नालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्च विकर्णिभिः ॥ भीममार्तस्वरं चर्कुर्भिद्यमाना निशाचराः ॥ २४ ॥

तत्सैन्यं निशितैर्बाणैरार्दितं मर्मभेदिभिः ॥ रामेण न सुखं लेभे शुष्कं वनमिवाग्निना ॥ २५ ॥

केचिद्धीमैबलाः शूराः शूलान्खड्गान्परश्वधान् ॥ रामस्याभिमुखं गत्वा चिक्षिपुः परमायुधान् ॥ २६ ॥

तानि बाणैर्महाबाहुः शस्त्राण्यावार्य राघवः ॥ जहार समरे प्राणांश्चिच्छेद च शिरोधरान् ॥ २७ ॥

ते छिन्नशिरसः पेतुश्छिन्नवर्मशरासनाः ॥ सुपर्णवातविक्षिप्ता जगत्यां पादपा यथा ॥ २८ ॥

अवशिष्टाश्च ये तत्र विषण्णाश्च निशाचराः ॥ खरमेवाभ्यधावन्त शरणार्थं शिरार्दिताः ॥ २९ ॥

तान्सर्वान्पुनरादाय समाश्वास्य च दूषणः ॥ अभ्यधावत काकुत्स्थं कुद्रो रुद्रमिवान्तकः ॥ ३० ॥

निवृत्तास्तु पुनः सर्वे दूषणाश्रयनिर्भयाः ॥ राममेवाभ्यधावन्त सालतालशिलायुधाः ॥ ३१ ॥

शूलमुद्गरहस्ताश्च चौपहस्ता महाबलाः ॥ सृजन्तः शरवर्षाणि शस्त्रवर्षाणि संयुगे ॥

द्रुमवर्षाणि मुञ्चन्तः शिलावर्षाणि राक्षसाः ॥ ३२ ॥

तद्भूवाद्भुतं युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ रामस्य च महाघोरं पुनस्तेषां च रक्षसाम् ॥ ३३ ॥

ते समन्तादभिकुट्टा राघवं पुनरभ्ययुः ॥ ३४ ॥

सनिषादान् । सादिनः अश्वारोहान् ॥ २२ ॥ सदन-
मेव सादनं स्वार्थे अण् ॥ २३ ॥ नालीकाः नालमा-
धशराः । नाराचाः आयसशराः । विकर्णिनः कर्णशराः ।
भीममिति क्रियाविशेषणं ॥ २४ ॥ रामेण कर्त्रा बा-
णैः अर्दितं पीडितं । तत्सैन्यं सुखं दुःखनिवृत्तिं ।
अग्निना अर्दितं शुष्कं वनमिव न लेभे ॥ २५ ॥ पर-
मायुधानिति शूलादिविशेषणं ॥ २६ ॥ आवार्य निवा-
र्य शिरोधरानिति पुलङ्गत्वमार्थः । शिरोधरांश्चिच्छेद
प्राणाञ्जहारेति क्रमः ॥ २७ ॥ सुपर्णो गरुडः तस्य
वातेन पक्षानिलेन विक्षिप्ताः उन्मूलिताः । जगत्यां
भुवि ॥ २८ ॥ तत्र सैन्येषु । अवशिष्टाः हताव-

शिष्टाः । विषण्णाः दुःखिताः । शरणार्थं रक्षणार्थ-
मिति यावत् ॥ २९ ॥ आदाय खरसमीपगमनान्नि-
वर्त्य । अन्तकः रुद्रपराजितो यमः ॥ ३० ॥ निवृत्ताः
युद्धान्निवृत्ताः । दूषणरूपाश्रयेण निर्भयाः सन्तः
अभ्यधावन्त अभिमुखमाजग्मुः । प्रायशो नष्टायुध-
त्वात्सालतालेत्याद्युक्तं ॥ ३१ ॥ शस्त्रवर्षाणि शरभि-
न्नायुधवर्षाणीत्यर्थः । सृजन्त इति आसन्निति शेषः
॥ ३२ ॥ रामस्य रक्षसां च तुमुलं संकुलं । महाघोरं
अत एव रोमहर्षणं भयातिरेकेण रोमाञ्चकं । अत
एवाद्भुतं तद्युद्धं पुनरपि बभूव ॥ ३३ ॥ त इत्यर्धमेकं

वविदारणरूपौ ॥ २२ ॥ शि० यमसादनं ईनांसर्वसंपत्तीनांअमःनिलंप्राप्तिर्यस्मिन् तदेवसादनंशृङ्खल्यस्मिन्तनिल्यलोकं ॥ २३ ॥
ति० नालीकाः मुखमात्रायस्संयुक्ताः । नाराचाः सर्वतआयसाः । विकर्णिनः अग्राङ्कुशाः उद्गारेप्राणहराः ॥ २४ ॥
स० शूलान् “ शूलोद्धी रोगआयुधे ” इत्यमरव्याख्या ॥ २६ ॥ कतक० सुपर्णवातेन गरुडपक्षवातेन अमृतहरणयुद्धे
विक्षिप्ताः भग्नाः । पादपाः नन्दनस्थाःकल्पवृक्षादयोयथा तद्वत् । समग्रालङ्कारयुतत्वादक्षस्तनूनांकल्पवृक्षादिसाम्भ्यं ॥ २८ ॥

[पा०] १ ड. झ. ज. ट. अनयत्. २ ड.—ट. चर्कुश्छिद्यमानाः. ३ ड. झ. ट. विविधैर्बाणैः. ४ ड.—ट. नरामेण.
५ ग. भीमबलान्प्रासान्. ६ क. ख. ड. झ. ट. प्रासाज्शूलान्परश्वधान्. च. छ. ज. व. शूलान्श्वैवपरश्वधान्. ७ ड. झ. ट.
चिक्षिपुःपरमकुट्टारामायरजनीचराः. ८ च. छ. ज. व. स्थिला. ९ ड. झ. ट. तेषां. क. तेषांयुधिमहा. ग. तेषांसुधीर्महा.
१० ड. झ. ट. वीर्यवान्. ११ घ. तैश्छिन्न. ग. तैर्भीज. १२ ड. झ. ट. चर्मशरासनाः. ग. वर्मशिरोधराः. १३ च.
पक्षविक्षिप्ता. घ. ड. ट. वातविक्षिप्ता. क. ख. पादविक्षिप्ता. १४ ड. झ. विषण्णास्ते. १५ ग. ड. मेवाभिधावन्तः. १६ ड.
झ. शराहताः. १७ ड.—ट. सर्वान्धनुरादाय. १८ ड. झ. ज. ट. अभ्यधावत्सुसंकुदःकदं कुद्विवातकः. १९ ग. रुद्रकूर
इवान्तकः. क. ख. कुदंरुद्रमिवान्तकः. २० च. छ. ज. संध्रयाः. ग. दुर्जयाः. ज. संध्रिताः. २१ क. ड.—ट. पाशहस्ता.
२२ क. ग. ड.—ट. रामस्यास्य. २३ ड. झ. ट. पुनरर्दयन्.

तैश्च सर्वा दिशो दृष्ट्वा प्रदिशश्च समावृताः ॥ राक्षसैरुद्यतप्राप्तैः शरवर्षाभिवर्षिभिः ॥ ३५ ॥
 स कृत्वा भैरवं नादमस्त्रं परमभास्वरम् ॥ संयोजयत गान्धर्वं राक्षसेषु महाबलः ॥ ३६ ॥
 ततः शरसहस्राणि निर्ययुश्चापमण्डलात् ॥ सर्वा दश दिशो बाणैरावार्यन्त समागतैः ॥ ३७ ॥
 नाददानं शरान्धोरात्र मुञ्चन्तं शिलीमुखान् ॥ विकर्षमाणं पश्यन्ति राक्षसास्ते शरादिताः ॥ ३८ ॥
 [शरा रामेण तूत्सृष्टा रुक्मपुङ्खाः पतत्रिणः ॥ सर्पाः पञ्चानना भूत्वा भक्षयन्ति स्म राक्षसान् ॥ ३९ ॥
 शरान्धकारमाकाशमावृणोत्सदिवाकरम् ॥ बभूवावस्थितो रामः प्रवमन्निव ताञ्शरान् ॥ ४० ॥
 युगपत्पतमानैश्च युगपच्च हतैर्भृशम् ॥ युगपत्पतितैश्चैव विकीर्णा वसुधाभवत् ॥ ४१ ॥
 निहताः पतिताः क्षीणाः छिन्ना भिन्ना विदारिताः ॥ तत्रतत्र स्म दृश्यन्ते राक्षसास्ते सहस्रशः ॥ ४२ ॥
 सोष्णीषैरुत्तमाङ्गैश्च साङ्गदैर्बाहुभिस्तथा ॥ ऊरुभिर्जानुभिश्छिन्नैर्नानारूपविभूषणैः ॥ ४३ ॥

वाक्यं । अभ्ययुः आवृष्टः ॥ ३४ ॥ इदमनुवदन्नाह—
 तैश्चेत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यं । महाबलः स रामः
 दिशः प्रदिशश्च तैरावृता दृष्ट्वा भैरवं भयंकरं नादं
 कृत्वा राक्षसेषु राक्षसनिमित्तं । गान्धर्वमस्त्रं धनुषि
 संयोजयत समयोजयत् । शरवर्षाभिवर्षिभिः शरव-
 र्षकारिमिरित्यर्थः ॥ ३५—३६ ॥ चापमण्डलात्
 संहितगान्धर्वास्त्रात् । आकर्षणातिशयेन मण्डली-
 कृताच्चापान्निर्ययुः । समागतैस्तैर्बाणैर्दश दिशः सर्वाः
 अन्यूनः अवार्यन्त ॥ ३७ ॥ राक्षसा रामस्य शरा-
 दानकर्षणमोचनानि नापश्यन् किंतु स्वहिसनमेवा-
 पश्यन्निति क्रियाप्रधानो निर्देशः । यद्यपि गान्धर्वा-
 स्त्रप्रयोगे विचित्रबाणनिर्गमोस्ति तदस्मिन्श्लोके नो-
 च्यते । किंतु तदनन्तरभाविकेवलशरमोक्ष इति ज्ञेयं
 ॥ ३८—३९ ॥ अन्धकारमिति क्लीबत्वमार्ष । प्रव-
 मन् उद्गिरन् ॥ ४० ॥ युगपच्छरनिर्गमः समुत्प्रे-
 क्ष्यते—युगपदिति । पतमानैः पतद्भिः । एककाले
 शरहतैः एककाले भूमौ पतद्भिः एककाले पतितैश्च

राक्षसैः । वसुधा विकीर्णा व्याप्ताऽभवदिति युगप-
 च्छरनिर्गमनकार्योक्तिः ॥ ४१ ॥ अथ हिंसावैचि-
 त्त्यमाह—निहता इति । निहताः केवलं प्रहताः ।
 पतिताः अशनिपात इव भयेन भूमौ पतिताः ।
 क्षीणाः कण्ठगतप्राणाः । छिन्नाः द्विधाकृताः । भिन्नाः
 खण्डितावयवाः । विदारिताः नृसिंहेन हिरण्यवदा-
 नाभिकण्ठमुद्भिन्नशरीराः । तत्र तत्रेत्यनेन कश्चिद्भिन्नः
 कश्चिद्विदारितः पुनः कश्चिद्भिन्न इत्येवं विचित्रशवव-
 त्त्वमुक्तं ॥ ४२ ॥ चित्रवधं दर्शयति—सोष्णीषैरित्या-
 दिना । सोष्णीषैः शिरोवेष्टनवद्भिः । उत्तमाङ्गैः
 केवलशिरोभिः । नानारूपविभूषणैरित्यूरुजानूनां
 विशेषणं । सार्धोरुकैरुहभिः सकटकैर्जानुभिश्चेत्यर्थः ।
 अनेकशो भिन्नैरिति ह्यादित्रयविशेषणं । विच्छिन्नै-
 रिति चामरादिसर्वविशेषणं । विचित्रैरिति शूलादि-
 विशेषणं । नानाविधैरिति चामरादिविशेषणं । पूर्वो-
 क्तेरैतैर्विकीर्णा अतएव भयंकराऽभूदिति योजना ।
 एतावता ग्रन्थेन रामशरप्रभावातिशयो दर्शितः ।

स० सर्वा इत्यनुपचरितलंघ्योतयति । शि० अत्र दशशब्दोपादानेनैव सर्वदिशां ग्रहणे सिद्धे पुनस्सर्वशब्दोपादानमवान्तरदेशव्या-
 प्तिप्रतिहाय ॥ ३७ ॥ शि० प्रक्षिपन्निवभूव प्रक्षिपन्निवेत्यनेनाभिप्रायविज्ञानमात्रेण स्वतश्चलन्तीति सूचितं । तेन रामबाणानां चे-
 तनलं सूचितं । ति० प्रक्षिपन्निव भूयोभूयः प्रक्षिपन्निवेत्यर्थः । इवशब्दएवार्थः ॥ ४० ॥ वि० विस्तीर्णा विशेषतः कृताच्छादना
 ॥ ४१ ॥ ति० विभूषणैरुपलक्षितैः । राक्षसैरिति शेषः ॥ ४३ ॥ इति पञ्चविंशत्सर्गः ॥ २५ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. ततः. २ ड. झ. ट. राक्षसैस्सर्वतःप्राप्तैः. ३ क. ग. च. छ. ज. झ. वर्षाणि वर्षिभिः. ड. झ. ट. वर्षाभिरावृताः. ४ ड. झ. ट. समयोजयद्गान्धर्वं. ५ च. ट. रापूर्यन्तः. ख. ग. रावार्यन्ते. ६ ख. घोरान्नामुञ्चन्तं. ड. झ. ट. घोरान्निमुञ्चन्तं. ७ ख. ग. ड.—ट. शरोत्तमान्. ८ क. न कार्मुकं विकर्षन्तं रामं पश्यन्ति संयुगे. ९ अयं श्लोकः क. पुस्तके दृश्यते. १० ड. झ. ज. ट. प्रक्षिपन्निव. च. छ. ज. विसृजन्निशिताञ्शरान्. ११ ग. च. छ. ज. व. युगपत्प्रहितैः शरैः. १२ घ. युगपत्प्रेरितैश्चैव. १३ क.—घ. च. छ. ज. विस्तीर्णा. १४ घ. भ्रमानिवारिताः. १५ ख. बहुभिस्तथा. १६ क. ख. घ. ड. झ. ट. बाहुभिः. १७ क. ट. रूपैर्विभूषणैः.

हयैश्च द्विपमुख्यैश्च रथैर्मिन्नैरनेकशः ॥ चामरैर्व्यजनैश्छत्रैर्ध्वजैर्नानाविधैरपि ॥ ४४ ॥
 रामस्य बाणाभिहतैर्विचित्रैः शूलपट्टिशैः ॥ खड्गैः खण्डीकृतैः प्रासैर्विकीर्णैश्च परश्वधैः ॥ ४५ ॥
 चूर्णिताभिः शिलाभिश्च शरैश्चित्रैरनेकशः ॥ विच्छिन्नैः समरे भूमिर्विकीर्णाऽभूद्भयंकरा ॥ ४६ ॥
 [तान्दृष्ट्वा निहतान्सर्वे राक्षसाः परमातुराः ॥ न तत्र चैलितुं शक्ता रामं परपुरंजयम् ॥ ४७ ॥
 बलावशेषं तु निरस्तमाहवे खराधिकं राक्षसदुर्बलं बलम् ॥
 जघान रामः स्थिरधर्मपौरुषो धनुर्बलैरप्रतिवारणैः शरैः ॥ ४८ ॥]
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

दूषणेन स्वसेनाक्षयजकोपात्पञ्चसहस्रराक्षसैस्सह रामप्रत्यभियानम् ॥ १ ॥ रामेण दूषणेन तदनुयायिनिसेनापतित्रयेच
 सेनयासहनिहते खरेणद्वादशसेनाध्यक्षैस्सह तं प्रत्यभियानम् ॥ २ ॥ खरेण स्वसहचराणांद्वादशसेनापतीनामपिरामेणहनने
 स्वयमेव तं प्रत्यभियानम् ॥ ३ ॥

दूषणस्तु स्वकं सैन्यं हन्यमानं^{१३} निरीक्ष्य सः ॥ संदिदेश महाबाहुर्मभीमवेगान्दुरासदान् ॥
 राक्षसान्पञ्च साहस्रान्समरेष्वनिवर्तिनः ॥ १ ॥
 ते शूलैः पट्टिशैः खड्गैः शिलावर्षैर्दुर्मैरपि ॥ शरैर्वैरविच्छिन्नं ववृषुस्तं समन्ततः ॥ २ ॥
 सँद्रुमाणां शिलानां च वर्षं प्राणहरं महत् ॥ प्रतिजग्राह धर्मात्मा राघवस्तीक्ष्णसायकैः ॥ ३ ॥
 प्रतिगृह्य च तद्वर्षं निमीलित इवर्षभः ॥ रामः क्रोधं परं^२ भेजे वधार्थं सर्वरक्षसाम् ॥ ४ ॥
 ततः क्रोधसमाविष्टः प्रदीप्त इव तेजसा ॥ शरैर्वाकिरत्सैन्यं सर्वतः सहदूषणम् ॥ ५ ॥

अस्मिन्सर्गे पञ्चचत्वारिंशच्छ्लोकाः ॥ ४३—४८ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने पञ्चविंशः
 सर्गः ॥ २५ ॥

अथ दूषणप्रमुखसर्वसैन्यविनाशः षड्विंशे । दूष-
 णस्त्वित्याद्यर्धत्रयमेकं वाक्यं । निरीक्ष्य चेति खिन्न-
 श्रेत्यर्थः । भीमवेगान् भयंकरधावनान् । अतएव

दुरासदान् । पञ्चसहस्रानित्यनेन पञ्चसाहस्री पूर्वं
 हतेति व्यज्यते ॥ १ ॥ तं रामं ॥ २ ॥ प्राणहरं अन्ये-
 षामिति शेषः । प्रतिजग्राह प्रतिरुोध । धर्मात्मे-
 लनेन कूटयोधित्वव्युदासः ॥ ३ ॥ निमीलित-
 इवर्षभ इत्यनेन शरवर्षेपि निर्व्यथत्वमनायासत्वं च
 द्योत्यते ॥ ४ ॥ क्रोधसमाविष्ट इति राम इति शेषः ।
 प्रदीप्त इव तेजसेति तेजोयुक्तत्वेन प्रदीप्त इव स्थित

स० पञ्चसाहस्रान् “ शतमानविंशतिक—” इत्यण् । सहस्राणीतिवक्तव्येयत्साहस्रानितिकथनं तेन अहसैःअमूर्खैस्सहिता-
 स्साहस्रान् कुशलपुरुषसहितानितियावत् । “ हस्त्रमूर्खैर्विदूषके ” इतिसंसारवर्तः ॥ १ ॥ ति० निमीलितः वर्षधारयानि-
 [पा०] १ क. ख. घ. झ. ट. चामरव्यजनैः. २ क. ग. ड. झ. ञ. ट. रामेण. ३ ख. ग. ड.—ट. विच्छिन्नैः. ४ खड्गैः
 खण्डीकृतैः. चूर्णिताभिःशिलाभिश्च. इत्यर्धद्वयं झ. ञ. ट. पाठेषु न दृश्यते. ५ ख. चूर्णाकृतैः. ६ च. शरैश्छिन्नैः. घ. ज.
 शरैश्छत्रैः. ७ च. छ. ज. विच्छिन्नैस्तोमरैर्भूमिः. ञ. विचित्रैस्समरे. क. विभिन्नैस्समरे. ८ क.—ट. विस्तीर्णाभूत्. ९ इदं
 श्लोकद्वयं क. ख. ड.—ज. ञ. पुस्तकेषु दृश्यते. झ. ट. पाठयोस्तु तान्दृष्टेतिश्लोकमात्रं दृश्यते. १० क. ख. च. छ. ज.
 ञ. न्सङ्ख्ये. ११ च. छ. ज. राक्षसान्परमातुरान्. १२ क. ख. च. छ. ज. सहितुं. १३ ड.—ट. विलोक्यच.
 ख. निरीक्ष्यतत्. क. ग. घ. निरीक्ष्यच. १४ घ. वेगान्निशाचरान्. ख. वेगान्महाबलान्. १५ ख. ग. वर्षदुर्मैरपि. १६ घ.
 रविच्छिन्नैः. १७ ख. ववृषुश्च. १८ ड.—ट. तद्रुमाणां. १९ क. प्रतिगृह्यतु. २० ग. ड. च. छ. झ. ञ. ट. लेभे. २१ क.
 ख. ग. ड. झ. ट. रभ्यकिरत्. च. छ. ज. ञ. रभ्यहनत्तूर्ण.

ततः सेनापतिः क्रुद्धो दूषणः शत्रुदूषणः ॥ शरैरशनिकल्पैस्तं राघवं संमवाकिरत् ॥ ६ ॥

ततो रामः सुसंकुद्धः क्षुरेणास्य महद्वनुः ॥ चिच्छेद समरे वीरश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ ७ ॥

हत्वा चाश्वाञ्शरैस्तीक्ष्णैरर्धचन्द्रेण सारथेः ॥ शिरो जहार तद्रक्षस्त्रिभिर्विव्याध वक्षसि ॥ ८ ॥

स च्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ॥ जग्राह गिरिशं ज्वाभं परिधं रोमहर्षणम् ॥ ९ ॥

वेष्टितं काञ्चनैः पट्टैर्देवसैन्यप्रमर्दनम् ॥ आयसैः शङ्कुभिस्तीक्ष्णैः कीर्णं परवसोक्षितम् ॥ १० ॥

वज्राशनिसमस्पर्शं परगोपुरदारणम् ॥ तं महोरगसंकाशं प्रगृह्य परिधं रणे ॥

दूषणोऽभ्यद्रवद्रामं क्रूरकर्मा निशाचरः ॥ ११ ॥

तस्याभिपतमानस्य दूषणस्य स राघवः ॥ द्वाभ्यां शराभ्यां चिच्छेद सहस्ताभरणौ भुजौ ॥ १२ ॥

अष्टस्तस्य महाकायः पपात रणमूर्धनि ॥ परिघश्छिन्नहस्तस्य शक्रध्वज ईवाग्रतः ॥ १३ ॥

सं कराभ्यां विकीर्णाभ्यां पापात भुवि दूषणः ॥ विषाणाभ्यां विशीर्णाभ्यां मनस्वीव महागजः १४

तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ दूषणं निहतं रणे ॥ साधु साध्विति काकुत्स्थं सर्वभूतान्यपूजयन् ॥ १५ ॥

एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धास्त्रयः सेनाग्रयायिनः ॥ संहत्याभ्यद्रवन्नामं मृत्युपाशावपाशिताः ॥ १६ ॥

महाकपालः स्थूलाक्षः प्रमाथी च महाबलः ॥ महाकपालो विपुलं शूलमुद्यम्य राक्षसः ॥

स्थूलाक्षः पट्टिशं गृह्य प्रमाथी च परश्वधम् ॥ १७ ॥

दृष्ट्वापाततस्तूर्णं राघवः सायकैः शितैः ॥ तीक्ष्णाग्रैः प्रतिजग्राह संप्राप्तानतिथीनिव ॥ १८ ॥

महाकपालस्य शिरश्चिच्छेद परमेषुभिः ॥ असंख्येयैस्तु बाणौघैः प्रममाथ प्रमाथिनम् ॥ १९ ॥

सं पपात हंतो भूमौ विटपीव महाद्रुमः ॥ स्थूलाक्षस्याक्षिणी तीक्ष्णैः पूरयामास सायकैः ॥ २० ॥

दूषणस्यानुगान्पञ्चसाहस्रान्कुपितः क्षणात् ॥ बाणौघैः पञ्च साहस्रैरनयद्यमसादनम् ॥ २१ ॥

इत्यर्थः । सहदूषणं दूषणसहितं ॥ ५ ॥ दूषणः खरस्य सेनापतिः ॥ ६ ॥ चतुर्भिरिति शरैरित्यनुषङ्गः ॥ ७ ॥ तद्रक्षः दूषणं । वक्षसि विव्याधेति संबन्धः ॥ ८ ॥ परितो हन्यतेनेनेति परिघः तं । पट्टैः बन्धनैः । परवसोक्षितं शत्रुमेदःसिक्तं “हन्मेदस्तु वपावसा” इत्यमरः । वज्राशनिसमस्पर्शं वज्रं वज्राख्यरत्नं । अशनिः वज्रायुधं । तदुभयसदृशकाठिन्यं । परगोपुरदारणं परेषां शत्रूणां यत् गोपुरं पुरद्वारं तस्य दारणं भेदकं । “पुरद्वारं तु गोपुरं” इत्यमरः ॥ ९—११ ॥ अभिपतमानस्य अभिपततः । सहस्ताभरणावित्यनेन शौर्यविरुद्धत्वं लक्ष्यते ॥ १२ ॥ रणमूर्धनि छिन्न-

हस्तस्य तस्य दूषणस्य अष्टः हस्ताभ्युतः । महाकायः महाप्रमाणः । परिघः शक्रध्वज इवाग्रतः पपातेत्यन्वयः ॥ १३ ॥ कराभ्यां सह पपातेत्यन्वयः । मनस्वी धीरः ॥ १४ ॥ अपूजयन् अस्तुवन् ॥ १५—१६ ॥ त्रीनेवाह—महाकपाल इति । कः किमायुधंगृहीत्वाऽभ्यद्रवदित्यत्राह—महाकपाल इति ॥ १७ ॥ शितैः शाणोल्लीढैः । प्रतिजग्राह तेषु बाणानर्पयामासेत्यर्थः । यथा गृहं प्राप्तानतिथीनुपचारैः प्रतिगृह्णाति तथेत्यर्थः ॥ १८ ॥ प्रतिजग्राहेत्युक्तं विवृणोति—महाकपालस्येत्यादिना । प्रममाथ चूर्णीचकारेत्यर्थः ॥ १९ ॥ चूर्णीशरीरत्वे दृष्टान्ततयोक्तं—

मीलिताक्षः ॥ ४ ॥ ति० क्षुरेण क्षुरधारेण शरेण ॥ ७ ॥ ति० पुरगोपुरदारणं शत्रूणां गावइन्द्रियाणि तेषां पुरं शरीरं तस्य दारणं विदारकं । ती० वज्राशनिसमस्पर्शं व्रजतियाख्येन प्रतिहन्यत इति वज्रं । अश्नाति शत्रुजीवितमित्यशनिः । तदुभयसमस्पर्शं ॥ ११ ॥

शि० असंख्येयैः अतिद्रुतगमनवत्त्वेन संख्यातुमशक्यैः ॥ १९ ॥ ति० पञ्चसाहस्रान्पञ्चसाहस्रैरित्यनेन भगवतोऽमोघेषुलंसूचितं

[पा०] १ ख. कल्पैश्च. २ ड. झ. ट. समवारयत्. ३ क. जघान. ४ ख. संकाशं. ५ क.—घ. च.—ट. सैन्याभिमर्दनं. ६ ग. च. छ. ज. पुरगोपुर. ७ ख. ग. ड.—ट. दूषणोऽभ्यपतत्. क. दूषणोऽभ्यपतत्. ८ घ. इवोच्छ्रितः. ९ ड. झ. ट. कराभ्यांच. १० क.—ट. दृष्ट्वा तं. ११ क. संगम्याभ्यद्रवन्. १२ क.—ट. स्तांसु. १३ ड.—ट. रघुनन्दनः. क. परमेषुणा. १४ एतच्छ्लोकार्थयोः पौर्वापर्यं क.—ट. पुस्तकेषु दृश्यते. १५ ख. ग. महान्भूमौ. १६ ड. झ. ट. स्थूले. १७ ख. ग. च. छ. ज. न. सहस्रान्. १८ क. ड. झ. न. हलातुपञ्च. च. छ. ज. ट. हलातान्पञ्चसाहस्रान्.

दूषणं निहतं दृष्ट्वा तस्य चैव पैदानुगान् ॥ व्यादिदेश खरः क्रुद्धः सेनाध्यक्षान्महाबलान् ॥२२॥
 अयं विनिहतः संख्ये दूषणः सपदानुगः ॥ महत्या सेनया सार्धं युध्वा रामं कुमानुषम् ॥ २३ ॥
 शस्त्रैर्नानाविधाकारैर्हनध्वं सर्वराक्षसाः ॥ एवमुक्त्वा खरः क्रुद्धो राममेवाभिदुदुवे ॥ २४ ॥
 श्येनगामी पृथुप्रीवो यज्ञशत्रुर्विहङ्गमः ॥ दुर्जयः करवीराक्षः परुषः कालकार्मुकः ॥ २५ ॥
 मेघमाली महामाली सर्पास्यो रुधिराशनः ॥ द्वादशैते महावीर्या बलाध्यक्षाः सैनिकाः ॥
 राममेवाभ्यवर्तन्त विसृजन्तः शरोत्तमान् ॥ २६ ॥
 ततः पावकसंकाशैर्हमवज्रविभूषितैः ॥ जघान शेषं तेजस्वी तस्य सैन्यस्य सायकैः ॥ २७ ॥
 ते रुक्मपुङ्खा विशिखाः सधूमा इव पावकाः ॥ निजघुस्तानि रक्षांसि वज्रा इव महाद्रुमान् ॥२८॥
 रक्षासां तु शतं रामः शतेनैकेन कर्णिना ॥ संहस्रं च सहस्रेण जघान रणमूर्धनि ॥ २९ ॥
 तैर्मिन्नवर्माभरणाच्छिन्नभिन्नशरासनाः ॥ निपेतुः शोणितादिग्धा धरण्यां रजनीचराः ॥ ३० ॥
 तैर्मुक्तकेशैः समरे पतितैः शोणितोक्षितैः ॥ आस्तीर्णा वसुधा कृत्स्ना महावेदिः कुशैरिव ॥ ३१ ॥
 क्षणेन तु महाघोरं वनं निहतराक्षसम् ॥ बभूव निरयप्रख्यं मांसशोणितकर्दमम् ॥ ३२ ॥
 चतुर्दश सहस्राणि रक्षासां भीमकर्मणाम् ॥ हतान्येकेन रामेण मानुषेण पदातिना ॥ ३३ ॥
 तस्य सैन्यस्य सर्वस्य खरः शेषो महारथः ॥ राक्षसस्त्रिशिराश्चैव रामश्च रिपुसूदनः ॥ ३४ ॥
 शेषा हता महासत्त्वा राक्षसा रणमूर्धनि ॥ घोरा दुर्विषहाः सर्वे लक्ष्मणस्याग्रजेन ते ॥ ३५ ॥

ततस्तु तज्जीमबलं महाहृषे समीक्ष्य रामेण हतं बलीयसा ॥

रथेन रामं महता खरस्तदा समाससादेन्द्र इवोद्यताशनिः ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

विटपीति ॥ २०—२३ ॥ हनध्वं घ्नत ॥ २४ ॥
 सेनाध्यक्षानेवाह—श्येनगामीत्यादिना ॥२५—२६॥
 वज्रं वज्रमणिः । तेजस्वी राम इति शेषः ॥ २७ ॥
 सधूमा इत्यनेन दहनोन्मुखत्वं व्यज्यत इत्यङ्गाराव-
 स्थाव्यावृत्तिः । वज्रा इवेति “ वज्रमस्त्रियां ”
 इत्युभयलिङ्गो वज्रशब्दः ॥ २८ ॥ कर्णिना कर्णा-
 कारशरीरेण ॥ २९ ॥ छिन्नं खण्डितं । भिन्नं विदा-
 रितं । आदिग्धाः आलिप्ताः ॥ ३० ॥ रणाग्रपतित-
 त्वातिशयात्कुशसान्योक्तिः ॥ ३१ ॥ निरयप्रख्यं नर-
 क्तुल्यं । मांसशोणितैः कृतः कर्दमः पङ्को यस्य
 तत्तथा ॥ ३२ ॥ मानुषेण ऋजुना । पदातिना वाह-
 नरहितेनेत्यद्भुतोक्तिः ॥ ३३ ॥ सैन्यस्य युद्धप्रवृ-

त्तस्य । अतो रामस्यापि तत्रान्तर्भावः । खरादि-
 त्रयं शेषः अवशिष्टांश इत्यर्थः । शेषाः सर्वे राक्षसा
 हता इत्यन्वयः । महासत्त्वा इत्यादिविशेषणैर्महारथा
 एव हताः क्षुद्राः केचन भीरवो न हता इतिगम्यते । अत
 एवोत्तरसर्गे हतशेषा इति वक्ष्यति । लक्ष्मणस्याग्र-
 जेनेति रामस्य विष्ण्वर्धाशभाक्त्वेनाधिकबलत्वोक्तिः
 ॥ ३४—३५ ॥ भीमबलं भीमसैन्यं । उद्यताशनिः
 उद्यतवज्रः ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीम-
 द्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्या-
 ख्याने षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

शि० पञ्चसाहस्रान्दूषणस्यानुगान् हत्वा तान्पञ्चसाहस्रान् यमसादनं सकलसंपत्तिविशिष्टलोकविशेषं अनयत् । वि० पञ्च-
 साहस्रैः बाणैरिति शेषः ॥ २९ ॥ स० कुमानुषं कौ भूमौमनुष्याकारं प्राप्तं ॥ २३ ॥ ति० शतं एकेन शतेन तत्संख्याकेन ।
 कर्णिना बाणविशेषेण । एवंसहस्रसहस्रेण ॥ २९ ॥ शि० मुक्ताः ग्रन्थिरहिताः केशाः येषां तैः ॥ ३१ ॥ इति षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. श्रुत्वा. २ ग. वशानुगान्. ३ च. छ. ज. ज. शेते. ४ ड.—ट. हेममाली. ५ क. ड.—ट.
 वाभ्यधावन्त. ६ ख. शेषांस्तेजस्वी. ७ क. वज्राणीव. ८ च. छ. ज. ज. महासुरान्. ९ च. छ. ज. शरेणैकेन. १० क.—
 ट. सहस्रंतु. ११ ड. झ. ट. विस्तीर्णा. १२ क. तत्र. १३ ड. च. छ. झ. ज. ट. तक्षणेन. १४ क. क्रूरकर्मणां.
 १५ ड.—ट. महावीर्याः. १६ क. रणनिर्मयाः. ख. ग. रणदुर्जयाः. १७ ड. झ. ट. धर्मेण. १८ क. ड.—ट. स्ततः.

सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

त्रिशिरसा रामाभियाधिनः खरस्वरामवधप्रतिज्ञानेननिवर्तनपूर्वकं तं प्रत्यभियानम् ॥ १ ॥ रामेणत्रिशिरसोपिवधे
खरेणरामंप्रति स्वयमेवाभियानम् ॥ २ ॥

खरं तु रामाभिमुखं प्रयान्तं वाहिनीपतिः ॥ राक्षसस्त्रिशिरा नाम संनिपत्येदमब्रवीत् ॥ १ ॥
मां नियोजय विक्रान्तं संनिवर्तस्व साहसात् ॥ पश्य रामं महाबाहुं संयुगे विनिपातितम् ॥ २ ॥
प्रतिजानामि ते सैत्यमायुधं चाहमालभे ॥ यथा रामं वधिष्यामि वधार्हं सर्वरक्षसाम् ॥ ३ ॥
अहं वाऽस्य रणे मृत्युरेष वा समरे मम ॥ विनिवृत्य रणोत्साहान्मुहूर्तं प्राश्निको भव ॥ ४ ॥
प्रहृष्टे वा हते रामे जनस्थानं प्रयास्यसि ॥ मयि वा निहते रामं संयुगायोपयास्यसि ॥ ५ ॥
खरस्त्रिशिरसा तेन मृत्युलोभात्प्रसादितः ॥ गच्छ युध्येत्यनुज्ञातो राघवाभिमुखो ययौ ॥ ६ ॥
त्रिशिराश्च रथेनैव वाजियुक्तेन भास्वता ॥ अभ्यद्रवद्रणे रामं त्रिशङ्ग इव पर्वतः ॥ ७ ॥
शरधारासमूहान्स महामेघ इवोत्सृजन् ॥ व्यसृजत्सदृशं नादं जलार्द्रस्य तु दुन्दुभेः ॥ ८ ॥
आगच्छन्तं त्रिशिरसं राक्षसं प्रेक्ष्य राघवः ॥ धनुषा प्रतिजग्राह विधून्वन्सायकाञ्जितान् ॥ ९ ॥
स संप्रहारस्तुमुलो रामत्रिशिरसोर्महान् ॥ बभूवातीव बलिनोः सिंहकुञ्जरयोरिव ॥ १० ॥

त्रिशिरश्चिरसां छेददृष्टान्तेन स्वसेविनाम् । दुःख-
त्रयनिहन्तारं लक्ष्मणाग्रजमाश्रये ॥ वाहिनीपतिः
सेनापतिः । संनिपत्य समीपमागतेत्यर्थः ॥ १ ॥
साहसात् युद्धाभिमुख्यलक्षणात् । विनिपातितमिति
मयेतिशेषः ॥ २ ॥ आलभे स्पृशामि । प्रतिज्ञाप्र-
कारमाह—यथेति । सर्वरक्षसां सर्वरक्षोभिः ॥ ३ ॥
मृत्युः मारयिता । प्राश्निकः जयापजयनिर्णायकः
॥ ४ ॥ प्रहृष्टे गर्विष्टे । संयुगाय युद्धं कर्तुं । “क्रिया-
र्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः” इति चतुर्थी ॥ ५ ॥

मृत्युलोभात् मृत्युना कृतो लोभो युद्धलोभस्तस्मात् ।
प्रसादितः निवर्तित इति यावत् । युध्य युद्धं कुरु ।
अनुज्ञातः खरेणेति शेषः । त्रिशिरा इति सिद्धं
॥ ६ ॥ त्रिशिराश्चेति चकारो न समुच्चयार्थः ॥ ७ ॥
शरा एव धाराः आसाराः तासां समूहान् । दुन्दु-
मिशब्दः पुलिङ्गः । “भेरी स्त्री दुन्दुमिः पुमान्”
इत्युक्ते । दुन्दुभेः दुन्दुभिनादस्य । जलार्द्रस्येत्यने-
नास्य हीनस्वरत्वमुक्तं ॥ ८ ॥ धनुषा सायकान्
विधून्वन् कम्पयन् मुञ्चन्निति यावत् ॥ ९ ॥ संप्र-

ती० सप्तविंशेसर्गेमानियोजयेत्यादिसार्धश्लोकस्यचतुष्टयस्यवास्तवार्थस्तु—हेखर संयुगेरामं च तेनविनिपातितंसैन्यंचेतिशेषः ।
पश्य । अतस्त्वंसाहसान्निवर्तस्व । मानियोजय । तर्हि त्वं तंहनिष्यसि किं तत्राह—प्रतिजानामीत्यादि । सर्वरक्षसांवधार्हं सर्वरक्ष-
सांहन्तारमित्यर्थः । रामं यथा यथावत् । अहंप्रतिजानामि सम्यग्जानामीत्यर्थः । अतस्तं वधिष्यामीति सर्वमायुधमालभे प्र-
हिष्यामिकेवलमित्यर्थः । हन्तुमशक्यश्चेदनेन किं तत्राह—अहमिति । अस्यरामस्य अहं वा रणे मृत्युः किंतु एषवा एषरामएव
समरेमममृत्युः । अतस्त्वं महोत्साहाद्विनिवर्तस्व । मुहूर्तंप्राश्निकोभवेतिसंबन्धः । प्रहृष्टोवाहतइत्यत्र अहतइतिच्छेदः । रामे अ-
हतेसति मे मयिच निहतेसति प्रहृष्टस्त्वं रामंप्रति संयुगायोपयास्यसि अथवा जनस्थानंवा प्रयास्यसीतिसंबन्धः । प्रसादितः प्रा-
र्थितः ॥ २—६ ॥ स० सर्वरक्षसांवधार्हं सर्वरक्षसकर्मकवधयोग्यं वधकर्तारमितियावत् ॥ ३ ॥ ति० अहंवासमरेइतिपाठे
मृत्युरित्यस्यास्येतिशेषः ॥ ४ ॥ ति० मृत्युलोभात् मृत्युकृतेयुद्धलोभात् । मृत्युसमये रक्षःप्रकृतिविपर्ययात्तत्समगवत्तत्वंज्ञात्वा
तद्वस्तुमृत्युलोभादित्यर्थश्च ॥ ६ ॥ ति० जलार्द्रस्येति । अनेन नादवैपरीत्येनमृत्युसांनिध्यंसूचितं । स० मेघपक्षे शरशब्दउदक-

[पा०] १ च. छ. ज. ज. वाहिनीपति. २ क. ख. संनिवर्तितं. ३ च. छ. ज. ज. संप्रामे. घ. ड. झ. विक्रान्तं. ४ ड.
झ. ट. त्वंनिवर्तस्व. ५ क. सर्व. ६ क. च. समालभे. ७ ख. हितार्थ. ८ घ. प्रहृष्टोनिहते. क. ख. ग. ड.—ट. प्रहृष्टोवाहते.
९ ड.—ट. संयुगायप्रयास्यसि. १० क. ग. युद्धेऽभ्यनुज्ञातः. ११ घ. ड. झ. ट. त्रिशिरास्तु. १२ च. छ. ज. ज.
व्यसृजद्भैरवं. १३ क.—ट. जलार्द्रस्येव. १४ ड. झ. ट. त्रिशिरसोस्तदा. १५ ड.—ट. संबभूवाति.

ततस्त्रिशिरसा बाणैर्ललाटे ताडितस्त्रिभिः ॥ अमर्षी कुपितो रामः संरब्धमिदमब्रवीत् ॥ ११ ॥
 अहो विक्रमशूरस्य राक्षसस्येदृशं बलम् ॥ पुष्पैरिव शरैर्यस्य ललाटेऽस्मि परिक्षितः ॥ १२ ॥
 ममापि प्रतिगृह्णीष्व शरांश्चापगुणच्युतान् ॥ एवमुक्त्वा तु संरब्धः शरानाशीविषोपमान् ॥
 त्रिशिरोवक्षसि क्रुद्धोः निजघान चतुर्दश ॥ १३ ॥
 चतुर्भिस्तुरगानस्य शरैः संनतपर्वभिः ॥ न्यपातयत तेजस्वी चतुरस्तस्य वाजिनः ॥ १४ ॥
 अष्टभिः सायकैः सूतं रथोपस्थे न्यपातयत् ॥ रामश्चिच्छेद बाणेन ध्वजं चास्य समुच्छ्रितम् ॥ १५ ॥
 ततो हतरथात्तस्मादुत्पतन्तं निशाचरम् ॥ बिभेद रामस्तं बाणैर्हृदये सोभवज्जडः ॥ १६ ॥
 सायकैश्चाप्रमेयात्मा सामर्षस्तस्य रक्षसः ॥ शिरांस्त्र्यपातयद्रामो वेगवद्भिस्त्रिभिः शितैः ॥ १७ ॥
 स भूमौ रुधिरोद्गारी रामबाणाभिपीडितः ॥ न्यपतत्पतितैः पूर्वं स्वशिरोभिर्निशाचरः ॥ १८ ॥
 हतशेषास्ततो भग्ना राक्षसाः खरसंश्रयाः ॥ द्रवन्ति स्म न तिष्ठन्ति व्याघ्रत्रस्ता मृगा इव ॥ १९ ॥
 तान्खरो द्रवतो दृष्ट्वा निवर्त्य रुषितः स्वयम् ॥ राममेवाभिदुद्राव राहुश्चन्द्रमसं यथा ॥ २० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

हारो युद्धं ॥ १० ॥ संवन्धं सकोपमित्यर्थः ।
 लोके कश्चित्कुपितोपि वचनेन कोपं न प्रकटयति
 अयं तु प्रकटयतीति भावः ॥ ११ ॥ अहो इत्यादि-
 व्यङ्ग्योक्तिः । विक्रमः पराभिभवनं तत्र शूरस्य सम-
 र्थस्येत्यर्थः । ईदृशमित्यस्यैव विवरणं—पुष्पैरिवेत्यर्थः ।
 ललाटे स्खललाटे । ललाटे स्खल्पापि क्षतिर्बाधिका
 भवति सापि नास्तीति सूचयितुं पुष्पतौल्यं । चाप-
 गुणः चापमौर्वी । संरब्धः सन्नेवमुक्त्वा क्रुद्धो निज-
 घानेत्यन्वयः ॥ १२—१३ ॥ सन्नतपर्वभिः ऋजुप-

र्वभिः । वाजिनः वेगवतः ॥ १४ ॥ रथोपस्थे रथो-
 परिभागे ॥ १५ ॥ हतरथात् हतहयसारथिकरथात् ।
 हृदये वक्षसि । बिभेदेत्यन्वयः । जडः निश्चेष्टः
 ॥ १६—१७ ॥ पूर्वं पतितैः शिरोभिः हेतुभिः
 स्वयं न्यपतत् ॥ १८ ॥ खरसंश्रयाः खरसेवकाः
 ॥ १९—२० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीम-
 द्रामायणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने
 सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

वाची ॥ ८ ॥ शि० अमर्षी ऋष्यपराधासहनशीलः ॥ ११ ॥ ती० अहोइतिसोपहासवचनं । पुष्पैस्खल्पापीडाभवति ।
 त्वच्छरैस्तादृशपीडापिनास्तीतिभावः । स० परिक्षतः वर्जितक्षतः । “ अपपरीवर्जने ” इतिवचनात् पुष्पैरिति सुलभं ॥ १२ ॥
 ति० जडः आयुधपरिग्रहेतिशेषः ॥ १६ ॥ ति० पूर्वपतितैः शिरोभिरुपलक्षितः पश्चादन्यपतत् । “ चतुर्दशसहस्राणिमम-
 चित्तानुवर्तिनाम् ” इतिसेनोद्योगेश्वरोक्तेः चतुर्दशसहस्राणिहतानि खरत्रिशिरसावेवावशिष्टाविति पूर्वसर्गान्ते उक्तेर्हतशेषान्वित्ये-
 ल्यत्रत्योक्तेश्चचतुर्दशसहस्रं यूथपात्रेतिज्ञायते । हतशेषाइतितु खरीयमूलबलाभिप्रायं बोध्यं । टी० ननु खरशेषोमहारथः ।
 त्रिशिराश्चैव रामश्चेत्युक्तं कथमिदानींहतशेषाइति । उच्यते । तत्र प्रधानेषुत्रयोऽवशिष्टा इतिमुनेरभिप्रायः ॥ १९ ॥ स० निवर्त्य
 निवर्तयित्वा । रुषितः रुष्टः ॥ २० ॥ इतिसप्तविंशस्सर्गः ॥ २७ ॥

[पा०] १ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. संरब्धइदं. २ ड.—ट. शरैर्योहं. ३ ट. सुसंरब्धः. क. ख. तु संकुद्धः.
 ४ ख. घ. निचखान. ५ ज. रथोपस्थाप्यपातयत्. ६ ड.—ट. चिच्छेद. ७ क. ग. ड.—ट. सपातयत्रीणि. ८ क.—ट.
 शरैः. ९ ड. झ. ट. सधूमशोणितोद्गारी. ख. ग. च. छ. ज. ज. सभूमौशोणितोद्गारी. १० ख. ड. ट. समरस्थोनिशाचरः.
 घ. स्वशिरोभिर्महाबलः. ११ क. शेषास्तु. १२ ड. झ. ट. रुषितस्वरत्न.

अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

खरकृतधनुश्छेदरुष्टेनरामेणागस्त्यदत्तधनुरादानेन शरैः खरस्यविरथीकरणम् ॥ १ ॥ रथसङ्गेगदापरिग्रहेणधरणीतलस्थे
खरे विमानस्थैर्देवादिभिः सहर्षश्रीरामाभिष्टवः ॥ २ ॥

निहतं दूषणं दृष्ट्वा रणे त्रिशिरसा सह ॥ खरस्याप्यभवत्रासो दृष्ट्वा रामस्य विक्रमम् ॥ १ ॥
स दृष्ट्वा राक्षसं सैन्यमविषहं महाबलः ॥ हतमेकेन रामेण त्रिशिरोदूषणावपि ॥ २ ॥
तद्वलं हतभूयिष्ठं विमनाः प्रेक्ष्य राक्षसः ॥ आससाद खरो रामं नमुचिर्वासवं यथा ॥ ३ ॥
विकृष्य बलवच्चापं नाराचात्रक्तभोजनान् ॥ खरश्चिक्षेप रामाय क्रुद्धानाशीविषानिव ॥ ४ ॥
ज्यां विधून्वन्सुबहुशः शिक्षयाऽस्त्राणि दर्शयन् ॥ चकार समरे मार्गाञ्छरै रथगतः खरः ॥ ५ ॥
स सर्वाश्च दिशो बाणैः प्रदिशश्च महारथः ॥ पूरयामास तं दृष्ट्वा रामोपि सुमहद्वनुः ॥ ६ ॥
स सायकैर्दुर्विषहैः सस्फुलिङ्गैरिवाग्निभिः ॥ नैमश्चकाराविवरं पर्जन्य इव वृष्टिभिः ॥ ७ ॥
तद्वभूव शितैर्बाणैः खररामविसर्जितैः ॥ पर्याकाशमनाकाशं सर्वतः शरसंकुलम् ॥ ८ ॥
शरजालावृतः सूर्यो न तदा स प्रकाशते ॥ अन्योन्यवधसंरम्भादुभयोः संप्रयुध्यतोः ॥ ९ ॥
ततो नालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्च विकर्णिभिः ॥ आजघान खरो रामं तोत्रैरिव महाद्विपम् ॥ १० ॥
तं रथस्थं धनुष्पाणिं राक्षसं पर्यवस्थितम् ॥ ददृशुः सर्वभूतानि पाशहस्तमिवान्तकम् ॥ ११ ॥
हन्तारं सर्वसैन्यस्य पौरुषे पर्यवस्थितम् ॥ परिश्रान्तं महासत्त्वं मेने रामं खरस्तदा ॥ १२ ॥
तं सिंहमिव विक्रान्तं सिंहविक्रान्तगामिनम् ॥ दृष्ट्वा नोद्विजते रामः सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ १३ ॥
ततः सूर्यनिकाशेन रथेन महता खरः ॥ आससाद रणे रामं पतङ्ग इव पावकम् ॥ १४ ॥

महामोहसहायस्य दर्पस्याश्रयनिग्रहम् । व्यङ्ग्यं
खरोपकरणं हन्तारं राममाश्रये ॥ निहतं दूषणं दृष्ट्वा
रामस्य विक्रमं च दृष्ट्वा स्थितस्य खरस्य त्रासोऽभव-
दिति योजना ॥ १ ॥ राक्षसां संबन्धि राक्षसं त्रिशि-
रोदूषणौ हतावित्यनुषङ्गः । बलं सैन्यं । हतभूयिष्ठं
हतप्रवरराक्षसं । चतुर्दशसहस्रसंख्याकाः प्रधाना
हताः अवशिष्टं सैन्यं प्रेक्ष्येत्यर्थः । विमनाः विगत-
गर्वावस्थं मनो यस्य स तथा ॥ २—३ ॥ बलवत्
अत्यन्तं । नाराचान् “प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचाः”
इत्यमरः । रक्तभोजनानिति रक्तरूषितत्वेन रक्तभो-
जनत्वव्यपदेशः । आशीविषानिव सर्पोनिव स्थितान्
॥ ४ ॥ शिक्षया धनुर्वेदशिक्षापाटवेन । ज्यां विधू-
न्वन् अस्त्राणि दर्शयन् अस्त्रप्रयोगपाटवं दर्शयन्नि-

त्यर्थः । समरे शरैः मार्गान् नानाप्रकारांश्चकार ॥ ५ ॥
स रामोपि तं दृष्ट्वा बाणैः सुमहद्वनुः सर्वा दिशः
प्रदिशश्च पूरयामासेत्यन्वयः ॥ ६ ॥ सः रामः ।
अविवरं नीरन्ध्रं ॥ ७ ॥ पर्याकाशं परितः स्थित-
माकाशं । खररामयोश्चतुःपार्श्ववर्त्याकाशमित्यर्थः ।
सर्वतः सर्वत्र । अनाकाशं अनवकाशं बभूव ॥ ८ ॥
संरम्भात् कोपात् । “संरम्भः संप्रमे कोपे” इत्य-
मरः । उभयोः शरजालावृत इत्यन्वयः ॥ ९ ॥ तोत्रैः
गजशिक्षणयष्टिभिः ॥ १०—११ ॥ खरः सर्वसैन्य-
हननपरिश्रान्तमपि रामं पौरुषे पर्यवस्थितं महासत्त्वं
मेने । यद्वा उक्तविशेषणं रामं परिश्रान्तं मेने ॥ १२ ॥
नोद्विजते नाचलत् । क्षुद्रमृगं शशं ॥ १३ ॥ पतङ्ग

स० मार्गान् शरसंघातप्रक्षेपणादिप्रकारभेदान् । स० रथगतइत्यनेन रामस्यपदातिवैष्यस्वरथगतत्वमन्याय्यमिति सूचयति
॥ ५ ॥ स० शरसंकुलं उदकसंकुलमिव ॥ ८ ॥ ति० रामं खरः परिश्रान्तं मेने । अनेनायं प्रहारावसर इति खरबोधस्तूचितः ।

[पा] १ ख.—च. झ. ट. महाबलं. २ ड. झ. ज. ट. दूषणस्त्रिशिरावपि. ३ ख. तत्सैन्यं. ४ क. घ. सबहुशः.
५ क. च.—ट. चचार. ६ क. ग. रामश्चकार. ख. रामश्चकाराविवरं. ७ ख. च. छ. ज. ज. संप्रकाशते. ८ क.—ट. रणे.
९ क. च. छ. ज. ज. तस्यसैन्यस्य.

ततोऽस्य सशरं चापं मुष्टिदेशे महात्मनः ॥ खरश्चिच्छेद रामस्य दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ १५ ॥
 स पुनस्त्वपरान्सप्त शरानादाय वर्मणि ॥ निजघान खरः क्रुद्धः शक्राशनिमप्रभान् ॥ १६ ॥
 ततस्तत्प्रहतं बाणैः खरमुक्तैः सुपर्वभिः ॥ पपात कवचं भूमौ रामस्यादित्यवर्चसः ॥ १७ ॥
 ततः शरसहस्रेण राममप्रतिमौजसम् ॥ अर्दयित्वा महानादं ननाद समरे खरः ॥ १८ ॥
 स शरैरर्पितः क्रुद्धः सर्वगात्रेषु राघवः ॥ रराज समरे रामो विधूमोग्निरिव ज्वलन् ॥ १९ ॥
 ततो गम्भीरनिर्हादं रामः शत्रुनिर्वहणः ॥ चकारान्ताय स रिपोः सज्यमन्यन्महद्भुतः ॥ २० ॥
 सुमहद्वैष्णवं यत्तदतिसृष्टं महर्षिणा ॥ वरं तद्धनुरुद्यम्य खरं समभिधावत ॥ २१ ॥
 ततः कनकपुङ्खैस्तु शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ विभेद रामः संक्रुद्धः खरस्य समरे ध्वजम् ॥ २२ ॥
 स दर्शनीयो बहुधा विकीर्णः काञ्चनध्वजः ॥ जगाम धरणीं सूर्यो देवतानामिवाज्ञया ॥ २३ ॥
 तं चतुर्भिः खरः क्रुद्धो रामं गात्रेषु मार्गणैः ॥ विव्याध युधि मर्मज्ञो मातङ्गमिव तोमरैः ॥ २४ ॥
 स रामो बहुभिर्बाणैः खरकार्मुकनिःसृतैः ॥ विद्धो रुधिरसिक्ताङ्गो बभूव रुषितो भृशम् ॥ २५ ॥
 स धनुर्धन्विनां श्रेष्ठः प्रगृह्य परमाहवे ॥ मुमोच परमेष्वासः षट् छरानभिलक्षितान् ॥ २६ ॥
 शिरस्येकेन बाणेन द्वाभ्यां बाह्वोरथार्दयत् ॥ त्रिभिश्चन्द्रार्धवक्त्रैश्च वक्षस्यभिर्जघान ह ॥ २७ ॥

इत्यनेन अमृत्वा अनिवृत्तिरुच्यते ॥ १४ ॥ मुष्टिदेशे
 मुष्टिबन्धनसमीपदेशे । महात्मन इत्यनेन मुष्टिदेशे
 पततो बाणस्य परिहरणसामर्थ्यं व्यज्यते । लाघवं
 शैष्ट्यं । चिच्छेदरामस्य किञ्चिच्छ्रान्तत्वेनानवधानादिति
 भावः ॥ १५ ॥ पाणिलाघवमेवाह—स पुनरित्या-
 दिना । वर्मणि निजघान अवदारयति स्म ॥ १६ ॥
 आदित्यवर्चस इत्यनेन कवचपतनानन्तरं प्रकाशमान-
 तेजोविशेष उच्यते ॥ १७—१८ ॥ अर्पितः संयुक्तः ।
 विधूम इत्यनेन ज्वालाधिक्यमुच्यते ॥ १९ ॥ गम्भी-

रनिर्हादं गम्भीरध्वनिकं । धनुः रिपोरन्ताय नाशाय ।
 चकारेत्यन्वयः ॥ २० ॥ यत्तदिति प्रसिद्ध्यतिशयवाची ।
 महर्षिणा अगस्त्येन । अतिसृष्टं दत्तं । समभिधावत
 समभ्यधावत ॥ २१ ॥ सन्नतपर्वभिः ऋजुपर्वभिः
 ॥ २२ ॥ दर्शनीयः रम्यः । आज्ञया शापेन ।
 उत्प्रेक्ष्यं ॥ २३ ॥ मातङ्गं गजं । तोमरैः गजशि-
 क्षादण्डैः । चतुर्भिरित्यत्र वीप्सा बोध्या । बहुभिरित्यनु-
 वादात् ॥ २४—२५ ॥ परमेष्वासः उत्कृष्टशरासनः ।
 अभिलक्षितान् प्रसिद्धान् ॥ २६ ॥ षण्णां विनियोगप्र-

अतएवानुपदं तेनरामधनुषश्छेदः । स० महासत्वमपि रामं परिश्रान्तमेने । अनेन भ्रमस्तूच्यते । शि० पौरुषे परमपुरुषत्वे
 पर्यवस्थितरामं खरः परिश्रान्तमेने । एतेन खरस्याज्ञानसूचितं ॥ १२ ॥ शि० चिच्छेद । एतेन तद्धनुषोऽदिव्यत्वं सूचितं यद्यपि ।
 वस्तुतस्तु चिच्छेदेत्यस्य द्विधाभवाननुकूलव्यापारचकारेत्यर्थः । नहि व्यापारमात्रेण फलसिद्धिस्सार्वत्रिकीति अत्र फलसिद्धेरभावा-
 द्वापस्यदिव्यत्वमक्षतमेव ॥ १५ ॥ शि० खरमुक्तैर्बाणैः प्रहतं ताडनाश्रयत्वेनेच्छविषयीभूतं । आदित्यवर्चसं तद्रामकवचं भूमौपपात
 ताडितस्वसंस्पर्शजनितरामखेदसंभावनया बाणसंबन्धात्पूर्वमेव रामशरीरान्निःसृत्य खरप्रक्षिप्तबाणान्गृहीत्वा पृथिव्यामतिष्ठ-
 दित्यर्थः ॥ १७ ॥ शि० अगस्त्येनदत्तमित्यनेन मदत्तापेनैव खरोहन्तव्य इत्यगस्त्यप्राथन्या सूचिता । तेनागस्त्यस्याप्यनेन
 कश्चिदपराधःकृतइति सूचितं ॥ २१ ॥ स० देवतानां खोत्तमानां हरिब्रह्महराणां आज्ञया सूर्यः अस्तसमयेधरणीमिव ध्वजो-
 जगामेत्यर्थः ॥ २३ ॥ शि० बाणैर्विद्धस्ताडितः । रुधिरसिक्ताङ्गः निहतानेकराक्षसशरीरजनितशोणितोक्षितोरामः ॥ स० रुधि-
 रसिक्ताङ्गः तद्धृद्भूवेत्यर्थः ॥ २५ ॥ स० अभिलक्षितान् ज्ञातसामर्थ्यान् ॥ २६ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. न्हस्तलाघवं. २ क.—घ. च.—ज. मर्मणि. ३ क.—घ. निचखान. ४ क.—ट. रणे. ५ क.
 ग. समखनान्. ६ ततस्तत्प्रहितं. ततःशरसहस्रेणेत्यनयोः श्लोकयोः पौर्वापर्यं क. ख. ग. ड.—ट. पाठेषु दृश्यते. क.
 ततस्तन्मृदितं. छ. ततस्तत्प्रहतैः. ७ ग. सपर्वभिः. ८ ड. झ. ज. ट. वर्चसं. ९ ख. रामंचापिमहौजसं. १० ख. ग. घ.
 च. छ. ज. अर्पयित्वा. ११ घ. विधूमाग्निरिव. १२ च. ज. पुङ्खैश्च. १३ ड.—ट. चिच्छेद. १४ ख. दर्शनीयोथ. १५ क.
 ड.—ट. विच्छिन्नः काञ्चनो ध्वजः. १६ ख. खरश्चतुर्भिःक्रुद्धोथ. १७ ज. रामगात्रेषु. १८ ड. झ. ट. हृदि. १९ ख. च. छ.
 ज. ज. दिग्वाङ्गो. २० ड. झ. ट. संगृह्य. २१ क. ग. घ. ड. छ. झ. ज. ट. बाह्वोरथार्पयत्. ख. बाह्वोस्समार्पयत्. २२ घ.
 वक्त्रैस्तं. २३ घ. जघानच.

ततः पश्चान्महातेजा नाराचान्भास्करोपमान् ॥ जिघांसू राक्षसं क्रुद्धस्त्रयोदश समोददे ॥ २८ ॥
 ततोस्य युगमेकेन चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ षष्ठेन तु शिरः सङ्ख्ये खरस्य रथसारथेः ॥ २९ ॥
 त्रिभिस्त्रिवेणुं बलवान्द्वाभ्यामक्षं महाबलः ॥ द्वादशेन तु बाणेन खरस्य सशरं धनुः ॥ ३० ॥
 छित्त्वा वज्रनिकाशेन राघवः प्रहसन्निव ॥ त्रयोदशेनेन्द्रसमो विभेद समरे खरम् ॥ ३१ ॥
 प्रभ्रम्यधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ॥ गदापाणिरवप्लुत्य तस्थौ भूमौ खरस्तदा ॥ ३२ ॥
 तत्कर्म रामस्य महारथस्य समेत्य देवाश्च महर्षयश्च ॥

अपूजयन्प्राञ्जलयः प्रहृष्टास्तदा विमानाग्रगताः समेताः ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

एकोनविंशः सर्गः ॥ २९ ॥

रामेण खरंप्रति सगर्हणवीरवादः ॥ १ ॥ तथा सगर्हणसवीरवादं खरप्रक्षिप्तायागदाया बाणैर्बहुधाखण्डनम् ॥ २ ॥

खरं तु विरथं रामो गदापाणिमवस्थितम् ॥ मृदुपूर्वं महातेजाः परुषं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
 गजाश्वरथसंबाधे बले महति तिष्ठता ॥ कृतं सुंदारुणं कर्म सर्वलोकजुगुप्सितम् ॥ २ ॥
 उद्वेजनीयो भूतानां नृशंसः पापकर्मकृत् ॥ त्रयाणामपि लोकानामीश्वरोपि न तिष्ठति ॥ ३ ॥
 कर्म लोकविरुद्धं तु कुर्वाणं क्षणदाचर ॥ तीक्ष्णं सर्वजनो हन्ति सर्पं दुष्टमिवागतम् ॥ ४ ॥

कारमाह—शिरसीत्यादिना । द्वाभ्यामिति । बाहोरिति एकैकस्य बाहोरेकैकेनेत्यर्थः । चन्द्रार्धवक्त्रैः । अर्धचन्द्राकारमुखैरित्यर्थः ॥ २७ ॥ त्रयोदश नाराचान् समादद इत्यन्वयः । अन्तिमपादे त्रयोदशशराक्षितानिति पाठे मुमोचेति क्रियाध्याहार्या ॥ २८ ॥ त्रयोदशानां विनियोगमाह—ततोस्येत्यादिना । छित्त्वेत्युत्तरत्र स्थिता क्रिया सर्वत्र संबध्यते । त्रिवेणुर्नाम रथमुखस्थो युगाधारदण्डः । प्रहसन्निव लीलयेत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अवप्लुत्य रथात्समुलङ्घ्य ॥ ३२ ॥ तत्कर्म खरभङ्गकर्म । अपूजयन् अस्तुवन् । समेत्य समूहीभूय । समेताः आगताः ॥ ३३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीम-

द्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्ड-
 व्याख्याने अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

अहंकारस्य हीनस्य व्यक्तां शक्तिमिव स्थिताम् । गदां खरस्य निर्भिद्य राजन्तं राममाश्रये ॥ सर्वसाधन-
 वैकल्येन खरस्यानुकूल्यमपि भवेदिति तच्चित्तपरी-
 क्षार्थमाह—खरं त्वित्यादिना । मृदुपूर्वं न्यायाबल-
 म्बनेनोक्तं । परुषं मर्मोद्घाटनरूपत्वात् ॥ १ ॥ ति-
 ष्ठता अधिपतित्वेन तिष्ठतेत्यर्थः ॥ २ ॥ मृदुपूर्वत्व-
 सिद्धये लोकन्यायमाह—उद्वेजनीय इति । उद्वेज-
 नीयः उद्वेजकः । नृशंसो घातुकः । एवंविधो
 लोकानामीश्वरोपि न तिष्ठति न जीवेत् । किंपुन-

ति० भास्करोपमानित्यस्य गृहीतवैतिशेषः ॥ २८ ॥ शि० रथस्य युगं रथाङ्गं । यद्यपि “युगोरथहलाद्यङ्गे” इतिकोशाद्युगे-
 नैव रथाङ्गग्रहणे सिद्धे रथस्येति निरर्थकं । तथापि स्पष्टतराङ्गव्यावृत्तये तदुपात्तं । अन्वयस्तु विशेषणाविवक्षया ॥ २९ ॥
 स० कर्म समेत्य ज्ञात्वा अपूजयन्नित्यन्वयः ॥ ३३ ॥ इत्यष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

स० मृदुपूर्वं शब्दतः । परुषं अर्थतः ॥ १ ॥ ति० त्वत्कृतान्यायेनार्थतवनाशइत्याह—गजेत्यादि ॥ स० तिष्ठता त्वया
 ॥ २ ॥ ति० न तिष्ठति न चिरं तिष्ठति । स० उद्वेजनीयः जनकतासंबन्धेन भयवानित्यर्थः । सर्वजनः अपकृतानपकृतजनः ॥ ३ ॥

[पा०] १ ड. झ. अ. ट. जघान. २ ग. समादिशत्. क. ख. घ.—ट. शिलाशितान्. ३ ड. झ. अ. ट. रथस्य. ४ क.
 ड.—ट. चतुर्भिः शबलान् हयान्. ५ क. ड.—ट. षष्ठेन च. ६ ड. झ. अ. ट. चित्छेदखरसारथेः. ७ ग. ड. झ. अ. ट.
 त्रिवेणुन्. ८ ड. झ. अ. ट. सकरं. ९ घ. च. छ. ज. अ. सभ्रम्यधन्वा. ख. प्रभिन्नधन्वा. १० ख. ग. आपूजयन्.
 ११ ड. झ. ट. तेदारुणं.

लोभात्पापानि कुर्वाणः कामाद्वा यो न बुध्यते ॥ अष्टः पश्यति तस्यान्तं ब्राह्मणी करकादिव ॥ ५ ॥
 वसतो दण्डकारण्ये तापसान्धर्मचारिणः ॥ किंनु हत्वा महाभागान्फलं प्राप्स्यसि राक्षस ॥ ६ ॥
 न चिरं पापकर्मणः क्रूरा लोकजुगुप्सिताः ॥ ऐश्वर्यं प्राप्य तिष्ठन्ति शीर्णमूला इव द्रुमाः ॥ ७ ॥
 अवश्यं लभते जैन्तुः फलं पापस्य कर्मणः ॥ घोरं पर्यागते काले द्रुमाः पुष्पमिवार्तवम् ॥ ८ ॥
 नचिरात्प्राप्यते लोके पापानां कर्मणां फलम् ॥ सविषाणामिवान्नानां भुक्तानां क्षणदाचर ॥ ९ ॥
 पापमाचरतां घोरं लोकस्याप्रियमिच्छताम् ॥ अहमासादितो राज्ञा प्राणान्दन्तुं निशाचर ॥ १० ॥
 अद्य हि त्वां मया मुक्ताः शराः काञ्चनभूषणाः ॥ विदार्य निपतिष्यन्ति वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ ११ ॥
 ये त्वया दण्डकारण्ये भक्षिता धर्मचारिणः ॥ तानद्य निहतः संख्ये ससैन्योऽनुगमिष्यसि ॥ १२ ॥
 अद्य त्वां धीतितं बाणैः पश्यन्तु परमर्षयः ॥ निरयस्थं विमानस्था ये त्वया हिसिताः पुरा ॥ १३ ॥
 ग्रहर त्वं यथाकामं कुरु यत्नं कुलाधम ॥ अद्य ते पातयिष्यामि शिरस्तालफलं यथा ॥ १४ ॥
 एषमुक्तस्तु रामेण क्रुद्धः संरक्तलोचनः ॥ प्रत्युवाच खैरो रामं ग्रहसन्क्रोधमूर्च्छितः ॥ १५ ॥

भेषादृश इति भावः ॥ ३ ॥ सर्वजन इति दयालुर-
 पीति भावः ॥ ४ ॥ लोभात् लब्धस्य त्यागासहिष्णु-
 तया । कामात् अपूर्वलाभेच्छया । न बुध्यते न पश्चा-
 त्तापं करोतीत्यर्थः । अष्टः ऐश्वर्याद्विष्टः । तस्य कर्मणः ।
 अन्तं फलं । पश्यति अनुभवति । कथमिव करकात्
 ब्राह्मणीव । करकाः वर्षोपलाः । “वर्षोपलस्तु करकः”
 इत्यमरः । तानतीति करकात् । ब्राह्मणी रक्तपुच्छिका
 “ब्राह्मणी रक्तपुच्छिका” इति निघण्टुः । तस्यास्त-
 द्भक्षणं विषभक्षणघ्नमारकमिति प्रसिद्धिः । यथा
 ब्राह्मणी स्वमारकं कर्म स्वयमेव करोति तथा त्वमपी-
 त्यर्थः ॥ ५ ॥ किं पापं मया कृतमित्यत्राह—वसत इति
 ॥ ६ ॥ ननु तर्हि कथं पापिनोपि बहवो जीवन्तीत्यत्राह
 —न चिरमिति । केवलपापिनो जन्मान्तरे फलं भुञ्जते
 क्रूरास्तु पुण्यलेशेन ऐश्वर्यं प्राप्यापि न चिरं तिष्ठन्ति

क्षिप्रमेव विनश्यन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥ पापस्य कर्ता
 जन्तुः काले प्राप्ते अवश्यं घोरं दुःखरूपं फलं लभते
 ऋतुलक्षणे काले पर्यागते प्राप्ते आर्तवत् तत्तद्वतुप्राप्तं
 पुष्पमिव ॥ ८ ॥ नचिरादित्येकं पदं अविलम्बेनेत्यर्थः ।
 अत्र पुरुषेणेति शेषः । पापानां अत्युत्कटानामि-
 त्यर्थः ॥ ९ ॥ एवं मृदुपूर्वमुक्त्वा परुषमाह—पाप-
 मित्यादिना । आसादितः प्राप्तोस्मि । आगमने हेतुमाह
 —राज्ञेति ॥ १० ॥ मया मुक्ताः शराः त्वां विदार्य
 निपतिष्यन्ति प्रवेक्ष्यन्ति । यथा पन्नगाः सर्पाः ।
 वल्मीकं प्रविशन्ति तथा ॥ ११ ॥ ताननुगमिष्यसीति
 पापिनामपि समरे हतानां स्वर्गसंभवादिति भावः
 ॥ १२ ॥ निरयस्थं नरकसदृशं दुःखं भूमौ पतित्वा-
 ऽनुभवन्तमित्यर्थः ॥ १३ ॥ तालफलं यथेत्यनेनाना-

कतक० एवंयः कर्मकरणकाले नाशकमिदमितिनबुध्यते तस्यतत्कर्मप्राप्तं अन्तं नाशं लोकोहृष्टसन्पश्यतीत्यर्थः । स० पा-
 पानिकुर्वाणः यः अष्टः नबुध्यते मयेदंकृतमिति सः तस्य पापस्यसकाशात् अन्तं खनाशं पश्यति । कस्मात्केव करकाद्ब्राह्म-
 णीव । “वर्षोपलस्तु करका” इत्यमरव्याख्यानावसरे “वर्षोपलस्तु करका करकोपिचदृश्यत” इति भाजुदीक्षिताभिधानात्करक-
 शब्दः पुंलिङ्गोप्यसि ॥ ५ ॥ ति० घोरं कर्मणः फलं भवतीति शेषः । अतोहेतोरहं राजा दुष्टनिग्रहधिकारी । हे निशाचर रक्षसां-
 प्राणान्दन्तुं आसादितः । ऋषिभिरिति शेषः । त्वयेति वा । राज्ञेति पाठे राजा दशरथेन आसादितः नियुक्त इत्यर्थ इति तीर्थः ॥ १० ॥
 ती० ये धर्मचारिणस्ताननुगमिष्यतीत्यनेन पापिनामपि खेनहतानामुत्तमलोकप्राप्तिरस्तीत्युक्तं भवति । तदुक्तं स्कान्दे—“राम-
 विद्धा निशिचरा बाणैर्मर्मेभ्यः ताडिताः । राममासाद्य समरे सायुज्यपदवीगताः” इति ॥ ति० अत्र ऋष्यनुगमनं प्राणनाशमा-
 त्रेण । अतएव निरयस्थमिति वक्ष्यति ॥ १२ ॥ ति० निरयस्थमिति । ननु भगवताहतस्य मृत्तिसमये भगवद्दर्शनवतः कथं निरयस्थ-
 त्वमिति चेन्न । अत्युग्रस्य ब्रह्मवधकर्मणः फलस्यावश्यं भोक्तव्यत्वेनादौ भगवदिच्छयैव निरयभोगपूर्वमुत्तमपदवीप्राप्तेस्त्वेनादो-
 षात् । स० विमानस्था इत्यनेन तेषामुत्तमलोकस्थितत्वं द्योतयति ॥ १३ ॥ शि० यत्नं स्ववधाभावप्रयत्नं । कामं यथेच्छं
 [पा०] १ ड. झ. ट. हृष्टः. ख. नष्टः. २ घ. पापाः. ३ क.—ट. कर्ता. ४ ख. ग. ड.—ट. द्रुमः. ५ क. ख. घ. ड.
 झ. राजा. ६ क. ख. घ. ड. झ. ज. ट. भित्वा. ग. हला. ७ झ. विदार्यापि. ग. ड. छ. ज. ट. विदार्याति. ८ ख.—च.
 ज.—ट. निहतं. ९ ड. च. छ. झ. ज. ट. निहताः. १० ड.—ट. ग्रहरख. ११ क. ख. ड.—ट. ततो.

प्राकृतात्राक्षसान्द्रत्वा युद्धे दशरथात्मज ॥ आत्मना कथमात्मानमप्रशंस्यं प्रशंससि ॥ १६ ॥
 विक्रान्ता बलवन्तो वा ये भवन्ति नरर्षभाः ॥ कथयन्ति न ते किञ्चित्तेजसा स्वेन गर्विताः ॥ १७ ॥
 प्राकृतास्त्वकृतात्मानो लोके क्षत्रियपांसनाः ॥ निरर्थकं विकथ्यन्ते यथा राम विकथ्यसे ॥ १८ ॥
 कुलं व्यपदिशन्वीरः समरे कौऽभिधास्यति ॥ मृत्युकाले हि संप्राप्ते स्वयमप्रस्तवे स्तवम् ॥ १९ ॥
 सर्वथैव लघुत्वं ते कथनेन विदर्शितम् ॥ सुवर्णप्रतिरूपेण तप्तेनेव कुशाग्रिना ॥ २० ॥
 न तु मामिह तिष्ठन्तं पश्यसि त्वं गदाधरम् ॥ धराधरमिवाकम्प्यं पर्वतं धातुभिश्चितम् ॥ २१ ॥
 पर्याप्तोऽहं गदापाणिर्हन्तुं प्राणात्रणे तव ॥ त्रयाणामपि लोकानां पाशहस्त इवान्तकः ॥ २२ ॥
 कामं बह्वपि वक्तव्यं त्वयि वक्ष्यामि न त्वहम् ॥ अस्तं गच्छेद्धि सविता युद्धविघ्नस्ततो भवेत् ॥ २३ ॥
 [अंग्रतस्संस्थितं दृष्ट्वा त्वां मनो रुष्यते मम ॥ रणे यस्य तु रुष्यामि मुहूर्तं न स जीवति ॥ २४ ॥
 मम कृत्वाऽप्रियं राम दुर्लभं तव जीवितम् ॥ तोयवर्षमिवावर्षे तोयदस्य विनर्दतः ॥ २५ ॥]
 चतुर्दश सहस्राणि राक्षसानां हतानि ते ॥ त्वद्विनाशात्करोम्येष तेषामश्नुप्रमार्जनम् ॥ २६ ॥

यासोक्तिः ॥ १४—१५ ॥ आत्मना स्वयमेव ॥ १६ ॥
 तेजसा प्रतापेन ॥ १७ ॥ प्राकृताः क्षुद्राः । अकृ-
 तात्मानः अप्रतिष्ठितधृतयः । क्षत्रियपांसनाः क्षत्रि-
 याधमाः । निरर्थकं निष्प्रयोजनं यथा तथा विक-
 थ्यन्ते श्लाघन्ते ॥ १८ ॥ कुलं व्यपदिशन् आत्मनो
 महाकुलप्रसूतत्वं प्रकटयन् । को वीरः मृत्युकाले संप्राप्ते
 अप्रस्तवे अनवसरे । स्वयं स्तवमभिधास्यतीत्यन्वयः
 ॥ १९ ॥ ते कथनेन लघुत्वमल्पत्वं सर्वथैव स्पष्ट-
 मेव विदर्शितं यथा तप्तेन अतएव सुवर्णसदृशेन
 कुशाग्रिना कुशदर्भमाश्रितेनाग्रिना । लघुत्वं विदर्श्यते
 तद्वत् । यथा तृणाग्रिः सुवर्णतुल्यतया भासमानोपि
 ज्वलन्नप्युत्तरकाले दाहकार्यकरो न भवति । तथा
 कथनेन वीरवद्भासमानोपि पुरुषः उत्तरकाले लघु-
 रेव भविष्यतीत्यर्थः । शीघ्रं ज्वलन् तृणाग्रिः यथा

सद्यः शान्तो न दग्धुमीष्टे तथा कथमानः पुरुषः
 स्वकथनानुरूपं कार्यं न करोतीति सिद्धमिति ॥ २० ॥
 इह तव पुरतः तिष्ठन्तं निश्चलतया स्थितं । गदाधरं
 शत्रुरक्तोक्षितगदावन्तं । मां सर्वनिर्वाहकं पर्वतमि-
 वाकम्प्यं न पश्यसि अतएवैवं कथ्यस इति भावः
 ॥ २१ ॥ गदापाणिर्हं पाशहस्तोन्तक इव तव
 त्रयाणां लोकानामपि प्राणान् हन्तुं पर्याप्तः समर्थ
 इति योजना ॥ २२ ॥ त्वयि आत्मश्लाघिनि विषये ।
 कामं यद्यपि बहु पारुष्यं वक्तव्यमस्ति तथापि तन्न
 वक्ष्यामि । कुतः हि यस्मात् । सविता अस्तं गच्छेत् ।
 ततः अस्तमयेन युद्धविघ्नो भवेत् । यद्यपि स्वस्य
 रात्रिर्बलैव तथापि राज्यशक्तमनुष्यवधे स्वस्य न
 कापि कीर्तिरिति खरहृदयं ॥ २३—२५ ॥ ते
 त्वया । एष इत्यव्यवधानोक्तिः । तेषां तद्वन्धूनामि-

कुरु । अनवधानतयाहतोस्मीति न वक्तव्यमिति तात्पर्यं ॥ १४ ॥ स० अप्रस्तवे अप्रस्तावे ॥ १९ ॥ ती० सुवर्णप्रतिरूपेण
 सुवर्णसदृशेन । अग्रिना अग्रिवर्णेन । अश्मना पाषाणेन । नतप्यते वस्त्विति शेषः । सुवर्णवर्णमश्मानंदृष्ट्वा अयमङ्गारइति स्तुत्या
 व्यपदिशन्ति तथापि तेनाग्रिनावस्तु न तप्यते । किं तु मुख्येनैवाग्रिना तप्यतइत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । अग्रिबुद्ध्याऽग्रिवर्णम-
 श्मानं स्पृशते पुरुषायानुपलभ्यमानोष्णस्पर्शेनात्मनाऽऽत्मनोऽनभिष्वङ्गनाम लघुत्वं यथाविदर्शितं भवति तथा ते त्वया । त्वां वी-
 रमन्वानायमहं कथनेन आत्मप्रशंसया अवीरत्वंनामात्मनो लघुत्वं विदर्शितमित्यपेक्षितपदाध्याहारेण योजना । तप्तेनेव कुशाग्रि-
 नेति पाठे त्वयमर्थः । कुशाग्रिना सुवर्णशोधकाग्रिना तप्तेन सुवर्णप्रतिरूपेणारकूटेन । लघुत्वं कार्ण्यरूपं यथाविदर्शितं भवति तथा
 ते त्वया । कथनेनात्मप्रशंसया लघुत्वमशूरत्वं प्रदर्शितं भवतीति ॥ ति० कथनेन प्राकृतेन । ते त्वया सर्वथैवात्मनो लघुत्वं द-
 र्शितं । यथा सुवर्णप्रतिरूपेण स्वर्णतुल्यरूपेण पित्तलेन । कुशाग्रिना स्वर्णादिशोधनाग्रिना तप्तेन यथा स्वस्य कृष्णवर्णलरूपं लाघवं
 दर्शितं भवति तद्वत्तापात्पूर्वैर्हि तत्र स्वर्णताबुद्धिः सा तापेयथानश्यति तथा त्वया स्वस्मिन्स्थिता प्राक्छरत्बुद्धिः कथनेनापह-
 तेत्यर्थः । तुषाग्रिनेति पाठान्तरं ॥ २० ॥ ती० प्राकृतानिखादीनां वास्तवार्थस्तु आत्मानं प्रशंससि । इह महात्मनस्तवैतन्नयुक्त-

[पा०] १ ग. बलवन्तोहि. २ क. ग. भवन्तीह. घ. येनिहन्ति. ३ ख. प्राकृताविकृतात्मानो. ४ ज. कोविधास्यति.
 ५ ड.—ट. काले. ६ क. ख. ग. ड. झ. ट. सर्वथातु. ७ च. तप्तेनेवाश्मनाग्रिना. ग. तप्तेनेवतुषाग्रिना. ८ ख.
 धातुमण्डितं. ९ ड. झ. ट. प्राप्नोति. १० इदं श्लोकद्वयं. क. ख. पाठयोर्दृश्यते. ११ ख. हतानिवै. १२ ड.—ट. त्करोम्यद्य.
 ख. ग. घ. त्करिष्यामि. १३ क.—घ. मास्त्रप्रमार्जनं.

[ततो रुधिरधाराभिस्त्वच्छरीरविमर्दनात् ॥ करिष्यामि बलिं भूमौ त्वां हत्वा सर्वरक्षसाम् ॥ २७ ॥]
 इत्युक्त्वा परमक्रुद्धस्तां गदां परमाङ्गदः ॥ खरश्चिक्षेप रामाय प्रदीप्तामशनिं यथा ॥ २८ ॥
 खरबाहुप्रमुक्ता सा प्रदीप्ता महती गदा ॥ भस्म वृक्षांश्च गुल्मांश्च कृत्वाऽगात्तत्समीपतः ॥ २९ ॥
 तामापतन्तीं ज्वलितां मृत्युपाशोपमां गदाम् ॥ अन्तरिक्षगतां रामश्चिच्छेद बहुधा शरैः ॥ ३० ॥
 सा विक्कीर्णा शरैर्भग्ना पपात धरणीतले ॥ गदा मञ्चौषधबलैर्व्यालीव विनिपातिता ॥ ३१ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

रामेणसवीरवादमधिक्षिप्तेनखरेण निरायुधतयासक्रोधं तदुपरिवृक्षप्रक्षेपः ॥ १ ॥ रामेणखरक्षिसतरुच्छेदपूर्वकंशूरगणै-
 स्तच्छरीरविदारणे स्वबहुधिराण्डुतेनतेन सरभसंरामोपरिसमुत्पतनोद्यमः ॥ २ ॥ रामेण जुगुप्सयापश्चात्किंचिदपसर्पणपूर्व-
 कंखरोरसि शरार्पणेनतद्धननम् ॥ ३ ॥ खरनिघने देवर्ष्यादिभिस्सपुष्पवर्षणंरामाभिष्टवः ॥ ४ ॥ लक्ष्मणेनसहगुहामुखाग्नि-
 र्गतयासीतया निजाश्रममुपेयुषोरामस्य हर्षात्परिष्वङ्गः ॥ ५ ॥

भिन्त्वा तु तां गदां बाणै राधवो धर्मवत्सलः ॥ सयमानः खरं वाक्यं संरब्धमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 एतत्ते बलसर्वस्वं दर्शितं राक्षसाधम ॥ शक्तिहीनतरो मत्तो वृथा त्वमवगर्जसि ॥ २ ॥
 एषा बाणविनिर्भिन्ना गदा भूमिर्तलं गता ॥ अभिधानप्रगल्भस्य तव प्रत्यरिघातिनी ॥ ३ ॥

त्यर्थः । यद्वा तद्वधप्रतिक्रियां करिष्यामीत्यत्र हृदयं
 ॥ २६—२७ ॥ परमाङ्गदः गदाप्रहारसामर्थ्यविरुद्ध-
 युक्त इत्यर्थः । अशनिं वज्रं ॥ २८ ॥ भस्म कृत्वा
 तत्समीपमगादित्यन्वयः । समीपत इति सार्वविभ-
 क्तिकस्तसिः ॥ २९—३० ॥ व्याली पन्नगी ॥ ३१ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने एकोन-
 त्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

निरस्तनिखिलालम्बमहंकारमिव स्थितम् । खरं
 विहृत्य साधूनां सुखावहमहं भजे ॥ धर्मवत्सल
 इत्यनेन निरायुधवधोनुचित इति श्रीरामोमन्यतेति
 गम्यते । सयमानः परिहसन्नित्यर्थः । संरब्धं भ्रान्त-
 मिति खरविशेषणं “संरम्भः संभ्रमे कोपे” इत्यमरः
 ॥ १—२ ॥ अभिधाने वचसि प्रगल्भस्य धृष्टस्य । प्रत्य-
 रिघातिनीति वीप्सायां प्रतिः । अरीनरीन् प्रतिघाति-

मितिभावः । विक्रान्ताइति । ये नरर्षभाः त्वादृशमहात्मानः । ते एवं नकथयन्ति । केचित्स्वतेजसागर्विताः कथयन्ति । अत-
 स्तवोचितंभवतीतिभावः ॥ प्राकृताइति । क्षत्रियपांसनाः यथानिरर्थकं विकथयन्ते तथात्वंविकथसे । तवनयुक्तमितिभावः ।
 कुलमिति । समरे शत्रुपक्षस्यमृत्युकालेसंप्राप्तेसति स्वकोवाभिधास्यति नकोपीत्यर्थः । सर्वथेति । आत्मानमेवं भूषयसियदि तदा
 तवलघुलमेवप्रदर्शितंभविष्यति । अतस्तवैतन्नयुक्तमितिभावः । नन्विति । हेराम गदाधरंमां पश्यसि । नन्वेतादृशगदापाणिरहं
 पाशहस्तोन्तकइव त्रयाणामपि लोकाणां प्राणान्दहन्तुं पर्याप्तोद्यधि । तथापि रणे तव नपर्याप्तइतिशेषः । चतुर्दशेति । राक्षसानां
 चतुर्दशसहस्राणि ते लयाहृतानि । तथा तन्नाशात् लुप्तः । नाशात् मन्नाशात् । लतोमन्नाशेसतीत्यर्थः । तेषां तद्दारादीनां ।
 अश्वप्रमार्जनं करोमीतिसंबन्धः । लदिति । घातयितुमम मरणे तद्दाराणां दुःखमिच्छतिर्भवतीतिभावः ॥ २६ ॥ ति० परमा अङ्ग-
 दाः कनकवलयानियस्याः । तां प्रसिद्धां हस्तस्यांगदांचिक्षेप । ती० इत्युक्त्वा अश्वप्रमार्जनं करोमीत्युक्त्वेत्यर्थः । रामाद्वधाका-
 ङ्क्षितिशेषः । परमक्रुद्धः खरः गदांरामायचिक्षेपेति संबन्धः ॥ २८ ॥ इत्येकोनत्रिंशस्तर्गः ॥ २९ ॥

ति० तवप्रत्ययघातिनी अभिधानेकेवलंप्रगल्भस्यतवानयाशत्रुवधोभवत्येवेत्यर्थः यः प्रत्ययो विश्वासः तस्य खनाशेन घातिका

[पा०] १ अयंश्लोकः क. च. छ. ज. पुस्तकेषुदृश्यते. २ ख. ड. झ. ट. क्रुद्धस्तगदां. ३ ख. ड. झ. ट. परमांगदां.
 च. छ. ज. व. कनकाङ्कितां. ४ क. ग. मशनीमिव. ५ ग. ड. झ. ट. महती. ख. सहसा. ६ ड. छ.—ट. विशीर्णा.
 ७ ड. झ. व. ट. शरैर्भिन्ना. ख. च. छ. ज. शरैर्दग्धा. ८ ड. झ. ट. मञ्चौषधि. ९ ग. सहसा. १० ग. रघुनन्दनः.
 ११ घ. ड. झ. ट. मुपगर्जसि. ग. मभिगर्जसि. १२ घ. तले. १३ ड.—ट. प्रत्ययघातिनी. ख. प्रत्ययघातिनः.

यच्चयोक्तं विनष्टानामहमश्रुप्रमार्जनम् ॥ राक्षसानां करोमीति मिथ्या तदपि ते वचः ॥ ४ ॥
नीचस्य क्षुद्रशीलस्य मिथ्यावृत्तस्य रक्षसः ॥ प्राणानपहरिष्यामि गरुत्मानमृतं यथा ॥ ५ ॥
अद्य ते छिन्नकण्ठस्य फेनबुद्बुदभूषितम् ॥ विदारितस्य मद्भाणैर्मही पास्यति शोणितम् ॥ ६ ॥
पांसुरुषितसर्वाङ्गः सस्तन्यस्तभुजद्वयः ॥ स्वप्स्यसे गां समालिङ्ग्य दुर्लभां प्रमदामिव ॥ ७ ॥
प्रवृद्धनिद्रे शयिते त्वयि राक्षसपांसने ॥ भविष्यन्त्यशरण्यानां शरण्या दण्डका इमे ॥ ८ ॥
जनस्थाने हतस्थाने तव राक्षस मच्छरैः ॥ निर्भया विचरिष्यन्ति सर्वतो मुनयो वने ॥ ९ ॥
अद्य विप्रसरिष्यन्ति राक्षसो हतबान्धवाः ॥ बाष्पार्द्रवदना दीना भयादन्यभयावहाः ॥ १० ॥
अद्य शोकरसज्ञास्ता भविष्यन्ति निरर्थकाः ॥ अनुरूपकुलाः पत्न्यो यासां त्वं पतिरीदृशः ॥ ११ ॥
नृशंस नीच क्षुद्रात्मन्नित्यं ब्राह्मणकण्टक ॥ यत्कृते शङ्कितैरग्नौ मुनिभिः पात्यते हविः ॥ १२ ॥
तमेवमभिसंरब्धं ब्रुवाणं राघवं रणे ॥ खरो निर्भर्त्सयामास रोषात्खरतरस्वनः ॥ १३ ॥
दृढं खल्ववलिप्तोसि भयेष्वपि च निर्भयः ॥ वाच्यावाच्यं ततो हि त्वं मृत्युवश्यो न बुध्यसे ॥ १४ ॥
कालपाशपरिक्षिप्ता भवन्ति पुरुषा हि ये ॥ कार्याकार्यं न जानन्ति ते निरस्तषडिन्द्रियाः ॥ १५ ॥

नी गदा ॥ ३—४ ॥ नीचस्य केवलवाचाटकत्वेन क्षुद्रस्य । क्षुद्रशीलस्य हीनस्वभावस्य । मिथ्यावृत्तस्य असद्वृत्तस्य ॥ ५ ॥ फेनबुद्बुदाभ्यां भूषितं अलङ्कृतं । अनेन नूतनत्वमुक्तं । विदारितस्य विदारितोदरस्य ॥ ६ ॥ पांसुरुषितेति । रूषितं लिप्तं । सस्तं यथा तथा भुवि न्यस्तं भुजद्वयं येन । गां भूमिं समालिङ्ग्येत्यनेनावाग्भूतत्वमुच्यते ॥ ७ ॥ प्रवृद्धनिद्रे दीर्घनिद्रे । अशरण्यानां ऋष्यादीनामगतीनां । शरण्याः सुखावास-भूताः ॥ ८ ॥ हतस्थाने हतराक्षसावस्थानसन्निवेशे ॥ ९ ॥ पूर्वमन्यभयावहाः राक्षस्यः अद्य मद्भायात् जनस्थानात् विप्रसरिष्यन्ति पलायिष्यन्ते ॥ १० ॥ यासां त्वमीदृशः पापी पतिः ताः पत्न्यः अनुरूप-कुलाः त्वत्सदृशदुर्वृत्ता इत्यर्थः । इतः पूर्वं शोकान-

भिज्ञा अपि अद्य शोकरसज्ञाः निरर्थकाः निर्गतकामपुरुषार्थाः भविष्यन्ति ॥ ११ ॥ ईदृश इत्युक्तं विवृणोति—नृशंसेति । नृशंस घातुक । नीच वृत्त-तोहीन । क्षुद्रात्मन् क्षुद्रबुद्धे । ब्राह्मणकण्टक ब्राह्म-णशत्रो । मुनिभिः यत्कृते यन्निमित्तं । शङ्कितैः सद्भिः अग्नौ हविः पात्यते हविर्दानसमयेपि किमेतदपहरि-ष्यन्तीति भीता भवन्तीत्यर्थः ॥ १२—१३ ॥ अव-लिप्तोसि गर्वितोसि । दृढं निश्चितं । ततः कारणात् । भयेषु भयकारणेषु सत्स्वपि । निर्भयोसि वाच्यं चावाच्यं च वाच्यावाच्यं । “येषां च विरोधः शाश्वतिकः” इति द्वन्द्वैकवद्भावः । तन्मृत्युवश्यः सन् न बुध्यस इति योजना ॥ १४ ॥ उक्तमर्थं विशिष्य दर्शयति—कालेति । परिक्षिप्ताः वद्धाः ।

॥ ३ ॥ स० अमृतमित्यनेन खरदेहे सचेतनोस्तीति सूचितं ॥ ५ ॥ स० शयिते शायिते । ति० शरण्यानां तपोमहिम्ना सर्व-जनशरण्यानां ॥ ८ ॥ स० हतस्थाने राक्षस तव मृतस्थानेसति । यद्वा तवजनस्थाने राक्षसानांमृतस्थानेसति ॥ ९ ॥ स० भ-यात् दीनाः अन्यभयावहाः अन्येषांस्वकारेणभयावहाः ॥ १० ॥ ति० शङ्कितैः लङ्घ्येभ्यः । यद्यपि भगवत्तद्देशेषुक्षुद्रेष्वेवं-वादेऽनुचितः । तथापि निरयस्थमिति स्त्रोक्तिं सत्यांकुर्वु मरणकाले क्रोधजनकतमोगुणोद्रेकस्य तामसगुणगतिंसंपादकस्योद्भवा-येति बोध्यम् ॥ १२ ॥ ती० वस्तुतस्तु एवंब्रुवाणंरामं मृत्युवश्यः खरः हेराम त्वं वाच्यावाच्यंनबुध्यसइति दृढमवलिप्तोसीतिच निर्भर्त्सयामासेतिसंबन्धः ॥ १३—१४ ॥ एवंनिर्भर्त्सनेहेतुमाह—कालपाशेति । लोकेकालपाशपरिक्षिप्ताः पुरुषाः महात्मा-नमपि निर्भर्त्सयन्त्येवेतिभावः । ति० मृत्युकाले स्फुरितभगवद्रूपश्लेषेणस्वाविनयंक्षमापयतिच—कालेति । अतस्त्वया मनुक्त-यः क्षन्तव्याइति व्यङ्ग्यमित्यन्ये । तेषां निरयस्थमितिभगवदुक्तेरसंगतिस्स्पष्टैव । शि० मनसोपीन्द्रियत्वमितिमतेन मनसः प्रधा-

[पा०] १ क. ख. ग. महमास. ड—झ. ट. मिदमश्रु. २ क. च. छ. ज. ज. राक्षस. ३ क.—ट. भिन्नकण्ठस्य. ४ च. छ. ज. दूषितं. ख. ग. रूषितं. घ. शोभितं. ५ क. ग. ड.—ट. समाश्लिष्य. ६ क. ख. च. ज. प्रवद्ध. ७ ड. झ. ट. भविष्यन्तिशरण्यानां. घ. प्रभवन्त्यशरण्यानां. ८ क. ग. नयनाः. ९ क. च. ज. निशाचर. १० क. ग. ड.—ट. नृशंसशील. ११ क. ग. कण्टकः. १२ क. ग. ड. झ. ट. लङ्घ्ये. १३ ड. झ. ट. वने. १४ ड. च. झ. ट. खरः. १५ ख. प्रयाहि. १६ ख. ध्रुवकालपरिक्षिप्ता. १७ ख. वाच्यावाच्यं.

एवमुक्त्वा ततो रामं संरुध्य भ्रुकुटीं ततः ॥ स ददर्श महासालमविदूरे निशाचरः ॥

रणे प्रहरणस्यार्थं सर्वतोऽङ्गवलोकयन् ॥ १६ ॥

स तमुत्पाटयामास संदश्य दशनच्छदम् ॥ १७ ॥

तं समुत्क्षिप्य बाहुभ्यां विनद्य च महाबलः ॥ राममुद्दिश्य चिक्षेप हतस्त्वमिति चाब्रवीत् ॥ १८ ॥

तमापतन्तं बाणौघैश्छित्त्वा रामः प्रतापवान् ॥ रोषमाहारयत्तीव्रं निहन्तुं समरे खरम् ॥ १९ ॥

जातस्वेदस्ततो रामो रोषाद्रक्तान्तलोचनः ॥ निर्विभेद सहस्रेण बाणानां समरे खरम् ॥ २० ॥

तस्य बाणान्तराद्रक्तं बहु सुस्राव फेनिलम् ॥ गिरेः प्रस्रवणस्येव तोयधारापरिस्रवः ॥ २१ ॥

विह्वलः स कृतो बाणैः खरो रामेण संयुगे ॥ मत्तो रुधिरगन्धेन तमेवाभ्यद्रवद्भुतम् ॥ २२ ॥

तमापतन्तं संरब्धं कृतास्त्रो रुधिराप्लुतम् ॥ अपासर्पत्प्रतिपदं किञ्चिच्चरितविक्रमः ॥ २३ ॥

ततः पावकसंकाशं वधाय समरे शरम् ॥ खरस्य रामो जग्राह ब्रह्मदण्डमिवापरम् ॥ २४ ॥

सं तं दत्तं मघवता सुरराजेन धीमता ॥ संदधे चापि धर्मात्मा मुमोच च खरं प्रति ॥ २५ ॥

निरस्तषडिन्द्रियाः निरस्तषडिन्द्रियव्यापाराः ॥ १५ ॥

भ्रुकुटीं संरुध्य कृत्वेत्यर्थः । प्रहरणस्यार्थं आयु-

धार्थं । सर्वतोऽङ्गवलोकयन्सन्निधिं दूरे महासालं ददर्श-

त्यन्वयः ॥ १६ ॥ दशनच्छदं अधरं । संदश्य

निपीड्य । अनेन सालस्य दुर्ग्रहत्वमुक्तं ॥ १७ ॥

बाहुभ्यामित्यनेन सालस्यौल्यमुक्तं । विनद्येत्यादिना

जयाशोच्यते ॥ १८ ॥ रोषमिति सर्वसामग्रीविरहे-

प्यानुकूल्यलेशाभावादिति भावः ॥ १९ ॥ रोषाज्जा-

तस्वेदः ननु श्रमात् । रक्तान्तलोचनः रक्तवर्णापाङ्गः

॥ २० ॥ बाणान्तरात् बाणक्षतविवरात् । फेनिलं

फेनवत् । प्रस्रवणस्य प्रस्रवणाख्यस्य । परिस्रवः प्रवाहः

॥ २१ ॥ विह्वलः विह्वलः । रुधिरगन्धेनोपलक्षितः

॥ २२ ॥ संरब्धं संभ्रान्तं । प्रतिपदं अस्त्रमोचनप्र-

तिकूलं तं खरं किञ्चिदपासर्पत् पश्चादागतः तस्मादपा-

सर्पदित्यर्थः । अपसर्पणनिमित्तमाह—कृतास्त्र इति ।

संहितास्त्रत्वात् अस्त्रमोचनावकाशलाभायापासर्पदिति

भावः । निमित्तान्तरमाह—रुधिराप्लुतमिति । तत्सप-

र्शबीभत्सेनापसर्पणमित्यर्थः । यद्यपि किञ्चिदपसर्पणं

शूरस्यायुक्तं तथापि “सर्वतो बलवती ह्यन्यथानु-

पपत्तिः” इति न्यायेनापसर्पणं विना तत्संहारहेत्व-

लाभादपसर्पणं न दोष इति हृदयम् ॥ २३ ॥ ततः

बाणपातावसरलाभात् । ब्रह्मदण्डं ब्रह्मशापं ॥ २४ ॥

धीमता भावज्ञेन दत्तं अगस्त्यमुखेनेति शेषः

मत्वेनचेन्द्रियाणांषट्कमिति नानुपपत्तिः ॥ १५ ॥ ति० जातस्वेदः रोषादितिशेषः । ननुश्रमादिति । अयंरोषोपि भगवताऽऽरोपित-

एव नववत् । ननु वास्तवोमानुषत्वस्थिरीकरणायेतिबोध्यं । स० जातस्वेदइव ॥ २० ॥ ति० विकलः परवशः कृतः । ननु मृत

इत्यर्थः ॥ २१ ॥ तनि० संरब्धं अतिकुद्धं । आपतन्तं आयुधप्रसारणानवकाशतयाऽतिसन्निकृष्टमागच्छन्तं । तत्रहेतुः त्व-

रितविक्रमइति । शस्त्रसन्धानावकाशार्थं खरितविक्रमतया किञ्चिदपासर्पदित्यर्थः । हेतुन्तरमाह—रुधिराप्लुतमिति ।

तद्देहरुधिरस्य स्वस्मिन्संश्लेषोभवेदिति जुगुप्सयेत्यर्थः । इदमेवामिप्रेत्य वेदान्ताचार्यैरुक्तं क्वचिदतिसंकटविषये सुभटानामभि-

तोऽयमपसर्पइति । शि० कृतास्त्रः कृतानि छिन्नानि अस्त्राणि खरायुधानियेनसः । ति० आपतन्तं बाणक्षेपावकाशोयथानभवति

तथोपर्यापतन्तंखरंदृष्ट्वा अत्यासतौधनुर्व्यापारो नस्यादिति खशरीरे तद्रुधिरपातभियाच द्वित्रीणिपदानिखरितपदन्यासोबाणसंदध-

दैव पृष्ठतोपासर्पत । अनेन महाबलत्वंखरस्योक्तं । नह्यन्यथा रामधनुश्छेदोऽनन्ततद्बाणसहनंवा सुशक्तं । अतएवाग्रे तद्वधाय

विशिष्यस्वशक्तिरूपवैष्णवबाणग्रहणं ॥ २३ ॥ स० सधर्मात्मा धर्मेआत्मा मनः धर्मात्मा तेनसहितः सधर्मात्मा ॥ २५ ॥

[पा०] १ क. ग. व्यवलोकयन्. २ ड. झ. अ. ट. संदश्यदशनच्छदं. ३ क.—ट. विनर्दिला. ४ ख. महाबलं.

५ घ. स्तथा. क. ख. स्तदा. ६ ड. झ. ट. रोषरक्तान्त. ७ ग. विभेदच. क. ख. तं विभेद. ८ क. च. छ. तस्मिन्बाणान्तरे

रक्तं. ग. तत्र बाणान्तररक्तं. ९ क. प्रस्रवतोयद्रुत. १० ड. झ. ट. धाराणां च परिस्रवः. ११ ड. झ. ट. विकलः. १२ च.

छ. ज. अ. मेवाभ्यपतत्. क. तमेवाभ्यागमत्. १३ क. ग. ड. झ. ट. संकुद्धं. च. छ. ज. अ. संप्रेक्ष्य. १४ क. ग.

रुधिरौषपरिप्लुतं. १५ ड. झ. अपासर्पद्वित्रिपदं. १६ क. ग. मिवोद्यतं. १७ घ. च. छ. ज. अ. सतुदत्तं. ड. झ. ट. सतदत्तं.

१८ क. ग. ड.—ट. चसधर्मात्मा. १९ ख. समुमोच.

स विमुक्तो महाबाणो निर्घातसमनिखनः ॥ रामेण धनुरायम्य खरस्योरसि चापतत् ॥ २६ ॥
 स पपात खरो भूमौ दह्यमानः शराग्निना ॥ रुद्रेणैव विनिर्दग्धः श्वेतारण्ये यथान्तकः ॥ २७ ॥
 स वृत्र इव वज्रेण फेनेन नमुचिर्यथा ॥ बलो वेन्द्राशनिहतो निपपात हतः खरः ॥ २८ ॥
 ततो राजर्षयः सर्वे संगताः परमर्षयः ॥ सभाज्य मुदिता राममिदं वचनमब्रुवन् ॥ २९ ॥
 एतदर्थं महातेजा महेन्द्रः पाकशासनः ॥ शरभङ्गाश्रमं पुण्यमाजगाम पुरंदरः ॥ ३० ॥
 आनीतस्त्वमिमं देशमुपायेन महर्षिभिः ॥ एषां वधार्थं क्रूराणां रक्षसां पापकर्मणाम् ॥ ३१ ॥
 तदिदं नः कृतं कार्यं त्वया दशरथात्मज ॥ सुखं धर्मं चरिष्यन्ति दण्डकेषु महर्षयः ॥ ३२ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे देवाश्चारणैः सह संगताः ॥ दुन्दुभींश्चाभिनिघ्नन्तः पुष्पवर्षं समन्ततः ॥
 रामस्योपरि संहृष्टा ववृषुर्विस्मितास्तदा ॥ ३३ ॥
 अर्धाधिकमुहूर्तेन रामेण निशितैः शरैः ॥ चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ ३४ ॥
 खरदूषणमुख्यानां निहतानि महाहवे ॥ अहो बत महत्कर्म रामस्य विदितात्मनः ॥ ३५ ॥
 अहो वीर्यमहो दाक्ष्यं विष्णोरिव हि दृश्यते ॥ इत्येवमुक्त्वा ते सर्वे ययुर्देवा यथागतम् ॥ ३६ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे वीरो लक्ष्मणः सह सीतया ॥ गिरिदुर्गाद्विनिष्क्रम्य संविवेशाश्रमं सुखी ॥ ३७ ॥
 ततो रामस्तु विजयी पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ प्रविवेशाश्रमं वीरो लक्ष्मणेनाभिर्पूजितः ॥ ३८ ॥
 तं दृष्ट्वा शत्रुहन्तारं महर्षीणां सुखावहम् ॥ भूय हृष्टा वैदेही भर्तारं परिषखजे ॥ ३९ ॥

॥ २५ ॥ रामेण धनुरायम्य आकृष्य । विमुक्त
 इत्यन्वयः ॥ २६ ॥ स खरः शराग्निना दह्यमानः
 सन् रुद्रेण रुद्रेनेत्राग्निना । दग्धोन्तक इव श्वेता-
 रण्येयथा श्वेतारण्य इव । भूमौ पपात ॥ २७ ॥
 सः रामबाणेन हतः खरः । अमोघबाणहतत्वज्ञापनाय
 प्रथमो दृष्टान्तः । लीलया हतत्वज्ञापनाय द्वितीयः ।
 समर्थाधिष्ठितत्वज्ञापनाय तृतीयः । आर्द्राच्छुष्काश्चाव-
 ध्यत्वं नमुचेल्लब्धं तदर्थं फेनेन हतः । बलो वेति वा-
 शब्द इवार्थः । वृत्राद्वित्रयस्मिन्द्रेणैव हतं ॥ २८ ॥
 परमर्षयः ब्रह्मर्षयः । सभाज्य संपूज्य ॥ २९ ॥

एतदर्थं एतद्वधाय ॥ ३० ॥ इदमुपपादयति—
 आनीत इति । उपायेन तत्तदाश्रमदर्शनव्याजेन
 ॥ ३१—३२ ॥ एतस्मिन्नित्याद्यर्धत्रयमेकान्वयं ॥ ३३ ॥
 रामं स्तुवन्ति—अर्धेत्यादिना । अर्धाधिकमुहूर्तेन
 घटिकात्रयेण ॥ ३४—३५ ॥ दाक्ष्यं सर्वसंहारचा-
 तुर्यम् ॥ ३६ ॥ अन्तरे अवसरे । गिरिदुर्गात् गिरि-
 दुर्गप्रदेशात् । सुखी रामपराक्रमदर्शनजन्यसंतोष-
 वान् ॥ ३७—३८ ॥ चतुर्दशसहस्ररक्षोभिरयमे-
 काकी किं करिष्यतीत्युद्विग्ना सीता रामेण जिते
 वीरतारतम्याभिज्ञकुलप्रसूततया सबहुमानं परिषखज

ति० श्वेतारण्येयथान्तकः । अन्धकासुरः श्वेतारण्ये रुद्रेणहतइति पुराणप्रसिद्धं । रुद्रेणवेतीवशब्दो वाक्यालङ्कारः । श्वेतारण्येयथा-
 न्तकइति प्रचुरः पाठः । तत्र कावेरीतीरवर्तिनिश्वेतारण्ये मार्कण्डेयचिरजीवित्यायान्तकसंहारो रुद्रेणकृतइति तन्माहात्म्येप्रसिद्धिः ।
 कौमेतूत्तरखण्डे—श्वेतस्यराजर्षेः परमशैवस्य कालञ्जरेपर्वते तपस्यभिरतस्य मारणायागतस्यान्तकस्य शिवेन वामपादप्रहारेण
 संहारः कृतइति षट्त्रिंशोऽध्यायेउक्तं ॥ २७ ॥ ति० फेनेन तदाच्छादितवज्रेण । एवंचान्तकादिवधस्य रुद्रेन्द्रातिरिक्तासाध्यत्वव-
 त्खरवधस्य रामातिरिक्तासाध्यत्वं प्रकाशितंकविना ॥ २८ ॥ स० विदितात्मनः विख्यातस्वरूपस्य विष्णोरिवेत्यन्वयः । “खद-
 घान्तोहरेर्भवेत्” इतिऋग्भाष्यं ॥ ३५ ॥ ती० “तेतुयावन्तएवाजौ तावांस्तु ददशेतैः” इत्युक्तीत्या तात्कालिकस्वेच्छादृष्टीत-

[पा०] १ क. स्योरस्यवापतत्. २ घ. रुद्रेणपरिनिर्दग्धः. ३ ग. च. झ. ज. यथान्तकः. ४ ग. बलोवज्राशनिहतो. ख.
 बलोवज्राभिनिहतो. च. छ. ज. बलोयथाऽशनिहतो. ५ च. छ. ज. ज. संगताश्चमहर्षयः. ६ घ. समेत्य. ७ ड. झ. ट.
 सागस्त्याइदमब्रुवन्. ८ ड. झ. ट. शत्रूणां. क. च. छ. ज. ज. शूराणां. ९ घ. क्रूरकर्मणां. १० ड. झ. ट. स्वधर्मप्रचरिष्यन्ति.
 ११ एतस्मिन्नन्तरेदेवाश्चारणैरित्यारभ्य. ययुर्देवायथागतमित्यन्तं विद्यमानाश्चत्वारःश्लोकाः ड. झ. ट. पुस्तकेषु ततो राजर्षयः
 सर्वे इति श्लोकात्पूर्वं समुपलभ्यन्ते. १२ क. ग. ड—ट. कामरूपिणां. १३ क. ग. ड—ट. महामृधे. १४ ख. यथामुखं.
 १५ ख. गिरिकुञ्जात्. १६ च. छ. ज. सुखं. १७ क. ग. घ. प्रविवेशाश्रमपदं. १८ क. च. छ. ज. ज. वादितः. ग. वन्दितः.

मुदा परमया युक्ता दृष्ट्वा रक्षोगणान्हतान् ॥ रामं चैवाव्यथं दृष्ट्वा तुतोष जनकात्मजा ॥ ४० ॥

इत्याह । तं दृष्ट्वा पूर्वं महासमरे अदृश्यतया स्थितं इदानीं दृष्ट्वा । तं दृष्ट्वा “वीरव्रणेन विगलद्बुधिरणे रोमकूपोलसद्भिरपि धर्मपयःकणौघैः । कोदण्डदण्डमवलम्ब्य विनीय वर्म किञ्चित्परिश्रमभृतं प्रियमीक्षमाणा” इत्युक्तप्रकारं दृष्ट्वा । तं दृष्ट्वा ततोद्विजितजटामण्डलेन दृढबद्धकक्ष्यतया स्कन्धावलम्बितूणीरेण रणावसाननिर्वापितकोपाग्नितया प्रसन्नवदनेन सीतालक्ष्मणमार्गावलोकनेन पुनरपि किमागमिष्यन्ति राक्षसा इति दत्तावधानेन च लक्षितं दृष्ट्वा । तं दृष्ट्वा । पूर्वं वीर इति श्रुतं इदानीं निर्वातितवीरकृत्यं दृष्ट्वा । दर्शनप्रकारमाह शत्रुहन्तारं हननव्यापारे कर्मभावः शत्रूणां । स्वस्य तु कर्तृभाव एव । हन्तारं हननव्यापार एव दृष्टः नतु शरसंधानादिव्यापार इत्यर्थः । शत्रुपदेन देवगन्धर्वादि-सङ्घस्यपि शत्रून्नेव हतवानित्युच्यते । दुष्टनिग्रह उक्तः । शिष्टपरिपालनमाह—महर्षीणां सुखावहं महर्षीणां तपोलेशेन हन्तुं सामर्थ्येपि रक्षकस्वरूपस्यरक्ष्यभूतस्वस्वरूपस्य च हानिर्मा भूदिति केवलं रक्षकव्यापारप्रतीक्षाणां रामप्रतिज्ञाभेवावलोकयतां । सुखावहं “एहि पश्य शरीराणि” इत्युक्तदुःखगन्धं निर्वर्त्य सुखस्यैव प्रापकं । बभूव बहुतरशत्रुगणाक्रमणाद्रामस्यैकाकितया च पूर्वं सत्तारहिता सीता संप्रति सत्तां लेभे जगत्प्राणस्य रामस्य सत्तालाभात् स्वयमपि सत्तामवाप । “आत्मा वै पुरुषस्य दाराः” इत्युक्तरीत्या

रामसत्तालाभात्स्वस्या अपि सत्ता जातेति भावः । यद्वा भूप्राप्तावित्यस्माद्विडि व्यत्ययेन परस्मैपदं । भर्तारं विजयिनमालोक्य सरभसं गुहान्तरादागतेत्यर्थः । दृष्ट्वा “सति धर्मिणि धर्माः” इति न्यायेन धर्मिलाभानन्तरं तद्धर्महर्षोभूदित्यर्थः । यद्वा आन्तरप्रीत्यङ्कुरोपमरोमाञ्चाश्वितेत्यर्थः । एवं शौर्यावलोकनप्रीतत्वेहेतुमाह वैदेही । “मिथिलाधिपतिर्वीरः” इत्युक्तरीत्या वीरकुलप्रसूतत्वादित्यर्थः । भर्तारं परिष्वजे तादृशनिरवधिकप्रेमभारभरिततया स्वयमालिलिङ्गे । भर्तारं लोकभर्तारं । सर्वलोकमावृत्त्वेन सर्वप्रजारक्षणं दृष्ट्वा परिष्वजे । आयुधक्षतव्रणेषु सुखोष्णाभ्यां स्तनाभ्यां पस्पर्शं परिष्वजे पर्याप्तं सस्वजे । पश्चात् पुरस्तात् पार्श्वतश्च पस्पर्शेत्यर्थः । यद्यपि रणे अपलायमानस्य पृष्ठे शरपातप्रसङ्ग एव नास्ति तथापि सर्वतः समावृत्य आयुधप्रक्षेपात् पृष्ठतोपि व्रणसंभवः बाणानां सम्यक्क्षिप्तानां पृष्ठतो निर्गमोपि संभवति । महर्षीणां सुखावहं परिष्वजे पुत्रविषये स्वभर्त्रोपकारकरणे पुत्रवात्सल्याद्भर्तरि संतुष्टा भार्येव ऋषिजनसंरक्षणेन प्रीता परिष्वजे । रामं विना गुहागता सीता ततो निर्गत्य निरस्तसमस्तशत्रुं रामं परिष्वज इत्यनेन हृदयगुहागतो जीवः परतन्त्रः आचार्यमुखेन परमशेषिणं दृष्ट्वा तेन सकलविरोधिवर्गे निवर्तिते ततो निर्गत्य नित्यसूरिपरिषदासीनं शेषिणमासाद्य तद्भोगपरिवाहमनुबभूवेति ध्वन्यते ॥ ३९ ॥ उक्तमेवार्थं

चतुर्दशसहस्रदिव्यमङ्गलविग्रहवत्तया प्रतिराक्षसंप्रत्येकं रामइवस्थित्वा दृश्यमानमिति तच्छब्दार्थः । यद्वा इन्द्रादिभिरपि संभूया-प्रधृष्यान्बलीयसश्चतुर्दशसहस्रराक्षसानेकएवार्धाधिकमुद्धूतैः स्वयमक्षतएव लीलयासंहृत्य स्वपुरस्थितं । “राम जामातरंप्राप्य स्त्रियंपुरुषविग्रहं” इत्यात्मनाऽज्ञानात्पूर्वविप्रलब्धमिति वा तच्छब्दार्थः । “तैर्धनूंषिध्वजाग्राणि वर्माणिचशिरांसिच । बाहून्सहस्ताभरणानूल्करिकरोपमान् । चिच्छेद समररामः” इत्युक्तप्रकारेण शत्रुहन्तारं दृष्ट्वेत्यर्थः । किञ्च “परित्राणायसाधूनां विनाशायच दुष्कृतां । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामियुगेयुगे” इति स्वप्रतिज्ञां परिपालयन्नवतीर्यासतोराक्षसान्हत्वा सतामृष्यादीनां जगन्मोहनदिव्यमङ्गलस्वमूर्तिसाक्षात्कारेण परमानन्दं संपादितवानित्याह—महर्षीणांसुखावहमिति ॥ ३९ ॥ तनि० रक्षोगणान्हतानिति वीर्यगुणविवरणं । तत्र रामंचैवाव्यथमिति वीर्यलक्षणे स्वयमक्षतइति विशेषविवरणं । रक्षोगणान्हतानित्यनेन यः पराजयतीति लक्षणगतविशेष्यविवरणं ॥ ४० ॥

ततस्तु तं राक्षससङ्घमर्दनं सभाज्यमानं मुदितैर्महर्षिभिः ॥

पुनः परिष्वज्य शैशिप्रभानना बभूव हृष्टा जनकात्मजा तदा ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

अकंपननाम्नाराक्षसेनलङ्कामेत्यरावणं प्रति श्रीरामेण खरादिसकलराक्षसक्षपणनिवेदनम् ॥ १ ॥ तथारामवधप्रतिज्ञानेन जनस्थानप्रस्थानोन्मुखं दशमुखं प्रति राममहिमानुवर्णनेन तस्य सर्वावध्यत्वकथनपूर्वकं सीतापहारस्य तद्बोधोपायत्वकथनम् ॥ २ ॥ रावणेन मारीचाश्रममेत्यतं प्रति रामेण खरादिनिधननिवेदनपूर्वकं सीतापहारेण साहाय्यकरणप्रार्थना ॥ ३ ॥ मारीचेन रावणं प्रति रामप्रभावप्रतिपादनपूर्वकं तस्याजध्यत्वकथनेन तस्य पुनर्लङ्कां प्रति निवर्तनम् ॥ ४ ॥

त्वरमाणस्ततो गत्वा जनस्थानादकम्पनः ॥ प्रविश्य लङ्कां वेगेन रावणं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

जनस्थानस्थिता राजन्नाक्षसा बहवो हताः ॥ खरश्च निहतः सङ्ख्ये कथंचिदहमागतः ॥ २ ॥

एवमुक्तो दशग्रीवः क्रुद्धः संरक्तलोचनः ॥ अकम्पनमुवाचेदं निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ३ ॥

विशदं दर्शयति द्वाभ्यां—मृदेत्यादि ॥ ४०—४१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

पुरुषकारसान्निध्यमुच्यते । किष्किन्धाकाण्डेन नारायणपदार्थभूतं वात्सल्यं । सुन्दरकाण्डेन चरणशब्दोक्तदिव्यमङ्गलविग्रहवैशिष्ट्यं । “रामः कमलपत्राक्षः” इत्यादिना तथोक्तेः । युद्धकाण्डे शरणागतिः । उत्तरकाण्डे प्रपन्नचर्येति बोध्यं । एवमानुषङ्गिकमुनिजनशरणागतिफलं देवशरणागतिकार्यरावणवधाङ्गत्वेनोक्त्वा अथ तन्निमित्तभूतसीतापहाररूपबीजमुपक्षिपति—त्वरमाण इत्यादिना ॥ संहृत्य सकलं लोकं पुनः स्रष्टुं च यः क्षमः । तमहं शिरसा वन्दे जानकीप्राणनायकम् ॥ त्वरमाणः शूर्पणखागमनापेक्षयेति शेषः । अकम्पनो रावणचारः । त्वरमाणो गत्वा वेगेनाब्रवीदित्यन्वयः ॥ १ ॥ कथंचिदिति स्त्रीवेषधारणेनेति भावः । अतएव शूर्पणखा वक्ष्यति । “एका कथंचिन्मुक्ताहं परिभूय महात्मना । स्त्रीवधं शङ्कमानेन राघवेण महात्मना” इति ॥ २ ॥ क्रुद्धत्वं नारोपितमिति ज्ञापयितुं संरक्तलोचन इत्युक्तं कोपा-

एवं शरणागतिमन्त्रविवरणरूपे श्रीरामायणे इयता ग्रन्थसंदर्भेण उत्तरखण्डार्थो विवृतः । अनुष्ठानदशायां हि प्रथमखण्डार्थस्य प्राथम्यं व्युत्पत्तिदशायां तूत्तरखण्डार्थस्य फलानुसारेणोपायप्रवृत्तेः । अतो द्वितीयखण्डार्थः प्रथमं विवृतः । तत्र बालकाण्डे प्रथमपदार्थभूतपुरुषकारयोगो दर्शितः । अयोध्याकाण्डे द्वितीयपदार्थभूतसौलभ्यादिगुणयोगः । आरण्यकाण्डे शूर्पणखागमनात्पूर्वभाविवृत्तान्तेन चतुर्थ्यर्थभूता किंकरवृत्तिरुक्ता । ततः खरवधान्तवृत्तान्तेन चरमपदार्थभूता विरोधिनिवृत्तिरिति । अथ पूर्वखण्डार्थ उच्यते शास्त्रशेषेण । तत्र चारण्यकाण्डशेषेण विभीषणस्य

ति० हर्षातिशयात्पुनरालिङ्गनं । इदं युद्धं प्रायश्चित्तिशिरार्थं ॥ ४१ ॥ टीका० सर्गफलं स्कान्दे—“श्रुत्वा श्रीरामविजयं पापबन्धात्प्रमुच्यते । तथैव शृङ्खलाबन्धादणबन्धाद्विमुच्यते । श्रुत्वा पुष्पवतीनारी तनयं वंशवर्धनं । लभते राघवेन्द्रस्य प्रसादात्कीर्तिवर्धनम् ।” इति ॥ इति त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

स० जनस्थानात् तदन्तर्गतगोदावरीतीरात् । गत्वा शूर्पणखागमनात्पूर्वमितिशेषः ॥ १ ॥ स० कथंचित् पलायनादिना । ति० कथंचित् केवलप्रेक्षकतया स्थितलाद्रामबाणाविषयीकृतइत्याशयः । तनि० लङ्काया जनस्थानं पुरद्वारसदृशं खलु । लङ्कायाराज्यं जनपदग्रामादिसंकुलं किंचिदपि नास्ति खलु । एकालङ्का तस्यारक्षाभूतं जनस्थानमेकं । तस्य नाशालङ्काया अपावृत्तद्वारसंवृतं राजस्तवैव सत्ताहानिः खलु । राक्षसाः राक्षसराजस्य तव । तन्नाशे राजलंकाशितं किल । बहवः एकद्वित्रिनाशेपि हानिर्भवत्येव किमुत बहूनां नाशे । हताः मारिताः । नतु सप्राणाः । सर्वराक्षसनाशे खरेण किंकृतमित्यत्राह—खरश्चेति । चकारेण

[पा०] १ ड. झ. ट. संपूज्यमानं, २ ड. झ. ट. महात्मभिः, ३ ड. झ. ट. मुदान्वितानना, ४ ड.—ट. तेजसा, वा. रा. १०१

केन रम्यं जनस्थानं हतं मम परासुना ॥ कौ हि सर्वेषु लोकेषु गतिं चाधिगमिष्यति ॥ ४ ॥
 न हि मे विप्रियं कृत्वा शक्यं मधवता सुखम् ॥ प्राप्तुं वैश्रवणेनापि न यमेन न विष्णुना ॥ ५ ॥
 कालस्य चाप्यहं कालो दहेयमपि पावकम् ॥ मृत्युं मरणधर्मेण संयोजयितुमुत्सहे ॥ ६ ॥
 दहेयमपि संक्रुद्धस्तेजसाऽऽदित्यपावकौ ॥ वातस्य तरसा वेगं निहन्तुर्महमुत्सहे ॥ ७ ॥
 तथा क्रुद्धं दशग्रीवं कृताञ्जलिरकम्पनः ॥ भयात्संदिग्धया वाचा रावणं याचतेऽभयम् ॥ ८ ॥
 दशग्रीवोऽभयं तस्मै प्रददौ रक्षसां वरः ॥ स विस्रब्धोऽब्रवीद्वाक्यमसंदिग्धमकम्पनः ॥ ९ ॥
 पुत्रो दशरथस्योस्ति सिंहसंहननो युवा ॥ रामो नाम धृषस्कन्धो वृत्तायतमहाभुजः ॥ १० ॥
 वीरः पृथुयशाः श्रीमानतुल्यबलविक्रमः ॥ हतं तेन जनस्थानं खरश्च सहदूषणः ॥ ११ ॥
 अकम्पनवचः श्रुत्वा रावणो राक्षसाधिपः ॥ नागेन्द्र इव निःश्वस्य वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 स सुरेन्द्रेण संयुक्तो रामः सर्वामरैः सह ॥ उपयातो जनस्थानं ब्रूहि कच्चिदकम्पन ॥ १३ ॥
 रावणस्य पुनर्वाक्यं निशम्य तदकम्पनः ॥ आचक्षे बलं तस्य विक्रमं च महात्मनः ॥ १४ ॥
 रामो नाम महातेजाः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ दिव्यास्त्रगुणसंपन्नः पुरंदरसमो युधि ॥ १५ ॥
 तस्यानुरूपो बलवार्त्रक्ताक्षो दुन्दुभिखनः ॥ कनीयाँल्लक्ष्मणो नाम आता शशिनिभाननः ॥ १६ ॥
 स तेन सह संयुक्तः पावकेनानिलो यथा ॥ श्रीमान्राजवरस्तेन जनस्थानं निपातितम् ॥ १७ ॥
 नैव देवा महात्मानो नात्र कार्या विचारणा ॥ १८ ॥
 शरा रामेण तूत्सृष्टा रुक्मपुङ्खाः पतत्रिणः ॥ सर्पाः पञ्चानना भूत्वा भक्षयन्ति स राक्षसान् ॥ १९ ॥
 येन येन च गच्छन्ति राक्षसा भयकर्षिताः ॥ तेन तेन स पश्यन्ति राममेवाग्रतः स्थितम् ॥
 इत्थं विनाशितं तेन जनस्थानं तवानघ ॥ २० ॥

तिरेकं दृष्टान्तमुखेनाह—निर्दहन्निवेति ॥ ३ ॥ परा-
 गताः असवः प्राणाः यस्य तेन परासुनेति परुषभा-
 षणमात्रं । गम्यत इति गतिः स्थानं ॥ ४—५ ॥
 कालस्यापि काल इत्यत्रोपपत्तिमाह—मृत्युमिति ॥ ६ ॥
 आदित्यपावकौ परस्परसाहाय्येन संयुक्तावपीत्यर्थः ।
 अतो न पुनरुक्तिः ॥ ७ ॥ संदिग्धया सदिग्धाक्षरया ।
 याचते अयाचत । अभयमिति छेदः ॥ ८—११ ॥
 नागेन्द्रः सर्पेन्द्रः ॥ १२ ॥ स रामः सुरेन्द्रेणामरैश्च
 युक्तः सन् जनस्थानमुपयातः कञ्चित् । अन्यथा त-

स्यैतादृशसामर्थ्यं न युज्यत इति भावः ॥ १३—१४ ॥
 इन्द्रादिसहायानपेक्षो राम इत्याशयेनाह—रामो ना-
 मेत्यादिना । दिव्यास्त्रगुणसंपन्नः दिव्यास्त्रकृतातिशय-
 युक्तः ॥ १५ ॥ रक्ताक्षः रक्तेखाञ्चितनयनः । दुन्दु-
 भिखनः दुन्दुभिवत् गम्भीरखनः । संयुक्त इति
 वर्तत इति शेषः ॥ १६—१७ ॥ नैव देवा इति ।
 सहायार्थमागता इति शेषः ॥ १८ ॥ पञ्चाननाः
 विस्तृताननाः भूत्वा भक्षयन्ति स्मेत्युत्प्रेक्षा ॥ १९ ॥
 राक्षसाः भयकर्षिताः भयपीडिताः सन्तो येन येन

दूषणत्रिशिरसाबुच्येते ॥ २ ॥ स० परासुना मृतेन । तस्यमरणनिश्चित्यमुक्तिः । गतिं त्रातारं ॥ ४ ॥ स० सिंहसंहननः
 वराङ्गरूपेते । “ वराङ्गरूपेतेत्यस्मिहसंहननोहिः ” इत्यमरः ॥ १० ॥ स० हे इन रावण सता लक्ष्मणेन यः श्रीमान्रा-
 जवरोरामः संयुक्तः तेन जनस्थानं निपातितं । शि० संयुक्तः अतिविचारवान् ॥ १७ ॥ स० समुरेन्द्रेण संयुक्त इत्यस्योत्तरमाह—
 नैवेति । देवाः एतदपेक्षया महात्मानोनैव । तस्यायुक्ततेषां तेन हननमिति भावः ॥ १८ ॥ स० पञ्चाननास्सर्पाभूत्वा तद्व-
 न्मारकाः ॥ १९ ॥ तनि० येनयेन मार्गेणेत्यर्थः । अथवा येनयेन यद्यद्वस्त्वन्तर्धानसाधनत्वबुद्ध्या गच्छन्ति तेनतेन तस्मिन्-
 [पा०] १ ख. ड. झ. ट. भीमं. २ क. ग. च. छ. ज. झ. कोट. ३ क. ग.—ट. नाधिगमिष्यति. ४ ग. यमेनव-

रुणेनवा. ड. झ. ट. नयमेनच. ५ च. छ. ज. झ. दहेयंवास्वयंकुद्धः. ६ ड. झ. मपिचोत्सहे. ७ ख. स्यासीत्. ड. झ. ट. स्यास्तो.
 ८ ड.—ट. महास्कन्धो. ९ ख. ड.—ट. श्यामः. १० ग. ड. झ. ज. ट. हतस्तेनजनस्थाने. ११ छ. मृगेन्द्रइव. १२ क.—
 ट. इदंवचनमब्रवीत्. १३ क. ड. झ. ट. परंधर्मगतो. ख. परंधामयुतो. १४ ख. व्रक्तास्यो. १५ ड. झ. ट. आताराकाशः
 शशिभाननः. १६ क. येनहि. १७ क. भयशङ्किताः. १८ क. तेनच.

अकम्पनवचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ जनस्थानं गमिष्यामि हेन्तुं रामं सलक्ष्मणम् ॥ २१ ॥
 अथैवमुक्ते वचने प्रोवाचेदमकम्पनः ॥ शृणु राजन्यथावृत्तं रामस्य बलपौरुषम् ॥ २२ ॥
 असाध्यः कुपितो रामो विक्रमेण महायशाः ॥ आपगायाः सुपूर्णाया वेगं परिहरेच्छरैः ॥ २३ ॥
 सताराग्रहनक्षत्रं नभश्चाप्यवसादयेत् ॥ असौ रामस्तु मज्जन्तीं श्रीमानभ्युद्धरेन्महीम् ॥ २४ ॥
 भित्त्वा वेलां समुद्रस्य लोकानां लावयेद्विशुः ॥ वेगं वांऽपि समुद्रस्य वायुं वा विधमेच्छरैः ॥ २५ ॥
 संहत्य वा पुनर्लोकान्विक्रमेण महायशाः ॥ शक्तः स पुरुषव्याघ्रः स्रष्टुं पुनरपि प्रजाः ॥ २६ ॥
 न हि रामो दशग्रीव शक्यो जेतुं त्वंया युधि ॥ रक्षसां वांऽपि लोकेन स्वर्गः पापजनैरिव ॥ २७ ॥

मार्गेण गच्छन्ति तेन तेन मार्गेणाग्रतः स्थितं राममेव पश्यन्ति स्म । अत्र विशेषणासामर्थ्याद्रामदर्शनं भव्यकृतमिति व्यज्यते ॥ २०—२१ ॥ यथावृत्तं परमार्थभूतमित्यर्थः ॥ २२ ॥ असाध्यः अनिग्राह्यः ॥ २३ ॥ प्रहाः नवप्रहाः । नक्षत्राणि सप्तविंशतिनक्षत्राणि । ताराः तदन्यज्योतीषि । अवसादयेत् विशीर्णं कुर्यात् ।

मज्जन्तीं समुद्र इति शेषः ॥ २४ ॥ विप्लावयेत् सिञ्चेत् । विधमेत् दहेत् । ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोरिति धातोर्लिङि धमादेशः ॥ २५ ॥ लोकान् भूरादीन् । संहत्य पुनः स्रष्टुं शक्तः इमाः प्रजाश्च संहत्य पुनः स्रष्टुं शक्त इत्यर्थः ॥ २६ ॥ लोकेन समूहेन ॥ २७ ॥

स्मिन्वस्तुनि राममेवाग्रतस्स्थितं पश्यन्ति । अत्रप्रतिराक्षसमिच्छागृहीतदेहलंघन्यते ॥ २० ॥ तनि० यथावृत्तं तत्कृतातिमातुषकर्मानतिक्रमेण । यद्वा रामस्यवृत्तं इतिहासपुराणोक्तवृत्तान्तं यथा यथावत् । बलं पराभिभवसामर्थ्यं । पौरुषं महापुरुषकर्म । कुपितः मर्यादोलङ्घनविषयनिग्रहवान् । राम इति कोपस्यापरिहार्यत्वं व्यज्यते । विक्रमेणासाध्यः विक्रमेप्रवृत्ते निवारयितुमशक्य इत्यर्थः । असाध्य इति निरुपपदेन ब्रह्मरन्ध्रेन्द्रादिभिरसाध्यत्वं लघ्न्यते । महायशाः लोकेवेदेचप्रसिद्धविभवः । अनेन त्रिविक्रमावतारो व्यज्यते । आपगायास्सुपूर्णायावेगं परिहरेदित्यनेन भविष्यत्कृष्णावतारो भूतकृष्णावतारो व्यज्यते । “ भयानकावर्तशताकुलानदी मार्गं ददौ सिन्धुरिवश्रियःपतेः ” इति श्रीभागवतोक्तेः । अनेन मत्स्यावतार इति केचित् ॥ २३ ॥ तनि० सताराग्रहनक्षत्रं ताराः अश्विन्यादयः । प्रहाः सूर्यादयः । तदितराणि नक्षत्राणि । नभश्चापीति तदधिष्ठानाण्डकोश उच्यते । तमप्यवसादयेदित्यनेनापित्रिविक्रमावतारध्वनिः । तथाचश्रुतिः “ योऽस्कभायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमणस्त्रेधोरगायः ” इति । सीदन्तीं मज्जन्तीं । महीमभ्युद्धरेदसाविति वराहावतारो व्यज्यते “ तावराहो भूलाऽहरत् ” इति श्रुतेः । श्रीमानित्यवतारेषु सर्वत्रावृत्तिर्लक्ष्म्यास्सूच्यते । “ अन्येषु चावतारेषु विष्णोरेषानपायिनी ” इति पराशरवचनात् । श्रीमानिति लक्ष्मीसमभिव्याहारवलेन संसारमज्जन्तं चेतनमभ्युद्धरेदिति परत्वासाधारणलिङ्गमोक्षप्रदलं व्यञ्जितं । श्रीमान्महीमभ्युद्धरेदिति लक्ष्म्यास्सहकारित्वश्रवणेन सपत्नीद्वेषाभावो व्यज्यते ॥ २४ ॥ तनि० भिलेति । समुद्रवेलाभेदेन लोकानां लावयेदिति संकर्षणावतारो ध्वन्यते । समुद्रस्य वेगमपि विधमेदिति करिष्यमाणसमुद्रबन्धनं व्यज्यते । वायुं वा विधमेदिति पृथिव्यादिभूतोपलक्षणं । “ पृथिव्यप्सु प्रलीयते, आपस्तेजसिलीयन्ते ” इत्याद्युक्तप्रकारेण प्रलयं कुर्यादिति ध्वन्यते । संहत्येत्यनन्तरमनुवादात् ॥ २५ ॥ तनि० पुनस्संहत्येत्यनेन पूर्वसंहारसृष्ट्योरप्येतत्कर्तृकलं व्यज्यते । “ बभूवभूयश्च यथा महाभाग भविष्यतीति ” प्रश्रवलोका निति बहुवचनस्यासंकोचेन साण्डास्सर्वलोकाविवक्षिताः । विक्रमेण संकल्पमात्रेणेत्यर्थः । “ एतस्य वा अक्षरस्य— ” इत्यादिश्रुतेः । महायशाः षड्गुणैश्वर्यकृतप्रसिद्धिः । शक्तः अनन्तशक्तिमान् । “ परास्य शक्तिः ” इति श्रुतेः । ननु नारायणस्य “ एकोहवैनारायणः ” इत्यादिना सृष्ट्यादिकर्तृत्वं श्रूयते कथमेतस्येति तत्राह— सपुरुषव्याघ्र इति । “ सहिदेवैरुदीर्णस्य ” इत्यादिना स एवायं नारायणो रामात्मनाऽवतीर्ण इत्युक्तत्वात् । स्रष्टुं पुनरित्यत्रापि पुनः शब्दः पूर्वसृष्टेरेतदधीनलव्यजकः । प्रजा इति प्रकृति संसृष्टे चेतनवर्गस्समष्टिकारणभूत उच्यते । अकम्पनस्यापि भगवत्प्रसादादेवं ज्ञानं ॥ २६ ॥ स० स्वर्गपक्षे जेतुं प्राप्तमित्यर्थः ॥ तनि० रामः विक्रमैरजनीयः । दशग्रीवः अनितरसाधारणदशवदनलंखलु तवावलेपहेतुः रामरामानुजौ तु सहस्रशीर्षाविति व्यज्यते । त्वया जेतुं युधि न शक्यः अल्पशक्तिस्त्वं अपरिमितानन्तशक्तिमात्रामः कथं जेतुं शक्यः । रक्षसां नमुचिहिरण्यकशिपुशंवरबलिप्रभृतीनां । लोकेन जनेन । “ कोमज्जतोरणकुलाचलयोर्विशेषः ” इति न्यायसाम्यं द्योतयितुं त्वया लोकेनेत्येकवचननिर्देशः । जयस्यात्यन्तासंभावनाद्योतयितुं स्वर्गः पापजनैरिवेत्युक्तं । प्रसिद्धैर्बहुभिरैकः

[पा०] १ क—ड. झ. ट. गमिष्यामि जनस्थानं. २ क—ड. झ. ट. रामं हेन्तुं. ३ क. अवध्यः. ४ ड. झ. ट. आपगायास्तु. ५ क. ग. ड. छ—ट. सीदन्तीं. ६ ख. ग. च. छ. ज. ज. नाप्लावयेदिमान्. ७ च. चापि. घ. सोपि. ८ ड. झ. ट. शक्तश्चेष्टस्सपुरुषः. घ. शक्तश्च. ९ ड. झ. ट. रणेलया. १० घ. चापि.

न तं वध्यमहं मन्ये सर्वदेवासुरैरपि ॥ अयं तस्य वधोपायस्तं ममैकमनाः शृणु ॥ २८ ॥
 भार्या तस्योत्तमा लोके सीता नाम सुमध्यमा ॥ श्यामा समविभक्ताङ्गी स्त्रीरत्नं रत्नभूषिता ॥ २९ ॥
 नैव देवी न गन्धर्वी नाऽप्सरा नाऽपि दानवी ॥ तुल्या सीमन्तिनी तस्या मौनुषीषु कुतो भवेत् ॥ ३० ॥
 तस्यापहर भार्या त्वं प्रमथ्य तु महावने ॥ सीतया रहितः कामी रामो हास्यति जीवितम् ॥ ३१ ॥
 अरोचयत तद्वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः ॥ चिन्तयित्वा महाबाहुरकम्पनमुवाच ह ॥ ३२ ॥
 बाढं काल्यं गमिष्यामि ह्येकः सारथिना सह ॥ आनयिष्यामि वैदेहीमिमां हृष्टो महापुरीम् ॥ ३३ ॥

मम मत्तः । एकमनाः सावधानः ॥ २८ ॥ “श्यामा यौवनमध्यस्था” इत्युत्पलः । समं यथा तथा विभक्तानि नेत्रकर्णाद्यङ्गानि यस्याः सा तथोक्ता । स्त्रीरत्नं स्त्रीश्रेष्ठा अस्तीति शेषः ॥ २९ ॥ देवी देवस्त्री । “पुंयोगादाख्याया” इति ङीष् । एवमुत्तरत्रापि । अप्सरःशब्द

एकवचनान्तोप्यस्ति । सीमन्तिनी स्त्री ॥ ३० ॥ महावने प्रमथ्य विलोड्य । येनकेनाप्युपायेन रामं वञ्चयेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ चिन्तयित्वा रामोच्चाटनोपायमिति शेषः ॥ ३२ ॥ बाढमित्यङ्गीकारे । काल्यं

कथं जेतुमशक्य इत्यत्राह—स्वर्गः पापजनैरिवेति ॥ २७ ॥ तनि० इन्द्रजिता निर्जिता इन्द्रादयोऽस्तस्मादायाभविष्यन्तीत्याशां वारयति—नतमिति । देवासुरैरिति बहुवचनेन सर्वदेवासुरग्रहणे पुनस्सर्वशब्दो भूतभविष्यद्वर्तमानकालिकेन्द्रजात्यादिसमुदायवाचकः । अहंमन्ये राक्षसजातित्वेपि सुकृतपरिपाकवशेन श्रीराममहत्त्वविषयज्ञानमुत्पन्नं । तवतु “आसुरीयोनिमापन्ना मूढा जन्मनिजन्मनि” इति शास्त्रीया दुष्कर्मवशेनोत्पन्नमिति । इदं चाकंपनस्य परलक्ष्णं सनत्कुमारदिप्रोक्तेति हासश्रवणादिनावा माल्यवत्प्रभृतिभिरुक्तसुमालिमालिवधादिवृत्तान्तादिनावा विश्वरूपादिदर्शनवच्चतुर्दशसहस्रराक्षसयुद्धे प्रतिराक्षसं रामविग्रहाभेदादिप्रतिपत्त्यावा संजातमिति वा अकंपनापदेशेन ऋषिरेव परलक्ष्यापनंकृतवानिति वा न कोपिविरोधः । स० समुद्रमथनकाले सख्यस्यापि दर्शनेन विरोधस्य शाश्वतिकलाभावाद्देवासुरैरितिसाधु ॥ २८ ॥ स० उत्तमेति सामान्यतः प्रतिज्ञा । शिष्टं तद्विवरणं ॥ शि० उत्तमा उद्भूतः तमः आकाङ्क्षा यस्याः रामातिरिक्तसर्वाकाङ्क्षा रहिता ॥ २९ ॥ ती० अरोचयत तद्वाक्यमित्यस्य वास्तवार्थस्तु—चिन्तयित्वा अकम्पनाद्रामवृत्तान्तश्रवणानन्तरं चिन्तयित्वा त्रेतायुगे श्रीरामोऽवतरिष्यतीति सनत्कुमारवाक्यं स्मृत्येत्यर्थः । श्रीरामहस्ताद्बधेच्छुरावणः तद्वाक्यं तस्याकम्पनस्य वाक्यं सीतामाहरेत्येवं रूपवचनं । अरोचयत अनुकूलत्वेनाङ्गीचकारेति संबन्धः । अस्मिन्नर्थे उत्तररामायणोक्ता सनत्कुमाररावणसंबन्धिनी अगस्त्यरामसंवादरूपा कथाऽनुसंधेया । तथाहि रामप्रत्यगस्त्यवचनं—“अथापरां कथां दिव्यां शृणु राजनपुरातनीम् । यदर्थं राम वैदेही रावणेन हतापुरा । पुरा कृतयुगे राम प्रजापतिसुतं प्रभुम् । सनत्कुमारमासीनं रावणो वाक्यमब्रवीत् । दैत्यदानवरक्षांसि ये हतास्समेरुऽरयः । कां गार्तिं प्रतिपद्यन्ते केन ते हरिणा हताः । सनत्कुमारः । येये हताश्चक्रधरेण राजंस्त्रैलोक्यनाथेन जनार्दनेन । तेते गतास्तत्रिलयं नरेन्द्राः क्रोधोपि देवस्य वरेण तुल्यः । श्रुत्वा ततस्तद्वचनं निशाचरस्सनत्कुमारस्य सुखाद्विनिर्गतम् । तदा प्रहृष्टस् बभूव त्रिस्मितः कथं नु यास्यामि हरिं महाहवे । मुनिः । मनसश्चेत्सितं यत्तद्भविष्यति तदाहवे । सुखीभव महाबाहो किञ्चित्कालं प्रतीक्ष्य । अथवा राक्षसेन्द्र त्वं यदीदं प्रष्टुमिच्छसि । कथयिष्यामि ते सर्वं श्रूयतां यदि रोचते । कृतेयुगे व्यतीते वै मुखे त्रेतायुगस्य तु । हितार्थं देवमर्त्यानां भविता नृपरिग्रहः । इक्ष्वाकूणां च यो राजा भाव्यो दशरथो भुवि । तस्य सूनुर्महातेजा रामो नाम भविष्यति । एवं श्रुत्वा महाबाहू राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् । त्वया सह विरोधेच्छुश्चिन्तयामास राघव । सनत्कुमारात्तद्वाक्यं चिन्तयानो मुहुर्मुहुः । रावणो मुमुदे मोहायुद्धार्थं विचचार ह । एतदर्थं महाबाहो रावणेन दुरात्मना । सुता जनकराजस्य हता राम महामते । लङ्कामानीय यत्नेन मातेव परि रक्षिता ।” इत्यादि ॥ अतएव रावणस्य सीतारामभृत्यत्वेन तातुद्दिश्य तेन वक्ष्यमाणानि बाह्यदृष्ट्यादुर्भाषणवत्प्रतीयमानान्यपि वाक्यानि वस्तुतस्तुतिपराण्येव । तथा तत्रतत्र व्याख्यास्यामः ॥ ३२ ॥ ति० उत्तमस्त्रीलाभो भविष्यतीति हृष्ट इत्यर्थ उचितः । श्रुतस्यापि तस्यार्थस्य तामसत्वेन विस्मरणात् । तेपथे न यथाश्रुतार्थे । वक्ष्यमाणविष्णुपुराणविरोधात् । किंतु श्रीरामस्य स्वमृत्योरवतारं श्रुत्वा त्वया सह मृत्युविधातकविरोधेच्छुस्तं हतवान् । तद्वियोगे तव मरणमित्याशयेनेति तथोरर्थ इत्यन्ये । वस्तुतस्त्वेतेषां श्लोकानां तद्वर्तासर्गाणां च प्रक्षिप्तत्वात् तत्रेते प्रमाणभूताः । अतएव ते सर्गाः कतकादिभिस्तीर्थेन च न व्याख्याताः । एतेन “एतदर्थं महाबाहो रावणेन दुरात्मना । विज्ञायाप हतासीता त्वत्तोमरणकाङ्क्षया” इति तत्रपाठोद्दिश्यते तत्रचलदुक्तार्थासंभव इत्यपास्तं ॥ कल्यं प्रातः ।

[पा०] १ क. ड.—ट. स्तनमैक. २ च. छ. ज. व. सर्वविभक्ताङ्गी. ३ ड. झ. ट. नचपन्नगी. ग. नापिपन्नगी. ४ ड. झ. ट. मानुषीपु. ५ ग. तस्याहरस्व. ६ च. छ. ज. तां. ७ ड. झ. ट. तंप्रमथ्य. ८ ख. घ. सतया. ९ ड. झ. ट. रहितो रामो न चैव हि भविष्यति. १० क. लोकरावणः. ख. कालचोदितः. ११ ड. झ. ट. आनेष्यामि च. ग. आनेष्यामि तु.

अथैवमुक्त्वा प्रययौ खरयुक्तेन रावणः ॥ रथेनादित्यवर्णेन दिशः सर्वाः प्रकाशयन् ॥ ३४ ॥
 स रथो राक्षसेन्द्रस्य नक्षत्रपतंगो महान् ॥ संचार्यमाणः शुशुभे जलदे चन्द्रमा इव ॥ ३५ ॥
 स मारीचाश्रमं प्राप्य ताटकेयमुपागमत् ॥ मारीचेनाचिंतो राजा भक्ष्यभोज्यैरमानुषैः ॥ ३६ ॥
 तं स्वयं पूजयित्वा तु आसनेनोदकेन च ॥ अर्थोपहितया वाचा मारीचो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३७ ॥
 कच्चित्सुकुशलं राज्ञल्लोकानां राक्षसेश्वर ॥ आशङ्के नाथ जाने त्वं यत्तस्तूर्णमिहागतः ॥ ३८ ॥
 एवमुक्तो महातेजा मारीचेन स रावणः ॥ ततः पश्चादिदं वाक्यमब्रवीद्वाक्यकोविदः ॥ ३९ ॥
 आरक्षो मे हतस्तात रामेणाह्निष्टकर्मणा ॥ जनस्थानमवध्यं तत्सर्वं युधि निपातितम् ॥
 तस्य मे कुरु साचिव्यं तस्य भार्यापहारणे ॥ ४० ॥
 राक्षसेन्द्रवचः श्रुत्वा मारीचो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४१ ॥
 आख्याता केन सीता सा मित्ररूपेण शत्रुणा ॥ त्वया राक्षसशार्दूल को न नन्दति ॥ निन्दितः ॥
 सीतामिहानयस्वेति को ब्रवीति ब्रवीहि मे ॥ ४२ ॥
 रक्षोलोकस्य सर्वस्य कः शृङ्गं छेत्तुमिच्छति ॥ प्रोत्साहयति कश्चित्त्वां सहि शत्रुरसंशयः ॥ ४३ ॥
 आशीविषमुखादंष्ट्रामुद्धर्तुं चेच्छति त्वया ॥ कर्मणा तेन केनाऽसि कापथं प्रतिपादितः ॥ ४४ ॥

प्रातः ॥ ३३ ॥ खराः अश्वतराः । तत्स्वरूपमुक्तमश्व-
 शास्त्रे । “अश्वसृग्भ्यः समुत्पन्नास्तस्मादश्वतराः
 खराः । खररूक्षस्वरास्तीक्ष्णाः खरशीलाः खराङ्ग्यः”
 इति ॥ ३४ ॥ नक्षत्रपथगः आकाशगः । संचार्यमाणः
 प्रेर्यमाणः ॥ ३५ ॥ ताटकेयं ताटकापुत्रं । भक्ष्यभोज्यैः
 पेयखाद्यैः । अमानुषैः मनुष्यलोकदुर्लभैः ॥ ३६ ॥
 अर्थोपहितया अर्थेन प्रयोजनेन उपहितया विशि-
 ष्टया ॥ ३७ ॥ हे राजन् । लोकानां राक्षसलोकानां ।
 राक्षसेश्वरेतिसममिव्याहाराद्यमर्थोलभ्यते । सुकुश-
 लंकच्चिदिति सामान्येन प्रश्नः । अथ अथवा । त्वं य-
 तस्तूर्णमिहागतः ततः कारणात्किंचिदत्याहितमस्ती-
 त्याशङ्के । तद्विशिष्य न जाने । महत्कार्यं विना भव-
 तस्तूर्णमागमनं नोपपद्यत इति भावः । यद्वा लोकानां
 कच्चित्सुकुशलं । अथ अथवा । तेषां कुशलं नेत्याशङ्के

यतस्तत्तूर्णमागतः । न जाने तद्विशिष्य न जान
 इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ततः पश्चात् तद्वाक्यादनन्तरं ॥ ३९ ॥
 आरक्षः अन्तपालः । उक्तमुपादयति—जनस्थान-
 मित्याद्यर्थेन । जनस्थानशब्देन तत्स्थो रक्षोगणो
 लक्ष्यते । तत् प्रसिद्धं । साचिव्यं साहाय्यं । तस्य मे
 हतस्वजनस्य मे ॥ ४०—४१ ॥ आख्यातेत्याद्यर्थ-
 त्रयमेकान्वयं । यः सीतायाः आख्याता स मित्ररूपः
 शत्रुः । यश्च तामानयेत्युपदेष्टा सः त्वया निन्दितः
 सन् तिरस्कृतः सन् । त्वदैश्वर्यं न नन्दति तावुभौ
 ब्रूहीत्यर्थः । ब्रवीहीत्यत्र ईडागमश्छान्दसः ॥ ४२ ॥
 शृङ्गं प्राधान्यं । “शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च” इत्यमरः ।
 प्रोत्साहयति सीताऽऽनयनं प्रतीति शेषः । सच स-
 एव ॥ ४३ ॥ आशीविषः सर्पविशेषः । उद्धर्तुं उद्धा-
 रयितुं । क इति शेषः । तेन कर्मणा सीतापहारलक्ष-

मान्तमव्ययं ॥ ३३ ॥ ति० चञ्चूर्यमाणः शृशंचरन् ॥ ३५ ॥ स० अमानुषैः राक्षसयोग्यैः ॥ ३६ ॥ ति० आशङ्के भयमि-
 तिशेषः । नाधिजाने क्षेममिति शेषः ॥ ३८ ॥ ति० स० आरक्षः रक्षणीयः खरादिः । “आरक्षरक्षणयिष्यात्” इति विश्वः
 ॥ ४० ॥ ति० सासीता केनाख्याता हर्तव्यत्वेन कथिता । येन कथिता समित्ररूपस्ते शत्रुः । लयादानादिना नन्दितः कोननन्द-
 ति । निन्दित इति पाठे निन्दितः अवमानितः । कस्त्वं ननन्दति न संतुष्यति कुप्यतीत्यावत् । लयातिरस्कृतस्तावकमैश्वर्यमसह-
 मानसंस्त्वया सह कृत्रिममित्रभावं प्राप्तं स्तवेदशीबुद्धिमुपदिशतीति भावः ॥ ४२ ॥ स० शृङ्गं प्रभुत्वमुत्कर्षवा । “शृङ्गं प्रभुत्वे
 [पा०] १ ड. झ. ट. तदेवमुक्त्वा. २ ड. झ. ज. ट. चञ्चूर्यमाणः. क. च. छ. ज. संत्वर्यमाणः. ३ ड. झ. दूरेचाश्रमं
 ४ ड. च. छ. झ. ज. ट. गत्वा. ५ क. ड—ट. राक्षसाधिप. ६ ग. ड. झ. ट. नाधिजाने. ७ क. यतश्शीघ्रं. ८ ड. झ. ट.
 मुपागतः. ९ ड. झ. ट. कारिणा. १० घ. ड. झ. केनवासीता. च. छ. ज. ज. ट. केनसासीता. ११ ड. च. छ. झ. ज. ट.
 नन्दितः. १२ च. छ. ज. कः शृङ्गं छेत्तुमिच्छतिसांप्रतं. १३ घ. महति. १४ क. ग. ड—ट. यश्चत्वां. १५ च. छ. ज. ज.
 ट. सचशत्रुर्नसंशयः. क. ख. ग. ड. झ. सचशत्रुरसंशयः. १६ ग. कस्त्वयेच्छति. १७ ख—ट. कर्मणानेन.

सुखसुप्तस्य ते राजन्प्रहृतं केन मूर्धनि ॥ ४५ ॥

विशुद्धवंशाभिजनाग्रहस्तस्तेजोमदः संस्थितदोर्विषाणः ॥

उदीक्षितुं रावण नेह युक्तः स संयुगे राघवगन्धहस्ती ॥ ४६ ॥

असौ रणान्तस्थितिसन्धिवालो विदग्धरक्षोमृगहा नृसिंहः ॥

सुप्तस्त्वया बोधयितुं न युक्तः शराङ्गपूर्णो निशितासिदंष्ट्रः ॥ ४७ ॥

चापावहारे भुजवेगपङ्के शरोर्मिमाले सुमहाहवौघे ॥

न रामपातालमुखेऽतिघोरे प्रस्कन्दितुं राक्षसराज युक्तम् ॥ ४८ ॥

प्रसीद लङ्केश्वर राक्षसेन्द्र लङ्कां प्रसन्नो भव साधु गच्छ ॥

त्वं खेषु दारेषु रमस्व नित्यं रामः सभार्यो रमतां वनेषु ॥ ४९ ॥

णकर्मणा । कापथं कुमारि । “ऋक्पूरब्धूः पथामनक्षे ” इति समासान्तोऽप्रत्ययः । प्रतिपादितः उपदिष्टोसि । कर्मणा केनेति पाठे केन पुरुषेण केन कर्मणा केनोपायेन । कापथं प्रतिपादितोसीत्यन्वयः । मूर्ध्नि केन प्रहृतं केन प्रहारः कृतः । वृथैव केन दुःखमुत्पादितमित्यर्थः ॥ ४४—४५ ॥ रामे कं गुणं दृष्ट्वैव वदसीत्याशङ्क्याह—विशुद्धेति । अनेन रामस्य मत्तगजसमाधिरुच्यते । विशुद्धवंशे अभिजनः अभिजननं तदेवाग्रहस्तो यस्य स तथा । द्वयोरौन्नत्यकरत्वसाम्याद्रूपकं निरूढं । तेजोमदः तेजःप्रताप एव मदो यस्य सः । तेजोमदयोर्दुर्धर्षताहेतुत्वसाम्याद्रूपकोपपत्तिः । उपरितनपदे संस्थितत्वसाम्याद्रूपकं । संस्थितौ समीचीनसंस्थानवन्तौ दोषौ बाहू एव विषाणे यस्य सः । राघव एव गन्धहस्ती मदगजः । यस्य गन्धमात्रेणान्ये गजाः पलायन्ते स गन्धहस्तीत्युच्यते । उदीक्षितुमपि इहअस्मिन्देशे काले च न युक्तः ॥ ४६ ॥ पुनरप्यतिशयं वक्तुं रामस्य सिंहसाम्यमाह—असाविति । रणान्तो रणाग्रं तत्र स्थितिर्नासीरावस्थानं सैव संधिवालो यस्य स तथा । संदधातीति संधिः । “उपसर्गे घोः किः” इति किः । संधिभूतः लोमसंघभूत इत्यर्थः । वालो लाङ्गूलं । यद्वा संधिर्मध्यः तद्गतो वालो लाङ्गूलं यस्य स तथेति वा । सिंहस्य लाङ्गूलं क्रोध-

दशायां मध्योपरिप्रदेशे वर्तत इति प्रसिद्धिः । तस्य मृगाणां गर्वहेतुत्वेन रणाग्रस्थितिसाम्यं । विदग्धानि पट्टानि रक्षांस्त्वेव मृगाः तान् हन्तीति तथा । ब्रह्मादिव्यतिरिक्तेष्वुपपदे प्रयोगानुसारात् किप् । शराङ्गपूर्णः शरा एवाङ्गानि नखाद्यवयवाः तैः पूर्णः । निशितासिरेव दंष्ट्रे यस्य स तथा । नृसिंहो नरश्रेष्ठः । सिंह इत्यपि ध्वन्यते । यद्वा नृसिंह एव सिंह इत्येकशेषः । यद्वा विद्वन्मानसहंस इतिवत् स्फुष्टं रूपकं । यद्वा नृसिंहो रामः पुरुषसिंह इति व्यङ्ग्यं ॥ ४७ ॥ सिंहाम्बिसुखगमनेपि दैवाद्दृष्टिवैषम्यान्निवर्तितुं शक्यं न तु रामाहवगमन इत्याशयेन रामस्य पातालसाम्यमाह—चापेति । चाप एवावहारो ग्राहो यस्मिन् स तथा । “ग्राहोवहारः” इत्यमरः । अनेन पतनकाल एव ग्रहणसामर्थ्युक्ता । भुजवेगः शरमोक्षणवेगः स एव पङ्को यस्य स तथा । अनेन मज्जने निर्गमायोग्यतोक्ता । शरा एवोर्मिमाला तरङ्गपङ्क्तिर्यस्य स तथा । अनेन मज्जनसामर्थ्युक्ता । सुमहानाहव एव ओघो जलपूरो यस्य स तथा । अनेन दुस्तरत्वमुक्तं । अतिघोरे राम एव पातालं महाबिलं तस्य मुखे मध्ये । प्रस्कन्दितुं पतितुं न युक्तं ॥ ४८ ॥ एवं वस्तुस्थितिमुक्त्वा प्रेमातिशयेन पुनः पुनः सान्त्वयति

विषाणोत्कर्षयोरपि ” इति विश्वः ॥ ४३ ॥ ती० सुप्तः परद्रोहविमुखतयाऽवस्थानमेव सुप्तत्वरामपक्षेद्रष्टव्यं ॥ शि० सुप्तः लवपकारविषयकोद्योगरहितः ॥ ४७ ॥ इत्येकत्रिंशत्सर्गः ॥ ३१ ॥

[पा०] १ घ. आवीक्षितुं. च. छ. ज. न. उदीक्षितुं. २ ख. रणाग्रस्थिति. ३ ड. झ. ट. शक्यः. ४ ग. वेगनागे. ५ ग. जाले. ख. मालेतु. ६ ग. प्रपन्नो.

एवमुक्तो दशग्रीवो मारीचेन स रावणः ॥ न्यवर्तत पुरीं लङ्कां विवेश च गृहोत्तमम् ॥ ५० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

खरादिनिधनखिन्नयाशूर्पणखयालंकामेत्यरावणायस्ववैरूप्यप्रदर्शनम् ॥ १ ॥

ततः शूर्पणखी दृष्ट्वा सहस्राणि चतुर्दश ॥ हतान्येकेन रामेण रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ १ ॥

दूषणं च खरं चैव हतं त्रिशिरसा सह ॥ दृष्ट्वा पुनर्महानादं ननाद जलदो यथा ॥ २ ॥

सा दृष्ट्वा कर्म रामस्य कृतमन्यैः सुदुष्करम् ॥ जगाम परमोद्विग्ना लङ्कां रावणपालिताम् ॥ ३ ॥

सा ददर्श विमानाग्रे रावणं दीप्ततेजसम् ॥ उपोपविष्टं सचिवैर्मरुद्भिरिव वासवम् ॥ ४ ॥

आसीनं सूर्यसंकाशे काञ्चने परमासने ॥ रुक्मवेदिगतं प्राज्यं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ ५ ॥

देवगन्धर्वभूतानामृषीणां च महात्मनाम् ॥ अजेयं समरे शूरं व्योत्ताननमिवान्तकम् ॥ ६ ॥

देवासुरविमर्देषु वज्राशनिकृतव्रणम् ॥ ऐरावतविषाणाग्रैरुद्धृष्टकिणवक्षसम् ॥ ७ ॥

विंशद्भुजं दशग्रीवं दर्शनीयपरिच्छदम् ॥ विशालवक्षसं वीरं राजलक्ष्णं शोभितम् ॥ ८ ॥

स्निग्धवैडूर्यसंकाशं तप्तकाञ्चनकुण्डलम् ॥ सुभुजं शुकदशनं महास्यं पर्वतोपमम् ॥ ९ ॥

विष्णुचक्रैर्निपातैश्च शतशो देवसंयुगे ॥ अन्यैः शस्त्रप्रहारैश्च महायुद्धेषु ताडितम् ॥ १० ॥

अहताङ्गं समस्तैश्च देवप्रहरणैस्तथा ॥ अक्षोभ्याणां समुद्राणां क्षोभेण क्षिप्रकारिणम् ॥ ११ ॥

प्रसीदति ॥ ४९—५० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

तपोबाहुबलोपेतं सर्वभूतभयंकरम् । यो हनिष्यति दुर्बुद्धिं रावणं सोस्तु मे मुदे ॥ शूर्पणखीत्यार्षोडीषादिः । महानादमिति क्रियाविशेषणं ॥ १—२ ॥ कृतं कर्म पर्याप्तं कर्म । परमोद्विग्ना अत्यन्तभीता ॥ ३ ॥ विमानाग्रे पुष्पकविमानाग्रे । उपोपविष्टं उपोपेत्येकनिपातः । उपनिविष्टमित्यर्थः । मरुद्भिः देवैः ॥ ४ ॥ रुक्मवेदिगतं हिरण्येष्टकचितवेदिगतं । तदुक्तमापस्तम्बेन

“सावित्रं स्वर्गकामश्चिन्वीत पञ्चाशीतिशतं हिरण्येष्टकाः” इत्यादिना । प्रभूतमाज्यं यस्य तं प्राज्यं प्रभूतेनाज्येन वर्धितमित्यर्थः । अत एव ज्वलन्तं ॥ ५—६ ॥ विमर्देषु युद्धेषु । वज्राशनिकृतव्रणमित्यनेन तद्वध्यत्वमुक्तं । उद्धृष्टं उल्लेखनं भावे क्तः । तेन जातो यः किणः तदङ्कितवक्षसं ॥ ७ ॥ विंशद्भुजं विंशतिभुजं । दर्शनीयपरिच्छदं दर्शनीयच्छत्रचामरादिकं ॥ ८ ॥ स्निग्धवैडूर्यैः कान्तियुक्तवैडूर्यरत्नैः आभरणस्यैः संकाशं भासमानं । सुभुजं दीर्घवृत्तभुजं ॥ ९ ॥ विष्णुचक्रनिपातैरित्यत्र ताडितमित्यनुषज्यते ॥ १० ॥ क्षोभेण

स० विष्णुचक्रस्येकनिपातोयेषां तैः । यद्वा विष्णुचक्रैः आयुधान्तरैः । अन्यैः पूर्वोक्तिभ्यः । कर्तृभिः । शस्त्रप्रहारैः करणैस्ताडितं ॥ १० ॥

[पा०] १ अयंश्लोकः च. छ. ज. पाठेषु ३२ तमाध्यायारंभे दृश्यते. २ ग. राक्षसः. ३ घ. ततो. ४ छ. ज. व. प्रविवेश. ५ ख. घ. पुरोत्तमं. ६ घ. तत्र. ७ ख. ट. कूरकर्मणां. ८ ख. व. हतौ. ९ ड. झ. ट. त्रिशिरसंरणे. ग. त्रिशिरसंतथा. १० ड. झ. महानादाननाद. ११ ड—ट. जलदोपमा. १२ ख. उपोपविष्टैः. १३ क. कृतं. १४ ग. पूज्यं. १५ ड. झ. ट. घोरं. १६ क. ग. घ. व्यक्तानन. १७ ग. च—ट. रुक्मृष्ट. क. रुक्मृत्त. घ. रुक्मृष्ट. १८ ड. झ. ट. लक्षितं. १९ ड. झ. ट. नद्धवैद्यैः. २० ग. भूषितं. ड. झ. ट. भूषणं. २१ घ. श्लक्ष्णदशनं. २२ ग. चक्रप्रहारैश्च. २३ च. छ. ज. व. शत्रुप्रहारैश्च. झ. शस्त्रैः प्रहारैश्च. २४ ड. झ. अहताङ्गैः. २५ ग. समर्थैश्च. ड. झ. समस्तैस्तं. च. छ. ज. व. समस्तैस्तु. २६ क. ख. क्षोभकं.

क्षेत्रं पर्वतेन्द्राणां सुराणां च प्रमर्दनम् ॥ उच्छेत्तारं च धर्माणां परदाराभिमर्शनम् ॥

सर्वदिव्यास्त्रयोत्तारं यज्ञविघ्नकरं सदा ॥ १२ ॥

पुरीं भोगवतीं प्राप्य पराजित्य च वासुकिम् ॥ तक्षकस्य प्रियां भार्यां पराजित्य जहार यः ॥ १३ ॥

कैलासपर्वतं गत्वा विजित्य नरवाहनम् ॥ विमानं पुष्पकं तस्य कामगं वै जहार यः ॥ १४ ॥

वनं चैत्ररथं दिव्यं नलिनीं नन्दनं वनम् ॥ विनाशयति यः क्रोधाद्देवोद्यानानि वीर्यवान् ॥ १५ ॥

चन्द्रसूर्यौ महाभागावुत्तिष्ठन्तौ परंतपौ ॥ निवारयति बाहुभ्यां यः शैलशिखरोपमः ॥ १६ ॥

दशवर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने ॥ पुरा स्वयंभुवे धीरं शिरांस्युपजहार यः ॥ १७ ॥

देवदानवगन्धर्वपिशाचपतगोरगैः ॥ अभयं यस्य संग्रामे मृत्युतो मानुषादृते ॥ १८ ॥

मन्त्रैरभिष्टुतं पुण्यमध्वरेषु द्विजातिभिः ॥ हविर्धानेषु यः सोममुपहन्ति महाबलः ॥ १९ ॥

आप्तयज्ञहरं क्रूरं ब्रह्मघ्नं दुष्टचारिणम् ॥ कर्कशं निरनुक्रोशं प्रजानामहिते रतम् ॥ २० ॥

रावणं सर्वभूतानां सर्वलोकभयावहम् ॥ राक्षसी आतरं शूरं सा ददर्श महाबलम् ॥ २१ ॥

तं दिव्यवस्त्राभरणं दिव्यमाल्योपशोभितम् ॥ आसने सूर्पविष्टं च कालकालमिवोद्यतम् ॥ २२ ॥

राक्षसेन्द्रं महाभागं पौलस्त्यकुलनन्दनम् ॥ रावणं शत्रुहन्तारं मन्त्रिभिः परिवारितम् ॥

अभिगम्यान्नवीद्वाक्यं राक्षसी भयविह्वला ॥ २३ ॥

तमब्रवीद्दीप्तविशाललोचनं प्रदर्शयित्वा भयमोहमूर्च्छिता ॥

क्षोभकर्तारं ॥ ११ ॥ योत्तारं प्रयोत्तारं । यज्ञेति । उच्छेत्तारमित्यत्र उच्छास्त्रवर्तित्वमुक्तं । अत्र परयज्ञ-
ध्वंसकत्वं ॥ १२ ॥ भोगवतीं सर्पनगरीं । पराजित्य
बलात्कृत्येति यावत् ॥ १३ ॥ नरवाहनं कुबेरं ॥ १४ ॥
नलिनीं कुबेरस्य पुष्करिणीं । नन्दनं वनं इन्द्रोद्यानं ।
देवोद्यानानि नन्दनवनादन्यानि ॥ १५ ॥ उत्तिष्ठन्तौ
उद्यन्तौ ॥ १६ ॥ उपजहार पूजोपकरणानि च-
कार ॥ १७ ॥ देवदानवेति देवादिभिः कर्तृभिः ।
मृत्युतः मृत्योः । षष्ठ्यर्थे तसिः । अभयं भयाभावः ।
अस्तीति गम्यमानत्वादप्रयोगः । मनुष्यादृते मनुष्यं
विना मनुष्यात् भयमस्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ अध्वरेषु

यागेषु । हविर्धानेषु सोमाभिषवशालासु । मन्त्रैः
प्रातरनुवाकप्रावस्तोत्रादिभिः करणैः । द्विजातिभिः
कर्तृभिः । अभिष्टुतं क्षरितं । सोमं उपहन्ति होमकाले
नाशयतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ आप्तयज्ञहरं आप्तान् दक्षि-
णाकालं प्राप्तान् यज्ञान् हरतीति तथा । कर्कशं नि-
र्दाक्षिण्यं । निरनुक्रोशं निर्दयं ॥ २० ॥ रावणं रा-
वकं । सा ददर्शमहाबलमित्युपसंहारः । अतो न सर्-
गादिस्थेन ददर्शेति पदेन पौनरुक्त्यं ॥ २१ ॥ काल-
कालं मृत्योरपि मृत्युं । उद्यतं उद्युक्तं ॥ २२ ॥ पौल-
स्त्यानां कुलं नन्दयतीति तथा ॥ २३ ॥ पुनः सर्गान्ते
संग्रहश्लोकः—तमिति । प्रदर्शयित्वा स्वकं वैरूप्य-

शि० मानुषात् नित्यनराकृतिपरमात्मनः । मृत्युतोमरणात् यस्याभयं । अतएवदेवादिभ्यश्चाभयं ॥ स० देवदा-
नवादिभिस्सहमृत्युतोऽभयं । तत्रापवादमाह—मानुषादृते भक्ष्यत्वेनालक्ष्यत्वात्ततोऽवध्यत्वात्प्राथन्यादिति भावः ॥ १८ ॥
ति० काले प्रलयकाले ॥ २२ ॥ शि० भयलोभमोहिता भयेनराक्षसविनाशजनितभीत्या लोभेन अतिषुन्दररामविषयकप्राप्त्यु-
त्कटेच्छयाच मोहिता कर्तव्यविषयकाविवेकप्राप्ता ॥ २४ ॥ इतिद्वान्विशस्सर्गः ॥ ३२ ॥

[पा०] १ ड--ट. पर्वताग्राणां. २ ग. परेषांच. क. परेषांपुरमर्दनं. घ. परचक्रप्रमर्दनं. ३ क--ट. गत्वा. ४ क.
ग--ट. कैलासपर्वतं. ५ क. ग. क्रुद्धोदेवोद्यानानि. ६ घ. महावेगावुत्तिष्ठन्तौ. ७ ख. घ. वीरः. ८ घ. देवर्षिपतगो. ९ ख.
सर्वभूतेभ्यो. १० ड--ट. प्राप्तयज्ञहरंदुष्टं. ख. सर्वयज्ञहरं. ११ ड. झ. ट. क्रूरकारिणं. १२ ख. च. ज. घ. सर्वलोकानां.
१३ च. ज. सर्वभूत. क. ग. सर्वभूतभयंकरं. १४ क. राक्षसं. १५ क. ग. ड. छ--ट. क्रूरं. १६ क. सादिव्य.
१७ ख--ट. सूर्पविष्टं. १८ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. कालकाल. १९ रावणंशत्रुहन्तारं. अभिगम्यान्नवीद्वाक्यं.
इत्यनयोर्धयोर्धौर्वापर्यं ड. झ. ट. पाठेषुदृश्यते. २० ड. झ. ट. उपगम्य. २१ च. छ. ज. भयशोकमोहिता. ड. झ. ज. ट.
भयलोभमोहिता. क. भयशोकमूर्च्छिता.

सुदारुणं वाक्यमभीतचारिणी महात्मना शूर्पणखा विरूपिता ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

शूर्पणखयासभामध्येरावणंप्रतिजनस्थानवृत्तान्तनिवेदनपूर्वकंतस्मिन्नाजगुणराहित्यप्रतिपादनेनोपालम्भः ॥ १ ॥

ततः शूर्पणखा दीना रावणं लोकरावणम् ॥ अमात्यमध्ये संकुद्धा परुषं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
 प्रमत्तः कामभोगेषु स्वैरवृत्तो निरङ्कुशः ॥ समुत्पन्नं भयं घोरं बोद्धव्यं नावबुध्यसे ॥ २ ॥
 सक्तं ग्राम्येषु भोगेषु कामवृत्तं महीपतिम् ॥ लुब्धं न बहुमन्यन्ते श्मशानाग्निमिव प्रजाः ॥ ३ ॥
 स्वयं कार्याणि यः काले नानुतिष्ठति पार्थिवः ॥ स तु वै सह राज्येन तैश्च कार्यैर्विनश्यति ॥ ४ ॥
 अयुक्तचारं दुर्दर्शमस्वाधीनं नराधिपम् ॥ वर्जयन्ति नरा दूरान्नदीपङ्कमिव द्विपाः ॥ ५ ॥
 ये न रक्षन्ति विषयमस्वाधीना नराधिपाः ॥ ते न वृद्ध्या प्रकाशन्ते गिरयः सागरे यथा ॥ ६ ॥
 आत्मवद्भिर्विगृह्य त्वं देवगन्धर्वदानवैः ॥ अयुक्तचारश्चपलः कथं राजा भविष्यसि ॥ ७ ॥
 त्वं तु बालस्वभावश्च बुद्धिहीनश्च राक्षसः ॥ ज्ञातव्यं तु न जानीषे कथं राजा भविष्यसि ॥ ८ ॥
 येषां चारश्च कोशश्च नयश्च जयतां वर ॥ अस्वाधीना नरेन्द्राणां प्राकृतैस्ते जनैः समाः ॥ ९ ॥
 यस्मात्पश्यन्ति दूरस्थान्सर्वानर्थान्नराधिपाः ॥ चारेण तस्मादुच्यन्ते राजानो दीर्घचक्षुषः ॥ १० ॥

मिति शेषः । विरूपितेत्युक्तेः । अभीततया सर्वपुरुषेषु सर्वलोके च चारोस्या अस्तीति सा ॥ २४ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

अमर्यादो भृशं मूर्खो वध्यो यस्य निशाचरः ।
 तमहं नीतिसंपन्नं रघुनाथं समाश्रये ॥ दीना रामपरिभूतत्वात् । स्वपरिभवदर्शनेपि भ्रातुर्निश्चलतया संकुद्धा ॥ १ ॥ कामभोगेषु स्वैरवृत्तः स्वतन्त्रः । सदा कामपरवश इत्यर्थः । निरङ्कुशः कामभोग एव निष्प्रतिबन्धः । घोरंभयं शृण्वतामपि भयंकरमित्यर्थः । बोद्धव्यं चारमुखेनेति शेषः ॥ २ ॥ एवं कामवृत्तस्य संभावितां हानिं लोकरीत्या दर्शयति—सक्तमित्या-

दिना । ग्राम्येषु मैथुनादिषु । कामवृत्तं यथेच्छव्यापारं ॥ ३ ॥ कार्याणि पालनादीनि ॥ ४ ॥ अयुक्तचारं अनियोजितचारं । दुर्दर्श उचितकाले सभायां प्रजादर्शनप्रदानरहितं । अस्वाधीनं पत्न्यादिपरतन्त्रं परप्रत्ययनेयबुद्धिं वा । पङ्केपि विशेषणद्वयं योज्यं । अयुक्तश्चारो यस्मिन् स्वस्य संचारकर्तुरधीनो न भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ विषयं स्वराज्यं । वृद्ध्या वर्तमानयाऽपीति शेषः ॥ ६ ॥ आत्मवद्भिः यत्नवद्भिः त्वत्प्रतीकारदत्तावधानैरित्यर्थः । चपलः विषयचपलः ॥ ७ ॥ उक्तमेवार्थं पुनरपि प्रलपति रावणस्याग्रहोत्पादनाय—त्वमित्यादिना । बालस्येव स्वभावो विवेकशून्यत्वं यस्य स तथा । बुद्धिहीनः विवेकहेतुर्बुद्धिः तथाहीनः ॥ ८ ॥ स्वपरराष्ट्रकार्याकार्यज्ञापकश्चारः । कोशो धनसमृद्धिः । नयो नीतिः । प्राकृतैर्जनैः साधारणैर्जनैः ॥ ९ ॥ चार-

स० लोकरावणं जनरोदकं ॥ १ ॥ स० बोद्धव्यं अवश्यंज्ञातव्यं ॥ २ ॥ स० ग्राम्येषुभोगेषु खल्लादिभोगेषु । विहितमर्यादोलङ्घनेनासक्तं । कामवृत्तं परनार्यादिनिरतं । श्मशानाग्निं शवार्तिं । ति० श्मशानाग्निमिव अस्पृश्यत्वेनसादृश्यं ॥ ३ ॥ स० राज्येनकार्यैश्च सहेतिसंबन्धः । ति० तैः कार्यैः अननुष्ठितैः ॥ ४ ॥ ति० अस्वाधीनं स्वभिन्नाधीनं । पूर्वस्वाधीनं देशं पश्चात्परायत्तं ये नरक्षन्ति स्वाधीनीकरणेनेतिशेषः ॥ ६ ॥ ती० आत्मवद्भिः प्रशस्तधैर्यैः ॥ ७ ॥ टीका० चारः देशा-
 [पा०] १ ड. झ. दीप्ता. २ ग. समुत्पन्नमिदं. ३ ड. झ. ज. ट. मस्वाधीनं. ४ क. बुद्ध्या. ५ च. छ. ज. ज. सागरे गिरयोयथा. ६ ड. झ. ट. ज्ञातव्यतं. ख. ज. ज्ञातव्यंच. ७ ख. सौःसमाजनैः. घ. सौर्जनैस्समाः.
 वा. रा. १०२

अयुक्तचारं मन्ये त्वां प्राकृतैः सचिवैर्वृतम् ॥ स्वजनं तु जनस्थानं हतं यो नावबुध्यसे ॥ ११ ॥
 चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां क्रूरकर्मणाम् ॥ हतान्येकेन रामेण खरश्च सहदूषणः ॥ १२ ॥
 ऋषीणामभयं दत्तं कृतक्षेमाश्च दण्डकाः ॥ धर्षितं च जनस्थानं रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ १३ ॥
 त्वं तु लुब्धः प्रमत्तश्च पराधीनश्च रावण ॥ विषये स्वे समुत्पन्नं भयं यो नावबुध्यसे ॥ १४ ॥
 तीक्ष्णमल्पप्रदातारं प्रमत्तं गर्वितं शठम् ॥ व्यसने सर्वभूतानि नाभिधावन्ति पार्थिवम् ॥ १५ ॥
 अंतिमानिनमग्राह्यमात्मसंभावितं नरम् ॥ क्रोधिनां व्यसने हन्ति स्वजनोपि महीपतिम् ॥ १६ ॥
 नानुतिष्ठति कार्याणि भयेषु न विभेति च ॥ क्षिप्रं राज्याच्च्युतो दीनस्तृणैस्तुल्यो भविष्यति ॥ १७ ॥
 शुष्कैः काष्ठैर्भवेत्कार्यं लोष्टैरपि च पांसुभिः ॥ न तु स्थानात्परिभ्रष्टैः कार्यं स्याद्रसुधाधिपैः ॥ १८ ॥
 उपभुक्तं यथा वासस्सज्जो वा मृदिता यथा ॥ एवं राज्यात्परिभ्रष्टः समर्थोपि निरर्थकः ॥ १९ ॥
 अप्रमत्तश्च यो राजा सर्वज्ञो विजितेन्द्रियः ॥ कृतज्ञो धर्मशीलश्च स राजा तिष्ठते चिरम् ॥ २० ॥
 नयनाभ्यां प्रसुप्तोपि जागर्ति नयचक्षुषा ॥ व्यक्तक्रोधप्रसादश्च स राजा पूज्यते जनैः ॥ २१ ॥
 त्वं तु रावण दुर्बुद्धिर्गुणैरेतैर्विवर्जितः ॥ यस्य तेऽविदितश्चरै रक्षसां सुमहान्वधः ॥ २२ ॥

परावमन्ता विषयेषु संगतो नदेशकालप्रविभागतत्त्ववित् ॥

अयुक्तबुद्धिर्गुणदोषनिश्चये विपन्नराज्यो नचिराद्विपत्स्यसे ॥ २३ ॥

प्रयोजनमाह—यस्मादिति ॥ १० ॥ एवं लोकरीत्योक्तं रावणे उपसंहरति—अयुक्तेत्यादिना । जनस्थानं जनस्थानस्थं ॥ ११—१२ ॥ स्वजनवधादपि दुःसहं कार्यान्तरमाह—ऋषीणामिति ॥ १३ ॥ लुब्धः चारादीनामभिमताप्रदाता ॥ १४ ॥ तीक्ष्णं क्रूरं । शठं गूढविप्रियकारिणं । व्यसने व्यसनकाले । सर्वभूतानि भृत्यामात्यादीनि । नाभिधावन्ति तद्रक्षणाय न प्रवर्तन्ते ॥ १५ ॥ अग्राह्यं सद्भिरितिशेषः । आत्मना स्वेनैव बहुमानं प्राप्तः सोयमात्मसंभावितः तं । क्रोधिनां अस्थाने क्रोधवन्तः । व्यसने व्यसनकाले । स्वजनोपि अमात्यादिरपि ॥ १६ ॥ भयेषु भयहेतुषु न विभेति

साशङ्को नवर्तत इत्यर्थः ॥ १७—१८ ॥ उपभुक्तवस्त्रादिदृष्टान्तः परेषामयोग्यत्वप्रदर्शनाय ॥ १९ ॥ चिरं तिष्ठत इत्यत्र आर्षमात्मनेपदं ॥ २० ॥ जागर्ति अप्रमत्तो भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ यस्य ते येन त्वया । अविदित इति च्छेदः ॥ २२ ॥ सर्गार्थमेकेन संगृह्णाति—परेति । परावमन्ता शत्रुषूपेक्षावान् । विषयेषु शब्दादिषु । सङ्गतः संगवान् । नदेशकालप्रविभागतत्त्वविदित्येकपदं । नगनैकादिवन्नसमासः । देशकालभेदातत्त्वज्ञ इत्यर्थः । गुणदोषनिश्चये विषये । अयुक्तबुद्धिः अनियोजितबुद्धिः अप्रवृत्तबुद्धिरित्यर्थः । नचिरात् क्षिप्रं । विपत्स्यसे आपदं प्राप्स्यसीत्यर्थः ।

नरवर्तमानकार्यवक्ता ॥ ९ ॥ ति० स्वजनं स्वयजनाः यस्मिंस्तत् । शि० प्राकृतैः प्रकृतिः स्वभावएवयेषां तैः शास्त्रसंस्काररहितैरित्यर्थः ॥ ११ ॥ ती० तीक्ष्णं प्रत्यक्षदृश्यमानं ॥ १५ ॥ ती० सर्वज्ञः खराष्ट्रप्रराष्ट्रवृत्तान्तज्ञः ॥ २० ॥ ती० व्यक्तक्रोधप्रसादश्च व्यक्तौ सार्थकत्वेनाभिव्यक्तौ क्रोधप्रसादौ यस्यसतथोक्तः । शि० व्यक्तौ दण्डदानाभ्यांप्रकटितौ क्रोधप्रसादौ यस्यसः ॥ २१ ॥

[पा०] १ ड—ट. युतं. २ क. ग. ड—ट. स्वजनंच. ३ क. ख. घ. च. छ. ज. जनस्थानं. झ. यतस्थानं. ४ ड. झ. ट. निहतनाव. ५ क. ख. ग. ड. झ. ट. भीमकर्मणां. च. छ. ज. अ. कामरूपिणां. ६ ड. झ. कारिणा. ७ झ. राक्षस. ८ ड. झ. ट. यद्भयनाव. ९ च. छ. ज. अ. नाभिधावन्तिसर्वभूतानि. १० च. छ. ज. अ. अभिमानिनं. ११ ड—ट. क्रोधनं. १२ ख. ड—ट. नराधिपं. १३ ड. झ. अ. ट. भवेदिह. १४ क—ट. शुष्ककाष्ठैः. १५ ग. नहि. १६ च. उपयुक्तं. १७ झ. प्रसुप्तावा. १८ क. ख. घ—ट. सङ्गवान्देश.

इति स्वदोषान्परिकीर्तितांस्तया समीक्ष्य बुद्ध्या क्षणदाचरेश्वरः ॥

धनेन दर्पेण बलेन चान्वितो विचिन्तयामास चिरं स रावणः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

रावणेन शूर्पणखां प्रति रामगुणविषयकप्रश्नपूर्वकं तेन तद्वैरूप्यकरणकारणप्रश्नः ॥ १ ॥ शूर्पणखयारामलक्ष्मणसीतागुणानु-
वर्णनपूर्वकं रावणं प्रति तदर्थं स्वेन सीतापहरणोद्यमस्य स्ववैरूप्यकरणकारणत्वोक्त्या सीतापहारचोदना ॥ २ ॥

ततः शूर्पणखां कुंद्वां ब्रुवन्तीं परुषं वचः ॥ अमात्यमध्ये संकुद्रः परिपप्रच्छ रावणः ॥ १ ॥
कश्च रामः कथं वीर्यः किरूपः किंपराक्रमः ॥ किमर्थं दण्डकारण्यं प्रविष्टः स दुरासदम् ॥ २ ॥
आयुधं किंच रामस्य निहता येन राक्षसाः ॥ खरश्च निहतः संख्ये दूषणस्त्रिशिरास्तथा ॥
[तत्त्वं ब्रूहि मनोज्ञाङ्गि केन त्वं च विरूपिता ॥ ३ ॥]
इत्युक्ता राक्षसेन्द्रेण राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता ॥ ततो रामं यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ४ ॥
दीर्घबाहुर्विशालार्क्षश्चीरकृष्णाजिनाम्बरः ॥ कन्दर्पसमरूपश्च रामो दशरथात्मजः ॥ ५ ॥
शक्रचापनिभं चापं विकृष्य कनकाङ्गदम् ॥ दीप्तान्क्षिपति नाराचान्सर्पानिव महाविषान् ॥ ६ ॥
नाददानं शरान्घोरांश्च मुञ्चन्तं शिलीमुखान् ॥ न कार्मुकं विकर्षन्तं रामं पश्यामि संयुगे ॥ ७ ॥
हृन्मनानं तु तत्सैन्यं पश्यामि शरवृष्टिभिः ॥ इन्द्रेणेवोत्तमं सस्यमाहतं त्वंश्मवृष्टिभिः ॥ ८ ॥
रक्षसां भीमरूपाणां सहस्राणि चतुर्दश ॥ निहतानि शरैस्तीक्ष्णैस्तेनैकेन पदातिना ॥ ९ ॥
अर्धाधिकमुहूर्तेन खरश्च सहदूषणः ॥ ऋषीणामभयं दत्तं कृतक्षेमाश्च दण्डकाः ॥ १० ॥

त्वमिति शेषः ॥ २३—२४ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यका-
ण्डव्याख्याने त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

परगोष्ठीप्रसिद्धानां गुणानामाकरो महान् । अनुजो
यस्य सौमित्रिस्तमहं राममाश्रये ॥ संकुद्रः शत्रुविष-
येऽतीव क्रोधवान् ॥ १ ॥ कथं वीर्यः कीदृशवीर्यः ॥ २ ॥
येन खरदूषणत्रिशिरःप्रभृतयो राक्षसा निहतास्तादृशं

तदीयमायुधं किं किरूपं । इति परिपप्रच्छेति पूर्वेणा-
न्वयः ॥ ३—४ ॥ रामानुजपरवशहृदयापि तदग्र-
जकृतमहोन्मादहेतुभूतं रामलावण्यं संग्रहेणाभिधत्ते
—दीर्घबाहुरित्यादिना ॥ ५ ॥ कनकाङ्गदं कनकमय-
पट्टबन्धं ॥ ६ ॥ नाददानमिति अत्रादानमोचनविक-
र्षणानि लक्ष्यन्ते । वेगातिशयेनादानादिकं न पश्यामि
किंतु हननमेवेति भावः । अश्मवृष्टिभिः करकामय-
वर्षैः ॥ ७—९ ॥ अर्धाधिकमुहूर्तेन घटिकात्र-

ती० विचिन्तयामासेति मारीचस्समरोमास्त्विति ब्रूते इयं भगिनी तु समरं प्रोत्साहयति किमत्र कर्तव्यमिति चिन्तयामासेत्यर्थः
॥ २४ ॥ इति त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

शि० हेमनोज्ञाङ्गि त्वं केन हेतुना विरूपिता । तत् त्वंब्रूहि ॥ ३ ॥ स० विकर्षन्तं रामं न पश्यामीत्यस्य “सविशेषणे—”

[पा०] १ च. छ. ज. ज. ट. चिरेण. २ ड. झ. ज. ट. दृष्ट्वा. च. छ. घोरां. ३ ज. झ. ट. ब्रुवतीं. ग. वदन्तीं.
४ ख. च. छ. ज. राक्षसः. ५ क. ख. ग. ड—ट. प्रविष्टश्च. ६ ड. झ. ट. सुदुस्तरं. क. ग. च. छ. ज. ज. सुदुश्चरं.
७ ड. झ. ट. येन ते राक्षसाहताः. ८ ख. दूषणः संख्येहतस्त्रिशिरसासह. ९ इदमर्थं ड—ट. पुस्तकेषु दृश्यते. १० क. ग.
ड—ट. यथान्यायं. ११ ख. श्रीमाञ्जुनिबर्हणः. १२ च. छ. ज. कनकाङ्कितं. १३ ड. झ. ट. घोरांश्च मुञ्चन्तं. १४ क. ग.
ड—ट. महाबलं. १५ घ. दह्यमानं तु तत्सैन्यं. १६ च. ज. त्वतिवृष्टिभिः. १७ क. ग. ड. छ—ट. भीमवीर्याणां. १८ ख.
स्तीक्ष्णैरामेणाक्लिष्टकर्मणा.

एका कथंचिन्मुक्ताऽहं परिभूय महात्मना ॥ स्त्रीवधं शङ्कमानेन रामेण विदितात्मना ॥ ११ ॥
 भ्राता चास्य महातेजा गुणतस्तुल्यविक्रमः ॥ अनुरक्तश्च भक्तश्च लक्ष्मणो नाम वीर्यवान् ॥ १२ ॥
 अमर्षी दुर्जयो जेता विक्रान्तो बुद्धिमान्बली ॥ रामस्य दक्षिणो बाहुर्नित्यं प्राणो बहिश्चरः ॥ १३ ॥
 रामस्य तु विशालाक्षी पूर्णेन्दुसदृशानना ॥ धर्मपत्नी प्रिया भर्तुर्नित्यं प्रियहिते रता ॥ १४ ॥
 सा सुकेशी सुनासोरुः सुरूपा च यशस्विनी ॥ देवतेव वनस्यास्य राजते श्रीरिवापरा ॥ १५ ॥
 तप्तकाञ्चनवर्णाभा रक्ततुङ्गनखी शुभा ॥ सीता नाम वरारोहा वैदेही तनुमध्यमा ॥ १६ ॥
 नैव देवी न गन्धर्वी न यक्षी न च किन्नरी ॥ नैर्वरूपा मया नारी दृष्टपूर्वा महीतले ॥ १७ ॥
 यस्य सीता भवेद्भार्या यं च दृष्टा परिष्वजेत् ॥ अतिजीवेत्स सर्वेषु लोकेष्वपि पुरंदरात् ॥ १८ ॥
 सा सुशीला वपुःश्लाघ्या रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ तवानुरूपा भार्या स्याच्च च तस्यास्तथा पतिः ॥ १९ ॥
 तां तु विस्तीर्णजघनां पीनैश्श्रोणीपयोधराम् ॥ भार्यार्थे च तवानेतुमुद्यताहं वराननाम् ॥
 विरूपिताऽस्मि क्रूरेण लक्ष्मणेन महाभुज ॥ २० ॥
 तां तु दृष्ट्वाऽद्य वैदेहीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ मन्मथस्य शराणां वै त्वं विधेयो भविष्यसि ॥ २१ ॥

येण । ससैन्यः खरो हत इत्यर्थः ॥ १० ॥ स्त्रीवधं शङ्कमानेन स्त्रीवधोभविष्यतीति शङ्कमानेनेत्यर्थः ॥ ११ ॥ अनुरक्तः अनुरागवान् । भक्तः तत्कार्यभजनशीलः ॥ १२ ॥ दक्षिणो बाहुरित्यनेन सर्वकार्यधुरंधरत्वमुक्तं । प्राणत्वरूपणेन निरतिशयप्रेमास्पदत्वं । अनुरक्त इत्यस्य दृष्टान्तोयमिति न पुनरुक्तिः ॥ १३ ॥ रामस्य प्रिया अस्तीत्यन्वयः ॥ १४ ॥ तां वर्णयति—सेत्यादिना । यशस्विनी उक्तरूपादिमत्त्वकीर्तिमती । वनस्य देवतेव स्थिता श्रीरिव राजते ॥ १५ ॥ तप्तकाञ्चनवर्णाभा तप्तकाञ्चनवर्णतुल्या आभा यस्याः सा । वैदेही विदेहराजेन पुत्रीकृता ॥ १६ ॥ एवरूपा देवी च न दृष्टपूर्वा गन्धर्वी च न दृष्टपूर्वा यक्षी च न

दृष्टपूर्वा किन्नरी च न दृष्टपूर्वा एवरूपा नारी महीतलेपि न दृष्टपूर्वा इत्यन्वयः । उत्तरार्धे महीतल इत्यनेन पूर्वार्धे स्वर्गलोक इति सिद्धं । देव्यादीनां तत्रैव वाससंभवात् । यद्वा महीतल इति सर्वलोकोपलक्षणं ॥ १७ ॥ परिष्वङ्गं विना भार्यात्वेन स्थिता चेत् सः सर्वेषु लोकेषु सर्वानपि लोकान् । अतिजीवेत् अतीत्य जीवेत् सर्वलोकोत्तीर्णपरमसुखमयजीवन इत्यर्थः । परिष्वङ्गाभावेपि सदा सन्निधानादिसौख्यादिति भावः । भार्यात्वं विनापि यं सकृत् परिष्वजेत् । सः पुरंदरादपि पुरंदरमपि । अतिजीवेत् अतिशय्य जीवेत् ॥ १८ ॥ वपुःश्लाघ्या वपुषा श्लाघ्या सर्वानवद्याङ्गीत्यर्थः ॥ १९ ॥ विस्तीर्णजघनां विशालजघनां ।

इतिन्यायेनविशेषणतात्पर्यं ॥ ७ ॥ ति० पूर्वतन्त्रवृत्तंगोपयन्याह—एकेति ॥ ११ ॥ शि० तुल्यविक्रमोमहातेजा लक्ष्मणो नामास्यभ्राता गुणतः रामनिष्ठातिसौशील्यादेर्हेतोः अनुरक्तः रामविषयकाल्यनुरागवान् ॥ स० रामगुणसदृशगुणानततीतिगुणात् तेनतुला सास्तीतिततुली । सोपिकंकंहतवानित्यतआह—अविक्रमः इदानीमिति ॥ १२ ॥ शि० यथारूपानारी सीता । मयामहीतलेदृष्टपूर्वा दृष्टदर्शनपूर्वयस्यास्सा तथारूपानारी देव्यादिर्न ॥ १७ ॥ ति० यंचदृष्टापरिष्वजेत् सएवसर्वेषुकालेषुलोकेषुच पुरन्दरादप्यधिकंजीवेत् । तस्यालक्ष्म्यवतारत्वादितिव्यङ्ग्यं ॥ १८ ॥ ति० तवानेतुमुद्यताऽहमिति मृषावचोरावणसंतोषार्थं ॥ २० ॥ स० विधेयः अधीनः ॥ २१ ॥

[पा०] १ ख. परिभूता. २ ठ. गुणात्तुल्यविक्रमः. क. ग. गुणतस्तुल्यलक्षणः. ३ ख. पूर्णचन्द्रनिभानना. ४ क. ग. ड—ट. नित्यंभर्तुः. घ. भर्तुर्नित्या. ५ ख. काञ्चनोज्ज्वलवर्णाभा. ६ क. ग. ड—ट. तथारूपा. ७ ड. झ. ट. अभिजीवेत्. ८ च. छ. ज. ज. देवेष्विवपुरन्दरः. ख. ग. लोकेष्विवपुरन्दरः. ९ घ. साधुशीला. क. यासुशीला. १० क. ग. च. छ. ज. ज. नाप्रतिदर्शना. ११ क. ग. ड—ट. भार्यासालं. ख. भार्यार्थेलं. १२ ड. झ. ट. चतस्याःपतिर्वरः. ग. चैवास्यास्तथापतिः. ख. चतस्याःपतिस्समः. १३ ड. झ. ट. पीनोत्तुङ्गपयोधरा. १४ ग. ड. छ. ज. झ. ट. भार्यार्थेतु. ज. भार्यार्थेतु. १५ क. ग. मुद्यताहं. १६ ख. विरूपिताहि. १७ ग. च. छ. ज. महात्मना. १८ ग. तांदृष्ट्वाच. क. ख. तांचदृष्ट्वैव. १९ क. ख. ग. ड—ट. शराणांच.

यदि तस्यामभिप्रायो भार्यार्थे तव जायते ॥ शीघ्रमुद्भियतां पादो जयार्थमिह दक्षिणः ॥ २२ ॥
 कुरु प्रियं तथा तेषां रक्षसां राक्षसेश्वर ॥ वधात्तस्य नृशंसस्य रामस्याश्रमवासिनः ॥ २३ ॥
 तं शरैर्निशितैर्हत्वा लक्ष्मणं च महारथम् ॥ हतनाथां सुखं सीतां यथावदुपभोक्ष्यसि ॥ २४ ॥
 रोचते यदि ते वाक्यं ममैतद्राक्षसेश्वर ॥ क्रियतां निर्विशङ्केन वचनं मम रावण ॥ २५ ॥
 विज्ञायेहात्मशक्तिं च द्वियंतामबला बलात् ॥ सीता सर्वानवद्याङ्गी भार्यार्थे राक्षसेश्वर ॥ २६ ॥
 निशम्य रामेण शरैरजिह्वगैर्हतान् जनस्थानगतान्निशाचरान् ॥
 खरं च बुद्ध्वा निहतं च दूरे त्वमत्र कृत्यं प्रतिपत्तुमर्हसि ॥ २७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

रावणेनसीतापहरणनिर्धारणेनरथाधिरोहिणा समुद्रानूपचारिणा मध्येमार्गमप्सरोविमानाद्यद्भुतावलोकितानां पुन-
 रसागरोत्तरतीरेमारीचाश्रममेत्यतदवलोकनम् ॥ १ ॥

ततः शूर्पणखावाक्यं तच्छ्रुत्वा रोमहर्षणम् ॥ सचिवानभ्यनुज्ञाय कार्यं बुद्ध्वा जंगम सः ॥ १ ॥
 तत्कार्यमनुगम्याथ यथावदुपलभ्य च ॥ दोषाणां च गुणानां च संप्रधार्य बलाबलम् ॥ २ ॥

तव चेत्यन्वयः ॥ २०—२४ ॥ ते तुभ्यं । “रुच्य-
 र्थानांप्रीयमाणः” इति चतुर्थी । निर्विशङ्केन त्वयेति
 शेषः ॥ २५ ॥ आत्मशक्तिं स्वबलं । “शक्तिर्बले प्र-
 भावादौ” इति विश्वः । विज्ञाय पर्यालोच्य । बलात्
 पौरुषेण । सीता भार्यार्थे द्वियतां ॥ २६ ॥ उक्तमर्थं
 सर्गान्ते पुनः संगृह्णाति—निशम्येति । प्रतिपत्तुं ज्ञातुं
 ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
 णभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने
 चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

यद्वाह्नस्य माहात्म्यं सर्वेषां विस्मयावहम् । अव-
 तीर्णं रघोर्वशे तमहं विष्णुमाश्रये ॥ रोमहर्षणं भयो-
 त्पादकत्वेन रोमाञ्चकरं । सचिवमुखेन कार्यं बुद्ध्वा

तानभ्यनुज्ञाय विसृज्य ॥ १ ॥ तदित्यादिश्लोकद्वयमे-
 कान्वयं । अनुगम्य स्वयमनुसंधाय पर्यालोच्येत्यर्थः ।
 यथावदुपलभ्य इदमित्थमिति निश्चित्य । पुनरपि
 दाढ्याय गुणदोषप्राबल्यदौर्बल्यविषयचिन्तां निर्ण-
 यान्तां दर्शयति—दोषाणां चेति । इदमत्र संप्रधार्य
 स्वेन चिकीर्षितं सीतापहारलक्षणं कार्यं किं पौरुषेण
 सुकरं आहोस्विच्चौर्येण कर्तव्यमिति । कतरस्मिन्पक्षे
 दोषाल्पत्वं गुणभूयस्त्वमिति । तत्रपौरुषेण कर्तुम-
 शक्यं । खरादियुद्धे रामस्याचिन्त्यपराक्रमत्वेन श्रुत-
 त्वात् । उपायपरिकल्पितचौर्याश्रयेतादात्मिकदोषा
 न लक्ष्यन्ते । सीतारहितेनतद्व्यसनिना रामेण कापि
 हानिर्न संभाव्यते । तस्मादयमेव पक्षः सम्यगित्येवं
 निश्चित्य प्रावर्ततेत्यर्थः । स्थिरबुद्धिः निश्चलबुद्धिः ।

स० भार्यात्वे भार्यात्वेनादाने । ति० भार्यात्वे भार्यात्वेनसंपादने ॥ २२ ॥ ति० एषां रामादीनां । अशक्तिं । तेषां
 राज्याद्यभावात् । चकारात्तवशक्तिंच । विज्ञाय सीतातवभार्यात्वेक्रियतां । भार्यात्वे तद्व्यवहारैयथाविषयोभवति तथाक्रियतां
 यत्यतामित्यर्थः ॥ २६ ॥ इतिचतुस्त्रिंशस्सर्गः ॥ ३४ ॥

ती० शूर्पणखोऽणितभाजनं तेनयज्ञादिसत्क्रियां नखयति विदूषयतीति शूर्पणखा । नखविदूषणइतिधातुः ॥ ति० शूर्पणखा-
 वाक्यस्य कामविकारजनकतयारोमाञ्चकरत्वं ॥ १ ॥ ति० तत्कार्यं सीतापहारकार्यं । अन्तः चित्ते । अनुगम्य उद्दिश्य ॥ २ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. भार्यात्वे. २ ख. जंभते. ३ २३—२४ एतच्छ्लोकद्वयं. झ. ट. पुस्तकयोर्नदृश्यते. ४ च. छ. ज.
 न. रामस्यवनवासिनः. ५ ग. महाबलं. ६ ख. सीतामानीयलङ्कालंयथावदुपसेवसे. ७ क. ग. घ. च. छ. ज. न. भोक्ष्यसे.
 ८ ड. झ. ट. विज्ञायैषामशक्तिं. ख. विचार्यैहात्म. ९ ड. झ. ट. क्रियतांचमहाबल. १० क—ट. तवानवद्याङ्गी. ११ ख.
 ड. झ. ट. भार्यात्वे. १२ ग. राक्षसाधिप. १३ ड. झ. ट. दृष्ट्वा. १४ क. ख. ड—ट. त्वमद्य. १५ ख. राक्षसाधिपः.
 १६ ग. ड. कार्यबुद्ध्या. १७ क—च. न. ट. जगामह. १८ क. मुपगम्याथ. ड. झ. ट. मनुगम्यान्तर्यथा.

इतिकर्तव्यमित्येव कृत्वा निश्चयमात्मनः ॥ स्थिरबुद्धिस्ततो रम्यां यान्शालां जगाम ह ॥ ३ ॥
यान्शालां ततो गत्वा प्रच्छन्नो राक्षसाधिपः ॥ सूतं संचोदयामास रथः संयोज्यतामिति ॥ ४ ॥
एवमुक्तः क्षणेनैव सारथिर्लघुविक्रमः ॥ रथं संयोजयामास तस्याभिमतमुत्तमम् ॥ ५ ॥
काञ्चनं रथमास्थाय कामगं रत्नभूषितम् ॥ पिशाचवदनैर्धुतं खरैः काञ्चनभूषणैः ॥ ६ ॥
मेघप्रतिमनादेन स तेन धनदानुजः ॥ राक्षसाधिपतिः श्रीमान्ययौ नदनदीपतिम् ॥ ७ ॥
स श्वेतवालव्यजनः श्वेतच्छत्रो दशाननः ॥ स्निग्धवैडूर्यसंकाशस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः ॥ ८ ॥
विंशद्भुजो दशग्रीवो दर्शनीयपरिच्छदः ॥ त्रिदशारिर्मुनिन्द्रभो दशशीर्ष इवादिराट् ॥ ९ ॥
कामगं रथमास्थाय शुशुभे राक्षसेश्वरः ॥ विद्युन्मण्डलवान्मेघः सबलाक इवाम्बरे ॥ १० ॥
सशैलं सागरानूपं वीर्यवानवलोकयन् ॥ नानापुष्पफलैर्वृक्षैरनुकीर्णं सहस्रशः ॥ ११ ॥
शीतमङ्गलतोयाभिः पद्मिनीभिः समन्ततः ॥ विशालैराश्रमपदैर्वेदिर्मद्भिः समावृतम् ॥ १२ ॥
कदल्याढकिसंबाधं नालिकेरोपशोभितम् ॥ सालैस्तालैस्तमालैश्च पुष्पितैस्तरुभिर्वृतम् ॥ १३ ॥
नागैः सुपर्णैर्गन्धर्वैः किन्नरैश्च सहस्रशः ॥ अजैर्वैखानसैर्माषैर्बालखिल्यैर्मरीचिपैः ॥ १४ ॥
अत्यन्तनियताहारैः शोभितं परमर्षिभिः ॥ जितकामैश्च सिद्धैश्च चारणैरुपशोभितम् ॥ १५ ॥
दिव्याभरणमाल्याभिर्दिव्यरूपाभिरावृतम् ॥ क्रीडारंतिविधिज्ञाभिरप्सरोभिः सहस्रशः ॥ १६ ॥
सेवितं देवपत्नीभिः श्रीमतीभिः श्रिया वृतम् ॥ देवदानवसङ्घैश्च चरितं त्वमृताशिभिः ॥ १७ ॥

यानशालां अश्वशालां ॥ २—३ ॥ प्रच्छन्न इति प्र-
काशश्चेद्बुद्ध्या मन्दोदर्यादयश्च वारयिष्यन्तीति भावः ।
यद्वा पौरुषं विहाय चौर्यमार्गाश्रयणं लज्जावहमिति
प्रच्छन्नमार्गाश्रयणं । यद्वा तत् इत्यादि । सचिवान्
तदानीं सभास्थितान् । विसृज्य स्वयं कार्यं बुद्धेत्यर्थः ।
अतएव सचिवैः पर्यालोचनाभावात्प्रच्छन्न इत्युक्तं ।
अतएव कुम्भकर्णादिभिरुच्यते । सचिवैरमन्त्रयित्वा
कृतस्य कथमिदानीं प्रतीकार इति । खरलक्षणं पूर्व-
मुक्तं ॥ ४—९ ॥ विद्युत्स्थाने आभरणानि । मेघ-
स्थाने रावणः । बलाकास्थाने अलंकृतारथः ॥ १० ॥

सशैलं शैलसहितं । सागरानूपं समुद्रतीरं ॥ ११ ॥
मङ्गलतोयाभिः शुभजलाभिः । पद्मिनीभिरिति समा-
वृतमित्यनुकर्षः ॥ १२ ॥ आढकिः सूपोपयुक्तधान्य-
स्तम्बः ॥ १३ ॥ सुपर्णैः गरुडैः । अजैः अयोनिजैः
वैखानसैः ब्रह्मनखजैः । “ये नखास्ते वैखानसाः”
इति श्रुतेः । माषैः माषगोत्रजैः । बालखिल्यैः ब्रह्म-
वालजैः । “ये वालास्ते बालखिल्याः” इति श्रुतेः ।
मरीचिपैः रविकिरणपानव्रतनिष्ठैः ॥ १४—१६ ॥
अमृताशिभिः देवैश्चेति शेषः । यद्वा “ऋतामृताभ्यां
जीवते” इत्युक्तायाचितलब्धाशिभिः । “ऋतमुच्छशिलं

ति० प्रच्छन्नं गूढं ॥ ४ ॥ ति० बलाकास्थाने छत्रं ॥ १० ॥ ति० शैलसहितसागरानूपं तत्कूलं । नस्यैववर्णनं नानापुष्परित्यादिना
॥ ११ ॥ ति० कदल्यटविः कदलीवनं तेनशोभावत् ॥ १३ ॥ स० आजैः ब्रह्मपुत्रैर्योनिजैः । वैखानसैः अयोनिजब्रह्मपुत्रैः ।
माषैः तत्संज्ञिकैः । शि० आजैः अजस्यब्रह्मणश्चैतैः । किंच शरीरसंबन्धेनोत्पत्तिरहितैः मानसैरित्यर्थः । आढीषदर्थे । किंच
खसिद्ध्याग्नेकशरीरधारिभिः । बालखिल्यैः ब्रह्मकेशजैः । तथाचश्रुतिः “येवालास्तेवालखिल्याः” इति ॥ १४ ॥ स० जितकामैः

[पा०] १ च. छ. ज. अ. शालामुपागमत्. २ क. ग—ट. प्रच्छन्नं. ३ क. ख. ग. ड—ट. संयुज्यतामिति. ४ ख.
घ. संचोदयामास. ५ क. ग. ड. छ. झ. ट. कनकभूषणैः. ख. शीघ्रजवैस्तदा. ६ क. ड—ट. भूषणः. ७ च. छ. ज. अ.
दशस्योविंशतिभुजो. ड. झ. दशग्रीवोविंशतिभुजो. ८ ख. च. छ. ज. अ. दशशङ्खः. ९ क—ट. राक्षसाधिपः. १० च. छ.
ज. अ. वेदिमद्भिर्विराजितं. ड. झ. ट. वेदिमद्भिरलंकृतं. ११ ड. झ. ज. ट. कदल्यटविसंशोभं. ग. कदल्यटविसंबाधं. घ.
कदलीवनसंबाधं. १२ क. ख. घ. ड. झ. ट. तरुभिश्चसुपुष्पितैः. १३ नागैःसुपर्णैः. अजैर्वैखानसैः. अत्यन्तनियताहारैः.
जितकामैश्चैवर्षानि क—ट. पुस्तकेषु. अत्यन्तनियताहारैः. नागैस्सुपर्णैः. जितकामैश्च. अजैर्वैखानसैः इतिक्रममेवेदेदृश्यन्ते.
१४ ग. ड. झ. ट. चारणैश्चोप. १५ क. च. छ. ज. अ. विधिरसज्ञाभिः. ड. झ. रतविधिज्ञाभिः. ट. रसविधिज्ञाभिः. १६ क.
ख. श्रीमतीभिस्समावृतं. ड. झ. ट. श्रीमतीभिरुपासितं.

हंसक्रौञ्चपुवाकीर्णं सारसैः संप्रणादितम् ॥ वैडूर्यप्रस्तरं रैम्यं स्निग्धं सागरतेजसा ॥ १८ ॥
पाण्डराणि विशालानि दिव्यमाल्ययुतानि च ॥ तूर्यगीताभिर्जुष्टानि विमानानि समन्ततः ॥ १९ ॥
तपसा जितलोकानां कामगान्यभिसंपतन् ॥ गन्धर्वाप्सरसश्चैव ददर्श धनदानुजः ॥ २० ॥
निर्यासरसमूलानां चन्दनानां सहस्रशः ॥ वनानि पश्यन्सौम्यानि घ्राणवृत्तिकराणि च ॥ २१ ॥
अङ्गरूपां च मुख्यानां वनान्युपवनानि च ॥ तत्कोलानां च जात्यानां फलानां च सुगन्धिनाम् ॥ २२ ॥
पुष्पाणि च तमालस्य गुल्मानि मरिचस्य च ॥ मुक्तानां च समूहानि शुष्यमाणानि तीरतः ॥ २३ ॥
शङ्खानां प्रस्तरं चैव प्रवालनिचयं तथा ॥ काञ्चनानि च शैलानि राजतानि च सर्वशः ॥ २४ ॥
प्रस्रवाणि मनोज्ञानि प्रसन्नानि हृदानि च ॥ धनधान्योपपन्नानि स्त्रीरत्नैः शोभितानि च ॥ २५ ॥
हस्त्यश्वरथगाढानि नगराण्यवलोकयन् ॥ तं समं सर्वतः स्निग्धं मृदुसंस्पर्शमारुतम् ॥
अनूपं सिन्धुराजस्य ददर्श त्रिदिवोपमम् ॥ २६ ॥
तत्रापश्यत्स मेघाभं न्यग्रोधमृषिभिर्वृतम् ॥ समन्ताद्यस्य ताः शाखाः शतयोजनमायताः ॥ २७ ॥
यस्य हस्तिनमादाय महाकायं च कच्छपम् ॥ भक्षार्थं गरुडः शाखामाजगाम महाबलः ॥ २८ ॥
तस्य तां सहसा शाखां भारेण पतगोत्तमः ॥ सुपर्णः पर्णबहुलां बभञ्ज च महाबलः ॥ २९ ॥
तत्र वैखानसा माषा बालखिल्या मरीचिपाः ॥ अजा बभूवुर्धूम्राश्च संगताः परमर्षयः ॥ ३० ॥

प्रोक्तममृतं स्यादयाचितं” इति मनुः ॥ १७ ॥ पुवाः
जलकुक्कुटाः । मण्डूका इत्यप्याहुः । वैडूर्यप्रस्तरं
वैडूर्यमयाः प्रस्तराः शिलाः यस्मिन् तं । “पाषाणप्र-
स्तरप्रावोपलाशमानः शिलादृषत्” इत्यमरः ॥ १८ ॥
तपसा जितलोकानां पुरुषाणां विमानानीत्यन्वयः ।
अभिसंपतन् मार्गवशात् प्राप्नुवन् । सशैलं नानापु-
ष्पफलैर्वृक्षैरनुकीर्णमित्यारभ्य सागरतेजसा स्निग्धमि-
त्यन्तविशेषणविशिष्टं सागरानूपमवलोकयन् पाण्डुर-
त्वादिविशेषणविशिष्टानि तपसाजितलोकानांविमाना-
न्यभिसंपतन् गन्धर्वाप्सरसो ददर्शेत्यन्वयः ॥ १९—
२० ॥ निर्यासरसमूलानामित्यादिसार्धश्लोकषट्के-
कान्वयं । निर्यासरसमूलानां हिङ्गुरूपनिर्यासरसयु-
क्तमूलानां मूलाख्यौषधीविशेषाणां । मूलाख्यौषधीमू-
लाद्धिङ्गुरूपनिर्यासा उत्पद्यन्त इति प्रसिद्धिः । वनानि
अकृत्रिमाणि । उपवनानि कृत्रिमाणि । तत्कोलानां
गन्धद्रव्याणां । जात्यानां जातिभवानां । फलानां

जातिफलानामित्यर्थः । सुगन्धिनां उपवनानीत्यन्वयः ।
गुल्मानि स्तम्बान् । मरिचस्य मरीचस्य । समूहानीति
नपुंसकत्वमार्षं । शुष्यमाणानि चिरसङ्गतत्वेनानार्द्रा-
णीत्यर्थः । तीरतः तीरे । शैलानीति नपुंसकत्वमार्षं ।
तथा प्रस्रवदृशब्दयोः । प्रस्तरं समूहं । निचयं
समूहं । प्रस्रवाणि प्रस्रवणानि निर्झरानित्यर्थः ।
गाढानि निविडानि । एवं बहुधा सागरानूपवर्णनं
पुनर्बहुदूरमार्गगमनप्रयासेनमारीचोपदेशानिवर्त्याध्य-
वसायविशेषं व्यञ्जयितुं ॥ २१—२६ ॥ यस्य वाह-
नप्रभावोप्यपरिच्छेद्यस्तेन रामेण विरुणद्धि रावणो
मूढ इति परिहसन्नाह—तत्रापश्यदित्यादिना । ताः
प्रसिद्धाः ॥ २७ ॥ गरुडः महाकायं महाप्रमाणं ।
हस्तिनं गजं । कच्छपं चादाय यस्य शाखामाजगामे-
त्यन्वयः ॥ २८ ॥ भारेण बभञ्ज नतु यत्नेनेत्यर्थः ।
महागजकच्छपवहनात् भारेण शाखा भग्नाभूदित्यर्थः
॥ २९ ॥ तत्र शाखाया अधःप्रदेशे ये सङ्गताः मरी-

प्राप्तमनोरथैः पराजितमन्मथैर्वा ॥ १५ ॥ ति० सागरतेजसा सागरोर्मिवैभवेन । स्निग्धं सान्द्रंशीतलं ॥ १८ ॥ स० शोभन-
श्चासौगन्धश्च सस्तिथेषांतेषां ॥ २२ ॥ ति० शैलानि शिलासमूहान् ॥ २४ ॥ ति० समं समभूतलदेशं ॥ २६ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. प्रसादितं. २ च. छ. ज. व. दिव्यं. ड. झ. ट. स्निग्धंसान्द्रं. ३ क. घुष्टानि. ४ च. छ. ज.
अ. ट. अंकोलानां च. ५ च. छ. ज. व. पलाशानां. ६ ख. मलयस्य च. ७ ड. झ. ट. शैलानिप्रवरांश्चैवप्रवालनिचयांस्तथा.
८ च. प्रकरं. ९ ड. ट. शङ्खाणि. १० ड. झ. ट. तथैव च. घ. सहस्रशः. ११ च—झ. प्रसन्नान्यद्भुतानि च. १२ क. ख.
ग. ड—ट. रत्नैरावृतानि च. १३ ड. झ. ट. नगराणिविलोकयन्. १४ झ. अनूपे. १५ ड—ट. न्यग्रोधं मुनिभिः. १६ क. ख.
ड. च. झ. ज. ट. बभञ्जाथ.

तेषां दयार्थं गरुडस्तर्षा शाखां शतयोजनाम् ॥ जंगामादाय वेगेन तौ चोभौ गजकच्छपौ ॥
 एकपादेन धर्मात्मा भक्षयित्वा तदामिषम् ॥ ३१ ॥
 निषादविषयं हत्वा शाखया पतंगोत्तमः ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे मोक्षयित्वा महामुनीन् ॥
 [शाखानिपातभीतांश्च शाखां चोत्सृज्य सर्ववित् ॥ ३२ ॥]
 स तेनैव प्रहर्षेण द्विगुणीकृतविक्रमः ॥ अमृतानयनार्थं वै चकार मतिमान्मतिम् ॥ ३३ ॥
 अयोजालानि निर्मथ्य भित्त्वा रत्नमयं गृहम् ॥ महेन्द्रभवनाद्गुप्तमाजहारामृतं ततः ॥ ३४ ॥
 तं महर्षिगणैर्जुष्टं सुपर्णकृतलक्षणम् ॥ नाम्ना सुभद्रं न्यग्रोधं ददर्श धनदानुजः ॥ ३५ ॥
 तं तु गत्वा परं पारं समुद्रस्य नदीपतेः ॥ ददर्शाश्रममेकान्ते रम्ये पुण्ये वनान्तरे ॥ ३६ ॥
 तत्र कृष्णाजिनधरं जटावलकलधारिणम् ॥ ददर्श नियताहारं मारीचं नाम राक्षसम् ॥ ३७ ॥
 स रावणः समागम्य विधिवत्तेन रक्षसा ॥ मारीचेनार्चितो राजा सर्वकामैरमानुषैः ॥ ३८ ॥
 तं स्वयं पूजयित्वा तु भोजनेनोदकेन च ॥ अर्थोपहितया वाचा मारीचो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३९ ॥
 कञ्चित्सुकुशलं राजल्लङ्कायां राक्षसेश्वर ॥ केनैतेन पुनस्त्वं वै तूर्णमेवमिहागतः ॥ ४० ॥
 एवमुक्तो महातेजा मारीचेन स रावणः ॥ तं तु पश्चादिदं वाक्यमब्रवीद्वाक्यकोविदः ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

चिपाः रविकिरणपानव्रताः । धूम्राः धूमपाः । तेषां
 दयार्थं शाखापातेन पीडा माभूदिति तदनुग्रहार्थमि-
 त्यर्थः । एकपादेन आदाय अवष्टभ्येत्यर्थः । भक्षयित्वा
 आकाश एवेति शेषः । आमिषं गजकच्छपरूपं
 मांसं ॥ ३०—३१ ॥ निषादविषयं निषादग्रामं ।
 शाखया हत्वा तानपि भक्षयित्वा । महामुनीन् वै-
 खानसादीन् निषादविषयस्थब्राह्मणान्वा निषादैः पी-
 ड्यमानान्वा । तद्रक्षणार्थमेव तद्धननमिति भावः ।
 तादृशशाखारूपप्रहरणलाभेन तदैव मुनिबाधकनिषा-
 ददेशं सर्वं हत्वा शिष्टपालनाहुष्टनिग्रहाच्चातुलं प्रहर्षं
 लेभे इति भावः ॥ ३२ ॥ तेनैव भक्षणजन्येनेत्यर्थः
 ॥ ३३ ॥ अयोजालानि अयोनिर्मितजालकानि । नि-

र्मथ्य ध्वंसयित्वा । तदन्तर्वर्तिरत्नमयं गृहं भित्त्वा
 ततः तदन्तरे गुप्तममृतं महेन्द्रभवनादाजहार ॥ ३४ ॥
 सुपर्णकृतलक्षणं सुपर्णेन गरुडेन कृतं भग्नैकशाखत्वं
 रूपं लक्षणं चिह्नं यस्य ॥ ३५—३६ ॥ कृष्णाजिने-
 त्यादिना रामभक्ततया जनितवैराग्यचिह्नोक्तिः ॥ ३७ ॥
 समागम्य मारीचं प्राप्य सर्वकामैः सर्वभोग्यवस्तुभिः ।
 अर्चितो बभूव ॥ ३८—३९ ॥ एवं तूर्णं एकाकितया
 शीघ्रं ॥ ४० ॥ इदं उत्तरसर्गे वक्ष्यमाणं ॥ ४१ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने पञ्चत्रिंशः
 सर्गः ॥ ३५ ॥

सर्गो अयोजालानि अयश्चलनिर्मितानिजालानि रत्नमयगेहोपरिपक्षिराजप्रवेशपरिहारायवद्धानि निर्मथ्य ॥ ३४ ॥
 इतिपञ्चत्रिंशसर्गः ॥ ३५ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. भग्नमादाय. २ क. पतगाधिपः. ३ ख. तदामुनीन्. ४ इदमर्थं ख. पाठेदृश्यते. ५ ड. झ.
 ट. सतुतेन. ६ ग. झ. गमनेमति. ७ ग. अयोजालंतु. क. अयोजालंविनिर्मथ्य. ८ ड. छ—ट. रत्नगृहंवरं. ख. रत्नगृहं
 महत्. ९ क. ग. ड—ट. पुण्येरम्ये. १० ड—ट. जटामण्डल. ११ ख. रावणस्सहसागम्य. घ. रावणस्तं. १२ ड. झ. ट.
 पूजयित्वाच. १३ क. ग. भोजनेनासनेनच. १४ घ. बुद्ध्या. १५ ड. झ. ट. कञ्चित्सुकुशलं. घ. कञ्चित्सुकुशली. १६ न.
 छ. ज. केनैवचार्थजातेन. ख. केनचैवार्थजातेन. १७ ख. चं. छ. ज. तूर्णमेवत्वमागतः. ड. झ. ज. ट. तूर्णमेवइहागतः.
 १८ क. ग. ड—ट. ततःपश्चात्.

षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

रावणेनमारीचंप्रतिपुनर्जनस्थानवृत्तान्तकथनपूर्वकंस्वचिकीर्षितसीतापहरणेसाहाय्यप्रकारनिवेदनेनतत्करणप्रार्थना ॥ १ ॥
रामवार्ताश्रवणमात्रेणव्रत्तविषण्णचेतसामारीचेनरावणाद्यहितोपदेशसमुद्यमः ॥ २ ॥

मारीच श्रूयतां तात वचनं मम भाषतः ॥ आर्तोस्मि मम चार्तस्य भवान्हि परमा गतिः ॥ १ ॥
जानीषे त्वं जनस्थाने यथा आता खरो मम ॥ दूषणश्च महाबाहुः स्वसा शूर्पणखा च मे ॥ २ ॥
त्रिशिराश्च मेहातेजा राक्षसः पिशिताशनः ॥ अन्ये च बहवः शूरा लब्धलक्षा निशाचराः ॥ ३ ॥
वसन्ति मन्त्रियोगेन नित्यवासं च राक्षसाः ॥ बाधमाना महारण्ये मुनीन्वै धर्मचारिणः ॥ ४ ॥
चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ शूराणां लब्धलक्षाणां खरचितानुवर्तिनाम् ॥ ५ ॥
ते त्विदानीं जनस्थाने वसमाना महाबलाः ॥ संगताः परमायत्ता रामेण सह संयुगे ॥
नानाग्रंहरणोपेताः खरप्रमुखराक्षसाः ॥ ६ ॥
तेन संजातरोषेण रामेण रणमूर्धनि ॥ अनुक्त्वा परुषं किञ्चिच्छरैर्व्यापारितं धनुः ॥ ७ ॥
चतुर्दश सहस्राणि रक्षसामुग्रतेजसाम् ॥ निहतानि शरैस्तीक्ष्णैर्मानुषेण पदातिना ॥ ८ ॥
खरश्च निहतः संख्ये दूषणश्च निपातितः ॥ हतश्च त्रिशिराश्चापि निर्भया दण्डकाः कृताः ॥ ९ ॥
पित्रा निरस्तः क्रुद्धेन सभार्यः क्षीणजीवितः ॥ स हन्ता तस्य सैन्यस्य रामः क्षत्रियपांसनः ॥ १० ॥
दुःशीलः कर्कशस्तीक्ष्णो मूर्खो लुब्धोऽजितेन्द्रियः ॥ त्यक्तधर्मो ह्यधर्मात्मा भूतानामहिते रतः ॥ ११ ॥

महासमरमध्येपि गाम्भीर्यं यस्य निश्चलम् । तमहं
शिरसा वन्दे जानकीप्राणवल्लभम् ॥ भाषतः भाषमा-
णस्य ॥ १ ॥ कर्तव्यं वक्ष्यन्पूर्ववृत्तं स्मारयति—
जानीष इत्यादिना । अनुवर्तिनामित्यन्तमेकं वाक्यं ।
खरादयश्चतुर्दशसहस्रराक्षसान्ताः जनस्थाने नित्यवासं
यथा तथा वसन्तीति जानीष इत्यन्वयः । रतिवास-
मिति पाठे रत्या ग्रीत्या वासो यस्मिन्कर्मणि तत्तथा

॥ २—५ ॥ वसमानाः ताच्छील्ये शानच् । संयुगे
रामेण सह संगताः रामेण सह युद्धमकुर्वन्नित्यर्थः ।
परं अत्यन्तं । आयत्ताः सन्नद्धाः । प्रहरणं आयुधं ॥ ६ ॥
अनुक्त्वा परुषं किञ्चिदित्यनेन गाम्भीर्यं विवक्ष्यते ।
व्यापारितं संधानमोक्षणव्यापारविशिष्टं कृतं ॥ ७—८ ॥
संख्ये युद्धे । “युद्धमायोधनं इत्यारभ्य मृधमास्कन्दनं
संख्यं” इत्यमरः ॥ ९—१० ॥ कर्कशः कठिनहृदयः

ति० तातेत्युपलालने ॥ १ ॥ ति० जानीषइति आत्रादयो मन्त्रियोगाज्जनस्थानंप्राप्यवसन्तीति त्वंजानीषेकिलेत्यन्वयः ॥ २ ॥
ती० लब्धलक्षाः लब्धावसराः । प्राप्तयुद्धोत्साहाइतियावत् ॥ ३ ॥ ति० अथतत्रस्थित्वाक्रियमाणंवृत्तं जानीषेइत्याह—अधि-
वासंचेति । मुनीन्बाधमानाः बाधहेतवे । हेतौ शानच् । अधिवासंचकुर्वन्ति । मन्त्रियोगादितिशेषः । कतक० । अधिवासः
उपद्रवः ॥ ४ ॥ स० वसमानाः । आर्षेऽशानच् । व समानाइतिपदद्वयंवा । ममसमानाः सदृशाः मानेन मत्कृतमानेन सहितावा
॥ ६ ॥ ती० वस्तुतस्तु क्रुद्धेनपित्रानिरस्तः निष्कासितः किं । किंतु कैकेयीवरदानमोहितेनपित्राप्रार्थितस्सन्वनमागतः । सभार्यः
सभायामार्यः सभ्यः । क्षीणजीवितः किं । किंतु तस्यखरस्यसैन्यस्यसंहर्ता । कुतः क्षत्रियपांसनः क्षत्रियान्पातीतिक्षत्रियपः । सचासा-
वंसनश्च शत्रुनाशकः अंससमाघातइतिधातुः । अतएव अशीलः किंतुसदृक्तः । तथापि कर्कशः कठिनः । शत्रुविषयइतिशेषः ।
तीक्ष्णः कार्येष्वनलसः । अतएव अमूर्खः अलुब्धः । जितेन्द्रियइतिच्छेदः । त्यक्तधर्मः त्यक्ताः विरुद्धाः धर्माद्येनेति मध्यमपदलो-
पिसमासः । अतएवाधर्मात्मा किंतु धार्मिकएव । अतएव भूतानामहिते अरतः सर्वभूतदयापरइत्यर्थः ॥ १०—११ ॥

[पा०] १ ग. वत्स. २ क—ड. झ. व. ट. जनस्थानं. ३ क—ट. आतायत्र. ४ ड.—ट. महाबाहुराक्षसः. ५ ग.
महाबलाः. ६ ग. ड. झ. व. ट. अधिवासंच. ख. तन्निवासंच. क. च. कृतवासाश्च. घ. निवासंचैव. छ. ज. रतिवासाश्च.
७ ड. झ. ट. मुनीन्वे. क. ग. मुनींस्तान्धर्म. ८ ख. वर्तमानाः. ९ ख. संयताः. १० ड. झ. ट. शत्रुप्रहरणाः. ११ ख.
रक्षसांभीमकर्मणां. १२ क. ग. ड—ज. ट. शरैर्दासैः. १३ ग. महाबलः. १४ च. छ. ज. व. हत्वात्रिशिरसंचैव. क. ख.
ग. ड. झ. ट. हत्वात्रिशिरसंचापि. १५ क. ड—ट. अशीलः. १६ ख. घ. त्यक्त्वाधर्ममधर्मात्मा. ड. झ. ट. त्यक्तधर्मा
लधर्मात्मा. क. च. छ. ज. व. त्यक्तधर्मस्त्वधर्मात्मा.

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. मास्थाय. २ ड—ट. नासापहारेणभगिनी. ३ ड. झ. ट. अस्थ. ४ क. यिष्याम्यतिक्रम्य. ५ ट. सह. ६ ड. ट. सुरान्सर्वात्राहमत्रानुचिन्तये. झ. सुरान्सर्वात्राहमत्राभिचिन्तये. ख. सुरान्सर्वान्समग्रान्. ७ ख. दर्पचयुद्धेच. ८ झ. ज. ट. उपायतो. ९ घ. ड. ज. ट. महाशरः. १० ड. झ. ज. ट. महामाया. ख. सर्वेशास्त्रविशारदः. ११ च. छ. ज. ज. त्सकाशं. १२ क. त्वाहि. १३ च. छ. ज. ज. दृष्टासीताच. १४ क. निराबाधं. घ. निरायासो. ग. निरापायो. १५ ड. झ. ट. विस्रब्धं. १६ क. तस्माद्राम. १७ च. छ. ज. ज. सराक्षसस्तत्र. क. ख. सरावणंतत्र. १८ ज. स्वस्तमुवाच.

सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

मारीचेनरावणंप्रतिसीतारामयोःप्रभावातिशयानुवर्णनपूर्वकंसीताहरणस्यस्वमरणकारणत्वोक्त्याततोनिवृत्तिरूपहितो-
पदेशः ॥ १ ॥

तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्य वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ प्रत्युवाच महाप्राज्ञो मारीचो राक्षसेश्वरम् ॥ १ ॥
सुलभाः पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः ॥ अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ २ ॥
न नूनं बुध्यसे रामं महावीर्यं गुणोन्नतम् ॥ अयुक्तचारश्चपलो महेन्द्रवरुणोपमम् ॥ ३ ॥
अपि स्वस्ति भवेत्तात सर्वेषां भुवि रक्षसाम् ॥ अपि रामो न संकुद्वः कुर्याल्लोकमराक्षसम् ॥ ४ ॥
अपि ते जीवितान्ताय नोत्पन्ना जनकात्मजा ॥ अपि सीतानिमित्तं च न भवेद्व्यसनं मेम ॥ ५ ॥
अपि त्वामीश्वरं प्राप्य कामवृत्तं निरङ्कुशम् ॥ न विनश्येत्पुरी लङ्का त्वया सह सराक्षसा ॥ ६ ॥
त्वद्विधः कामवृत्तो हि दुःशीलः पापमन्त्रितः ॥ आत्मानं स्वजनं राष्ट्रं स राजा हन्ति दुर्मतिः ॥ ७ ॥
न च पित्रा परित्यक्तो नामर्यादः कथंचन ॥ न लुब्धो न च दुःशीलो न च क्षत्रियपांसनः ॥ ८ ॥
न च धर्मगुणैर्हीनः कौसल्यानन्दिवर्धनः ॥ न तीक्ष्णो न च भूतानां सर्वेषामहिते रतः ॥ ९ ॥

रामपराक्रमज्ञइति । पूर्वं दण्डकारण्ये यो रामपराक्रम
आसीत् तज्ज्ञ इत्यर्थः । तस्मै रावणाय । हितं अन-
पायं । “हितयोगे च” इति वार्तिकेन चतुर्थी ॥ २४ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने षट्त्रिंशः
सर्गः ॥ ३६ ॥

सीतापतित्वसंभूतमप्रमेयं वहन्महः । समस्तापाय-
रहितो रामो जयतु मे धनम् ॥ तच्छ्रुत्वेत्यादि ॥ १ ॥
सततं आपत्प्राप्तावपि । प्रियवादिनः स्वामिहिताहित-
विमर्शमुपेक्ष्य केवलं स्वप्रयोजनाय यथेच्छावाद्दशीलाः ।
पुरुषाः सुलभाः । राज्ञः अप्रियस्य तु अप्रियस्यापि
तत्काले श्रवणकटुतया प्रतीयमानस्यापि । कालान्तरे
पथ्यस्य हितस्य शुभोदकस्येत्यर्थः । वचनस्य वक्ता
भृत्यः तथाविधवचनस्य श्रोता च पथ्यभक्षणवन्ममेदं
हितमिति ग्रहीता राजा च दुर्लभः । अतो मयोच्य-

मानमप्रियमिवस्थितमपि परमहितमिति गृहाणेति
भावः ॥ २ ॥ पथ्यवचनमेवाह—ननूनमित्यादिना ।
अयुक्तचारः अनियोजितचारः । चपलतया अयुक्त-
चारत्वाद्वा तद्वीर्यं सम्यङ् जानासीत्यर्थः ॥ ३ ॥ अ-
द्यैव निर्गत्यपुनरागमनाञ्चूनं नमे वचनं श्रोष्यतीतिनि-
श्चित्य रावणचापलेन संभाविताननर्थानाह—अपी-
त्यादिना । अपिः संभावनायां । काकुस्वरो द्रष्टव्यः ।
एवमुत्तरवाक्येष्वपि स्वरपर्यवसानेनार्थपरिच्छेदः का-
र्यः । रक्षसां सजातीयानां । स्वस्ति भवेदपि । आर्षी
षष्ठी । अकार्यनिवृत्त्यर्थं तातेति संबोधनं ॥ ४—५ ॥
ईश्वरं स्वामिनं । कामवृत्तं यथेच्छव्यापारं । निरङ्कुशं
अमर्यादं ॥ ६ ॥ य इत्यध्याहार्यं । पापं दुष्टं मन्त्रितं
विचारो यस्य सः ॥ ७ ॥ पित्रा निरस्त इत्यादिनापूर्वं
रावणोक्तदूषणानि परिहरति—न चेत्यादिना ॥ ८ ॥
कौसल्यानन्दिवर्धन इति । आनन्दिरानन्दः “सर्व-

स० अप्रियस्य तत्कालंतथाऽवभासमानस्य वचसःत्रिकटुकादेश्व वक्तेव भोक्तापिदुर्लभः । ति० भोक्ताअहितवत्प्रतिभास-
मानमपीदंपथ्यमेवेतिग्रहीता राजाविवेकीदुर्लभः ॥ २ ॥ स० सर्वेषारक्षसांस्वस्तीतिषष्ठा नस्वस्तिभवतिरक्षोभ्यइत्यभिप्रेति ॥ ४ ॥

स० निरङ्कुशंगजमिवविद्यमानं निरङ्कुशं निषेधकबुद्धिमत्पुरुषशून्यं ॥ ६ ॥ ति० तैक्ष्ण्याभावेहेतुः सर्वभूतहितेरतत्वं

[पा०] १ ड.—ट. महातेजाः. २ घ. ड.—ट. अप्रियस्यच. ३ ड. झ. भोक्ताच. ४ च—ज. वीर्यगुणोन्नतं. ख. घ.
वीर्यगुणान्वितं. ५ ड.—ट. सर्वेषामपि. क. सर्वेषारक्षसांभुवि. ६ ग. ड. झ. ट. लोकमराक्षसान्. ७ च. छ. ज. ज.
निमित्तं. ८ क. ग. ड.—ट. महत्. ९ क. ख. च. छ. ज. यन्त्रितः. १० क. ख. घ. च. छ. ज. न. नस. ११ क.
घ.—ट. नन्दवर्धनः. १२ क. ख. ग. ड.—झ. ट. नचतीक्ष्णोहिभूतानां. १३ ड. झ. ट. सर्वभूतहिते. क. ख. ग. च. छ.
ज. सर्वेषांचहिते.

वञ्चितं पितरं दृष्ट्वा कैकेय्या सत्यवादिनम् ॥ करिष्यामीति धर्मात्मा तात प्रव्रजितो वनम् ॥ १० ॥
 कैकेय्याः प्रियकामार्थं पितुर्दशरथस्य च ॥ हित्वा राज्यं च भोगांश्च प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ ११ ॥
 न रामः कर्कशस्तात नाविद्वान्नाजितेन्द्रियः ॥ अनृतं दुःश्रुतं चैव नैव त्वं वक्तुमर्हसि ॥ १२ ॥
 रामो विग्रहवान्धर्मः साधुः सत्यपराक्रमः ॥ राजा सर्वस्य लोकस्य देवानां मघवानिव ॥ १३ ॥
 कथं त्वं तस्य वैदेहीं रक्षितां स्वेन तेजसा ॥ ईच्छसि प्रसभं हर्तुं प्रभामिव विवस्वतः ॥ १४ ॥
 शरार्चिषमनाधृष्यं चापखड्गेन्धनं रणे ॥ रामाग्निं सहसा दीप्तं न प्रवेष्टुं त्वमर्हसि ॥ १५ ॥
 धनुर्व्यादितदीप्तास्यं शरार्चिषममर्षणम् ॥ चापपाशधरं वीरं शत्रुसैन्यप्रहारिणम् ॥ १६ ॥
 राज्यं सुखं च संत्यज्य जीवितं चेष्टमात्मनः ॥ नात्यासादयितुं तात रामान्तर्कमिहार्हसि ॥ १७ ॥
 अप्रमेयं हि तत्तेजो यस्य सा जनकात्मजा ॥ न त्वं समर्थस्तां हर्तुं रामचापाश्रयां वने ॥ १८ ॥
 तस्य सा नरसिंहस्य सिंहोरस्कस्य भामिनी ॥ प्राणेभ्योऽपि प्रियतरा भार्या नित्यमनुव्रता ॥ १९ ॥
 न सा धर्षयितुं शक्या मैथिल्योजस्विनः प्रिया ॥ दीप्तस्येव हुताशस्य शिखा सीता सुमध्यमा ॥ २० ॥
 किमुद्यममिमं व्यर्थं कृत्वा ते राक्षसाधिप ॥ दृष्ट्वैच्छेत्त्वं रणे तेन तदन्तं तव जीवितम् ॥ २१ ॥
 जीवितं च सुखं चैव राज्यं चैव सुदुर्लभम् ॥ यदीच्छसि चिरं भोक्तुं मा कृथा रामविप्रियम् ॥ २२ ॥

धातुभ्य इन्” इति इन् ॥ ९ ॥ कैकेय्या वञ्चितं पितरं दृष्ट्वा तं सत्यवादिनं करिष्यामीति स्वयं प्रव्रजितः गतः । तातेति सान्त्वोक्तिः ॥ १० ॥ वनगमने हेत्वन्तरमाह—कैकेय्या इति । प्रियस्य कामः कामना स एवार्थो यस्मिन्कर्मणि ॥ ११ ॥ अनृतं असत्यं । दुःश्रुतं वैपरीत्येन श्रुतं च । त्वं वक्तुं नार्हसीत्यन्वयः ॥ १२ ॥ रामः विग्रहवान् मूर्तो धर्म एव । तत्रदोषसंभावनाकथंचिदपिनकार्येतिभावः । यथा वासवो देवानां नायकस्तथा रामः सर्वेषां लोकानां नायक इत्यर्थः ॥ १३ ॥ स्वेन तेजसा पातित्रयवैभवेन । प्रसभं बलात्कृत्य ॥ १४ ॥ शरार्चिषमिति शरपदं खड्गधाराया अप्युपलक्षणं । चापखड्गेन्धनमिति रूपणात् । सहसा

साहसेन ॥ १५ ॥ धनुरित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । धनुरेव व्यादितदीप्तास्यं । व्यादितं विवृतं । अत्यासादयितुं अत्यन्तमासन्नो भवितुं ॥ १६—१७ ॥ जनकात्मजा यस्य यत्संबन्धिनी । तत्तेजः तस्य तेजः । अप्रमेयं अपरिच्छेद्यं । “श्रद्धया देवो देवत्वमश्नुते” इत्युक्तरीत्या सीतासंबन्धेन रामस्यातिशय उक्तः । वने सावधानतयारक्षणीयप्रदेशे । रामचापाश्रयामिति रामवैभवोक्तिः । उभयथापि न हर्तुं शक्येत्यर्थः । जनकात्मजेति कुलप्रभावादपि न हर्तुं शक्येत्यर्थः ॥ १८—२० ॥ व्यर्थमिममुद्यमं उद्योगं । कृत्वा ते किं किं फलं प्राप्तव्यमित्यर्थः । तदन्तं दर्शनान्तं ॥ २१ ॥ न केवलं जीवितं सुखादिकं च दुर्लभमित्याह—जीवितं

॥ ९ ॥ ति० अनृतंश्रुतंचैव अनृतप्रसंगमपिनजानाति । तेन तत्कथनंदूरापास्तमित्यर्थः । एवंवक्तुं रामंदुर्गुणंवक्तुं ॥ १२ ॥ ति० अप्रमेयं हिततेजइत्यनेनावाक्यनसगोचरत्वं ध्वनितं । यस्यसेत्यनेन तस्याअपितत्त्वं सूचितं ॥ १८ ॥ ति० नरसिंहस्येत्यनेन हिरण्यकशिपुप्रभृतिहन्ताऽयमेवेति सूचितं । नित्यमनुव्रतेत्यनेन तस्यास्तच्छक्तित्वं सूचितं ॥ १९ ॥ शि० तदन्तं तेन रणे रामदर्शनेन अन्तोविध्वंसोयस्यतत् । उपजीवितं स्वजीवनं । विद्धीतिशेषः ॥ २१ ॥ इतिसप्तत्रिंशत्सर्गः ॥ ३७ ॥

[पा०] १ क-ट. ततः. २ क.-घ. छ. ज. ज. ट. प्रव्रजितो. ३ क. ख. घ. भोगंच. ४ ख. रामोनकर्कशः. ५ ख. घ. ड. झ. ट. नश्रुतं. च. छ. ज. दुष्कृतं. ६ ख. ड. झ. ज. ट. नैवंत्वंवक्तुमर्हसि. ७ क. ख. ग. च. छ. ज. ज. धर्मोविग्रहवान्नामः. ८ ग. रणे. ९ क. ख. ग. ड.—ट. देवानामिववासवः. १० क. ड.—झ. ट. कथंतु. ख. ग. ज. कथंतु. ११ ड. झ. ट. ईच्छसे. १२ ख. खड्गधरं. १३ ग. शरजिह्वं. १४ ख. ममर्षिणं. १५ ड. झ. ट. चापवाणधरंतीक्ष्णं. च. छ. ज. ज. खड्गचापधरं. क. खड्गपाशधरं. १६ क. घ. सैन्यापहारिणं. ड.—ट. सेनापहारिणं. १७ ख. तंतु. १८ घ. मथार्हसि. १९ क. ख. घ. पादाश्रयां. २० ड. झ. ट. तस्यैव. २१ ख. ग. च. छ. ज. ज. मैथिलीजनकात्मजा. २२ ड.—ट. मुद्यमं व्यर्थमिमं. २३ क. च. छ. ज. ज. दृष्ट्वैच्छेत्. २४ ड. झ. ट. तदन्तमुपजीवितं. ख. तदन्तंजीवितंतव. २५ क. सुखं.

सं सर्वैः सचिवैः सार्धं विभीषणपुरोगमैः ॥ मन्त्रयित्वा तु धर्मिष्ठैः कृत्वा निश्चयमात्मनः ॥ २३ ॥
दोषाणां च गुणानां च संप्रधार्य बलाबलम् ॥ आत्मनश्च बलं ज्ञात्वा राघवस्य च तत्त्वतः ॥
हिताहितं विनिश्चित्य क्षमं त्वं कर्तुमर्हसि ॥ २४ ॥

अहं तु मन्ये तव न क्षमं रणे समागमं कोसलराजसूनुना ॥

इदं हि भूयः शृणु वाक्यमुत्तमं क्षमं च युक्तं च निशाचरेश्वर ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

मारीचेनरावणंप्रतियज्ञभङ्गादिरूपस्वकृतपीडामसहमानेनविश्वामित्रेणयज्ञरक्षणायस्वाश्रमंप्रतिरामानयनादिवृत्तान्तनिवे-
दनपूर्वकरामेणैकशरेणसुदूरतरसागराम्भसिस्वस्यप्रक्षेपादिनिवेदनम् ॥ १ ॥ तथासीताहरणस्यैहिकपारत्रिकमहानर्थहेतुत्वो-
क्त्याततोनिवर्तनोपदेशः ॥ २ ॥

कदाचिदप्यहं वीर्यात्पर्यटन्पृथिवीमिमाम् ॥ बलं नागसहस्रस्य धारयन्पर्वतोपमः ॥ १ ॥

नीलजीभूतसंकाशस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः ॥ भयं लोकस्य जनयन्किरीटी परिघायुधः ॥

व्यचरं दण्डकारण्ये ऋषिमांसानि भक्षयन् ॥ २ ॥

विश्वामित्रोऽथ धर्मात्मा मद्वित्रस्तो महामुनिः ॥ स्वयं गत्वा दशरथं नरेन्द्रमिदमब्रवीत् ॥ ३ ॥

अद्य रक्षतु मां रामः पर्वकाले समाहितः ॥ मारीचान्मे भयं घोरं समुत्पन्नं नरेश्वर ॥ ४ ॥

इत्येवमुक्तो धर्मात्मा राजा दशरथस्तदा ॥ प्रत्युवाच महाभागं विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ ५ ॥

बालो द्वादशवर्षोऽयमकृतास्त्रश्च राघवः ॥ कामं तु मम यत्सैन्यं मया सह गमिष्यति ॥ ६ ॥

बलेन चतुरङ्गेण स्वयमेत्य निशाचरान् ॥ वधिष्यामि मुनिश्रेष्ठ शत्रून्ते मनसेप्सितान् ॥ ७ ॥

चेति ॥ २२ ॥ स इत्यादि सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं । सत्वमित्यन्वयः । क्षमं साधु ॥ २३—२४ ॥ अधुना स्वबुद्धिं दर्शयति—अहं त्विति । युक्तं युक्तिसहितं ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
णभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

महाप्रीत्या परिस्फुरतु सर्वतः ॥ तद्गुणजातं नयुक्त्याक-
ल्पयित्वोच्यते किंनुभवसिद्धमित्याह—कदाचिदि-
त्यादिना । सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं । अहंव्यचरमित्य-
न्वयः । नागो गजः । भयजनने हेतुमाह—नीलेत्या-
दिना ॥ १—२ ॥ मदिति पञ्चमी ॥ ३ ॥ पर्वकाले
यज्ञसुत्याकाले ॥ ४—५ ॥ द्वादशवर्षः द्वादशवर्षव-
यस्कः । केचित्तु इदं रावणविभीषयोक्तं वस्तुत ऊन-
षोडशवर्ष इत्युक्तमित्युचुः । कामं भृशं । यत्सैन्यं

आबाल्यसिद्धसहजशौर्यादिगुणशेवधिः । रघुनाथो

ति० पञ्चदशवर्षोऽपि तथादशरथेनानूदितोप्यत्यन्तबाल्यद्योतनायातिबालेनापीदृशं कृतं किमधुनावाच्यमिति रावणस्यात्यन्तभयाय
मारीचेन तथा दशरथेनोक्तइत्यूनद्वादशवर्षइत्युक्तं । ऊनषोडशवर्षोऽयमितिपाठान्तरं । स० ऊनषोडशवर्षइत्येवपाठः । शि० ऊनद्वा-
दशवर्षः किञ्चिन्मासोनषोडशवर्षिकइत्यर्थः । अयमर्थः द्वौचद्वौचद्वौचेत्येकशेषेणलब्धः । अत्रबीजंतु बालकाण्डघटकीभूतोनषोडश-

[पा०] १ व. छ. ज. न. सर्वैश्च. २ क. ग. ड. झ. न. ट. पुरस्कृतैः. ३ क. ख. ग. च. छ. ज. न. धर्मिष्ठं. ४ घ.
कार्यविनिश्चयं. ५ क. च—ट. हितंहितव. ड. हिताहितं. ६ ग. समागतं. ७ क. ग. ड—ट. निशाचराधिप. ८ क. ग.
ड—झ. ट. दण्डकारण्यं. ९ ख. ग. विश्वामित्रोपि. १० ग. ड. झ. ट. अयं. ११ ड. झ. ट. ऊनद्वादश. १२ ड. झ. ट.
तत्सैन्यं. १३ ड—ट. निशाचरं. १४ ड—ट. शत्रुतवयथेप्सितं.

इत्येवमुक्तः स मुनी राजानमिदमब्रवीत् ॥ रामान्नान्यद्वलं लोके पर्याप्तं तस्य रक्षसः ॥ ८ ॥
 देवतानामपि भवान्समरेष्वभिपालकः ॥ आसीत्तव कृतं कर्म त्रिलोके विदितं नृप ॥ ९ ॥
 काममस्तु महत्सैन्यं तिष्ठत्वह परंतप ॥ १० ॥
 बालोप्येष महातेजाः समर्थस्तस्य निग्रहे ॥ गमिष्ये राममादाय स्वस्ति तेस्तु परंतप ॥ ११ ॥
 एवमुक्त्वा तु स मुनिस्तमादाय नृपात्मजम् ॥ जगाम परमप्रीतो विश्वामित्रः स्वमाश्रमम् ॥ १२ ॥
 तं तदा दण्डकारण्ये यज्ञमुद्दिश्य दीक्षितम् ॥ बभूवोपस्थितो रामश्चित्रं विस्फारयन्धनुः ॥ १३ ॥
 अजातव्यञ्जनः श्रीमान्पद्मपत्रनिभेक्षणः ॥ एकवस्त्रधरो धन्वी शिखी कनकमालया ॥ १४ ॥
 शोभयन्दण्डकारण्यं दीप्तेन स्वेन तेजसा ॥ अदृश्यत ततो रामो बालचन्द्र इवोदितः ॥ १५ ॥
 ततोऽहं मेघसंकाशस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः ॥ बली दत्तवरो दर्पादाजगाम तदाश्रमम् ॥ १६ ॥
 तेन दृष्टः प्रविष्टोऽहं सहसैवोद्यतायुधः ॥ मां तु दृष्ट्वा धनुः सज्यमसंभ्रान्तश्चकार सः ॥ १७ ॥
 अवजानन्नहं मोहाद्बालोऽयमिति राघवम् ॥ विश्वामित्रस्य तां वेदिमभ्यधावं कृतत्वरः ॥ १८ ॥
 तेन मुक्तस्ततो बाणः शितः शत्रुनिर्वहणः ॥ तेनाहं त्वाहतः क्षिप्तः समुद्रे शतयोजने ॥ १९ ॥
 नेच्छता तात मां हन्तुं तदा वीरेण रक्षितः ॥ रामस्य शरवेगेन निरस्तोऽहमचेतनः ॥ २० ॥
 पातितोऽहं तदा तेन गम्भीरे सागराम्भसि ॥ प्राप्य संज्ञां चिरात्तात लङ्कां प्रति गतः पुरीम् ॥ २१ ॥

तदित्यध्याहार्य ॥ ६—७ ॥ रामादन्यत् बलं सैन्यं तस्य न पर्याप्तं न समर्थं ॥ ८ ॥ दशरथस्य कोपो माभूदिति सान्त्वयति—देवतानामिति । तव कृतं त्वया कृतं कर्म । त्रिलोके लोकत्रये । आर्षत्वान्न डीप् । विदितं प्रसिद्धं । यद्यपि महत्सैन्यमप्यस्तु तथापि तत्सर्वमिह तिष्ठतु । प्रकृतकार्यासामर्थ्यादिति भावः ॥ ९—१२ ॥ रामः चित्रं धनुः विस्फारयन् नयन्सन् उपस्थितः रक्षणाय समीपं प्राप्तो बभूवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ अजातेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । अजातव्यञ्जनः अनुत्पन्नयौवनलक्षणः । एकवस्त्रधरः ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः

इत्यर्थः । शिखी कुलोचितशिखायुक्तः । ब्रीह्यादित्वादिनिः । कनकमालयेत्युपलक्षणे तृतीया ॥ १४ ॥ शोभयन् मयूरकण्ठच्छायया व्याप्तं कुर्वन्नित्यर्थः । उदितचन्द्रौपम्येन विरोधिनिरसनोद्युक्तत्वं गम्यते । शत्रोरपि विग्रहवर्णनमकर्षकतया ॥ १५ ॥ आजगामेत्युत्तमपुरुषः ॥ १६—१७ ॥ मोहात् अवजानन् तिरस्कुर्वन् ॥ १८ ॥ तेन रामेण । बाणो मुक्तः मयि क्षिप्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥ नेच्छता अनिच्छता । नशब्दस्य “ सुप्सुपा ” इति समासः । अनिच्छाहेतुर्न ज्ञायते स्वयं हन्तुं समर्थ एवेति भावः । अचेतनः

वर्षाभेदितिपथेनिरुषितं । अतएवाकृतार्थः अस्त्राभ्यासरहितोस्तीतिशेषः ॥ ६ ॥ ति० रामादन्यद्वलं तस्यरक्षसोनपर्याप्तं । अतः कामं तवबलं यदस्ति तदत्रैवतिष्ठतु । तदुपयोगाभावात् । अतएव बालोपियतस्तन्निग्रहसमर्थः अतोदेयएवेतिशेषः ॥ १०—११ ॥ तनि० श्रीमान् अनपायश्रीकः । पद्मपत्रनिभेक्षणः रविकरविकसितपुण्डरीकदलायतेक्षणः । धन्वी बाल्योचितप्रशस्तधनुः ॥ १४ ॥ तनि० शोभयन्निति । स्वेन खासाधारणेनतेजसा दण्डकारण्यंशोभयन्निति । मयूरप्रीवासदशस्वकान्त्या श्यामारुणकान्तिवर्धयन्नित्याचार्याः । तादृशतेजोवत्त्वेप्यनुद्गदायिलमाह—बालचन्द्रइति ॥ १५ ॥ ति० आजगामेत्युत्तमपुरुषः । अत्र पारोक्ष्यार्थकलिटा दैवपारवश्यादेवाहमागतो नतु तदागमनं ममप्रत्यक्षमितिध्वनयति । यद्वा बहुकालिकत्वेनविस्मृतत्वाद्वा तस्मारोपः । आर्षोवालिद् आश्रममन्तरं आश्रममध्यं । स० आजगामेति रामभयाद्ब्रूयासः ॥ १६ ॥ ति० नेच्छतेति । एतच्चरक्षणं केवलंकृपाजन्यमिति मारीचाशयः । भाविकार्यार्थमिति वस्तुतत्त्वं ॥ शि० अहंनिरस्तएव । “ सर्वैवाकथंसावधारणभवति ” इति

[पा०] १ ड. झ. ट. एवमुक्तस्तुमुनिः. २ क. ग. च. छ. ज. राजानं पुनरब्रवीत्. ३ क. ग—ट. त्रिलोकविदितं. ४ ड. झ. ट. काममस्ति. च. छ. ज. व. ममश्रीमान्पद्मपत्रनिभेक्षणः. ५ ख. रामो हेष. क. बालोप्ययं. ६ ड—ट. इत्येवमुक्त्वासमुनिः. ७ ड. झ. ट. तथा. ८ ख. रक्षितुं. ९ क. ग. घ. च. छ. ज. व. बभूवावस्थितो. १० च. छ. ज. व. रामः सज्यं. ११ ड—ट. श्रीमान्बालःश्यामःशुभेक्षणः. १२ क. ग. ड—ट. तदा. १३ ख. भूषणः. १४ च. छ. ज. दागतोस्मि. ड. झ. ट. दाजगामाश्रममन्तरं. ग. दाजगामापरश्रमं. १५ ड. झ. ट. श्वकारह. १६ ख. च. छ. ज. अवज्ञानादहं. १७ घ. मभ्यधावमतित्वरः. १८ च. छ. ज. व. स्वदा. १९ ख. ग. ड—ट. ताडितः. २० ड. झ. ट. निरस्तोभ्रान्तचेतनः.

एवमसि तदा मुक्तः सहायास्तु निपातिताः ॥ अकृतास्त्रेण बालेन रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ २२ ॥
 तन्मया वार्यमाणस्त्वं यदि रामेण विग्रहम् ॥ करिष्यस्यापदं घोरां क्षिप्रं प्राप्स्यसि रावण ॥ २३ ॥
 क्रीडारतिविधिज्ञानां समाजोत्सवशालिनाम् ॥ रक्षसां चैव सन्तापमनर्थं चाहरिष्यसि ॥ २४ ॥
 हर्म्यप्रासादसंवाधां नानारत्नविभूषिताम् ॥ द्रक्ष्यसि त्वं पुरीं लङ्कां विनष्टां मैथिलीकृते ॥ २५ ॥
 अकुर्वन्तोपि पापानि शुचयः पापसंश्रयात् ॥ परपापैर्विनश्यन्ति मत्स्या नागहृदे यथा ॥ २६ ॥
 दिव्यचन्दनदिग्धाङ्गान्दिव्याभरणभूषितान् ॥ द्रक्ष्यस्यभिहतान्भूमौ तव दोषात्तु राक्षसान् ॥ २७ ॥
 हृतदारान्सदारांश्च दश विद्रवतो दिशः ॥ हतशेषानंशरणान्द्रक्ष्यसि त्वं निशाचरान् ॥ २८ ॥
 शरजालपरिक्षिप्तमग्निज्वालासमावृताम् ॥ प्रदग्धभवनानां लङ्कां द्रक्ष्यसि त्वं न संशयः ॥ २९ ॥
 परदाराभिमर्शात्तु नान्यत्पापतरं महत् ॥ प्रमदानां सहस्राणि तव राजनपरिग्रहः ॥ ३० ॥
 भव स्वदारनिरतः स्वकुलं रक्ष राक्षस ॥ मानमृद्धिं च राज्यं च जीवितं चेष्टमात्मनः ॥ ३१ ॥

सीताहेतोः समग्राणि विद्रविष्यन्ति भीतवत् ॥ ३२ ॥

आत्मनश्च दशग्रीव पुरस्यान्तःपुरस्य च ॥ रक्षसां च विनाशाय मैथिलीमानयिष्यसि ॥

मा नाशय त्वं राज्यं च जीवितं चेष्टमात्मनः ॥ ३३ ॥]

कलत्राणि च सौम्यानि मित्रवर्गं तथैव च ॥ यदीच्छसि चिरं भोक्तुं मा कथारामविप्रियम् ॥ ३४ ॥

निवार्यमाणः सुहृदा मया भृशं प्रसह्य सीतां यदि धर्षयिष्यसि ॥

गमिष्यसि क्षीणबलः सबान्धवो यमक्षयं रामशरारात्तजीवितः ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

निश्चेष्टः मूर्छितो वा ॥ २०—२१ ॥ निपातिताः हताः ॥ २२—२३ ॥ क्रीडा लीला रतिः भोगः तयोर्विधिः क्रमः तज्ज्ञानां तत्र सत्कानामित्यर्थः । समाजः सभा । अनर्थं दुःखं । संतापः तत्कार्यं । आहरिष्यसि यत्नेन संपादयिष्यसि ॥ २४ ॥ हर्म्येति “हर्म्यादि धनिनां वासः प्रासादो देवभूभुजां” इत्यमरः । संवाधां निविडां । रत्नविभूषितां गृहद्वारादौ ॥ २५ ॥ त्वदोषेण सकलराक्षसक्षयो भविष्यतीति दर्शयिष्यन् तदर्थमसत्सङ्गदोषन्यायारूढमुपवर्णयति—अकुर्वन्तोपीति । शुचयः परिशुद्धाः अपापा इत्यर्थः । पापान्यकुर्वन्तो-

पि पापसंश्रयात् पापपुरुषसंसर्गात् । परपापैर्विनश्यन्ति । यथा नागहृदे सर्पहृदे । नागनिग्रहाय प्रवृत्तेन मत्स्या अपि तत्सहवासाद्भ्रान्त्यन्ते तद्वदित्यर्थः ॥ २६ ॥ तव दोषात्तु तव दोषादेव ॥ २७ ॥ हृतदारान् त्यक्तदारान् । अशरणान् रक्षकरहितान् ॥ २८ ॥ प्रदग्धभवनानां प्रकर्षेण दग्धगृहां ॥ २९ ॥ एवं दृष्टदोषमुपपाद्यादृष्टदोषं दर्शयति—परदारेति । “परिग्रहः कलत्रे स्यात्” इति शाश्वतः । जात्यभिप्रायेणैकवचनं ॥ ३०—३३ ॥ रामविप्रियं रामापरार्थं ॥ ३४ ॥ प्रसह्य बलात्कृत्य मामनादित्यर्थः । रामशरेण आत्तं आ-

न्यायेनैवकारलामः । तेन हननव्यवच्छेदः ॥ २० ॥ स० सह अयोगतिर्येषां सहायाः ॥ २२ ॥ ति० नागहृदे सर्पयुक्तहृदे । सर्पनिग्रहायप्रविष्टेन राजप्रेरितधीवरादिना गरुडेनवा यथाप्रसङ्गान्मत्स्या नश्यन्ति तद्वत् ॥ २६ ॥ ति० तव परिग्रहे अन्तःपुरे । प्रमदानां सहस्राणि । अतस्तास्तेवरमख नान्यत्रमनोधेहीत्यर्थः ॥ ३० ॥ इत्यष्टत्रिंशःसर्गः ॥ ३८ ॥

[पा०] १ ख. ड. झ. व. ट. सहायास्ते. २ क. ड—ट. रामेणबालेनाक्लिष्ट. ३ क. च—व. वार्यमाणस्तु. ४ क. ग. ड—ट. प्राप्यनशिष्यसि. ५ क. विधिरसज्ञानां. ६ ड. झ. दर्शितां. ७ क. ग. च. छ. ज. व. लिप्ताङ्गान्. ८ ख. रावण. ९ झ. हतदारान्. १० ख. नशेषेण. ११ ख. घ. ड. झ. ट. त्वमसंशयं. १२ ड. झ. ट. परिग्रहे. १३ झ. ट. राक्षसान्. ख. रावण. १४ ख. राष्ट्रं. च. १५ इदमर्धचतुष्टयं क. च. छ. ज. पाठेषुदृश्यते. १६ क. मित्रवर्गास्तथैव. १७ ख. ग. शरार्तजीवितः. ड. झ. ट. शरास्तजीवितः.



एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

मारीचेनरावणप्रतिरामेपूर्ववैरानुस्मरणेनतज्जिघांसयामृगरूपधारिभ्यांराक्षसाभ्यांसहस्त्रेनापिमृगरूपस्त्रीकारेणदण्डकार-
ण्यमेत्यतद्वधप्रयतनेतेनशरद्वयेनस्वसहचरद्वयहननेपलायनोपायेनतत्तृतीयशरादात्मरक्षणनिवेदनम् ॥ १ ॥ तथातंप्रतियुद्धे-
नक्षमयावावैरनिर्यातनकरणोक्तिपूर्वकंसीताहरणोद्यमाश्रितवर्तनोपदेशः ॥ २ ॥

एवमस्मि तदा मुक्तः कथंचित्तेन संयुगे ॥ इदानीमपि यद्वृत्तं तच्छृणुष्व निरुत्तरम् ॥ १ ॥
राक्षसाभ्यामहं द्वाभ्यामनिर्विण्णस्तथाकृतः ॥ सहितो मृगरूपाभ्यां प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ २ ॥
दीप्तजिह्वो महाकायस्तीक्ष्णदंष्ट्रो महाबलः ॥ व्यचरं दण्डकारण्यं मांसभक्षो महामृगः ॥ ३ ॥
अग्निहोत्रेषु तीर्थेषु चैत्यवृक्षेषु रावण ॥ अत्यन्तधोरो व्यचरं तापसान्संप्रधर्षयन् ॥ ४ ॥
निहत्य दण्डकारण्ये तापसान्धर्मचारिणः ॥ रुधिराणि पिबंस्तेषां तथा मांसानि भक्षयन् ॥ ५ ॥
ऋषिमांसाशनः क्रूरस्त्रासयन्वनगोचरान् ॥ तथा रुधिरमत्तोहं विचरन्धर्मदूषकः ॥ ६ ॥
आसादयं तदा रामं तापसं धर्मचारिणम् ॥ वैदेहीं च महाभागां लक्ष्मणं च महारथम् ॥ ७ ॥
तापसं नियताहारं सर्वभूतहिते रतम् ॥ सोहं वनगतं रामं परिभूय महाबलम् ॥ ८ ॥
तापसोऽयमिति ज्ञात्वा पूर्ववैरमनुसरन् ॥ अभ्यधावं हि संकुद्वस्तीक्ष्णशृङ्गो मृगाकृतिः ॥ ९ ॥
जिघांसुरकृतप्रज्ञस्तं प्रहारमनुसरन् ॥ तेन मुक्तास्त्रयो बाणाः शिताः शत्रुनिबहूनाः ॥
विकृष्य बलवच्चापं सुपर्णानिलनिस्त्रेणाः ॥ १० ॥
[तैर्बाणैर्दण्डकारण्ये मत्तैराशीविषोपमैः । कृतं वितिमिरं सर्वं रामेणाक्लिष्टकर्मण्य ॥ ११ ॥
ते बाणा वज्रसंकाशाः सुमुक्ता रक्तभोजनाः ॥ आंजगुः सहिताः सर्वे सन्नतपर्वणः ॥ १२ ॥

कृष्टं नाशितमिति यावत् । तादृशं जीवितं यस्य सः ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभू-
षणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने अष्ट-
त्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

अपराधविहीनेषु नापराधं करोति यः । दयालुं
सर्वभूतेषु तमहं राममाश्रये ॥ इदानीमपि प्रौढा-
वस्थायामपि । यद्वृत्तं मद्रिषयमभूत् तत् निरुत्तरं
शृणुष्व मध्ये वाक्यविच्छेदाकरणेन शृण्वित्यर्थः ।
यदुत्तरमिति पाठे यत्सर्वान्तोत्तरं तदतिरिक्तासाध्यं

तदपिशृण्वित्यर्थः ॥ १ ॥ तथाकृतः उक्तीत्या प्राण-
संकटं प्रापितोपि । अनिर्विण्णः निर्वेदरहितः । निर्वे-
दोनिष्फलत्वधीः । अप्राप्ततद्विषयप्रवृत्तिवैराग्यइत्यर्थः
॥ २ ॥ दीप्तजिह्व इत्यादिविशेषणत्रयेण निरपेक्षहनन-
साधनभूयस्त्वं विवक्ष्यते ॥ ३—८ ॥ रामपराक्रमं
जानन्नपि कथं तत्परिभवायोज्युक्त इत्यत्राह—तापसो-
यमितिज्ञात्वेति तापसत्वादहिंसापरेणभवितव्यमिति
विश्वस्येत्यर्थः । एवंविधदुर्व्यापारप्रयोजकं वैरस्मरणं
॥ ९ ॥ अकृता अप्रवर्तिता प्रज्ञा बुद्धिर्यस्य सः ॥ १० ॥
सर्वे इति प्रयोगयौगपद्यार्थमुक्तं । सन्नतपर्वणः सन्नत-

स० यदुत्तरमितिपाठे यद्वृत्तं मदनुभवसिद्धं उत्तरं सर्वलोकासाध्यत्वेनोत्तमं । तच्छृणुष्वेत्यन्वयः । शि० यत् यत्नवान् यो-
ऽहमस्मि तस्यमे उत्तरं लोकविलक्षणं । यद्वृत्तं तच्छृणुष्व । अहंवच्चीत्यर्थः ॥ १ ॥ शि० तदारामं तदः अमृतदाता आरामो

[पा०] १ घ. तच्छृणुष्वं. २ ग. ड—ट. यदुत्तरं. घ. निशाचर. ३ क. ख. ग. ड—ट. महादंष्ट्रीक्ष्णशृङ्गो. ४ क.
दण्डकारण्ये. ५ च. छ. ज. व. ऋषिमांसानिभक्षयन्. ६ क. ख. ग. ड—ट. तापसांस्तान्प्रधर्षयन्. ७ ड. झ. ट. तन्मांसानिच.
८ तथा रुधिरमत्तोहमित्यर्धस्थाने क. ड—ट. पुस्तकेषु. तदारुधिरमत्तोहंव्यचरंदण्डकावनं । तदाहंदण्डकारण्येविचरन्धर्मदूषकः ।
इत्यर्धद्वयंदश्यते. ९ क. घ. च. छ. ज. व. तथा. १० ग. ड. झ. ज. ट. माश्रितं. क. च. छ. ज. संश्रितं. ११ ग. च. छ.
ज. व. महाबलं. १२ क. ख. ग. ड—ट. सुसंकुदः. १३ ड. झ. ट. त्यक्ताः. १४ ड. झ. ट. सुमहच्चापं. १५ ड. झ. ट.
तुल्यगाः. १६ अयंश्लोकः क. पुस्तकेदश्यते. १७ क. ग. ड.—ट. सुघोराः.

पराक्रमज्ञो रामस्य शरो दृष्टभयः पुरा ॥ समुद्धान्तस्ततो मुक्तस्तावुभौ राक्षसौ हतौ ॥ १३ ॥
 शरेण मुक्तो रामस्य कथंचित्प्राप्य जीवितम् ॥ इह प्रव्राजितो युक्तस्तापसोह समाहितः ॥ १४ ॥
 वृक्षेवृक्षे च पश्यामि चीरकृष्णाजिनाम्बरम् ॥ गृहीतधनुषं रामं पाशहस्तमिवान्तकम् ॥ १५ ॥
 अपि रामसहस्राणि भीतः पश्यामि रावण ॥ रामभूतमिदं सर्वमरण्यं प्रतिभाति मे ॥ १६ ॥
 राममेव हि पश्यामि रहिते राक्षसाधिप ॥ दृष्ट्वा स्वप्नगतं राममुद्भमामि विचेतनः ॥ १७ ॥
 रकारादीनि नामानि रामत्रस्तस्य रावण ॥ रत्नानि च रथाश्चैव त्रासं संजनयन्ति मे ॥ १८ ॥
 अहं तस्य प्रभावज्ञो न युद्धं तेन ते क्षमम् ॥ बलिं वा नमुचिं वाऽपि हन्याद्वि रघुनन्दनः ॥ १९ ॥
 रणे रामेण युध्यस्व क्षमां वा कुरु राक्षस ॥ न ते रामकथा कार्या यदि मां द्रष्टुमिच्छसि ॥ २० ॥

पर्वाणः ॥ ११-१२ ॥ दृष्टं भयं येन करणेन स दृष्टभयः ।
 उद्धान्तः पलाय्यगतः । मुक्त इति पलायितेषु राम-
 शराप्रवृत्तेरिति भावः । रामस्येतिपदं काकाक्षिन्याया-
 त्पूर्वोत्तरपदयोरन्वेति । यतः मया रामस्य शरः पुरा
 दृष्टभयः ततः रामस्य पराक्रमज्ञोहं समुद्धान्तः सन्
 मुक्तः । रामपराक्रमाज्ञौ तावुभौराक्षसौ तु हतावित्य-
 न्वयः ॥ १३ ॥ प्रव्राजितः कृतसकलदुर्वृत्तपरित्याग
 इत्यर्थः । युक्तः उचिताचरणः । तापसः तपोनिष्ठः ।
 समाहितः नियतमनस्कः ॥ १४ ॥ वृक्षेवृक्ष इति ।
 “हृदयान्नापयातोसि दिक्षु सर्वासु दृश्यसे ॥ रामभूतं
 जगद्भूद्रामे राज्यं प्रशासति ” इत्यादाविव शोकरा-
 गभयादिजनितनिरन्तरसंतन्यमानचिन्तासक्तस्य सा-
 क्षात्कारोपपत्तिः । भयस्योत्तरोत्तरभूमिकाभिप्रायेण
 दर्शनस्याप्युत्तरोत्तरदशेत्यनुसंधेयं ॥ १५ ॥ एकस्यैव
 रामस्य प्रतिवृक्षंगत्वागत्वा दृश्यमानत्वमुच्यत इति

भ्रमं वारयति—अपीति । नकेवलं प्रतिवृक्षं किंतु
 सर्वत्रप्रदेश इत्याह—रामभूतमिति ॥ १६ ॥ नेदं
 रामस्य मायाकृतमित्याह—राममेवेति । रहिते राम-
 रहिते प्रदेशे । न केवलं जाग्रदशायामेव प्रतीतोयं
 किंतु स्वप्नदशायामपीत्याह—दृष्टेति । उद्भमामि भ्रान्तं
 प्रलापं करोमीत्यर्थः ॥ १७ ॥ नकेवलं दर्शनदशायां
 भीतिकार्यं श्रवणदशायामपीत्याह—रकारादीनीति ।
 कारप्रत्ययश्छान्दसः । रेफादीनि यानि रत्नादीनि
 नामानि तेषामाद्याक्षरोच्चारणे राममेवायमब्रवीदिति
 त्रासोजायते । द्वितीयाक्षरोच्चारणे शनैः स निर्वर्तत
 इति भावः ॥ १८—१९ ॥ यदिवैरनिर्यातनं
 कर्तुमिच्छसि तदा रामेण रणे युध्यस्व । यद्वा
 क्षमां कुरु खरादिवधं सहस्व । सर्वथा चोरव्या-
 पारो न कर्तव्य इति भावः । हितं चाह—न त
 इति । रामकथा रामप्रसङ्गोपि । ते त्वया । न कार्या ।

विहारोयस्य तरामं । आसादयं अपीडयं ॥ ७ ॥ ति० शठः गूढविप्रियकारी । दृष्टभयः रामादितिशेषः । शि० समुत्क्रान्तः प-
 लायितः ॥ शि० पलायनान्मुक्तइत्यनेन पलायनपरंरामबाणोनहन्तीतिसूचितं । तेनतद्वाणस्यापिपरमधर्मज्ञत्वंसूचितं ॥ १३ ॥
 ति० युक्तः योगाभ्यासरतः ॥ १४ ॥ तनि० चीरकृष्णाजिनांबरमिति गृहीतधनुषमिति च शुभाश्रयसंशीलने पीतांबरशङ्क-
 चक्रादियोगइव ज्ञानालंबनयोग्योव्यज्यते ॥ १५ ॥ शि० रकारादीनि रत्नरथप्रभृतीनिनामानि । रामत्रस्तस्यमे वित्रासंजनयन्ति-
 एतेन रकारोच्चारणमात्रेण राममेवोच्चारयतीति भ्रान्तिरुत्पद्यतइतिसूचितं । तेन रामेतिनाम्ना रामवाच्यमयलंबोधितं । तेन यदि
 रकारोच्चारणमात्रेणभीतिस्तिर्हि रामोच्चारणेभीतिरिति किंवक्तव्यमिति काव्यार्थापत्तिरलङ्कारोर्ध्वनितः । तेन रामसमीपगमनयोग्य-
 ता ममनास्तीतिसूचितं ॥ १८ ॥ स० यद्यपिनक्षमं तथापियुध्यस्वैत्युक्तिः विशिष्टनाशापेक्षयारावणमात्रनाशस्यलघीयस्त्वादिति
 भावेन ॥ २० ॥

[पा०] १ क. ख. ग. ड. छ.—ट. शठो. २ ड. झ. ट. समुत्क्रान्तः. ३ ख. स्तथा. ४ क. ख. ग. ड.—ट. वृक्षेहि.
 ५ घ. राममेवाभि. ६ ड.—ट. राक्षसेश्वर. ७ ख. रामंसहसोद्भ्रान्तचेतनः. ८ ड. झ. ट. वित्रासंजनयन्ति. ९ घ. क्षमांचकुरु.
 ख. नक्षमंतम्. १० छ. ड. झ. ट. रावण. ११ घ. नचैनंद्रष्टुमर्हसि.
 वा. रो. १०४

बहवः साधवो लोके युक्ता धर्ममनुष्ठिताः ॥ परेषामपराधेन विनष्टाः सपरिच्छदाः ॥ २१ ॥
 सोहं तेषापराधेन विनश्येयं निशाचर ॥ कुरु यत्ते क्षमं तत्त्वमहं त्वा नानुयामि ह ॥ २२ ॥
 रामश्च हि मेहातेजा महासत्त्वो महाबलः ॥ अपि राक्षसलोकस्य न भवेदन्तकोपि सः ॥ २३ ॥
 यदि शूर्पणखाहेतोर्जनस्थानगतः खरः ॥ अतिवृत्तो हतः पूर्वं रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ २४ ॥
 अत्र ब्रूहि यथा तत्त्वं कौ रामस्य व्यतिक्रमः ॥ २५ ॥

इदं वचो बन्धुहितार्थिना मया यथोच्यमानं यदि नाभिपत्स्यसे ॥

सबान्धवस्त्यक्षयसि जीवितं रणे हतोद्य रामेण शरैरजिह्वगैः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

रावणेनमारीचंप्रतिपरुषभाषणैरुपालंभपूर्वकमाययाचित्रभृगरूपधारणेनसीताप्रलोभनाकरणेसावधारणंतस्यहननोक्तिः ३

मारीचेन तु तद्वाक्यं क्षमं युक्तं निशाचरः ॥ उक्तो न प्रतिजग्राह मर्तुकाम इवौषधम् ॥ १ ॥
 तं पथ्यहितवक्तां मारीचं राक्षसाधिपः ॥ अब्रवीत्परुषं वाक्यमयुक्तं कालचोदितः ॥ २ ॥
 यत्किलैतदयुक्तार्थं मारीच मयि कथ्यते ॥ वाक्यं निष्फलमैत्यर्थमुप्तं बीजमिवोषरे ॥ ३ ॥
 त्वद्वाक्यैर्न तु मां शक्यं भेतुं रामस्य संयुगे ॥ पापशीलस्य मूर्खस्य मानुषस्य विशेषतः ॥ ४ ॥

यदि मां द्रष्टुमिच्छसि जीवितुमिच्छसीत्यर्थः ॥ २० ॥
 लोकन्यायमाह—बहव इति । युक्ताः सम्यगाचाराः ।
 धर्मं अनुष्ठिताः अनुष्ठितवन्तः साधवोपि परेषामपरा-
 धेन विनष्टाः । असत्संसर्गदोषेणेत्यर्थः ॥ २१ ॥
 सामान्यन्यायं स्वविषये दर्शयति—सोहमिति । सोहं
 साधुभूतोहं । यत्ते क्षमं यत्त्वया कर्तुं शक्यं तत्
 त्वमेव कुरु । अहं त्वा त्वां । नानुयामि अनर्थस्य
 निश्चितत्वादित्यर्थः ॥ २२ ॥ तत्र हेतुमाह—रामश्च
 हीति । हिः प्रसिद्धौ । अपिः कामचारकरणे । “अपिः
 संभावनाप्रशङ्कागर्हासमुच्चये । तथा युक्तपदार्थेषु
 कामचारप्रियासुच ” इति विश्वः । द्वितीयोपिशब्दः
 अवधारणे ॥ २३ ॥ खरवधेन नाग्रहः कार्य इत्याह
 —यदीति । सीतापरिभवकरणेन शूर्पणखाविरूपिता ।
 खरश्चातिवृत्तः रामस्योपरि गत्वा प्रहारोद्युक्तो रामेण

हतः । अत्र रामस्य व्यतिक्रमः कः न कोपीत्यर्थः
 ॥ २४—२५ ॥ अवश्यं वक्तव्यमर्थं पुनर्निष्कृ-
 ष्य दर्शयति—इदमिति । यथोच्यमानं परमा-
 र्थत उच्यमानं । नाभिपत्स्यसे नाङ्गीकरोषि ॥ २६ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने एकोन-
 चत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

यस्य तत्त्वंसमुद्दिष्टं नाभिजानन्ति दुर्जनाः । तमहं
 शिरसा वन्दे रघुनाथं गुणार्णवम् ॥ क्षमं निवर्तनस-
 मर्थं । युक्तं कार्यं ॥ १ ॥ पथ्यं अनपायं । हितं सु-
 खावहं । अयुक्तं अयुक्तार्थं ॥ २ ॥ अयुक्तार्थं राज-
 चित्तप्रतिकूलत्वादनुचितार्थं । उप्तं निक्षिप्तं ॥ ३ ॥
 रामस्य संयुगे विषये मां भेतुं सीताप्रहरणोपायाद्युद्धे

ती० सर्गफलश्रुतिस्स्कान्दे । “ मारीचोक्तिमुपश्रुत्य गुरुमानभवतिक्षितौ ” इति ॥ २६ ॥ इत्येकोनचत्वारिंशस्सर्गः ॥ ३९ ॥
 ति० मारीचस्य मारीचेन ॥ १ ॥ स० पथ्यवद्वितं । रोगिणोयथापथ्यान्नंहितंतद्वद्वितमितिभावः ॥ २ ॥ ति० शत्रोर्मानुष-
 सस्तावकत्वात्कोधेनाह—दुष्कुलेति । निष्फलं तमोगुणाक्रान्तेममहदयेतस्यानवकाशात् ॥ ३ ॥

[पा०] १ ख. नष्टाःसर्वपरिच्छदाः. २ ड. क्ष. ट. परापराधेन. ३ ग. ननश्येयं. ४ ख. रामश्चापि. ५ क. महावीर्यो.
 ज. महासत्त्वोमहातेजाः. ६ क. ग. घ. ट. भवेदन्तकरोहिसः. ख. भवेदन्तकरोपिहि. ७ ग. कुतोरामव्यतिक्रमः.
 ८ ड. क्ष. ट. मारीचस्यतु. ९ क.—घ. च ज. क्षमयुक्तंचरावणः. ड. छ. क्ष. ज. ट. क्षमंयुक्तंचरावणः. १० ड. क्ष. ट.
 दुष्कुलैतत्. ११ ख. ग. ड. च. क्ष. ज. ट. मत्यर्थबीजमुप्तं. १२ ड. क्ष. ट. मूर्खस्यपापशीलस्य.

यस्त्यक्त्वा सुहृदो राज्यं मातरं पितरं तथा ॥ स्त्रीवाक्यं प्राकृतं श्रुत्वा वनमेकपदे गतः ॥ ५ ॥
 अवश्यं तु मया तस्य संयुगे खरघातिनः ॥ प्राणैः प्रियतरा सीता हर्तव्या तव सन्निधौ ॥ ६ ॥
 एवं मे निश्चिता बुद्धिर्हृदि मारीच वर्तते ॥ न व्यावर्तयितुं शक्या सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ७ ॥
 दोषं गुणं वा संपृष्टस्त्वमेवं वक्तुमर्हसि ॥ अपायं वाऽप्युपायं वा कार्यस्यास्य विनिश्चये ॥ ८ ॥
 संपृष्टेन तु वक्तव्यं सचिवेन विपश्चिता ॥ उद्यताञ्जलिना राज्ञे य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ ९ ॥
 वाक्यमप्रतिकूलं तु मृदुपूर्वं हितं शुभम् ॥ उपचारेण युक्तं च वक्तव्यो वसुधाधिपः ॥ १० ॥
 सावमर्दं तु यद्वाक्यं मारीच हितमुच्यते ॥ नाभिर्नन्दति तद्राजा मानार्हो मानवर्जितम् ॥ ११ ॥
 पञ्च रूपाणि राजानो धारयन्त्यमितौजसः ॥ अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य वरुणस्य यमस्य च ॥ १२ ॥
 औष्ण्यं तथा विक्रमं च सौम्यं दण्डं प्रसन्नताम् ॥ धारयन्ति महात्मानो राजानः क्षणदाचर ॥
 तस्मात्सर्वास्वस्थासु मान्याः पूज्याश्च पार्थिवाः ॥ १३ ॥
 त्वं तु धर्ममविज्ञाय केवलं मोहमास्थितः ॥ अभ्यागतं मां दौरात्म्यात्परुषं वक्तुमिच्छसि ॥ १४ ॥

मां प्रवर्तयितुं । त्वद्वाक्यैर्न शक्यं । तत्र हेतुत्रयं—
 पापेत्यादि । पापशीलत्वान्मूर्खत्वादिशेषतो मानुषत्वाच्च
 तेन नाहं योद्धुमर्हः किंतु तद्धार्यापहरणमेव तदपका-
 राय प्रतिक्रियेति भावः ॥ ४ ॥ मूर्खत्वमुपपादयति—
 यदिति । प्राकृतं असारं । स्त्रीवाक्यं कैकेयीवाक्यं ।
 एकपदे उत्तरक्षणे । प्राणैः प्राणेभ्यः । प्रियतरा त-
 त्प्राणापहरणादपि वरं तत्स्त्रियाअपहरणमिति भावः ।
 तव सन्निधौ सति हर्तव्या त्वत्सन्निधिमुखेन हर्तव्ये-
 त्यर्थः ॥ ५—६ ॥ निश्चिता निश्चयरूपा । सेन्द्रैः किं
 पुनस्त्वयेति भावः ॥ ७ ॥ अपिचापृष्टोत्तरप्रलापस्त-
 वासंगत इत्याह—दोषमिति । कार्यनिश्चये विषये कौ-
 गुणदोषौ तत्साधने कातुपायावितिपृष्टश्चेदुत्तरं वक्तु-
 मर्हसि नास्माकं तज्जिज्ञासा ततो नैवं वक्तुं युक्तमि-

त्यर्थः ॥ ८ ॥ प्रसङ्गाद्राजसन्निधौ विज्ञापनप्रक्रियां
 दर्शयति—संपृष्टेनेत्यादिना । विपश्चिता विदुषा राज-
 सेवाप्रकारज्ञेनेति यावत् । भूतिं ऐश्वर्यं ॥ ९ ॥ एवं
 वक्तृगुणा उक्ताः अथ वचनप्रकारमाह—वाक्यमिति ।
 उपचारेण युक्तं बहुमानेन पुरस्कृतं । हितमप्युपचार-
 पूर्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥ प्रकारान्तरेण न वक्त-
 व्यमित्याह—सावमर्दमिति । सावमर्दं तिरस्कारस-
 हितं ॥ ११ ॥ पञ्च रूपाणि अग्न्यादिपञ्चकस्या-
 निरूपाणि तानि धारयन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ तान्येवाह—
 औष्ण्यमिति । औष्ण्यं तैक्ष्ण्यं । सौम्यं आह्लादकरत्वं ।
 दण्डं दुष्टनिग्रहं । मान्याः मनसा पूज्याः । पूज्याः
 वाचा बहुमान्तव्याः ॥ १३ ॥ सामान्यत उक्तमर्थं
 प्रकृते संगमयति—त्वं त्विति । धर्मं राजधर्मं । मोहं

ती० मारीचेनेत्यादेः हर्तव्यातवसंनिधावित्यन्तस्यग्रन्थस्यवास्तवार्थेऽयमर्थः । तद्वाक्यं सीतांनाहरेतिवाक्यं । नजग्राह ।
 तंप्रतिपरुषवाक्यंचाब्रवीत् । तदेवाह—यदिति । हेमारीच मयि सीताहरणकामेइत्यर्थः । अयुक्तार्थं अयोग्यार्थं । वाक्यं निष्फलं ।
 इदंचेयुक्तमित्याह—त्वदिति । मानुषस्यमूर्खस्य विशेषतःपापशीलस्य । द्वितीयार्थेपृष्ठी । भेतुंशक्यं । रामस्य रामंतु मयाभेतुंनश-
 क्यमितियदुक्तं त्वद्वाक्यैः तत्सत्यमेवकरुणाशालितयाप्राकृतस्त्रीवाक्यमपिश्रुत्वा राज्यादिकंत्यक्त्वावनंगतः तस्यसीताभार्या-
 त्ववश्यंमया आहर्तव्येति संबन्धः ॥ सीतापहरणाभावे स्वस्यरामहस्तान्मरणंनभविष्यतीतिहृदतः ॥ शि० प्राणैःप्रियतरेत्यनेन
 तदुःखार्थमेव सीताहरणमिति सूचितं ॥ ६ ॥ ति० अथवेति यद्यप्यर्थः । यद्यपिहितं तथापि नाभिर्नन्देत् । त्वंलपृष्टएवममाहित-
 मवमर्दसहितं मानहीनंवदसीत्यनुचितमितिभावः ॥ ११ ॥ शि० धारयन्तीति । एतेन राजा द्रोहिणोऽवश्यंविनाशयतीतिसू-
 चितं ॥ १३ ॥ इतिचत्वारिंशस्सर्गः ॥ ४० ॥

[पा०] १ च. छ. ज. न. बुद्धिर्मारीचहृदि. २ ड. झ. ट. विद्यते. ३ ड. झ. ट. वाउपायंवा. ४ क. ख. ड. झ. ट. राज्ञो. ५ घ. हति. ६ क. ख. ड. ट. शुभं हितं. ७ झ. वक्तव्योयुक्तं च. ८ क. घ. च. छ. ज. न. सोपमर्दं. ग. सावमानं. ९ ड. झ. न. ट. वाक्यमथवाहितं. ख. वाक्यंमानहारीदं. ग. वाक्यंमानहानंनिशाचर. १० ड—ट. नन्देत्. ११ ड. झ. न. ट. मानार्थं. १२ क. ग. घ. मानवर्जितः. १३ क. ख. ड—ट. यमस्यवरुणस्यच. १४ ड. झ. नित्यदा. १५ क. ग. ड—ट. वदसीदृशं.

गुणदोषौ न पृच्छामि क्षेमं चात्मनि राक्षस ॥ मयोक्तं तव चैतावत्संप्रत्यमितविक्रम ॥ १५ ॥
अस्मिस्तु त्वं महाकृत्ये साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ शृणु तत्कर्म साहाय्ये यत्कार्यं वैचनान्मम ॥ १६ ॥
सौवर्णस्त्वं मृगो भूत्वा चित्रो रजतबिन्दुभिः ॥ आश्रमे तस्य रामस्य सीतायाः प्रमुखे चर ॥ १७ ॥
प्रलोभयित्वा वैदेहीं यथेष्टं गन्तुमर्हसि ॥ १८ ॥

त्वां तु मायामृगं दृष्ट्वा काञ्चनं जातविषया ॥ आनयैनमिति क्षिप्रं रामं वक्ष्यति मैथिली ॥ १९ ॥
अपक्रान्ते तु काकुत्स्थे दूरं यात्वा व्युदाहर ॥ हा सीते लक्ष्मणेत्येवं रामवाक्यानुरूपकम् ॥ २० ॥
तच्छ्रुत्वा रामपदवीं सीतया च प्रचोदितः ॥ अनुगच्छति संभ्रान्तः सौमित्रिरपि सौहृदात् ॥ २१ ॥
अपक्रान्ते च काकुत्स्थे लक्ष्मणे च यथासुखम् ॥ आनयिष्यामि वैदेहीं सहस्राक्षः शचीमिव ॥ २२ ॥
एवं कृत्वा त्विदं कार्यं यथेष्टं गच्छ राक्षस ॥ राज्यस्यार्थं प्रयच्छामि मारीच तव सुव्रत ॥ २३ ॥
गच्छ सौम्य शिवं मार्गं कार्यस्यास्य विवृद्धये ॥ अहं त्वाऽनुगमिष्यामि सरथो दण्डकावनम् ॥ २४ ॥
प्राप्य सीतामयुद्धेन वञ्चयित्वा तु रौघवम् ॥ लङ्कां प्रति गमिष्यामि कृतकार्यः सह त्वया ॥ २५ ॥
न चेत्करोषि मारीच हन्मि त्वामहमद्य वै ॥ एतत्कार्यमवश्यं मे बलादपि करिष्यसि ॥
राज्ञो हि प्रतिकूलस्यो न जातु सुखमेधते ॥ २६ ॥

आसाद्य तं जीवितसंशयस्ते मृत्युर्ध्रुवो ह्यद्य मया विरुध्य ॥

एतद्यथावत्प्रतिगृह्य बुद्ध्या र्थदत्र पथ्यं कुरु तत्तथा त्वम् ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

अज्ञानं । दौरात्स्यात् दौर्जन्यात् ॥ १४ ॥ तर्हि कथं
मया वक्तव्यमित्यत्राह—गुणेति । गुणदोषौ आत्मनि
क्षेमं च न पृच्छामि किंतु संप्रति मया तव तुभ्यं म-
योक्तमेतावत् ॥ १५ ॥ किंतदित्यत्राह—अस्मिन्निति ।
कृत्ये कार्ये शृण्वति साहाय्ये करणीये यत्कार्यं तद्व-
चनं तद्विषयवचनं शृणु ॥ १६ ॥ प्रमुखे अग्रे ॥ १७—
॥ १८ ॥ किं तस्य प्रयोजनं तत्राह—त्वामिति ॥ १९ ॥
अनुरूपकं स्वार्थे कप्रत्ययः ॥ २० ॥ पदवीं मार्गं ॥ २१ ॥
यथासुखं यत्रंविना ॥ २२—२३ ॥ मार्गं मृगसंब-
न्धिरूपं । शिवं मनोहरं । गच्छ प्राप्नुहि ॥ २४—२५ ॥
बलादपि करिष्यसि अनिच्छतापि त्वया सर्वथाऽहमे-

तत्कार्यं कारयिष्यामीत्यर्थः । विपक्षे बाधकमाह—
राज्ञ इति ॥ २६ ॥ कार्यकरणाकरणयोर्गुणदोषौ द-
र्शयति—आसाद्येति । तं रामं । आसाद्य मृगरूपेण
प्राप्य । जीवितस्य संशयः दैवाजीवितं लभ्येतापि ।
मद्विरोधे तु जीवितहानिरेव स्यात् । प्रतिगृह्य निश्चित्य ।
अत्र कार्यद्वये । यत्ते पथ्यं तत्कुरु । मदुक्ताकरणे
अवश्यं हननमित्यर्थः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आर-
ण्यकाण्डव्याख्याने चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

[पा०] १ क. ग. ड—ट. मयोक्तमपिचैतावत्त्वां. २ क. ग. च. छ. ज. तद्भवान्कृत्ये. ड. झ. ट. सभवान्कृत्ये. ३ क.
ग. ड—ट. मर्हति. ४ ग. वचनंमम. ५ क. ख. च. छ. ज. न. त्वाहि. ६ क. जानकी. ७ घ—ट. अपक्रान्तेच. ८ क. च.
छ. ज. न. गत्वाभ्युदाहर. ९ च. छ. ज. न. लक्ष्मणइति. १० च. छ. ज. न. प्रतिचोदितः. ११ क. ड. च. झ. ज. ट.
आहरिष्यामि. १२ क. ख. ग. ड. झ. ट. प्रदास्यामि. १३ ख. च. छ. ज. न. चातु. १४ च. छ. ज. न. राघवौ. १५ ड.
झ. ट. नोचेत्. १६ ड. झ. ट. राज्ञोविप्रति. १७ ड. झ. ट. त्परिगण्य. ग. त्प्रतिगम्य. क. च. छ. ज. न. त्परिगृह्य.
१८ ख. यद्वोचेत्तत्कुरुमाचिरेण,

एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

मारी चेनरावणंप्रतिपुनर्वैयात्यात्परुषभाषणैरुपालंभपूर्वकंसीताहरणस्यमहानर्थहेतुत्वोक्त्यातंप्रतिपरिशोचनम् ॥ १ ॥
 आज्ञप्तोऽराजवद्राक्यं प्रतिकूलं निशाचरः ॥ अब्रवीत्परुषं वाक्यं मारीचो राक्षसाधिपम् ॥ १ ॥
 केनायमुपदिष्टे विनाशः पापकर्मणा ॥ संपुत्रस्य सैराष्ट्रस्य सामात्यस्य निशाचर ॥ २ ॥
 कस्त्वया सुखिना राजन्नाभिनन्दति पापकृत् ॥ केनेदमुपदिष्टं ते मृत्युद्वारमुपायतः ॥ ३ ॥
 शत्रवस्तव सुव्यक्तं हीनवीर्या निशाचराः ॥ इच्छन्ति त्वां विनश्यन्तमुपरुद्धं बलीयसा ॥ ४ ॥
 केनेदमुपदिष्टं ते क्षुद्रेणाहितवादिना ॥ यस्त्वाभिच्छति नश्यन्तं स्वकृतेन निशाचर ॥ ५ ॥
 वध्याः खलु न हन्यन्ते सचिवास्तव रावण ॥ ये त्वामुत्पथमारुढं न निगृह्णन्ति सर्वशः ॥ ६ ॥
 अमात्यैः कामवृत्तो हि राजा कापथमाश्रितः ॥ निग्राह्यः सर्वथा सद्भिर्न निग्राह्यो निगृह्यसे ॥ ७ ॥
 धर्ममर्थं च कामं च यशश्च जयतां वर ॥ स्वामिप्रसादात्सचिवाः प्राप्नुवन्ति निशाचर ॥ ८ ॥
 विपर्यये तु तत्सर्वं व्यर्थं भवति रावण ॥ व्यसनं स्वामिवैगुण्यात्प्राप्नुवन्तीतरे जनाः ॥ ९ ॥
 राजमूलो हि धर्मश्च जयश्च जयतां वर ॥ तस्मात्सर्वास्वस्थासु रक्षितव्या नराधिपाः ॥ १० ॥
 राज्यं पालयितुं शक्यं न तीक्ष्णेन निशाचर ॥ न चापि प्रतिकूलेन नाविनीतेन राक्षस ॥ ११ ॥
 ये तीक्ष्णमन्त्राः सचिवा भज्यन्ते सह तेन वै ॥ विषमे तुरगाः शीघ्रा मन्दसारथयो यथा ॥ १२ ॥

येन सर्वात्मना वर्ज्यं प्रातिकूल्यं हितैषिणाम् । सर्वलोकानुकूलं तमाश्रये रघुनायकम् ॥ अराजवत् यदा रामप्रातिकूल्ये प्रवृत्तस्तदैव राजत्वं गतमिति मुनेराशयः । यद्वा राजवत् राजार्हः । “तदर्ह” इत्यर्थार्थे वतिः । यद्वा राजवदिति पूर्वसर्गोक्तमौद्धत्यं लक्ष्यते । वाक्यं वाक्यार्थानुष्ठानं मृगरूपमासाद्य त्वया गन्तव्यमित्येवंरूपं प्रतीत्यर्थः । यद्वा प्रतिकूलं वाक्यं आज्ञप्तः चोदितः उक्त इत्यर्थः ॥ १ ॥ विनाशः विनाशोपायः ॥ २ ॥ सुखिना त्वया अवस्थानमिति शेषः । मृत्युद्वारं मृत्युद्वारतुल्यमिदं कार्यं । उपायतः व्याजेन ॥ ३ ॥ बलीयसा रामेण उपरुद्धं आक्रान्तं । अतएव विनश्यन्तं त्वामिच्छन्ति त्वद्विनाशं रामविरोधमुखेनेच्छन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ न केवलं शत्रवः तत्रापि क्षुद्रा एवेदं कार्यमिच्छन्तीत्याह—केनेति । स्वकृतेन त्वत्कृताकृत्येन ॥ ५ ॥ ये उत्पथं लोकशा-

स्वविरुद्धमार्गं । आरुढं प्रविष्टं त्वां न निगृह्णन्ति तस्मान्मार्गात्तं निवर्तयन्ति । ते सचिवाः वध्याः वधार्हाः ॥ ६ ॥ एतदुपयुक्तत्वेन सचिवकर्तव्यं दर्शयन् प्रकृते तदभावं चतुर्थपादेनाह—अमात्यैरिति । कापथं कुमार्गं । निग्राह्यः निवर्तनीयः ॥ ७ ॥ स्वामिप्रसादात् स्वामिनः प्रसन्नभावात् स्वामिसाद्गुण्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥ विपर्यये स्वामिवैगुण्ये । स्वामिवैगुण्यात्तं केवलममात्या एव नश्यन्ति किंतु तदितरेपि जना इत्याह—व्यसनमिति ॥ ९ ॥ उक्तमर्थमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ १० ॥ तीक्ष्णेन क्रूरदण्डेन । प्रतिकूलेन प्रजाविरुद्धेन । अविनीतेन इन्द्रियजयरहितेन । “विनयो हीन्द्रियजयः” इति कामन्दकः ॥ ११ ॥ तीक्ष्णमन्त्राः तीक्ष्णोपायप्रयोक्तारः । तेन स्वमन्त्रग्राहिणाराज्ञा सह । विषमे निम्नोन्नतप्रदेशे । शीघ्रगास्तुरगाः मन्दसारथयः अपटुसारथयः सन्तः । यथा सारथिना सह नश्यन्ति

ती० यद्वा राजवदिति शब्देन पूर्वसर्गोक्तं रावणगतमौद्धत्यं लक्ष्यते । तदस्मिन्वाक्ये प्रवर्तकत्वेनास्तीति राजवदित्योऽर्थः । स० राज्ञा तुल्यं राजवत् भयाभावाद्वावणो यथाऽवदत्तथैवाब्रवीदिति भावः । ति० मृत्योर्निश्चङ्को मारीचः । परुषं शब्दतोऽर्थतश्च । वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ स० विनाशः विनाशहेतुर्व्यापारः ॥ २ ॥ स० पूर्वमुत्तरत्र केनेदमित्येकवचननिर्देशेपि शत्रव इति बहुवचनं दुर्बुद्धिप्रवर्तकानां नाशयोग्यानां बहुलात्संभवति ॥ ४ ॥ शि० सः कापथमाश्रितः अतएव निग्राह्यस्त्वं न गृह्यसे ग्राह्यत्वेन न स्वीक्रियसे ॥ ७ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. आज्ञप्तोरावणेनेत्यं प्रतिकूलं च राजवत्. २ छ. त्सरुषं. ३ ड. झ. ट. निश्चङ्को. ४ क. च. ज. व. सपुरस्य. ५ ड. झ. ट. साराज्यस्य. ६ च. छ. व. निन्दितः. ७ क. ख. मपावृत्तं. ८ ड. झ. ट. बुद्धिना. ९ क—ट. वध्यन्ते. १० क. ख. च. छ. ज. व. कुपथं. ११ ड. झ. ट. सद्भिस्स निग्राह्यो न गृह्यसे. १२ क. ग. ड.—ट. यशश्च. १३ च. ज.—ट. नचाति.

बहवः साधवो लोके युक्ता धर्ममनुष्ठिताः ॥ परेषामपराधेन विनष्टाः सपरिच्छदाः ॥ १३ ॥
 स्वामिना प्रतिकूलेन प्रजास्तीक्ष्णेन रावण ॥ रक्ष्यमाणा न वर्धन्ते मेषा गोमायुना यथा ॥ १४ ॥
 अवश्यं विनशिष्यन्ति सर्वे रावण राक्षसाः ॥ येषां त्वं कर्कशो राजा दुर्बुद्धिरजितेन्द्रियः ॥ १५ ॥
 तदिदं काकतालीयं घोरमासादितं मया ॥ अत्रैव शोचनीयस्त्वं ससैन्यो विनशिष्यसि ॥ १६ ॥
 मां निहत्य तु रामश्च नचिरात्त्वां वधिष्यति ॥ अनेन कृतकृत्योऽस्मि त्रिये यदरिणा हतः ॥ १७ ॥
 दर्शनादेव रामस्य हतं मांमुपधारय ॥ आत्मानं च हतं विद्धि हत्वा सीतां सबान्धवम् ॥ १८ ॥
 आनयिष्यसि चेत्सीतामाश्रमात्सहितो मया ॥ नैव त्वमसि नाहं च नैवं लङ्का न राक्षसाः ॥ १९ ॥

निवार्यमाणस्तु मया हितैषिणा न मृष्यसे वाक्यमिदं निशाचर ॥

परेतकल्पा हि गतायुषो नरा हितं न गृह्णन्ति सुहृद्भिरीरितम् ॥ २० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

तथेत्यर्थः ॥ १२ ॥ उत्तरश्लोके वक्ष्यमाणस्य सामान्य-
 न्यायं दर्शयति—बहव इति । साधवो धर्मज्ञाः ।
 युक्ताः नीतिमार्गनिष्ठाः । धर्मं अनुष्ठिताः अनुष्ठित-
 वन्तः । “गत्यर्थकर्मक—” इत्यादिना कर्तरि क्तः ।
 सपरिच्छदाः सपरिवाराः ॥ १३ ॥ गोमायुना क्रोष्टुं ।
 सहि मेषघातुक इति प्रसिद्धिः ॥ १४ ॥ कर्कशः
 क्रूरबुद्धिः ॥ १५ ॥ काकतालीयं यादृच्छिकं । घोरं
 भयंकरं इदं कृत्यं मया आसादितं ततो नाहं शोच्यः ।
 नहि प्रमादविपन्नः शोच्य इति भावः । यद्वा ससै-
 न्यस्त्वं विनशिष्यसीत्यत्रैव कृत्ये त्वं मे शोचनीयः
 बुद्धिपूर्वकारी त्वमेव हि शोच्य इति भावः । यद्वा
 ससैन्यो विनशिष्यसीति यत् तदिदं काकतालीयं घोरं
 कार्यं त्वया आसादितं । अत्रैव मया त्वं शोचनीयः
 हन्त दैवान्महाननर्थो राज्ञ उपस्थित इति शोचामी-
 त्यर्थः ॥ १६ ॥ त्वयि विद्यमाने मम का हानिरित्य-
 त्राह—मामिति । नचिरात् क्षणेनैव । अहं न शोच-
 नीय इत्यत्र हेतुमाह—अनेनेति । तवारिणा रामेण

हतो त्रिये इति यत् अनेन हेतुना कृतकृत्योऽस्मि
 विश्वामित्रयागसंरक्षणप्रभृतिखरादिवधान्तातिमानुष-
 चारित्रानुस्मृतिकृतासाधारणमहिमस्फूर्त्या राघवं प-
 रमपुरुषं निश्चितवतो मम तत्करप्रापितमरणस्य पर-
 मपुरुषार्थत्वादिति भावः । तथोक्तं नृसिंहपुराणे “रा-
 मादपि हि मर्तव्यं मर्तव्यं रावणादपि । उभयोरपि
 मर्तव्ये वरं रामान्न रावणात्” इति ॥ यद्वा त्वत्तो
 निरुपाधिकवधाच्छत्रुहस्ताद्वधो निःश्रेयसकर इति
 भावः ॥ १७—१९ ॥ उक्तमर्थं न्यायप्रदर्शनेन प्रति-
 पादयति—निवार्यमाण इति । हिहंतौ । यस्मात् ग-
 तायुषो नराः हितं न गृह्णन्ति तस्माद्वाक्यमिदं न मृ-
 ष्यसे न सहसे । गतायुष्कत्वाद्वित्तं न गृह्णासीत्यर्थः ।
 परेतकल्पाः आसन्नमरणाः । ईषदसमाप्तौ कल्पप्रत्ययः
 ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायण-
 भूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने ए-
 कचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

ति० राजतो बलान्मरणापेक्षया रणेशत्रुतोमृत्योः स्वर्गदत्तादाद्यमृत्योरपमृत्युत्वेन दुर्मरणत्वेन शास्त्रे उक्तेः राज्ञामारितस्य शौ-
 चोदकदानाद्यभावश्रवणाद्रामतोमरणेन कृतकृत्योहमिति व्यङ्ग्यं । ईदृशं ज्ञानं चास्य तपसायोगेन च शुद्धचित्तत्वादिति बोध्यं ॥ १७ ॥
 इत्येकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

[पा०] १ ख. घ—ट. युक्तधर्मं. २ ग. ड. छ. झ. ज. ट. मृगाः. ३ क. घ. च. छ. ज. व. अत्र किं. ड. झ. ट.
 अत्र त्वं शोचनीयोसि. ४ घ. ड. छ. झ. ज. ट. रामो सावचिरात्. ५ ड. झ. चाप्यरिणा. ६ घ. मां विद्धि रावण. ड. झ. ट.
 मामवधारय. ७ घ. त्वमपि. ८ ड. झ. व. ट. नाहं वै. ९ ख. नापि.

द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

मारीचेनकुच्छाद्रावणनिदेशाभ्युपगमेनतेनसहरथाधिरोहणेनदण्डकारण्येरामाश्रमसमीपप्रत्यागमनम् ॥ १ ॥ तथारथा-
दवस्तरावणचोदनयामाययाविचित्रमृगरूपपरिग्रहेणरामाश्रमद्वारिविक्रीडनम् ॥ २ ॥ कविनाचित्रमृगविहारकारारामणीय-
कवर्णनम् ॥ ३ ॥ आश्रमान्निर्गत्यकुसुमान्यवचिन्वन्त्यासीतयाऽद्भुततरंविहरमाणमायामृगविलोकनम् ॥ ४ ॥

एवमुक्त्वा तु वचनं मारीचो रावणं ततः ॥ गच्छावेत्यब्रवीदीनो भयाद्रात्रिचरप्रभोः ॥ १ ॥
दृष्ट्वाहं पुनस्तेन शरचापासिधारिणा ॥ मदधोद्यतशस्त्रेण विनष्टं जीवितं च मे ॥ २ ॥
न हि रामं पराक्रम्य जीवन्प्रतिनिवर्तते ॥ वर्तते प्रतिरूपोसौ यमदण्डहतस्य ते ॥ ३ ॥
किंनु शक्यं मया कर्तुमेवं त्वयि दुरात्मनि ॥ एष गच्छाम्यहं तात स्वस्ति तेऽस्तु निशाचर ॥ ४ ॥
प्रहृष्टस्त्वभवत्तेन वचनेन स रावणः ॥ परिष्वज्य सुसंश्लिष्टमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥
एतच्छौण्डीर्ययुक्तं ते मच्छन्दादिव भाषितम् ॥ इदानीमसि मारीचः पूर्वमन्यो निशाचरः ॥ ६ ॥
आरुह्यतामयं शीघ्रं रथो रत्नविभूषितः ॥ मया सह तथा युक्तः पिशाचवदनैः खरैः ॥ ७ ॥
प्रलोभयित्वा वैदेहीं यथेष्टं गन्तुमर्हसि ॥ तां शून्ये प्रसभं सीतामानयिष्यामि मैथिलीम् ॥ ८ ॥
ततो रावणमारीचौ विमानमिव तं रथम् ॥ आरुह्य ययतुः शीघ्रं तस्मादाश्रममण्डलात् ॥ ९ ॥
तथैव तत्र पश्यन्तौ पत्तनानि वनानि च ॥ गिरींश्च सरितः सर्वा राष्ट्राणि नगराणि च ॥ १० ॥
समेत्य दण्डकारण्यं राघवस्याश्रमं ततः ॥ ददर्श सहमारीचो रावणो राक्षसाधिपः ॥ ११ ॥

क्षणं क्षणार्धमपि वा वियोगो यस्य दुःखदः ।
तमहं शिरसा वन्दे जानकीप्राणवल्लभम् ॥ भयात्
रावणादधुनैव वधो भविष्यतीति भयात् ॥ १ ॥
दीन इत्युक्तं दौस्थ्यमुपपादयति—दृष्ट इत्यादिना ।
यद्यहं तेन दृष्टः तदा मे जीवितं विनष्टमित्यन्वयः
॥ २ ॥ यमदण्डहतस्य ते प्रतिरूपः सदृशः । असौ
जनो वर्तते त्वमिवाहमपि यमदण्डहत इत्यर्थः ॥ ३—
४ ॥ सुसंश्लिष्टं दृढं ॥ ५ ॥ शौण्डीर्यं वीरत्वं ।
“कृशृपृकटपटिशौण्डिभ्यईरन्” इत्यौणादिकसूत्रेण
शौण्डिगर्व इत्यस्मादीरन्प्रत्ययः । “शौण्डिरोवीरः” इति
वृत्तिकारः । “शौण्डीरस्याग्निनीरयोः” इति निघण्टुः ।
तत्कर्म तद्भावो वा शौण्डीर्यं । गुणवचनत्वात् ण्यब् ।
शौण्डीर्ययुक्तमेतत्ते भाषितं मच्छन्दादिव मदभिप्रा-
यादिव । भाषितं मत्सदृशं भाषितमित्यर्थः । पूर्वमन्यो
यः कश्चन निशाचरोसि विह्वलभाषणात् । इदानींमा-
रीचोसि मारीच इति लोकप्रसिद्धनामधेयानुरूपव्या-

पारोसि । स्वप्रकृतिं प्राप्तोसीत्यर्थः ॥ ६ ॥ तथेति
समुच्चये । खरैर्युक्तो रत्नविभूषितश्चेत्यर्थः ॥ ७—८ ॥
तस्मात् मारीचीयात् ॥ ९ ॥ तथैव रथरूढावेव ।
सहैव स्थितावित्यर्थः । पत्तनानि नगरविशेषान् ।
नगाः वृक्षाः सन्त्येष्विति नगराणि उद्यानाकीर्णपुरा-
णीत्यर्थः । “नगपांसुपाण्डुभ्यश्च” इति मत्वर्थीयो
रप्रत्ययः । नगरपत्तनादिलक्षणमुक्तं वास्तुशास्त्रे—
“ग्रामश्च नगरं चैव पत्तनं खर्वटं पुरम् । खेटकं कु-
सुमं चैव शिविरं राजवासिकम् । सेनामुखमिति त्वेवं
दशधा कीर्तितं बुधैः । विप्राणां च सभृत्यानां वासो
ग्राम इतीरितः । स एव विप्रैराकीर्णस्त्वग्रहार इति
स्मृतः । कुटुम्बभेदैरेकोनत्रिंशद्विंशश्च समन्वितः ।
अनेकनारीसंबद्धं नानाशिल्पिजनैर्वृतम् । क्रयविक्र-
यकैः कीर्णं सर्वदेवैः समन्वितम् । नगरं त्विति
विख्यातं पत्तनं शृणु साम्प्रतम् । द्वीपान्तरागतद्रव्य-
क्रयविक्रयकैर्युतम् । पत्तनं त्वब्धितीरे स्यात्तयोर्मिश्रं

स० यमदण्डहतस्य यमदण्डेनैष्यद्धनस्य । प्रतिरूपः योग्यः ॥ ३ ॥ ति० मच्छन्दवशवर्तिनः मदभिप्रायवशवर्तिनः ॥ ६ ॥
ति० खगः आकाशगामी रथः ॥ ७ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. ड—ट. पुरुषः. २ क. च. छ. ज. ज. तदा. ३ ड. झ. ट. निहतं. ४ झ. ट. किंतुकर्तुमयाश-
क्यमेवं. ५ ख. ग. ड—ट. राक्षसः. ६ झ. ज. ट. मच्छन्दवशवर्तिनः. ७ क. घ—ट. खगो. ८ क. ख. ग. ड—ट. रथो.
९ क. ख. घ. जानकी. १० घ. विविधानिच.

अवतीर्य रथात्तस्मात्ततः काञ्चनभूषणात् ॥ हस्ते गृहीत्वा मारीचं रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 एतद्रामाश्रमपदं दृश्यते कदलीवृतम् ॥ क्रियतां तत्सखे शीघ्रं यदर्थं वयमागताः ॥ १३ ॥
 सै रावणवचः श्रुत्वा मारीचो राक्षसस्तदा ॥ मृगो भूत्वाऽऽश्रमद्वारि रामस्य विचचार ह ॥ १४ ॥
 स तु रूपं समास्थाय महदद्भुतदर्शनम् ॥ मणिप्रवरशृङ्गाग्रः सितासितमुखकृतिः ॥ १५ ॥
 रक्तपद्मोत्पलमुख इन्द्रनीलोत्पलश्रवाः ॥ किञ्चिद्भ्युन्नतग्रीव इन्द्रनीलदंलाधरः ॥ १६ ॥
 कुन्देन्दुवज्रसंकाशमुदरं चास्य भास्वरम् ॥ मधूकनिभपार्श्वश्च पद्मकिञ्जल्कसन्निभः ॥ १७ ॥
 वैडूर्यसंकाशखुरस्तनुजङ्घः सुसंहतः ॥ इन्द्रायुधसवर्णेन पुच्छेनोर्ध्वं विराजता ॥ १८ ॥
 मनोहरः स्निग्धवर्णो रत्नैर्नानाविधैर्वृतः ॥ क्षणेन राक्षसो जातो मृगः परमशोभनः ॥
 वनं प्रज्वलयन्नम्यं रामाश्रमपदं च तत् ॥ १९ ॥
 मनोहरं दर्शनीयं रूपं कृत्वा स राक्षसः ॥ प्रलोभनार्थं वैदेह्या नानाधातुविचित्रितम् ॥
 विचरन्नगच्छते तस्माच्छाद्वलानि समन्ततः ॥ २० ॥
 रौप्यैर्विन्दुशतैश्चित्रो भूत्वा स प्रियदर्शनः ॥ विटपीनां किसलयान्भङ्गत्वादन्विचचार ह ॥ २१ ॥

तु खर्वटम् । क्रयविक्रयकैर्युक्तं नानाजातिसमन्वितम् । तन्तुवायसमायुक्तं तत्पुरं त्विति कथ्यते । एतैरधिष्ठितं यत्तत्खेटकं, परिकीर्तितम् । तेषामेकान्तरेष्वेव वासः कुसुममुच्यते—” इत्यादिना ॥ १०—११ ॥ हस्ते गृहीत्वेत्यनेनावश्यकत्वं द्योत्यते ॥ १२ ॥ यदर्थं यत्कार्यार्थं । तत् कार्यं । क्रियतां आगमप्रयोजननिर्वाहकं मृगरूपं भजस्वेत्यर्थः ॥ १३—१४ ॥ संप्रहेणोक्तं विवृणोति—स त्वित्यादिना । अद्भुतं विस्मयावहं दर्शनं यस्य तत्तथा । मणिप्रवरः इन्द्रनीलः तन्तुल्ये शृङ्गाग्रे यस्य स तथा । कचित्सिता—कचिदसिता च मुखस्याकृतिः शोभा रेखा यस्य । “वर्णोवर्णेन” इति समानाधिकरणसमासः । अवयवद्वारेण सितासितशब्दौ समुदाये वर्तमानौ समानाधिकरणौ भवतः ॥ १५ ॥ रक्तपद्मोत्पलमुखः मुखपुटयोरेकोरक्तपद्मवर्णः अन्यस्तूत्पलवर्ण इत्यर्थः । इन्द्रनीलोत्पलश्रवाः श्रवसोरिन्द्रनीलसादृश्यं नीलभास्वररूपेण । उत्पलसादृश्यं रूपेण । इन्द्रनीलदलवदधरो यस्य स तथा

॥ १६ ॥ अस्य मृगरूपस्य कुन्देन्दुवज्रसंकाशमुदरमासीत् । तस्मात्तादृशोदर इति विपरिणमयितव्यं । अन्यथा पूर्वापरविरोधः । मधूकनिभपार्श्वः गुडपुष्पतुल्यवर्णकपार्श्वः । पार्श्वान्तरे हेमवर्णस्य वक्ष्यमाणत्वात् । पद्मकिञ्जल्कसन्निभः उक्तावयवव्यतिरिक्तपृष्ठसर्वप्रदेशे पद्मकेसरवर्णः ॥ १७ ॥ सुसंहतः सुस्निग्धसन्निवन्धः । ऊर्ध्वं पुच्छोर्ध्वपार्श्वे । इन्द्रायुधसवर्णेन इन्द्रधनुर्वन्नानावर्णेन । पुच्छेनोपलक्षितः ॥ १८ ॥ स्निग्धवर्ण इति पूर्वोक्तसर्ववर्णानां स्निग्धत्वं विशेषणं । रत्नैः रत्नाकारविन्दुभिः । उपसंहरति—क्षणेनेति । प्रज्वलयन् प्रकाशयन् । मृगो जात इति पूर्वोक्तान्वयः ॥ १९ ॥ मनोहरमित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । धातुवर्णः । शाद्वलानि शादाः बालतृणानि “शादोजम्बालशष्पयोः” इत्यमरः । तद्वन्ति स्थलानि शाद्वलानि । “नडशादाद्भुलचू” इतिङ्गलप्रत्ययः । विचरन् भक्षयन् । चर गतिभक्षणयोः । गच्छते गच्छति ॥ २० ॥ विटपीनामिति दीर्घश्छान्दसः । किस-

स० वयमितिबहुवचनं “अस्मदोद्वयोश्च” इतिसंभवति । विधेयविशेषणत्वात्सविशेषणलप्रयुक्तप्रतिषेधाभावश्च ॥ १३ ॥
 कतक० मणिशब्दः केवलइन्द्रनीले इतिकविसमयः ॥ १५ ॥

[पा०] १ ख. तप्तकाञ्चन. २ क. ग. एतत्तदाश्रम. ३ च. ज. अ. ट. रावणस्यवचः. ४ ख. रत्ननीलोत्पलमुखः. ५ ख. नीलोपम. ६ ड. झ. दत्युन्नत. ७ क. ख. ड—ट. निभोदरः. ग. घ. तलोदरः. ८ इदमर्थं क—ट. पुस्तकेषुनदृश्यते. ९ क. मयूरनिभपार्श्वश्च. ख. मयूरनिभपार्श्वीयं. १० ड. झ. ट. कञ्जकिञ्जल्क. ११ ख. ग. विचरन्श्ववनंसर्वशाद्वलानि. १२ क. च. छ. ज. व. सम्यक्छाद्वलानि. ड. झ. ट. शष्पशाद्वलानि. १३ ड—ट. रौप्यैर्विन्दुशतैः क. ख. रूप्यविन्दुशतैः. १४ क. ख. ग. ड—ज. अ. भूलाच. १५ क. ख. ग. ड—ट. प्रियनन्दनः. १६ ड. झ. ट. भक्षयन्विचचार.

कदलीगृहकं गत्वा कर्णिकारानितस्ततः ॥ समाश्रयन्मन्दगतिः सीतासंदर्शनं तथा ॥ २२ ॥
 राजीवचित्रैष्टुष्टः स विरराज मेहामृगः ॥ रामाश्रमपदाभ्याशे विचचार यथासुखम् ॥ २३ ॥
 पुनर्गत्वा निवृत्तश्च विचचार मृगोत्तमः ॥ गत्वा मुहूर्तं त्वरया पुनः प्रतिनिवर्तते ॥ २४ ॥
 विक्रीडंश्च कैचिद्धूमौ पुनरेव निषीदति ॥ आश्रमद्वारमागम्य मृगयूथानि गच्छति
 मृगयूथैरनुगतः पुनरेव निवर्तते ॥ २५ ॥

सीतादर्शनमाकाङ्क्षन्नाक्षसो मृगतां गतः ॥ परिभ्रमति चित्राणि मण्डलानि विनिष्पतन् ॥
 [समीपे मृगयूथस्य विस्मितानि विशेषतः] ॥ २६ ॥

समुद्रीक्ष्य च तं सर्वे मृगा ह्यन्ये वनेचराः ॥ उपागम्य समाग्राय विद्रवन्ति दिशो दश ॥ २७ ॥
 राक्षसः सोपि तान्वन्यान्मृगान्मृगवधे रतः ॥ प्रच्छादनार्थं भावस्य न भक्षयति संस्पृशन् ॥ २८ ॥
 तस्मिन्नेव ततः काले वैदेही शुभलोचना ॥ कुमुमापचयव्यग्रा पादपानंभ्यवर्तत ॥ २९ ॥
 कर्णिकारानशोकांश्च चूतांश्च मदिरेक्षणा ॥ कुसुमान्यपचिन्वन्ती चचार रुचिरानना ॥ ३० ॥
 अनर्हाऽरण्यवासस्य सा तं रत्नमयं मृगम् ॥ मुक्तामणिविचित्राङ्गं ददर्श परमाङ्गना ॥ ३१ ॥
 सा तं रुचिरदन्तोष्ठी रूप्यधातुतनूरुहम् ॥ विस्मयोत्फुल्लनयना सस्नेहं समुदैक्षत ॥ ३२ ॥

लयान् पलवान् । पुँलिङ्गत्वमार्ष ॥ २१ ॥ कदलीगृ-
 हकं कृत्रिमकदलीमयगृहं । तदनन्तरं कर्णिकारान्
 गत्वा ततः सीता संदृश्यतेऽस्मिन्निति सीतासंदर्शनं
 अधिकरणे ल्युट् । सीतासंदर्शनयोग्यस्थानमित्यर्थः ।
 तथेति समुच्चये । तदपि गत्वा मन्दगतिः सन् इत-
 स्ततः समाश्रयत् ॥ २२ ॥ राजीवचित्रपृष्ठः राजीव-
 केसरवदाश्चर्यकरपृष्ठदेशः । चित्रत्वं पूर्वस्माद्विशेषः ।
 रामाश्रमपदाभ्याशे रामाश्रमस्थानसमीपे ॥ २३ ॥
 पुनर्गत्वेति पुनर्निवृत्तश्चेत्यन्वयः । निवृत्त्य गमनमुक्त्वा
 गत्वानिवर्तनमाह—गत्वेति ॥ २४ ॥ एवं गमनाग-
 मनाभ्यां विक्रीडन्सन् पुनः क्वचित्पूणीं निषीदति
 ॥ २५ ॥ विनिष्पतन् संचरन् ॥ २६ ॥ समाग्रायेति
 प्राणेन विशेषं जानन्ति तिर्यञ्च इति प्रसिद्धिः ॥ २७ ॥

भावस्य क्रौर्यस्य । प्रच्छादनार्थं मृगवधे रतोपि मृ-
 गात्र भक्षयति । किंतु संस्पृशन्नास्ते ॥ २८ ॥ ततः
 आश्रमात् । अभ्यवर्ततेत्यन्वयः ॥ २९ ॥ मदिरे आ-
 नन्दजनकं ईक्षणं यस्याः सा मदिरेक्षणा । अनेन
 रुचिराननेत्यनेन च वक्ष्यमाणकार्योपयोग्युल्लासो
 द्योत्यते ॥ ३० ॥ अरण्यवासस्यानर्हत्वेनेन सन्निहित-
 व्रतसमाप्तिकालत्वकथनान्मृगग्रहणत्वरतिशयो द्यो-
 ल्यते । रत्नमयं श्रेष्ठभूतं । स्वार्थे मयद् । “रत्नं स्व-
 जातौ श्रेष्ठेपि” इत्यमरः । मुक्तामणिशब्देन तत्तुल्य-
 बिन्दुमत्त्वमुक्तं ॥ ३१ ॥ रुचिरदन्तोष्ठीत्यनेन कुतु-
 कानुभाव उक्तः । रूप्यं रजतं धातवः ताम्रगैरिकादयः
 तत्तुल्यतनूरुहं । “तनूरुहं रोम लोम” इत्यमरः

ति० कदलीगृहं कदलीवाटिकां कर्णिकारान् तद्वनं च गत्वा त्यक्त्वा । सीतासंदर्शनमपेक्ष्य इतस्ततोमन्दगतिरसमाश्रय-
 न्विचचार विरराज च ॥ २२—२३ ॥ ति० अपचयः ग्रहणं । अत्राशोकचूतकुसुमानामपचयोक्त्या शिशिरान्तकालोऽयं ।
 “गन्धवान्मुरभिर्मांसो जातपुष्पफलद्रुमः” इति “संतापयतिसौमित्रे शूरयैव्रवनानिलः” इति च पंपातीरेरामोक्तेश्च । किंच
 अग्रे द्वादशमासोत्तरं येषां मां नाङ्गीकरोति तदैवाहन्मीतिरावणप्रतिज्ञा । ततोहनुमदर्शनकाले च तंप्रतिसीतावाक्यं “वर्ततेदशमो
 मासोद्वौतुशेषौष्ठवङ्गम” इतिसंगच्छते । माघशुक्लाष्टम्यांहरणेहि मार्गशुक्लाष्टम्यां ततोऽर्वागिववा दशमसमाप्त्या तस्यवर्तमान-
 लोक्तिरसंगतैवस्यात् । तच्छुक्लपक्षान्तेहनूमतस्तदर्शनात् ॥ ३० ॥

[पा०] १ झ. न्मन्दगतिं. २ च. छ. ज. न. तदा. ड. झ. ट. ततः. ३ क. ड.—ज. न. पृष्ठश्च. ४ च. छ. ज.
 मृगोत्तमः. ५ क.—ट. पुनर्भूमौ. ६ ख. घ. मण्डलान्यभिनिष्पतन्. ७ इदमर्थं च. छ. ज. पाठेषुदृश्यते. ८ ड.—ट.
 उपगम्य. ९ ड.—ट. कुसुमापचये. १० झ. न. ट. नखवर्तत. ११ ड. झ. ट. अनर्हावनवासस्य. १२ ख. रत्नविभूषितं.
 १३ ड. झ. ट. तंवै. ख. तंसा. १४ ख. झ. रुचिरदन्तोष्ठं.
 वा. रा. १०५

स च तां समदयितां पश्यन्मायामयो मृगः ॥ विचचार पुनश्चित्रं दीपयन्निव तद्वनम् ॥ ३३ ॥
अदृष्टपूर्वं तं दृष्ट्वा नानारत्नमयं मृगम् ॥ विस्मयं परमं सीता जगाम जनकात्मजा ॥ ३४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

सीतयाहर्षादाह्वानेनरामलक्ष्मणाभ्यामायामृगप्रदर्शनम् ॥ १ ॥ लक्ष्मणेनरामप्रतिमृगस्वरत्नमयत्वासंभवरूपहेतुत्तया मा-
रीचमायामयत्वाभिधानेपि सीतयातन्निवारणपूर्वकरामप्रतिमृगोत्पत्त्योत्कण्ठाविष्करणेनतदानयनप्रार्थना ॥ २ ॥ रामेणलक्ष्म-
णप्रतिमृगस्यमारीचत्वपक्षेपिअगस्त्येनवातापेरिवस्वेनतस्यावश्यंहन्तव्यत्वोक्त्यातद्धननेनतदीयचर्मानयनप्रतिज्ञानपूर्वकंताव-
त्सीतारक्षणचोदना ॥ ३ ॥

सा तं संप्रेक्ष्य सुश्रोणी कुसुमान्यपचिन्वती ॥ हैमराजतवर्णाभ्यां पार्श्वभ्यामुपशोभितम् ॥ १ ॥
ग्रह्णा चानवद्याङ्गी मृष्टहाटकवर्णिनी ॥ भर्तारमभिचक्रन्द लक्ष्मणं चापि सायुधम् ॥ २ ॥
[आहूयाहूय च पुनस्तं मृगं साधु वीक्षते ॥ आगच्छागच्छ शीघ्रं वै आर्यपुत्र सहानुजः] ॥ ३ ॥
तथाऽऽहूतौ नरव्याघ्रौ वैदेह्या रामलक्ष्मणौ ॥ वीक्षमाणौ तु तं देशं तदा ददृशुर्मृगम् ॥ ४ ॥
शङ्कमानस्तु तं दृष्ट्वा लक्ष्मणो राममब्रवीत् ॥ तमेवैनमहं मन्ये मारीचं राक्षसं मृगम् ॥ ५ ॥
चरन्तो मृगयां हृष्टाः पापेनोपाधिना वने ॥ अनेन निहता राज्ञाजानः कामरूपिणा ॥ ६ ॥
अस्य मायाविदो माया मृगरूपमिदं कृतम् ॥ भानुमत्पुरुषव्याघ्र गन्धर्वपुरसन्निभम् ॥ ७ ॥
मृगो ह्येवंविधो रत्नविचित्रो नास्ति राघव ॥ जगत्यां जगतीनाथ मायैषा हि न संशयः ॥ ८ ॥
एवं ब्रुवाणं कौकुत्स्थं प्रतिवार्य शुचिसिता ॥ उवाच सीता संहृष्टा चर्मणा हतचेतना ॥ ९ ॥

॥ ३२ ॥ दीपयन् प्रकाशयन् ॥ ३३—३५ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने द्विचत्वा-
रिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

अभिचक्रन्द उच्चैराह्वयत् । क्रदि आह्वाने रोदने चेति
धातुः । सायुधमित्यनेन आयुधेनसहागन्तव्यमित्या-
हूतवतीति गम्यते ॥ १—५ ॥ मृगयां चरन्तः
मृगयार्थं पर्यटन्तो राजानः । अनेन पापेन मृगरूपो-
पाधिनानिमित्तेन हताः ॥ ६ ॥ मायां वेत्तीति माया-
वित् अस्य । मायैव मृगरूपकृतं मृगाकारेण परिणतं ।
भानुमत् प्रकाशवत् । गन्धर्वपुरं नानाविधविस्मय-
नीयाकारसंस्थानं क्षणभङ्गुरमभ्रं तत्सन्निभं तद्वद्विस्म-
यनीयमित्यर्थः ॥ ७ ॥ जगत्यां भूमौ ॥ ८ ॥
कौकुत्स्थं प्रतिवार्य निवर्त्य । उवाच राममिति शेषः ।

सीतायास्त्वेकनाथायाः पूरयिष्यन्मनोरथम् । मा-
यामृगं योनुययौ श्रीरामं तमुपास्महे ॥ हैमराजतव-
र्णाभ्यामित्यनेन द्वयोः पार्श्वयोर्वर्णभेद उच्यते ।
मृष्टं शुद्धं हाटकं सुवर्णं तस्य वर्णोऽस्या अस्तीति तथा ।
“स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकं” इत्यमरः ।

स० विस्मयंजगाम जगामेव ॥ ३४ ॥ इतिद्विचत्वारिंशस्सर्गः ॥ ४२ ॥

स० हैमचराजतंच । स्वार्थेऽण् । तयोर्वर्णाविववर्णोऽयौस्ताभ्यां ॥ १ ॥ चक्रन्देति रोदनार्थेन भाव्यशुभमिति सूचितं कविना
॥ २ ॥ स० अयंमायावीतिज्ञानन्त्यपि छद्मनावश्चनेनहतचेतनेवोवाच ॥ ९ ॥

[पा०] १ क. ड. झ. ज. ट. ततस्तत्र. २ क.—ट. दृष्ट्वातं. ३ क.—ट. कुसुमानिविचिन्वती. ४ ड. छ. झ. ज. हैमराजत.
५ क. ख. घ. च. भर्तारमपिचाक्रन्दलक्ष्मणं. झ. भर्तारमपिचक्रन्द. ६ क.—ट. चैव. ७ अयंश्लोकः ड. झ. ट. पाठेबुद्धयते.
८ ख. ड. झ. ट. तावाहूतौ. ९ ड. झ. ट. वाक्यमब्रवीत्. १० क. ख. ड. झ. ट. रामराजानः. ११ ड. झ. ट. पापरूपिणा.
१२ ग. मन्ये. १३ ख. घ. मायाविनो. १४ घ. सुमतेपुरुषः. १५ क. सौमित्रि. १६ च. छ. ज. ज. परिवार्य. १७ झ. ज. ट.
छद्मना. क. च. छ. ज. मृगेण. १८ ग. हतलोचना.

आर्यपुत्राभिरामोसौ मृगो हरति मे^१ मनः ॥ आनयैनं महाबाहो क्रीडार्थं नो भविष्यति ॥ १० ॥
 इहाश्रमपदेऽस्माकं बहवः पुण्यदर्शनाः ॥ मृगाश्चरन्ति सहिताः सुमराश्चमरास्तथा ॥ ११ ॥
 ऋक्षाः पृषतसङ्घाश्च वानराः किन्नरास्तथा ॥ विचरन्ति महाबाहो रूपश्रेष्ठा मनोहराः ॥ १२ ॥
 न चोस्य सदृशो राजन्दष्टपूर्वो मृगः पुरा ॥ तेजसा क्षमया दीप्त्या यथाऽयं मृगसत्तमः ॥ १३ ॥
 नानावर्णविचित्राङ्गो रत्नविन्दुसमाचितः ॥ द्योतयन्वनमन्यग्रं^२ शोभते शशिसन्निभः ॥ १४ ॥
 अहो रूपमहो लक्ष्मीः स्वरसंपच्च शोभना ॥ मृगोऽद्भुतो विचित्राङ्गो हृदयं हरतीव मे ॥ १५ ॥
 यदि ग्रहणमभ्येति जीवन्नेव मृगस्तव ॥ आश्चर्यभूतं भवति विस्मयं जनयिष्यति ॥ १६ ॥
 समाप्तवनवासानां राज्यस्थानां च नः पुनः ॥ अन्तःपुरविभूषार्थो मृग एष भविष्यति ॥ १७ ॥
 भरतस्यार्यपुत्रस्य श्वश्रूणां मम च प्रभो ॥ मृगरूपमिदं व्यक्तं विस्मयं जनयिष्यति ॥ १८ ॥
 जीवन्न यदि तेऽभ्येति ग्रहणं मृगसत्तमः ॥ अजिनं नरशार्दूल रुचिरं मे भविष्यति ॥ १९ ॥
 निहतस्यास्य सत्त्वस्य जाम्बूनदमयत्वचि ॥ शष्पवृत्त्यां विनीतायामिच्छाम्यहमुपासितुम् ॥ २० ॥
 कामवृत्तमिदं रौद्रं स्त्रीणामसदृशं मतम् ॥ वपुषा त्वस्य सत्त्वस्य विस्मयो जनितो मम ॥ २१ ॥

तत्र हेतुः चर्मणेति । हृतचेतना हृतप्रज्ञा ॥ ९ ॥
 नो भविष्यति नः भविष्यति । न भविष्यतीत्यपि वा-
 ग्दोषः ॥ १० ॥ सहिताः सङ्गीभूताः । सुमराः
 व्यालमृगाः । “सुमरः स्याद्व्यालमृगः” इति वैज-
 यन्ती । चमराः चामरमृगाः । ऋक्षाः भङ्गकाः ।
 पृषताः बिन्दुमृगाः । किन्नराः मृगविशेषाः ॥ ११
 —१२ ॥ तेजसा वर्णेन । क्षमया अत्वरया ।
 दीप्त्या शारीरप्रकाशेन । यथाऽयं मृगो दृश्यते तथा
 तेजआदिभिः अस्य सदृशो मृगो न दृष्टपूर्वः । पुरा
 भाविकालेपि । न दृश्यत इति शेषः । “स्यात्प्रबन्धे
 चिरातीति निकटागामिके पुरा” इत्यमरः ॥ १३ ॥
 समाचितः व्याप्तः । अव्यग्रं समग्रं यथा तथा शोभते ।
 शशिसन्निभः आनन्दकरत्वेन शशिसाम्यं ॥ १४ ॥
 रूपं वर्णः । लक्ष्मीः कान्तिः । उक्तानुवादपूर्वकं
 मनोहरत्वमाह—मृगइति । अतो न पूर्वार्धेन गतार्थता
 ॥ १५ ॥ श्लोकद्वयमेकान्वयं । तवग्रहणं त्वत्कर्तृकग्र-
 हणं । कर्तरि षष्ठी । तदा एष मृगः आश्चर्यभूतं
 अस्माकं विस्मयावहं सत्त्वं भवति इदानीमिति शेषः ।

समाप्तवनवासानां अतएव पुनः राज्यस्थानां च नः
 विस्मयं जनयिष्यति । किंच अन्तःपुरविभूषार्थोपि
 भविष्यति ॥ १६—१७ ॥ आर्यपुत्रस्य तव । श्वश्रूणां
 ममश्चश्रूणां चेति योजना । मृगरूपं प्रशस्तमृगः ।
 प्रशंसायां रूपं प्रत्ययः । मृगस्य रूपं वा ॥ १८ ॥
 जीवतः अग्रहणेपि प्रयोजनमाह—जीवन्निति ।
 अजिनं चर्म । रुचिरं प्रियं ॥ १९ ॥ प्रियत्वमेव
 विवृणोति—निहतस्येति । जाम्बूनदमयत्वचि स्वर्णस-
 दृशत्वचि । शष्पवृत्त्यां बालवृत्तैः कृतायां वृत्त्यां । मध्यम-
 पदलोपिसमासः । “व्रतिनामासनं वृत्ती” इत्यमरः ।
 तस्यां विनीतायां आस्तृतायां । उक्तरूपत्वचि उपा-
 सितुं स्थातुं । इच्छामि त्वयासहेति शेषः ॥ २० ॥
 अथ सविनयमाह—कामवृत्तमिति । रौद्रं घोरं ।
 इदं कामवृत्तं भर्तृप्रेरणरूपस्वेच्छाव्यापारः । स्त्रीणां
 असदृशं अयुक्तं । कैकेयीवत् । तथाप्यस्य सत्त्वस्य
 तु वपुषा विलक्षणदेहेन । मम विस्मयो जनितः ममा-
 त्यन्तं कुतूहलं वर्तते । आनयेति वक्तुमप्ययुक्तं अतः
 तवापि कुतूहलमस्ति चेत्तथा क्रियतामिति भावः ।

ति० नोस्माकं । अयोध्यागमनोत्तरं तत्रसख्यभिप्रायेण बहुवचनं ॥ १० ॥ ति० सुमरचमरौ कृष्णशुक्लपुच्छौ ॥ ११ ॥
 [पा] १ च. छ. ज. व. मन्मनः. २ ग—ट. चमरास्तथा. ३ ड. झ. ट. विहरन्ति. ४ क. ख. ग.
 ड—ट. महाबलाः. ५ ड. झ. ट. चान्यः. ६ झ. न्दष्टपूर्वः. ७ ड. झ. ट. मृगोमया. ८ ड. झ. रत्नभूतोममाप्रतः.
 छ. ट. रत्नविन्दुसमन्वितः. ९ ग. घ. च. छ. ज. ज. मव्यग्रः. १० ड. झ. ट. द्योतते. ११ ग. च. छ. ज. विचित्रोसौ.
 १२ ख. भूतो. घ. च. ज. रूपं. १३ झ. अन्तःपुरेविभूषार्थो. ड. ट. अन्तःपुरेविभूषार्थो. १४ ख. चमम. १५ ड. झ. ट.
 दिव्यं. १६ ड. झ. ट. रुचिरं.

तेन काञ्चनरोम्णा तु मणिप्रवरशृङ्गिणा ॥ तरुणादित्यवर्णेन नक्षत्रपथवर्चसा ॥

बभूव राघवस्यापि मनो विस्मयमागतम् ॥ २२ ॥

एवं सीतावचः श्रुत्वा तं दृष्ट्वा मृगमद्भुतम् ॥ लोभितस्तेन रूपेण सीतया च प्रचोदितः ॥

उवाच राघवो हृष्टो आतरं लक्ष्मणं वचः ॥ २३ ॥

पश्य लक्ष्मण वैदेह्याः स्पृहां मृगगतामिमाम् ॥ रूपश्रेष्ठतया ह्येष मृगोऽद्य न भविष्यति ॥ २४ ॥

न वने नन्दनोद्देशे न चैत्ररथसंश्रये ॥ कुतः पृथिव्यां सौमित्रे योऽस्य कश्चित्समो मृगः ॥ २५ ॥

प्रतिलोमानुलोमाश्च रुचिरा रोमराजयः ॥ शोभन्ते मृगमाश्रित्य चित्राः कनकबिन्दुभिः ॥ २६ ॥

पश्यास्य जृम्भमाणस्य दीप्तामग्निशिखोपमाम् ॥ जिह्वां मुखाब्जिस्सरन्तीं मेघादिव शतहृदाम् ॥ २७ ॥

मैसारगलकमुखः शङ्खमुक्तानिभोदरः ॥ कस्य नामाभिरूपोसौ न मनो लोभयेन्मृगः ॥ २८ ॥

कस्य रूपमिदं दृष्ट्वा जाम्बूनदमयं प्रभो ॥ नानारत्नमयं दिव्यं न मनो विस्मयं व्रजेत् ॥

[किं पुनर्मैथिली सीता बाला नारी न विस्मयेत् ॥ २९ ॥]

मांसहेतोरपि मृगान्विहारार्थं च धन्विनः ॥ घ्नन्ति लक्ष्मण राजानो मृगयायां महावने ॥ ३० ॥

धनानि व्यवसायेन विचीयन्ते महावने ॥ धातवो विविधाश्चापि मणिरत्नसुवर्णिनः ॥ ३१ ॥

अनेन पूर्वमानयेति प्रमादादुक्तस्य क्षमापणं कृतं ॥ २१ ॥ न केवलं स्त्रीपारवश्येन कृतवान् किंतु स्वविस्मयेनापीत्याह—तेनेत्यादिना । मणिप्रवरो नीलरत्नं । काञ्चनवर्णरोमत्वात् बालसूर्यवर्णत्वं । नक्षत्रपथः छायापथः तत्तुल्यवर्चसा । नक्षत्रसदृशबिन्दूपलक्षितत्वात् । आगतं प्राप्तं ॥ २२ ॥ रूपेण मृगेण । “रूपं मृगेऽपि विज्ञेयं” इतिहलायुधः ॥ २३ ॥ पश्येति । सीता स्पृहायुक्तेतिभावः । तत्र हेतुमाह—रूपेति । मृगेषुश्रेष्ठतयावा एष मृगः एतादृशमृगः । अद्य वनवासे न भविष्यति न सेत्स्यति । दुर्लभ इत्यर्थः ॥ २४ ॥ नकेवलमत्र देशान्तरेऽपि दुर्लभ इत्याह—न वन इति । नन्दन इत्युद्देशः । कीर्तनं यस्य तस्मिन् वने चैत्ररथसंश्रये चैत्ररथाख्ये वने च । न भविष्यतीत्यनुषज्यते । पृथिव्यां कुतो हेतोर्भविष्यति ॥ २५ ॥ प्रतिलोमाः तिर्यग्भूताः । अनुलोमाः अनुकूलाः । रोमराजयश्च मृगमाश्रित्य दृश्यन्ते । चित्राः आश्चर्यभूताः । कनकबिन्दवः कनकवर्णबिन्दवश्च ।

मृगमाश्रित्य शोभन्ते ॥ २६ ॥ शतहृदां तदितं ॥ २७ ॥ मसारः इन्द्रनीलः । गलकः चषकः । “गलकश्चानुतर्षश्च तर्षकश्चषकः स्मृतः” इति हलायुधः । इन्द्रनीलनिर्मितचषकाकारमुखसंपुट इत्यर्थः । अभिरूपः सुन्दरः ॥ २८ ॥ रूपं मृगं । जाम्बूनदमयेति स्वार्थे मयद् । नानारत्नमयं नानाबिन्दुप्रचुरं ॥ २९ ॥ मांसहेतोरपि विनोदार्थं च राजानो मृगान् घ्नन्ति । किं पुनरेवंविधविचित्रवस्तुलाभहेतोरिति भावः ॥ ३० ॥ एतन्मृगरूपं महद्वनं एतच्च वन एव संभवति तस्मादिदं व्यवसायेन स्वीकर्तव्यमित्यभिप्रायेणाह—धनानीति । मणिरत्नं मणिश्रेष्ठं सुवर्णं च मणिरत्नसुवर्णे ते येषु स्त इति मणिरत्नसुवर्णिनः । मणयः सुवर्णानि च धातुषु भवन्तीति प्रसिद्धिः । तथाभूता विविधा धातवश्च धनानि करिमस्तकमुक्ताप्रभृतीनि । महावने व्यवसायेन मृगयोर्योगेन । राजभिः विचीयन्ते संगृह्यन्ते । यद्वा धनानि व्यवसायेन मृगयोद्योगेन । महावने विचीयन्ते । ननु कुतो वने

स० काञ्चनरूपेतिपाठे काञ्चनात्मकेन काञ्चनमृगेऽपिवा । “रूपंमृगेऽपिविज्ञेयं” इतिहलः । नक्षत्रपथवर्चसा नक्षत्रसदृशनानाबिन्दूपलक्षिततयातत्पथवर्चाःतेन ॥ २२ ॥ ति० सर्वश्रेष्ठरूपेणहेतुना अद्यैषमृगो नभविष्यति नजीविष्यति । जीवनमस्य नसंभावितमित्यर्थः ॥ कतक० प्रायेणमृगत्वमत्र नसंभावितमित्यर्थः ॥ २४ ॥ ति० योस्वकश्चित्समोमृगः सः पृथिव्यामस्तीतिकृतस्संभाव्यतइत्यर्थः ॥ स० चैत्ररथसंश्रये चैत्ररथाभिन्नसंश्रयः नानावृक्षाश्रयः कुबेरवनं ॥ २५ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. इति. २ ड—ट. दृष्ट्वाच. ख. दृष्ट्वातु. ३ ग. बालार्काभमुखःशङ्खमुक्तामणिमनोहरः क. ख. घ. मसारगल्वर्क. ४ ख. ग. नामानुरूपः. ड. छ—ट. नामानिरूप्योसौ. घ. नामातिरूपोसौ. ५ क—ट. मयप्रभं. ६ ग. रम्यं. ७ इदमर्थं क—ट. पुस्तकेषुनदृश्यते. ८ घ. श्वैव.

तत्सारमखिलं नृणां धनं निचयवर्धनम् ॥ मनसा चिन्तितं सर्वं यथा शुक्रस्य लक्ष्मण ॥ ३२ ॥
 अर्थी येनार्थकृत्येन संव्रजत्यविचारयन् ॥ तमर्थमर्थशास्त्रज्ञाः प्राहुरर्थ्याश्च लक्ष्मण ॥ ३३ ॥
 एतस्य मृगरत्नस्य परार्धे काञ्चनत्वचि ॥ उपवेक्ष्यति वैदेही मया सह सुमध्यमा ॥ ३४ ॥
 न कादली न प्रियकी न प्रवेणी न चाविकी ॥ भवेदेतस्य सदृशी स्पर्शनेनेति मे मतिः ॥ ३५ ॥
 एष चैव मृगः श्रीमान्यश्च दिव्यो नभश्चरः ॥ उभावेतौ मृगौ दिव्यौ तारामृगमहीमृगौ ॥ ३६ ॥
 यदि वाऽयं तथा यन्मां भवेद्वदसि लक्ष्मण ॥ मायैषा राक्षसस्येति कर्तव्योऽस्य वधो मया ॥ ३७ ॥
 एतेन हि नृशंसेन मारीचेनाकृतात्मना ॥ वने विचरता पूर्वं हिंसिता मुनिपुङ्गवाः ॥ ३८ ॥

धनसंग्रहप्रसक्तिरित्यत्राह—धातव इति । यस्मादुक्तरूपा विविधा धातवः सन्ति तस्मादित्यर्थः ॥ ३१ ॥ तेषां धनानां सारं श्रेष्ठभूतं । अखिलं धनं नृणां निचयवर्धनं कोशवर्धनं भवेत् । किमिव शुक्रस्य मनसा चिन्तितं संकल्पितं वस्तुजातम् । तथैवाविर्भूयनिचयवर्धनं यथा । तद्वदित्यर्थः । यद्वा नृणां मनसा चिन्तितं वृथामनोरथकल्पितं सर्वं धनं यथा शुक्रस्य कोशं पूरयति तथेत्यर्थः । तदुक्तमुद्योगपर्वणि । “मनुष्येभ्यः समादत्ते शुक्रश्चिन्ताजितं धनं” इति । यद्वा नृणां राजाधिनितां । कोशवर्धनं तत् वन्यं धनं । सारं भवति । जानपदधनादपि वन्यं धनं सारं अतिप्रशस्तं भवति । अपूर्वत्वात् । अतोनिवृत्तवनवासैरस्माभिर्वनादपूर्वधनंतया पुरीं नेतुमयं प्रहीतव्य इति भावः ॥ ३२ ॥ अस्त्वदं अथापि विचार्य कार्यमिति चेत्तत्राह—अर्थीति । अर्थी असन्निहितार्थापेक्षी । “अर्थाच्चासन्निहिते” इति इतिप्रत्ययः । सः येन अर्थकृत्येन अर्थकार्येण हेतुना । अविचारयन् संव्रजति सम्यग्गच्छति यद्वस्तुसौन्दर्यजातोपकारलोभेन पुरुषस्तत्साधनेव्यग्रः प्रवर्तते तमेवार्थं प्राहुः । अर्थशास्त्रज्ञाः नीतिशास्त्रज्ञाः । अर्थ्याः अर्थादनपेता-

श्च । “अर्थ्योभिन्नार्थशालिनोः” इत्यजयः । “धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते” इति यत्प्रत्ययः । यस्य गुणप्रीतिः पुरुषः अभिनिविशते स एवार्थ इति नीतिशास्त्रज्ञा अर्थवन्तश्चाहुः । अयंच तथाविधइतिभावः ॥ ३३ ॥ एवं प्रयत्नसंपाद्यं वस्त्वयमेव मृग इत्यभिप्रायेणाह—एतस्येति । मृगरत्नस्य मृगश्रेष्ठस्य । परार्धे ऋग्यजुः । काञ्चनत्वचि काञ्चनसदृशत्वचि । पुंलिङ्गत्वमार्थं ॥ ३४ ॥ परार्धत्वं विवृणोति—नेति । कदल्येव कादली मृगविशेषः । तल्लक्षणमुक्तं वैजयन्त्यां “कदली तु बिले शेते मृदुसूक्ष्मोच्चकर्वुरैः । नीलाग्रैर्लोमभिर्युक्ता सा विंशत्यङ्गुलायता ॥ प्रियकी लोमभिर्युक्ता मृदुश्च मसृणैर्धनैः” इति । प्रवेणी आस्तरणविशेषः मृगविशेषो वा । अविरेव अविकः “अवेः कः” इति स्वार्थे कप्रत्ययः । तस्येयमाविकी तल्लोमनिर्मिताशाटीत्यर्थः । स्पर्शनेन मार्दवेन ॥ ३५ ॥ दिव्यः ऋग्यजुः । नभश्चरो मृगः मृगशीर्षः । दिव्यौ शोभमानौ ॥ ३६ ॥ एवं सीतामतमङ्गीकृत्य प्रवृत्तिरुक्ता । अथ लक्ष्मणमतमङ्गीकृत्याह—यदि वेति । मायैषा राक्षसस्येति यन्मां वदसि तथाऽयं यदि वा भवेत् एवमप्यस्य वधो मया कार्यः ॥ ३७ ॥ हनने हेतुत्वेन

ति० तत् वन्यं धनं नृणां सारं अतिप्रशस्तं भवति । शुक्रं ब्रह्म । “सपर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणं” इति श्रुतेः । एवं च शुक्रस्य ब्रह्मलोकं प्राप्तस्य तद्रूपमापन्नस्य मनसा चिन्तितं सर्वं संकल्पमात्रसिद्धं सर्वभोग्यवस्तु यथा सर्वस्मात्सारतरं तद्वत् ॥ स० तत् वन्यं धनं नृणां सारं वरेण्यं । तत्र दृष्टान्तमाचष्टे । मनसा चिन्तितं सर्वं तत्त्ववन्तं शुक्रस्य उशनसः यथा सारं तथेत्यर्थः ॥
 * वन्यरसेनैव कूपं निर्माय मृतजीवनकर्तृत्वाच्छुक्रस्येति भावः ॥ ३२ ॥ ति० अर्थापेक्षाः पुमान् । येनार्थकृत्येन अर्थनिमित्तेन कर्तव्येन कर्मणा । तत्सौन्दर्यादाक्षिप्तहृदयः अविचारयन्नेव संव्रजति तत्संपादनार्थं पारवश्येन व्रजतीत्यर्थः । तमेव अर्थ्याः अर्थसंपादनचतुराः । अर्थशास्त्रज्ञाः अर्थं अर्थपदवाच्यमाहुः ॥ ३३ ॥ ति० अतोऽविचारिते वात्र प्रवृत्तिरित्याह—एतस्येति । अत्र विचारो न कर्तव्यः । एतन्मूलेन महतोर्थस्य सिद्धिरिति गूढतात्पर्यम् ॥ ३४ ॥ ति० कदल्या इयं त्वकादली । प्रियकस्येयं त्वप्रियकी । प्रवेणी अजविशेषसंबन्धिनी । आविकी अविलक् । प्रत्येकं ननुक्तिः सर्वथा सादृश्यभावबोधनाय । अनेन एतदीयत्वचा ॥ शि० एतस्य मृगत्वचः । कादली मृगविशेषत्वक् सदृशीन । एतस्येति सामान्येन पुंसकं । एतच्छब्देन मृगस्यैव परामर्शो कादल्यादिशब्दैर्मृगीविशेषाणामेव ग्रहणेन एतच्छब्दस्य पुंलिङ्गत्वमिति दिक् ॥ ३५ ॥ शि० उभावेतौ तारामहीमृगौ दिव्यौ श्रीढायोग्यौ । एतेन तयोर्द्वयोरेव परस्परमुपमानोपमेयभावस्सूचितः ॥ ३६ ॥

[पा०] १ ख. ग. शुक्रमतंतथा. २. ख. भवान्वदति. ३. घ. मारीचेन दुरात्मना.

उत्थाय बहवो येन मृगयायां जेनाधिपाः ॥ निहताः परमेष्वासास्तस्माद्वध्यस्त्वयं मृगः ॥ ३९ ॥
 पुरस्तादिह वातापिः परिभूय तपस्विनः ॥ उदरस्थो द्विजान्हन्ति स्वगर्भोश्चतरीमिव ॥ ४० ॥
 स कदाचिच्चिरालोभादाससाद् महामुनिम् ॥ अगस्त्यं तेजसा युक्तं भक्षस्तस्य बभूव ह ॥ ४१ ॥
 समुत्थाने च तद्रूपं कर्तुंकामं समीक्ष्य तम् ॥ उत्सयित्वा तु भगवान्वातापिमिदमब्रवीत् ॥ ४२ ॥
 त्वयाऽविगण्य वातापे परिभूताः स्वतेजसा ॥ जीवलोके द्विजश्रेष्ठास्तस्मादसि जरां गतः ॥ ४३ ॥
 तदेतन्न भवेद्रक्षो वातापिरिव लक्ष्मण ॥ मद्विधं योतिमन्येत धर्मेनित्यं जितेन्द्रियम् ॥
 भवेद्भूतोऽयं वातापिरगस्त्येनेव मां गतः ॥ ४४ ॥
 इह त्वं भव सन्नद्धो यन्नितो रक्ष मैथिलीम् ॥ अस्यामायत्तमस्माकं यत्कृत्यं रघुनन्दन ॥ ४५ ॥
 अहमेनं वधिष्यामि ग्रहीष्याम्यपि वा मृगम् ॥ यावद्गच्छामि सौमित्रे मृगमांनयितुं द्रुतम् ॥ ४६ ॥
 पश्य लक्ष्मण वैदेहीं मृगत्वचि गतस्पृहाम् ॥ त्वचा प्रधानया ह्येष मृगोऽयं नभविष्यति ॥ ४७ ॥
 अप्रमत्तेन ते भाव्यमाश्रमस्थेन सीतया ॥ ४८ ॥
 यावत्पृष्ठतमेकेन सायकेन निहन्यहम् ॥ हत्वैतच्चर्म चादाय शीघ्रमेष्यामि लक्ष्मण ॥ ४९ ॥

तदीयदौरात्म्यमाविष्करोति—एतेन हीति । नृशंसेन घातुकेन । अकृतात्मना दुष्टभावेन ॥ ३८ ॥ उत्थाय प्रादुर्भूय ॥ ३९ ॥ पूर्वोक्तमपि वातापिवृत्तान्तं मारीचस्य मायाव्यापारे दृष्टान्तत्वेनाह—पुरस्तादिति । पुरस्तात् पूर्वस्मिन्काले । इह दण्डकारण्ये । अश्वतरो नाम गर्दभादश्वायामुत्पन्न इति वृत्तिकारः । “ गोखरोश्चतरोमतः ” इति हलायुधः । तत्स्वरूपमुक्तं शालिहोत्रीये “ खररुक्षस्वरस्तीक्ष्णाः खरशीलाः खरांघ्रयः ” इति । तामश्वतरीं स्वगर्भो यथा हन्ति तथाऽयमपि गर्भस्थो द्विजान् हन्ति । अश्वतरी वृश्चिकेत्यप्याहुः ॥ ४० ॥ भक्षः आहारः ॥ ४१ ॥ समुत्थाने श्राद्धान्ते । तद्रूपं रक्षोरूपं । उत्सयित्वा । ईषत्स्मिन्त्वा । त्यवभाव आर्षः ॥ ४२ ॥ अविगण्य अविचार्य । पापमिति शेषः । जीवलोके भूलोके । जरां जीर्णतां । इति वातापिमब्रवीदिति पूर्वोणान्वयः

॥ ४३ ॥ तदिति रक्षःशब्दाभिप्रायेण नपुंसकत्वं । अतिमन्येत अतिक्रामेत् । मां गत इति अगस्त्यो यथा-अजरूपं वातापिलोकहितार्थं नाशितवान् तथाऽहमपि मृगरूपमेनं हनिष्यामीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ सन्नद्धः धनुःकवचादिसन्नाहयुक्तः । यन्नितः व्याक्षेपान्तररहितः । अस्यामिति अस्माकं यत्कृत्यमावश्यकं तत्सर्वमस्यामायत्तं एतद्रक्षणप्रधानमित्यर्थः । एतन्मूलतया रावणवधादिकं कर्तव्यं । इयं हि पूर्वं वेदवतीभावे तथा संकल्पितवतीत्यपि सूचयति ॥ ४५ ॥ यावद्गच्छामि गमिष्यामि । “ यावत्पुराणिपातयोः ” इति भविष्यदर्थे लट् ॥ ४६ ॥ गतस्पृहां प्राप्तस्पृहां । प्रधानया प्रधानप्रयोजनभूतया । नभविष्यति मरिष्यतीत्यर्थः । अत्र सीताप्रार्थितमेव प्रधानप्रयोजनं अन्यदानुषङ्गिकमित्यर्थः ॥ ४७ ॥ सीतया हेतुभूतया । आश्रमस्थेन ते त्वया । अप्रमत्तेन भाव्यं । आश्रमस्थोऽप्रमत्तः सन्

ति० अश्वतरी गर्दभादश्वायामुत्पन्नेतितीर्थः । अश्वतरी कर्कटीतिपरे । वृश्चिक इति कतकः । अत्रायव्याख्यैवज्यायसी । तस्या गर्भस्थोदरपाटनं विना न निस्सरणमिति सर्वजनप्रसिद्धेः ॥ ४० ॥ ति० अस्माकं यत्कृत्यमावश्यकं कर्तव्यं तदस्यां एतद्रक्षणविषये । आयत्तं स्थितं । तन्मुख्यकृत्ये त्वं सावधानस्तिष्ठ । स्वकर्तव्यमाह—अहमिति । अत्र पूर्वश्लोकचतुर्थचरणश्लेषेण अयन्नितः यन्त्रण-याहीनः अतियत्नरहितः । सीतारक्ष । यदस्माकंकृत्यं अवतारग्रहणप्रयोजनं । तदस्यामायत्तं अनयैव साधनीयमित्यपिसूचितं ॥ ४५ ॥ ति० यावद्गच्छामि आनयितुं आनेतुं । तत्र हेतुः पश्येति ॥ शि० वैदेहीं पश्य रक्षेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ति० सीतया सहेतेशेषः ॥ ४८ ॥ शि० हत्वा मृगं निहत्वा । चर्म तद्विषयकस्पृहां । आदाय छित्वा निबर्त्येत्यर्थः । अवखण्डनार्थकदोरूपं ॥ ४९ ॥ इति त्रिचत्वारिंशस्सर्गः ॥ ४३ ॥

[पा०] १ ख. ग. ड. ज. बहवोऽनेन. २ क. च. छ. ज. नराधिपाः. ३ घ. स्वयामृगः. ४ क. ड. झ. ट. लो-के आससाद. ५ घ. तस्य भक्ष्यो. ६ क. ग. च. ज. ज. बभूवसः. ७ क. घ. ड. च. ज.-ट. भूताश्च तेजसा. ग. भूताश्च देवताः. ८ क. ख. घ. छ. एवं तन्न भवेद्रक्षो. ड. झ. ट. तद्रक्षो न भवेदेव. च. ज. ज. एवं तु न भवेद्रक्षो. ९ ग. हनिष्यामि. १० ड. झ. ट. म्यथवा. ११ ख. मानेतुमुद्धतं. १२ वैदेह्याः. १३ झ. गतां.

प्रदक्षिणेनातिबलेन पक्षिणा जटायुषा बुद्धिमता च लक्ष्मण ॥

भवाप्रमत्तः परिगृह्य मैथिलीं प्रतिक्षणं सर्वत एव शङ्कितः ॥ ५० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

रामेणमृगग्रहणायधनुष्पाणिनांसतातदनुधावनम् ॥ १ ॥ तथामृगेणमाययागतिवैचित्र्येणात्मप्रलोभनेकोपाच्छरेणत-
न्मारणम् ॥ २ ॥ त्रियमाणेनमारीचेनमृगशरीरपरित्यागपूर्वकंनिजशरीरपरिग्रहेणरामकण्ठस्वरानुकरणेनहासीतेलक्ष्मणेत्युच्चै-
राक्रोशनम् ॥ ३ ॥ रामेणमारीचाक्रोशनश्रवणेनसीतालक्ष्मणयोर्दुर्वस्थासंभावनयासविषादंस्वाश्रमंप्रत्यभिनिवर्तनम् ॥ ४ ॥

तथा तु तं समादिश्य आतरं रघुनन्दनः ॥ बैबन्धासिं महातेजा जाम्बूनदमयत्सरुम् ॥ १ ॥

तैतरुयवनतं चापमादायात्मविभूषणम् ॥ आबध्य च कलापौ द्वौ जैगामोदग्रविक्रमः ॥ २ ॥

तं वञ्चयानो राजेन्द्रमौपतन्तं निरीक्ष्य वै ॥ बभूवान्तर्हितस्त्रासात्पुनः संदर्शनेऽभवत् ॥

बद्धासिर्धनुरादायं प्रदुद्राव यतो मृगः ॥ ३ ॥

तं स्म पश्यति रूपेण द्योतमानमिवाग्रतः ॥ अवेक्ष्यावेक्ष्य धावन्तं धनुष्पाणिं महावने ॥ ४ ॥

अतिवृत्तमिषोः पाताललोभयानं कंदाचन ॥ शङ्कितं तु समुद्भ्रान्तमुत्पतन्तमिवाम्बरे ॥ ५ ॥

दृश्यमानमदृश्यं च वनोद्देशेषु केषुचित् ॥ छिन्नाभ्रैरिव संवीतं शारदं चन्द्रमण्डलम् ॥ ६ ॥

सीतारक्षणं कुर्वित्यर्थः । पृषते मृगं ॥ ४८—४९ ॥ प्रदक्षिणेन अत्यन्तसमर्थेन । जटायुषेति सहार्थे तृती-
या । “वृद्धो यूना—” इति ज्ञापकात् । मैथिलीं
परिगृह्य स्ववशीकृत्य । सर्वतः शङ्कित एव प्रतिक्षण-
मतिशङ्क्येवाप्रमत्तो भवेत्यन्वयः । अत्र पञ्चाशच्छ्लोकाः
॥ ५० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
णभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने
त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

आत्मालंकारं । कलापौ द्वौ द्वौ तूणीरौ । “कलापो
भूषणे बह्वे तूणीरे संहतेपि च” इत्यमरः ॥ २ ॥
वञ्चयानः वञ्चयमानः । अनित्यो मुमागमः । संद-
र्शने दृष्टिविषये । अभवत् स्थितः । यतः यस्मिन्प्रदेशे ।
मृगो वर्तते तत्र प्रदुद्राव ॥ ३ ॥ तमित्यादिश्लोकत्रय-
मेकं वाक्यं । रूपेण कान्त्या । अग्रे द्योतमानमिव
स्थितं इषोः पातात् अतिवृत्तं अतिक्रान्तं । शङ्कितमि-
वेत्यन्वयः । धनुष्पाणिं दृष्ट्वा शङ्कितमिवेत्यनेन धनु-
ष्पाणिदर्शनादन्यमृगाणामिवास्य शोको न भवतीती-
वशब्दः प्रयुज्यते । यद्वा रामाद्वयं शङ्कमानं सन्तं
उत्पतन्तमिव स्थितं । वस्तुतस्तत्राप्यदर्शनादिति भावः ।
लोभयानं हस्तप्राप्तमिवदृश्यमानमित्यर्थः । दृश्यमान-
मिति केषुचिद्दृश्यमानं केषुचिददृश्यं । अतएव छिन्ना-
भ्रैः संवीतं व्याप्तं चन्द्रमण्डलमिव स्थितं । शारदमिति

अजानन्निव यो मायामृगं कार्यान्तरैकदृक् । अनु-
सृत्य जघानाशु तं लीलामानुषं भजे ॥ अथ मारी-
चवधः—तथात्वित्यादिना । त्सरुः खड्गमुष्टिः । “त्स-
रुः खड्गादिमुष्टिः स्यात्” इत्यमरः ॥ १ ॥ त्र्यवनतं
त्रिषु स्थलेष्ववनतं शार्ङ्गमित्यर्थः । आत्मविभूषणं

ति० मध्येस्थलत्रये विनतं त्रिविनतं । आत्मविभूषणं चापस्यवीरालङ्कारत्वात् । आत्मविभूषणमित्यनेनागस्त्यदत्तं वैष्णवमिति-
सूचितं ॥ २ ॥ ति० वन्यराजः वन्यानां मृगाणां राजा । विचित्रमृगत्वात् ॥ स० संदृश्यतइति संदर्शनः । कर्मणि ल्युट् ।
चक्षुर्विषयोऽभूत् । शि० वन्यराजः वन्येषुमृगेषुराजतेशोभते समारीचः । त्रासात् रामभयात् । अन्तर्हितोबभूव । पुनः त्रासात्
रावणभयात् । संदर्शनेऽभवत् ॥ ३ ॥

[पा०] १ क. ख. घ. ङ. झ. ट. प्रतिगृह्य. २ ङ. झ. ट. दधारासिं. ३ क. ङ—ट. ततस्त्रिविनतं. ४ क. ग.
जगमलघुविक्रमः. ५ क. ख. च. छ. ज. मात्रजन्तं. ६ ठ. संदर्शनो. ७ ख. तंपश्यतिस्मि, ८ च. ज.—ट. द्योतयन्तमिव,
९ ख. ग. ङ. झ. ट. धनुष्पाणिमहा. १० घ. कथंचन, ११ च. ज. व. कुत्रचित्.

मुहूर्तादेव ददृशे मुहुर्दूरात्प्रकाशते ॥ ७ ॥
 दर्शनादर्शनादेवं सौपाकर्षत राघवम् ॥ सुदूरमाश्रमस्यास्य मारीचो मृगतां गतः ॥ ८ ॥
 आसीत्कुट्टस्तु काकुत्स्थो विवशस्तेन मोहितः ॥ अथावतस्थे संभ्रान्तश्छायामाश्रित्य शाद्वले ॥ ९ ॥
 स तमुन्मादयामास मृगरूपो निशाचरः ॥ मृगैः परिवृत्तो वन्यैरदूरात्प्रत्यदृश्यत ॥ १० ॥
 ग्रहीतुकामं दृष्ट्वैनं पुनरेवाभ्यधावत ॥ तत्क्षणादेव संत्रासात्पुनरन्तर्हितोऽभवत् ॥ ११ ॥
 पुनरेव ततो दूराद्दृक्षषण्डाद्विनिःसृतम् ॥ दृष्ट्वा रामो महातेजास्तं हन्तुं कृतनिश्चयः ॥
 भूयस्तु शरमुद्धृत्य कुपितस्तत्र राघवः ॥ १२ ॥
 सूर्यरश्मिप्रतीकाशं ज्वलन्तमरिर्मर्दनः ॥ सन्धाय मुदृढे चापे विकृष्य बलवद्बली ॥ १३ ॥
 तमेव मृगमुद्दिश्य श्वसन्तमिव पन्नगम् ॥ मुमोच ज्वलितं दीप्तमस्त्रं ब्रह्मविनिर्मितम् ॥ १४ ॥
 शरीरं मृगरूपस्य विनिर्भिद्य शरोत्तमः ॥ मारीचस्यैव हृदयं बिभेदाशनिःसन्निभः ॥ १५ ॥
 तालमात्रमथोत्प्लुत्य न्यपतत्स शरातुरः ॥ विनदन्भैरवं नादं धरण्यामल्पजीवितः ॥ १६ ॥
 अग्रिमाणस्तु मारीचो जहौ तां कृत्रिमां तनुम् ॥ स्मृत्वा तद्वचनं रक्षो दध्यौ केन तु लक्ष्मणम् ॥
 इह प्रस्थापयेत्सीता शून्ये तां रावणो हरेत् ॥ १७ ॥
 स प्राप्तकालमाज्ञाय चकार च ततः खरम् ॥ सदृशं राघवस्यैव हा सीते लक्ष्मणेति च ॥ १८ ॥
 तेन मर्मणि निर्विद्धः शरेणानुपमेन च ॥ मृगरूपं तु तत्त्यक्त्वा राक्षसं रूपमात्मनः ॥
 चक्रे स सुमहाकायो मारीचो जीवितं त्यजन् ॥ १९ ॥
 ततो विचित्रकेयूरः सर्वाभरणभूषितः ॥ हेममाली महादंष्ट्रो राक्षसोऽभूच्छराहतः ॥ २० ॥

मेघशकलसंभावनार्थमुक्तं ॥ ४—६ ॥ समीपे
 मुहूर्तात् मुहूर्तं । ददृशे । दूरात् दूरं । मुहुः प्रकाशते
 ॥ ७ ॥ अतः एवं उक्तरीत्या । दर्शनादर्शनात् दर्श-
 नादर्शनाभ्यां । सुदूरमपाकर्षत आकृष्टवान् ॥ ८ ॥
 विवशः कुतूहलपरवशः । मोहितः वञ्चितः ॥ ९ ॥
 उन्मादयामासेति उन्मादश्चित्तविभ्रमः । बहुदूराकर्ष-
 णेन चित्तमोहं चकारेत्यर्थः ॥ १०—११ ॥ भूयः
 अत्यर्थं । कुपितोभूत् ॥ १२ ॥ सूर्येत्यादिश्लोकद्वयमेकं

वाक्यं ॥ १३—१४ ॥ प्रमाणः । मृगस्यशरीरं विनि-
 र्भिद्य ततः मारीचोऽयं हि प्लुतुं न्तर्वर्तिस्वशरीरं ।
 मन्त्रयति । बिभेद ॥ १५ ॥ तालमन्त्रं तालप्रमाणं । “प्रमाणे
 द्वयसंच—” इत्यादिना प्रमाणं मात्रम् ॥ १६ ॥
 सीता केनोपायेन लक्ष्मणमिह प्रस्थापयेत् केनोपायेन
 रावणस्तां हरेदिति दध्यौ चिन्तयामास ॥ १७ ॥
 प्राप्तकालं कालप्राप्तं कालोचितमर्थं । आज्ञाय निश्चित्य

स० दर्शनादर्शनेन । “सर्वोद्वन्दः” इत्येकवद्भाव इतिकेचित् । वस्तुतस्तु । “विप्रतिषिद्धं च—” इत्येकवद्भावः
 ॥ ८ ॥ शि० अविवशः क्रोधादिवशमिन्नः । तेनमोहितः ते नमश्शब्दोच्चारणमात्रेणैव हितकारी । काकुत्स्थोरामः कुट्टः
 कुट्टत्वेनप्रतीयमानआसीत् ॥ ९ ॥ ति० मृगरूपसदृशरूपस्यमायाकृतरूपेयक्षवत्प्रविश्यस्थितस्यमारीचस्यैवहृदयं नतुत-
 त्कृतमायामृगाकारमात्रस्य ॥ स० मृगरूपस्यसदृशं विनिर्भिद्य अन्तर्विद्यमानमारीचशरीरं बिभेद ॥ ती० सदृशमिति ।
 रूपमितिशेषः । मारीचस्यतदानींरूपमन्यदीयं । हृदयंतुस्वीयमेव । तथाचायमर्थः । मृगरूपस्यसदृशरूपं तस्यास्वकीयं
 रूपंभित्वा पश्चात्स्वकीयंहृदयंबिभेदेतिभावः ॥ १५ ॥ ती० स्मृत्वेति । तांमतिं रावणोक्तसीतालक्ष्मणाह्वानोपायंस्मृत्वा ।
 केन मत्कृतोपायेनेतिशेषः । सीता लक्ष्मणंप्रेषयेत् । तांसीतांशून्ये रावणोहरेदितिदध्यावितियोजना ॥ टीका० तांमतिं विश्वा-
 मित्रयागेरामकृतवैरबुद्धिं स्मृत्वावा ॥ १७ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. ड—ट. दर्शनादर्शनेनैव. २ क. ख. ग. ड—ट. सुभ्रान्तः. ३ ड. झ. ट. वृत्तोथान्यैः. ४ ड. झ.
 ट. दृष्ट्वंतं. ख. घ. च. छ. ज. ज. दृष्ट्वैव. क. ग. दृष्ट्वाच. ५ क. छ. ड. ट. खण्डात्. ६ ख. ड. च. ज—ट. मरिर्मर्दनं.
 ७ क. ख. ग. ड—ट. ज्वलन्तमिव. ८ झ. अ. ठ. सदृशं. ९ च. तांतुमतिं. १० ग. ड—ट. तांशून्ये. ११ ख—ड. छ. झ.
 ट. णानुपमेनहि. १२ क. ख. ड. झ. अ. ट. मास्थितः. १३ झ. ट. सुमहाकायं.

तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ राक्षसं घोरदर्शनम् ॥ रामो रुधिरसिक्ताङ्गं वेष्टमानं महीतले ॥

जगाम मनसा सीतां लक्ष्मणस्य वचः सरन् ॥ २१ ॥

मारीचस्यैव मायैषा पूर्वोक्तं लक्ष्मणेन तु ॥ तत्तथा ह्यभवच्चाद्य मारीचोयं मया हतः ॥ २२ ॥

हा सीते लक्ष्मणेत्येवमाकुक्ष्य च महास्वनम् ॥ ममार राक्षसः सोयं श्रुत्वा सीता कथं भवेत् ॥ २३ ॥

लक्ष्मणश्च महाबाहुः कामवस्थां गमिष्यति ॥ इति संचिन्त्य धर्मात्मा रामो हृष्टतनूरुहः ॥ २४ ॥

तत्र रामं भयं तीव्रमाविवेश विषादजम् ॥ राक्षसं मृगरूपं तं हत्वा श्रुत्वा च तत्स्वरम् ॥ २५ ॥

निहत्य पृषतं चान्यं मांसमादाय राघवः ॥ त्वरमाणो जनस्थानं ससारामिमुखस्तदा ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

हासीतेलक्ष्मणेतिमारीचाक्रोश्राविण्यासीतयासादृश्यात्सिन्नामकण्ठस्वरत्वज्ञानेनतस्य विपत्संभावनयातद्रक्षणाय लक्ष्मणंप्रतितदनुधावनचोदना ॥ १ ॥ लक्ष्मणेनसीतांप्रतिराममहिमानुवर्णनेनतस्यविपदभावप्रतिपादनम् ॥ २ ॥ सीतया तंप्रत्यश्राव्यानुचितपरुषभाषणेतदसहिष्णुतयालक्ष्मणेनराममार्गानुधावनम् ॥ ३ ॥

आर्तस्वरं तु तं भर्तुर्विज्ञाय सदृशं वने ॥ उवाच लक्ष्मणं सीता गच्छ जानीहि राघवम् ॥ १ ॥

न हि मे हृदयं स्थाने जीवितं वाऽवतिष्ठति ॥ क्रोशतः परमार्तस्य श्रुतः शब्दो मया भृशम् ॥ २ ॥

आक्रन्दमानं तु वने आतरं त्रातुमर्हसि ॥ तं क्षिप्रमभिधाव त्वं आतरं शरणैषिणम् ॥

रक्षसां वशमापन्नं सिंहानामिव गोवृषम् ॥ ३ ॥

॥ १८—२१ ॥ मायैषेत्यत्र इतिकरणं बोध्यं

॥ २२—२३ ॥ हृष्टतनूरुहः भयात्पुलकितः । अभू-
दितिशेषः ॥ २४ ॥ विषादजं विषादोत्थं । विषादो

भविष्यतीत्युत्पन्नं । हत्वा मरणानुकूलव्यापारं कृत्वा ।

ततस्तदुक्तं स्वरं श्रुत्वा ॥ २५ ॥ त्वरमाणो रामः

जनस्थानं जनस्थानस्थस्वाश्रममुद्दिश्यामिमुखः सन्

ससार ययौ । अत्र सार्धसप्तविंशतिश्लोकाः ॥ २६ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे

रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

अस्थाने भयशङ्किन्या जानक्यापि सुहृज्जनम् ।

धिकृत्य चिन्तितं रामं नित्यापूर्वमहं भजे ॥ भर्तुः

भर्तुः स्वरस्य ॥ १ ॥ हृदयं मनः । जीवितं प्राणः ।

वाशब्दः समुच्चये । स्थाने स्वस्थाने । मोहो जायत

इति भावः । शरणैषिणं रक्षकार्थिनं । गोवृषमिति

स० कथंभवेत् किंप्रकाराभवेत् । ति० कथंभवेत् किं लक्ष्मणंप्रेषयेत् उत्तधीराभवेदित्यर्थः ॥ २३ ॥ ति० कामवस्थां
अधैर्यादितिशेषः ॥ हृष्टतनूरुहः त्रासादिवरोमाश्रिततनुः । वस्तुतएतन्मूलेन सर्वकार्यनिष्पत्तिरितिहर्षाद्रोमाश्रिततनुः ॥ २४ ॥

ति० तत्रनटवद्गगवान्मनुष्यरूपलाद्भयशोकादिमत्त्वेनाटयतीतिकविरपि सर्वलोकवेद्यंतथैवाह—तत्रशमंभयमिति । तालिकम-
र्थेतु हृष्टतनूरुहइतिहृष्टपदेन प्रागेवध्वनितवान् ॥ २५ ॥ इति चतुश्चत्वारिंशस्सर्गः ॥ ४४ ॥

ति० भर्तुस्त्वरेणसदृशंस्वरं भर्तुस्स्वरइत्येवज्ञालेत्यर्थः ॥ १ ॥ स० स्थाने एकस्मिन् । क्रोशतउपरीतिवा ॥ २ ॥ शि०

शरणैषिणं स्वरक्षकामं । सिंहानांगोवृषमिव रक्षसांवशमापन्नं अतएव आक्रन्दमानं तंजनं आतरंच क्षिप्रंलं त्रातुमर्हसि । अतः

आतरमभिधाव । आतरमभिधावेत्युक्त्या तदनुमत्यैवाक्रन्दमानजनसरक्षा कर्तव्येति सूचितं । रक्षसांवशमापन्नमित्यनेन राव-

ण प्रेरणयैव मारीचोत्रागतइतिसूचितं । तेन तस्यात्रागमने स्वातन्त्र्याभावोव्यञ्जितः । रामंत्रातुमर्हसीत्युक्त्या दूरगमनेन तद्विषय-

[पा०] १ ड. झ. ट. भीमदर्शनं. २ ड—ट. चेष्टमानं. ३ क—ट. मारीचस्यतु. ४ क. ग—ट. पूर्वोक्ता. ५ क.

ख. ग. ड—ट. माकुक्ष्यतु. ६ ग. ममस्वरं. ७ घ. ड. झ. ट. सुखंतदा. ८ च. छ. ज. ज. वचः. ९ ड. झ. ट. जीवितं-
स्थानेहृदयं. १० ड. झ. ट. तिष्ठते. ११ क. ख. ज्ञातुमर्हसि.

न जगाम तथोक्तस्तु आतुराज्ञाय शासनम् ॥ तमुवाच ततस्तत्र कुपिता जनकात्मजा ॥ ४ ॥
 सौमित्रे मित्ररूपेण आतुस्त्वमसि शत्रुवत् ॥ यस्त्वमस्यामवस्थायां आतरं नाभिपत्स्यसे ॥ ५ ॥
 इच्छसि त्वं विनश्यन्तं रामं लक्ष्मण मत्कृते ॥ लोभान्मम कृते नूनं नानुगच्छसि राघवम् ॥ ६ ॥
 व्यसनं ते प्रियं मन्ये स्नेहो आतरि नास्ति ते ॥ तेन तिष्ठसि विस्त्रब्धस्तमपश्यन्महाद्युतिम् ॥ ७ ॥
 किं हि संशयमापन्ने तस्मिन्निह मया भवेत् ॥ कर्तव्यमिह तिष्ठन्त्या यत्प्रधानस्त्वमागतः ॥ ८ ॥
 इति ब्रुवाणां वैदेहीं बाष्पशोर्कर्परिप्लुताम् ॥ अब्रवील्लक्ष्मणस्त्रस्तां सीतां मृगवधूमिव ॥ ९ ॥
 पन्नगामुरगन्धर्वदेवमानुषराक्षसैः ॥ अशक्यस्तव वैदेहि भर्ता जेतुं न संशयः ॥ १० ॥
 देवि देवमनुष्येषु गन्धर्वेषु पतत्रिषु ॥ राक्षसेषु पिशाचेषु किनरेषु मृगेषु च ॥ ११ ॥
 दानवेषु च घोरेषु न स विद्येत शोभने ॥ यो रामं प्रतियुध्येत समरे वासवोपमम् ॥ १२ ॥
 अवध्यः समरे रामो नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ न त्वामस्मिन्वने हातुमुत्सहे राघवं विना ॥ १३ ॥
 अनिवार्यं बलं तस्य बलैर्बलवतामपि ॥ त्रिभिर्लोकैः समुद्युक्तैः सेश्वरैरपि सामरैः ॥ १४ ॥
 हृदयं निर्वृतं तेऽस्तु संतापस्त्यज्यतामयम् ॥ आगमिष्यति ते भर्ता शीघ्रं हत्वा मृगोत्तमम् ॥ १५ ॥
 न च तस्य खरो व्यक्तं मायया केनचित्कृतः ॥ गन्धर्वनगरप्रख्या माया सा तस्य रक्षसः ॥ १६ ॥

सामान्यविशेषयोः प्रयोगः करिकलभवत् । इति सी-
 ता लक्ष्मणमुवाचेतिसंबन्धः ॥ २—३ ॥ शासनं
 अप्रमत्तेन ते भाव्यमित्याद्युक्तं ॥ ४ ॥ मित्ररूपेणोप-
 लक्षितः रूपेण मित्रसदृशः क्रियया शत्रुतुल्योसीत्यर्थः ।
 शात्रवक्रियां दर्शयति—यस्त्वमिति ॥ ५ ॥ इच्छायां
 हेतुमाह—मत्कृत इति । मत्परिग्रहार्थमित्यर्थः ।
 दाढ्याय पुनराह—लोभादिति । लोभो मल्लामेच्छा
 ॥ ६—७ ॥ त्वद्रक्षणं विहाय कथं गमिष्यामीत्य-

त्राह—किं हीति । यो रामः प्रधानं यस्य सः यत्प्र-
 धानः त्वमिहागतः तस्मिन् रामे । संशयं प्राणसंशय-
 मापन्ने सति । इहाश्रमपदे तिष्ठन्त्या मया किं कार्यं
 न किमपीत्यर्थः ॥ ८—१२ ॥ एवं उक्तप्रकारं परुष-
 भाषणं । राघवं विना स्थितां त्वामित्यन्वयः ॥ १३ ॥
 समुद्युक्तैः सन्नाहवद्भिः । सेश्वरैः सेन्द्रैः ॥ १४ ॥
 निर्वृतं निर्दुःखं ॥ १५ ॥ तस्य रामस्य । नायं खरः
 अपितु केनचिदन्येन मायया विचित्रशक्त्या कृतः ।

संशयउत्पन्नइतिव्यञ्जितं । तेन तत्रज्ञेहातिशयोध्वनितः । सार्धश्लोकएकान्वयी ॥ ३ ॥ शि० तमुवाचेत्सर्वपृथक् । सौमित्र-
 त्याद्यर्थद्वयमेकान्वयि । यद्वा इदमप्यर्थपृथक् । तथाहि आतुमित्ररूपेणहेतुना त्वमपिशत्रुवत् रामशत्रुत्वापन्नराक्षसशत्रुतुल्योसि ।
 शत्रुमित्रेपि शत्रुत्वबुद्धेलोकैः प्रसिद्धत्वादिति तात्पर्यं । एतेन यदि रामसमीपेत्वंनगमिष्यसि । तर्हि एकाकिमंत्वाभवलोक्य तच्छत्रव
 इहाप्यापतिष्यन्तीतिव्यञ्जितं । तेनैकत्रैव द्वाभ्यांस्थातव्यमितिध्वनितं ॥ ४ ॥ शि० यदिति । यत् यस्माद्धेतोः । विनशी रिपुसू-
 दनः । त्वं अस्यां सहाय्यरहितायां अवस्थायां आतरंरामंनाभिपत्स्यसे तस्माद्धेतोः हेलक्ष्मण मत्कृते मद्रक्षार्थं । अन्तं खविनाशं ।
 इच्छसि इत्यनुमीयतइतिशेषः । एतेनास्मिन्समये रामसमीपगमनमन्तरा ते महत्प्रकीर्तिर्भवितीतिव्यञ्जितं ॥ मत्कृते मद्रक्षार्थयो
 लोभः मयिगतो इमांकोरक्षिष्यतीतिवैचित्र्यं तस्माद्धेतोः राघवंनानुगच्छसिचेत्तर्हि अप्रियंव्यसनं अपवादरूपदुःखं । आतरि ते
 जेहोनास्तीतिवाहमन्ये । स० लोभात् गार्ध्यात् । मत्कृते अहंकृताशिक्षितायेन समत्कृतः तस्मिन्आतरीत्यन्वयः । व्यसनं
 रामदुःखं ॥ ५—७ ॥ ति० तस्मिन् रामे संशयमापन्नेसति मयातिष्ठन्त्या त्वद्रक्षणेनजीवन्या । किंकर्तव्यं भवेत् । तदभावे
 मरणमेवश्रेयः । अत्रार्थध्वनिः—राक्षससंहाररूपप्रधानकार्यकरणायागतस्त्वत्वं त्वद्भ्रातुर्वा तस्मिन्कार्ये इहमदवस्थित्यासंशयमाप-
 न्ने इहजीवन्यामयाकिंकार्यंभवेत् । सर्वत्रोत्पत्तिस्थितिसंहारेषु तवआतुरहमेवसहकारिणी । प्रकृतश्चसंहारोत्र मत्स्थित्या न
 निर्वर्ततइति ॥ स० संशयं सम्यग्राक्षसहस्तमापन्ने इतिवा । हिंसंशयं गतसंशयंयथाभवतितथा तस्मिन् रामे आपत् न । यतो-
 ऽहं ई साक्षालक्ष्मीः ततो मया आपत् प्राप्तेतिशेषः । नभवेत् इतिमानसिकोभावोपिज्ञेयः ॥ ८ ॥ ति० एवंबोधिततलोपि
 मानुष्यनाटनेनलोकव्यवहारानुसारा लक्ष्मणोऽवददित्याह—अब्रवीदिति ॥ ९ ॥ ति० तव लया ॥ १५ ॥ ति० दैवतः

[पा०] १ ड. झ. ट. क्षुभिता. २ ट. यत्त्वं. ३ ड. झ. ट. लोभात्तुमत्कृते. ४ ख. रामं. ५ ख. लक्ष्मण. ६ ड. झ. ट. विस्त्रब्धं. ७ ड. झ. ट. एवं. ८ ड. झ. ट. समन्वितां. ९ च. देवमानव. ड. ड. झ. ट. देवदानव. १० च—उ. सेश्वरै-
 र्सामरैरपि. ११ छ. झ. न. ट. त्यज्यतांतव. १२ ग—उ. नप्त. झ. वकश्चिदपिदैवतः.

न्यासभूतासि वैदेहि न्यस्ता मयि महात्मना ॥ रामेण त्वं वरारोहे न त्वां त्यक्तुमिहोत्सहे ॥ १७ ॥
 कृतवैराश्च वैदेहि वयमेतैर्निशाचरैः ॥ खरस्य निधनादेव जनस्थानवधं प्रति ॥ १८ ॥
 राक्षसा विविधा वाचो विस्तृजन्ति महावने ॥ हिंसाविहारा वैदेहि न चिन्तयितुमर्हसि ॥ १९ ॥
 लक्ष्मणेनैवमुक्ता सा क्रुद्धा संरक्तलोचना ॥ अत्रवीतपुरुषं वाक्यं लक्ष्मणं सत्यवादिनम् ॥ २० ॥
 अनार्याकरुणारम्भ नृशंस कुलपांसन ॥ अहं तव प्रियं मन्ये रामस्य व्यसनं महत् ॥ २१ ॥
 रामस्य व्यसनं दृष्ट्वा तेनैतानि प्रभाषसे ॥ २२ ॥
 नैतच्चित्रं सपत्नेषु पापं लक्ष्मण यद्ववेत् ॥ त्वद्विधेषु नृशंसेषु नित्यं प्रच्छन्नचारिषु ॥ २३ ॥
 सुदुष्टत्वं वने राममेकमेकोऽनुगच्छसि ॥ मम हेतोः प्रतिच्छन्नः प्रयुक्तो भरतेन वा ॥ २४ ॥
 तन्न सिध्यति सौमित्रे तव वा भरतस्य वा ॥ कथमिन्दीवरश्यामं पद्मपत्रनिभेक्षणम् ॥
 उपसंश्रित्य भर्तारं कामयेयं पृथग्जनम् ॥ २५ ॥

वस्तुतस्तु मारीचस्यैवेयं मायेत्याह—गन्धर्वेति । तस्य रक्षसः मृगीभूतस्य रक्षसः । सा खरः । मायापेक्षया स्त्रीत्वं । गन्धर्वनगरप्रख्या गन्धर्वनगरतुल्या माया । यद्वा सा मृगरूपं । गन्धर्वनगरं नाम मेघादावारोपितं प्रासादवनादिकं । तत्कदाचिद्दृश्यते तद्यथा व्यामोहजनकं तथा चित्रवस्तुरूपा परव्यामोहजनिका काचिच्छक्तिर्माया सा तस्य रक्षसः मारीचस्यास्ति । यया मुह्यसीत्यर्थः । “गन्धर्वनगरं प्रोक्तमिन्द्रजालं मनीषिभिः” इत्यप्याहुः ॥ १६ ॥ न्यासभूतासि निक्षेपरूपासि । केन निक्षिप्तेत्यत आह—रामेणमयि न्यस्येति ॥ १७ ॥ खरस्य स्वामिनो निधनात् जनस्थाने

वधो यः तं प्रति वयमेतैर्निशाचरैः कृतवैराः एते अस्मासु वैरमाचरितवन्त इत्यर्थः ॥ १८ ॥ किं तत् इत्यत्राह—राक्षसा इति । वाचो विस्तृजन्ति अस्मन्मोहनार्थमिति शेषः ॥ १९—२० ॥ अनार्य दुःशील । अकरुणारम्भ दयाप्रसक्तिरहित । तत्र युक्तिमाह—रामस्येति । तेन अनार्यत्वादिकारणेन । रामस्य व्यसनं दृष्ट्वा एतानि पूर्वोक्तवचनानि प्रभाषसे ॥ २१—२२ ॥ प्रच्छन्नचारिषु त्वद्विधेषु सपत्नेषु पापं भवेदिति यत् एतन्न चित्रं । नृशंसत्वादिकमत्र हेतुत्वेनोपात्तं ॥ २३ ॥ प्रयुक्तः प्रेषितः ॥ २४ ॥ पृथग्जनं

अशरीरदेवतासंबन्धीकश्चित्खरइत्यपिनेत्यर्थः ॥ १६ ॥ ति० खरस्यनिधने रामेणकृतेसति जनस्थानवधं जनस्थानवर्तिस्वपरिकररक्षोवधप्रतिलक्ष्य कृतवैराइत्यन्वयः ॥ १८ ॥ व्याहरन्ति अस्मद्व्यामोहनार्थं । अतस्त्वां त्यक्तुं नोत्सहे ॥ १९ ॥ ति० अनार्यकरुणारम्भ अनार्ययाकुत्सितयाकरुणया रामव्यसनेपिमद्विषयारम्भोमदक्षणारम्भोयस्य तत्संबोधनं ॥ शि० अनार्यकरुणारम्भ अनार्येषुधुराक्षसेषु करुणायाआरम्भोयस्यतत्सदृशः तत्संबोधनं । अतएव नृशंसकुलपां राक्षससमूहपालकानां सनो रचयितेव तत्संबोधनं सन । रामस्यमहद्व्यसनंतवप्रियं त्वत्प्रीतिविषयीभूतंमन्ये । तेनहेतुना रामस्यव्यसनं सहायाभावप्रयुक्तदुःखाभासं दृष्ट्वा ज्ञात्वा । एतानि गमनाभावबोधकवचनानि प्रभाषसे । आचारकिपासदृशलाभः ॥ वि० अकार्यकरणारम्भ अशोभनकृत्यकरणोद्युक्तः ॥ स० आर्ये करुणारम्भोयस्य सनभवतीत्यनार्यकरुणारम्भः ॥ २१ ॥ ति० तेन रामव्यसनप्रियत्वेन । अत्ररामव्यसनं रामस्य प्रतिज्ञातार्थस्यसर्वैरक्षोवधरूपस्यहानिस्तत्प्रियत्वेनेति गूढंतात्पर्यं । अतएवा मद्विषयाकरुणा अनार्या कुत्सिता । प्रधानकार्यविरोधित्वादितिबोध्यं ॥ २२ ॥ शि० त्वद्विधेषु अस्मद्वारणाभिन्नविधिविधधारणावत्सु । अतएव नृशंसेषु क्रूरेषु । अतएव नित्यंप्रच्छन्नचारिषु दुर्ज्ञेयाचरणविशिष्टेषुसपत्नेषु यत्पापं पापकर्मभवेत् । तत् नैवचित्रं । एतेन राक्षसानांविश्वासो न कार्यइतिध्वनितं ॥ २३ ॥ शि० शोभनाः दुष्टाः यस्मात्सः दुष्टध्वंसकइत्यर्थः । अतएव एकंरामं एकएवानुगच्छसि । अतएव हेतोः रामगमनकारणीभूतस्यमृगस्य भरतेन शोभानिरीक्षणरतिमता प्रयुक्तः अत्रसंस्थापितस्त्वं यदिप्रतिच्छन्नः राक्षसभियानिलीनः । नगच्छसीत्यर्थः ॥ तर्हि हेसौमित्रे ममतवच भरतस्य मृगशोभानिरीक्षणरतस्यरामस्यच तत् इहागमनप्रयोजनंनसिध्यति । रामस्यप्रयोजनं मुनिरिपुध्वंसः । आवयोःप्रयोजनं तत्सेवा । तयोस्सिद्धिर्नस्यादित्यर्थः । एतेन रागादर्शनासहिष्णुलंसीतायाव्यजितं ॥ एको वा यद्यर्थे अपरोहेतौ । सार्धश्लोकएकान्वयी ॥ २४ ॥ शि० ननु रक्षकरहितांलांविहाय गन्तुमशक्यतया मत्कर्तृकगमनस्यावश्य-

[पा०] १ क. च—ट. कल्याणि. २ झ. निधनेदेवि. ३ झ. व्याहरन्ति. ड—ट. ४ मुक्तातु. ५ च. छ. ज. ज. अकार्यकरणारम्भ. ख. अनार्यकृपणारम्भ. ६ झ. ट. नैवचित्रं. ७ ख. च. छ. ज. ट. तवापि. ८ क. झ. रामपद्मनिभेक्षणं. ९ च. छ. ज. ज. कामयेम्यं. क. ग. कामयेप्राकृतजनं.

समक्षं तव सौमित्रे प्राणास्त्यक्ष्ये न संशयः ॥ रामं विना क्षणमपि न हि जीवामि भूतले ॥२६॥
 इत्युक्तः परुषं वाक्यं सीतया रोमहर्षणम् ॥ अब्रवील्लक्ष्मणः सीतां प्राञ्जलिर्विजितेन्द्रियः ॥ २७ ॥
 उत्तरं नोत्सहे वक्तुं दैवतं भवती मम ॥ वाक्यमप्रतिरूपं तु न चित्रं स्त्रीषु मैथिलि ॥ २८ ॥
 स्वभावस्त्वेष नारीणांमेवं लोकेषु दृश्यते ॥ विमुक्तधर्माश्चपलास्तीक्ष्णा भेदकराः स्त्रियः ॥ २९ ॥
 न सहे हीदृशं वाक्यं वैदेहि जनकात्मजे ॥ श्रोत्रयोरुभयोर्मेष्य तप्तनाराचसन्निभम् ॥ ३० ॥
 उपशृण्वन्तु मे सर्वे साक्षिभूता वनेचराः ॥ न्यायवादी यथाऽन्यायमुक्तोऽहं परुषं त्वया ॥ ३१ ॥
 धिक्त्वामिद्यं प्रणश्य त्वं यन्मामेवं विशङ्कसे ॥ स्त्रीत्वं दुष्टं स्वभावेन गुरुवाक्ये व्यवस्थितम् ॥ ३२ ॥
 गमिष्ये यत्र काकुत्स्थः स्वस्ति तेऽस्तु वरानने ॥ रक्षन्तु त्वां विशालाक्षि समग्रा वनदेवताः ॥ ३३ ॥
 निमित्तानि हि घोराणि यानि प्रादुर्भवन्ति मे ॥ अपि त्वां सह रामेण पश्येयं पुनरागतः ॥
 [न वेत्येतन्न जानामि वैदेहि जनकात्मजे] ॥ ३४ ॥
 लक्ष्मणेनैवमुक्ता सा रुदन्ती जनकात्मजा ॥ प्रत्युवाच ततो वाक्यं तीव्रं बाष्पपरिप्लुता ॥ ३५ ॥
 गोदावरीं प्रवेक्ष्यामि विना रामेण लक्ष्मण ॥ आवन्धिष्येऽथवा त्यक्ष्ये विषमे देहमात्मनः ॥ ३६ ॥
 पिबाम्यहं विषं तीक्ष्णं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ न त्वहं राघवादन्यं पदाऽपि पुरुषं स्पृशे ॥ ३७ ॥

छुद्रपुरुषं ॥ २५—२६ ॥ इत्युक्तः परुषं वाक्यमिति “अप्रधाने दुहादीनां—” इति कर्मण्यप्रधाने द्वितीया । सीतापारुष्येणप्रतिपारुष्यादिराहित्यसूचयति—विजितेन्द्रिय इति ॥ २७ ॥ अप्रतिरूपं अत्यन्तानुचितं ॥ २८ ॥ विमुक्तधर्माः परित्यक्तविनयादिधर्माः । चपलाः चञ्चलचित्ताः । तीक्ष्णाः क्रूरहृदयाः । भेदकराः परस्परस्नेहकार्यविच्छेदकराः ॥ २९—३० ॥

मे साक्षिभूताः वनेचराः । न्यायवादी अहं त्वया अन्यायं परुषं । यथा उक्तः तथा उपशृण्वन्तु ॥ ३१ ॥ धिक्त्वामिति “उभसर्वतसोः—” इत्यादिना धिग्योगे द्वितीया ॥ ३२—३५ ॥ आवन्धिष्ये उद्धन्धनं करिष्यामि । विषमे भृगवादिविषमस्थले । पातेनेति शेषः ॥ ३६ ॥ स्पृशे स्पृशामि

कतयाच युगपद्वयोर्विरोधेन लामयोर्ध्यांशीघ्रंप्रापय्य रामसंनिधावहंगमिष्यामीत्यतआह—**कथमिति** । जनं साक्षाद्वादिद्वाराच सर्वेषांजनयितारं । भर्तारंरामं उपसंश्रित्य वनेसहागल्य । पृथक् तंविना कां सुखस्वरूपामप्ययोर्ध्यां । कथं अयेयं रामंविहायगन्तुंनसमर्थैत्यर्थः । अतः हेसौमित्रे तवसमक्षं प्राणास्त्यक्ष्यामि । असंशयं अत्रसंशयो न । तत्रहेतुः रामंविना भूतलेकचिदपिस्थले क्षणमपिनैवजीवामि ॥ अर्धचतुष्टयमेकान्वयि ॥ २५ ॥ २६ ॥ अत्रनशेनशेच्छाऽर्थः । तेनराक्षसकुलस्यनाशेच्छावतीलांघिकृ । यतोयदर्थमामेवंविशङ्कसे वदसि इतिगूढं ॥ यद्वा विनश्यन्तीं शक्तितयाप्रतिक्षणपरिणामरूपेणविनश्यन्तीलां धिक् । यन्मां लदस्पृष्टलदाक्रमणायोग्यं एवंविशङ्कसे । लदाक्रान्तेषुकिलैवंसंभावनेति । **ति०** पुनर्वैषानुसारेणाह—**स्त्रीत्वादिति** । स्त्रीलाहुष्टस्वभावेनक्रौर्येणयुतालं गुरुवाक्ये ज्येष्ठनियोगे स्थितंमां एवंब्रूषेइतिशेषः । अतोयत्र काकुत्स्थः तत्रगच्छामि गमिष्यामि । तेखस्यस्तु सर्वतइतिशेषः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ **ति०** सर्वथाकर्तव्यमाह—प्रवेक्ष्यामिहुताशनं । अतएवात्र वाशब्दानुक्तिः । अनेन साक्षाद्रावणगृहंनगमिष्यामि किन्त्वहंस्वरूपेणाग्नौस्थित्वा माययैव तद्वस्तंगमिष्यामीतिध्वनितं । तदुक्तं कूर्मपुराणे—“रामस्यसुभगांभार्यां रावणोराक्षसेश्वरः । सीतांविशालनयनां चकमेकालनोदितः । गृहीलामाययावेषं चरन्तींविजनेवने । समाहर्तुं मनश्चक्रे तापसःकिलकामिनीं । विज्ञायसाचतद्भावं स्मृत्वादाशरथिपतिम् । ” तद्भावं लङ्कायामेवहृदिदुतं । तापसोभूला हरिष्यामीतिभावमित्यर्थः । “ जगामशरणंवह्निमावसथ्यंशुचिस्मिता । प्रपद्येपावकंदेवं साक्षिणंविश्वतोमुखम् । आत्मानंदीप्तवपुषं सर्वभूतहृदिस्थितम् । ” इत्याद्यष्टश्लोकानुक्त्वा “इतिवन्धश्चकंजत्वा रामपत्नीयशस्त्रिनी । ध्यायन्तीमनसातस्थौ राममुन्मीलितेक्षणा । अथावसथ्याद्रगवान्हव्यवाहोमहेश्वरः । आविरासीत्सुदीप्तात्मा तेजसानिर्दहन्निव । स्रष्टामायामयींसीतां सरावणवधेच्छ-
 [पा०] १ ड. झ. ट. त्यक्ष्याम्यसंशयं. २ ड. झ. ट. नैवजीवामि. ख. नजीवामीह. ३ ड. झ. ट. प्राञ्जलिस्त. छ. प्राञ्जलिश्च. ४ क. ड. छ.-ट. मेषुलोकेषु. ५ ख. तेसर्वे. ६ झ. ट. साक्षिणोहि. ७ क. ख. ग. ड.—ट. यथावाक्यं. ८ झ. विनश्यन्ती. ९ झ. स्त्रीत्वाहुष्टस्वभावेन. १० ड. झ. ट. गच्छामि. ११ ख. निमित्तानिच. क. घ. निमित्तानीह. १२ क. ग. ड. झ. ट. मुक्तातु. १३ ड. झ. ट. रुदती. १४ ड. झ. ट. हीनारामेण. १५ क. ड.—ट. पिबामिवा.

इति लक्ष्मणमाकुश्य सीता दुःखसमन्विता ॥ पाणिभ्यां रुदती दुःखादुदरं प्रजघान ह ॥ ३८ ॥
 तामार्तरूपां विमना रुदन्तीं सौमित्रिरालोक्य विशालनेत्राम् ॥
 आश्वासयामास न चैव भर्तुस्तं भ्रातरं किंचिदुवाच सीता ॥ ३९ ॥
 ततस्तु सीतामभिवाद्य लक्ष्मणः कृताञ्जलिः किञ्चिदभिप्रणम्य च ॥
 अन्वीक्षमाणो बहुशश्च मैथिलीं जगाम रामस्य समीपमात्मवान् ॥ ४० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सीताचोदनयालक्ष्मणे रामप्रतियाते लब्धावकाशेन रावणेन संन्यासिवेषपरिग्रहेण सीतासमीपं प्रत्यागमनम् ॥ १ ॥ सीतया स्वसौन्दर्यप्रशंसनपूर्वकं स्ववनागमनकारणादिकं पृच्छते रावणाय पाद्यादिना परिपूजनम् ॥ २ ॥

तथा परुषमुक्तस्तु कुपितो राघवानुजः ॥ स विकाङ्क्षन्भृशं रामं प्रतस्थे नचिरादिव ॥ १ ॥

॥ ३७ ॥ आकुश्य विनिन्द्य ॥ ३८ ॥ भर्तुर्भ्रातरं किंचिदुवाचेति आश्वासनव्याजेन गमनविलम्बं करोतीति कोपेनेति शेषः ॥ ३९ ॥ किंचिदिति कोपमिश्रत्वात् किंचित्प्रणामः । बहुशोऽन्वीक्षमाण इति कथमेनामेकाकिनीत्यक्त्वा गमिष्यामीत्यनुशयेन बहुशोऽन्वीक्षणं । आत्मवान् धैर्यवान् । अस्मिन्सर्गे सार्धचत्वारिंशच्छ्लोकाः ॥ ४० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने

आरण्यकाण्डव्याख्याने पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

अथ सीतायाः लक्ष्मणविषयपरुषभाषणफलं दर्शयत्येकादशभिः सर्गैः । रावणप्रलोभनमाह षट्चत्वारिंशे—तथा परुषमित्यादिना । विकाङ्क्षन् अनिच्छन्नेव । राममुद्दिश्य प्रतस्थे । नचिरादिव अवि-लम्बितमेव । इवशब्दो वाक्यालङ्कार इति वा । यद्वा नचिरादिव सीतात्यागासहिष्णुतया पादौ पञ्चादा-

या । सीतामादायरामेष्टां पावकोन्तरधीयत । कृत्वा तुरावणवधं रामो लक्ष्मणसंयुतः । समादाया भवत्सीतां शङ्काकुलितमानसः । साप्रत्ययाय भूतानां सीतामायामयी पुनः । विवेश पावकं दीप्तं ददाहज्वलनोपिताम् । दग्ध्वामायामयी सीतां भगवानुग्रदीधितिः । रामाया दर्शयत्सीतां पावकोत्सौरप्रियः । एतत्पतिव्रतानां वै माहात्म्यं कथितं मया । स्त्रीणां सर्वांश्चिदमनं प्रायश्चित्तमिदं स्पृष्टम् । इत्युत्तरखण्डे चतुस्त्रिंशोऽध्याये । अनेन स्त्रीणां जतिभ्रंशकरापदि अग्निप्रवेशेन दोषाय सर्वप्रायश्चित्तं चेति ध्वनितं । कदाप्यन्यं पुरुषं न स्पृशे इत्यन्वयः ॥ अत्र पत्युसां निध्य इति शेषः । तेन विराधस्पर्शोऽपि न हानिः । तदा पतिसंनिधानात् । किंच साक्षाद्भगवती-स्पर्शे रावणो विराधवत्तत्क्षणादेव म्रियेत । एवं च सर्वराक्षसवधो न स्यादिति मायासीतारचना । किंचास्य कार्यं हनुमत्पुच्छाग्निनालङ्कादाहः । अन्यथा रावणवशेन लोकपालाग्निना कथं तन्नगरदाहस्यात् । एतच्छक्तिप्रवेशेन तु तत्कार्यसामर्थ्यं तस्यैतन्मन्त्रव्यं । किंचैव प्रतिज्ञाय रावणस्पर्शजगन्मातुः प्रतिज्ञाभङ्गस्यात् ॥ स० स्पृशे स्पर्शेन च पतित्वेन स्त्रीकरणं ॥ ३७ ॥ ति० आश्रुत्य लक्ष्मणं प्रति प्रतिज्ञाय । दुःखात् सकलकरणतापादिव । रुदरं प्रजघानेत्यनेन सर्वैरक्षोभरणं विना न मे उदरपूर्तिरिति सूचितं । अन्यथा शोके वक्षःपाघातस्यैव स्त्रीषु प्रसिद्धाऽसंगतिस्यात् ॥ ३८ ॥ ति० अभिवाद्य मनसेति शेषः । किंचिदभिप्रणम्येति कायिकस्स-उक्तः । अत्र किंचिदित्यनेन कोपसूचितः । यद्यपि कोपेपि यथोचितव्यवहारत्यागो लक्ष्मणस्यानुचितः । तथापि प्रतिज्ञोत्तरं तथैव स्वच्छायां संदर्श्य तस्या अग्निप्रवेशोद्यमेन च्छाया बुद्ध्या किंचित्प्राञ्जलिलं किंचिदेव न मनसित्यनेन सूचितं । कथमेनां रामेण विना लक्ष्मणीति बहुशोऽन्वीक्षमाणः अग्निप्रविष्टानवेति च वीक्षमाणः ॥ ४० ॥ इति पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

ति० नचिरादिव शीघ्रमेवेत्यर्थः । विकाङ्क्षन् विशेषेण काङ्क्षमाणः तत्सविधगमनमिच्छन्त्यर्थः । काङ्क्षिष्याङ्कायामपि । तेन रामं विरुद्धं शङ्कमानः । शीघ्रमितीऽनपसरणे कार्यनाशद्रामोपि विरुद्धस्यादितिशङ्कमानः शीघ्रं जगामेति व्यङ्ग्यं । अतएव व्यवहितपूर्वसर्गान्ते मारीचस्य तथाशब्दोत्तरं सीताविषयं महतीं चिन्तामुक्त्वा ततः पुनरपि मांसार्थमितर-

[पा०] १ ड. झ. ट. माश्रुत्य. २ ड. झ. ट. शोकसमन्विता. ३ क. ख. ग. रालक्ष्य. ४ ड—ट. बहुशस्समैथिलीं. क. ग. बहुशश्च जानकीं. ५ घ. चिरादिव.

तदासाद्य दशग्रीवः क्षिप्रमन्तरमास्थितः ॥ अभिचक्राम वैदेहीं परिव्राजकरूपधृत् ॥ २ ॥
 श्लक्ष्णकाषायसंवीतः शिखी छत्री उपानही ॥ वामे चांसेऽवसज्याथ शुभे यष्टिकमण्डलू ॥
 परिव्राजकरूपेण वैदेहीं^१ समुपागमत् ॥ ३ ॥
 तामाससादातिबलो भ्रातृभ्यां रहितां वने ॥ रहितां चन्द्रसूर्याभ्यां सन्ध्यामिव महत्तमः ॥ ४ ॥
 तामपश्यत्ततो बालां रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ रोहिणीं शशिना हीनां ग्रहवद्भृशदारुणः ॥ ५ ॥
 तमुग्रतेजःकर्माणं जैनस्थानरूपा द्रुमाः ॥ रसमीक्ष्य न प्रकम्पन्ते न प्रवाति च मारुतः ॥ ६ ॥
 शीघ्रस्रोताश्च तं दृष्ट्वा वीक्षन्तं रक्तलोचनम् ॥^२ स्तिमितं गन्तुमारेभे भयाद्रोदावरीनदी ॥ ७ ॥
 रामस्य त्वन्तरप्रेषुर्दशग्रीवस्तदन्तरे ॥ उपतस्थे च वैदेहीं भिक्षुरूपेण रावणः ॥ ८ ॥
 अभव्यो भव्यरूपेण भर्तारमनुशोचतीम् ॥ अभ्यवर्तत वैदेहीं चित्रामिव शनैश्चरः ॥ ९ ॥
 स पापो भव्यरूपेण तृणैः कूप इवावृतः ॥ अतिष्ठत्प्रेक्ष्य वैदेहीं रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ १० ॥
 [तिष्ठन्संप्रेक्ष्य च तदा पत्नीं रामस्य रावणः] ॥ शुभां रुचिरदन्तोष्ठीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥
 आसीनां पर्णशालायां बाष्पशोकाभिपीडिताम् ॥ ११ ॥

कर्षतः रामप्राप्तित्वरा तु पुरतः कर्षतीतीवशब्दस्य भावः ॥ १ ॥ आस्थितः अवकाशं प्रतीक्षमाणस्थितो दशग्रीवः । तदेव अन्तरं अवकाशं । आसाद्य वैदेहीं अभिचक्राम अभिमुख्येनाजगाम । परिव्राजको भिक्षुः । तस्य रूपं लिङ्गं धारयतीति परिव्राजकरूपधृत् ॥ २ ॥ परिव्राजकलिङ्गान्याह—श्लक्ष्णेति । शिखी अदन्त-त्वाभावेऽपि व्रीह्यादित्वादिनिः । छत्रीत्यत्र वाक्यसंघे-रनित्यत्वेन अणभावः । उपानहीत्यत्र इनिरार्षः । यष्टिः त्रिदण्डैः । शिखीत्यनेन साहचर्यात् । अत्र धर्मप्रधानजनककुलनन्दिन्याः सीताया विश्वासाय धृतत्वादित्यमेव यतिलिङ्गमिति दर्शितं । तथाहाङ्गिराः “यतेर्लिङ्गं प्रवक्ष्यामि येनासौ लक्ष्यते यतिः । ब्रह्मसूत्रं त्रिदण्डं च वस्त्रं जन्तुनिवारणं ॥ शिक्यं पात्रं वृसी चैव कौपीनं कटिवेष्टनम् । यस्यैतद्विद्यते लिङ्गं स यतिर्नेतरो यतिः ” इति । परिव्राजकरूपे-णेत्यनेन ब्रह्मसूत्रादिकमुक्तं । समुपागमदिति प्रतिपा-

द्यार्थभेदात्पुनःपुनः क्रियापदप्रयोगः ॥ ३ ॥ भ्रा-तृभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां । महत्तम इत्यभूतोपमा । सन्ध्यायां महत्तमसोसंभवात् ॥ ४ ॥ ग्रहः अङ्गारकः शनैश्चरो वा । स रोहिणीमिव भृशदारुणो रावणस्तामपश्यत् । यथा रोहिण्याः क्रूरग्रहवीक्षणलो-कानर्थकरं तथा रावणस्य सीतावीक्षणमिति भावः ॥ ५ ॥ दारुणत्वं प्रकटयति—तमुग्रमिति ॥ ६ ॥ शीघ्रस्रोताः शीघ्रप्रवाहः । वीक्षन्तं वीक्षमाणं । स्ति-मितमिति क्रियाविशेषणं ॥ ७ ॥ रामस्यान्तरप्रेषुः विश्लेषान्धेषी । तदन्तरे तस्मिन्नवकाशे । प्रथमं सी-तामुद्दिश्य गमनं अथाश्रमसमीपगमनं ततः सीता-दर्शनं ततः सन्निकर्षगमनमिति क्रमः ॥ ८ ॥ अथा-भिमुखगमनमाह—अभव्यइति । अभव्यः दुर्जनः । भव्यरूपेण सुजनरूपेण । अनुशोचतीमिति आगमशा-सनस्यानित्यत्वान्नुमभावः ॥ ९ ॥ पापः अन्तःपापात्मा । भव्यरूपेण बाह्याकारेणोपलक्षितः ॥ १० ॥ बाष्पशो-

मृगवधप्रवृत्तिरुक्ता । सा विलंबायैव ॥ १ ॥ स० तेनैव रक्षोरूपेणाऽऽगमने न प्रत्यानयनं-सीतायास्यादिति वेषान्तरेणागमनं चेद्बृहत्स्थवेषेण कुतो नागतिरिति चेन्न । मध्येसंवादं रामागतौ समरसमारंभो भवेदिति मतिमान् अयं यतिवेषस्तदनारंभकइति तमदीधरदितिसंभवात् । हन्ततर्हि रामरूपं कुतो न दधारेति परमवशिष्यतेशङ्केति चेन्न । इदानीन्तना अपि यद्यद्वेषमिषेणायान्तस्तत्तदाचाराइति रामरूपग्रहणे नान्यकामिनीकामस्यादिति तत्यागइतिसंभवात् ॥ २ ॥ ति० शि-खीति । अनेन त्रिदण्डसंन्यासिविशेषसूचितः । तदुक्तं भारते—“रावणस्तुयतिर्भूला मुण्डः कुण्डीत्रिदण्डधृक्” इति । तत्रमुण्डइत्यनेन जटिलव्यावृत्तिः । यष्टिस्त्रिदण्डात्मिका ॥ ३ ॥ ति० भ्रातृभ्यां परस्परभ्रातृभ्यां ॥ ४ ॥ ति० बाष्पैः

[पा०] १ घ. दण्डकमण्डलू. २ ड. झ. ट. वैदेहीमन्ववर्तत. क. घ. ज. वैदेहीमन्वपयत. ३ क. च. छ. ज. न. माससादातद्रक्षो. ४ झ. सूर्यचन्द्राभ्यां. ५ क. ख. ड—ट. राजपुत्री. ६ ड. झ. ट. तमुग्रं पापकर्माणं. ७ ड—ट. जनस्था-नगताः. ८ ड. झ. ज. ट. संदश्य. ९ क. प्रवातिस्म. १० क. स्तिमिता. ११ ख. ड. झ. ट. त्वन्तरं प्रेषुः. १२ ख. दशग्रीवो महाबलः. १३ झ. ट. सहसाभव्य. १४ इदमर्थं क. ख. ग. ड. झ. पाठेषु दृश्यते.

स तां पद्मपलाशाक्षीं पीतकौशेयवासिनीम् ॥ अभ्यगच्छत वैदेहीं दुष्टचेता निशाचरः ॥ १२ ॥
 सै मन्मथशराविष्टो ब्रह्मघोषमुदीरयन् ॥ अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं रहिते राक्षसाधिपः ॥ १३ ॥
 तामुत्तमां स्त्रियं लोके पद्महीनामिव श्रियम् ॥ विभ्राजमानां वपुषा रावणः प्रशशंस ह ॥ १४ ॥
 कौ त्वं काञ्चनवर्णाभे पीतकौशेयवासिनि ॥ कमलानां शुभां मालां पद्मिनीव हि विभ्रती ॥ १५ ॥
 ह्रीः कीर्तिः श्रीः शुभा लक्ष्मीरप्सरा वा शुभानने ॥ भूतिर्वा त्वं वरारोहे रतिर्वा स्वैरचारिणी ॥ १६ ॥
 समाः शिखरिणः स्निग्धाः पाण्डुरा दशनास्तव ॥ विशाले विमले नेत्रे रक्तान्ते कृष्णतारके ॥ १७ ॥
 विशालं जघनं पीनमूरु कैरिकरोपमौ ॥ १८ ॥
 एतावुपचितौ वृत्तौ संहतौ संप्रवल्गितौ ॥ पीनोन्नतमुखौ कान्तौ स्निग्धौ तालफलोपमौ ॥
 मणिप्रवेकाभरणौ रुचिरौ ते पयोधरौ ॥ १९ ॥
 चारुस्मिते चारुदति चारुनेत्रे विलासिनि ॥ मनो हरसि मे कान्ते नदीकूलमिवाम्भसा ॥ २० ॥

कामिपीडितां रामार्तस्वरश्रवणेन बाह्याभ्यन्तरास्वा-
 स्थयवतीं । पीतकौशेयं वस्ते इति पीतकौशेयवा-
 सिनीं । णिन्यन्तात् ङीप् । अभ्यगच्छत पूर्वस्मा-
 दपि सन्निकर्ष प्राप्तः ॥ ११—१२ ॥ ब्रह्मघोषं
 “उपनिषदमावर्तयेत्” इत्युक्तपरिब्राजकोचितवेदघो-
 षं । प्रश्रितं विनयान्वितं । रहिते विजनप्रदेशे ॥ १३ ॥
 लोके उत्तमां स्त्रियमित्यन्वयः । प्रश्रितं वाक्यमब्रवी-
 दित्यस्यैव विवरणं—प्रशशंसेति ॥ १४ ॥ काञ्चन-
 वर्णाभे काञ्चनतुल्यवर्णे । कमलानां मालां विभ्रती
 पद्मिनीव स्थिता । पद्मतुल्यमुखनयनपाणिपादविशि-
 ष्टत्वादिति भावः ॥ १५ ॥ ह्रीः विष्णुपत्नी भूमिः ।
 “ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ” इति श्रुतेः । श्रीः कमला ।
 लक्ष्मीः कान्त्यधिष्ठानदेवता । रतिः मन्मथस्त्री । स्वै-
 रचारिणी स्वतन्त्रा ॥ १६ ॥ समाः वैषम्यरहिताः ।
 शिखराणि अग्राणि प्रशस्तानि सन्तीति शिखरिणः ।
 प्रशंसायामिनिः । कुन्दकुञ्जालवत्प्रशस्ताग्रा इत्यर्थः ।
 स्निग्धाः मसृणाः । रक्तान्ते रक्तरेखायुक्तान्ते । ज-

घनं कटिपुरोभागः । “पञ्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः
 ङीबे तु जघनं पुरः” इत्यमरः ॥ १७—१८ ॥ उप-
 चितौ उन्नतौ । वृत्तौ वर्तुलौ । संहतौ अन्योन्यसं-
 श्लिष्टौ । सम्यक् प्रकृष्टं वल्गितं चलनं ययोस्तौ संप्र-
 वल्गितौ गुरुत्वौन्नत्याभ्यां किञ्चिच्चलन्ताविव स्थिता-
 वित्यर्थः । पीनोन्नतमुखौ कचित्स्तनयोः पीनत्वेप्यग्रे
 औन्नत्यं पीनत्वं च न स्तः तथा न भवत इमौ किंतु
 पीनं उन्नतं च मुखं ययोस्तौ । कान्तौ काम्यमानौ ।
 मणिप्रवेकाभरणौ मणिप्रवेकाः मणिश्रेष्ठाः । “प्रवे-
 कानुत्तमोत्तमाः” इत्यमरः । ते मालात्मकाः आभरणं
 ययोस्तौ । रुचिरौ शोभमानौ । सूक्ष्मतरकौशेयोत्त-
 रीयचलनवशेन हठादृष्टः प्रकारो दुरात्मना वर्ण्यते
 ॥ १९ ॥ चारवो दन्ता यस्याः सा चारुदती । आर्षौ
 दन्तस्य दन्तादेशः । छन्दोवद्भावेन “छन्दसि च”
 इति सूत्रेण समासान्तो दन्तस्य दन्तादेशो वा “उगि-
 तश्च” इति ङीप् । समा इत्यादिना पूर्वोक्तस्य सामा-
 न्योक्तिरियं चारुस्मितत्वनिर्वाहाय । विलासोऽम्भ-

शोकेनचाभिपीडितां । स्वयमग्नौप्रविश्य मारक्षसे दत्तवतीति शोकबाष्पौ । रामव्यसनशङ्कयेत्यापाततोर्यः ॥ ११ ॥ शि० अङ्ग-
 वीत् प्रशंसितुमैच्छत् । अतएववक्ष्यमाणेन नपौनरुक्त्यं ॥ १३ ॥ टीका० कालमित्यादिप्रशस्तयासह संज्ञापार्थः नलङ्घ्यत-
 नार्थः । ति० रौप्यकाञ्चनं उत्तमकाञ्चनं ॥ १५ ॥ शि० श्रीः शोभासंपत्तिः । लक्ष्मीरैश्वर्यसंपत्तिरिति नपौनरुक्त्यं ॥ ति० ह्रीः
 गौरी । श्रीः ऐश्वर्यप्रधानाभगवच्छक्तिः । भूतिरणिमादिसिद्धिः ॥ १६ ॥ ति० संप्रगल्भितौ आलिङ्गनादौ संजातप्रागल्भ्यौ । संप्र-
 वल्गितावितिषाठे आलिङ्गनोद्यतावित्यर्थः ॥ १९ ॥ स्त० हेरामे हेसीते । नदीतिकर्तृनिर्देशः । नदी स्वांभोलक्षणकरणे नकूलं

[पा०] १ ख. विशालाक्षी. २ च. छ. ज. अ. दुष्टचित्तो. ग. दुष्टरूपो. ३ ग. ड. झ. ट. दृष्टकामशराविद्धो. ४ क.
 ड—ट. त्रिलोकानां. ५ ड. झ. ट. रौप्यकाञ्चन. ६ क. ड—ट. श्रीःकीर्तिः. ७ च. छ. ज. अ. वरानने. ८ क. ख.
 भूमिर्वा. ९ ग. गजकरोपमौ. १० क. ख. घ. ड—ज. सहितौ. झ. संप्रगल्भितौ. ११ च. छ. ज. अ. श्रेष्ठौ. क. ड.
 झ. ट. स्निग्धताल. १२ ड. झ. ट. रुचिरौतौ. १३ छ. झ. ज. ट. रामे.

करान्तमितमध्यासि सुकेशी संहतस्तनी ॥२१॥

नैव देवी न गन्धर्वी न यक्षी नच किन्नरी ॥ नैवरूपा मया नारी दृष्टपूर्वा महीतले ॥ २२ ॥

रूपमग्र्यं च लोकेषु सौकुमार्यं वयश्च ते ॥ इह वासश्च कान्तारे चित्तमुन्मादयन्ति मे ॥ २३ ॥

सौ प्रतिक्राम भद्रं ते न त्वं वस्तुमिहार्हसि ॥ राक्षसानामयं वासो घोराणां कामरूपिणाम् ॥२४॥

प्रासादाग्राणि रम्याणि नगरोपवनानि च ॥ संपन्नानि सुगन्धीनि युक्तान्याचरितुं त्वया ॥ २५ ॥

वरं माल्यं वरं भोज्यं वरं वस्त्रं च शोभने ॥ भर्तारं च वरं मन्ये त्वद्युक्तमसितेक्षणे ॥ २६ ॥

का त्वं भवसि रुद्राणां मरुतां वा वरानने ॥ वसूनां वा वरारोहे देवता प्रतिभासि मे ॥ २७ ॥

नेह गच्छन्ति गन्धर्वा न देवा न च किन्नराः ॥ राक्षसानामयं वासः कथं नु त्वमिहागता ॥ २८ ॥

इह शाखामृगाः सिंहा द्वीपिव्याघ्रमृगास्तथा ॥ क्रक्षास्तरक्षवः कङ्काः कथं तेभ्यो न बिभ्यसि ॥२९॥

मदान्वितानां घोराणां कुञ्जराणां तरस्विनाम् ॥ कथमेका महारण्ये न बिभेषि वरानने ॥ ३० ॥

कासि कस्य कुतश्चित्त्वं किंनिमित्तं च दण्डकान् ॥ एका चरसि कल्याणि घोरात्राक्षससेवितान् ॥ ३१ ॥

इति प्रशस्ता वैदेही रावणेन दुरात्मना ॥ द्विजातिवेषेण हितं दृष्ट्वा रावणमागतम् ॥

सर्वैरतिथिसत्कारैः पूजयामास मैथिली ॥ ३२ ॥

उपनीयासनं पूर्वं पाद्येनाभिनिमज्ज्य च ॥ अब्रवीत्सिद्धमित्येव तदा तं सौम्यदर्शनम् ॥ ३३ ॥

स्थानीयः । अतो न न्यूनोपमा ॥ २० ॥ करान्तेति करान्तेन करतलाङ्गुष्ठप्रदेशिनीचक्रमानेन मितं परिच्छिन्नं मध्यं यस्याः सा । संहतस्तनीति पूर्वं संहतावित्युक्तकल्पेपि पुनरुक्तिर्दुर्लभलक्षणत्वविस्मयेन ॥ २१ ॥ एवरूपा देवी देवस्त्री । देवलोके न दृष्टा । एवमुत्तरत्रापि योज्यं । नारी मनुष्यस्त्री ॥ २२ ॥ लोकेष्वग्र्यं श्रेष्ठं । रूपं लावण्यं । रूपादीनि कान्तारवासश्च उन्मादयन्ति परस्परविरुद्धत्वात् । किमत्र तवागमनमिति निर्णयबुद्धिं न जनयन्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥ प्रतिक्राम प्रतिनिवर्तस्व । निलयमिति शेषः । वस्तु स्थातुं ॥ २४ ॥ संपन्नानि समृद्धानि । आचरितुं संचरितुम् ॥ २५ ॥ वरं श्रेष्ठं । माल्यादि त्वद्युक्तं तव योग्यं मन्ये । ननु यादृशतादृशं । एवमुत्तरत्रापि । यद्वा माल्यादिकं त्वद्युक्तं त्वत्संबद्धं सत् वरं प्रशस्तं भवतीति मन्ये ॥ २६ ॥ त्वं मे देवता देवस्त्रीति प्रतिभासि । तत्र कालं किं रुद्राणां संब-

न्धिनी उत मरुतां आहोस्विद्वसूनां संबन्धिनी । वाकारः समुच्चयार्थः । तेन किमादित्यानामित्यपि सिध्यति ॥ २७ ॥ तत्रापि संशयनिवृत्तिमाह—नेहेति ॥ २८ ॥ भयहेत्वन्तरमाह—इहेति । शाखामृगाः वानराः । द्वीपं चर्म तद्योगात् द्वीपिनो बालव्याघ्राः । व्याजिघ्रन्तीति व्याघ्राः द्वीप्यपेक्षया किञ्चिन्महान्तोऽस्मी । तरक्षवो मृगादनामहाव्याघ्राः । न बिभ्यसि न बिभेषि । कङ्काः मांसादा भयंकराकृतयः पक्षिविशेषाः ॥ २९ ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तरस्विनां बलवतां ॥ ३० ॥ कासि किंनामधेयासि । कस्य संबन्धिनी । कुतः कस्माद्देशादागतासि ॥ ३१ ॥ द्विजातिवेषेण संन्यासिवेषेण हितं सहितं । सत्क्रियते एभिरिति सत्काराः पूजाद्रव्याणि तैः ॥ ३२ ॥ उक्तं विवृणोति—उपनीयेति । पाद्येन पादोदकेन । अभिनिमज्ज्य सत्कृत्य । तदा पाद्यप्रदानानन्तरं सिद्धमि-

यथा तथेत्यर्थः । तैश्चारुस्मितादिभिर्मर्जनोहरसीत्यर्थः । अरामे इतिच्छेदः । रामरहितदेशेवा ॥ २० ॥ ति० प्रतिक्राम निर्गच्छ । रामचन्द्राधिष्ठितस्थाने राक्षसपराक्रमासंभवादेवंवचनं ॥ २४ ॥ ति० द्वीपिव्याघ्रौ सविन्दुनिर्बिन्दू ॥ २९ ॥ ति० द्विजातिवेषेण तमागतं दृष्ट्वा द्विजातिवेषोऽयं रावण इति ज्ञात्वापि । अतिथिसत्कारैः अतिथियोग्यसत्कारैः ॥ ३२ ॥

[पा०] १ खः रूपमप्रतिमलोके. २ क. ख. घ. संप्रतिक्राम. ३ ड. झ. ट. गन्धं. ४ क. ग. ड—ट. शुचिसिते. ख. शुभानने. ५ क. ख. ड. च. ज. न. नेहागच्छन्ति. ६ ड. झ. ट. मृगावृकाः. ७ क—ट. बिभ्यसे. ८ ड. झ. ट. महात्मना. ९ ख—ड. झ. ट. उपानीया. १० क. सौम्यदर्शना.

द्विजातिवेषेण समीक्ष्य मैथिली समागतं पात्रकुसुम्भधारिणम् ॥
 अशक्यमुद्वेष्टुर्मपायदर्शनं न्यमन्त्रयद्ब्राह्मणवत्तदाऽङ्गना ॥ ३४ ॥
 इयं वृसी ब्राह्मण काममास्यतामिदं च पाद्यं प्रतिगृह्यतामिति ॥
 इदं च सिद्धं वनजातमुत्तमं त्वदर्थमव्यग्रमिहोपभुज्यताम् ॥ ३५ ॥
 निमन्त्र्यमाणः प्रतिपूर्णभाषिणीं नरेन्द्रपत्नीं प्रसमीक्ष्य मैथिलीम् ॥
 प्रसह्य तस्या हरणे धृतं मनः समर्पयत्स्वात्मवधाय रावणः ॥ ३६ ॥
 ततः सुवेषं मृगयागतं पतिं प्रतीक्षमाणा सहलक्ष्मणं तदा ॥
 विवीक्षमाणा हरितं ददर्श तन्महद्वनं नैव तु रामलक्ष्मणौ ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

त्येवाब्रवीत् पक्वान्नं सिद्धमित्यब्रवीत् ॥३३॥ उक्तमर्थं
 सर्गान्तश्लोकाभ्यां विवृणोति द्विजातीति । द्विजातिवेषेण
 समागतं प्राप्तं । अलावुप्रभृतिष्वेकं कुसुम्भं महारजता-
 ख्यरञ्जकद्रव्यविशेषरक्तं वस्त्रं । “तेन रक्तं—” इति
 प्राप्तस्याणो लोप आर्षः । यद्वा कुसुम्भः कमण्डलुः ।
 “स्यान्महारजते क्लीवं कुसुम्भं करके पुमान्” इत्य-
 मरः । तदुभयधारिणं । अपाये अपहरणे अनर्थकरणे
 वा दर्शनं बुद्धिर्यस्य तं । अत एव उद्वेष्टुं भोजयितु-
 मशक्यं तं समीक्ष्य मैथिली ब्राह्मणवत् ब्राह्मणेन
 सदृशं यथा भवति तथा । न्यमन्त्रयत् ब्राह्मणातिथि-
 वन्निमन्त्रितवतीत्यर्थः । यद्वा ब्राह्मणवत् ब्राह्मणार्हं ।
 “तदर्हं” इति वतिः । यद्वा मैथिली जनककुलजात-
 तया तद्व्यवहारपरिपाटीविज्ञातकपटवेषाणि संन्या-
 सिवेषधारणमात्रेण उद्वेष्टुं द्वेषं कर्तुं । अशक्यं तं
 न्यमन्त्रयत् । “काषायदण्डमात्रेण यतिः पूज्यो न

संशयः” इति वचनादिति भावः ॥ ३४ ॥ सत्कार-
 प्रकारमाह—इयमिति । इयं वृसी मुनीनामासनं ।
 आस्यतां त्वदर्थं सिद्धं पक्वं । इदं वनजातं कन्दमूल-
 फलादिकं । इह स्थले अव्यग्रमुपभुज्यतां । इतिकर-
 णस्य उत्तरश्लोकेऽन्वयः ॥ ३५ ॥ इति प्रतिपूर्णभा-
 षिणीं सर्वं संपन्नमित्यतिथये वक्तव्यं वचनं भाषमाणां ।
 धृतं धीरं यथा तथा मनोविशेषणं वा । तस्या हरणे
 मनः समर्पयत् निहितवान् ॥ ३६ ॥ सुवेषं शोभ-
 नाकारं मृगयागतं मृगयार्थगतं पतिं प्रतीक्षमाणा प्र-
 तिपालयन्ती । हरितं यत्र गतौ तौ तां दिशं विवी-
 क्षमाणा विविधं पश्यन्ती । महद्वनमेव ददर्श राम-
 लक्ष्मणौ तु न ददर्श ॥ ३७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजवि-
 रचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आर-
 ण्यकाण्डव्याख्याने षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

ति० उपायानांब्राह्मणप्रतिपत्त्यैरावणेन कृतानां काषायवस्त्रब्रह्मघोषदण्डादीनां दर्शनात् । उद्वेष्टुं उपेक्षितुं अशक्यमिति विचार्य-
 तिशेषः । तथागतं ब्राह्मणवेषेणागतं । रावणं ब्राह्मणवदेव न्यमन्त्रयत् । पाठान्तरं तत्राशक्तकल्पितं । अयमेवरक्षस्संहारोपाय
 इति दर्शनादित्यपि गूढमत्र ॥ ३४ ॥ टीका० “यतीनांपूजनं कार्यं स्त्रियावापुरुषेण वा” इत्युक्तलात्सीता तमपूजयदिति भावः
 ॥ ३५ ॥ वि० मनस्समर्पयित्वात्मवधायेति पाठे हरणे धृतं निश्चितं मनस्समर्पयित्वा दत्वा स्थित इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ रामानु०
 हरितं श्यामं ॥ ३७ ॥ ती० फलश्रुतिस्स्कान्दे—“सीतारावणसंवादं ये शृण्वन्ति नरोत्तमाः । न तेषां पापराशिभ्यः पीडालो-
 के भविष्यति” इति ॥ ३८ ॥ इति षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

[पा०] १ क. च. छ. ज. अ. तमागतं. २ क. घ. च. छ. ज. मुपायदर्शनं. क. ड. झ. अ. ट. मुपायदर्शनाभ्य-
 मन्त्रयत्. ३ ड. झ. ट. तथागतं. ४ ड. झ. अ. ट. समर्पयामासवधाय. च. छ. ज. समर्पयित्वाऽऽत्मवधाय. क. ख. समर्प-
 यन्नात्मवधाय. ५ ड-अ. निरीक्षमाणा. ग. समीक्षमाणा.

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

सीतयारावणंप्रतिशापभीत्या स्वयाथात्म्येन सहवनागमनकारणकथनपूर्वकंतद्याथात्म्यप्रश्नः ॥ १ ॥ लब्धावकाशेन रावणेन सीतांप्रतिस्वस्यारावणत्वाविष्करणेन स्ववैभवप्रशंसनपूर्वकं स्वकलत्रीभवनप्रार्थना ॥ २ ॥ सीतयारावणंप्रतिरामगुणानुवर्णनेन स्वस्य तदन्यकामनाऽभावनिवेदनपूर्वकंसदृष्टान्ताभिधानं रामरावणयोस्तारतम्यप्रतिपादनेन बहुधा तद्गृहणम् ॥ ३ ॥

रावणेन तु वैदेही तथा पृष्ठा जिहीर्षता ॥ परिव्राजकैलिङ्गेन शशंसात्मानमङ्गना ॥ १ ॥
ब्राह्मणश्चातिथिश्चायमनुक्तो हि शपेत माम् ॥ इति ध्यात्वा मुहूर्तं तु सीता वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥
दुहिता जनकस्याहं मैथिलस्य महात्मनः ॥ सीता नाम्नाऽस्मि भद्रं ते रामभार्या द्विजोत्तम ॥ ३ ॥
उषित्वा द्वादश समा इक्ष्वाकूणां निवेशने ॥ भुञ्जानान्मानुषान्भोगान्सर्वकामसमृद्धिनी ॥ ४ ॥
तैत्तस्त्रयोदशे वर्षे राजाऽमन्त्रयत प्रभुः ॥ अभिषेचयितुं रामं समेतो राजमन्त्रिभिः ॥ ५ ॥
तस्मिन्संभ्रियमाणे तु राघवस्याभिषेचने ॥ कैकेयी नाम भर्तारमार्या सा याचते वरम् ॥ ६ ॥
प्रतिगृह्य तु कैकेयी श्वशुरं सुकृतेन मे ॥ मम प्रव्राजनं भर्तुर्भरतस्याभिषेचनम् ॥
द्वावयाचत भर्तारं सत्यसन्धं नृपोत्तमम् ॥ ७ ॥

अथ मैथिली आर्जवेन स्वस्वरूपमुक्त्वा रावणा-
नार्जवदर्शनेन स्वपातिव्रत्यानुरूपं तमुपालभते—राव-
णेन त्वित्यादिना । जिहीर्षता हर्तुमिच्छता । तेन
कापट्येन पृष्ठापि यतिचिह्नं पुरस्कृत्य स्वयाथात्म्य-
मुक्तवतीति भावः ॥ १ ॥ यतिवेषंप्रत्यात्मवंशं सा
किमर्थमुक्तवतीत्यत्राह—ब्राह्मणश्चेति ॥ २ ॥ कासी-
त्यस्योत्तरमाह—दुहितेति । कस्येत्यस्योत्तरमाह—
रामेति ॥ ३ ॥ कुतश्चिदित्यादेरुत्तरमाह—उषित्वेत्यादि-
ना । विवाहानन्तरं इक्ष्वाकूणां निवेशने अयोध्यायां ।
द्वादशसमाः द्वादशवत्सरानुषित्वा तत्र सर्वकामसमृ-
द्धिनी काम्यन्त इति कामाः भोगोपकरणसकचन्द-
नादीनि तेषां समृद्धं समृद्धिः भावे निष्ठा । तद्वती
सती मानुषान्भोगान् रतिक्रीडाः । अग्राम्यत्वाय
मानुषानित्युक्तं । वस्तुतः स्वयं दिव्यभोगपरतया
मानुषानित्यवशमुक्तवती । यद्वा मानुषान् मनुष्यत्वेना-
वतीर्णरामकृतान् भोगान् । अमानुषानिति वा छेदः ।
मनुष्यदुर्लभान् दिव्यान्भोगानित्यर्थः । भुञ्जाना
अभवमिति शेषः । सर्वकामसमृद्धिनि इति सप्तम्य-

न्तपाठे सर्वकामसमृद्धिनि इक्ष्वाकूणां इक्ष्वाकुवंश्य-
स्यरामस्य । पूजायां बहुवचनं । व्रीडया भर्तृनामाग्र-
हणं । निवेशने गृहे । द्वादश समाः द्वादश वत्सरान् ।
अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अमानुषान्भोगान् भुञ्जाना
अनुभवन्ती सती उषित्वा उषितवत्यस्मि । व्यत्ययेन
त्वाप्रत्ययः ॥ ४ ॥ राजा दशरथः । अमन्त्रयत्
अकथयत् । राजमन्त्रिभिः मन्त्रिराजैः मन्त्रिश्रेष्ठैरिति
यावत् । राजदन्तादित्वात्परनिपातः ॥ ५ ॥ तस्मिन्
रामाभिषेचने । संभ्रियमाणे आरभ्यमाणे सति ।
आर्या पूज्या मम श्वशूरित्यर्थः । सा प्रसिद्धा कैकेयी
वरं याचते अयाचत ॥ ६ ॥ कं वरं कमयाचतेत्यत्राह
—प्रतिगृह्येति । सार्धश्लोक एकान्वयः । कैकेयी मे
श्वशुरं स्वस्य भर्तारं । सत्यसन्धं सत्यप्रतिज्ञं । नृपो-
त्तमं दशरथं सुकृतेन प्रतिगृह्य धर्मेण शापयित्वा ।
यद्वा । सुकृतेनोपकारेण प्रतिगृह्य वशीकृत्य । स्वकृत-
प्राणप्रदानोपकारस्मारणेन राजानं वशीकृत्येत्यर्थः ।
मम भर्तुः प्रव्राजनं भरतस्याभिषेचनमित्येवंरूपौ द्वौ

ति० ननु पूजामात्रं कर्तव्यं किं प्रतिवचनेनेत्यत्राह—ब्राह्मणश्चेति । एष अनुक्तइत्यार्षोऽसन्धिः ॥ अनुक्तः अनुक्तप्रतिवचनः
॥ २ ॥ ति० ममार्या ममपूज्याश्वशूः । अनार्यैतिकचित्पाठः ॥ ६ ॥

[पा] १ ड. छ. झ. व. ट. तदा. २ च. ज. जिहीर्षया. ड. झ. व. ट. जिहीर्षुणा. ३ ड—ट. रूपेण. ४ क. ख. घ.
ड. छ. व. ट. त्मानमात्मना. ५ क. ख. च. छ. ज. व. आतिथिश्चैव ह्यनुक्तो. घ. ड. झ. ट. आतिथिश्चैव अनुक्तो. ६ ख.
घ. रामस्यमहिषीद्विज. ड. झ. ट. रामस्यमहिषीप्रिया. ७ क—ट. तत्रत्रयोदशे. ८ ख. सर्वेषामतमास्थितः. ९ ख. मध्य-
मामहिषीविभोः. १० ड—ट. भर्तारममार्यायाचते. ख. भर्तारमनार्यायाचते. ११ ख. ग. ड. छ. झ. ट. परिगृह्य. १२ च.
छ. ज. व. सुकृतेनवै. १३ ख. विवासनंचमे.

नाद्य भोक्ष्ये न च स्वप्न्ये न पास्ये च कथंचन ॥ एष मे जीवितस्यान्तो रामो यद्यभिषिच्यते ॥ ८ ॥
 इति ब्रुवाणां कैकेयीं श्वशुरो मे स मानदः ॥ अयाचताथैरन्वर्थैर्न च याज्ज्ञां चकार सा ॥ ९ ॥
 मम भर्ता महातेजा वयसा पञ्चविंशकः ॥ अष्टादश हि वर्षाणि मम जन्मनि गण्यते ॥ १० ॥
 रामेति प्रथितो लोके गुणवान्सत्यवाञ्छुचिः ॥ विशालाक्षो महाबाहुः सर्वभूतहिते रतः ॥ ११ ॥
 कामार्तस्तु महातेजाः पिता दशरथः स्वयम् ॥ कैकेय्याः प्रियकामार्थं तं रामं नाभ्यषेचयत् ॥ १२ ॥

वरावयाचत ॥ ७ ॥ पास्य इत्यात्मनेपदमार्षम् । एषः अभिषेकः ॥ ८ ॥ मानदः बहुमानप्रदः । अन्वर्थैः अर्थानुगतैः सप्रयोजनैरिति यावत् । उपभोगक्षमैरित्यर्थः । अर्थैः सुवर्णरत्नादिभिः । कैकेयीमयाचत वरद्वयप्रतिनिधित्वेनैतानर्थान्प्रतिगृहाणेति प्रार्थयामासेत्यर्थः । सा तां याज्ज्ञां न चकार नाङ्गीचकार ॥ ९ ॥ वस्तुतो मम भर्ता प्रवाजनायोग्यः बालत्वाद्गुणवत्त्वाच्चेत्याह—मम भर्तेति । पञ्चोत्तरा विंशतिः पञ्चविंशतिः वयसा पञ्चविंशतिवर्षाण्यर्हतीति पञ्चविंशकः । “विंशतित्रिंशद्भ्यां ब्रुवन्संज्ञायां” इत्याहीयो ब्रुवन्प्रत्ययः । “संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि” इति तदन्तविधिः । पञ्चविंशतिवर्ष इत्यर्थः । वयःपरिमाणं वननिर्गमनकालिकं । मम जन्मनि सति वर्षाण्यष्टादशेति गण्यते । रामस्य जन्मारभ्य द्वादशे वर्षे विश्वामित्रागमनं । तदनन्तरं वैदेह्या सह नगरे द्वादशवर्षाणि वासं कृतवान् । ततः परं त्रयोदशे वर्षे यौवराज्याभिषेकारम्भः । ततश्च वनप्रवेशसमये रामः पञ्चविंशतिवर्षाहः । ततो मुनीनामाश्रमेषु

दश वत्सराः पञ्चवत्स्यां त्रयः वनवासस्य चतुर्दशे वर्षे सीताहरणं । सीतायाश्च भूगर्भादाविर्भावानन्तरं मिथिलायां षट् संवत्सराः ततो विवाहानन्तरमयोध्यायां द्वादश इत्येवमष्टादश वर्षा गता वनवासारम्भ इत्युक्तं । विस्तरेणायमर्थः “ऊनषोडशवर्षोमे” इत्यत्र प्रत्यपादि । इदानीं तु रामः अष्टत्रिंशद्वर्षः मम त्वेकत्रिंशद्वर्षाः गताः । इदानीं तु द्वात्रिंशो वर्षो वर्तते । अस्मिञ्श्लोके मम भर्तेत्यत्र भकारो गायत्र्याः नवमाक्षरं । अष्टसहस्रश्लोका गताः ॥ १० ॥ एवं वनवासायोग्यं वय इत्युक्त्वा गुणवत्तया प्रवाजना नर्हत्वमाह—रामेतीति । गुणवान् सौशील्यवान् ॥ ११ ॥ एवंभूतस्य प्रवाजनं दशरथदोषकृतमित्याह—कामार्त इति । नाभ्यषेचयत् कैकेयीसंमतिं विनेति शेषः । तत्र हेतुः—प्रियकामार्थमिति । प्रियकरणकामाय प्रतिज्ञातकैकेयीप्रियकरणनिर्वाहायेत्यर्थः । तव प्रियं करिष्यामीति प्रथमप्रतिज्ञाकरणे हेतुः—कामार्त इति । कामार्ततया प्रथमं तव यत्प्रियं तत्करिष्यामीति प्रतिज्ञाय पञ्चाद्रामप्रवाजनेतया ब्रुते

ति० वयसापञ्चविंशकः । वननिर्गमनकालइतिशेषः । नन्विदमयुक्तं—ऊनषोडशवर्षोयमिति विश्वामित्रप्रतिदशरथोक्तेः उषित्वाद्वादशसमाइत्यत्रोक्तेतिचेन्न । अल्पान्तरत्वात् । अतितरुणवस्थायामपिराज्यं त्यक्तवानित्यर्थेतात्पर्येणास्थयातथोक्तेः । यद्वाऽति-क्रान्तपञ्चविंशकइत्यर्थः । ममभर्तावयसा महातेजाः । अतितरुणइत्यर्थः । पञ्चविंशकः साङ्ख्यसिद्धं पञ्चविंशतत्वं चैतन्यंसोयमेव । एतच्चैत्यन्येनैवजगद्भासं । नततोऽधिकं किञ्चिदस्तीतिसूचयितुं तथोक्तिरितितत्वं । ममजन्मतोवनप्रवेशसमयेअतीतानीत्यर्थः । गण्यतइत्यार्षमेकत्वं । ममपञ्चतन्मात्रपञ्चमहाभूतपञ्चेन्द्रियाहङ्कारबुद्धिमनोरूपाण्यष्टादशवर्षाणिपूर्वाणि जन्मनि कार्येगण्यन्तइति तन्मूलीभूता प्रकृतिरहमितिसूचितम् । स० वयसापञ्चविंशकः तदानीं । यदत्रवक्तव्यंतदुक्तमयोध्याकाण्डे । एतज्जन्मनि ममवर्षाण्यष्टादशेति गण्यते गण्यन्ते । यद्वा जन्मेतिद्वितीयान्तं । आरभ्येतिशेषः । जन्मारभ्य ममवर्षाण्यष्टादशेत्यन्वयः । लोकेयोरामेतिप्रथितोनिगण्यते प्रथमतश्शरेषुयश्चगुणवान् इति यच्छब्दाध्याहारेण एतच्छ्लोकस्य कैकेय्याः प्रियकामार्थंराममित्यत्रत्यतच्छब्देनान्वयः । एतादृशगुणवन्तमपिरामंकामार्तस्सन्नाभ्यषेचयदिति स्तोतुरामं प्रवृत्तत्वादनयोदश्लोकयोर्नासंगतिरिति बोध्यं ॥ शि० वयसापञ्चविंशकः पञ्चविंशेनयुक्ताः काः त्रयोयस्यसः अष्टाविंशतिवार्षिकइत्यर्थः । अयोध्यातोनिर्गमनसमये इतिशेषः । अतएव “ऊनषोडशवर्षोमे रामोराजीवलोचनः” इतिविश्वामित्रप्रतिदशरथोक्त्या “उषित्वाद्वादशसमा इक्ष्वाकूणां निवेशने” इति रावणप्रतिसीतोक्त्याच सिद्धस्य वनप्रवेशसमये अष्टाविंशतिवार्षिकत्वस्य नापलापः । निरूपितंचैतत् “ऊनषोडशवर्षोमे” इत्यत्रत्यव्याख्याने । ममजन्मनि प्रादुर्भावेसतितु अष्टादशवर्षाणिगण्यन्ते । अयोध्यातोनिर्गमनसमयेअष्टादशवर्षाणिमेव्यतीतानीत्यर्थः ॥ १० ॥ शि० कामार्तः कामेनकिञ्चिद्विषयकेच्छयाआर्तोयुक्तः ॥ १२ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. ड. च. ज.—ट. कदाचन. २ ड. झ. ट. यदभिषिच्यते. ३ ड. झ. ट. पार्थिवः. ४ ड. झ. ट. सत्यवाञ्छीलवाञ्छुचिः. ५ च. छ. ज. ज. कामार्तश्च. ख. कामार्थश्च. ६ ड. झ. ट. महाराजः. ख. महाबाहुः.

अभिषेकाय तु पितुः समीपं राममागतम् ॥ कैकेयी मम भर्तारमित्युवाच धृतं वचः ॥ १३ ॥
 तव पित्रा समाज्ञप्तं ममेदं शृणु राघव ॥ भरताय प्रदातव्यमिदं राज्यमकण्टकम् ॥ १४ ॥
 त्वया हि खलु वस्तव्यं नव वर्षाणि पञ्च च ॥ वने प्रव्रज काकुत्स्थ पितरं मोचयानृतात् ॥ १५ ॥
 तैथेत्युक्त्वा च तां रामः कैकेयीमकुतोभयः ॥ चकार तद्वचस्तस्या मम भर्ता दृढव्रतः ॥ १६ ॥
 दद्यान्न प्रतिगृह्णीयात्सत्यं ब्रूयान्न चानृतम् ॥ एतद्वाङ्मण रामस्य ध्रुवं व्रतमनुत्तमम् ॥ १७ ॥
 तस्य भ्राता तु द्वैमात्रो लक्ष्मणो नाम वीरवान् ॥ रामस्य पुरुषव्याघ्रः सहायः समरेऽरिहा ॥ १८ ॥
 स भ्राता लक्ष्मणो नाम धर्मचारी दृढव्रतः ॥ अन्वगच्छद्गुणपाणिः प्रव्रजन्तं मया सह ॥ १९ ॥
 जटी तापसरूपेण मया सह सहानुजः ॥ प्रविष्टो दण्डकारण्यं धर्मनित्यो जितेन्द्रियः ॥ २० ॥
 ते वयं प्रच्युता राज्यात्कैकेय्यास्तु कृते त्रयः ॥ विचराम द्विजश्रेष्ठ वनं गम्भीरमोजसा ॥ २१ ॥
 समाश्रयः सुहृते तु शक्यं वस्तुमिह त्वया ॥ आगमिष्यति मे भर्ता वन्यमादाय पुष्कलम् ॥
 [रुरुन् गोधान्वराहांश्च हत्वाऽऽदीयामिषान्बहून्] ॥ २२ ॥
 स त्वं नाम च गोत्रं च कुलं चाचक्ष्व तत्त्वतः ॥ एकश्च दण्डकारण्ये किमर्थं चरसि द्विज ॥ २३ ॥
 एवं ब्रुवन्त्यां सीतायां रामपत्न्यां महाबलः ॥ प्रत्युवाचोत्तरं तीव्रं रावणो राक्षसाधिपः ॥ २४ ॥

प्रतिज्ञाभङ्गं कर्तुमक्षमो नाभ्यषेचयदित्यर्थः ॥ १२ ॥
 सामान्यतआह्वानेनाभिषेकाय भवितुमर्हति मदाह्वान-
 मित्यागतमित्यर्थः । धृतं धैर्ययुक्तमिति क्रियाविशेषणं
 ॥ १३ ॥ तवेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । त्वद्विषये
 पित्रा समाज्ञप्तं समाज्ञापनं । मम मत्तः । शृणु । इदं
 राज्यं भरताय प्रदातव्यं तदर्थं त्वया नवपञ्चच
 वर्षाणि चतुर्दशवर्षाणीत्यर्थः । वने वस्तव्यं तदर्थं
 प्रव्रज अनृतात् प्रतिज्ञाभङ्गरूपात् ॥ १४—१५ ॥
 अकुतोभयः राज्यत्यागवनवासाभ्यां भयरहितः
 ॥ १६ ॥ दृढव्रत इत्युक्तमुपपादयति—दद्यादिति । ध्रुवं
 निश्चलं । अनुत्तमं अवश्यपरिपालनीयं ॥ १७ ॥
 द्वयोर्मात्रोरपत्यं पुमान् द्वैमात्रः । अण् प्रत्ययः ।
 “मातुरुत्सङ्ग्या—” इत्युदादेशाभाव आर्षः । गुर्व-
 क्षरं च छान्दसम् । अरिहेतिछन्दोवद्भावात् “बहुलं
 छन्दसि” इति सूत्रेण ब्रह्मादिभिन्नेप्युपपदे क्तिप् ।
 अन्येभ्योपि दृश्यते” इत्यत्र दृशिग्रहणस्य विध्यन्त-

रोपसंग्रहार्थत्वाद्वा क्तिप् ॥ १८ ॥ मया सह अन्वग-
 च्छदित्यन्वयः ॥ १९ ॥ तापसरूपस्यानेकरूपत्वाज्ज-
 टीति विशेषयति ॥ २० ॥ कृते प्रयोजनाय । क्रियते
 संपाद्यत इति कृत् । संपदादित्वात् क्तिप् । गम्भीरं
 दुष्प्रवेशं । ओजसा बलेन । “ओजो दीप्तौ बले—” इ-
 त्यमरः ॥ २१ ॥ समाश्रयः समाश्रयसिद्धि विश्रान्ति
 कुर्वित्यर्थः । वस्तुं स्थातुं । शक्यं पवित्रदेशत्वादिति
 भावः । पुष्कलं समग्रं ॥ २२ ॥ स त्वं एवं समाश्र-
 यस्तत्त्वं । कुलं गृहं । “कुलमन्वयसंघातगृहपर्याश्रमेष्व-
 पि—” इति निघण्टुः । ननु संन्यासिनं प्रति कुल-
 गोत्रप्रश्नोपपन्नः एकाकितयारण्ये संचारश्च यतेर्धर्म
 एव अतोसङ्गत इव प्रतिभातीति चेत् उच्यते ।
 पूर्वाश्रमनामगोत्रप्रश्नोऽयं । “मिक्षार्थं ग्रामं प्रवि-
 शेत्” इति श्रुत्या भिक्षोर्ग्रामसमीपारण्ये वस्तव्यं नतु
 ग्रामप्रसङ्गरहितेरण्य इति कथं भवान् भिक्षाप्रद-
 जनरहितेचरतीति प्रश्न उपपद्यते ॥ २३ ॥ आसवै-

तनि० दद्यादित्यनेन अर्थिनांयावदपेक्षितं दानं विवाक्षितं । नप्रतिगृह्णीयादित्यनेनावाप्तसमस्तकामत्वं व्यज्यते ॥ १७ ॥
 ती० द्वैमात्रः द्वयोर्मात्रोरपत्यं सापत्नीकमातुः पुत्र इत्यर्थः ॥ ति० वैमात्रः शुभ्रादिषु विमातृशब्दपाठेष्वप्यार्षोऽण् । असहोदरोभ्रा-
 तेत्यर्थः । विभिन्नायामातुरपत्यं वैमात्रः ॥ १८ ॥ स० वन्यं फलाद्यादाय आमिषमादायेति वैलक्षण्यद्योतनायद्विवारमुक्तिः ॥

[पा०] १ क. ग. च. छ. ज. ज. दृढं. ख. ड. झ. ट. द्रुतं. २ क—ट. लयातु. ३ ग. मोचयत्पृणात्. ४ ड. झ. ट.
 तथेत्युवाच. ५ च. छ. ज. ज. वचनंतस्या. ६ झ. ट. तद्वचश्श्रुत्वा. ६ क. ख. ग. ड. झ. ट. भर्तामम. ७ ख. घ—ज.
 ज. ट. व्रतं ध्रुवं. झ. व्रतं धृतं. ८ ड. झ—ठ. वैमात्रो. ९ च. छ. ज. ज. तज्ज्ञाता. १० ड. झ. ट. ब्रह्मचारी. ११ क. धर्मयु-
 क्तो. १२ ग. ड—ट. दृढव्रतः. १३ ख. ग. विचरामो. १४ इदमर्थं ख. ड. झ. ट. पाठेषु दृश्यते. १५ ख. ड. झ. ट.
 यामिषंबहु. १६ ख. ग. ड. झ. ट. कुलमाचक्ष्व. १७ च. छ. ज. दण्डकारण्यं. १८ ड. राजपत्न्यां. १९ ख. राक्षसेश्वरः.

येनःवित्रासिता लोकाः सदेवासुरपन्नगाः ॥ अहं तु रावणो नाम सीते रक्षोगणेश्वरः ॥ २५ ॥
 त्वां तु काञ्चनवर्णाभां दृष्ट्वा कौशेयवासिनीम् ॥ रतिं स्वकेषु दारेषु नाधिगच्छाम्यनिन्दिते ॥ २६ ॥
 बह्वीनामुत्तमस्त्रीणामाहतानामितस्ततः ॥ सर्वासामेव भद्रं ते ममाग्रमहिषी भव ॥ २७ ॥
 लङ्का नाम समुद्रस्य मध्ये मम महापुरी ॥ सागरेण परिक्षिप्ता निविष्टा नैगमूर्धनि ॥ २८ ॥
 तत्र सीते मया सार्धं वनेषु विहरिष्यसि ॥ न चास्यारण्यवासस्य स्पृहयिष्यसि भामिनि ॥ २९ ॥
 पञ्च दास्यः सहस्राणि सर्वाभरणभूषिताः ॥ सीते परिचरिष्यन्ति भार्या भवसि मे यदि ॥ ३० ॥
 रावणेनैवमुक्ता तु कुपिता जनकात्मजा ॥ प्रत्युवाचानवद्याङ्गी तमनादृत्य राक्षसम् ॥ ३१ ॥

भवप्रकटनावसरप्रतीक्षकतया तीव्रं झटिति त्युक्तं ॥ २४ ॥ लोकाः जनाः ॥ २५ ॥ काञ्चनव-
 र्णाभां स्वर्णवर्णतुल्यकान्ति ॥ २६ ॥ उत्तमस्त्रीणा-
 मिति निर्धारणे षष्ठी ॥ २७ ॥ समुद्रमध्ये वर्तमाने
 नगमूर्धनि गिरिशृङ्गप्रदेशे । निविष्टा कृतनिवेशा ।

सागरेण सगरनिर्मितेन समुद्रेण । परिक्षिप्ता परिवृता ।
 पुरी मम अस्तीति शेषः ॥ २८ ॥ वनेषु उद्यानेषु ।
 अरण्यवासस्येति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ २९ ॥ पञ्च
 सहस्राणि दास्यत्वां परिचरिष्यन्ति ॥ ३० ॥ तुशब्दे-
 न पूर्वोक्तोपचारवचनविलक्षणवचना ॥ ३१ ॥

यद्वा अदभक्षणइत्यस्माद्भावेऽपि आदाय भक्षणार्थमित्यर्थो बोध्यः ॥ २२ ॥ ती० वस्तुतस्तु त्वां ममेष्टदेवतामित्यर्थः । दृष्ट्वा
 स्वकेषु पुत्रमित्रादिषु दारेषु च । रतिं इच्छां । नाधिगच्छामि । ममेष्टदेवतायास्तव दर्शनेनानन्दपूर्णोऽहं सर्वतो निवृत्तोऽस्मीति भावः
 ॥ २६ ॥ ती० किंच पञ्चेति । पञ्चसहस्राणि दास्यो मे मया सार्धं परिचरिष्यन्ति यदि । तदेति शेषः । तदा भार्या भया कान्त्या
 आर्या पूज्या भवसीतिसंबन्धः ॥ ३० ॥ ति० पञ्चेत्यादि । रक्षोयोनौ तमोगुणप्रधानायां जातत्वादुद्रिक्ततमसा भगवन्मायया ज्ञानां-
 च्छादनादेवमुक्तिः । सर्वथा तत्त्वज्ञो रावणः कथमेवं वदेदिति तु श्रद्धा जाज्यमेव । तत्त्वज्ञचिह्नानुपलंभात् । सीतारामौ सर्वेश्वरावि-
 त्येतन्मात्रज्ञानं रावणस्यास्त्येवेत्यपि श्रद्धा जाज्यमेव । विष्णुपुराणादिविरोधात् । तथा चोक्तं विष्णुपुराणे—मैत्रेय उवाच “हिर-
 ण्यकशिपुत्वे च रावणत्वे च विष्णुना । अवापनिहृतो भोगानप्राप्या नमरैरपि । न लयन्तत्र तेनैव निहृतस्स कथं पुनः । संप्राप्तश्चिह्नोपा-
 लत्वे सायुज्यं शाश्वते हरौ । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्वधर्मभृतां वर । कौतूहलपरेणैतत्पृष्ठमे वक्तुमर्हसि । पराशर उवाच । दैत्येश्वर-
 स्य तु वधाया खिललोकोत्पत्तिस्थिति विनाशकारिणा पूर्वातनुं गृह्णता नृसिंहरूपमाविष्कृतं । तत्र हिरण्यकशिपोर्विष्णुरयमित्येवं
 नमनस्य भूत् । निरतिशयपुण्यजातसंभूतमेतत्सलमिति रजउद्रकप्रेरितैकाग्रमतिस्तद्वा वनायोगात्ततो वासवधैतुकीं निरतिशयामे-
 वा खिलत्रैलोक्याधिक्यधारिणीं दशाननले भोगसंपदमवाप । नातस्तस्मिन्ननादिनिधने परब्रह्मभूते भगवत्पनालंबनीकृते मनसस्त-
 त्रलयम् । दशाननलेप्यनङ्गप्राचीनतया जानकीसमासक्तचेतसो दाशरथिरूपधारिणस्तद्दर्शनमेवासीत् । नायमच्युत इत्यास-
 त्किं विपद्यतोन्तःकरणस्य मानुषबुद्धिरेव केवलमभूत् । विपद्यत इति विपद्यतो पीत्यर्थः । तस्मिन्नपि समये विष्णुलबुद्धिर्नासीदिति भावः ।
 पुनरच्युतविनिपातनमात्रफलमखिलभूमण्डलश्चाध्यचेदिराजकुलजन्मा व्याहृतं चैश्वर्यं शिशुपाललेखावाप । तत्र त्वखिलान्येव भग-
 वन्नामकारणान्यभवन् । नामानि गोविन्दादीनि । कारणानि गवार्क्षणादीनीत्यर्थः । ततश्च तत्कारणकृतानां तेषामशेषाणामेवा-
 च्युतनाम्नामनवरतमनेकजन्मसंवर्धितविद्वेषानुबन्धित्तो विनिन्दन्संतर्जनादिषूचारणमकरोत् । तच्च रूपमुत्फुल्लपद्मदलमलक्षमत्यु-
 ज्ज्वलपीतवस्त्रधार्यनलकिरीटकेयूरकटकोपशोभितमुदारपीवरचतुर्बाहु शङ्खचक्रगदाधरमतिप्रौढवैराग्यभावादटनभोजनस्नानासन-
 शयनादिष्ववस्थान्तरेषु नैवापययावस्यात्मचेतसः । ततस्तमेवानुकोशेषूचारयन्तमेव हृदये धारयन्नात्मवधाय भगवद्वचक्रांशुमा-
 लोज्ज्वलमक्षय्यतेजस्वरूपं परमब्रह्मस्वरूपमपगतरागद्वेषादिदोषं भगवन्तमद्राक्षीत् । तावच्च भगवच्चक्रेणाशुव्यापादितः । तेन
 तत्स्मरणदग्धाखिलाधसंचयो भगवतैवान्तमुपनीतस्तस्मिन्नेव लयमुपययौ । एतत्तवाभिहितं । भगवानिहकीर्तितः संस्मृतश्च द्वेषा-
 नुबन्धेनाप्यखिलसुरासुरादिदुर्लभं फलप्रयच्छति किमुत सम्यग्भक्तिमन्तं ” इति । लोकदृष्ट्या तु सीतासादृश्यात्सीताबुद्ध्या हरणा-
 चातताथिल्यसंपत्त्या तद्वधे भगवतः प्रवृत्तिः । एवं चेदशोकीनां यद्वातद्वाप्रकारेणान्यथायोजनप्रयासस्तीर्थादीनां विफल एव । विष्णु-
 पुराणोक्तरीलैव भागवत उक्तं—“ एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम् ” इति । एतद्व्यनेन पूर्वोक्ता अवतारा कृष्यादयश्च परा-
 मृश्यन्ते । पुंसः परमेश्वरस्य । तत्रावतारा अंशाः । कृष्यादयः कलाः । यद्यपि कृष्णोप्यंश एव । तत्रैव दशमे “ तत्रांशेनावती-
 णस्य विष्णोर्वीर्याणि शंस नः ” इत्याद्युक्तेः । “ उज्जहारात्मनः केशौ सितकृष्णौ महामुने । ” इति विष्णुपुराणाद्युक्तेः । द्वितीये-

[पा०] १ ड. झ. ट. मानुषाः. २ क. ख. ग. ड.—ट, अहंस. ३ क. ग. ड. ट. गिरिमूर्धनि. ४ ड.—ट. विचरिष्यसि.
 ५ ड.—ट. चास्यवनवासस्य. ६ ख. ग. दासीसहस्राणि.

महागिरिनिवाकम्प्यं महेन्द्रसदृशं पतिम् ॥ महोदधिनिवाक्षोभ्यमहं राममनुव्रता ॥ ३२ ॥
 सर्वलक्षणसंपन्नं न्यग्रोधपरिमण्डलम् ॥ सत्यसन्धं महाभागमहं राममनुव्रता ॥ ३३ ॥
 महाबाहुं महोरस्कं सिंहविक्रान्तगामिनम् ॥ नृसिंहं सिंहसंकाशमहं राममनुव्रता ॥ ३४ ॥
 पूर्णचन्द्राननं रामं राजवत्सं जितेन्द्रियम् ॥ पृथुकीर्तिं महात्मानमहं राममनुव्रता ॥ ३५ ॥
 त्वं पुनर्जम्बुकः सिंहीं मामिच्छसि सुदुर्लभाम् ॥ नाहं शक्या त्वया स्पृष्टुमादित्यस्य प्रभा यथा ॥ ३६ ॥
 पादपान्काञ्चनाञ्चूनं बहुपश्यसि मन्दभाक् ॥ राघवस्य प्रियां भार्यां यस्त्वमिच्छसि रावण ॥ ३७ ॥
 क्षुधितस्य हि सिंहस्य मृगशत्रोस्तरस्विनः ॥ [आस्यं प्रविश्य तरसा जिह्वामाहर्तुमिच्छसि ॥
 वल्मीकान्ताद्विनिस्सृत्य प्रत्याशां वीक्षितस्य च ॥] आशीविषस्य वेदनादंष्ट्रामादातुमिच्छसि ॥ ३८ ॥

महेन्द्रसदृशं पतिं पतित्वे स्वामित्वे महेन्द्रतुल्यमित्यर्थः । अनुव्रता अनुकूलं व्रतं यस्याः सा राममुद्दिश्यानुव्रता ॥ ३२ ॥ न्यग्रोधपरिमण्डलं वटवृक्षमिव महापरिणाहं । यद्वा न्यग्रोधवत् बहुशाखवन्धुस्तोमं । तद्वत्सर्वसमाश्रयणीयमिति वा । यद्वा “कूपोदकं वटच्छाया युवतीनां स्तनद्वयम् । शीतकाले भवत्युष्णमुष्णकाले च शीतलं ” इत्युक्तरीत्या सर्वकालेपि सर्वजनानुकूलमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ सिंहवद्विक्रान्तं पराक्रमयुक्तं सगर्वमिति यावत् । तथा गच्छतीति सिंहविक्रान्तगामिनं । सिंहसंकाशं पराक्रमे सिंहतुल्यं । नृसिंहं पुरुषश्रेष्ठं ॥ ३४ ॥ राजवत्सं राजकुमारं ॥ ३५ ॥ एवं स्वभ-

तुरतिशयमुक्त्वा तस्य हीनत्वमाह—त्वमित्यादिना । त्वं तु जम्बुकः गोमायुः । निगीर्याध्यवसानं । तथा सिंहीमित्यत्रापि । आदित्यस्य प्रभेव रामस्याविनाभूताहं त्वया स्पृष्टुं न शक्येत्यर्थः ॥ ३६ ॥ आसन्नमरणाः वृक्षान् स्वर्णमयान्पश्यन्तीति प्रसिद्धिः । मन्दभाक् मन्दभाग्यः । यद्वा मन्दं क्षीणं आयुरादिकं भजतीति मन्दभाक् । मदमिलाषयुक्तत्वं सद्यो मरिष्यसीति भावः ॥ ३७ ॥ सर्वात्मना आदानस्याशक्यत्वज्ञापनाय विशेषणानि । आशीविषस्य सर्पस्य । चकारो द्रष्टव्यः । क्षुधितस्य तरस्विन इति चाशीविषस्यापि विशेषणं । अत्र सदृशयोर्वाक्यार्थयोरेक्या-

भागवतेष्वेवमेव । भारतेष्वेवमेव । एतेन “ तत्रांशेनावतीर्णस्य ” इत्यादिदशमस्थलोकव्याख्यानमपास्तं । तथापि तत्तत्कारणकृतानाम्नां तत्रलाभाद्बहुशोऽज्ञानकार्यनाटनाच्च । शङ्खचक्रादीनां प्रत्यक्षतोदर्शनाच्च स्वयंभगवानित्युक्तिः । नैतावता रामाद्यवताराणां ततोऽन्यूनत्वमिति भ्रमः कार्यः । श्रीधरोपि—मत्स्याद्यवताराणां सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वेपि यावदुपयोगमेव ज्ञानशक्त्या विष्कारः । अज्ञानाविष्कारश्च बहुशः । कृष्णत्वेन्योल्लापः । यथाऽभिमन्युमरणे नाहं तत्र संनिहित आसं अतस्तस्य मरणमिति । यथा द्रौपद्यास्स भार्या नयनकाले नाहं द्वारकायां संनिहितः किंतु सौभवाधार्यगतो भवतामयं क्लेश इति । सौभवे च मायिकं मृतवसुदेवशरिरं दृष्ट्वा मोह इत्याद्यज्ञानाव्यमलं । रामावतारेपि ज्ञानाविष्कारस्तत्र दर्शितो दर्शयिष्यते च । अवताराश्चैव विराज एवांशाः । भागवते प्रथमे तृतीयेऽध्याये—“ जगद्देवैरुषं भगवान्महदादिभिः । संभूतं षोडशकलमादौ लोकसिद्धया ” इत्यादिनावैराजरूपमुक्त्वा “ एतन्नावताराणां निधानं बीजमव्ययम् । यस्यांशांशेन सृज्यन्ते देवतिर्यङ्मादयः ” इत्युक्तेः । एतदुक्तं वैराजनिधानं कार्यावसाने प्रवेशस्थानं । बीजं उद्गमकारणं अव्ययं स्वयंचिरस्थायि । न केवलमवताराणामेव बीजं किंतु सर्वेषामित्याह—यस्येति । यद्यपि विराट्जीव एव तथापि तदन्तर्यामिणस्तथोपासनायैवमुक्तं । सितकृष्णकेशोद्धारणं च तेषां मूर्धन्यत्वेन मुख्यत्वात्तद्वन्मुख्ययोः प्रधानयोर्मदंशयोस्तल्लक्ष्योस्तद्वर्णयोर्वैकुण्ठस्थभूतलक्ष्ययोर्विष्णुशेषयोरवतार इति सूचितम् । अतएवान्ते कृष्णप्रति देवदूतेन । लांविनाखगौनशोभतेऽतस्त्वमागच्छेति निवेदितमिति स्पष्टपुराणेषु । अत्र रामं प्रत्यपि तथैवोक्तं । अंशलं चैषामौपाधिकं । मायायास्सांशलादित्यलम् ॥ ३१ ॥ स० न्यग्रोधपरिमण्डलं न्यग्रोधव्यामः तत्परिमण्डलं तत्परिमाणं । “ व्यामो बाह्वोस्स करयोस्ततोऽस्त्येव गन्तरम् ” इत्यभिधानं । “ व्यामो वटश्च न्यग्रोधौ ” इत्यमरसिंहः । यत् न्यग्रोधवृक्षवद्विशालं बहुजनाश्रय इति यावदिति नागोजिभट्टादिव्याख्यानं तदभिधानज्ञानदार्ष्ट्यमूलमित्युपेक्ष्य ॥ ३३ ॥ ति० नृसिंहमित्यस्य हिरण्यकशिपुहन्तृत्वं व्यङ्ग्यम् ॥ ३४ ॥ शि० आदित्यस्य प्रभेव त्वया स्पृष्टुं रामाद्युत्पत्त्युत्पत्त्येनं नाहं शक्या । एतेन स्वस्य रामतेजो रूपवद्भिनाऽऽवृत्तत्वं सूचितं । अतएव लक्ष्मणप्रेषणसमये अग्निवा-

[पा०] १ क. ख. घ. च. छ. ज. ज. सदृशयुतिं. २ ख. घ. महाबाहुमहं. ३ ख. ग. घ. वीरं. ४ घ. राजीवाक्षं. ५ ग. ड—ट. महाबाहुमहं. ख. महावीर्यमहं. ६ क. ख. घ. ड—ट. मामिहेच्छसि दुर्लभां. ७ ग. भार्यासत्त्वं. छ. ज. भार्यामधिगन्तुत्वमिच्छसि. ८ ड. झ. ट. राक्षस. ९ क. घ. ङ. च. ज—ट. क्षुधितस्य च. ख. ग. क्षुधितस्येव. १० इदमर्धद्वयं. ख. पुस्तके दृश्यते. ११ क. घ. तुमुवात्.

मन्दरं पर्वतश्रेष्ठं पाणिना हर्तुमिच्छसि ॥ कालकूटं विषं पीत्वा स्वस्तिमान्गन्तुमिच्छसि ॥ ३९ ॥
 अक्षि सूच्या प्रमृजसि जिह्वा लेक्षि च क्षुरम् ॥ राघवस्य प्रियां भार्यां योऽधिगन्तुं त्वमिच्छसि ॥ ४० ॥
 अवसज्य शिलां कण्ठे समुद्रं तर्तुमिच्छसि ॥ सूर्याचन्द्रमसौ चोभौ पाणिभ्यां हर्तुमिच्छसि ॥
 यो रामस्य प्रियां भार्यां प्रधर्षयितुमिच्छसि ॥ ४१ ॥
 अग्निं प्रज्वलितं दृष्ट्वा वस्त्रेणाहर्तुमिच्छसि ॥ कल्याणवृत्तां रामस्य यो भार्यां हर्तुमिच्छसि ॥ ४२ ॥
 अयोमुखानां शूलानामग्रे चरितुमिच्छसि ॥ रामस्य सदृशीं भार्यां योऽधिगन्तुं त्वमिच्छसि ॥ ४३ ॥
 यदन्तरं सिंहसृगालयोर्वने यदन्तरं स्यन्दिनिकासमुद्रयोः ॥
 सुराग्र्यसौवीरकयोर्यदन्तरं तदन्तरं वै तव राघवस्य च ॥ ४४ ॥
 यदन्तरं काञ्चनसीसलोहयोर्यदन्तरं चन्दनवारिपङ्क्तयोः ॥
 यदन्तरं हस्तिबिडालयोर्वने तदन्तरं दाशरथेस्तवैव च ॥ ४५ ॥
 यदन्तरं वायसवैनतेययोर्यदन्तरं महुमयूरयोरपि ॥
 यदन्तरं सारसगृध्रयोर्यदन्तरं दाशरथेस्तवैव च ॥ ४६ ॥
 तस्मिन्सहस्राक्षसमप्रभावे रामे स्थिते कार्मुकवाणपाणौ ॥
 हताऽपि तेहं न जरां गमिष्ये वज्रं यथा मक्षिकयाऽवगीर्णम् ॥ ४७ ॥

रोपान्निदर्शनालङ्कारः ॥ ३८ ॥ मन्दरमिति अत्रापि
 राघवस्य भार्या यस्त्वमिच्छसीत्यनुषज्यते । स्वस्तिमान्
 सुखित इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ स्वाक्षि प्रमृजसि प्रकर्षेण मार्जनं
 करोषि । लेक्षि लेहनं करोषि । लिह आस्वादन इत्य-
 स्माद्भुग्विकरणस्थाद्धातोर्लेटि मध्यमपुरुषैकवचनं ।
 क्षुरं तीक्ष्णधारं शस्त्रं । अधिगन्तुं प्राप्तुं ॥ ४० ॥
 अवसज्येति सार्धश्लोक एकान्वयः । अवसज्य बद्ध्वा
 ॥ ४१ ॥ कल्याणवृत्तां शुभाचारां ॥ ४२ ॥ अयो-
 मुखानां अयोमयाग्राणां । शूलानामग्रे शूलग्रपङ्क्तिषु ।
 संचरितुमिच्छसीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ उक्तं रामोत्कृष्टत्वं
 रावणनिकृष्टत्वं च सदृष्टान्तमाह—यदन्तरमित्यादि-
 ना । सिंहसृगालयोः । “सृगालो वञ्चकः क्रोष्टा”
 इत्यमरः । यत् अन्तरं भेदः तारतम्यमिति यावत्
 “अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये ।
 छिद्रास्त्रीयविनाबहिरवसरमध्येन्तरात्मनि च” इत्य-
 मरः । वने जले विषये । “जीवनं भुवनं वनं”

इत्यमरः । स्यन्दिनिका स्यन्दितुं प्रस्रवितुं शीलमस्या
 अस्तीति स्यन्दिनिका । ताच्छित्ये णिनिः । अल्पाथे
 कप्रत्ययः । केण इति ह्रस्वः । क्षुद्रनदी स्यन्दिनिका ।
 सुराग्र्यं श्रेष्ठमद्यं । सौवीरकं काञ्चिकं । “आरना-
 लकसौवीरकुल्माषाभिषुतानि च । अवन्तीसोमधा-
 न्याम्लकुञ्जलानि च काञ्चिकं” इत्यमरः ॥ ४४ ॥
 काञ्चनसीसलोहयोरित्यत्र लोहशब्दः प्रत्येकमभिस-
 म्वध्यते । काञ्चनस्यापि नवलोहेषु परिगणनात् ।
 चन्दनवारि चन्दनपङ्क्तः । बिडालो मार्जारः ॥ ४५ ॥
 महुः जलवायसः । सारसो हंसविशेषः ॥ ४६ ॥ तस्मिन्
 रामे स्थिते सति जरां जीर्णतां । मक्षिकया अवगीर्णं
 प्रस्तं । वज्रं हीररत्नं । मक्षिकया तण्डुलखण्डभ्रान्त्या
 प्रस्तं हीररत्नमित्यर्थः । यथा न जीर्णं भवति । यद्वा
 मक्षिकया सहावगीर्णं भुक्तं वज्रं आज्यं “वज्रो वा
 आज्यं” इति श्रुतेः । यथा न जीर्णं भवतीत्यर्थः । तथा अहं
 त्वया हतापि ते जीर्णतां न गमिष्ये न गमिष्यामि ।

प्रवेक्ष्यामि अन्यंपुरुषं नस्प्रक्ष्यामीति तत्कृतप्रतिज्ञाया न हानिः ॥ ३६ ॥ ति० लेढि लेक्षि ॥ ४० ॥ ति० जरां जीर्णवस्थां ।
 मक्षिकयाऽवगीर्णं भुक्तं आज्यं यथा तां नाशयति तद्वत् ॥ ४७ ॥ स० भयकारणार्थं भयरूपयत्कारणं स्ववशीकरणकारणं
 तदर्थं ॥ ती० फलश्रुतिस्स्कान्दे—“यदन्तरेत्यादिवाक्यश्रवणादघनाशनम्” इति ॥ ४९ ॥ इतिसप्तचत्वारिंशत्सर्गः ॥ ४७ ॥

[पा०] १ ग. पाणिभ्यां. २ ग. घ. झ. ज. कालकूटविषं. ३ क—ट. लेढि. ४ ख. ग. ड—ट. भार्यामधिगन्तुं.
 ५ ग. दीप्तं. घ. स्पृष्टा. ६ ड. झ. योभार्यारामस्याहर्तुं. ७ ड. झ. ट. शूलानामध्ये. ८ च. छ. ज. योऽभिगन्तुं. ९ ख. ड.
 छ. झ. ज. ट. तदन्तरंदाशरथेस्तवैवच. १० ड. झ. ट. हंसकगृध्रयोः. ११ ड—झ. ट. आज्यंयथा.

इतीव तद्वाक्यमदुष्टभावा सुधृष्टमुक्त्वा रजनीचरं तम् ॥
गात्रप्रैकम्पव्यथिता बभूव वातोद्धता सा कदलीव तन्वी ॥ ४८ ॥
तां वेपमानामुपलक्ष्य सीतां स रावणो मृत्युसमप्रभावः ॥
कुलं बलं नाम च कर्म च स्वं समाचक्षे भयकारणार्थम् ॥ ४९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

सीतयानिन्दितेनरावणेनपुनस्तां प्रतिस्वकुलप्रतापसंपत्प्रशंसनेनसहरामेदोषारोपपूर्वकं स्वभजनप्रार्थना ॥ १ ॥ सीतयातं
प्रतिसक्रोधगर्हणंस्वकामनायाआत्मविनाशहेतुत्वोक्तिः ॥ २ ॥

एवं ब्रुवन्त्यां सीतायां संरब्धः परुषं वचः ॥ ललाटे भ्रुकुटीं कृत्वा रावणः प्रत्युवाच ह ॥ १ ॥
आता वैश्रवणस्याहं सापत्न्यो वरवर्णिनि ॥ रावणो नाम भद्रं ते दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ २ ॥
यस्य देवाः सगन्धर्वाः पिशाचपतगोरगाः ॥ विद्रवन्ति भयाद्भीता मृत्योरिव सदा प्रजाः ॥ ३ ॥
येन वैश्रवणो राजा द्वैमात्रः कारणान्तरे ॥ द्वन्द्वमासादितः क्रोधाद्रणे विक्रम्य निर्जितः ॥ ४ ॥
यद्भयार्तः परित्यज्य स्वमधिष्ठानमृद्धिम् ॥ कैलासं पर्वतश्रेष्ठमध्यास्ते नरवाहनः ॥ ५ ॥
यस्य तत्पुष्पकं नाम विमानं कामगं शुभम् ॥ वीर्यादेवार्जितं भद्रे येन यामि विहायसम् ॥ ६ ॥
मम सञ्जातरोषस्य मुखं दृष्ट्वैव मैथिलि ॥ विद्रवन्ति परित्रस्ताः सुराः शक्रपुरोगमाः ॥ ७ ॥

प्रत्युत तवैव मरणं प्रापयिष्यामीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ इतीव
उक्तप्रकारसदृशं तद्वाक्यं । सुधृष्टं यथा तथा उक्त्वा
सा सीता वातोद्धता वाताहता कदलीव गात्रप्रकम्पव्य-
थिता शरीरकम्पेन पीडिता बभूव ॥ ४८ ॥ वेपमानां
कम्पमानां । उपलक्ष्य तत्कम्पेन तद्भयमुपलक्ष्य
भूयो भयजननेन एषा स्ववशीकर्तुं शक्येति मत्वा भय-
कारणार्थं भयोत्पादनार्थं । स्वं स्वकीयं कुलादिकमा-
चक्षे । कर्म पौरुषं ॥ ४९ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आर-
ण्यकाण्डव्याख्याने सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

एवं ब्रुवन्तीं सीतां रावणो भर्त्सयति—एवमित्या-
दिना । संरब्धः कुपितः संभ्रमाविष्टो वा ॥ १ ॥

वैश्रवणस्य सपत्न्या मातुरपत्यं पुमान् सापन्नः सापन्न
एव सापत्न्यः । स्वार्थे ष्यच् ॥ २ ॥ यस्य संबन्धि-
नो भयात् देवादयः मृत्योर्भीताः प्रजा इव विद्रवन्ति
॥ ३ ॥ द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमात्रः सपत्नीमातृपुत्र इ-
त्यर्थः । कारणान्तरे कस्मिंश्चित्कारणावकाशे । द्वन्द्वं
युद्धं । “द्वन्द्वं कलहयुग्मयोः” इत्यमरः ॥ ४ ॥
स्वमधिष्ठानं स्वां पुरीं । कैलासमध्यास्ते प्रबलावष्ट-
म्भार्थमिति भावः । “अधिशीङ्स्थासां कर्म” इत्य-
धिकरणस्य कर्मसंज्ञा । नरवाहनः कुबेरः ॥ ५ ॥ तत्
प्रसिद्धं कामेन गच्छतीति कामगं अधिष्ठातृकामानु-
रूपं गच्छतीत्यर्थः । येन पुष्पकेन विहायसं आकाशं ।
एतादृशविशेषणविशिष्टो यो रावणो नाम रावण
इति प्रसिद्धः सोऽहमितिपूर्वेणान्वयः ॥ ६ ॥ विद्रवन्ति

ति० परुषं क्रोधावेशेन वर्णानां चर्वणेनैवोच्चारणाच्छ्रुतिकट्टक्षरमित्यर्थः ॥ १ ॥ स० द्वितीयामाता द्विमाता तस्याभयं
द्वैमात्रः । आर्षमनुलं । यद्वा पूरणार्थकतीयप्रत्ययान्तार्थबोधकत्वाद्विशब्दस्य केवलसंख्यार्थत्वाभावात्तोलमितिकेचित् । वैमात्रइ
तिपाठोवा ॥ कारणान्तरे मन्मातृवाक्यपरिपालनरूपकारणान्तरे ॥ ४ ॥ ति० वीर्यादावर्जितं आच्छिद्यगृहीतं । मयेतिशेषः ॥

[पा०] १ क. घ—ट. सुदुष्टं. ग. सुदुःखं. २ ग—च. ज. ट. प्रकंपाकृत्यथिता. ३ क—ट. कर्मचात्मनः. ४ ग. ज.
संरब्धपरुषाक्षरं. च. छ. ज. संरब्धःपरुषाक्षरं. ५ छ. भ्रुकुटीकृत्य. ६ ड. झ. ज. सापन्नो. ७ च. छ. ज. ज. पिशाचाः
पन्नगोरगाः. ८ ड. झ. ट. सदाभीताः. ९ ख. ग. ड. झ. ट. आता. १० क—ड. झ. ज. ट. मद्भयार्तः. च. छ. ज.
मद्भयान्तत्परि. ११ ग. वीर्यादपिजितं. ख. वीर्येणचार्जितं. ड. छ. झ. ज. ट. वीर्यादावर्जितं. १२ ख. दृष्ट्वाथ.

यत्र तिष्ठाम्यहं तत्र मारुतो वाति शङ्कितः ॥ तीव्रांशुः शिशिरांशुश्च भयात्संपद्यते रविः ॥ ८ ॥
निष्कंपपत्रास्तरवो नद्यश्च स्तिमितोदकाः ॥ भवन्ति यत्र यत्राहं तिष्ठामि विचरामि च ॥ ९ ॥
मम पारे समुद्रस्य लङ्का नाम पुरी शुभा ॥ संपूर्णा राक्षसैर्घोरैर्यथेन्द्रस्यामरावती ॥ १० ॥
प्राकारेण परिक्षिप्ता पाण्डुरेण विराजता ॥ हेमकक्ष्या पुरी रम्या वैडूर्यमयतोरणा ॥ ११ ॥
हस्त्यश्वरथसंवाधा तूर्यनादविनादिता ॥ [शैतयोजनविस्तीर्णा त्रिंशद्योजनमायता ॥]
सर्वकालफलैर्वृक्षैः संकुलोद्यानशोभिता ॥ १२ ॥

तत्र त्वं वसती सीते राजपुत्रि मया सह ॥ न स्मरिष्यसि नारीणां मानुषीणां मनस्विनी ॥ १३ ॥
भुञ्जाना मानुषान्भोगान्दिव्यांश्च वरवर्णिनि ॥ न स्मरिष्यसि रामस्य मानुषस्य गतायुषः ॥ १४ ॥
स्थापयित्वा प्रियं पुत्रं राज्ञा दशरथेन यः ॥ मन्दवीर्यः सुतो ज्येष्ठस्ततः प्रस्थापितो ह्ययम् ॥ १५ ॥

विद्वेद्युः ॥ ७ ॥ यत्र देशे तीव्रांशुश्च ती-
क्ष्णांशुरपि । रविः मद्भयात् शिशिरांशुः शीतलांशुः
संपद्यते ॥ ८ ॥ निष्कंपेति पत्राण्यपि न चलन्तीत्यर्थः
॥ ९ ॥ पारे पारसदृशे त्रिकूटे । समुद्रस्य मध्य इति
पूर्वमुक्तत्वात् । यथेन्द्रस्यामरावती तथा मम लङ्का
पुरी असाधारणेत्यर्थः । अस्तीति शेषः ॥ १० ॥ ल-
ङ्कां वर्णयति—प्राकारेणेति । रजतमयत्वात्पाण्डुरेण ।
हेममयः कक्ष्याः हर्म्याङ्गणादयो यस्याः सा । “क-
क्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभक्षन्धने” इत्य-
मरः । तोरणो बहिर्द्वारं । संवाधा संकुला । तूर्यना-
देन वाद्यशब्देन विनादिता । सर्वः कालो येषां तानि
सर्वकालानि सर्वकालसंभवानीत्यर्थः । तादृशानि
फलानि येषां तैः सर्वकालफलैः । संकुलोद्यानैः व्या-
प्तोद्यानैः शोभिता एतादृशी सा पुरी रम्येत्यन्वयः

॥ ११—१२ ॥ वसती वसन्ती । अनित्यमागमशा-
सनमिति नुमभावः । नारीणामिति “अधीगर्थ—”
इति षष्ठी । मनस्विनी तत्समासक्तैत्यर्थः ॥ १३ ॥
मानुषान् मानुष्यलोकसंभवान् । दिव्यान् स्वर्गसंभ-
वान् । गतायुषः गतप्रायायुषः । अल्पायुष इत्यर्थः ।
अनेन “भुञ्जाना मानुषान्भोगान्” इति पूर्व सीतो-
क्तस्य परिहार उक्तः ॥ १४ ॥ अथ रामस्य स्वापे-
क्षया उक्तमतिशयं प्रतिवक्ति—स्थापयित्वेत्यादिना ।
श्लोकद्वयमेकान्वयं । प्रियं पुत्रं भरतं । राज्ये स्थाप-
यित्वा ततो राज्यात् प्रवाजितः । ज्येष्ठत्वेऽपि प्रवा-
जनान्मन्दवीर्यत्वं सिद्धमित्याह—तेनेति । तेन मन्द-
वीर्येण । गतचेतसा कर्तव्याकर्तव्यमूढमनसा । ताप-
सेन “भग्नाः कृषेर्भागवता भवन्ति” इति न्यायेन
अशूरेण । तपस्विना शोच्येन । “तपस्वी तापसः

॥ ६ ॥ ती० तत्रलंवसतीसीतेत्यारभ्य तवभागेनसंप्राप्तंभजस्वरवर्णिनीत्यन्तस्यग्रन्थसंबन्धस्य प्रातीतिकार्थस्स्पष्टः । वस्तुतस्तु
तत्र लङ्कायां वसती त्वं मयामृत्येन समर्पितानितिशेषः । मानुषान्दिव्यांश्चभोगान् सह एकदैव भुञ्जानासती । मानुषीणानारी-
णामिति द्वितीयार्थे षष्ठी । नस्मरिष्यसि । किंच मानुषस्य मनुष्यत्वेनावतीर्णस्य । गतायुषः गतंप्राप्तमङ्गीकृतं एकादशसहस्रवत्सरा-
युर्येन तत्स्यरामस्य भगवतः श्रीमन्नारायणस्य संबन्धिनइतिशेषः । नः अस्मान् स्मरिष्यसि । स्थापयित्वेति । यः मन्दवीर्यः
तमप्रियमपिपुत्रंभरतं अन्तर्यामिप्रेरितेनराज्ञा स्थापयित्वा । राज्यइतिशेषः । ततस्तेनैवप्रेरितेनराज्ञा । ज्येष्ठः श्रीमन्नारायणश्श्रीरा-
मः । “ज्येष्ठश्चैष्ठःप्रजापतिः” इतिसहस्रनामोक्तेः । सर्वराक्षससंहाराय वनंप्रस्थापितः । तेनेति । अष्टराज्येव अष्टमसींशाराज्ये-
नतेन । गतचेतसा मायोपाधिकेश्वरस्यश्रीरामस्यान्तःकरणाभावाद्गतचेतस्कलं । “नतस्यकार्यकरणंचविद्यते” इतिश्रुतेः । तापसे-
नतपस्विना तापसानामिनस्तापसेनः सचासौतपस्वीच तेनश्रीरामेणसह करिष्यसिक्किं । अयमस्मदीयइति विज्ञापनामितिशेषः ॥
सर्वेति । सर्वराक्षसभर्तारं । प्रतिशब्दइवार्थे । कामात् तवमृत्योर्भविष्यामीतिमनोरथात् । आगतंमामन्मथशराविष्टंजनमिव ।
स्वयं ममेष्टेदेवतात्वमेवमाख्यातुंवक्तुंनार्हसीत्यर्थः ॥ प्रत्याख्यायेति । कामुकंपुरुषवसमुर्वशी चरणेनाभिहृत्य पश्चात्तापमगम-
दिति यत्तद्युक्तं । अकामुकंमृत्यंमां ममभातृरूपात्वं चरणेनाभिहृत्य तिरस्कृत्येत्यर्थः । परितापंगमिष्यसीत्येतदयुक्तमित्यर्थः ।
उर्वशीपुरुषसंचरणेनाभिहृत्यपश्चात्तापंगतेतिपुराणेषुयथाप्रसिद्धं तथापश्चात्तापंगमिष्यसि । रामंविनालङ्कांप्रत्यागन्तुमनिच्छन्तीं
प्रत्याह—अङ्गुत्येति । युद्धेयस्याङ्गुत्यासमःकोपिनास्ति । कुतः यत्सरामः श्रीमन्नारायणएव मानुषः मनुष्यरूपेणावतीर्णः । तं मम

[पा०] १ क. ख. घ. तीव्रांशुरमृतांशुश्च. २ ड. झ. ट. दिवि. ३ क—ट. तत्राहं. ४ क—ट. तिष्ठामिचचरामिच.

५ इदमर्थं घ. च. छ. ज. पाठेषुदृश्यते. ६ क. ग. ड—ट. कामफलैः. ७ ड. झ. ट. भूषिता. ८ ग. झ. वसहेसीते.

९ ग. झ. राज्ये. १० ग. च. ज—ट. वीर्यैस्ततोऽज्येष्ठस्तुतः. ११ क.—ट. वनं.

वा. रा. १०८

तेन किं अष्टराज्येन रामेण गतचेतसा ॥ करिष्यसि विशालाक्षि तापसेन तपस्विना ॥ १६ ॥
 सर्वराक्षसभर्तारं कामात्स्वयमिहागतम् ॥ न मन्मथशराविष्टं प्रत्याख्यातुं त्वमर्हसि ॥ १७ ॥
 प्रत्याख्याय हि मां भीरु परितपं गमिष्यसि ॥ चरणेनाभिहत्येव पुरुरवसमुर्वशी ॥ १८ ॥
 अङ्गुल्या न समो रामो मम युद्धे स मानुषः ॥ तव भाग्येन संप्राप्तं भजस्व वरवर्णिनि ॥ १९ ॥
 एवमुक्ता तु वैदेही क्रुद्धा संरक्तलोचना ॥ अब्रवीत्पुरुषं वाक्यं रहिते राक्षसाधिपम् ॥ २० ॥
 कथं वैश्रवणं देवं सर्वभूतनमस्कृतम् ॥ आतरं व्यपदिश्य त्वमशुभं कर्तुमिच्छसि ॥ २१ ॥
 अवश्यं विनशिष्यन्ति सर्वे रावण राक्षसाः ॥ येषां त्वं कर्कशो राजा दुर्बुद्धिरजितेन्द्रियः ॥ २२ ॥
 अपहृत्य शचीं भार्यां शक्यमिन्द्रस्य जीवितम् ॥ न च रामस्य भार्या मामपनीयास्ति जीवितम् ॥ २३ ॥
 जीवेच्चिरं वज्रधरस्य हस्ताच्छचीं प्रधृष्याप्रतिरूपरूपाम् ॥
 न मादृशीं राक्षस दूषयित्वा पीतामृतस्यापि तवास्ति मोक्षः ॥ २४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

शोच्यः” इति विश्वः । अनेन इतः परं राज्यं सा-
 धयिष्यतीत्याशा न कर्तव्येत्युक्तं ॥ १५—१६ ॥
 सर्वराक्षसभर्तारं त्वया प्रार्थनीयमित्यर्थः । स्वयं
 कामात् अर्धितया इहागतं । प्रत्याख्यातुं निराकर्तुं ।
 स्वयमागमने हेतुः—मन्मथेति ॥ १७ ॥ प्रत्याख्यान-
 फलमाह—प्रत्याख्यायेति । भीरु इत्यनेन रामाद्भीतिः
 प्रत्याख्यानमूलमिति मम मन इति व्यज्यते । परि-
 तापं पश्चात्तापं । पुरुरवसं राजानं चरणेनाभिहत्य ।
 उर्वशीव उरुन् महतो वशीकरोतीत्युर्वशी । वश का-
 न्तौ । पृषोदरादित्वादुकारलोपः । गौरादित्वात् ङीष् ।
 एवं ह्रस्वादित्वालव्यान्तश्च । तथाच माधयमकं
 “ दधत्युरोजद्वयमुर्वशीतलं भुवो गतेव स्वयमुर्वशी
 तलं” इति । नारायणस्य ऊरौ वसतीति व्युत्पत्तावपि
 पृषोदरादित्वाद्वर्णलोपादिना ह्रस्वादित्वालव्यान्त एव
 च युक्तः । उर्वशी किल स्वयमेव प्रार्थयन्तं पुरुरवसं
 प्रथमं निरस्य पश्चात्तापेन पुनस्तमागतेति पौराणिकी

कथा ॥ १८ ॥ अङ्गुल्या अङ्गुलिबलेन । न समः न
 समबलः । संप्राप्तं मामिति शेषः ॥ १९ ॥ संरक्तेति
 कोपातिशयो द्योत्यते । रहिते निर्जने वने । “ रागं
 विविक्ताइति वर्धयन्तीः” इति रागजननौचित्येपि
 पुरुषमब्रवीत् । हन्त सीतायाः पातिव्रत्यमेतदिति ऋषि-
 विस्मयते ॥ २० ॥ कथमिति पुण्यात्मनः कुबेरस्य भ्राता-
 सन् कथं पापकर्मणि प्रवर्तस इत्यर्थः ॥ २१ ॥ कर्कशः
 क्रूरः ॥ २२ ॥ अपनीय स्थितस्य तवेति शेषः ॥ २३ ॥
 क्रोधातिशयेनोक्तमेव पुनराह—जीवेदिति । अप्रति-
 रूपं अनुपमं रूपं यस्यास्तां मादृशीं । अश्लीलत्वपरि-
 हाराय न मामित्यनुक्तिः । मोक्षः मरणादिति शेषः ।
 अमृतमपि न त्वद्रक्षणसमर्थमित्यर्थः ॥ २४ ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेख-
 लाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने अष्टचत्वारिंशः
 सर्गः ॥ ४८ ॥

भाग्येन तत्रैव संप्राप्तं तव पतिमितिशेषः । भजस्व इति संबन्धः ॥ १३—१९ ॥ स० तापसानामयं तापसः तद्वेषः तेन । तपस्विना
 तद्विद्यमानेन ॥ १६ ॥ ति० रक्ष पालय ॥ १७ ॥ ति० ईदृशवंश्यस्येदृशं कृत्यमनुचितमिति मिथ्यैवान्यवंशं स्ववंशत्वेन
 कथयसीति व्यङ्ग्यं ॥ २१ ॥ ति० अत्र सगैरावणोक्तौ—“सप्तसप्तकवेत्ताहमष्टाष्टकविभूषितः । पञ्चपञ्चकतत्वज्ञो रावणोऽहं भजस्व
 माम्” इति श्लोकः कचित्पठ्यते । तमेवं व्याचक्षते—सप्तसप्तकं षडङ्गसहितवेदोपवेदसहितचतुर्दशविधारूपं तद्वेत्ता । अष्टाष्टक-
 विभूषितः चतुष्पष्टिकलाभूषितः । पञ्चपञ्चकतत्वज्ञः पञ्चविंशतितत्त्वस्वरूपवेत्ता । नित्यानित्यवस्तुविवेकवानितियावत् । इति । स
 कृतकाव्यख्यातत्वात्प्रक्षिप्तइति ज्ञायते । आद्यपादेऽर्थसंगतिरपि । परपादपर्यालोचनया तृतीयपादोक्तज्ञानवत ईदृशकर्मणि प्रवृ-
 त्तिरप्यनुचितेति भाति ॥ इत्यष्टचत्वारिंशस्सर्गः ॥ ४८ ॥

[पा०] १ क.—घ. यक्षराक्षस. ड. झ. ट. रक्षराक्षस. २ च. छ. ज. न. तुमां. ३ ग. घ. ड. झ. ट. पश्चात्तापं. ४ ड.
 झ. ट. सर्वदेव. ५ ग. मर्हसि. ६ क.—घ. च. छ. ज. न. ट. नतु. ड. झ. नहि. ७ ड. झ. ट. मामानीयस्वस्तिमान्भवेत्.
 ८ ड. झ. ट. पश्चाच्छचीं. ९ ख. ड.—ट. धर्षयित्वा.

एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

भिक्षुरूपपरित्यागेन निजरूपधारिणारावणेन सान्त्वोत्तयासीतायाः केशग्रहणेन रथारोपणपूर्वकं लङ्कां प्रतिप्रस्थानम् ॥ १ ॥
गिरितरुगोदावरीप्रभृतीन्प्रतिरामायस्ववृत्तान्तनिवेदनप्रार्थनापूर्वकं बहुधा क्रन्दन्त्यास्यन्दनस्थयासीतयामार्गेदृष्टजटायुषं प्रत्यु-
च्चैराक्रन्दनेन रामायस्ववृत्तान्तनिवेदनप्रार्थना ॥ २ ॥

सीताया वचनं श्रुत्वा दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ हस्ते हस्तं समाहृत्य चकार सुमहद्वपुः ॥ १ ॥
स मैथिलीं पुनर्वाक्यं बभाषे च ततो भृशम् ॥ नोन्मत्तया श्रुतौ मन्ये मम वीर्यपराक्रमौ ॥ २ ॥
उद्वहेयं शुजाभ्यां तु मेदिनीमन्बरे स्थितः ॥ आपिबेयं समुद्रं च हन्यां मृत्युं रणे स्थितः ॥ ३ ॥
अर्कं हन्ध्यां शरैस्तीक्ष्णैर्विभिन्ध्यां हि महीतलम् ॥ कामरूपिणमुन्मत्ते पश्य मां कामदं पतिम् ॥ ४ ॥
एवमुक्तवतस्तस्य सूर्यकल्पे शिखिप्रभे ॥ क्रुद्धस्य हरिपर्यन्ते रक्ते नेत्रे बभूवतुः ॥ ५ ॥
सद्यः सौम्यं परित्यज्य भिक्षुरूपं स रावणः ॥ स्वरूपं कालरूपाभं भेजे वैश्रवणानुजः ॥ ६ ॥
संरक्तनयनः श्रीमांस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः ॥ क्रोधेन महताऽविष्टो नीलजीमूतसन्निभः ॥
दर्शसायः कार्मुकी बाणी बभूव क्षणदाचरः ॥ ७ ॥

यश्चिन्तनीयः सततमापत्सु परमासु च । नान्योस्ति
चिन्तनीयस्तं सीतापतिमुपास्महे ॥ हस्ते हस्तं समा-
हृत्य संयोज्य । अयं च कोपाकृतिविशेषः ॥ १ ॥ स
इत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं । ततः रूपकरणानन्तरं ।
उन्मत्तया त्वयेति शेषः । वीर्यपराक्रमौ पूर्वोक्ताविति
शेषः । उद्वहेयं उद्वरेयं । विभिन्ध्यां विदारयेयं । महद्व-
पुरित्युक्तं दर्शयति—कामेति ॥ २—४ ॥ अथ
सीतापहारोपयोगिरूपान्तरपरिग्रहमाह—एवमित्या-

दिना । सूर्यकल्पे शिखिप्रभे इति तेजस्यौष्ण्ये चोप-
माद्वयं । हरिपर्यन्ते पिङ्गलवर्णपर्यन्ते । “यमानिलेन्द्र-
चन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुकाहिकपिभेकेषु हरि-
र्नाकपिलेत्रिषु ” इत्यमरः ॥ ५ ॥ स्वं स्वासाधारणं ।
कालरूपाभं मृत्युशरीराभं । वैश्रवणानुज इत्यनेन
जन्मकारणे तुल्येपि हन्तान्यतरस्य क्रौर्यमित्युच्यते
॥ ६ ॥ सार्धश्लोक एकान्वयः । श्रीमान् विचित्रश-
क्तिसंपन्नः । क्षणदाचरः संरक्तनयनत्वादिविशिष्टो

ती० महापुण्यस्य परमभागवताग्रगण्यस्य श्रीहनुमतोपि रूपान्तरस्वीकरणसमये आग्रहपूर्वकत्वस्य श्रूयमाणत्वेनाग्रहविना क्रूर-
रूपस्वीकारायोगाद्रावणोपि देवीनिकटेकपटमनुचितमिति मत्वा देवैस्वरूपं दर्शयितुं स्वसामर्थ्यप्रशंसापूर्वकं निजरूपं स्वीकरोति ।
सीताया इत्यारभ्य वसनाभरणोपेतमित्यन्तस्य प्रकृतार्थस्पर्ष्टः । वास्तवार्थस्तु—वीर्यपराक्रमौ वीर्यसमरेऽभीरुत्वं । पराक्रमः
पराभिभवनसामर्थ्यं । उन्मत्तया मत्तजनानुद्गता उन्मत्ता उन्मत्तमित्रा । तादृश्यापि न श्रुतौ । योऽहमेतादृग्विशेषणविशिष्टस्तं ।
कामरूपिणं कामदं । पतिं रक्षसामिति शेषः । मां पश्येति बभाषे इति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ४ ॥ एवमिति । अस्मिन् श्लोके पूर्वश्लोकस्थमुन्म-
त्तइति पदमाकृष्य श्लोको योजनीयः । तथासत्येव योजना । एवमुक्तवतो रावणस्य क्रुद्धस्य उन्मत्ते हरिपर्यन्ते हरिः पिङ्गलवर्णः
पर्यन्तयोरुपान्तयोर्ययोस्ते । शिखिप्रभे अग्निप्रदशे । नेत्रे बभूवतुः ॥ ५ ॥ ति० हस्ते हस्तं समाहृत्य समाहलेत्यर्थः । विनिष्पीड्ये-
तियावत् । महिषादयः स्त्रियैव हताः तथा कदाचिदेषा हरणसमये क्रौर्यं कुर्यादिति शङ्कया क्रूरस्वीयमहारूपाङ्गीकारः । यद्वा कपटे-
नापि शान्तस्वभावयतिवेषधारणात्तद्वेषस्वाभाव्येन हरणे स्वस्य प्रतिबद्धतां दृष्ट्वा स्वरूपग्रहणं । मम रावणस्याप्ययं वेषः क्रौर्यप्रतिबन्ध-
क इत्यतश्च हस्ते हस्ताघातइति बोध्यं ॥ १ ॥ शि० अ इत्यवयवं । तदत्र त्वर्थे । एवं च रणे स्थितोऽहं तु मृत्युं हन्यां । स० अपिबेयमिति
पाठे आर्षोऽङागमः । वि० अपिबेयमिति । अ इति पृथक् विस्मयाद्यर्थद्वयं ॥ ३ ॥ ति० कामेन चित्तजेन रूपेण च । उन्मत्ते इत्यर्थः ।
स० तुयां व्यथायुक्तं करोमि ॥ शि० कामरूपेण स्वेच्छाचारेण उपलक्षिते । अतएव हे उन्मत्ते कामरूपिणं स्वेच्छारूपधारिणं ।

[पा०] १ झ. समाहन्य. २ ड.—ट. बभाषे वाक्यकोविदः. ३ ख. ग. छ. ज. ट. अपिबेयं. ४ क. ख. ग. ड.—ट. मृत्युं हन्यां.
५ झ. ट. तुयां. ६ घ. च. ज. ज. विनिभिन्ध्यां महीतलं. ७ ड. झ. ट. कामरूपेण उन्मत्ते. ८ ड. झ. ट. कामरूपिणं. ९ क.
ग. ड.—ट. रावणस्य शिखि. १० ड. झ. तीक्ष्णरूपं. ११ क. ख. घ. च. संमतं. १२ क.—ज. ज. ट. स्वरूपं. १३ च. छ. ज.
ज. कालसंकाशं. १४ ड. झ. ट. भूषणः. १५ ड. झ. ट. दशास्योर्विशतिभुजो.

स परिव्राजकच्छन्न महाकायो विहाय तत् ॥ प्रतिपद्य स्वकं रूपं रावणो राक्षसाधिपः ॥ ८ ॥
 संरक्तनयनः क्रोधाज्जीमूतनिचयप्रभः ॥ स्ताम्बरधरस्तस्यौ स्त्रीरत्नं प्रेक्ष्य मैथिलीम् ॥ ९ ॥
 सै तामसितकेशान्तां भास्करस्य प्रभामिव ॥ वसनाभरणोपेतां मैथिलीं रावणोऽब्रवीत् ॥ १० ॥
 त्रिषु लोकेषु विख्यातं यदि भर्तारमिच्छसि ॥ मामाश्रय वरारोहे तवाहं सदृशः पतिः ॥ ११ ॥
 मां भजस्व चिराय त्वमहं श्लाघ्यः प्रियस्तव ॥ नैवं चाहं कचिद्भद्रे करिष्ये तव विप्रियम् ॥ १२ ॥
 त्यज्यतां मानुषो भावो मयि भावः प्रणीयताम् ॥ राज्याक्युतमसिद्धार्थं रामं परिमितायुषम् ॥ १३ ॥
 कैर्गुणैरनुरक्तासि मूढे पण्डितमानिनि ॥ यः स्त्रिया वचनाद्राज्यं विहाय ससुहृज्जनम् ॥ १४ ॥
 अस्मिन्व्यालानुचरिते वने वसति दुर्मतिः ॥ १५ ॥
 इत्युक्त्वा मैथिलीं वाक्यं प्रियार्ही प्रियवादिनीम् ॥ अभिगम्य सुदुष्टात्मा राक्षसः काममोहितः ॥
 जग्राह रावणः सीतां बुधः खे रोहिणीमिव ॥ १६ ॥

बभूव ॥ ७ ॥ उक्तानुवादपूर्वकं क्रौर्यान्तरमाह
 द्वाभ्यां । परिव्राजकच्छन्न परिव्राजकरूपं । परिव्रा-
 जकरूपेण परिवृत्तं मां प्रेक्ष्य तस्यौ । किमेवंरूपं दृष्ट्वापि
 मां भजिष्यतीति प्रत्याशयेति भावः ॥ ८—९ ॥
 असितकेशान्तां नीलकेशाग्रां । केशाग्रे पैङ्गलं दुर्लक्ष-
 णं । भास्करस्यप्रभामित्यनेन दुष्प्रसहत्वमुच्यते ।

वसनेत्यादिना दुस्त्यजत्वमुच्यते ॥ १० ॥ वरारोहे
 वरजघने ॥ ११ ॥ पुनस्त्यागशङ्कां मा कार्षीरित्याह
 —मामिति । कचित् कापीत्यर्थः ॥ १२ ॥ सार्धश्लो-
 कद्वयमेकान्वयः । मानुषः मनुष्यरामविषयः । भावः
 स्नेहबन्धः । व्यालाः हिंसाः । तमिति पूर्वोणान्वयः
 ॥ १३—१५ ॥ इतीत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ।

मांपद्य । एतेन पृथिवीपरिमितरूपस्यापि धारणसामर्थ्यमध्यस्तीतिसूचितं ॥ ४ ॥ ती० परिव्राजकच्छन्न मायात्मकं
 यतिवेषं ॥ ८ ॥ स० असितकेशान्तां कृष्णकेशान्तां । आदित्यप्रभायाअसितत्वंच “असौवाआदित्यःपिङ्गलः एषशुक्लः एषनीलः”
 इत्यादिच्छान्दोग्यवाक्यसिद्धं ॥ १० ॥ स० पण्डितामात्मानंमन्यतइति पण्डितमानिनी तस्यास्संबुद्धिः । रामःपण्डितइति
 ज्ञानिनीतिवा ॥ १४ ॥ ती० त्रिषुलोकेषुविख्यातमित्यादिसार्धश्लोकचतुष्टयस्य प्रातीतिकार्थस्स्पष्टः । कुलकं । वस्तुतस्तु—
 भर्तारं श्रुश्रूषादिनास्वामिर्निबिभर्तातिभर्ता भृत्यइत्यर्थः । पतिः रक्षसामितिशेषः । यद्यप्यहंरक्षसांपतिः तथापि तवसदृशः
 अनुरूपःकिं । भृत्यइतिशेषः । अनुरूपोभृत्योनभवामि । तथापि भृत्यमिच्छसियदि त्रिषुलोकेषुविख्यातं यथाभवतितथा
 मामाश्रय भृत्यत्वेनाङ्गीकुरु । कुतः चिराय चिरकालादारभ्य । तव श्लाघ्यः प्रियः प्रीणयतिश्रुश्रूषादिनास्वामिनिमि-
 त्तिप्रियोभृत्यः । जयस्यैवरावणरूपेणोत्पन्नत्वात् । अतोमांभृत्यइति भजस्व जानीहीत्यर्थः । अतएव नैवाहमितिमानुषेभावस्त्यज्य-
 तां । मनुष्यएवरक्षणीयइत्यभिप्रायस्त्यज्यतामित्यर्थः । किंतु प्राचीनकृपया मूढे पण्डितमानिन्यपि राक्षसेभृत्येमयि भावःप्रणीय-
 तां । अयमपिरक्षणीयइत्यनुसन्धीयतामित्यर्थः । किंच राज्याक्युतं तुच्छीकृतराज्यभोगमित्यर्थः । कुतः असिद्धार्थं अश्वासौसि-
 द्धार्थश्चासिद्धार्थस्तं अवाप्तसमस्तकामंविष्णुमित्यर्थः । परिमितायुषं परिगतंत्यक्तं मितमल्पमायुर्येनतं अपरिमितायुषमित्यर्थः ।
 किंच कैर्गुणैः अनिर्वचनीयैर्गुणैः अनन्तकल्याणगुणैरित्यर्थः । युक्तमितिशेषः । अनुरक्तासि । कुतएवं दुर्मतिः दुष्टेष्वपिमतिः
 अनुग्राहिकायस्यसः । अतएवहि स्त्रियावचनात्सुहृज्जनंराज्यंविहाय वनेवसति । तादृशंत्वमनुरक्तासियतः अतस्सर्वोत्तमा लक्ष्मी-
 स्त्वं । अतएव मांभृत्यत्वेनाङ्गीकुर्वितितात्पर्यं ॥ १५ ॥ ती० वस्तुतस्तु रावणः अन्यत्र सुदुष्टात्मा काममोहितश्चयद्यपि तथाप्य-
 त्रनतथा । अतएव बुधःरोहिणीमिवजग्राह । बुधस्त्वमातरंयथापूजयार्थंगृह्णाति तथा रावणोपि सीतां जग्राह । खगृहेसंस्थाप्य
 स्वेष्टेदेवताबुद्ध्यापूजयितुमेवेत्यर्थः । “जग्राहरावणस्सीतां बुधःखेरोहिणीमिव” इति । नन्वत्र नलकूबरवेदवतीशापाद्वलात्कथंप-
 रदारस्पर्शइतिचेत्सत्यं । रावणस्सीतांसाक्षान्नजग्राह नस्पृष्टवान् । परंतु जानुकेशादिच्छायामेवजग्राह । राक्षसानां छायाग्राहित्वा-
 त् । तदुक्तंस्कान्दे—“छायाग्राहित्वमप्यस्ति सर्वविद्याविशारदे । केशच्छायांपरामृश्य जानुच्छायांतथैवच । गृहीत्वाजानकीं
 हृष्टो लङ्काप्रायात्सरावणः । सीतापहरणंचैव येभृश्वन्तिनरोत्तमाः । नतेषामशुभंदेवि भविष्यतिकदाचन” । इति ॥ ति० सीत-
 या सद्योमरणपर्यवसायिशापादानंतु समूलनाशनस्य वेदवत्वंशेनप्रतिज्ञातस्यनिर्वाहाय ऋषीणांदेवानामग्रे रामप्रतिज्ञातस्यचनिर्वा-

[पा०] १ ख. ग. ड. झ. ट. प्रतिपेदे. २ घ. ड. प्रेक्ष. ३ ख. घ. च. छ. ज. सीतां. ४ ख. वाक्यमब्रवीत्. ५ ख.
 भर्तारंयदिविख्यातं. च. छ. ज. न. विख्यातंभर्तारंलंयदिच्छसि. ६ क. ख. ग. च. ज. न. श्लाघ्यस्तवप्रियः. ड. झ. ट.
 श्लाघ्यःपतिस्तव. ७ छ. अ. नैवाहंतु. ८ क. ड.—अ. रावणः. ९ ग. कालचोदितः.

वामेन सीतां पद्माक्षीं मूर्धजेषु करेण सः ॥ ऊर्वोस्तु दक्षिणेनैव परिजग्राह पाणिना ॥ १७ ॥
 तं दृष्ट्वा मृत्युसंकाशं तीक्ष्णदंष्ट्रं महाभुजम् ॥ प्राद्रवन्गिरिसंकाशं भयार्ता वनदेवताः ॥ १८ ॥
 स च मायामयो दिव्यः खरयुक्तः खरखनः ॥ प्रत्यदृश्यत हेमाङ्गो रावणस्य महारथः ॥ १९ ॥
 ततस्तां परुषैर्वैर्यैर्भर्त्सयन्स महाखनः ॥ अङ्केनादाय वैदेहीं रथमारोपयत्तदा ॥ २० ॥
 सा गृहीता विचुक्रोश रावणेन यशस्विनी ॥ रामेति सीता दुःखार्ता रामं दूरगतं वने ॥ २१ ॥
 तामकामां स कामार्तः पन्नगेन्द्रवधूमिव ॥ विवेष्टमानामादाय उत्पपाताथ रावणः ॥ २२ ॥
 ततः सा राक्षसेन्द्रेण ह्रियमाणा विहायसा ॥ भृशं चुक्रोश मत्तेव भ्रान्तचित्ता यथाऽऽतुरा ॥ २३ ॥
 हा लक्ष्मण महाबाहो गुरुचित्तप्रसादक ॥ ह्रियमाणां न जानीषे रक्षसा माममर्षिणा ॥ २४ ॥
 जीवितं सुखमर्थ्यश्च धर्महेतोः परित्यजन् ॥ ह्रियमाणामधर्मेण मां राघव न पश्यसि ॥ २५ ॥
 ननु नामाविनीतानां विनेताऽसि परंतप ॥ कथमेवंविधं पापं न त्वं शास्सि हि रावणम् ॥ २६ ॥
 नतु सद्योऽविनीतस्य दृश्यते कर्मणः फलम् ॥ कालोप्यङ्गीभवत्यत्र सस्यानामिव पक्तये ॥ २७ ॥

प्रियार्हत्वे हेतुः—प्रियवादिनीमिति । अत्र मुहूर्तं तिष्ठ भूयः सत्करिष्यामीति प्रियभाषिणीं मैथिलीं । इत्युक्त्वा एवं परुषमुक्त्वा । तत्र हेतुः—सुदुष्टालेति । बुधः खे रोहिणीमिवेत्यभूतोपमा । बुधः स्वपितृपत्नीत्वेन मातरं खे आकाशे सुखेनसंचरन्तीरोहिणीयदि गृहीयात् तत्तुल्यमिदं पापमित्यर्थः ॥ १६ ॥ शापकृतदोषो भविष्यतीति मूर्धजेषूर्वोश्च ग्रहणं ॥ १७ ॥ तमिति गृह्णन्तमित्यर्थः ॥ १८ ॥ सः पूर्वं गुप्तः । मायामयः अन्तर्धानाद्यर्हतया आश्चर्यमयः । खरयुक्तः अश्वतरयुक्तः । हेमाङ्गः स्वर्णमयचक्रः । चक्रं हि रथाङ्गमित्युच्यते ॥ १९ ॥ अङ्केन ऊरुभागेन ॥ २० ॥ वनेदूरगतं राममुद्दिश्य रामेति विचुक्रोश । कुश

आह्वाने रोदने च ॥ २१ ॥ अकामां विरागिणीं । विवेष्टमानां रथोपरिस्थले लुठन्तीं । आदाय पुनरङ्केनादाय । उत्पपात रथेन सहित इति शेषः ॥ २२ ॥ आतुरा सा मत्तेव मदयुक्तेव । भ्रान्तचित्ता यथा भ्रान्तचित्तेव च चुक्रोश ॥ २३ ॥ अमर्षिणा खरवधकृतामर्षवता ॥ २४ ॥ धर्महेतोः आश्रितसंरक्षणरूपधर्महेतोः । जीवितं सुखमर्थ्यश्च परित्यजन् जीवितादिपरित्यागशीलः ॥ २५ ॥ ननु नामेति प्रसिद्धौ । अविनीतानां दुर्जनानां । विनेता शिक्षकः । पापं पापिष्ठं । कथं न शास्सि न शिक्षयसि ॥ २६ ॥ अशासने स्वयमेव हेतुमुन्नयति—नत्विति । अविनीतस्य दुर्जनस्य । कर्मणः पापस्य । सद्यः फलं न

हाय ॥ स० प्रियः स्वप्रियोरामः तस्यैवार्हा । अतएव तमेववदतीति प्रियवादिनी तां ॥ १६ ॥ ती० मूर्धजेषुकरेण मूर्धजाः श्रेष्ठाः इषवःयस्मिन्नेनकरेण दक्षिणेन वामेनच ऊर्वोः पादयोः परिजग्राह । पादौगृहीत्वा लङ्कां प्रत्यागन्त्यमितिप्रार्थितवानिति भावः ॥ स० अत्रानुक्तं मायासीताकृतिनिर्माणमित्यादिकं पुराणान्तरादवगन्तव्यं । तथाचोक्तं कूर्मपुराणेचतुर्ल्लिंशोऽध्याये—“सृष्ट्वा मायामयीसीतां सरावणवधेच्छया । सीतामादाय रामेष्टां पावकोन्तरधीयत ।” इत्यादि । तथा आग्नेयपुराणे षट्सप्ततितमाध्याये “इत्युक्त्वास्वप्रभावेन प्रतिबिम्बमनोमयं । यथारूपं यथावेषं कल्पयित्वा तिसुन्दरम् । ब्रह्मावाच्छादयन्ती स्वमग्नावेव समास्थिता । अथमायामयीसीता” इत्याद्युक्तं । एतच्च द्वारप्रदर्शनपरे महाभारततात्पर्यनिर्णयादौ कैलासगमनोक्तेः । ति० वामेनेति अननुरक्ततया शापदानभिया स्ववामाङ्गासनलनिवारणार्थेन ग्रहणमित्याहुः ॥ १७ ॥ स० दिव्यः आकाशगामी ॥ १९ ॥ ती० वस्तुतस्तु—परुषैर्वैर्यैः यदिमां मृत्युत्वेननाङ्गीकरोषि तर्हि तवाग्रतः प्राणांस्त्यक्ष्यामीत्यादिवाक्यैः । भर्त्सयन् भीतिमुत्पादयन् रथमारोपयत् ॥ २० ॥ ती० सागृहीतेत्यादीनां वास्तवायैसीतायादैर्न्यवत्प्रतीयमानानि वाक्यानि सर्वाणि सीतया लौकिकरीतिमनुसृत्योक्तानीति द्रष्टव्यानि । ति० अतिचुक्रोशेत्यादि तच्छायाया अपि मनुष्यभावनायं ॥ २१ ॥ ति० अत्र इव यथाभ्यां सर्वचेष्टानां नाव्यलंसूचितं ॥ २३ ॥ ति० नशाधि प्राप्तकालं शासनं न करोषि । हिर्वाक्यालङ्कारे । शोकातुरत्वाद्वाऽधिकपदं

[पा०] १ च. छ. ज. ज. गिरिसंकाशं. क. ग. ड. झ. ट. गिरिशृङ्गाभं. २ क. ग. ड.—ट. मृत्युसंकाशं. घ. गिरिशृङ्गाभं. ३ क. ड. झ. ट. वाक्यैरभितर्ज्य. च. छ. ज. ज. वाक्यैस्तर्जयित्वा. ४ ग. ड.—ज. ज. अङ्केनोद्यम्य ५ क.—घ. च.—ज. मारोहयत्. ६ ख. ततः. ७ च. छ. ज. ज. रामकामां. ट. तामकामां च. ८ क. ड.—ट. कामरूपिणा. ९ ख. ड.—ट. मर्थं च. १० झ. शाधि.

सं कर्म कृतधानेतत्कालोपहतचेतनः ॥ जीवितान्तकरं घोरं रामाद्वसनमाप्नुहि ॥ २८ ॥
 हन्तेदानीं सकामाऽस्तु कैकेयी सह बान्धवैः ॥ ह्रिये यद्धर्मकामस्य धर्मपत्नी यशस्विनः ॥ २९ ॥
 आमन्त्रये जनस्थाने कर्णिकारान्सुपुष्पितान् ॥ क्षिप्रं रामाय शंसध्वं सीतां हरति रावणः ॥ ३० ॥
 माल्यवन्तं शिखरिणं वन्दे प्रस्रवणं गिरिम् ॥ क्षिप्रं रामाय शंसं त्वं सीतां हरति रावणः ॥ ३१ ॥
 हंसकारण्डवाकीर्णां वन्दे गोदावरीं नदीम् ॥ क्षिप्रं रामाय शंसं त्वं सीतां हरति रावणः ॥ ३२ ॥
 दैवतानि च यान्यसिन्वने विविधपादपे ॥ नमस्करोम्यहं तेभ्यो भर्तुः शंसत मां हताम् ॥ ३३ ॥
 यानि कानि चिदप्यत्र सत्त्वानि निर्वसन्त्युत ॥ सर्वाणि शरणं यामि मृगपक्षिगणानपि ॥ ३४ ॥
 ह्रियमाणां प्रियां भर्तुः प्राणेभ्योपि गरीयसीम् ॥ विवशाऽपहृता सीता रावणेनेति शंसत ॥ ३५ ॥
 विदित्वा मां महाबाहुरमुत्रापि महाबलः ॥ आनेष्यति पराक्रम्य वैवस्वतहतामपि ॥ ३६ ॥
 सा तदा करुणा वाचो विलपन्ती सुदुःखिता ॥ वनस्पतिगतं गृध्रं ददर्शयितलोचना ॥ ३७ ॥
 सा तमुद्दीक्ष्य सुश्रोणी रावणस्य वशं गता ॥ समाक्रन्दद्भयपरा दुःखोपहतया गिरा ॥ ३८ ॥
 जटायो पश्य मामार्थं ह्रियमाणामनाथवत् ॥ अनेन राक्षसेन्द्रेण करुणं पापकर्मणा ॥ ३९ ॥
 नैव वारयितुं शक्यस्तव कूरो निशाचरः ॥ सत्त्ववाञ्छितकाशी च सायुधश्चैव दुर्मतिः ॥ ४० ॥

दृश्यते । कुतः अत्र फलदर्शने । कालोप्यङ्गीभवति सहकारिकारणं भवति । अभूततद्भावे च्चिवः । पक्ष्ये पाकाय ॥ २७ ॥ सः त्वमित्यर्थः । व्यसनं भ्रंशं । “व्यसनं विपदि भ्रंशे” इत्यमरः ॥ २८ ॥ वने राक्षसादिभिर्हृता भवेदिति मां कैकेयी वनं प्रेषितवतीति वैदेह्या हृदये सर्वदास्थितं । तदिदानीं “सुप्रमत्तकुपितानां भावज्ञानं दृष्टं” इति न्यायेनोद्घाटयति—हन्तेति । अत्र हेतुमाह—ह्रिये यदिति ॥ २९ ॥ अथ चित्तविभ्रमातिरेकादचेतनानपि रामायाख्यातेत्यभ्यर्थयते—आमन्त्रय इत्यादिभिः सप्तश्लोकैः । आमन्त्रये संबोधयामि । जनस्थाने स्थितानितिशेषः । कर्णिकारान् परिव्याधाख्यान्पुष्पवृक्षान् । रावणः सीतां हरतीति यत् एतच्छंसध्वं कथयत । एवमुत्तरत्रापि योज्यं ॥ ३० ॥ माल्यवन्तं पुष्पवन्तं । शिखरिणं प्रशस्तशिखरं । प्रस्रवणं प्रस्रवणाख्यं ॥ ३१ ॥ संघुष्टाः हंसाः सारसाश्च यस्यां सा

हंससारससंघुष्टा । कर्तारि क्तः । हंसकारण्डवाकीर्णमिति शुद्धः पाठः ॥ ३२ ॥ तेभ्यः युष्मभ्यमिति शेषः ॥ ३३ ॥ यानीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । सत्त्वानि जन्तवः । उतेति संबोधने समुच्चये वा । ह्रियमाणां प्राणेभ्योपि गरीयसीं प्रियां मां सीता रावणेन हृतेति भर्तुः शंसत । रावणान्न भेतव्यं तत्त्वं कथयतेति भावः ॥ ३४—३५ ॥ कथने किं प्रयोजनं तत्राह—विदित्वेति । भवदुक्तप्रकारेण मां विदित्वा अमुत्र स्वर्गलोके गतामपि वैवस्वतहतामपि पराक्रम्यानेष्यति । तस्मादवश्यं शंसतेति भावः ॥ ३६ ॥ करुणाः दीनाः । तात्कालिकहर्षं सूचयति—आयतलोचनेति ॥ ३७ ॥ समाक्रन्दन् कदि आह्वाने रोदने च । दुःखोपहतया दुःखगद्गदया ॥ ३८ ॥ आर्येति श्वशुरवत्संबोधनं । करुणं यथा तथा ह्रियमाणां ॥ ३९ ॥ अशक्यत्वे हेतुः—सत्त्ववानित्यादिकं । जितकाशी

नदोपाय ॥ २६ ॥ ति० सकामातु जातेतिशेषः । यतइत्यादिः ॥ २९ ॥ स० सीतां रावणोहरतीतिपारोक्ष्योक्त्या आकृतेरेव ग्रहणमिति सूचयति ॥ ३० ॥ शि० वन्दे तत्प्रयोजनमाह । क्षिप्रं रामाय शंसध्वं । अत्र वन्द्यमानयोरुद्धृतावयवविवक्षया बहुवचनं । एवमुत्तरत्रापि ॥ ३१ ॥ शि० वनस्पतिगतं वृक्षस्थितं । स० करुणयन्तीति करुणाः ॥ ३७ ॥ इत्येकोनपञ्चाशत्सर्गः ॥ ४९ ॥

[पा०] १ क. ड.—ट. त्वंकर्म. २ झ. ज. ट. सकामातु. ३ क. ख. ग. ड.—ट. बान्धवैस्सह. ४ क.—ट. ह्रियेयधर्म. ५ अयंश्लोको झ. पाठेनदृश्यते. ६ ग. घ. छ. ट. शंसध्वं. ७ ख.—ट. हंससारससंघुष्टां. ८ ख. ट. घ. झ. ट. शंसध्वं. ९ ड. झ. ट. विविधानिच. १० ड. झ. ट. विदित्वातु. ११ क.—घ. च. छ. ज. ज. तथा. १२ च. छ. ज. ज. वशानुगा. १३ घ. छ. ज. शब्दोपहतया. १४ क. ड.—ज. नैव. १५ क. च. छ. ज. ज. स्वयाद्येष. ड. झ. ट. स्वयाकूरो.

रामाय तु यथातत्त्वं जटायो हरणं मम ॥ लक्ष्मणाय च तत्सर्वमाख्यातव्यमशेषतः ॥ ४१ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

सीतासमाक्रन्दनश्रवणात्स्वापादुद्ध्वेनजटायुषासीतारावणयोर्दर्शनम् ॥ १ ॥ तथास्वनामकीर्तनादिपूर्वकं रावणं प्रति
सीतामोचनयाचनेपितेनतदकरणे सगर्हणंसक्रोधं युद्धायतत्प्रतिरोधनम् ॥ २ ॥

तं शब्दमवसुप्तस्तु जटायुरथ शुश्रुवे ॥ निरीक्ष्य रावणं क्षिप्रं वैदेहीं च ददर्श सः ॥ १ ॥
ततः पर्वतकूटाभस्तीक्ष्णतुण्डः खंगोत्तमः ॥ वनस्पतिगतः श्रीमान्व्याजहार शुभां गिरम् ॥ २ ॥
दशग्रीव स्थितो धर्मे पुराणे सत्यसंश्रयः ॥ [भ्रातस्त्वं निन्दितं कर्म कर्तुं नार्हसि सांप्रतम्] ॥
जटायुर्नाम नाम्नाऽहं गृध्रराजो महाबलः ॥ ३ ॥
राजा सर्वस्य लोकस्य महेन्द्रवरुणोपमः ॥ लोकानां च हिते युक्तो रामो दशरथात्मजः ॥ ४ ॥
तस्यैषा लोकनाथस्य धर्मपत्नी यशस्विनी ॥ सीता नाम वरारोहा यां त्वं हर्तुमिहेच्छसि ॥ ५ ॥
कथं राजा स्थितो धर्मे परदारान्परामृशेत् ॥ रक्षणीया विशेषेण राजदारा महाबल ॥ ६ ॥
निवर्तय मतिं नीचां परदाराभिमर्शनात् ॥ न तत्समाचरेद्धीरो यत्परोऽस्य विगर्हयेत् ॥
यथाऽऽत्मनस्तथाऽन्येषां दारा रक्ष्या विपश्चिता ॥ ७ ॥

जयावहः । दुर्मतिः कूटयोधी ॥ ४० ॥ तर्हि मया किं
कर्तव्यं तत्राह—रामाय त्विति । तत् अस्य दुर्जय-
त्वादेव हेतोः ॥ ४१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्ड-
व्याख्याने एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

अथ स्वामिविषये दासेन यावच्छक्ति शेषवृत्तिर-
वश्यं कर्तव्येत्यमुमर्थं लोके प्रवर्तयितुं जटायुवृत्तान्त-
मुपक्षिपति सर्गद्वयेन । अत्र प्रथमं जटायुः सान्त्व-
नभर्त्सनाभ्यां रावणमनुकूलयितुमिच्छतीत्याह—तं
शब्दमित्यादिना । अवसुप्तः ईषत्सुप्तो जटायुः ।
अथ सीतावचनानन्तरं । तं शब्दं शुश्रुवे । आत्मने-
पदमार्थम् । ततः प्रथमं महाशरीरतया रावणं निरीक्ष्य
सः वैदेहीं ददर्श ॥ १ ॥ तीक्ष्णतुण्डः तीक्ष्णमुखः ।
“वक्त्रास्ये वदनं तुण्डं” इत्यमरः । श्रीमान् कैङ्कर्यश्री-

समृद्धः । शुभां रावणस्य शोभनावहां ॥ २ ॥ पुराणे
सनातने । धर्मे दास्यवृत्तावित्यर्थः । स्थितः तदेकप-
रायणः । सत्यं “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्युक्तः
परमात्मा संश्रयः आलम्बनं यस्य सः भगवदेकोपा-
यनिष्ठ इत्यर्थः । नाम्ना जटायुर्नाम जटायुरिति प्रसि-
द्धः । तथाच मयि दासे स्थिते तव सीतापहरणं न
युक्तमिति भावः ॥ ३ ॥ स्वस्वरूपमुक्त्वा स्वामिस्वरू-
पमाह—राजेति । महेन्द्रवरुणोपमत्वमेकदेशसाम्या-
त् । सर्वलोकस्य राजा स्वामी भवतोपि स्वामीत्यर्थः
॥ ४ ॥ तथाच राजदारापहारो न युक्त इत्याह—
तस्येति । सहधर्मचारिणीति धर्मपत्नीशब्दार्थः ॥ ५ ॥
मा भूत्तव रामे स्वामित्वबुद्धिः मनुष्यमात्रबुद्धिं राज-
बुद्धिं वा कृत्वा सीतां परिहरेत्याह—कथमिति । राजा
भवानिति शेषः ॥ ६ ॥ राजत्वबुद्धिस्तव रामे मा
भूत् तथापि परदाराभिमर्शनं न कार्यमित्याह—निवर्त-

ति० अहं सत्यसंश्रवः सत्यप्रतिज्ञः । सीतारक्षणेऽहं सहायइत्युक्तत्वादिति भावः । नाम्नाजटायुरिति प्रसिद्धः । अतो मत्सम-
क्षमीदृशकर्म कर्तुं नार्हसि । भ्रातरितिसामप्रयोगः । यद्येवं न लक्ष्यसि तदा सत्यप्रतिज्ञत्वान्मया सहयुद्धं भावीति दण्डप्रयोगश्च व्यङ्ग्यः
॥ ३ ॥ ती० रक्षणीयाविशेषेण राजदाराः इत्यनेन राजदारापहरणस्य गुरुतल्पसमत्वादिति भावः ॥ ६ ॥

[पा०] १ ख. माख्यातव्यं विशेषतः. २ ग. जटायुरपि. ३ क. ग. घ. छ. झ. ठ. निरीक्षद्रावणं. ४ क. च. छ. ज.
ज. यशस्विनी. ५ ख. च. छ. ज. व. संकाशः. झ. शृङ्गाभः. ६ च. छ. ज. व. खगेश्वरः. ७ ड. झ. ट. सत्यसंश्रवः.
८ इदमर्थं ड. झ. ट. पाठेषु दृश्यते. ९ ग. रक्ष्यादाराः. १० क. घ. विमर्शता. ड.—ट. विमर्शनात्.

अर्थं वा यदि वा कामं शिष्टाः शास्त्रेष्वनागतम् ॥ व्यवस्यन्ति न राजानो धर्मं पौलस्त्यमन्दन ॥ ८ ॥
 राजा धर्मश्च कामश्च द्रव्याणां चोत्तमो निधिः ॥ धर्मः शुभं वा पापं वा राजमूलं प्रवर्तते ॥ ९ ॥
 पापस्वभावश्चपलः कथं त्वं रक्षसांवर ॥ ऐश्वर्यमभिसंप्राप्तो विमानमिव दुष्कृतिः ॥ १० ॥
 कामं स्वभावो यो यस्य न शक्यः परिमार्जितुम् ॥ न हि दुष्टात्मनार्मार्यमावसत्यालये चिरम् ॥ ११ ॥
 विषये वा पुरे वा ते यदा रामो महाबलः ॥ नापराध्यति धर्मात्मा कथं तस्यापराध्यसि ॥ १२ ॥
 यदि शूर्पणखाहेतोर्जनस्थानगतः खरः ॥ अतिवृत्तो हतः पूर्वं रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ १३ ॥
 अत्र ब्रूहि यथातत्त्वं को रामस्य व्यतिक्रमः ॥ यस्य त्वं लोकनाथस्य भार्या हत्वा गमिष्यसि ॥ १४ ॥
 क्षिप्रं विसृज वैदेहीं मा त्वा घोरेण चक्षुषा ॥ दहेद्देहनभूतेन वृत्रमिन्द्राशनिर्नृथा ॥ १५ ॥
 सर्पमाशीविषं बद्ध्वा वस्त्रान्ते नावबुध्यसे ॥ ग्रीवायां प्रतिमुक्तं च कालपाशं न पश्यसि ॥ १६ ॥

येति । परदारभिमर्शनान्मतिं निवर्तय । तद्विषयमतिं न कुर्वित्यर्थः । नीचत्वमेवाह—नेति । धीरः धीमान् । तत्कर्म नसमाचरेत् । अस्य धीरस्य यत् कर्म । परो विगर्हयेत् निन्देत् । विपश्चिता विवेकिना ॥ ७ ॥ शिष्टाः सन्तः । राजानः शास्त्रेष्वनागतमनुपदिष्टं धर्ममर्थं वा यदि वा कामं कामं वा न व्यवस्यन्ति नेच्छन्तीत्यर्थः । लोके यथातथावा भवतु राज्ञस्त्व सुतरां नेदमुचितमिति भावः ॥ ८ ॥ न केवलं स्वार्थं लोकानुग्रहार्थं चेदं परिहर्तव्यमित्याह—राजेति । अत्र धर्मादिशब्दौ धर्मादिप्रवर्तकपरो । द्रव्याणामर्थानामुत्तमो निधिः श्रयः । यस्मादेवं तस्मात् धर्मः धर्मादिः । राजमूलं यथातथा प्रवर्तते । शुभं शुभाचारः । पापं वा राजमूलं प्रवर्तते । राजानुसारेण लोकाः धर्माधर्मादिषु प्रवर्तन्ते । अतो राज्ञा पापं विहाय धर्मादिकमेव कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥ परदारभिमर्शनमैश्वर्याद्विशङ्कं चेत्याह—पापस्वभाव इति । पापं स्वभावः सहजधर्मो यस्य स पापस्वभावः । अतएव चपलः विषयप्रवणः । त्वं दुष्कृतिः । विमानं देवाहं विमानमिव । ऐश्वर्यमभि ऐश्वर्यप्रति । कथं संप्राप्तः

योग्यः । एवं विषयचपलश्चेदैश्वर्याद्विशङ्को भविष्यसीति भावः ॥ १० ॥ एवं बहुसान्त्वनेषि सीताविसर्जनाकरणात् भवादृशे उपदेशे निरर्थक इत्याह—काममिति । यो यस्य स्वभावः औत्पत्तिकः । स धर्मः । कामं अत्यन्तं । परिमार्जितुं न शक्यः । उपदेशेन निवर्तयितुं न शक्य इत्यर्थः । तथाहि आर्यं सदुपदेशः । दुष्टात्मनां आलये हृदये । चिरं नावसति न तिष्ठति ॥ ११ ॥ शत्रुभार्यापहरणं मम स्वभाव इत्याशङ्क्य शात्रवप्रसक्तिरत्र नास्तीत्याह—विषये वेति । विषये राज्ये । यदा नापराध्यति तदा तस्य कथमपराध्यसि ॥ १२ ॥ खरवध एव समापराध इत्याशङ्क्याह द्वाभ्यां । वृत्तं मर्यादामतिक्रान्तोतिवृत्तः । अत्र हननविषये । यस्येति तस्येति पूर्वशेषः ॥ १३—१४ ॥ प्रकृतमुपसंहरति—क्षिप्रमिति । अत्र राम इत्यध्याहार्यः । चक्षुषेत्यनेन दर्शनमात्रेण वधो लक्ष्यते । अशनिः वज्रं ॥ १५ ॥ सीताग्रहणमवश्यं मृत्युकरमित्याह—सर्पमित्यादिना । आशीविषं आशीविषाख्यं । प्रतिमुक्तं आमुक्तं । यथा वस्त्रबद्धः सर्पोऽवश्यं नाशयति तद्वदियं सीता गृहीता त्वां

ति० शास्त्रेष्वनागतं शास्त्रेष्वनवगतं परमसूक्ष्मलाच्छास्त्रतो नवगतमप्यर्थं वा राजानमनुसृत्य व्यवस्यन्ति । शास्त्रेऽस्फुटमपि राजाचारणं दृष्ट्वा प्रजाभाचरन्ति । तस्माद्वाङ्मोऽधर्मप्रवृत्तिरनुचितेति तात्पर्यं । न व्यवस्यन्ति राजान इति पाठे शास्त्रेष्वनागतं तत्राप्रतिपादितं धर्मं राजानो न व्यवस्यन्ति नेच्छन्तीत्यर्थः । तस्माच्छास्त्रानुसारिधर्मैरेव मतिं कुर्यादित्याशयः ॥ ८ ॥ स० कार्यगौरवादायैति रावणसंबोधनं । दुष्टात्मनामालये मालक्ष्मीः चिरं बहुकालं नवसति । किंतु आर्यमा ज्येष्ठलक्ष्मीर्वसति । पूर्वत्र मा वसतीति च्छेदः ॥ ११ ॥

[पा०] १ च. छ. ज. व. धर्ममर्थचकामंच. २ ड. झ. ट. व्यवस्यन्त्यनुराजानं. क. च. छ. ज. व. नव्यवस्यन्ति. ३ च. छ. ज. व. द्रव्याणामुत्तमो. ४ क. च. छ. ज. कामोवा. ५ घ. ऐश्वर्यमिह. ६ ड. झ. ट. यस्सोसौ. ७ ड. झ. ट. शक्यः संप्रमार्जितुं. घ. शक्यः परिवर्जितुं. ८ घ. मार्याह्यावसन्त्यालये. ९ ख. ग. यथा. ग. यदि. १० ख. च. छ. ज. तत्र ब्रूहि यथासत्यं. ११ क. ख. ग. ड.—ट. हत्वा भार्या. १२ च. छ. ज. व. त्वां. १३ क. ख. च. छ. ज. व. दहनकल्पेन. १४ घ. प्रतिसक्तं. छ. प्रतियुक्तं.

स भारः सौम्य भर्तव्यो यो नरं नावसादयेत् ॥ तदन्नमपि भोक्तव्यं जीर्यते यदनामयम् ॥१७॥
 यत्कृत्वा न भवेद्धर्मो न कीर्तिर्न यशो भुवि ॥ शरीरस्य भवेत्वेदः कैस्तत्कर्म समाचरेत् ॥ १८ ॥
 षष्टिवर्षसहस्राणि मम जातस्य रावण ॥ पितृपैतामहं राज्यं यथावदनुतिष्ठतः ॥ १९ ॥
 वृद्धोऽहं त्वं युवा धन्वी सैशरः कवची रथी ॥ तथाऽप्यादाय वैदेहीं कुशली न गमिष्यसि ॥२०॥
 न शक्तस्त्वं बलाद्धर्तुं वैदेहीं मम पश्यतः ॥ हेतुभिर्न्यायसंयुक्तैर्ध्रुवां वेदश्रुतीमिव ॥ २१ ॥
 युध्यस्व यदि शूरोसि मुहूर्तं तिष्ठ रावण ॥ शयिष्यसे हतो भूमौ यथा पूर्वं खरस्तथा ॥ २२ ॥
 असकृत्संयुगे येन निहता देवदानवाः ॥ नचिराचीरवासास्त्वां रामो युधि वधिष्यति ॥ २३ ॥

नाशयिष्यतीति भावः । व्याजस्तुतिरलंकारः ॥ १६ ॥
 भारः भारद्रव्यं । नावसादयेत् न पीडयेत् । अनामयं
 व्याध्यनुत्पादकं । अत्रापिपूर्ववद्वाजस्तुतिः ॥ १७ ॥
 यत्कार्यं कृत्वा स्थितस्य न धर्मो भवेत् । कीर्तिः ऐश्व-
 र्यादिजनिता प्रथावा । न भवेत् । यशः भोगित्वकृत-
 प्रथावा । न भवेत् । प्रत्युत शरीरदुःखमेव भवेत् ।
 तत्कर्म कः समाचरेत् । मूढ एवाचरेत् । तथाविध-
 कर्मकरणाद्भवान्मूढ एवेति भावः ॥१८॥ मयि वृद्ध-
 त्वेनावमतिं मा कृथा इत्याशयेनाह द्वाभ्यां । षष्टिवर्ष-
 सहस्राणि गतानीति शेषः । जातस्येत्यनेन वयसा
 जीर्णत्वमुच्यते । राज्यं यथावत् अनुतिष्ठतः पालयत
 इत्यनेन कर्मणा जीर्णत्वमुक्तं । अहं धनुराशुपकरणर-
 हितः ॥१९—२०॥ एतदेव दृष्टान्तमुखेन द्रढयति—
 न शक्त इति । मम पश्यतः मयि पश्यति सति । सीतां
 बलाद्धर्तुं नशक्तः न समर्थः । कथमिव । न्यायसंसिद्धैः
 न्यायशास्त्रसंसिद्धैः । हेतुभिः अनुमानैः । ध्रुवां निश्चलां ।
 अविचाल्यप्रामाण्यामिति यावत् । वेदश्रुतीमिव
 वेदश्रुतिमिव । दीर्घ आर्षः । वेदयतीति वेदः । स्वतः-

प्रमाणभूतां श्रुतिमित्यर्थः । यथा वेदविद्वेदसरे पश्यति
 सति हेतुकैः न्यायसिद्धैर्हेतुभिः श्रुतिः अन्यथा अन्य-
 परा नेतुं न शक्यते तद्वदिति भावः । अन्यपरार्थवा-
 दादिव्यावृत्त्यर्थो वेदशब्दः । यथा तामन्यथा कुर्व-
 न्स्वयमेव विनश्यति न वेदश्रुतेः कापि हानिः । एवं
 सीतामपहरंस्त्वमेव नशिष्यसि । न तु सीतायाः कापि
 हानिरित्याकूतं । यथा वेदविद्वेदसरो वेदश्रुतिमन्यथा
 नीयमानामवलोकयन् तदसहमानो यावच्छक्ति नि-
 वर्तयति । तथाऽहमपि त्वया बलानीयमानामपि
 सीतां यावच्छक्ति निवर्तयिष्यामीत्यर्थः ॥ २१ ॥ यदि
 शूरोसि मुहूर्तं तिष्ठ मा पलायस्व मयायुध्यस्व । युद्धे
 मया हतस्त्वं पूर्वरामेण हतः खर इव भूमौ शयिष्य-
 से । यद्वा यदि शूरोसि तदा मया युध्यस्व । अथवा
 रामागमनपर्यन्तं मुहूर्तं तिष्ठ तेन हतः शयिष्यस इति ।
 यद्वा यदि शूरोसि मुहूर्तं तिष्ठ स्थित्वा तेन युध्यस्व
 ॥ २२ ॥ न केवलं स्वापराधप्रतीकारः किन्तु
 “ देवानां दानवानां च सामान्यमधिदैवतं ” इत्यु-
 क्तस्य रामस्य स्वकीयापराधप्रतीकारोपि भविष्यती-

ति० मेवैदेहीं दशरथमित्रत्वान्ममस्तुषांवैदेहीमादाय नकुशलीगमिष्यसीत्यर्थः ॥२०॥ ती० यथा नसुरांपिबेदित्यादिकां ध्रुवानित्यां
 निरपेक्षलक्षणांश्रुतिं—सुरापेया द्रवद्रव्यत्वात्क्षीरवदित्यादिभिः न्यायसंयुक्तैः तर्कसहितैः हेतुभिः हर्तुं बाधितुं पुमान्नशक्नेति । किंतु
 श्रुत्यैव हेतवः कालात्ययापदिष्टाभवन्ति । तथैव हेतुशक्तिसमानमायाबलसंपन्नस्त्वं श्रुतिसदृशींसीतां हर्तुं नशक्तः । किंतु तथैव नश्यसी-
 त्यर्थः । स० न्याययुक्तैः आपाततः । हेतुभिः हेत्वाभासैः । श्रुतीमित्यत्र दीर्घआर्षः । यद्वा श्रुतिः किन्प्रत्ययान्तोऽयं ।
 ततश्च “ कृदिकारात्—” इति ङीष् ॥ शि० न्यायसंयुक्तैः न्याय्यत्वेन प्रतीयमानैः हेतुभिः नास्तिकादियुक्तिभिः ईश्वरोनास्ति
 अदृश्यत्वादित्यादिहेत्वाभासैः ध्रुवां क्षित्यङ्कुरादिकंसकलं कार्यत्वादित्याद्यनुमानेन “ यतोवाइमानिभूतानि जायन्ते ” इत्यादिश-
 ब्देन च “ दृश्यते त्वग्रावुद्ध्या ” इत्याद्युक्त्या प्रत्यक्षेण च कप्यासंपुण्डरीकमिवेत्याद्युक्त्योपमानेन च सिद्धां । वेदश्रुतीं वेदानां सा-
 मादीनां श्रुतयः तात्पर्यवृत्त्या यस्यां परदेवतायां तामिव । दीर्घआर्षः ॥ २१ ॥ स० नचिरात् अल्पकाले । ति० संयुगे रामेणेति

[पा०] १ ड. झ. ट. ध्रुवं. २ घ. नतत्कर्म. ३ ड.—व. षष्टिवर्ष. ४ ख. ड.—ट. जातस्यमम. ५ क. ख. ग. ड.
 छ. झ. च. ट. सरथःकवचीशरी. ६ ड. झ. ट. नचाप्यादायकुशलीवैदेहीमे. ख. नचाप्यादायवैदेहीकुशलीमे. ७ च. छ. ज.
 व. मागमिष्यसि. ८ झ. दैत्य.

किंनु शक्यं मया कर्तुं गतौ दूरं नृपात्मजौ ॥ क्षिप्रं त्वं नश्यसे नीच तयोर्भीतो न संशयः ॥२४॥
 नहि मे जीवमानस्य नयिष्यसि शुभामिमाम् ॥ सीतां कमलपत्राक्षीं रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥२५॥
 अवश्यं तु मया कार्यं प्रियं तस्य महात्मनः ॥ जीवितेनापि रामस्य तथा दशरथस्य च ॥ २६ ॥
 तिष्ठतिष्ठ दशग्रीव मुहूर्तं पश्य रावण ॥ युद्धातिथ्यं प्रदास्यामि यौवत्प्राणं निशाचर ॥ २७ ॥

वृन्तादिव फलं त्वां तु पातयेयं रथोत्तमात् ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

जटायुषासहयुध्यतारावणेन तेन निजरथादिभञ्जनेभूमौ निपतनम् ॥ १ ॥ किञ्चित्परिश्रान्ते जटायुषि लब्धावकाशेन रावणेन पुनः सीतामादाय पलायनम् ॥ २ ॥ पुनरमर्षात्तदनुधाविना जटायुषा खरतरनखरैस्तृष्टविदारणपूर्वकं तुण्डेन तदीयभुजमण्डलखण्डनम् ॥ ३ ॥ पुनः प्ररुढभुजमण्डलेन तेन सीताविसर्जनपूर्वकं मुहूर्तं निर्युध्य खड्गेन जटायुषः पक्षपादच्छेदनम् ॥ ४ ॥ सीतया भूशायिनो मन्दजीवितस्य जटायोरालिङ्गनेन परिदेवनम् ॥ ५ ॥

इत्युक्तस्य यथान्यायं रावणस्य जटायुषा ॥ क्रुद्धस्याग्निनिभाः सर्वा रेजुर्विशतिदृष्टयः ॥ १ ॥

संरक्तनयनः कोर्पात्तप्तकाञ्चनकुण्डलः ॥ राक्षसेन्द्रोऽभिदुद्राव पतगेन्द्रममर्षणः ॥ २ ॥

स संप्रहारस्तुमुलस्तयोस्तस्मिन्महान्वने ॥ बभूव वातोद्धतयोर्मेघयोर्गगने यथा ॥ ३ ॥

तद्वभूवाद्भुतं युद्धं गृध्रराक्षसयोस्तदा ॥ सपक्षयोर्माल्यवतोर्महापर्वतयोरिव ॥ ४ ॥

ततो नालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्च विकर्णिभिः ॥ अभ्यवर्षन्महाधोरैर्गृध्रराजं महाबलः ॥ ५ ॥

त्याह—असकृदिति ॥ २३ ॥ एवमुक्तेऽपि पुनः पलायमानं प्रत्याह—किं न्विति । किंनु शक्यं किं वा शक्यं । नश्यसे अदर्शनं प्राप्नोषि । तयोः ताभ्यां ॥ २४ ॥ तथापि त्वां नाहं गमयामीत्याह—नहीति । जीवमानस्य जीवतः । मयि जीवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ त्वया किं कर्तुं शक्यमित्यत्राह—अवश्यमिति । जीवितेनापि जीवितव्ययेनापि ॥ २६ ॥ यथाप्राणं यथाबलं ॥ २७ ॥ वृन्तादित्यर्धमेकान्वयं । “ वृन्तं प्रसवबन्धनं ” इत्यमरः ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने

आरण्यकाण्डव्याख्याने पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

अथ स्वामिकार्याय प्राणत्यागमकरो जटायुरित्याह—इतीत्यादिना ॥ १ ॥ अमर्षणः असहनः ॥ २ ॥ सः युध्यस्वेति पूर्वप्रवर्तितः । संप्रहारः युद्धं । वा ताभ्यां प्रतिकूलवायुभ्यां उद्धतयोः प्रेरितयोः । मेघपक्षे संप्रहारः संघट्टनमात्रं ॥ ३ ॥ सपक्षयोः पक्षसहितयोः । माल्यवतोः माल्यवन्नमानौ द्वौपर्वतौ एको दण्डकारण्ये पूर्वमुक्तः “माल्यवन्तं शिखरिणं” इति । अन्यः किष्किन्धासमीपे । वक्ष्यति वर्षावर्णने ॥ ४ ॥ नालीकैः नालमात्रशरैः । नाराचैः आयसशरैः । विक-

शेषः । नवधिष्यति अपितु वधिष्यतीत्यर्थः । अनेन रामस्येश्वरत्वं व्यङ्ग्यं ॥ २३ ॥ स० अल्पकालव्यवधानमपि कुत इत्यत आह—किंनु शक्यमिति । तयोः ताभ्यां ॥ २४ ॥ इति पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

ति० माल्यवतोः द्वौमाल्यवन्तौ एको दण्डकारण्ये । अपरो मेरुपार्श्वे । यद्वा यद्यर्थोक्ता कल्पनेयं । यदि द्वौमाल्यवन्तौ सपक्षौ युध्येतां तदा तत्सदृशमिदमिति । तेनानुपमत्वं फलति ॥ ४ ॥ स० नालीकाः अव्यर्थं भवन्तश्च ते नाराचाश्चतैः । रुढोवा

[पा०] १ ख. ग. ड. च. छ. ट. किंतु. २ ग. क्षिप्रं च. ३ च. छ. ज. ज. नमेत्वं. ४ युद्धातिथ्यं. वृन्तादिवेत्यनयो-
 र्धयोः पौर्वापर्यं ड.—ट. पाठेषु दृश्यते. ५ क.—ट. यथाप्राणं. ६ घ. फलपक्वं. ७ ग. घ. ड. झ. ज. ट. इत्युक्तः
 क्रोधताम्राक्षस्तप्त. ८ क. च. ज. क्रोधात्. ९ ख. भूषणः. १० ड.—ट. महामृधे. ११ ड. झ. वातोद्धतयोः. १२ ड. च. ज. झ. ट. महाबलं.

स तानि शरजालानि गृध्रः पत्ररथेश्वरः ॥ जटायुः प्रतिजग्राह रावणास्त्राणि संयुगे ॥ ६ ॥
 तस्य तीक्ष्णनखाभ्यां तु चरणाभ्यां महाबलः ॥ चकार बहुधा गात्रे व्रणान्पतगसत्तमः ॥ ७ ॥
 अथ क्रोधादशग्रीवो जग्राह दश मार्गणान् ॥ मृत्युदण्डनिभान्घोराञ्छुमर्दनकाङ्क्षया ॥ ८ ॥
 स तैर्बाणैर्महावीर्यैः पूर्णमुक्तैरजिह्वगैः ॥ बिभेद निशितैस्तीक्ष्णैर्गृध्रं घोरैः शिलीमुखैः ॥ ९ ॥
 स राक्षसरथे पश्यञ्जानकीं बाष्पलोचनाम् ॥ अचिन्तयित्वा तान्बाणान्नाक्षसं समभिद्रवत् ॥ १० ॥
 ततोऽस्य सशरं चापं मुक्तामणिविभूषितम् ॥ चरणाभ्यां महातेजा बभञ्ज पतगेश्वरः ॥ ११ ॥
 ततोऽन्यद्वनुरादाय रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ वर्षं शरवर्षाणि शतशोथ सहस्रशः ॥ १२ ॥
 शरैरावारितस्तस्य संयुगे पतगेश्वरः ॥ कुलायमुपसंप्राप्तः पक्षीव प्रबभौ तदा ॥ १३ ॥
 स तानि शरवर्षाणि पक्षाभ्यां च विधूय च ॥ चरणाभ्यां महातेजा बभञ्जास्य महद्वनुः ॥ १४ ॥
 तच्चाग्निसदृशं दीप्तं रावणस्य शरावरम् ॥ पक्षाभ्यां स महेवीर्यो व्याधुनोत्पतगेश्वरः ॥ १५ ॥
 काञ्चनोरश्छदान्दिव्यान्पिशाचवदनान्खरान् ॥ तांश्चास्य जवसंपन्नाञ्जघान समरे बली ॥ १६ ॥
 वरं त्रिवेणुसंपन्नं कामगं पावकार्षिणम् ॥ मणिहेमविचित्राङ्गं बभञ्ज च महारथम् ॥ १७ ॥
 पूर्णचन्द्रप्रतीकाशं छत्रं च व्यजनैः सह ॥ पातयामास वेगेन ग्राहिभी राक्षसैः सह ॥ १८ ॥
 सारथेश्चास्य वेगेन तुण्डेनैव महच्छिरः ॥ पुनर्व्यपाहरच्छ्रीमान्पक्षिराजो महाबलः ॥ १९ ॥
 स भग्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ॥ अङ्केनादाय वैदेहीं पपात भुवि रावणः ॥ २० ॥
 दृष्ट्वा निपतितं भूमौ रावणं भग्नवाहनम् ॥ साधुसाधिविति भूतानि गृध्रराजमपूजयन् ॥ २१ ॥

र्णिभिः अङ्कुशाग्रशरैः ॥ ५ ॥ पत्ररथेश्वरः पक्षीश्वरः ।
 प्रतिजग्राह सेहे । रावणास्त्राणि रावणप्रयुक्तास्त्राणि
 ॥ ६ ॥ तस्य रावणस्य गात्रे ॥ ७ ॥ मार्गणान्
 बाणान् ॥ ८ ॥ पूर्ण आकर्णाकृष्टं यथा तथा मुक्तैः
 अजिह्वगैः ऋजुगामिभिः । निशितैः शानोलीढैः ।
 अतएव तीक्ष्णैः घोरैः भयङ्करैः । शिलीमुखैः शिली
 शल्यं मुखे येषां तैः बाणैः । गृध्रं बिभेद ॥ ९ ॥ स-
 मभिद्रवत् समभ्यद्रवत् ॥ १० ॥ सशरं संहितशरं
 ॥ ११ ॥ क्रोधमूर्च्छितः क्रोधेन व्याप्तः ॥ १२ ॥
 आवारितः आसमन्ताद्वाप्तः । कुलायं नीडं । प्राप्तः
 पक्षीव बभौ ॥ १३ ॥ तानि च पक्षाभ्यां विधूय चर-

णाभ्यां धनुर्बभञ्ज चेत्यन्वयः ॥ १४ ॥ शरावरं कवचं
 पक्षाभ्यां पक्षवातेन । व्याधुनोत् प्राच्यावयत् ॥ १५ ॥
 काञ्चनोरश्छदान् खर्णमयकवचयुक्तान् । “उरश्छदः
 कङ्कटको जागरः कवचोस्त्रिया” इत्यमरः । बली
 जटायुः ॥ १६ ॥ त्रिवेणुः युगन्धरः । कामं यथेच्छं
 गच्छतीति कामगं ॥ १७ ॥ ग्राहिभिः छत्रचामरा-
 दिग्राहकैः । “नन्दिग्रहि—” इत्यादिना णिनिः ॥ १८ ॥
 व्यपाहरत् खण्डितवान् । पुनरित्यनेन छत्रादिखण्डनं
 तुण्डेनेति सूच्यते ॥ १९ ॥ भग्नधन्वा “धनुषश्च”
 इत्यनङ् ॥ २० ॥ अपूजयन् मनसेति शेषः ॥ २१ ॥

नालीकशब्दः । शरविशेषस्तदर्थः ॥ ५ ॥ ति० रावणास्त्राणिरावणक्षिप्तानि तिशरजालविशेषणं । अस्यतेरौणादिकस्त्रम् । रावणा-
 स्तानि तिपाठस्तु सुगमएव ॥ ६ ॥ ती० बाणाजिह्वगशब्दौ गुणवचनौ । बाणयन्तिरोषयन्तिशत्रुमिति बाणाः ॥ ९ ॥ ति०
 शरासनमिति पाठे शरप्रक्षेपकारणं । तच्च द्वितीयधनुश्च बभञ्जेत्यन्वयः ॥ व्यधुनोत् कंपयति स्म । रावणमिति शेषः ॥ १५ ॥
 ति० अङ्केन कटिभागेन ॥ २० ॥

[पा०] १ ग. चरणाभ्यामपोथयत्. २ च. छ. ज. त्विहगसत्तमः. ३ घ. कुब्जोदशग्रीवो. ४ ड.—ट. शत्रोर्निधन.
 ५ ट. रावणरथे. ६ ड.—ट. बाणांस्तान्. ७ ड.—ट. पतगोत्तमः. ८ ग. ड.—ट. मभिसंप्राप्तः. ९ ड. झ. ट.
 पक्षिवचबभौ. ख. ग. च. छ. ज. न. पक्षीवसबभौ. १० ड. झ. ट. शरजालानि. ११ ग. घ. च. ज.—ट. तुविधूयह.
 १२ ख. च. ज. शरासनं. १३ क.—ट. पक्षाभ्यांच. १४ ड. झ. ज. ट. महातेजाः. १५ झ. व्यधुनोत्. १६ ड. झ.
 ट. अथत्रिवेणु. १७ ड. झ. मणिसोपानचित्राङ्गं. १८ ख. च. छ. ज. न. बभञ्जाथ. १९ घ. स्तस्य. २० ड. झ. ट. तुण्डेनच.
 २१ ग. न. छ. झ. व्यपहनत्. २२ घ. भग्नधन्वास.

परिश्रान्तं तु तं दृष्ट्वा जरया पक्षियूथपम् ॥ उत्पपात पुनर्दृष्टो मैथिलीं गृह्य रावणः ॥ २२ ॥
 तं प्रहृष्टं निधायाङ्के गच्छन्तं जनकात्मजाम् ॥ गृध्रराजः समुत्पत्य सैमभिद्रुत्य रावणम् ॥
 सैमावार्य महातेजा जटायुरिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥
 वज्रसंस्पर्शबाणस्य भार्या रामस्य रावण ॥ अल्पबुद्धे हरस्येनां वधाय खलु रक्षसाम् ॥ २४ ॥
 समित्रबन्धुः सामात्यः सबलः सपरिच्छदः ॥ विषपानं पिबस्येतत्पिपासित इवोदकम् ॥ २५ ॥
 अनुबन्धमजानन्तः कर्मणामविचक्षणाः ॥ शीघ्रमेव विनश्यन्ति यथा त्वं विनशिष्यसि ॥ २६ ॥
 बद्धस्त्वं कालपाशेन क्व गतस्तस्य मोक्षयसे ॥ वधाय बडिशं गृह्य सामिषं जलजो यथा ॥ २७ ॥
 न हि जातु दुराधर्षौ काकुत्स्थौ तव रावण ॥ धर्षणं चाश्रमस्यास्य क्षमिष्येते तु राघवौ ॥ २८ ॥
 यथा त्वया कृतं कर्म भीरुणा लोकगर्हितम् ॥ तस्कराचरितो मार्गो नैष वीरनिषेवितः ॥ २९ ॥
 युध्यस्व यदि शूरोसि मुहूर्तं तिष्ठ रावण ॥ शयिष्यसे हतो भूमौ यथा भ्राता खरस्तथा ॥ ३० ॥
 परेतकाले पुरुषो यत्कर्म प्रतिपद्यते ॥ विनाशयात्मनोऽधर्म्यं प्रतिपन्नोसि कर्म तत् ॥ ३१ ॥
 पापानुबन्धो वै यस्य कर्मणः कर्म को नु तत् ॥ कुर्वीत लोकाधिपतिः स्वयंभूर्भगवानपि ॥ ३२ ॥
 एवमुक्त्वा शुभं वाक्यं जटायुस्तस्य रक्षसः ॥ निपपात भृशं पृष्ठे दशग्रीवस्य वीर्यवान् ॥ ३३ ॥
 तं गृहीत्वा नखैस्तीक्ष्णैर्विराद समन्ततः ॥ अधिरूढो गजारोहो यथा स्यादुष्टवारणम् ॥ ३४ ॥

गृह्य गृहीत्वा ॥ २२ ॥ तमित्यादिसार्धश्लोक एकान्व-
 यः । समुत्पत्य ऊर्ध्वं गत्वा । समभिद्रुत्य अभिमुखं
 गत्वा । समावार्य सम्यगवरुध्य ॥ २३ ॥ वज्रसं-
 स्पर्शः वज्रसमस्पर्शः बाणाः यस्य ॥ २४ ॥ पीयत
 इति पानं पानकरसादि । विषयुक्तं पानमिति मध्य-
 मपदलोपिसमासः । यद्वा । विषस्य पानं विषपानं ।
 एतत्सीताहरणरूपं विषपानं पिबसि करोषि । ओद-
 नपाकं पचतीतिवत् प्रकृतेः प्रत्ययोपस्थानमात्रं प्रयोज-
 नं ॥ २५ ॥ अनुबध्यत इत्यनुबन्धः फलं । अविच-
 क्षणाः असमर्थाः । कर्मणां आत्मना क्रियमाणानां ।
 फलमजानन्तः शीघ्रं विनश्यन्ति । तत्रोदाहरणं भवा-
 नित्याह—यथेति ॥ २६ ॥ कालपाशेन बद्धस्त्वं क
 देशे गतः सन् तस्य तस्मात्कालपाशान्मोक्षयसे सहा-
 नुवर्तमानाद्वन्धात्कथं ते मुक्तिर्भविष्यतीत्यर्थः । सा-
 मिषं मांससहितं । बडिशं मत्स्यबन्धनं । “बडिशं
 मत्स्यबन्धनं” इत्यमरः । आमिषलोभेन गृह्य गृहीत्वा ।
 जलजो मत्स्यो यथा देशान्तरं गतोपि न जीवति

बडिशामोक्षणात् तद्वत् ॥ २७ ॥ आश्रमकर्मकं
 त्वत्कर्तृकं धर्षणं परिभवं । आश्रमशब्देन आश्रमस्था
 सीतोच्यते । मन्त्राः क्रोशन्तीतिवत् ॥ २८ ॥ लोकग-
 र्हितं कर्म भीरुणा त्वया यथा कृतं तथा तस्कराच-
 रितो मार्गः । तस्करकृत्यतुल्यं त्वत्कृत्यमित्यर्थः ।
 तस्मादेष मार्गः वीरनिषेवितो न भवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥
 युध्यस्वेति पूर्वसर्गान्ते व्याख्यातोयं ॥ ३० ॥ परेत-
 काले मृत्युकालइत्यर्थः । यत्कर्म यादृशं कर्म । पुरुषः
 आत्मविनाशाय प्रतिपद्यते प्राप्नोति । अधर्म्यं अधर्मा-
 दनपेतं । तत्कर्म सीताहरणरूपं प्रतिपन्नोसि । एता-
 दृशकर्मकरणादवश्यमविलम्बितं मृत्युं प्राप्नोषीत्यर्थः
 ॥ ३१ ॥ यस्य कर्मणः पापानुबन्धः पापफलसंबन्धो
 भवति तत्कर्म लोकाधिपतित्वादिविशिष्टोपि को नु
 कुर्वीत ॥ ३२ ॥ पृष्ठ इत्यनेन जटायुषमनादृत्य रावणस्य
 पलायमानत्वं गम्यते ॥ ३३ ॥ तं गृहीत्वा बलान्नि-
 वर्त्याधिरूढः सन् जटायुः गजारोहो यन्ता दुष्टवारणं
 पलायितं अङ्कुशैर्निरुध्य यथाविदारयति तथा नखैः

ति० सबलः सचतुरङ्गबलः । परिच्छदः दासीदासादि । निदर्शनालङ्कारोत्र । तत्सहितो नशिष्यसीतितात्पर्यम् ॥ २५ ॥ ति०
 दुष्टवारणमधिरूढो गजारोहो हास्तिपको गजविषयेयथास्यात् यादृशव्यापारोभवेत् गजक्षतकरणव्यापारोभवेत् तथा ॥ ३४ ॥

[पा०] १ ड. क्ष. ट. रावणजनकात्मजां. एतदनन्तरं. गच्छन्तं खङ्गशेषं व प्रनष्टहतसाधनं, इत्यर्धमधिकं दृश्यते.
 २ ड.—ट. रावणसमभिद्रवत्. ३ क. ड.—ज. ज. तमावार्य. ४ ड.—ट. कोनुतत्पुमान्. ५ ग. भगवानिव. ६ ख.
 ग. च.—ट. विंददार.

विरराद नखैरस्य तुण्डं पृष्ठे समर्पयन् ॥ केशांश्चोत्पाटयामास नखपक्षमुखायुधः ॥ ३५ ॥
 स तैथा गृध्रराजेन क्लिश्यमानो मुहुर्मुहुः ॥ अमर्षस्फुरितोष्ठः सन्प्राकम्पत स रावणः ॥ ३६ ॥
 स परिष्वज्य वैदेहीं वामेनाङ्गेन रावणः ॥ तलेनाभिजघानाशु जटायुं क्रोधमूर्च्छितः ॥ ३७ ॥
 जटायुस्तमभिक्रम्य तुण्डेनास्य खगाधिपः ॥ वामबाहून्दश तदा व्यपाहरदरिदमः ॥ ३८ ॥
 संच्छिन्नबाहोः सैद्यैव बाहवः सहसाऽभवन् ॥ विषज्वालावलीयुक्ता बल्मीकादिव पद्मगाः ॥ ३९ ॥
 ततः क्रोधाद्दशग्रीवः सीतामुत्सृज्य रावणः ॥ मुष्टिभ्यां चरणाभ्यां च गृध्रराजमपोथयत् ॥ ४० ॥
 ततो मुहूर्तं संग्रामो बभूवातुलवीर्ययोः ॥ राक्षसानां च मुख्यस्य पक्षिणां प्रवरस्य च ॥ ४१ ॥
 तस्य व्यायच्छमानस्य रामस्यार्थे स रावणः ॥ पक्षौ पांश्वौ च पादौ च खड्गमुद्धृत्य सोच्छिनत् ॥ ४२ ॥
 स च्छिन्नपक्षः सहसा रक्षसा रौद्रकर्मणा ॥ निपपात हतौ गृध्रो धरण्यामल्पजीवितः ॥ ४३ ॥
 तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ क्षतजार्द्रं जटायुषम् ॥ अभ्यधावत वैदेही खबन्धुमिव दुःखिता ॥ ४४ ॥

तं नीलजीमूतनिकाशकल्पं सुपाण्डुरोरस्कमुदारवीर्यम् ॥

ददर्श लङ्काधिपतिः पृथिव्यां जटायुषं शान्तमिवाग्निदावम् ॥ ४५ ॥

ततस्तु तं पत्ररथं महीतले निपातितं रावणवेगमर्दितम् ॥

पुनः परिष्वज्य शशिप्रभानना रुरोद सीताजनकात्मजा तदा ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

विरराद । स्यादिति संभावनायां ॥ ३४ ॥ नखपक्ष-
 मुखायुधो गृध्रः अस्य रावणस्य पृष्ठे नखैः सह तुण्डं
 समर्पयन् व्यापारयन्सन् । विरराद व्यदारयदित्यर्थः ।
 केशांश्चोत्पाटयामास ॥ ३५ ॥ अमर्षेण क्रोधेन । स्फुरितो-
 ष्ठः चलितोष्ठः । प्राकम्पत प्रहारार्थं प्रदक्षिणं प्राचलदि-
 त्यर्थः ॥ ३६ ॥ अङ्गेन ऊरुभागेन । जटायुं जटायुरित्युका-
 रान्तोप्यस्ति ॥ ३७ ॥ अभिक्रम्य अभितोगत्वा ।
 अवसरंप्रतीक्ष्येत्यर्थः । अस्य वामबाहून् यैः सीतापरि-
 ष्वक्ता तानित्यर्थः । व्यपाहरत् अच्छिनत् ॥ ३८ ॥
 संच्छिन्नबाहोः रावणादिति शेषः । सद्यैवेत्यार्षे सलोपे
 वृद्धिः । अभवन् प्रादुरभवन् । विषज्वालेत्युपमान-
 विशेषणाद्बाहूनांसायुधत्वं गम्यते ॥ ३९ ॥ अपोथय-

त् अताडयत् ॥ ४० ॥ संग्रामो युद्धं ॥ ४१ ॥ व्या-
 यच्छमानस्य व्यायामं कुर्वतः । “आङ्गोयमहनः”
 इत्यात्मनेपदं “शरीरायासजनकं कर्मव्यायामउच्यते”
 इति वाग्भटः । युद्धं कुर्वतः इत्यर्थः । पांश्वौ पक्षमूले
 ॥ ४२ ॥ अल्पजीवितः द्वित्रिक्षणावस्थानोचितप्राण
 इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ क्षतजं शोणितं ॥ ४४ ॥ नीलजी-
 मूतनिकाशकल्पं नीलमेघप्रकाशतुल्यं । अग्निदावं
 दावाम्नि ॥ ४५ ॥ परिष्वज्य बाहुभ्यामिति शेषः
 ॥ ४६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
 णभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने
 एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

स० अग्निदावं अग्निषुदावं दावाम्निमिव ॥ ३५ ॥ ती० सर्गफलश्रुतिःस्कान्दे—श्रुत्वाखगेश्वरस्यापि रक्षसामीश्वरस्यच ।
 आयोधनमृणान्मुक्तो मृत्यस्त्वामिकृताद्भवेत् ॥ इत्येकपञ्चाशसर्गः ॥ ५१ ॥

[पा०] १ ख. च. छ. ज. न. विददारनखैस्तुण्डंतस्य. घ. ड. झ. ट. विददार. २ तदा. ३ ख. ट. च. राक्षसः.
 ४ ख. परिष्वज्यच. क. घ. ड. च. ज.—ट. संपरिष्वज्य. ५ क.—ट. जघानार्तो. ६ क. ख. ड. झ. न. ट. मतिक्रम्य.
 ७ क. घ. ड. छ. झ. न. ट. सद्यैवै. ८ क. ख. ड.—ट. वीर्यवान्. ९ ख. च. छ. ज. न. स्याथेऽथ. १० ड. छ. झ. ट.
 पादौच. पांश्वौच. ११ घ. सुख्य. १२ च. छ. ज. न. घोरकर्मणा. १३ ड. झ. ट. महागृध्रो. छ. ततोऽगृध्रो. १४ ड. झ. ट.
 पुनश्चसंगृह्य.

द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

जटायुं प्रतिरामलक्ष्मणयोः स्ववृत्तान्तनिवेदनावधिप्राणधारणरूपवरदानपूर्वकं तदङ्गपरामर्शेन परिदेवयमानांसीतामेत्य
रावणेन पुनः केशप्रहणेन तदपहरणपूर्वकं गगनमार्गेण गमनम् ॥ १ ॥ तदानीं हरिणादिप्राणिगणैरावणगर्हणपूर्वकं दुःखात्प-
रिदेवनम् ॥ २ ॥ रावणस्य गतेर्वेगासीताङ्गेभ्यो हारनूपुराद्याभरणानां धरणीतले परिभ्रंशनम् ॥ ३ ॥

तमल्पजीवितं गृध्रं स्फुरन्तं राक्षसाधिपः ॥ ददर्श भूमौ पतितं समीपे राघवाश्रमात् ॥ १ ॥
सा तु ताराधिपमुखी रावणेन समीक्ष्य तम् ॥ गृध्रराजं विनिहतं विललाप सुदुःखिता ॥ २ ॥
आलिङ्ग्य गृध्रं निहतं रावणेन बलीयसा ॥ विललाप सुदुःखार्ता सीता शशिनिभानना ॥ ३ ॥
निमित्तं लक्षणज्ञानं शकुनिस्वरदर्शनम् ॥ अवश्यं सुखदुःखेषु नराणां प्रतिदृश्यते ॥ ४ ॥
नूनं राम न जानासि महद्भयसनमात्मनः ॥ धावन्ति नूनं काकुत्स्थं मदर्थं मृगपक्षिणः ॥ ५ ॥
अयं हि पापचारेण मां त्रातुमभिसंगतः ॥ शेते विनिहतो भूमौ ममाभाग्याद्विहंगमः ॥ ६ ॥
[रावणेन हतां मां हि कथयित्वा विहंगम ॥ राघवाभ्यां यथातत्त्वमथो हास्यसि जीवितं ॥ ७ ॥
आदेहपातं पक्षीश युध्यता रावणेन यत् ॥ त्वया विदर्शितस्नेहौ श्वशुरे मम राघवौ ॥ ८ ॥
जटायो हरणं यावन्मम रामाय वक्ष्यसि ॥ तावच्छरीरे ते प्राणाः संचरिष्यन्ति धीरपि ॥ ९ ॥
इति पक्षिं समालिङ्ग्य स्मृत्वा श्वशुरमेव च ॥ उच्चैस्स्वरेण चुक्रोश हा राघव न पश्यसि] ॥ १० ॥
त्राहि मामेव काकुत्स्थं लक्ष्मणेति वराङ्गना ॥ सुसंत्रस्ता समाक्रन्दच्छृण्वतां तु यथाऽन्तिके ॥ ११ ॥
तां क्लिष्टमाल्याभरणां विलपन्तीमनाथवत् ॥ अभ्यधावत वैदेहीं रावणो राक्षसाधिपः ॥ १२ ॥

जटायुर्बुद्धकाले विसृष्टायाः सीतायाः पुनरपि
रावणेन हरणप्रकारमाह । राघवाश्रमादित्यवधित्वात्प-
ञ्चमी ॥ १ ॥ रावणेन विनिहतं समीक्ष्येत्यन्वयः
॥ २ ॥ विशेषान्तरं वक्तुं पुनरनुवदति—आलिङ्ग्ये-
ति । कराभ्यांसंस्पृश्येत्यर्थः ॥ ३ ॥ लक्षणानि अक्षि-
स्पन्दनादीनि तेषां ज्ञानं । शकुनीनां पिङ्गल्यादीनां
स्वरस्य दर्शनं ज्ञानं । नराणां सुखदुःखेषु निमित्तं
ज्ञापकं प्रतिदृश्यते ॥ ४ ॥ ततः किमित्यत्राह—नूनमि-
ति । हे राम आत्मनो महद्भयसनं न जानासि किमि-
ति काकुः । जानास्येव । यस्मान्मदर्थं मदपहरणसूच-

नप्रयोजनमुद्दिश्य । मृगपक्षिणः काकुत्स्थं त्वामभि-
धावन्ति । नूनं संप्रतिमद्भयसनसूचका मृगपक्षिणः
काकुत्स्थं त्वामभिधावन्ति । तेन निमित्तेन मद्भयसनं
जानास्येवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ व्यसनमेवाह—अयं हीति ।
अयं विहङ्गमः । पापचारेण रावणेन । विनिहतः
शेते ॥ ६—१० ॥ शृण्वतामन्तिकेयथा शृण्वतां-
समीप इव । दूरस्थितं रामं लक्ष्मणं च रामेति लक्ष्म-
णेति च संबोध्य आक्रन्दत् ॥ ११ ॥ क्लिष्टमाल्याभर-
णां मृदितमाल्याभरणां । क्षणविश्रान्तः अभ्यधावत

ती० अन्येतु—निमित्तं लक्षणज्ञानमिति पाठमङ्गीकृत्य एवं व्याचक्षते । निमित्तं गोमाध्वादिकं । लक्षणं अङ्गस्पन्दनादिकं ।
ज्ञानं यदृच्छया तथा प्रतिभासः ॥ ति० नराणां सुखदुःखेषु निमित्तं सूचनं वामदक्षिणाङ्गस्पन्दनादिरूपं लक्षणं चिह्नं । तथा जलाद-
र्शादावात्मनो शिरसो दर्शनं च लक्षणं । स्वप्नं “स्वप्नेयः पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं प्रपश्यति । स एनं हन्ति” इत्यादि स्वप्नाध्यायोपदिष्टं । तथा शकु-
नीनां वामदक्षिणगमनविशेषदर्शनं । तथा तेषां स्वराणां दर्शनमनुभवः । एतत्सर्वं यथायोगं परिदृश्यते सर्वेण । लक्षणज्ञानमिति
पाठे अङ्गस्फुरणादिज्ञानमित्यर्थः । शकुनिग्रहणं मृगाद्युपलक्षणं ॥ ४ ॥ ति० मदर्थं मृगपक्षिणोऽभूत् सूचनमार्गेण धावन्ति । त्वं तु तै-
स्सूचितमपि स्वस्य महद्भयसनं न जानासि नूनं । जानीथाश्चेन्नोपेक्षया इति तात्पर्यमिति लोकाभिनयेन रामोपालम्भः ॥ ५ ॥ ति० यथान्ति-
के निकटस्थितानां शृण्वतां श्रवणं भवेत्तथा समाक्रन्दत् नतूचैः । शीघ्रं रामागमनं माभूदिति तात्पर्येण ॥ ११ ॥

[पा०] १ अत्र त्रयौ प्रथमतः तृतीयौ श्लोकौ झ. ज. ट. पुस्तकेषु न दृश्येते. २ क. ख. च. छ. ज. व. भूमौ. ३ क. ख. च. छ.
ज. व. गृध्रं. ४ झ. लक्षणं स्वप्नं. ५ क. च.—ज. संप्रदृश्यते. झ. ट. परिदृश्यते. ६ झ. ज. ट. काकुत्स्थ. ७ क. ग. ज. ट.
पापचारेण. ख. ड. झ. कृपयाराममात्रातुं. ८ ख. ड. झ. मिहसंगतः. ९ इदं श्लोकचतुष्टयं ख. पाठे दृश्यते.

तां लतामिव वेष्टन्तीमालिङ्गन्तीं महाद्रुमान् ॥ मुञ्चमुञ्चेति बहुशः प्रवदत्राक्षसाधिपः ॥ १३ ॥
 क्रोशन्तीं रामरामेति रामेण रहितां वने ॥ जीवितान्ताय केशेषु जग्राहान्तकसन्निभः ॥ १४ ॥
 प्रधर्षितायां सीतायां बभूव सचराचरम् ॥ जगत्सर्वममर्यादं तमसाऽन्धेन संवृतम् ॥ १५ ॥
 न वाति मारुतस्तत्र निष्प्रभोऽभूद्विवाकरः ॥ १६ ॥
 दृष्ट्वा सीतां परामृष्टां दीनां दिव्येन चक्षुषा ॥ कृतं कार्यमिति श्रीमान्व्याजहार पितमहः ॥ १७ ॥
 प्रहृष्टा व्यथिताश्वासन्सर्वे ते परमर्षयः ॥ दृष्ट्वा सीतां परामृष्टां दण्डकारण्यवासिनः ॥
 रावणस्य विनाशं च प्राप्तं बुद्ध्वा यदृच्छया ॥ १८ ॥
 स तु तां रामरामेति रुदन्तीं लक्ष्मणेति च ॥ जगामादाय चाकाशं रावणो राक्षसेश्वरः ॥ १९ ॥
 तप्ताभरणवर्णाङ्गी पीतकौशेयवासिनी ॥ रराज राजपुत्री तु विद्युत्सौदामिनी यथा ॥ २० ॥
 उद्धूतेन च वस्त्रेण तस्याः पीतेन रावणः ॥ अधिकं प्रतिबभ्राज गिरिर्दीप्त इवाग्निना ॥ २१ ॥
 तस्याः परमकल्याण्यास्ताम्राणि सुरभीणि च ॥ पद्मपत्राणि वैदेह्या अभ्यकीर्यन्त रावणम् ॥ २२ ॥
 तस्याः कौशेयमुद्धूतमाकाशे कनकप्रभम् ॥ बभौ चादित्यरागेण ताम्रमभ्रमिवातपे ॥ २३ ॥
 तस्यास्तत्सुनसं वक्रमाकाशे रावणाङ्गम् ॥ न रराज विना रामं विनालमिव पङ्कजम् ॥ २४ ॥
 बभूव जलदं नीलं भित्त्वा चन्द्र इवोदितः ॥ सुललाटं सुकेशान्तं पद्मगर्भाभमव्रणम् ॥ २५ ॥

अभ्यधावत् ॥ १२ ॥ तामित्यादि द्वावेकान्वयौ ।
 लतामिव भूतले वेष्टन्तीं वेष्टमानां ॥ १३—१४ ॥
 अमर्यादं भिन्नसत्त्वप्रकृतिकं । अन्धेन गाढेन । तमसा
 अज्ञानान्धकारेण । तदा जगत्सर्वं संवृतं विमूढं चा-
 सीदित्यर्थः ॥ १५ ॥ न वातीत्यर्थमेकं वाक्यं ॥ १६ ॥
 परामृष्टां अपहृतां । दिव्येन चक्षुषा ज्ञानेन । दृष्ट्वा
 ज्ञात्वा । कार्यं बालकाण्डे विष्णुना प्रतिज्ञातं । कृत-
 मिति व्याजहार । प्रीत्यतिशयेन पुरुषान्तरासन्निधा-
 नेष्युदाहरत् ॥ १७ ॥ प्रहृष्टा इति रावणवधस्य सिद्धि-
 प्रायत्वेन हर्षः । तादात्विकसीतादशावलोकनेन व्यथा ।
 सीतां परामृष्टां दृष्ट्वा । यदृच्छया दैवगत्या । रावणस्य
 प्राप्तं सन्निहितं विनाशं च बुद्ध्वा व्यथिताः प्रहृष्टाश्चा-
 सन्नित्यन्वयः ॥ १८ ॥ सत्विति तुशब्देन ऋष्यादिभ्यो
 व्यावृत्तिः ॥ १९ ॥ तप्ताभरणं तप्तं काञ्चनाभरणं तत्तु-
 ल्यवर्णाङ्गी । विद्युत् विशेषेण द्योतमाना । सौदामि-

नी तटित् । अनेन तटित्वा मेघे क्षण तिष्ठति तथा
 रावणे सीतेति सूचितम् ॥ २० ॥ उद्धूतेति । अत्रापि
 सीताग्रहणेन रावणस्य संतापो भविष्यतीत्यलंकारेण
 वस्तुध्वनिः ॥ २१ ॥ रावणमभ्यकीर्यन्त रावणाङ्के
 पतितानीत्यर्थः । अत्र रावणैश्वर्यं क्षणाद्विशीर्णं भवि-
 ष्यतीति वस्तुना वस्तुध्वनिः ॥ २२ ॥ आतपे मध्या-
 हे । आदित्यरागेण ताम्रं अरुणमभ्रमिव बभौ । अ-
 नेन रावणविनाशपिशुनोत्पातः सूचितः ॥ २३ ॥
 “उपसर्गाच्च” इति नासिकाशब्दान्ताद्बहुव्रीहेरचसमा-
 सान्तः । नासिकाशब्दस्य नसादेशश्च । अत्र सीतायां
 मुखविवर्णत्वोक्त्या खेदातिशय उच्यते ॥ २४ ॥ अथ
 त्वरितगमनमाह—बभूवेति । अत्र मुखमिति शेषः ।
 जलदं भित्त्वा उदितः प्रकाशमानश्चन्द्र इव । मेघरन्ध्रे
 भासमान इत्यर्थः । अत्र प्रतिचन्द्रदर्शनरूपोत्पातः
 सूच्यते । पद्मगर्भाभं विकसितपद्माभमित्यर्थः ।

ति० वेष्टन्तीं लतामिववृक्षानालिङ्गन्तीं मामुञ्चमुञ्चेति बहुशोवृक्षान्वदन्तीमितिशेषः । मोचयमोचयेत्यर्थोवा । प्राप्नो-
 इतस्ततोधावन्तीं समीपगतआसीत् ॥ १३ ॥ ति० जीवितान्ताय अनेन परस्त्रीकेशस्पर्शो यस्यकस्यापि जीवितापहारीतिबोधितं
 ॥ १४ ॥ ति० सुदात्रोबहुरत्नादिमत्वातद्भवाविद्युदतिप्रकाशमानाभवति तद्वत्सीतेत्यर्थः ॥ २० ॥ ती० तरुप्रवालरत्नेतिपाठे
 प्रवालसदृशरत्ना ॥ २१ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. प्रापताराक्षसाधिपः. २ क. ख. ग. ड.—ट. वैदेह्यां. ३ क. ख. दीनां. घ. हितां. ४ क.
 ख. घ. सीतां. ड. छ. झ. ज. ट. देवोदिव्येन. ५ ग. दृष्ट्वा. ६ क. ख. ग. च. छ. ज. न. जगामाकाशमादाय. ७ क.—घ.
 च. ज. न. सर्वाङ्गी. ८ क. पुत्रीसा. ९ क. ख. ग. ड.—ट. परिवभ्राज. १० ग. च. छ. ज. अवाकीर्यन्त. ११ क. ख. ग.
 ड.—ट. स्तद्विमलं. १२ च. छ. ज. भित्त्वानीलं.

शुक्लैः सुविमलैर्दनैः प्रभावज्जिरलंकृतम् ॥ तस्यास्तद्विमलं वक्रमाकाशे रावणाङ्कगम् ॥ २६ ॥
 रुदितं व्यपमृष्टासं चन्द्रवत्प्रियदर्शनम् ॥ सुनासं चारु ताम्रोष्ठमाकाशे हाटकप्रभम् ॥ २७ ॥
 रौक्षसेन समाधूतं तस्यास्तद्वदनं शुभम् ॥ शुशुभे न विना रामं दिवा चन्द्र इवोदितः ॥ २८ ॥
 सा हेमवर्णा नीलाङ्गं मैथिली राक्षसाधिपम् ॥ शुशुभे काञ्चनी काञ्ची नीलं मणिमिवाश्रिता ॥ २९ ॥
 सा पद्मगौरी हेमाभा रावणं जनकात्मजा ॥ विद्युद्वनमिवाविश्य शुशुभे तप्तभूषणा ॥ ३० ॥
 तरुप्रवालरक्ता सा नीलाङ्गं राक्षसेश्वरम् ॥ प्राशोभयत वैदेही गजं कक्ष्येव काञ्चनी ॥ ३१ ॥
 तस्या भूषणघोषेण वैदेह्या रौक्षसाधिपः ॥ बभौ सचपलो नीलः सघोष इव तोयदः ॥ ३२ ॥
 उत्तमाङ्गाच्युता तस्याः पुष्पवृष्टिः समन्ततः ॥ सीताया ह्रियमाणायाः पपात धरणीतले ॥ ३३ ॥
 सा तु रावणवेगेन पुष्पवृष्टिः समन्ततः ॥ समाधूता दशग्रीवं पुनरेवाभ्यवर्तत ॥ ३४ ॥
 अभ्यवर्तत पुष्पाणां धारा वैश्रवणानुजम् ॥ नक्षत्रमाला विमला मेरुं नगमिवोन्नतम् ॥ ३५ ॥
 धरणान्नूपुरं भ्रष्टं वैदेह्या रत्नभूषितम् ॥ विद्युन्मण्डलसङ्काशं पपात मेधुरस्वनम् ॥ ३६ ॥

अवर्णं निर्दोषं ॥ २५ ॥—शुक्लैरिति । न शुशुभ इति
 वक्ष्यमाणमनुष्यते । रावणाङ्कगं सत् न शुशुभे ।
 अननुरूपत्वादिति भावः ॥ २६ ॥ रुदितं रोदनवत् ।
 अतएव व्यपमृष्टासं अनिवृत्ताश्रुकं । हाटकप्रभं हि-
 रण्यप्रभं “हिरण्यं हेम हाटकं” इत्यमरः । पूर्वं मनोज्ञं
 मुखं इदानीं रुदितादिमत्त्वान्नशुशुभ इति भावः ॥ २७ ॥
 रौक्षसेन निमित्तेन समाधूतं भयकम्पितं ॥ २८ ॥
 रौक्षसाधिपमाश्रिता सा सीता नीलं मणिमाश्रिता
 काञ्चनी काञ्चनमयी । काञ्ची मेखलेव शुशुभे ।
 रजतमेव नीलरत्नस्य परभागकरमिति प्रसिद्धिः । तेन
 काञ्चनस्य नीलमणिशोभातिरस्कारकत्वात् शुशुभ
 इति व्यतिरेकोक्त्या न शुशुभ इत्यर्थः । नेत्यनुषङ्गो वा
 ॥ २९ ॥ पद्मगौरी पद्मवत्पीतवर्णा । अनेन सुकुमा-
 रवर्णतोक्ता । हेमाभेत्यनेन स्थिरवर्णतोक्ता । तप्तभूष-

णा तपनीयभूषणा । विद्युदिव सीता तस्मिन् क्षणं
 स्थितापि सौहृदं नाकाङ्क्षतेत्यर्थः ॥ ३० ॥ तरुविशेषप्र-
 वालवत् रक्ता पीतवर्णा । “तेन रक्तं रागात्”
 इत्यत्र रागशब्दोहि वर्णमात्रे प्रयुक्तः । कक्ष्या इभ-
 बन्धनी । यथा कक्ष्या गजगता गजं यन्तुर्निग्राह्यं
 करोति तथेयं रावणं प्राप्य रामनिग्राह्यमकरोदिति
 भावः ॥ ३१ ॥ सचपलः सविद्युत् । यथा सर्गार्जितो
 मेघ आशु निस्सारो भविष्यति तथेति भावः ॥ ३२ ॥
 उत्तमाङ्गात् शिरसः ॥ ३३ ॥ सा पुष्पवृष्टिः रावणवेगेन
 रावणवेगजनितवातेन । समाधूता पुनर्दशग्रीवमेव
 अभ्यवर्तत अभितः प्रार्तिष्ठ । अनेन रावणस्य त्वरि-
 तगमनमुक्तम् ॥ ३४ ॥ उक्तां पुष्पवृष्टिं वर्णयति—
 अभ्यवर्ततेति । धारा पङ्क्तिः ॥ ३५ ॥ चरणादिति
 वामचरणादित्यर्थः । भ्रष्टं शिथिलं पपात ॥ ३६ ॥

ति० अभूत्सचपलोनीलइतिपाठे चपला विद्युत् । तयासहितोघोषवान्मेघइवाभूदित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ति० उत्तमाङ्गेति । मातस्त्वया
 संपादितोस्मन्मनोरथइति हर्षादेवैः क्रियमाणापुष्पवृष्टिस्तदुत्तमाङ्गाच्युता तत्कालेभूमौपपातेतिकतकः । वस्तुतोरावणसंनिधौ
 देवानां तथावीर्यासंभवात् उत्तमाङ्गे धृतपुष्पाणां तद्वेगेन ततश्चुल्या उत्तमाङ्गाच्युतेत्युक्तं । अतएवाग्रे भूमौपुष्पयुतंमार्गदृष्ट्वा
 रामोवक्ष्यति— “अभिजानामिपुष्पाणि तानीमानिहलक्ष्मण । अपिनन्दानिवैदेह्यामयादत्तानिकानने” इति ॥ ३३ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. च. छ. ज. ज. स्तत्सुनसं. ड. झ. ट. स्सुनयनं. २ क. ग. सुनेत्रं. ३ ख. च. छ. ज. ज.
 चारुदन्तोष्ठं. ४ क.—ट. राक्षसेन्द्रसमा. ५ ख. नीलाभं. ६ ड. च. छ. झ. ज. ट. गजमिवा. ७ ड. झ. ट. पद्मपीता.
 ग. पद्मगौरी. ८ अयंश्लोकः क.—ट. पुस्तकेषु. चरणान्नूपुरमिति श्लोकात्परं तांमहोत्कामिति श्लोकात्पूर्वदृश्यते. ९ क.
 ख. ग. ड.—ट. राक्षसेश्वरः. १० क. ख. ड.—ट. बभूवविमलो. ११ ग. ड.—झ. ट. उत्तमाङ्गाच्युता. १२ ख. पृथिवीतले.
 १३ ख. रेवाभ्यघावत. घ. रेवाभ्यवर्षत. १४ च. छ. ज. ज. मेरुशृङ्गमिवोन्नतं. ख. ग. ड. झ. ट. मेरुंनगमिवोन्नतं.
 १५ ड. झ. ट. धरणीतले. ख. ज. मधुरस्वरं.

तां महोल्कामिवाकाशे दीप्यमानां स्वतेजसा ॥ जहाराकाशमाविश्य सीतां वैश्रवणाजुजः ॥ ३७ ॥
 तस्यास्तान्यभिवर्णानि भूषणानि महीतले ॥ सघोषाण्यवकीर्यन्त क्षीणास्तारा इवाम्बरात् ॥ ३८ ॥
 तस्यास्तनान्तराद्ब्रष्टो हारस्ताराधिपद्युतिः ॥ वैदेह्या निपतन्भाति गङ्गेव गङ्गनाच्युता ॥ ३९ ॥
 उत्पन्नवाताभिहता नानाद्विजगणायुताः ॥ मा भैरिति विधूताग्रा व्याजहुरिव पादपाः ॥ ४० ॥
 नलिन्यो ध्वस्तकमलास्त्रस्तमीनजलेचराः ॥ सखीमिव गतोच्छ्वासामन्वशोचन्त मैथिलीम् ॥ ४१ ॥
 समन्तादभिसंपत्य सिंहव्याघ्रमृगद्विजाः ॥ अन्वधावंस्तंदा रोषार्त्सीतां छायानुगामिनः ॥ ४२ ॥
 जलप्रपातासमुखाः शृङ्गेरुच्छ्रितबाहवः ॥ सीतायां ह्रियमाणायां विक्रोशन्तीव पर्वताः ॥ ४३ ॥
 ह्रियमाणां तु वैदेहीं दृष्ट्वा दीनो दिवाकरः ॥ प्रतिध्वस्तप्रभः श्रीमानासीत्पाण्डरमण्डलः ॥ ४४ ॥
 नास्ति धर्मः कुतः सत्यं नार्जवं नानृशंसता ॥ यत्र रामस्य वैदेहीं भोग्यो हरति रावणः ॥
 इति सर्वाणि भूतानि गणशः पर्यदेवयन् ॥ ४५ ॥
 वित्रस्तका दीनमुखा रुरुदुर्मृगपोतकाः ॥ उद्वीक्ष्योद्वीक्ष्य नयनैरस्रपाताविलेक्षणाः ॥ ४६ ॥
 सुप्रवेपितगात्राश्च बभूवुर्वनदेवताः ॥ विक्रोशन्तीं दृढं सीतां दृष्ट्वा दुःखं तथा गताम् ॥ ४७ ॥
 तां तु लक्ष्मण रामेति क्रोशन्तीं मधुरस्वरम् ॥ अवेक्षमाणां बहुशो वैदेहीं धरणीतलम् ॥ ४८ ॥
 स तामाकुलकेशान्तां विप्रमृष्टविशेषकाम् ॥ जहारात्मविनाशाय दंशप्रीवो मनस्विनीम् ॥ ४९ ॥

उत्पातसूचकातारा महोल्का ॥ ३७ ॥ भूषणानि
 उपात्तनूपुरादिभिन्नानि ॥ ३८ ॥ भाति भातिस्म
 ॥ ३९ ॥ उत्पन्नेति रावणवेगोत्पन्नेत्यर्थः । वातक-
 म्पिताम्रत्वात् । पक्षिगणरववत्त्वाच्च विधूताग्राः आ-
 श्वासनाय चलितशिरसः सन्तः । मा भैरिति व्याज-
 हुरिव ॥ ४० ॥ गतोच्छ्वासां गतप्राणां मूर्च्छितामिति
 यावत् । तादृशीं सखीमिव मैथिलीमुद्दिश्य अशोचन्त
 अशोचन् । ध्वस्तकमलाः कान्तिहीना इत्यर्थः । तस्ताः
 भीताः मीनाः मत्स्याः जलेचराः नक्रादयश्च यासु ताः ।
 तस्तेत्यादिना आकुलनेत्रत्वादिकमुच्यते ॥ ४१ ॥ तदा
 व्याघ्रादयः समन्तान्नानादेशात् अभिसम्पत्य आगत्य ।
 रावणे रोषाच्छायानुसारिणः सन्तोऽन्वधावन् ॥ ४२ ॥

जलप्रपातरूपाण्यस्त्राणि मुखे येषां ते उच्छ्रितबाहवः
 उन्नतबाहवः । विक्रोशन्तीव व्याक्रोशन्निव ॥ ४३ ॥
 श्रीमान् प्राप्तविषयशोक एव श्रीः ॥ ४४ ॥ नास्तीति
 सार्धश्लोक एकान्वयः । अनृशंसता दया । यत्र
 यस्मात् । गणशः संघशः । पर्यदेवयन् व्यलपन् ॥ ४५ ॥
 वित्रस्तका इति स्वार्थे कः । मृगपोतकाः मृगशाबाः ।
 आविलं कलुषं ॥ ४६ ॥ सुप्रवेपितेत्यादिश्लोकद्वयमे-
 कान्वयः । तथा वाचामगोचरं दुःखं । धरणीतलं
 बहुशोऽवेक्षमाणां रामलक्ष्मणप्रत्याशयेति भावः
 ॥ ४७—४८ ॥ विप्रमृष्टं विलुलितं विशेषकं तिलकं
 यस्यास्तां । “तमालपत्रतिलकचित्रकाणिविशेषकं”
 इत्यमरः । मनस्विनीं दृढमनस्कां पतिव्रतामित्यर्थः

ति० तांसीतामित्यन्वयः । अत्रप्रकरणेवारंवारंवैश्रवणानुजत्वोक्त्याईदृशक्रियायाअत्यनौचित्यप्रदर्शनेनशीघ्रफलदत्तंसूचयति
 ॥ ३७ ॥ इतिद्विपञ्चाशसर्गः ॥ ५२ ॥

[पा०] १ ख. ड. झ. ण्यवशीर्यन्त. २ ख. ग. ड. ट. स्तनान्तराद्ब्रष्टो. ३ ड. झ. ट. गगनच्युता. ४ ख. ग.
 ड.—ट. उत्पातवाताभि. ५ क. ख. ग. ड. झ. ट. गतोत्साहांशोचन्तीवस्म. च. छ. ज. गतोच्छ्वासांशोचन्तीहस्म. ६ ख.
 द्विपाः. ७ च. छ. ज. अ. स्ततोरोषात्. ८ ख. सीतांचायानु. ड. छ. झ. अ. ट. सीताच्छायानु. ९ घ. ड. झ. ट.
 बाहुभिः. १० क. ख. ग. ड.—ट. प्रविध्वस्त. ११ ख. प्रियारामस्य. १२ ड.—ट. सीतां. १३ ड.—ट. भूतानिसर्वाणि.
 १४ क. ख. घ. वित्रस्ताङ्गा. १५ च. छ. ज. अ. रश्चु. ड. झ. ट. भोग्यादिवविलक्षणैः. १६ क. दुःखसमाहतां. १७ क.
 ड.—ट. मधुरस्वरां. १८ छ. ज. धरणीतले. १९ ख. छ. सीतामाकुल. २० क. दशप्रीवस्तपस्विनीं. ख. दशप्रीवोयशस्विनीं.
 वा. रा. ११०

ततस्तु सा चारुदती शुचिस्मिता विनाकृता बन्धुजनेन मैथिली ॥

अपश्यती राघवलक्ष्मणाबुभौ विवर्णवक्त्रा भयभारपीडिता ॥ ५० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

रावणेनगगनमार्गेणनीयमानयासीतयामध्येमार्गंबहुधातद्गहणम् ॥ १ ॥

खमुत्पतन्तं तं दृष्ट्वा मैथिली जनकात्मजा ॥ दुःखिता परमोद्विग्ना भये महति वर्तिनी ॥ १ ॥
रोषरोदनताम्राक्षी भीमाक्षं राक्षसाधिपम् ॥ रुदन्ती करुणं सीता ह्रियमाणेदमब्रवीत् ॥ २ ॥
न व्यपत्रपसे नीच कर्मणाऽनेन रावण ॥ ज्ञात्वा विरहितां येन्मां चोरयित्वा पलायसे ॥ ३ ॥
तैवैव नूनं दुष्टात्मन्भीरुणा हर्तुमिच्छता ॥ ममापवाहितो भर्ता मृगरूपेण मायया ॥ ४ ॥
यो हि मामुद्यतस्त्रातुं सोप्ययं विनिपातितः ॥ गृध्रराजः पुराणोऽसौ श्वशुरस्य सखा मम ॥ ५ ॥
परमं खलु ते वीर्यं दृश्यते राक्षसाधम ॥ विश्राव्य नामधेयं हि युद्धेनास्मि जिता त्वया ॥ ६ ॥
ईदृशं गर्हितं कर्म कथं कृत्वा न लज्जसे ॥ स्त्रियाश्च हरणं नीच रहिते तु परस्य च ॥ ७ ॥
कथयिष्यन्ति लोकेषु पुरुषाः कर्म कुत्सितम् ॥ सुनृशंसमधर्मिष्ठं तव शौण्डीर्यमानिनः ॥ ८ ॥
धित्ते शौर्यं च सत्त्वं च र्यत्त्वं कथितवांस्तदा ॥ कुलाक्रोशकरं लोके धित्ते चारित्रमीदृशम् ॥ ९ ॥

॥ ४९ ॥ शुचिस्मितेति भूतपूर्वामिप्रायेण स्वाभाविकहसितत्वाद्वा । विवर्णवक्त्रा बभूवेतिशेषः ॥ ५० ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने द्विपञ्चाशः
सर्गः ॥ ५२ ॥

अथ सीता रावणस्य चौर्यवृत्त्यादिकं बहुशो
निन्दति—खमित्यादिना । दुःखिता बभूवेति शेषः ।
परमोद्विग्ना कम्पिता । ओविजी भयचलनयोरित्य-
स्मान्निष्ठा । वर्तिनी वर्तमाना ॥ १ ॥ रोषवद्रोदनमपि
रक्तिमहेतुः ॥ २ ॥ नीचेति संबोधनं । न व्यपत्रपसे
न लज्जसे । विरहितां रामलक्ष्मणाभ्यामिति शेषः ॥ ३ ॥
हर्तुमिति शेषः । अपवाहितः अपनीतः । मृगरूपेण
मायया मायारूपमृगेणेत्यर्थः ॥ ४ ॥ पुराणो वृद्ध

इतिव्यङ्ग्योक्तिः । अतिवृद्धं हत्वा शूरोहमिति मन्यस
इतिभावः ॥ ५ ॥ परममिति सोलुण्ठनं वचनं अति-
नीचमित्यर्थः । तत्रहेतुमाह—विश्राव्येति । हि यस्मा-
त्स्वनामधेयं विश्राव्य अहं रावणोस्मीति स्वनाम प्र-
ख्याप्य युद्धेनास्म्यहं जितेति व्यतिरेकोक्तिः । यद्वा
ते परमं अवीर्यं ह्रीबलं हि । यस्माद्युद्धे न जितास्मि
॥ ६ ॥ रहिते स्वामिरहितप्रदेशे । परस्यस्त्रियाः हर-
णरूपमीदृशं गर्हितं निन्दितं कर्म कृत्वा कथं नलज्जसे
॥ ७ ॥ शौण्डीर्यमानिनः तव कर्म कुत्सितं सुनृशंसं
अधर्मिष्ठं च कथयिष्यन्तीत्यन्वयः ॥ ८ ॥ तदा हरण-
काले । यच्छौर्यं सत्त्वं बलं च कथितवानसि तद्विक्र ।
“ उद्धेयं भुजाभ्यां तु मेदिनीमम्बरे स्थितः ” इत्यादि
त्वदुक्तमनृतप्रलपनमित्यर्थः । कुलाक्रोशकरं कुलनि-

ति० वर्तिनीत्यसुप्यपिणिनिराधः । स० अभयेरामेसदावर्तिन्यपिइदानीं परमोद्विग्नासतीदुःखिताभूत् । यद्वा महतिभयेअपरमो-
द्विग्नापि इदानींदुःखिता । यद्वा अमेनगत्याहतौ रामवियोगेवर्ततइतितथा । एतत्पक्षेणनेरार्षलं नकल्पनीयं ॥ १ ॥ स० नीचेति
कर्मविशेषणंसंबुध्यन्तं ॥ ३ ॥ ति० स्त्रियाहरणमेवगर्हितं । राक्षसादिविवाहानांशास्त्रेगर्हितत्वात् । तत्रापिपरस्य विवाहितायाः ।

[पा०] १ ख. सीतारुदती. २ ख. घ. ह्यपत्रपसे. ३ ख. भर्ताविरहितां. ४ ख. ग. ड.—ट. योमां. ५ ख. यत्त्वैवैवहि.
६ ख. युद्धेनापहता. ७ क. घ. ड. झ. ट. स्त्रियाश्चाहरणं. ८ क. ख. ग. ड. छ. झ. ज. ट. रहितेच. घ. रहितेहि. ९ ख.
छ. ज. ज. वीर्यचशौर्यच. १० ख. यत्त्वयाकथितंमम. ड. झ. ट. यत्त्वयाकथितंतदा.

किं कर्तुं शक्यमेवं हि यज्ज्वेनैव धावसि ॥ [त्वयैव नूनं दुष्टात्मन्यद्वीर्यं कथितं मम ॥]

मुहूर्तमपि तिष्ठस्व न जीवन्प्रतियास्यसि ॥ १० ॥

न हि चक्षुष्पथं प्राप्य तयोः पार्थिवपुत्रयोः ॥ ससैन्योपि समर्थस्त्वं मुहूर्तमपि जीवितुम् ॥ ११ ॥

न त्वं तयोः शरस्पर्शं सोढुं शक्तः कथंचन ॥ वने प्रज्वलितस्येव स्पर्शमग्नेर्विहङ्गमः ॥ १२ ॥

साधु कृत्वाऽऽत्मनः पथ्यं साधु मां मुञ्च रावण ॥ १३ ॥

मत्प्रधर्षणरुष्टो हि भ्रात्रा सह पतिर्मम ॥ विधास्यति विनाशाय त्वं मां यदि न मुञ्चसि ॥ १४ ॥

येन त्वं व्यवसायेन बलान्मां हर्तुमिच्छसि ॥ व्यवसायः स ते नीच भविष्यति निरर्थकः ॥ १५ ॥

न ह्यहं तमपश्यन्ती भर्तारं विबुधोपमम् ॥ उत्सहे शत्रुवशगा प्राणान्धारयितुं चिरम् ॥ १६ ॥

न नूनं चात्मनः श्रेयः पथ्यं वा समवेक्षसे ॥ मृत्युकाले यथा मर्त्यो विपरीतानि सेवते ॥ १७ ॥

मुमूर्षूणां हि सर्वेषां यत्पथ्यं तन्न रोचते ॥ पश्याम्यद्य हि कण्ठे त्वां कालपाशावपाशितम् ॥ १८ ॥

यथा चास्मिन्भयस्थाने न विभेषि दर्शानन ॥ व्यक्तं हिरण्मयान्हि त्वं संपश्यसि महीरुहान् ॥ १९ ॥

नदीं वैतरणीं घोरां रुधिरौघनिर्वाहिनीम् ॥ असिपत्रवनं चैव भीमं पश्यसि रावण ॥ २० ॥

न्दाकरं ॥ ९ ॥ यत् यदा । एवं ज्वेनैव धावसि तदा

रामेण त्वयि किं कर्तुं शक्यं । तर्हि कदाशक्यमित्यत

आह—मुहूर्तमिति । मुहूर्तमपि मुहूर्तमेव । तिष्ठस्व

तिष्ठ । तदा जीवन्सन् न प्रतियास्यसि मृतो भविष्य-

सीत्यर्थः ॥ १० ॥ उक्तमुपपादयति—न हीति ॥ ११ ॥

दर्शनप्राप्तिमात्रेण कथं जीवितुमशक्यत्वं तत्राह—न

त्वमिति ॥ १२ ॥ अथ कर्तव्यमुपदिशति—साध्विति ।

अर्धश्लोक एकान्वयः । आत्मनः पथ्यं हितं । साधु

कृत्वा विचार्य । कृतिर्हि नानार्थो धातुवृत्तिकृतोक्तः ।

यथा उरसिकृत्वा मनसिकृत्वेति । मां साधु सम्यक्

आर्जवपूर्वकं मुञ्च ॥ १३ ॥ अमोचने बाधकमाह—

मदिति । त्वं मां यदि न मुञ्चसि तदा मम पतिः

मत्प्रधर्षणेन मत्परिभवेन । रुष्टः सन् भ्रात्रासह त्वद्वि-

नाशाय यत्नं विधास्यति ॥ १४ ॥ अहमपि सफलयत्नो

भविष्यामीत्याशङ्क्याह—येनेति । व्यवसायेन भोग-

व्यवसायेनेत्यग्राम्योक्तिः ॥ १५ ॥ निरर्थक्यमेवाह—

न हीति । इदानीं कथं धारयसीत्यत्रपरिहारः—

चिरमिति ॥ १६ ॥ किंच त्वमात्मनः श्रेयः प्रियं ।

पथ्यं हितं वा । न समवेक्षसे न पर्यालोचयसि । कि-

न्तु मृत्युकालेमर्त्योयथा विपरीतानि सेवते तथा

त्वमपिविपरीतानिसेवस इत्यर्थः ॥ १७ ॥ त्वां कण्ठे

कालपाशावपाशितं कालपाशेन बद्धं पश्यामि ॥ १८ ॥

किंच येन प्रकारेण नविभेषि तेनप्रकारेण महीरुहान्

हिरण्मयान् संपश्यसीति मन्य इति योजना ॥ १९ ॥ रु-

धिरौघैः रक्तौघैः सह निवहति प्रवहतीति तथा । असिप-

त्रवनं असिमयपत्रयुक्तवनमिति नरकविशेषस्य नाम ।

तत्रापि रहिते पतिरहितेकालेदेशेचेत्यतिनिन्द्यतेकर्मतेभावः ॥ ७ ॥ ती० भयेनधावसीतियत् एवंकर्तुंशक्यंकिं । नशक्य-

मित्यर्थः । श्रीरामभयेनत्वयापलायनं क्रियते तदेतन्मयानिवारयितुंनशक्यं । स्त्रीत्वादितिभावः । यद्वाइहभयेनधावसीतियत्

एवंकर्तुंशक्यंनशक्यं । शक्त्यभिमानपलायनयोरन्योन्यविरोधादित्यर्थः । तिष्ठस्व यदिशूरइतिशेषः ॥ १० ॥ शि० प्राणान् तेजीवनं ।

चिरंधारयितुंनोत्सहे । एतेन शीघ्रमेवरामस्त्वांहनिष्यतीतिसूचितं ॥ ११ ॥ ती० पथ्यं सुखोदकैश्च श्रेयः । वासं लङ्कारूपनिवासंच

नावेक्षसे उभयंयत्कुमिच्छसीत्यर्थः ॥ १२ ॥ स० सुवर्णवृक्षादिदर्शनस्यमृतिसूचकत्वं “खर्णप्रतीतिवृक्षेषु” इतिपूर्वार्धभागवते

स्पष्टं ॥ १९ ॥ इतित्रिपञ्चाशत्सर्गः ॥ ५३ ॥

[पा०] १ ख. ग. ड.—ट. शक्यंकर्तुंमेवं. २ ख. ग. यज्ज्वेनेह. ३ इदमर्थं क. पुस्तकेदृश्यते. ४ ख. मुपतिष्ठत्वं. क.

ड.—ट. मपितिष्ठत्वं. ५ ख. मुहूर्तमिह. ६ क. मद्धर्षणप्ररुष्टोहि. ड. झ. ट. मत्प्रधर्षणसंकुद्धो. ७ ड. झ. ट. व्यवसायस्तु.

ग. व्यवसायश्च. ८ क. च. छ. ज. झ. वासवोपमं. ९ च. छ. पथ्यंवासंवा. १० ख. नसमीक्षसे. क. समुदीक्षसे. ११ ख. ग.

ड.—ट. मुमूर्षूणांतु. १२ क. ड. च. छ. व. पश्यामेवहि. झ. ट. पश्यामीहहि. ख. ग. पश्यामीवहि. १३ ग. कदाचन.

ड. च. छ. झ. व. ट. निशाचर. १४ ड.—ट. हिरण्मयांस्त्वंहि. १५ ख. प्रवाहिनीं. ड. झ. ट. विवाहिनीं. १६ क. ख.

घ.—ट. खड्गपत्र.

तप्तकाञ्चनपुष्पां च वैडूर्यप्रवरच्छदाम् ॥ द्रक्ष्यसे शाल्मलीं तीक्ष्णामायसैः कण्टकैश्चिताम् ॥ २१ ॥
 न हि त्वमीदृशं कृत्वा तस्यालीकं महात्मनः ॥ धैरितुं शक्यसि चिरं विषं पीत्वेव निर्घृणः ॥ २२ ॥
 बद्धस्त्वं कालपाशेन दुर्निवारेण रावण ॥ क गतो लप्स्यसे शर्म भर्तुर्मम महात्मनः ॥ २३ ॥
 निमेषान्तरमात्रेण विना भ्रात्रा महावने ॥ राक्षसा निहता येन सहस्राणि चतुर्दश ॥ २४ ॥
 स कथं राघवो वीरः सर्वास्त्रकुशलो बली ॥ न त्वां हन्याच्छरैस्तीक्ष्णैरिष्टभार्यापहारिणम् ॥ २५ ॥
 एतच्चान्यच्च परुषं वैदेही रावणाङ्गा ॥ भयशोकसमाविष्टा करुणं विललाप ह ॥ २६ ॥

तथा भृशार्ता बहु चैव भाषिणीं विलापपूर्वं करुणं च भामिनीम् ॥

जहार पापः करुणं विवेष्टीं नृपात्मजामागतगात्रवेपथुम् ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

रावणेनगगनेनीयमानयासीत्तथाक्रश्यमूकशिखरे दृष्टानांसुग्रीवादिवानराणां मध्ये रावणाविदितमाभरणगर्भनिजकौ-
 शेयोत्तरीयप्रक्षेपणम् ॥ १ ॥ रावणेनत्वरयालङ्कामेल निजान्तःपुरेसीतास्थापनपूर्वकं रामवृत्तान्तपरिज्ञानायजनस्थानं प्रति
 निजभटाष्टकप्रेषणम् ॥ २ ॥

द्वियमाणा तु वैदेही कंचिन्नाथमपश्यती ॥ ददर्श गिरिशङ्कस्थान्पञ्च वानरपुङ्गवान् ॥ १ ॥
 तेषां मध्ये विशालाक्षी कौशेयं कनकप्रभम् ॥ उत्तरीयं वरारोहा शुभान्याभरणानि च ॥
 मुमोच यदि रामाय शंसेयुरिति मैथिली ॥ २ ॥

पश्यसीति वर्तमानसामीप्ये वर्तमाननिर्देशः ॥ २० ॥
 पारदारिकस्यासाधारणनरकानुभवं दर्शयति—तप्तेति ।
 तप्तानि सद्योभिनिष्टप्तानि काञ्चनमयानि पुष्पाणि य-
 स्यास्तां । स्वर्णस्य तप्तत्वेऽतीवौष्ण्यं भवति । वैडूर्यप्रवराः
 वैडूर्यमणिश्रेष्ठमयाः छन्दाः पर्णानि यस्यास्तां । अत्रापि
 तप्तेति विशेषणं बोध्यं । शाल्मलीं पारदारिकालिङ्ग्य-
 त्वेन यमलोकोत्पन्नां शाल्मलीवृक्षाकारस्थूणां । द्रक्ष्यसे
 द्रक्ष्यसि । आलिङ्गितुमिति शेषः ॥ २१ ॥ भवत्वेवं
 कालान्तरे सद्यो लब्धं हि सुखमित्यत्राह—न हीति ।
 तस्य अलीकमप्रियं कृत्वा । “अलीकं त्वप्रियेऽनृते”
 इत्यमरः । धरितुं जीवितुं ॥ २२ ॥ त्वामादाय देश-
 न्तरं गमिष्यामि तदा न मे रामभयं तत्राह—बद्ध
 इति । भर्तुरिति हेतौ पञ्चमी । तस्माद्धेतोः क गतः
 सम् शर्म लप्स्यसे न कचिदपीत्यर्थः ॥ २३ ॥ कथं तस्य
 तादृशी शक्तिरित्यत्राह द्वाभ्यां । निमेषान्तरमात्रेण नि-
 मेषावकाशमात्रेण । भ्रात्रा विना एकाकिनेत्यर्थः ॥

२४—२५ ॥ एतच्चान्यच्च वचनं करुणं परुषं च यथा
 भवति तथा विललाप परिदेवनमकरोत् ॥ २६ ॥ सीतो-
 क्तं सर्वं पापिष्ठस्य तस्य समुद्रघोषतुल्यमासीदित्याह
 —तथेति । तथेति वाचामगोचरत्वोक्तिः । विलापपूर्वं
 करुणं च यथा तथा भाषिणीं करुणं यथा तथा विवेष्टन्तीं
 विवेष्टमानां । आगतगात्रवेपथुं उत्पन्नशरीरकम्पां
 ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायण-
 भूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने
 त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

अथसीताया अशोकवनिकायां स्थापनमाह । नाथं
 रक्षकं ॥ १ ॥ तेषामित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ।
 उत्तरीयं उत्तरीयभूतं कौशेयं । आभरणानि कौशेये
 बद्धा मुमोचेत्यर्थः । किमर्थं मुमोचेत्यत्राह—यदिरामा-
 यशंसेयुरिति । यदृच्छया दृष्टाय रामाय स्वस्य राव-
 नापहरणं कथयेयुरिति प्रत्याशयेत्यर्थः । “आशंसा-

[पा०] १ क. चित्रांच. २ ग. तीक्ष्णैरायसैः. ३ क. ग. घ. चरितुं. झ. धारितुं. ४ क. ग. ड. च. झ. ट. ममभर्तुः.
 ५ क. ग. ड. च. ज.—ट. भ्रातरमाहवे. ६ ग. ड. झ. ट. कथं स. ७ च. छ. ज. स्तीक्ष्णैर्दृष्टाभार्या. ८ क. च. छ. ज.
 बहुरूप. ९ ग. ड. झ. ट. पापस्तरुणी. १० ख.—ज. विचेष्टती. ११ ख. ग. ड. झ. वेपथुः. १२ ड. झ. ट. भामिनी.

वस्त्रमुत्सृज्य तन्मध्ये निक्षिप्तं सहभूषणम् ॥ संभ्रमात्तु दशग्रीवस्तत्कर्म न स बुद्धवान् ॥ ३ ॥
 पिङ्गाक्षास्तां विशालाक्षीं नेत्रैरनिमिषैरिव ॥ विक्रोशन्तीं तथा सीतां ददृशुर्वानरर्षभाः ॥ ४ ॥
 स च पम्पामतिक्रम्य लङ्कामभिमुखः पुरीम् ॥ जगाम रुदतीं गृह्य वैदेहीं राक्षसेश्वरः ॥ ५ ॥
 तां जहार सुसंहृष्टो रावणो मृत्युमात्मनः ॥ उत्सङ्गेनैव भुजगीं तीक्ष्णदंष्ट्रां महाविषाम् ॥ ६ ॥
 वनानि सरितः शैलान्सरांसि च विहायसा ॥ स क्षिप्रं समतीयाय शरश्चापादिव च्युतः ॥ ७ ॥
 तिमिनक्रनिकेतं तु वरुणालयमक्षयम् ॥ सरितां शरणं गत्वा समतीयाय सागरम् ॥ ८ ॥
 संभ्रमात्परिवृत्तोर्मीं रुद्धमीनमहोरगः ॥ वैदेह्यां ह्रियमाणायां बभूव वरुणालयः ॥ ९ ॥
 अन्तरिक्षगता वाचः ससृजुश्चाश्वास्तदा ॥ एतदन्तो दशग्रीव इति सिद्धास्तदाऽब्रुवन् ॥ १० ॥
 स तु सीतां विवेष्टन्तीमङ्केनादाय रावणः ॥ प्रविवेश पुरीं लङ्कां रूपिणीं मृत्युमात्मनः ॥ ११ ॥
 सोभिगम्य पुरीं लङ्कां सुविभक्तमहापथाम् ॥ संरूढकक्ष्याबहुलं स्वमन्तःपुरमाविशत् ॥ १२ ॥
 तत्र तामसितापाङ्गां शोकमोहपरायणाम् ॥ निदधे रावणः सीतां मयो मायामिव स्त्रियम् ॥ १३ ॥
 अब्रवीच्च दशग्रीवः पिशाचीर्घोरदर्शनाः ॥ यथा नेमां पुमान्स्त्री वा सीतां पश्यत्यसंमतः ॥ १४ ॥

वचने लिङ् ” इति लिङ् ॥ २ ॥ सहभूषणं भूषणा-
 न्तरितं वस्त्रं । उत्सृज्य उन्मुच्य । तन्मध्ये सीतया
 निक्षिप्तमिति यत् तत्कर्म । संभ्रमात्सीतापहारजनित-
 क्षोभात् न बुद्धवान् । यदि बुध्येत गृहीयादेवेति
 भावः ॥ ३ ॥ पिङ्गाक्षाः वानराः । न केवलं वानराः
 अपि तु वानरर्षभाः वानरश्रेष्ठाः । अनिमिषैरिव
 निमेषरहितैरिव । तथा विक्रोशन्तीं राम रामेति
 विक्रोशन्तीमित्यर्थः ॥ ४ ॥ पम्पां पम्पोपर्याकाशं ।
 लङ्कामभिमुख इत्यनेन एतावत्पर्यन्तं रामाश्रमदत्तदृ-
 ष्टिर्गतः ततः स्वच्छन्दं गतवानिति गम्यते । अतएव
 सुसंहृष्ट इति वक्ष्यते ॥ ५ ॥ उत्सङ्गेनेत्यस्य उभय-
 त्राप्यन्वयः । मृत्युं मृत्युहेतुभूतां ॥ ६ ॥ विहायसा
 आकाशमार्गेण ॥ ७ ॥ तिमीति तिमयो मत्स्यविशेषः
 नक्राः प्राहाः तेषां निकेतं वासस्थानं । वरुणस्य
 आलयं वासः । शरणं प्राप्यं । गत्वा प्राप्य । क्रमेण

सागरं समतीयाय ॥ ८ ॥ संभ्रमात् रावणदर्शन-
 क्षोभात् परिवृत्तोर्मीः । रुद्धमीनमहोरगः बहिःसं-
 चाररहितमत्स्यसर्पः ॥ ९ ॥ अन्तरिक्षगताश्वाश्वाः
 दशग्रीवः एतदन्तः एतत्सीतापहरणावसान इति
 वाचः ससृजुः ऊचुरित्यर्थः । अन्तरिक्षगताः सिद्धाश्च
 एतदन्तो दशग्रीव इत्यब्रुवन् ॥ १० ॥ आत्मनः रू-
 पिणीं रूपवतीं मृत्युमिति सीताविशेषणं ॥ ११ ॥
 संरूढाः जनाकीर्णाः कक्ष्याः द्वारप्रकोष्ठाः ताभिः
 बहुलं निबिडं ॥ १२ ॥ तत्र अन्तःपुरे शोकमोहपरा-
 यणां शोकमोहपरतन्त्रां । निदधे स्थापितवान् । मय-
 स्त्रिपुराधिपतिः । मायां मायामयीं आश्चर्य्यशक्तियुक्ता-
 मित्यर्थः । स्त्रियं स्वयंप्रभां बिले यथानिदधे तथेत्यर्थः
 ॥ १३ ॥ पिशाचीः पिशाच्याकाराः राक्षसीः । यथेमां
 स्त्री वा पुमान्वा असंमतः अननुज्ञातः । न पश्यति
 तथाऽब्रवीत् । एनामन्यो न पश्येदित्यब्रवीदित्यर्थः

ति० वस्तुतोऽयं दिशब्दः “वेदाः प्रमाणं यदि द्युः” इति वत् ॥ स० संभ्रमात् रामागच्छेदिति मनश्चाञ्चल्यत् । शि० सहभू-
 षणं वस्त्रमुत्सृज्य विद्यमानायासीतायाः संभ्रमात् तदुक्तिहेतुकोद्वेगाद्देतोः । निक्षिप्तं निक्षेपरूपं । तत्कर्म दशग्रीवो न बुद्धवान् ॥ ३ ॥
 ति० सुसंहृष्टः मृत्योस्तत्वेनाज्ञानात् । केचित्तु—लब्धं रामहस्तान्मृत्युद्वारमिति संहृष्टः । विनाचोत्कटं पापं पुण्यक्षयाभावेन मृत्युस्सं-
 निहितः स्यादिति तमोगुणावृत्तस्सन्मातर्यपिविरुद्धशब्दव्यवहारं कृतवानिति वदन्ति । तेषामेतत्सर्गान्ते वक्ष्यमाणं “बभूव मोहान्मुदितः”
 इत्यसङ्गतं स्यात् । तथा “आत्मानं बुद्धिवैकल्यात्कृतकृत्यमन्यत” इत्युत्तरसर्गादिस्थं चासंगतं स्यात् ॥ ६ ॥ ति० संरूढकक्ष्यां बहुज-
 नाकीर्णद्वारां । बहुलां विपुलां । संरूढकक्ष्याबहुलमिति पाठे तादृशबहुतद्वारवत् इत्यन्तःपुरविशेषणं ॥ १२ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. विनिक्षिप्तं सभूषणं. २ घ.—ट. न बुद्धवान्. फ. ख. ग. न च बुद्धवान्. ३ ख. ग. ड. झ. ट.
 तदा. ४ ड. छ. ज. झ. मैथिलीं गृह्य रुदतीं. च. म. ट. मैथिलीं गृह्य रुदन्तीं. ५ क. ख. ग. मैथिलीं. ६ क. ग. च. छ. ज.
 रम्यं. ७ ड. झ. ट. स्तथा. ८ ख. प्रवेष्टन्तीं. ड.—ट. विवेष्टन्तीं. ९ ख. सुसंरूढ. १० क. ड. छ. झ. ट. संरूढकक्ष्यां बहुलां.
 ११ क. ड.—ट. मसितापाङ्गीं. १२ ड. झ. ट. मोहसमन्वितां. १३ क.—ट. मिवासुरीं.

मुक्तामणिसुवर्णानि वस्त्राण्याभरणानि च ॥ यद्यदिच्छेत्तदेवास्या देयं मच्छन्दतो यथा ॥ १५ ॥
या च वक्ष्यति वैदेहीं वचनं किञ्चिदप्रियम् ॥ अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानान्न तस्या जीवितं प्रियम् ॥ १६ ॥
तथोक्त्वा राक्षसीस्तास्तु राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ निष्क्रम्यान्तःपुरात्तस्मार्त्तिकं कृत्यसिति चिन्तयन् ॥ १७ ॥
ददर्शाष्टौ महावीर्यान्नाक्षसान्पिशिताशनान् ॥ १८ ॥

स तान्दृष्ट्वा महावीर्यो वरदानेन मोहितः ॥ उवाचैतानिदं वाक्यं प्रशस्य बलवीर्यतः ॥ १९ ॥
नानाप्रहरणाः क्षिप्रमितो गच्छत सत्त्वराः ॥ जनस्थानं हतस्थानं भूतपूर्वं खरालयम् ॥ २० ॥
तत्रोष्यतां जनस्थाने शून्ये निहतराक्षसे ॥ पौरुषं बलमाश्रित्य त्रासमुत्सृज्य दूरतः ॥ २१ ॥
बलं हि सुमहद्यन्मे जनस्थाने निवेशितम् ॥ सदूषणखरं युद्धे हतं रामेण सायकैः ॥ २२ ॥
तत्र क्रोधो ममामर्षाद्वैर्यस्योपरि वर्तते ॥ वैरं च सुमहज्जातं रामं प्रति सुदारुणम् ॥ २३ ॥
निर्यातयितुमिच्छामि तच्च वैरमहं रिपोः ॥ न हि लप्स्याम्यहं निद्रामहत्वा संयुगे रिपुम् ॥ २४ ॥
तं त्विदानीमहं हत्वा खरदूषणघातिनम् ॥ रामं शर्मोपलप्स्यामि धनं लब्ध्वेव निर्धनः ॥ २५ ॥
जनस्थाने वसद्भिस्तु भवद्भी राममाश्रिता ॥ प्रवृत्तिरुपनेतव्या किङ्करोतीति तत्त्वतः ॥ २६ ॥
अप्रमादाच्च गन्तव्यं सर्वैरपि निशाचरैः ॥ कर्तव्यश्च सदा यत्नो राघवस्य वधं प्रति ॥ २७ ॥
युष्माकं च बलज्ञोऽहं बहुशो रणमूर्धन ॥ अतश्चास्मिञ्जनस्थाने मया यूयं "नियोजिताः ॥ २८ ॥

ततः प्रियं वाक्यमुपेत्य राक्षसा महार्थमष्टौ विवाद्य रावणम् ॥

विहाय लङ्कां सहिताः प्रतस्थिरे यतो जनस्थानमलक्ष्यदर्शनाः ॥ २९ ॥

॥ १४ ॥ एषा यद्यदिच्छेत्तदेयं यथामच्छन्दतः ।
मदिच्छानुसारेण । यथा मह्यं दीयते तद्वदेयमित्यर्थः ।
॥ १५ ॥ जीवितं न प्रियं मारयेयमित्यर्थः ॥ १६ ॥
चिन्तयन् महावीर्यान्नाक्षसान् ददर्श अपश्यत् ॥ १७ ॥
—१८ ॥ वरदानेन ब्रह्मवरदानेन । तानेतानित्यन्व-
यः ॥ १९ ॥ नानेति "आयुधं तुप्रहरणं" इत्यमरः ।
हतस्थानं शून्यसन्निवेशं । खरालयं भूतपूर्वं पूर्वं खरा-
लयमित्यर्थः । "भूतपूर्वं चरद्" इति निर्देशात्समासः ।
॥ २० ॥ पौरुषं बलं न केवलं नीतिबलमित्यर्थः ॥
२१ ॥ पौरुषबलाश्रयणे हेतुमाह—बलं हीति । यत्
बलं सैन्यं निवेशितं तद्वतमित्यन्वयः ॥ २२ ॥ तत्र

वधनिमित्तं । अमर्षात् असहनात् ॥ २३ ॥ निर्यात-
यितुं अवसितुं ॥ २४ ॥ शर्म सुखं । उपलप्स्यामि
प्राप्स्यामि ॥ २५ ॥ प्रवृत्तिर्वाता । रामः किं करो-
तीति तत्त्वतो वार्ता मत्सकाशमुपनेतव्येत्यर्थः ॥ २६ ॥
अप्रमादादिति अवधानादित्यर्थः ॥ २७ ॥ खरादिस्थाने
अस्माभिः कथं स्थातुं शक्यं तत्राह—युष्माकं चेति
॥ २८ ॥ महानर्थोभिधेयो यस्य तं महार्थं प्रियं श्ला-
घारूपं वाक्यं । उपेत्य लब्ध्वा । रावणतः स्तुतिं
प्राप्येत्यर्थः । यतो यत्र जनस्थानं तद्वनमुद्दिश्य प्रत-
स्थिरे । अलक्ष्यदर्शनाः वेगातिशयेन दुष्प्रेक्षस्वरूपाः

ति० मायामिवासुरीमित्यनेन मायारूपैर्वैषासीतायालङ्कामागतेति ध्वनितं । मुख्यसीतालाभिप्रविष्टेति पूर्वमेव ध्वनितं । अत
एव रावणस्य वहनीयैषा जाता । मायात्वादेव रावणस्य तदज्ञानं ॥ १३ ॥ ति० मच्छन्दत इत्यस्य मद्रशप्राप्तिसिद्ध्यर्थमित्यर्थ इति
कृतकः ॥ १५ ॥

[पा०] १ घ. राक्षसाः. २ ड. झ. ट. तत्रास्यतां. ३ क. ड.—ट. बहुसैन्यं महावीर्यं. ४ क. ख. ड. च. छ. झ. ज.
ट. निहतरामसायकैः. ५ ख. ड.—ट. ततः क्रोधो ममापूर्वो धैर्यस्योपरि वर्धते. क. ततः क्रोधो मया पूर्वो धैर्येण परिवर्धते. ६ घ.
ड.—ट. तच्च वैरं महा रिपोः. ख. वैरं मम रिपोर्वधात्. ७ क. नाभिगच्छाम्यहं. ख. च. छ. ज. नाभिपत्स्याम्यहं. घ. नैवल-
प्स्याम्यहं. ८ क.—ट. सर्वैरेव. ९ ग. युष्माकंहि. ड. छ. झ. ट. युष्माकंतु. १० ड. झ. ट. बलं ज्ञातं. ११ क. ख. ग.
ड.—ट. निवेशिताः. १२ घ. अतः. १३ च. छ. ज. न. वभिबन्ध.

ततस्तु सीतामुपलभ्य रावणः सुसंग्रहष्टः परिगृह्य मैथिलीम् ॥

प्रसज्य रामेण च वैरमुत्तमं बभूव मोहान्मुदितः स राक्षसः ॥ ३० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

रावणेनसीतासमीपमेत्यबलात्तस्यास्तत्रतत्रसमानयनेनविचित्रतरभवनप्रासादोद्यानादिप्रदर्शनपूर्वकं तत्प्रलोभनेच्छयाबहु-
धाचादुवचनोपन्यासः ॥ १ ॥

संदिश्य राक्षसान्धोरात्रावणोष्टौ महाबलान् ॥ आत्मानं बुद्धिवैकुण्ठ्यात्कृतकृत्यमभ्यन्यत ॥ १ ॥
स चिन्तयानो वैदेहीं कामबाँणसमर्पितः ॥ प्रविवेश गृहं रम्यं सीतां द्रष्टुमभित्वरन् ॥ २ ॥
सं प्रविश्य तु तद्वेश्म रावणो राक्षसाधिपः ॥ अपश्यद्राक्षसीमध्ये सीतां शोर्कपरायणाम् ॥ ३ ॥
अश्रुपूर्णमुखीं दीनां शोकभाराभिपीडिताम् ॥ वायुवेगैरिवाक्रान्तां मज्जन्तीं नावमर्णवे ॥ ४ ॥
मृगयूथपरिभ्रष्टां मृगीं श्वभिरिवावृताम् ॥ अधोमुखमुखीं सीतामभ्येत्य च निशाचरः ॥ ५ ॥
तां तु शोर्कपरां दीनामवशां राक्षसाधिपः ॥ सं बलादर्शयामास गृहं देवगृहोपमम् ॥ ६ ॥
हर्म्यप्रासादसंवाधं स्त्रीसहस्रनिषेवितम् ॥ नानापक्षिगणैर्जुष्टं नानारत्नसमन्वितम् ॥ ७ ॥
काञ्चनैस्तापनीयैश्च स्फाटिकै रराजतैरपि ॥ वज्रवैडूर्यचित्रैश्च स्तम्भैर्दृष्टिमनोहरैः ॥ ८ ॥

॥ २९ ॥ सर्गार्थं संगृह्य दर्शयति—ततस्त्विति ।
उपलभ्य दृष्ट्वा । सुसंग्रहष्टः कामविकारवान् । परिगृह्य
गृहीत्वा । रामेण वैरं प्रसज्य प्राप्यापि । मोहान्मुदितो
बभूव । अत्र त्रिंशच्छ्लोकाः ॥ ३० ॥ इति श्रीभोवि-
न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने
आरण्यकाण्डव्याख्याने चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

बुद्धित्वादित्यर्थः ॥ १ ॥ समर्पितः पीडित इत्यर्थः ।
अभित्वरन् अभित्वरमाणः ॥ २ ॥ वेश्म अन्तःपुरं
॥ ३ ॥ अश्रित्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यं । अधोमुखमव-
नतं मुखं यस्यास्तां । “ स्यादवाङ्मध्यधोमुखः ” इत्य-
मरः । शोकभाराभिपीडितामभ्येत्य शोकपरां दर्शया-
मासेति क्रियाभेदादपुनरुक्तिः । अवशां दर्शनम-
निच्छन्तीं ॥ ४—६ ॥ गृहं वर्णयति द्वाभ्यां । हर्म्य-
त्यादि । हर्म्यैः ह्रस्वविमानैः । प्रासादैः उन्नतविमानैश्च
संवाधं निषिद्धं । काञ्चनैः स्वर्णमयैः । तापनीयैः
तप्तस्वर्णमयैः । स्तम्भैरुपलक्षितं ॥ ७—८ ॥

पूर्वं स्वप्रभावकथनमुखेन प्रलोभनं कृतवान् अथ
भोगोपकरणप्रदर्शनमुखेन रावणः सीतां प्रलोभयति
पञ्चपञ्चाशे । बुद्धिवैकुण्ठ्यात् बुद्धिदौर्बल्यात् अकृत-

ति० मोहान्मुदितः खरहन्तुर्वधोममसुकरः स्त्रीवियोगेनातिखिन्नस्येतिहर्षितः ॥ ती० वस्तुतस्तुरावणस्यश्रीरामेणसहवैरंलो-
कदृष्ट्याऽनर्थवत्प्रतीयमानमपिसीताहरणद्वाराश्रीरामहस्तात्स्ववधस्येष्टतमत्वाद्दामेणवैरंप्राप्यमुमुदइतिभावः । सर्गश्रवणफलं—
“सीतापहारमारभ्यलङ्कायांस्थापनावधि । श्रवणाच्छास्त्रविहिताज्ज्येष्ठादेवीविनश्यति” इतिस्कान्दे ॥ ३० ॥ इतिचतुष्पञ्चाश-
सर्गः ॥ ५४ ॥

ति० शोकोवायुस्थाने । अश्रुचार्ष्वजलस्थाने । अनेनाश्रुवेगातिशयउक्तः ॥ ४ ॥ ती० अधोमुखमुखीं अधोमुखे अधःप्रदेशे
[पा०] १ च. छ. ज. न. मैथिली. २ च. छ. ज. न. प्रतिगृह्यरावणः. क. सनिगृह्य. ३ ड. झ. ट. रावणः. ४ ड.
छ. झ. न. ट. बाणैःप्रपीडितः. क. च. ज. बाणावपीडितः. ५ ग. सविवेश. ६ ख. संग्रविश्य. ७ क. च. छ. ज. न.
राक्षसेश्वरः. ८ ड. झ. ट. दुःखपरायणां. ९ क. घ.—छ. झ. न. ट. भारावपीडितां. १० ड. झ. ट. अधोगतमुखीं.
११ च. ज. दीनातामभ्येत्य. ग. दीनामभ्येत्यस. ख. दीनांसीतामभ्येत्य. १२ क. ग. च. छ. ज. न. ट. शोकवशां. ड. झ.
शोकवशादीनां. १३ ख. सनिशाचरः. क. राक्षसेश्वरः. १४ ग. विविधदर्शयामास. ख. स्वबलदर्शयामास. १५ ग. विभूषितं.
१६ ड. झ. न. ट. दान्तकैः. १७ ग. ड. च. छ. झ. न. ट. राजतैस्तथा. १८ क. स्तम्भैर्जुष्टमनोहरं. ख. ड.—ट.
स्तम्भैर्दृष्टिमनोरमः.

दिव्यदुन्दुभिर्निर्हादं तप्तकाञ्चनंतोरणम् ॥ सोपानं काञ्चनं चित्रमारुरोह तथा सह ॥ ९ ॥
 दान्तिका राजताश्चैव गवाक्षाः प्रियदर्शनाः ॥ हेमजालावृताश्वासंस्तत्र प्रासादपङ्क्तयः ॥ १० ॥
 सुधामणिर्विचित्राणि भूमिभागानि सर्वशः ॥ दशग्रीवः स्वभवने प्रादर्शयत मैथिलीम् ॥ ११ ॥
 दीर्घिकाः पुष्करिण्यश्च नानावृक्षसमन्विताः ॥ रावणो दर्शयामास सीतां शोकपरायणाम् ॥ १२ ॥
 दर्शयित्वा तु वैदेह्याः कृत्स्नं तद्भवनोत्तमम् ॥ उवाच वाक्यं पापात्मा सीतां लोभितुमिच्छया ॥ १३ ॥
 दश राक्षसकोट्यश्च द्वाविंशतिरथापराः ॥ तेषां प्रभुरहं सीते सर्वेषां भीमकर्मणाम् ॥ १४ ॥
 वर्जयित्वा जरावृद्धान्बालांश्च रजनीचरान् ॥ सहस्रमेकमेकस्य मम कार्यपुरस्सरम् ॥ १५ ॥
 यदिदं राजतन्त्रं मे त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ जीवितं च विशालाक्षि त्वं मे प्राणैर्गरीयसी ॥ १६ ॥
 बहूनां स्त्रीसहस्राणां मम योऽसौ परिग्रहः ॥ तासां त्वमीश्वरा सीते मम भार्या भव प्रिये ॥ १७ ॥
 साधु किं तेऽन्यथाबुद्ध्या रोचयस्व वचो मम ॥ भजस्व माऽभितप्तस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १८ ॥

दिव्यदुन्दुभिर्निर्हादं निर्हादवत् । अर्शआद्यच् । यद्वा दिव्यदुन्दुभेरिव निर्हादः शब्दो यस्य तत् । आरोहणकाले दुन्दुभिवत् ध्वनतीति भावः । तोरणो बहिर्द्वारं । चित्रं आश्चर्यभूतं । “आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रं” इत्यमरः । तथा सहारुरोहं तामादायारुरोहेत्यर्थः ॥ ९ ॥ वक्ष्यमाणभूभागदर्शनसाधनान्याह—
 दान्तिका इति । दान्तिकाः दन्तविकृताः । तत्र सोपानमार्गं । गवाक्षा आसन् तदुपरि हेममयैः जालैः जालकैः आवृताः प्रासादपङ्क्तयश्चासन् ॥ १० ॥
 सुधावलेपनेन मणिभिश्च विचित्राणि भूमिभागानीति ह्रीब्रह्ममार्षं । प्रादर्शयत् प्रदर्शयामास । तैर्गवाक्षैरिति शेषः ॥ ११ ॥ दीर्घिकाः वाक्यः । पुष्करं जलमासामस्तीति पुष्करिण्यः । द्वितीयार्थे प्रथमा । “पुष्करादिभ्यो देशे” इति इनिप्रत्ययः । शोकपरायणामित्यनेन तस्या असह्यत्वं द्योत्यते ॥ १२ ॥ लोभितुं लोभयितुं । अन्तर्भावितपण्यर्थोऽयं ॥ १३ ॥ दशेति ।

दश द्वाविंशतिश्चेति द्वात्रिंशत्कोटयः तेषां द्वात्रिंशत्कोटिराक्षसानां । गुणीभूतानामपि राक्षसानां तच्छब्देन परामर्शः । “अथशब्दानुशासनं । केषां शब्दानां” इत्यादौ तथा दर्शनात् ॥ १४ ॥ —वर्जयित्वेति । बालवृद्धान्विना ममैकस्य पुरः सरतीति पुरःसरं परिचारकजातं । एकसहस्रमस्ति ॥ १५ ॥ मम यदिदं राजतन्त्रं राजपरिकरः । तत्सर्वं त्वयि प्रतिष्ठितं त्वद्धीनं मम जीवितं च त्वद्धीनं । त्वयि प्रतिष्ठितं । त्वं मे मम । प्राणैः प्राणेभ्यः गरीयसी ॥ १६ ॥ अन्तःपुरचारिणां स्त्रीसहस्राणां मध्ये योऽसौ मम परिग्रहः या भार्येत्यर्थः । “परिग्रहः कलत्रे स्यात्” इति शाश्वतः । नियतपुल्लिङ्गः । जाल्यभिप्रायेणैकवचनं । तासामित्यत्र स्त्रीणामित्यभिप्रायेण स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । मम भार्यासती तासामीश्वरा स्वामिनी भव । “स्थेभासपिसकसोवरच्” इति वरच् । ततष्टाप् ॥ १७ ॥ मम वचो रोचयस्व मदुक्तं स्वीकुरु ।

मुखंयस्यास्तां ॥ ५ ॥ स० बालान् वृद्धान् वर्जयित्वा द्वात्रिंशत्संख्याकेषु राक्षसेषु मध्ये एकैकस्य कार्यपुरस्सरं कार्यकरं एकैकसहस्रं तिष्ठति । एतच्चरावणगृहमध्येपरिचारसङ्ग्रहान् । एतदतिरिक्ताश्च बहवश्शूरास्सन्ति । अतोनाशीतिकोटियूथपमित्यादिविरोधः ॥ १५ ॥
 ती० योममपरिग्रहः याममभार्या इत्यर्थः । परिग्रहशब्दो नियतपुल्लिङ्गः । अत्रार्थं जाल्येकवचने योऽसौ परिग्रह इति निर्दिश्यतासामिति स्त्रीलिङ्गेन स्त्रीणां निर्देशः । परमार्थतः परिग्रहशब्दवाच्यानां स्त्रीलादिति ज्ञेयं । मेममभार्यासतीतासामीश्वरा स्वामिनी भवेत्यन्वयः । वस्तुतस्तु अभवप्रिये इति च्छेदः । मोक्षप्रिये । भार्येत्यत्र भा आर्थेति च्छेदः । भा चिद्रूपिणी आर्याश्रेष्ठा त्वंममतासांच ईश्वरा भवेति योजना ।
 स० हेप्रियेतासांयःपरिग्रहः मूलं असौत्वमेवेतियोजना । “परिग्रहः स्त्रीकारमूलयोः” इति विश्वः ॥ १७ ॥ ती० वस्तुतस्तु—
 कामाभितप्तस्य कामेन लज्जुलोभविष्यामीत्येवंरूपेण मनोरथेन । अभितप्तस्येत्यर्थः ॥ शि० ननुरामं विनाऽहंनस्थास्यामीत्यत आह ।

[पा०] १ ड.—ट. निर्घोषं. २ ड. च. छ. ज. ज. भूषणं. ३ क. ग. ड. झ. ट. दान्तिकाः. ४ क. ग. विचित्रांश्च भूमिभागान्सहस्रशः. ५ ड.—ट. पुष्पसमावृताः. ग. वृक्षसमावृताः. ६ ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. वैदेहीं. ७ क. ग. च. छ. ज. रावणोजनकात्मजां. ८ क. कोट्यस्तु. ९ क. ख. ग. च. छ. ज. येषां. १० ड. छ.—ट. जनान् वृद्धान्. ११ च.—ट. राज्यतन्त्रं. १२ ड.—ट. बहूनामुत्तमस्त्रीणां. १३ ख. ड.—ट. मीश्वरी. २४ ख. भार्याभवमम. १५ क. ग. ज. तेऽन्यया. १६ च. छ. भजकामाभितप्तस्य. क. भजस्वमेऽभितप्तस्य.

परिक्षिप्ता सहस्रेण लङ्घ्यं शतयोजना ॥ नेयं धर्षयितुं शक्या सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ १९ ॥
 न देवेषु न यक्षेषु न गन्धर्वेषु पक्षिषु ॥ अहं पश्यामि लोकेषु यो मे वीर्यसमो भवेत् ॥ २० ॥
 राज्यभ्रष्टेन दीनेन तापसेन गतायुषा ॥ किं करिष्यसि रामेण मानुषेणाल्पतेजसा ॥ २१ ॥
 भजस्व सीते मामेव भर्ताऽहं सदृशस्त्व ॥ यौवनं ह्यध्रुवं भीरु रमस्वेह मया सह ॥ २२ ॥
 दर्शने मा कृथा बुद्धिं राघवस्य वरानने ॥ काऽस्य शक्तिरिहागन्तुमपि सीते मनोरथैः ॥ २३ ॥
 न शक्यो वायुराकाशे पार्श्वेर्बहुं महाजवः ॥ दीप्यमानस्य वाऽप्यग्नेर्गृहीतुं विमला शिखा ॥ २४ ॥
 त्रयाणामपि लोकानां न तं पश्यामि शोभने ॥ विक्रमेण नयेद्यस्त्वां मद्बाहुर्परिपालिताम् ॥ २५ ॥
 लङ्कायां सुमहद्राज्यमिदं त्वमनुपालय ॥ त्वत्प्रेष्या मद्विधाश्चैव देवाश्चापि चराचराः ॥ २६ ॥
 अभिषेकोदकक्लिन्ना तुष्टा च रमयस्व माम् ॥ २७ ॥

इदं साधु समीचीनं । ते अन्यथाबुद्ध्या किं । रामविषया बुद्धिर्मा भूदित्यर्थः । तस्मात् मा मां । भजस्व । अभितप्तस्य कामाभितप्तस्य । मे प्रसादं कर्तुमर्हसि । अर्हसि किं नार्हसीत्यपि ध्वनिः ॥ १८ ॥ रामागमनप्रसक्तिरेव नास्तीत्याशयेनाह—परिक्षिप्तेति । “ शतं सहस्रमयुतं सर्वमानन्यवाचकं ” इति वचनात् सहस्रेण अनेकराक्षसैः । परिक्षिप्ता परिवृता । इयं लङ्का शतयोजना शतयोजनपरिमिता । तस्मान्नेयं धर्षयितुं शक्या ॥ १९ ॥ माभूत्पुरस्य दुर्धर्षता मम पुनर्वीर्यं शृण्वित्याह—न देवेष्विति । मे वीर्यं यः समो भवेत् तं देवेषु न पश्यामि । यक्षेषु न पश्यामि ।

गन्धर्वेषु न पश्यामि । पक्षिषु च न पश्यामि ॥ २० ॥ गतायुषा अल्पायुषेत्यर्थः ॥ २१ ॥ इह भवने ॥ २२ ॥ राघवस्य दर्शने बुद्धिं मा कृथाः । तद्दर्शनं च दुर्लभमित्यर्थः । तदेव स्पष्टयति—कायेति । अत्र आगन्तुं मानसिकव्यापारोपि नशक्यः किंपुनः कायिक इत्यर्थः ॥ २३ ॥ अशक्यत्वे दृष्टान्तमाह—न शक्य इति । विमला निर्धूमा । शिखा ज्वाला ॥ २४ ॥ लोकानामिति निर्धारणे षष्ठी ॥ २५ ॥ त्वत्प्रेष्याः त्वत्परिचारिकाः । भविष्यन्तीति शेषः ॥ २६ ॥ अभिषेकेत्यर्थमेकं वाक्यं । अभिषेकोदकेन पट्टमहिषी-

साध्विति । साधु स्वहितंममवचोचयस्व । अन्यथारामविषयिण्याबुद्ध्यातेकिं न किमपीत्यर्थः । अतएव स्वमा ममनित्यभाता । लंभज सेवाकारय । अभितप्तस्य आत्रादिवधेनपीडितस्यममप्रसादं प्रसन्नतां कर्तुंलमर्हसि ॥ १८ ॥ ती० राज्यभ्रष्टेनेत्यादिश्लोकद्वयस्य वाक्यार्थस्स्पष्टः । वस्तुतस्तु—राज्यभ्रष्टेन राज्याद्भ्रष्टाः रिपवोयस्मात्तेन । दीनेनतापसेनगतायुषेत्यन्तमेकपदं । दीनानामिनः । तापसानामिनः । दीनेनश्चासौतापसेनश्चदीनेनतापसेनः । तादृशस्सन् । गतंप्राप्तंआयुःएकादशसहस्रवत्सरपरिमितंयेनतेन । दीनजनानांतापसानांचरक्षणार्थमवतीर्णेनेत्यर्थः । मानुषेण मनुष्यरूपेणावतीर्णेन । अल्पतेजसा अल्पमितरेषांतेजोयस्मात्तेन । “तमेवभान्तमनुभातिसर्वैतस्यभासासर्वमिदंविभाति” इतिश्रुतेः । रामेणकिं एतादृशंपरमपुरुषमुद्दिश्यकिमर्थं विलापःक्रियतइति भावः ॥—॥ भजस्वेति । मामेवैतिच्छेदः । यौवनं यौवनशब्देनसर्वावस्थालक्ष्यन्ते । तामिस्सर्वमायुर्लक्ष्यते । तथाचयतःमे मम । त्वत्सेवानुकूलंसर्वमायुरध्रुवं । भर्ता विभर्तिशुश्रूषादिनास्वामिनमितिभर्ताश्रत्यः । सदृशः अनुरूपः । यतस्तवाहमनुरूपोभूत्यः अतोमा मांभजस्व भूत्यत्वेनाङ्गीकुरु । अव रक्षच । तदर्थमिहलङ्कायांमयासहराज्यलक्ष्म्यासह रमस्व ॥ २१—२२ ॥ शि० रामविषयकविरक्तिमुत्पादयन्नाह—राज्येति । राज्यभ्रष्टेन अतएव अल्पतेजसा रामेण किंकरिष्यसि । एतेन रामकर्तृकराज्यप्राप्त्यनन्तरंतत्संगमःकर्तव्यइतित्यजितं ॥ २१ ॥ ती० दर्शनइत्यादिश्लोकत्रयस्यप्रातीतिकार्थस्स्पष्टः । वस्तुतस्तु—यथावायुर्बहुंनशक्यते अग्नेदिशखागृहीतुंयथानशक्यते । एवंमनोरथैरपिइहलङ्कांप्रत्यागन्तुंकस्यशक्तिः नकस्यापि ॥ रामंविनेतिशेषः । तथाभद्बाहुपरिपालितांत्वांयोहरेत् तंनपश्यामि । रामं विनेतिशेषः । श्रीरामश्चेदागन्तुंशकुयात्त्वामाहर्तुंचशकुयात् । अतस्सएवागल्यत्वांप्राप्स्यति । त्वंतुश्रीरामंकदाद्रक्ष्यामीत्युत्कण्ठांमाकुर्वित्यर्थः ॥ २३—२५ ॥ ती० लङ्कायामित्यारभ्यअलंघनीडेनेत्यन्तश्लोकानांप्रातीतिकार्थस्स्पष्टः । वस्तुतस्तु—कुलदेवतायैदेव्यैरावणस्वात्मात्मीयसमर्पणंकरोति लङ्कायामित्यादिश्लोकद्वयेन । मद्विधाइत्यनेनात्मसमर्पणं । लङ्कायांराज्यमनुपालयेत्यनेनात्मीयसमर्पणमितिज्ञेयम् ॥ २६—२७ ॥

[पा०] १ क.—ट. समुद्रेण. २ क. च. छ. ज. ज. गन्धर्वेषूगेषुच. ३ ग. ड. झ. ट. नर्षिषु. ४ ड. छ. झ. ट. पदातिना. ५ ख. चेतसा. ६ ड. झ. ट. लध्रुवं. ७ ख. रथागन्तुं. ८ ख. मनोजवः. ९ क. ख. च. छ. ज. चाप्यग्नेः. १० ड. झ. ट. विमलाःशिखाः. ११ क. ख. बलपालितां. १२ ड. झ. व. लङ्कायाः. १३ ड. झ. व. ट. चराचरं. १४ ड. झ. ट. अभिषेकजलक्लिन्ना. वा. रा. १११

दुष्कृतं यत्पुरा कर्म वनवासेन तद्रतम् ॥ यश्च ते सुकृतो धर्मस्तस्येह फलमाप्नुहि ॥ २८ ॥
 इह भाल्यानि सर्वाणि दिव्यगन्धानि मैथिलि ॥ भूषणानि च मुख्यानि सेवस्व च मया सह ॥ २९ ॥
 पुष्पकं नाम सुश्रोणि भ्रातुर्वैश्रवणस्य मे ॥ विमानं सूर्यसंकाशं तरसा निर्जितं मेया ॥ ३० ॥
 विशालं रमणीयं च तद्विमानमनुत्तमम् ॥ तत्र सीते मया सार्धं विहरस्व यथासुखम् ॥ ३१ ॥
 वदनं पद्मसंकाशं विमलं चारुदर्शनम् ॥ शोकार्तं तु वरारोहे न आजति वरानने ॥ ३२ ॥
 एवं वदति तस्मिन्सा वस्त्रान्तेन वराङ्गना ॥ पिधायेन्दुनिभं सीता मुखमश्रूण्यवर्तयत् ॥ ३३ ॥
 ध्यायन्तीं तामिवास्वस्थां दीनां चिन्ताहतप्रभाम् ॥ उवाच वचनं पांपो रावणो रक्षसेश्वरः ॥ ३४ ॥
 अलं व्रीडेन वैदेहि धर्मलोपकृतेन च ॥ आर्षोयं दैवनिष्पन्दो यस्त्वामभिगमिष्यति ॥ ३५ ॥
 एतौ पादौ महास्निग्धौ शिरोभिः परिपीडितौ ॥ प्रसादं कुरु मे क्षिप्रं वश्यो दासोऽहमस्मि ते ॥ ३६ ॥

त्वेनाभिषेकोदकेन क्लिन्ना सिक्ता ॥ २७ ॥ पुरा पूर्व-
 जन्मनि । यदुष्कृतं कर्मास्ति तत् वनवासेन वनवा-
 सक्लेशेन । दत्तफलत्वात् गतं नष्टं ॥ २८ ॥ भूषणानि
 च मुख्यानि सेवस्व धारयेत्यर्थः ॥ २९ ॥ तरसा
 बलेन ॥ ३० ॥ विशालं वेशनयोग्यं । “वेः शालच्छ-
 ङ्कटचौ ” इत्यनेन शालच् प्रत्ययः । असंकोचन्याया-
 द्यावदुपवेशेष्वसंभावनमुपवेशार्हमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ न
 आजति न भासते ॥ ३२ ॥ वदतीति सतिसप्तमी ।
 पिधाय आच्छाद्य ॥ ३३ ॥ इवशब्दोऽवधारणे । यद्वा
 अस्वस्थामिव भूताविष्टामिवेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ हे वैदेहि
 धर्मलोपकृतेन व्रीडेनालं व्रीडा माभूदित्यर्थः । कुत
 इत्यत्राह—आर्ष इति । यो दैवनिष्पन्दः दैवकृतसं-

बन्धः । त्वामभिगमिष्यति । अयं संबन्धः आर्षः
 ऋषिप्रोक्तः । न त्वधर्म्य इत्यर्थः । अत्र नारदः—
 “ परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ताः स्वयंभुवा ।
 पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्विधा ॥ कन्या-
 वाक्षतयोनिर्वा पाणिग्रहणदूषिता । पुनर्भूः प्रथमा
 प्रोक्ता पुनः संस्कारकर्मणा ॥ देशधर्मानपेक्ष्य स्त्री
 गुरुभिर्या प्रदीयते । उत्पन्नसाहसाऽन्यस्मै सा द्वितीया
 प्रकीर्त्यते ॥ मृते भर्तरि तु प्राप्ता देवरादीनपास्य या ।
 उपगच्छेत्परं कामात्सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥ प्राप्ता
 देशाद्धनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा च या । तवाहमित्युपग-
 ता सा चतुर्थी प्रकीर्तिता ” इति ॥ ३५ ॥ एतावति

शि० अभिषेकजलक्लिन्ना अभिषेकजलैः स्नानोदकैः क्लिन्ना स्नाता । तुष्टा लङ्काराज्यप्राप्त्याप्राप्तसंतोषाचत्वंमां लङ्कासंपत्तिं ।
 रमयस्वयथेच्छपालय । एतेनापहरणसमयादारभ्यतावत्कालपर्यन्तं स्नानं तयानकृतमिति सूचितम् ॥ २७ ॥ ती० सुकृतफलम-
 पिसमर्पयति—दुष्कृतमिति । वनवासेन वनं जलं । जलमध्यस्थलङ्काद्रीपवासिना । मयेति शेषः । पुरायदुष्कृतं कर्म कृतमि-
 ति शेषः । तद्रतं नष्टं । मद्विष्टदेवतायास्तवदर्शनमात्रेणतिशेषः । पुरामयासुकृतोयोधर्मस्तस्य फलेतेतुभ्यं निवेदयामि । आप्नुहि गृहा-
 णेत्यर्थः ॥ २८ ॥ ती० इहेति । मयासमर्पितानीति शेषः । सह एकदैव ॥ २९ ॥ ती० पुष्पकमित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यं ।
 अत्रपुष्पके मयासमर्पितेपुष्पकइत्यर्थः । सार्धं । सर्वसंपत्तिरिति शेषः । विहरस्व ॥ ३०—३४ ॥ ती० अलं व्रीडेनेति ।
 वैदेहि धर्मलोपकृतेनालं । व्रीडामाभूदित्यर्थः । कुतइति चेत् । दैवनिष्पन्दः दैवनिपातः यस्संबन्धः त्वामभिगमिष्यति
 सोयं दैवनिष्पन्दः आवयोर्निष्कारणस्संबन्धइतियावत् । आर्षः ऋषिदृष्टः । अनादिसिद्धइतियावत् । वस्तुतस्तु अलं व्रीडेनेति ।
 श्रुत्यलक्षणविषये व्रीडानोचितेत्यर्थः । कोवातो धर्मलोपो भविष्यति । कुतः यो दैवनिष्पन्दः आवयोर्दैवेन संपादितदासदास-
 वद्भावः अयंसंबन्धः आर्षः अनादिसिद्धः । स एव त्वामभिगमिष्यति नतुनवीनः । अतो व्रीडामाभूदित्यर्थः ॥ ति० हे देवि
 त्वामभि त्वामुद्दिश्य । मयाक्रियमाणे निष्पन्दः स्नेहबन्धः प्रार्थनारूपः । यश्चाग्रे भविष्यति सोयमार्षः ऋषिदृष्ट एव । क्षत्रियाणां सु-
 चितत्वेन वेदोक्त एव । “ बलात्कारेण राक्षसः ” इति विवाहेषु स्मृत्या गणनात् । एवमुक्तिरपि तमोगुणप्राधान्येनैव । कन्याया बलात्कारे-

[पा०] १ ड.—ट. यच्चेतसुकृतं कर्म तस्येह. २ क.—ट. सर्वाणि भाल्यानि. ३ ड. च. छ. झ. ज. ट. तानि सेव. क.
 निषेवय. ४ ख. चार्जितं. ५ ड. झ. ज. ट. रणे. ६ ख. ड.—ट. द्विमानं मनोजवं. ७ च. छ. पुष्पकेऽत्रमया. ८ ख.—ड.
 झ. ट. मन्दमश्रूणि. ९ ड. झ. ट. सीतांचिन्ता. क. च. छ. ज. दीनचित्तां. १० क. च. छ. ज. ज. सीतारावणो.
 ग. ड. झ. ट. वीरोरावणो. ११ ख. ग. ड.—ट. रजनीचरः. १२ ख. लोपेन तेन ते. क. ग. ड.—ट. लोपकृतेन ते. १३ झ.
 देविनिष्पन्दो. १४ ख. ग. ड.—ट. मयास्निग्धौ.

इमाः शून्या मया वाचः शुष्यमाणेन भाषिताः ॥ न चापि रावणः कांचिन्मूर्ध्ना स्त्रीं प्रणमेतह ॥३७॥
 एवमुक्त्वा दशग्रीवो मैथिलीं जनकात्मजाम् ॥ कृतान्तवशमापन्नो ममेयमिति मन्यते ॥ ३८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

रावणप्रलोभनैरविकृतमानसयासीतया तृणमन्तरतः कृत्वा तंप्रतिबहुधोपालंभपूर्वकं रामप्रभाववर्णनेन तेनतद्वधस्याव-
 श्यंभावित्वोक्त्या पञ्चातूष्णींभावः ॥ १ ॥ रावणेनसीतांप्रति तदादित्रयोदशमासादवांकनकाले स्वभजनाभावे हननप्रति-
 ज्ञानपूर्वकं राक्षसीःप्रति सीतायाअशोकवनप्रापणेनतत्र तर्जनप्रलोभनाद्युपायैर्वैशीकरणचोदना ॥ २ ॥ राक्षसीभिः
 सीतायाअशोकवनप्रापणेनाप्रमादेनपरिरक्षणं ॥ ३ ॥

सा तथोक्ता तु वैदेही निर्भया शोककर्षिता ॥ तृणमन्तरतः कृत्वा रावणं प्रत्यभाषत ॥ १ ॥
 राजा दशरथो नाम धर्मसेतुरिवाचलः ॥ सत्यसन्धः परिज्ञातो यस्य पुत्रः स राघवः ॥ २ ॥
 रामो नाम स धर्मात्मा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ दीर्घबाहुर्विशालाक्षो दैवतं हि पतिर्मम ॥ ३ ॥
 इक्ष्वाकूणां कुले जातः सिंहस्कन्धो महाद्युतिः ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा यस्ते प्राणान्हंरिष्यति ॥ ४ ॥
 प्रत्यक्षं यद्यहं तस्य त्वया स्यां धर्षिता बलात् ॥ शयिता त्वं हतः संख्ये जनस्थाने यथा खरः ॥ ५ ॥
 य एते राक्षसाः प्रोक्ता घोररूपा महाबलाः ॥ राघवे निर्विषाः सर्वे सुपर्णे पन्नगा यथा ॥ ६ ॥
 तस्य ज्याविप्रमुक्तास्ते शराः काञ्चनभूषणाः ॥ शरीरं विधमिष्यन्ति गङ्गा कूलमिवोर्मयः ॥ ७ ॥
 असुरैर्वा सुरैर्वा त्वं यद्यवध्योसि रावण ॥ उत्पाद्य सुमहद्वैरं जीवंतस्य न मोक्ष्यसे ॥ ८ ॥

तवेति शेषः ॥ ३६ ॥ शुष्यमाणेन अनङ्गेनतप्यमानेन
 मया । इमाः शून्याः नीचाः वाचो भाषिताः । कुतः
 यस्माद्रावणः स्त्रीं न प्रणमेत न प्रणमेत् । अदृष्टपूर्व-
 त्वात्स्वस्यापि नीचोक्तिर्विस्मयावहा जातेति भावः
 ॥३७॥ मन्यते अमन्यत ॥३८॥ इति श्रीगोविन्दराज-
 विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आर-
 ण्यकाण्डव्याख्याने पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

तथैतच्छ्रुत्वा परुषं भाषमाणायाः सीतायाः पुन-
 रशोकवनिकानयनं षट्पञ्चाशे । अन्तरतो मध्ये ।
 पतिव्रतायाः परपुरुषं प्रत्यभिमुखतया भाषणायोगात्
 ॥ १ ॥ धर्मसेतुः धर्मस्य सेतुरिव । मर्यादास्थापक
 इत्यर्थः । अचलः स्थिरः । परिज्ञातः प्रसिद्धः । कथ-

मेतादृशकुलं प्राप्ताऽतिचरेदिति भावः ॥ २ ॥ सः
 दशरथपुत्रः । दैवतं सर्वलोकानामिति शेषः । य
 एवंभूतः स मे पतिरिति योजना । कथमेवंभूतभ-
 र्तृकातिचरेदिति भावः ॥ ३ ॥ इक्ष्वाकूणामिति ।
 त्वद्वधार्थमेव भ्रात्रा सह इक्ष्वाकुकुलेऽवतीर्ण इति
 भावः । तथाच न मे त्वत्तो भयमितिभावः ॥ ४ ॥
 तर्हि कथमिदानीं स तूष्णीं स्थित इत्याशङ्क्याह—
 प्रत्यक्षमिति । प्रत्यक्षं यथातथा यदिधर्षितास्यां तदा
 त्वं हतः सन् युद्धे शयिता म्रियेथा इत्यर्थः ॥ ५ ॥
 निर्विषाः निर्वीर्या इति राक्षसपक्षे ॥ ६ ॥ विधमि-
 ष्यन्ति ध्मास्यन्ति निपातयिष्यन्तीत्यर्थः । गङ्गेत्यवि-
 भक्तिकनिर्देशः । गङ्गाया ऊर्मय इत्यर्थः ॥ ७ ॥ त्वं
 सुरासुरैर्यद्यप्यवध्यः तथापि तस्य रामस्य । सुमह-

णग्रहणस्यैवराक्षसविवाहपदार्थादितिबोध्यं ॥ ३५ ॥ ति० इमाः दासोहमित्यन्ताः । शुष्यमाणेन कामपीडितेनमया । भाषिताः
 उक्तावाचः । शून्यायथानभवन्ति तथाकुर्वितिशेषः ॥ ३७ ॥ इतिपञ्चपञ्चाशःसर्गः ॥ ५५ ॥

ति० निर्भया स्त्रियाबलादुपभोगे “मूर्ध्नातेनिपतिष्यति” इत्यप्सरसो रावणंप्रति शापंचित्तेविज्ञायनिर्भया । बलात्कारेयोगवशाददृ-
 श्याऽऽपृश्याच भविष्यामीतिधियानिर्भयावा ॥ स० तृणमन्तरतः मध्येकृत्वा । प्रत्यभाषतेत्यर्थः । अनेनरावणस्याभाष्यत्वं
 योत्यते । वायसासुरशासनंतृणेनैवममपत्याकृतं तवापिदशानन दशातथास्यादितियोतयितुमितिवा ॥ १ ॥

[पा०] १ क. ख. च. छ. ज. ज. मेमाः. २ झ. शून्यमयाः. ३ क.—ट. सपतिः. ४ ड. छ.—ट. न्वधिष्यति.
 ५ ड. झ. ट. लयावै. ६ ख. एतेते. ७ ड. सुरैर्वापि. ८ ग. सुमहावैरं.

स ते जीवितशेषस्य राघवोऽन्तकरो बली ॥ पशोर्यूपगतस्येव जीवितं तव दुर्लभम् ॥ ९ ॥
 यदि पश्येत्स रामस्त्वां रोषदीप्तेन चक्षुषा ॥ रक्षस्त्वमद्य निर्दग्धो गच्छेः सद्यः पराभवम् ॥ १० ॥
 यश्चन्द्रं नभसो भूमौ पातयेन्नाशयेत् वा ॥ सागरं शोषयेद्वाऽपि स सीतां मोचयेदिह ॥ ११ ॥
 गतायुस्त्वं गतश्रीको गतसत्त्वो गतेन्द्रियः ॥ लङ्का वैधव्यसंयुक्ता त्वत्कृतेन भविष्यति ॥ १२ ॥
 न ते पापमिदं कर्म सुखोदकं भविष्यति ॥ याहं नीता विनाभावं पतिपार्श्वार्चयान् वने ॥ १३ ॥
 र्स हि दैवतसंयुक्तो मम भर्ता महाद्युतिः ॥ निर्भयो वीर्यमाश्रित्य शून्ये वसति दण्डके ॥ १४ ॥
 स ते दर्पं बलं वीर्यमुत्सेकं च तथाविधम् ॥ अपनेष्यति गात्रेभ्यः शरवर्षेण संयुगे ॥ १५ ॥
 यदा विनाशो भूतानां दृश्यते कालचोदितः ॥ तदा कार्ये प्रमाद्यन्ति नराः कालवशं गताः ॥ १६ ॥
 मां प्रधृष्य स ते कालः प्राप्तोऽयं राक्षसाधम ॥ आत्मनो राक्षसानां च वधायान्तःपुरस्य च ॥ १७ ॥
 न शक्या यज्ञमध्यस्था वेदिः सुग्भाण्डमण्डिता ॥ द्विजातिर्मन्त्रपूता च चण्डालेनावमर्दितुम् ॥ १८ ॥
 तथाऽहं धर्मनित्यस्य धर्मपत्नी पतिव्रता ॥ त्वया स्पृष्टुं न शक्याऽस्मि राक्षसाधम पापिना ॥ १९ ॥
 क्रीडन्ती राजहंसेन पद्मषण्डेषु नित्यदा ॥ हंसी सा तृणषण्डस्थं कथं पश्येत् मनुकम् ॥ २० ॥

द्वैरं कोपमुत्पाद्य स्थितस्त्वं जीवन्सन् तच्छरपातान्न
 मोक्षयसे नमुक्तोभविष्यसीत्यर्थः ॥ ८ ॥ स राघवः ।
 ते जीवितशेषस्य अन्तकरः नाशं कर्तुं समर्थः । तस्मात्
 यूपगतस्यपशोरिव रामापराधिनस्तव । जीवितं दु-
 र्लभं ॥ ९ ॥ हे रक्षः स रामः त्वां रोषदीप्तेनचक्षुषा
 यदिपश्येत् तदा त्वं निर्दग्धःसन् सद्यः पराभवं
 गच्छेः । निर्दग्धशब्देनातीव पीडितत्वमुच्यते ॥ १० ॥
 नभसः आकाशात् । पातयेत् नाशयेत्वा अदर्शनं
 प्रापयेद्वा । सागरमपि शोषयेत् । सः सीतांमोचये-
 दिति किमुत ॥ ११ ॥ त्वत्कृतेन परदारामिमर्शन-
 रूपपापेन । त्वं आयुरादिहीनोभविष्यसि । लङ्काच
 वैधव्यसंयुक्ता अनाथत्वयुक्ता भविष्यति । “आयुर्बलं
 यशो लक्ष्मीः परदारामिमर्शनात् । सद्येव विन-
 श्यन्ति”इति स्मृतः ॥ १२ ॥ याऽहं वने पतिपा-
 र्श्वार्त्वात् विनाभावं वियोगं । नीता । तस्यां मयि ते
 इदं पापं कर्म सुखोदकंनभविष्यति । किंतु दुःखोद-
 कमेव भविष्यतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ दैवतसंयुक्तः दैवव-
 लसंयुक्तः । दीनस्तापसो रामो मां किं करिष्यतीति

पूर्वं रावणेनोक्तस्य परिहारोयम् ॥ १४ ॥ दर्पं मदं ।
 उत्सेकं उल्लङ्घ्य कार्यकारित्वं । गात्रेभ्य इत्युक्तिर्दर्पा-
 दीनां देहविशिष्टगुणत्वात् ॥ १५ ॥ लोकन्यायमाह—
 यदेति । कालचोदितो दैवकृतः विनाशोयदा दृश्यते
 सन्निहितो भवतीत्यर्थः । तदा कार्ये कृत्ये । प्रमाद्यन्ति
 वैपरीत्यं प्राप्नुवन्ति ॥ १६ ॥ उक्तं लोकन्यायं प्रकृते
 योजयति—मामिति । मां प्रधृष्य स्थितस्यतव का-
 लोप्ययमेव वर्तमानएव नतुचिरायेत्यर्थः । आत्म-
 नो राक्षसानामन्तःपुरस्य च वधाय प्राप्तः ॥ १७ ॥
 न शक्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । यज्ञो यज्ञपुरुषः
 तन्मध्यस्था गार्हपत्याहवनीयमध्यगता । वेदिः ऐष्टि-
 कीमहावेदिः । सुग्भाण्डमण्डिता सुगाद्युपकरणालं-
 कृता । द्विजातिर्मन्त्रैः उद्धननादिमन्त्रैः । पूता शुद्धा
 यथा चण्डालेनावमर्दितुं पादेनाक्रमितुं । न शक्या
 नार्हा । तथाहं धर्मनित्यस्य नित्यधर्मस्य यज्ञस्था-
 नीयस्य । धर्मपत्नी पतिव्रता । त्वयास्पृष्टुं
 न शक्या ॥ १८—१९ ॥ नित्यदा नित्यं ।

ती० लत्कृतेन त्वन्नाशनिमित्तेन ॥ १२ ॥ शि० तेन रामस्यातिसामर्थ्यविशिष्टत्वेनहेतुना इदमपहरणरूपं पापं कर्मदुःखोदकं
 भविष्यति । नतेइतिपाठे काकुर्बोध्या । अतएव याहंपतिपार्श्वार्त्वात्विनाभावं पतिसेवाराहित्यं । बलात् हठात् नीता प्रापिता ।
 तां मां रामोनेष्यतीतिशेषः ॥ १३ ॥ ति० देवरसंयुक्तः लक्ष्मणसंयुतः । सः खरादिहन्ता ॥ १४ ॥ ति० खमरणेनवैधव्यमेवान्तः
 पुरवधः ॥ १७ ॥ ति० द्रक्ष्येत पश्येत् ॥ २० ॥

[पा०] १ ख. रोषादीप्तेन. २ ड. झ. ट. यथास्त्रेणमन्मथः. ३ ख. च. छ. ज. शोषयेच्चापि. ४ ड. छ. झ. ज. ट.
 गतायुस्त्वं. ५ ड. ट. तेन. ६ ड. ट. दुःखोदकं. ७ क. ख. ग. च. ज. वनात्. ड. छ. झ. ट. बलात्. ८ क. योहि.
 ९ ड. झ. ज. ट. देवरसंयुक्तो. १० ड. च. छ. झ. ज. ट. वीर्यबलंदर्प. ११ ड. झ. ट. व्यपनेष्यति. १२ ख. च. छ. ज.
 ट. मन्त्रसंपूता. १३ ख. नाभिमर्शितुं. १४ ड.—ट. दृढव्रता. ग. यशस्विनी. १५ ख. शक्यासा. ग. ड. झ. शक्याहं.
 १६ क. ड. छ.—ट. नित्यशः. १७ क. ड. छ.—ट. तृणमध्यस्थं. १८ क. ग. ड.—ट. द्रक्ष्येत.

इदं शरीरं निस्संज्ञं बन्ध वा खादयस्व वा ॥ नेदं शरीरं रक्ष्यं मे जीवितं वाऽपि राक्षस ॥ २१ ॥
 न तु शैक्ष्याम्युपक्रोशं पृथिव्यां दातुमात्मनः ॥ २२ ॥
 एवमुक्त्वा तु वैदेही क्रोधात्सुपरुषं वचः ॥ रावणं मैथिली तत्र पुनर्नोवाच किंचन ॥ २३ ॥
 सीताया वचनं श्रुत्वा परुषं रोमहर्षणम् ॥ प्रत्युवाच ततः सीतां भयसंदर्शनं वचः ॥ २४ ॥
 शृणु मैथिलि मद्राक्यं मासान्द्वादश भामिनि ॥ कालेनानेन नाभ्येषि यदि मां चारुहासिनि ॥
 ततस्त्वां प्रातराशार्थं सूदाश्छेत्यन्ति लेशशः ॥ २५ ॥
 इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणः शत्रुरावणः ॥ राक्षसीश्च ततः कुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥
 शीघ्रमेव हि राक्षस्यो विकृता घोरदर्शनाः ॥ दर्पमंस्या विनेष्यध्वं मांसशोणितभोजनाः ॥ २७ ॥
 वचनादेव तास्तस्य सुघोरा रक्षसीगणाः ॥ कृतप्राञ्जलयो भूत्वा मैथिलीं पर्यवारयन् ॥ २८ ॥
 स तां प्रोवाच राजा तु रावणो घोरदर्शनः ॥ प्रचाल्य चरणोत्कर्षैर्दारयन्निव मेदिनीम् ॥ २९ ॥
 अशोकवनिकामध्ये मैथिली नीयतामिदम् ॥ तत्रेयं रक्ष्यतां गूढं युष्माभिः परिवारिता ॥ ३० ॥

नित्यशब्दस्य सर्वैकादिष्वपाठेष्वप्यार्षोदाप्रत्ययः । सा प्रसिद्धा । तृणषण्डस्थं जलजनडादितृणकदम्बमध्यस्थं । मद्रुकं जलकाकं ॥ २० ॥ निःसंज्ञं निश्चेष्टं । बन्ध बधान । खादयस्व भक्षय ॥ २२ ॥ न त्वित्यर्थमेकं वाक्यं । आत्मनः उपक्रोशं अपवादं । पृथिव्यां दातुं नशक्ष्यामि ॥ २२ ॥ तत्र तद्विषये । क्रियाभेदात्पुनर्मैथिलीशब्दप्रयोगः ॥ २३ ॥ रोमहर्षणं क्रोधावहत्वाद्रोमाश्चकरं । भयसंदर्शनं भयोत्पादकं ॥ २४ ॥ शृण्वित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । द्वादश मासानित्यन्तसंयोगे द्वितीया । प्रतीक्ष इति शेषः । प्रातराशा-

र्थं प्रातर्भक्षणार्थं । सूदाः पाचकाः “सूदाञ्चौदनिका गुणाः” इत्यमरः । सीताहरणं चैत्रमास इत्यवगन्तव्यं । संवत्सरान्ते रावणवधकरणात् । तेन त्रीन्वर्षान्पञ्चवट्यां रामः स्थित इति गम्यते । हेमन्तवर्णनं तु रामतपोविशेषज्ञापनाय नशूर्पणखागमनज्ञापनाय ॥ २५ ॥ शत्रून् रावयति क्रोशयतीति शत्रुरावणः ॥ २६ ॥ विनेष्यध्वं विनयध्वं । व्यत्ययेन स्यादेशः ॥ २७ ॥ कृतप्राञ्जलयः रावणवाक्याङ्गीकारे कृतप्रकृष्टाञ्जलयः ॥ २८ ॥ चरणोत्कर्षैः चरणाघातैः । मेदिनीं भुवं । दारयन्निव भिन्दन्निव । प्रचाल्य गत्वा उत्थायवा ताः प्रोवाच ॥ २९ ॥ युष्माभिः परिवारिता युष्माभिः रक्ष्य-

ति० निस्संज्ञं स्वतोजडं ॥ २१ ॥ ती० वस्तुतस्तु हेवैदेहि मेवाक्यं शृणु । तर्हि द्वादशमासान् द्वादशमासपर्यन्तं । प्रतीक्ष इति शेषः । अनेन कालेन नाभ्येषि । द्वादशमासपर्यन्तं भृत्यानुग्रहार्थं अत्र स्थातुं नाङ्गीकरोषियदीत्यर्थः । ततस्त्वामुद्दिश्य प्रातराशार्थं प्रातः प्रातरेव आशार्थं आशासु स्थितगृध्राद्यर्थं । सूदाः मां छेत्यन्ति । मद्राक्यं वैतिशेषः । देवि मां भृत्यत्वेन नाङ्गीकरोषियदि अहमितः परं जीवितुं नेच्छामि । मां शस्त्रैश्छित्त्वा काकगृध्राद्यर्थं प्रयच्छतेति ममाज्ञयैव सूदास्तथा करिष्यन्तीति भावः । ति० यत्तु पात्रे—“दशमासात्परंसीतेयदिमानं भजिष्यसि । तदाहन्मि” इत्युक्तं तत्तु पुनस्सीतासविधगमनकालिकं वच इति निविरोधः । नाभ्येषि स्वारस्येनेति शेषः ॥ २० ॥ पद्मपुराणे “दशमासात्परंसीते” इत्येव कथनात् द्वादशमासानन्तर्यस्यापि दशमासानन्तर्यसंभवान्नविरोधः । यद्वा दशचमासौ चतेषां समाहारः । दशपदार्थमासपदार्थस्य बुद्ध्या विवेकेनान्वयः । अतो द्वादशमाससंपत्तिरिति निविरोधः ॥ २५ ॥ ती० वस्तुतस्तु हेराक्षस्यः मांसशोणितभोजनाः घोरदर्शनाश्च यूयं शीघ्रमविकृताः अविरूपा भूत्वा । दर्पविना अस्यास्समीपे इष्यध्वं सेवार्थं स्थातुमिच्छतेत्यर्थः । छादेशाभावादिरार्थः ॥ २७ ॥

[पा०] १ घ. रक्षिष्ये. २ च. छ. ज. व. चापि. ३ ख. ड. छ. ट. शक्ष्याम्युपक्रोशं. झ. शक्यमपक्रोशं. ४ क.

ख. त्सपरुषं. ५ ड. छ. झ. ट. जानकी. ६ घ. परुषं श्रुत्वा वचनं. ७ ख. रावणः परमः कुद्ध इदं वचनमब्रवीत्. ८ ख. तदा. ९ ड. च. छ. झ. व. ट. विरूपाः. १० ड.—ट. मस्यापनेष्यन्तु. क. ग. मस्याधिनेष्यन्तु. ख. मस्यापनेष्यध्वं. ११ क. ग. च. छ. ज. व. विकृताः. १२ क. ग. ड.—ट. घोरदर्शनाः. १३ ख. ततः प्राञ्जलयो. १४ क. च. छ. ज. व. जानकी. १५ ग. ताश्चोवाच. १६ ख. ड. झ. ट. राजासौ. १७ ड. झ. ट. प्रचाल्य. च. छ. ज. प्रचार्य. १८ ग. ड. झ. ट. मिति. ख. घ. मितः.

तत्रैनां तर्जनैर्घोरैः पुनः सान्त्वैश्च मैथिलीम् ॥ आनयध्वं वशं सर्वा वन्यां गजवधूमिव ॥ ३१ ॥
 इति प्रतिसमादिष्टा राक्षस्यो रावणेन ताः ॥ अशोकवनिकां जग्मुर्मैथिलीं प्रतियुद्धं तु ॥ ३२ ॥
 सर्वकालफलैर्वृक्षैर्नानापुष्पफलैर्वृताम् ॥ सर्वकालमदैश्चापि द्विजैः समुपसेविताम् ॥ ३३ ॥
 सा तु शोकपरीताङ्गी मैथिली जनकात्मजा ॥ राक्षसीवशमापन्ना व्याघ्रीणां हरिणी यथा ॥ ३४ ॥
 शोकेन महता ग्रस्ता मैथिली जनकात्मजा ॥ न शर्म लभते भीरुः पाशवद्वा मृगी यथा ॥ ३५ ॥
 न विन्दते तत्र तु शर्म मैथिली विरूपनेत्राभिरतीव तर्जिता ॥
 पतिं स्मरन्ती दयितं च दैवतं विचेतनाऽभूद्भयशोकपीडिता ॥ ३६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

अथ प्रक्षिप्तसर्गः ।

प्रवेशितायां सीतायां लङ्कां प्रति पितामहः ॥ तदा प्रोवाच देवेन्द्रं परितुष्टं शतक्रतुम् ॥ १ ॥
 त्रैलोक्यस्य हितार्थाय रक्षसामहिताय च ॥ लङ्कां प्रवेशिता सीता रावणेन दुरात्मना ॥ २ ॥
 पतिव्रता महाभागा नित्यं चैव सुखैधिता ॥ अपश्यन्ती च भर्तारं पश्यन्ती राक्षसीजनम् ॥ ३ ॥
 राक्षसीभिः परिवृता भर्तृदर्शनलालसा ॥ निविष्टा हि पुरी लङ्का तीरे नदनदीपतेः ॥ ४ ॥

तां ॥ ३० ॥ अत्यन्तभयेन प्राणवियोगो माभूदिति पुनः सान्त्वैरित्युक्तं ॥ ३१ ॥ प्रतिगृह्य आदाय ॥ ३२ ॥ सर्वस्मिन्नपि कालफलानि येषां ते सर्वकालफलाः तैः । एवमुत्तरत्रापि जगुरिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३३ ॥ राक्षसी-
 त्वविभक्तिकनिर्देशः । राक्षसीनामित्यर्थः ॥ ३४ ॥ लभ-
 ते अलभत ॥ ३५ ॥ तत्र अशोकवनिकायां । दयितं प्राणवल्लभं । ननु सीता लक्ष्म्या अवतार इति सिद्धं ।
 वक्ष्यति हि “सीतालक्ष्मीर्भवान्विष्णुः” इति । वि-
 ष्णुपुराणे चोक्तं “राघवत्वेऽभवत्सीता रुक्मिणी कृ-
 ष्णजन्मनि” इति । एवंभूतांसीतां समरसीमनिजनि-
 तमूर्च्छालक्ष्णलक्ष्मणमप्युद्धर्तुमसमर्थो रावणः कथं
 बलात्करोति स्म । वक्ष्यति हि “हिमवान्मन्दरो मे-
 रुश्चैलोक्यवासहामरैः । शक्यं भुजाभ्यामुद्धर्तु न
 संख्ये भरतातुजः” इति । उच्यते । वेदवतीरूपपूर्व-
 जन्मनि देवी तथा संकल्पितवती । उक्तं ह्युत्तरकाण्डे

“यस्मात्तु धर्षिता चाहं त्वया पापात्मना वने ।
 तस्मात्तव वधार्थं वै उत्पत्स्येहं महीतले” इति ॥ देव-
 कार्यनिर्वाहाय स्वयमेव स्वधर्षणमङ्गीचकार । प्रजायां
 कूपपतितायां यथा माता स्वयंतदुपरिपतति वात्स-
 ल्यातिशयेन तथा रावणबन्दीकृतदेवस्त्रीरक्षणाय स्वयं
 तत्रस्वगमनमनुमतवती । वक्ष्यति सुन्दरकाण्डे “ना-
 पहर्तुमहं शक्या तस्य रामस्य धीमतः । विधिस्तव
 वधार्थाय विहितो नात्र संशयः” इति ॥ तर्हि सीता
 प्रलापादिकं किमर्थं कृतवतीति चेत् शृणु । पतिविरहे
 पतिव्रतयैवं वर्तितव्यमिति लोकहितप्रवर्तनाय प्रला-
 पादिकमकरोदिति ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर-
 चिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्य-
 काण्डव्याख्याने षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

ती० घोरैस्तर्जनैः विनेतिविशेषः । पुनस्सान्त्वैरेव वशमानयध्वं ॥ ३१ ॥ शि० सर्वकामफलैः सर्वान्कामान्फलन्ति तैर्वृक्षैः कल्पत-
 रभिः ॥ ३३ ॥ ती० सर्गश्रवणफलंस्कान्दे—“सीतारावणसंवादं राक्षसीनांचतर्जनम् । सीताप्रत्युक्तिकथनं येऽशृण्वन्तिनरो-
 त्तमाः । विधूतपापास्तेयान्तिब्रह्मलोकंसनातनम्” इति ॥ ३६ ॥ इति षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

[पा०] १ च. छ. ज. व. आनयध्वं हि विवशां. २ ग. ड. झ. ट. परिगृह्यतु. व. परिगृह्यतां. च. छ. ज. परिगृह्यताः.
 ३ ग.—ट. कामफलैः. ४ घ. युतां. ५ क. कामप्रदैश्चापि. ६ क. ड.—ज. त्रस्ता. ७ ख. ड. झ. ट. चदेवरं. ग. च. छ.
 ज. व. सलक्ष्मणं. क. चराघवं. ८ अयं प्रक्षिप्तसर्गः ड. झ. पुस्तकयोर्दृश्यते.

कथं ज्ञास्यति तां रामस्तत्रस्थां तामनिन्दिताम् ॥ दुःखं संचिन्तयन्ती सा बहुशः परिदुर्लभा ॥५॥
 प्राणयात्रामकुर्वाणा प्राणांस्त्यक्ष्यत्यसंशयम् ॥ स भूयस्संशयो जातः सीतायाः प्राणसंक्षये ॥ ६ ॥
 स त्वं शीघ्रमितो गत्वा सीतां पश्य शुभाननाम् ॥ प्रविश्य नगरीं लङ्कां प्रयच्छ हविरुत्तमम् ॥७॥
 एवमुक्तो देवेन्द्रः पुरीं रावणपालिताम् ॥ आगच्छन्निद्रया सार्धं भगवान्पाकशासनः ॥ ८ ॥
 निद्रां चोवाच गच्छ त्वं राक्षसान्संप्रमोहय । सा तथोक्ता मधवता देवी परमहर्षिता ॥
 देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थं प्रामोहयत राक्षसान् ॥ ९ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे देवस्सहस्राक्षः शचीपतिः ॥ आससाद वनस्थां तां वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १० ॥
 देवराजोऽसि भद्रं ते इह चासि शुचिसिते ॥ अहं त्वां कार्यसिद्ध्यर्थं राघवस्य महात्मनः ॥ ११ ॥
 साहाय्यं कल्पयिष्यामि मा शुचो जनकात्मजे ॥ मत्प्रसादात्समुद्रं स तरिष्यति बलैस्सह ॥ १२ ॥
 मयैवेह च राक्षसो मायया मोहिताश्शुभे ॥ तस्मादन्नमिदं सीते हविष्यान्नमहं स्वकम् ॥ १३ ॥
 स त्वां संगृह्य वैदेहि आगतः सह निद्रया ॥ एतदत्स्यसि मद्भस्तान्न त्वां बाधिष्यते शुभे ॥ १४ ॥
 क्षुधा तृषा च रंभोरु वर्षाणामयुतैरपि ॥ एवमुक्ता तु देवेन्द्रमुवाच परिशङ्किता ॥ १५ ॥
 कथं जानामि देवेन्द्रं त्वामिहस्थं शचीपतिम् ॥ देवलिङ्गानि दृष्टानि रामलक्ष्मणसंनिधौ ॥ १६ ॥
 तानि दर्शय देवेन्द्र यदि त्वं देवराट् स्वयम् ॥ सीताया वचनं श्रुत्वा तथा चक्रे शचीपतिः ॥१७॥
 पृथिवीं न पृथत्पद्म्यामनिमेषेक्षणानि च ॥ अरजोऽवरधारी च नम्लानकुसुमस्तथा ॥ १८ ॥
 तं ज्ञात्वा लक्ष्मणैः सीता वासवं परिहर्षिता ॥ उवाच वाक्यं रुदती भगवद्राघवं प्रति ॥ १९ ॥
 सह आत्रा महाबाहुर्दिष्ट्या मे श्रुतिमागतः ॥ यथा मे श्वशुरो राजा यथा च मिथिलाधिपः ॥२०॥
 तथा त्वामद्य पश्यामि सनाथो मे पतिस्त्वया ॥ तवाज्ञया च देवेन्द्र पयोभूतमिदं हविः ॥
 अशिष्यामि त्वया दत्तं रघूणां कुलवर्धनम् ॥ २१ ॥
 इन्द्रहस्ताद्गृहीत्वा तत्पायसं सा शुचिसिता ॥ न्यवेदयत भर्त्रे सा लक्ष्मणाय च मैथिली ॥ २२ ॥
 यदि जीवति मे भर्ता सह आत्रा महाबलः ॥ इदमस्तु ततोर्भवत्या तदाश्नात्पायसं स्वयम् ॥२३॥
 इतीव तत्प्राप्य हविर्वरानना जहौ क्षुधादुःखसमुद्भवं च तम् ॥
 इन्द्रात्प्रवृत्तिमुपलभ्य जानकी काकुत्स्थयोः प्रीतमना बभूव ॥ २४ ॥
 स चापि शक्रस्त्रिदिवालयं तदा प्रीतो ययौ राघवकार्यसिद्धये ॥
 आमन्त्र्य सीतां स ततो महात्मा जगाम निद्रासहितः स्वमालयम् ॥ २५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे प्रक्षिप्तः सर्गः ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

मारीचमारणानन्तरं स्वकण्ठरवानुकारिमारीचकण्ठरवश्रवणादुर्निमित्तदर्शनाच्च सीताया विपदाशङ्कया त्वरितमागच्छता
 रामेण मध्येमार्गे लक्ष्मणदर्शनं ॥ १ ॥ तथा लक्ष्मणं प्रति विजनेसीतायागेनागमस्यानौचित्योक्तयोपालम्भपूर्वकं दुर्निमि-
 त्तप्रदर्शनेन सीताया राक्षसैर्हरणमारणादिसंभावना ॥ २ ॥

राक्षसं मृगरूपेण चरन्तं कामरूपिणम् ॥ निहत्य रामो मारीचं तूर्णं पथि निर्वर्तते ॥ १ ॥

एवमियता ग्रन्थसंदर्भेण सीताहरणवृत्तान्तमुपवर्ण्य । अथ रामस्य मृगानुसरणकथाशेषं दर्शयितुमारभते—

स० राक्षसमिति । प्रवेशितायामित्यादिर्मध्ये एकःसर्गः प्रक्षिप्तः कचित्पुस्तके दृश्यते । सचमूलकोशेष्वदर्शनान्नव्याख्यातः
 [पा०] १ क. च.—ठ. न्यवर्तते.

तस्य संत्वरमाणस्य द्रष्टुकामस्य मैथिलीम् ॥ क्रूरस्वनोथ गोमायुर्विननादास्य पृष्ठतः ॥ २ ॥
 स तस्य स्वरमाज्ञाय दारुणं रोमहर्षणम् ॥ चिन्तयामास गोमायोः स्वरेण परिशङ्कितः ॥ ३ ॥
 अशुभं वत मन्येहं गोमायुर्वाश्यते यथा ॥ स्वस्ति स्यादपि वैदेह्या राक्षसैर्मक्षणं विना ॥ ४ ॥
 मारीचेन तु विज्ञाय स्वरमालम्ब्य मामकम् ॥ विक्रुष्टं मृगरूपेण लक्ष्मणः शृणुयाद्यदि ॥ ५ ॥
 स सौमित्रिः स्वरं श्रुत्वा तां च हित्वा च मैथिलीम् ॥ तथैव ग्रहितः क्षिप्रं मत्सकाशमिहैष्यति ॥ ६ ॥
 राक्षसैः सहितैर्नूनं सीताया ईप्सितो वधः ॥ काञ्चनश्च मृगो भूत्वा व्यपनीयाश्रमात्तु माम् ॥ ७ ॥
 दूरं नीत्वा तु मारीचो राक्षसोऽभूच्छराहतः ॥ हा लक्ष्मण हतोस्मीति यद्वाक्यं व्याजहार च ॥ ८ ॥
 अपि स्वस्ति भवेत्ताभ्यां रंहिताभ्यां महावने ॥ जनस्थाननिमित्तं हि कृतवैरोस्मि राक्षसैः ॥ ९ ॥
 निमित्तानि च घोराणि दृश्यन्तेऽद्य बहूनि च ॥ इत्येवं चिन्तयन् रामः श्रुत्वा गोमायुनिस्स्वनम् ॥ १० ॥
 [निर्वर्तमानस्त्वरितो जगामाश्रममात्मवान् ॥]

आत्मनश्चाप्यनयनान्मृगरूपेण रक्षसा ॥ आजगाम जनस्थानं राघवः परिशङ्कितः ॥ ११ ॥
 तं दीनमनसो दीनमासेदुर्मृगपक्षिणः ॥ सव्यं कृत्वा महात्मानं घोरांश्च समृजुः स्वरान् ॥ १२ ॥
 तानि दृष्ट्वा निमित्तानि महाघोराणि राघवः ॥ न्यवर्तताथ त्वरितो जवेनाश्रममात्मनः ॥ १३ ॥
 स तु सीतां वरारोहां लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ आजगाम जनस्थानं चिन्तयन्नेव राघवः ॥ १४ ॥

राक्षसमित्यादिना । निवर्तते न्यवर्तत ॥ १ ॥ द्रष्टु-
 कामस्य । तदर्थत्वरमाणस्येति संबन्धः । गोमायुः
 क्रोष्टा । एकस्य गोमायोः पृष्ठतः क्रूरस्वरकरणं
 दुर्निमित्तमिति भावः ॥ २ ॥ भयंकरत्वेन रोमहर्ष-
 णमित्युच्यते । पूर्वमेव मारीचस्वरेण परिशङ्कितः
 संजातशङ्काः । स रामः तस्य गोमायोः स्वरं आज्ञाय
 श्रुत्वा । चिन्तयामास ॥ ३ ॥ चिन्तामेवाह—
 अशुभमित्यादिना । गोमायुः यथा येन प्रकारेण ।
 वाश्यते शब्दायते । तेन प्रकारेणाशुभं मन्ये । अपिः
 संभावनायां ॥ ४ ॥ मारीचेनेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्व-
 यं । मृगरूपेण मारीचेन मामकं मदीयं । स्वरं विज्ञाय
 मामकं स्वरं आलम्ब्य अनुसृत्य । विक्रुष्टं हा सीते
 लक्ष्मणेत्याह्वानेनोद्धोषितस्वरं । लक्ष्मणः शृणुयाद्यदि
 तदा स सौमित्रिर्मामकं स्वरं श्रुत्वा तं स्वरं श्रुत्वया

तया सीतया च प्रेषितः सन् इहदेशे मत्सकाशं
 मत्समीपं एष्यति ॥ ५—६ ॥ राक्षसैरित्यादिश्लोक-
 द्वयमेकान्वयं । यद्यस्मान्मारीचः काञ्चनः मृगो भूत्वा
 मामाश्रमाद्व्यपनीय दूरं नीत्वा मया हतः सन् राक्षसो-
 भूत लक्ष्मण हतोस्मीति वाक्यं व्याजहार च तस्मा-
 त्कचित्सहितैः राक्षसैः सीताया वधः ईप्सितः । नूनं
 ॥ ७—८ ॥ जनस्थाननिमित्तं जनस्थानवासनिमि-
 त्तं । निमित्तकारणहेतूनां सर्वासामिष्टिः ॥ ९ ॥
 निमित्तानीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । गोमायुनिस्वनं
 श्रुत्वा मृगरूपेण रक्षसाऽऽत्मनः अपनयनात् आश्र-
 मादपकर्षणाच्च । परिशङ्कितः सन् जनस्थानं आज-
 गाम ॥ १०—११ ॥ सव्यंकृत्वा अप्रदक्षिणंकृत्वा
 आसेदुः ॥ १२ ॥ त्वरितः मानसिकत्वरसहितः ।
 जवेन कायिकत्वरया ॥ १३ ॥ सीतां लक्ष्मणं च

॥ ११ ॥ शि० तस्यगोमायोःस्वरं दारुणं दारुणकर्मसूचकं । आज्ञाय निश्चित्य । स्वरेण स्वशब्दानुकारकमारीचस्वनेन । परिशङ्कितः
 ॥ ३ ॥ ति० मारीचेन मामकस्वरं विज्ञाय मामकस्वरध्वनिज्ञात्वा । आलक्ष्य मदपकारोपायमवधार्य । यन्मृगरूपेणतेनाक्रुष्टं
 हासीतेलक्ष्मणेतिच । तद्यदिलक्ष्मणःशृणुयात् ॥ ५ ॥

[पा०] १ क.—घ. छ. ज. खरोथ. २ क. ग. तस्यस्वरं. च. छ. ज. ज. तस्यस्वरमथालक्ष्य. क. तस्यस्वरमालक्ष्य.
 ३ ड. झ. शङ्कयामास. ख. च. छ. ज. ज. रामःप्रोवाचगोमायोः. ४ ख. घ. छ. ज. ज. स्यादथ. ५ क.—ट. मालक्ष्य.
 ६ क. ड. च. ज.—ट. हिलाथ. घ. छ. हिलातु. ७ ड. झ. ट. नीलाथ. ८ क.—ट. व्याजहारह. ९ ड. झ. ट. भवेद्वाभ्यां.
 १० घ. राक्षसानां. ११ क. ख. ग. ड.—ट. मयावने. १२ क. च. छ. ज. ज. दृश्यन्तेत्र. १३ इदमर्थं ख.—ट. पाठेषु
 दृश्यते. १४ क. ग. ड.—ट. श्वापनयनंमृगरूपेण. १५ ख. ग. ड. झ. ज. ट. दीनमानसं. १६ क. घ. सीतांसतु.

ततो लक्ष्मणमायान्तं ददर्श विगतप्रभम् ॥ १५ ॥

ततोऽविदूरे रामेण समीयाय स लक्ष्मणः ॥ विषण्णः सुविषण्णेन दुःखितो दुःखभागिना ॥ १६ ॥

सञ्जगर्हेथ तं भ्राता ज्येष्ठो लक्ष्मणमागतम् ॥ विहाय सीतां विजने वने राक्षससेविते ॥ १७ ॥

गृहीत्वा च करं सव्यं लक्ष्मणं रघुनन्दनः ॥ उवाच मधुरोदकमिदं परुषमार्तिमत् ॥ १८ ॥

अहो लक्ष्मण गर्ह्य ते कृतं येस्त्वं विहाय ताम् ॥ सीतामिहागतः सौम्य कच्चित्स्वस्ति भवेदिह ॥ १९ ॥

न मेऽस्ति संशयो वीर सर्वथा जनकात्मजा ॥ विनष्टा भक्षिता वापि राक्षसैर्वनचारिभिः ॥

अशुभान्येव भूयिष्ठं यथा प्रादुर्भवन्ति मे ॥ २० ॥

अपि लक्ष्मण सीतायाः साम्प्र्यं प्राप्नुयावहे ॥ जीवन्त्यः पुरुषव्याघ्र सुताया जनकस्य वै ॥ २१ ॥

यथा वै मृगसंघाश्च गोमयुश्चैव भैरवम् ॥ वाश्यन्ते शकुनाश्चापि प्रदीप्तामभितो दिशम् ॥ २२ ॥

अपि स्वस्ति भवेत्तस्या राजपुत्र्या महाबल ॥ २३ ॥

इदं हि रक्षो मृगसन्निकाशं प्रलोभ्य मां दूरमनुप्रयान्तम् ॥

हतं कथंचिन्महता श्रमेण स राक्षसोभून्प्रियमाण एव ॥ २४ ॥

मनश्च मे दीनमिहाग्रहृष्टं चक्षुश्च सव्यं कुरुते विकारम् ॥

असंशयं लक्ष्मण नास्ति सीता हता मृता वा पथि वर्तते वा ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

चिन्तयन्नेवाजगाम ॥ १४ ॥ तत इत्यर्धमेकं वाक्यं

॥ १५ ॥ ततो दर्शनानन्तरं । अविदूरे समीपे । स-

मीयाय संगतः । दुःखभागिनेत्यर्थः “संपृच—”इ-

त्यादिसूत्रेण धिनुण्प्रत्ययः ॥ १६ ॥ विजने स्वजन-

रहिते ॥ १७ ॥ सव्यं करं गृहीत्वा लक्ष्मणमुवाच ।

कथं परुषं अथ मधुरोदकं मधुरोत्तरं । आर्तिमत्

आर्तियुक्तं । सर्वमिदं क्रियाविशेषणं । अहो इत्यादि

परुषं । लक्ष्मणेत्यादि मधुरं ॥ १८ ॥ ते त्वया । इत्यु-

वाचेत्यन्वयः ॥ १९ ॥ केनापि हेतुना विनष्टा वा

राक्षसैर्भक्षिता वा । उक्तार्थे हेतुमाह—अशुभानी-

त्यर्धेन । भूयिष्ठं बहुलं यथा तथा ॥ २० ॥ अपिः

प्रश्ने । साम्प्र्यं अक्षतत्वं । क्षेममिति यावत् । हे लक्ष्म-

णेति सम्बन्धः ॥ २१ ॥ साम्प्र्यप्राप्तिसंशये का-

रणमाह—यथेति । प्रदीप्तां दिशं सूर्याधिष्ठिता तत्पा-

थद्वयदिशौ च प्रदीप्ता तामभिमुखं वाश्यन्ते नदन्ति ।

तेन वायसादिपक्षिणां शृगालादीनां कृष्णसारा-

दिमृगाणां च सूर्याधिष्ठितदिशि कूजनं दुःखसूचकमि-

त्युक्तं ॥ २२ ॥ चिन्तातिशयेन पुनरप्याह—

अपि स्वस्तीति । अर्धमेकान्वयं ॥ २३ ॥ लक्ष्म-

णाय दर्शयति—इदमिति । मृगसन्निकाशं पूर्वं

मृगवद्भातं । इदं रक्षः महता श्रमेण उपलक्षितं मां

प्रलोभ्य कथंचिद्धतं । कथंचिदित्यनेन चिरं लक्ष्यवधा-

प्राप्तिर्द्योत्यते । मृगत्वं कुतो गतमित्यत्राह—स इति ।

सः म्रियमाणः सन् राक्षस एवाभूदित्यर्थः ॥ १४ ॥

निमित्तान्तरेणापि सीताहानिमनुमिनोति—मनश्चेति ।

इह सीतावियोगविषये । अग्रहृष्टं विकारं स्फुरणं ।

नास्तीति आश्रम इति शेषः ॥ २५ ॥ इति श्रीगोवि-

ति० यद्वा मधुरोदकं तात्पर्यतोमधुरं । आपाततः परुषं ॥ १८ ॥ शि० जनकस्य सुतायासीतायाः साम्प्र्यं अविच्छिन्नावय-
वत्वं । प्राप्नुयावहेऽपि । अपिस्संभावनार्थकः ॥ २१ ॥ स० कथंचित् महताश्रमेणेतिलोकानुकरणं ॥ २४ ॥ शि० सीताना-
स्ति अभावप्रतियोगिनी । ननुनित्यायाः कथमभावप्रतियोगित्वमित्यत आह । अमृता नित्यापि सीता असंशयं यथाभवतितथाह-
तासतीपथ्येव वर्तते । एकोवाशब्दोप्यर्थे द्वितीयएवार्थे ॥ २५ ॥ इतिसप्तपञ्चाशत्सर्गः ॥ ५७ ॥

[पा०] १ ड. झ. सन्निषण्णेन. ख. घ. सविषण्णेन. २ क. ग. ड.—ट. दृष्ट्वा. ३ ख. तस्य. ४ ख. घ. ड. छ. झ. ज. ट. मार्वत्. ५ क. च. छ. ज. ज. यत्तु. यत्त्वं. ६ ख. ग. ड. च. झ. ज. ट. भवेदिति. ७ ख. ग. घ. सकाशं. ८ ड.—ट. प्राप्नुयामहे. ९ ख. जनकस्यच. १० च. छ. ज. ज. गोमायुश्चाथ. क. ख. गोमायुश्चापि. ११ च. छ. ज. ज. भवेदस्याः.
वा. रा. ११२

अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

रामेण लक्ष्मणं प्रति सीतागुणानुवर्णनपूर्वकं तद्वियोगे स्वस्य दुर्जीवत्वोक्त्या बहुधा शोचनं ॥ १ ॥ तथा मारीचाक्रोशन-
श्रवणात्सीताया लक्ष्मणप्रेषणसंभावनापूर्वकं स्वकृतस्वरवधप्रतिचिकीर्षया राक्षसैः सीताहननसंभावना ॥ २ ॥

सं दृष्ट्वा लक्ष्मणं दीनं शून्ये दशरथात्मजः ॥ पर्यपृच्छत धर्मात्मा वैदेहीमागतं विना ॥ १ ॥
प्रस्थितं दण्डकारण्यं या मामनुजगाम ह ॥ क सा लक्ष्मण वैदेही यां हित्वा त्वमिहागतः ॥ २ ॥
राज्यभ्रष्टस्य दीनस्य दण्डकान्परिधावतः ॥ क सा दुःखसहाया मे वैदेही तनुमध्यमा ॥ ३ ॥
यां विना नोत्सहे वीर मुहूर्तमपि जीवितुम् ॥ क सा प्राणसहाया मे सीता सुरसुतोपमा ॥ ४ ॥
पतित्वममराणां वा पृथिव्याश्चापि लक्ष्मण ॥ तां विना तपनीयाभां नेच्छेयं जनकात्मजाम् ॥ ५ ॥
कच्चिज्जीवति वैदेही प्राणैः प्रियतरा मम ॥ कच्चित्प्रव्राजनं सौम्यं न मे मिथ्या भविष्यति ॥ ६ ॥
सीतानिमित्तं सौमित्रे मृते मयि गते त्वयि ॥ कच्चित्सकामा सुखिता कैकेयी सा भविष्यति ॥ ७ ॥
सपुत्रराज्यां सिद्धार्था मृतपुत्रा तपस्विनी ॥ उपस्थास्यति कौसल्या कच्चित्सौम्यं न केकयीम् ॥ ८ ॥
यदि जीवति वैदेही गमिष्याम्याश्रमं पुनः ॥ सुवृत्ता यदि वृत्ता सा प्राणांस्त्यक्ष्यामि लक्ष्मण ॥ ९ ॥
यदि मामाश्रमगतं वैदेही नाभिभाषते ॥ पुनः प्रहसिता सीता विनशिष्यामि लक्ष्मण ॥ १० ॥
ब्रूहि लक्ष्मण वैदेही यदि जीवति वा न वा ॥ त्वयि प्रमत्ते रक्षोभिर्भक्षिता वा तपस्विनी ॥ ११ ॥

न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्या-
ने आरण्यकाण्डव्याख्याने सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अथ सीताप्राप्तिसंदेहकृतशोकप्रलापोऽष्टपञ्चाशे ।
शून्ये वने वैदेहीं विना आगतं वैदेहीं विसृज्यागतं ।
लक्ष्मणं पर्यपृच्छत पर्यपृच्छत् ॥ १ ॥ प्रश्नस्वरूप-
माह—प्रस्थितमित्यादिना । दण्डकारण्यं प्रति प्रस्थि-
तं ॥ २ ॥ दुःखसहाया समानदुःखेत्यर्थः ॥ ३ ॥
सुरसुता सुरस्त्री ॥ ४ ॥ तपनीयं स्वर्णं । इच्छेयं
इच्छामि ॥ ५ ॥ प्राणैः प्राणेभ्यः । प्रव्राजनं चतुर्दशव-

र्षवनवासः । मिथ्या असत्यं । न भविष्यतीति कच्चित् ।
चतुर्दशवर्षासमाप्तावेव सीतावियोगजं जीववियोगं
किं प्राप्स्यामीत्यर्थः ॥ ६ ॥ सीतानिमित्तं सीताविनाश-
निमित्तं । त्वयि गते अयोध्यामिति शेषः । सकामेय-
नेन रामस्य हृदये कैकेयी स्वविनाशार्थमेव वनं प्रेषि-
तवतीति सदा वर्तते । तदिदानीं “ सुप्रमत्तकुपिता-
नां भावज्ञानं दृष्टं ” इति न्यायेन व्यक्तीकृतं ॥ ७ ॥
तपस्विनी शोच्या ॥ ८ ॥ वृत्ता परेता । सुवृत्ता
स्वाचारा ॥ ९ ॥ प्रहसिता प्रहसितमुखी ॥ १० ॥ यदि
जीवति तदा ब्रूहि वद । वैदेही जीवति वा न वा । न

ति० शून्यं संतोषादिहीनचित्तं ॥ स० यादुःखसहाया कष्टकालेपिसहायभूता ॥ ३ ॥ ति० प्राणसहाया तां विना असहायाः
प्राणाः कथं स्थास्यन्तीति भावः ॥ ४ ॥ शि० मम प्राणैः प्रियतरा वैदेही कच्चिज्जीवति । मे प्रव्राजनं प्रव्राजनसंबन्धव्रतं । नगरप्र-
वेशाभावादि मिथ्या असत्यं कच्चिन्न भविष्यति । एतेन यदि नगरमध्ये एव सीताऽपहृत्य संस्थापिता तर्हितदानयनं नगरप्रवेशमन्तरा
कथं संभवेदितिरामविचारस्सूचितः । तेनापहृतापिनगराद्ब्रूहिः संस्थापिता चेच्छोभनमितितदभिप्रायो व्यञ्जितः ॥ ६ ॥ शि० हे सौ-
मित्रे सीतानिमित्तं मयित्वयि च मृते राक्षसमृतत्वे । गते प्रापिते सति । सकामा राक्षसवधविषयकेच्छावती कैकेयी सुखिता कच्चि-
द्विष्यति ॥ ७ ॥ शि० सपुत्रराज्यां सिद्धार्था मृतपुत्रा तपस्विनी कौसल्या कच्चिदुपस्थास्यति प्रशंसिष्यति ॥ ती० सौम्येन विनयेन ॥ ८ ॥ शि०
आश्रमगतमां प्रहसिता वैदेही यदि पुनर्नाभिभाषते नाभिभाषिष्यते राक्षसकृतपीडाजनितमूर्च्छादिनायदिकिचिन्नवक्ष्यतीत्यर्थः ।
तर्हि विनशिष्यामि राक्षसान्विनाशयिष्यामि ॥ १० ॥

[पा०] १ ग. दृष्ट्वा. २ घ. दीनः. ३ ग. ड. झ. ट. शून्यं. ४ ड. झ. ट. ममराणां हि. क. च. छ. ज. ज. ममराणां च.
५ ग. ड.—ट. विनातां. ६ क. तपनीयाङ्गी. ७ ड. झ. ट. वीर. ८ ख. च. छ. ज. तां पुत्रराज्यसिद्धार्था. ९ च. छ.
सौम्येन. १० ख. ड. ट. प्रति. ११ झ. संवृत्ता. १२ झ. पुरः.

सुकुमारी च बाला च नित्यं चादुःखदर्शिनी ॥ मद्वियोगेन वैदेही व्यक्तं शोचति दुर्मनाः ॥ १२ ॥
 सर्वथा रक्षसा तेन जिह्वेन सुदुरात्मना ॥ वदता लक्ष्मणेत्युच्चैस्तवापि जनितं भयम् ॥ १३ ॥
 श्रुतस्तु शङ्के वैदेह्या स स्वरः सदृशो मम ॥ त्रस्तया प्रेषितस्त्वं च द्रैष्टुं मां शीघ्रमागतः ॥ १४ ॥
 सर्वथा तु कृतं कृष्टं सीतामुत्सृजता वने ॥ प्रतिकर्तुं नृशंसानां रक्षसां दत्तमन्तरम् ॥ १५ ॥
 दुःखिताः खरघातेन राक्षसाः पिशिताशनाः ॥ तैः सीता निहता धोरैर्भविष्यति न संशयः ॥ १६ ॥
 अहोस्मिन्वसने मग्नः सर्वथा शत्रुसूदन ॥ किंन्विदानीं करिष्यामि शङ्के प्राप्तव्यमीदृशम् ॥ १७ ॥
 इति सीतां वरारोहां चिन्तयन्नेव राघवः ॥ आजगाम जनस्थानं त्वरया सहलक्ष्मणः ॥ १८ ॥

विगर्हमाणोनुजमार्तरूपं क्षुधा श्रमाच्चैव पिपासया च ॥

विनिःश्वसञ्जुष्कमुखो विवर्णः प्रतिश्रयं प्राप्य समीक्ष्य शून्यम् ॥ १९ ॥

स्वमाश्रमं संप्रविगाह्य ^{१२}वीरो विहारदेशाननुसृत्य कांश्चित् ॥

एतत्तदित्येव निवासभूमौ ग्रहृष्टरोमा व्यथितो बभूव ॥ २० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे अष्टपञ्चाशत्सर्गः ॥ ५८ ॥

वेत्यस्य विवरणं—त्वयीति । प्रमत्ते अनवहिते ॥ ११ ॥
 दुःखं पश्यतीति दुःखदर्शिनी सा नभवतीत्यदुःखदर्शिनी । शोचति अशोचत् । वनवास इति शेषः ।
 दुर्मनाः चिन्ताकुलेति यावत् ॥ १२ ॥ जिह्वेन कपटेन । तवापि अतिशूरस्यापि ॥ १३ ॥ मम स्वरेण यस्मादागतः तस्मात् सः स्वरो वैदेह्या श्रुतः त्रस्तया तथा त्वं प्रेषितश्चेति शङ्क इति योजना ॥ १४ ॥
 कष्टमेवाह—प्रतीति । प्रतिकर्तुं मत्कृतापकारस्य प्रत्यपकारं कर्तुं । अन्तरं अवकाशो दत्तः ॥ १५ ॥
 प्रतीकारमेवाह—दुःखिता इति । पिशिताशनत्वं निहनने हेतुः ॥ १६ ॥ अहोस्मिन्निति संधिरार्षः । ईदृशं व्यसनमज्जनं प्राप्तव्यमिति शङ्के ॥ १७ ॥ वरारोहामितिचिन्ता हेतुसौन्दर्यातिशयोक्तिः ॥ १८ ॥

विगर्हमाण इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं वक्ष्यमाणानेकसर्गार्थसंग्रहरूपं । श्रमात् बहुदूरधावनात् । प्रतिश्रयं स्वाश्रमप्रदेशं । शून्यं सीतारहितं । प्रतिश्रयमित्यनुषज्यते । अनन्तरं स्वाश्रमं संप्रविगाह्य प्रविश्य । तमपि शून्यं समीक्ष्येति शेषः । तदनु सीतायाः कांश्चिद्विहारदेशाननुसृत्य विचित्य । तानपि शून्यान्समीक्ष्य तत्रत्यनिवासभूमौ क्रीडास्थाने तदेतदिति तादृशमेतादृशमिति विहारविशेषं स्मृत्वा ग्रहृष्टरोमा सन् शोकेन व्यथितो बभूव ॥ १९—२० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

ति० तवापि ज्ञातमद्वलवीर्यादिमतोपि ॥ १३ ॥ ति० जनस्थानं तद्वर्तिस्वाश्रमं ॥ १८ ॥ ति० प्रतिश्रयं आश्रमसमीपदेशं ॥ १९ ॥ प्रतिश्रयंप्रेक्ष्यानन्तरंस्वाश्रमंप्रविगाह्य ॥ २० ॥ इत्यष्टपञ्चाशत्सर्गः ॥ ५८ ॥

[पा०] १ घ. सादुःखदर्शिनी. वादुःखदर्शिनी. ड. झ. चादुःखभागिनी. ख. चादुःखदर्शिनी. २ क. दुःखिता. ३ ड. झ. ट. श्रुतश्चमन्ये. क.—घ. च. छ. ज. व. श्रुतश्चशङ्के. ४ घ. खरस्स. ५ च. छ. ज. व. त्रातुं. ६ क. ग. ड.—ट. अहोस्मिन्वसने. ७ ख. ग. ड.—ट. रिपुनाशन. क. रिपुकर्शन. ८ ख.—ट. किन्विदानीं. क. किंचेदानीं. ९ घ. चिन्तयामास. १० ड. झ. ट. श्रमेणैव. ११ ख. ग. ड.—ट. विषण्णः. १२ घ. धीरो.

एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

रामेणलक्ष्मणंप्रति सीतात्यागेनागमनेकारणप्रश्नः ॥ १ ॥ लक्ष्मणेनतंप्रति मारीचाक्रोशनश्रवणेनविषीदन्तींसीतांप्रति स्मृतसाम्बनप्रकारस्य स्मंप्रतितास्याःपरुषभाषणप्रकारस्यचानुवादपूर्वकं तद्वचनस्यतत्कारणत्वोक्तिः ॥ २ ॥ रामेणतंप्रति सकोपंतदागमनस्यानौचित्योक्तिपूर्वकं स्वानुसृतमायामृगवृत्तान्तकथनं ॥ ३ ॥

अथाश्रमादुपावृत्तमन्तरा रघुनन्दनः ॥ परिपप्रच्छ सौमित्रिं रामो दुःखार्दितं पुनः ॥ १ ॥
तमुवाच किमर्थं त्वमागतोपास्य मैथिलीम् ॥ यदा सा तव विश्वासाद्वने विरहिता मया ॥ २ ॥
दृष्ट्वाभ्यागतं त्वां मे मैथिलीं त्यज्य लक्ष्मण ॥ शङ्कमानं महत्पापं यत्सत्यं व्यथितं मनः ॥ ३ ॥
स्फुरते नयनं सव्यं बाहुश्च हृदयं च मे ॥ दृष्ट्वा लक्ष्मण दूरे त्वां सीताविरहितं पथि ॥ ४ ॥
एवमुक्तस्तु सौमित्रिर्लक्ष्मणः शुभलक्षणः ॥ भूयो दुःखसमाविष्टो दुःखितं राममब्रवीत् ॥ ५ ॥
न स्वयं कामकारेण तां त्यक्त्वाहमिहागतः ॥ प्रचोदितस्तैवोग्रैस्त्वत्सकाशमिहागतः ॥ ६ ॥
आर्येणैव पराकुष्टं हां सीते लक्ष्मणेति च ॥ परित्राहीति यद्वाक्यं मैथिल्यास्तच्छ्रुतिं गतम् ॥ ७ ॥
सा तमार्तस्वरं श्रुत्वा तव स्नेहेन मैथिली ॥ गच्छ गच्छेति मामाह रुदन्ती भयविह्वला ॥ ८ ॥
प्रचोद्यमानेन मया गच्छेति बहुशस्तया ॥ प्रत्युक्ता मैथिली वाक्यमिदं त्वत्प्रत्ययान्वितम् ॥ ९ ॥
न तत्पश्याम्यहं रक्षो यदस्य भयमावहेत् ॥ निर्वृता भव नास्त्येतत्केनाप्येवमुदाहृतम् ॥ १० ॥
विगर्हितं च नीचं च कथमार्योभिधास्यति ॥ त्राहीति वचनं सीते यस्त्रायेत्रिदशानपि ॥ ११ ॥

एवं संग्रहेणोक्तमर्थं पुनर्विस्तरेण वक्तुमुपक्रमते—अथेत्यादि । अन्तरा मध्येमार्गं । दुःखार्दितमिति क्रियाविशेषणं । मारीचवधस्थानात्स्वाश्रमं गच्छन्मध्ये पप्रच्छेत्यर्थः ॥ १ ॥ तं सौमित्रिमुवाच । तत्र प्रश्नप्रकारमाह—किमर्थमिति । यदा तु त्वया रक्षितायाः का हानिरिति विश्वासात् मया विरहिता कृता तदा तामपास्य विहाय किमर्थमागतः ॥ २ ॥ उवाचेत्युक्तार्थमाह—दृष्ट्वेति । त्वां दृष्ट्वा पापं सीतानिष्टरूपं । शङ्कमानं मे मम मनः व्यथितमिति यत् तत्सत्यं ॥ ३ ॥ एतच्च कथं निश्चीयत इत्यत्राह—स्फुरत इति । बाहुः सव्य इत्यनुषज्यते । हृदयं वक्षोमध्यं ॥ ४ ॥ भूयो दुःखेन बहुतरदुःखेन समाविष्टः पूर्वं सीतावचनाद्दुःखाक्रान्तः सम्प्रति रामेण त्वया अकृत्यं कृतमित्युच्यमानत्वात् भूयोदुःखसमाविष्टत्वं ॥ ५ ॥

कामकारेण स्वेच्छाकरणेन । स्वयमित्यस्य विवरणमिदं । उग्रैः वचोभिरित्यर्थसिद्धं ॥ ६ ॥ हा सीते लक्ष्मणेति परित्राहीतिच यद्वाक्यं आर्येणैव भवतेव । केनचित्पराकुष्टं आह्वानपुरःसरं घोषितं तत् । मैथिल्याः श्रुतिं गतं ॥ ७ ॥ तव स्नेहेन त्वयि स्नेहेन ॥ ८ ॥ त्वत्प्रत्ययान्वितं त्वयि प्रत्ययः दुराधर्षत्वदैन्यराहित्यविषयो विश्वासः तेनान्वितं । इदं वक्ष्यमाणलक्षणं वाक्यं । मैथिली प्रत्युक्ता ॥ ९ ॥ निर्वृता सुखिता भव । नास्त्येतत् रामवाक्यत्वेन यच्छङ्कितं एतत् रामवाक्यं न भवति ॥ १० ॥ रामवचनत्वेऽनुपपत्तिमाह—विगर्हितमिति । विगर्हितं दैन्यावहत्वान्महाकुलप्रसूतस्य निन्दितं । नीचं आपत्काले स्त्रीसमाह्वानस्य क्षुद्रकृतत्वात्कुत्सितं । वचनं कथमभिधास्यति । यस्त्रिदशानपि त्रायेत् कथं सः सीते

स० कामकारेण स्वेच्छया । अहंतां त्यक्त्वा इहनागतः । किंतुतयासीतया उग्रैः प्रचोदितः इहलत्सकाशमागतः । प्रलापकालइति त्रिवारमहमित्युक्तिः द्विवारमिहेत्युक्तिश्चसंभवतः । त्रिवारकामकारेणनेतिवक्तुं त्रिरहमित्युक्तिः । “जहिहि जहाहि जहीहि रामभार्या” इतिवत् ॥ ६ ॥

[पा०] १ ग. छ. ज. तथा. २ ड. झ. ट. दुःखार्दिदं वचः. क.—घ. दुःखार्दिदंपुनः. ज. दुःखार्दिदंवचः. ३ घ. मैथिलीरहितं. च. छ. ज. अ. तथाविरहितं. ४ ड. ट. ठ. नह्यहं कामचारेण. ५ ड. ट. स्वयैवाहं त्वत्सकाशं. ६ क. ख. ड. झ. परिकुष्टं. ७ ड. झ. ट. लक्ष्मणेति सुविस्तरं. ८ क. च. छ. ज. अ. वैदेह्याः. ९ ग. ड. झ. रुदती. १० ख. ड. च. ज.—ट. विह्वला. ११ ख. स्तदा. १२ क. च. छ. ज. अ. मानयेत्. १३ क. ख. ड. झ. ट. प्येतदुदाहृतं.

किंनिमित्तं तु केनापि भ्रातुरालम्ब्य मे स्वरम् ॥ राक्षसेनेरितं वाक्यं त्राहित्राहीति शोभने ॥ १२ ॥
 विस्वरं व्याहृतं वाक्यं लक्ष्मण त्राहि मामिति ॥ न भवत्या व्यथा कार्या कुनारीजनसेविता ॥ १३ ॥
 अलं वैकुण्ठमालम्ब्य स्वस्था भव निरुत्सुका ॥ न सोस्ति त्रिषु लोकेषु पुमान्वै राघवं रणे ॥
 जातो वा जायमानो वा संयुगे यः पराजयेत् ॥ १४ ॥
 न जय्यो राघवो युद्धे देवैः शक्रपुरोगमैः ॥ १५ ॥
 एवमुक्ता तु वैदेही परिमोहितचेतना ॥ उवाचाश्रूणि मुञ्चन्ती दारुणं मामिदं वचः ॥ १६ ॥
 भावो मयि तवात्यर्थं पाप एव निवेशितः ॥ विनष्टे भ्रातरि प्राप्तुं न च त्वं मामवाप्स्यसि ॥ १७ ॥
 संकेताद्भरतेन त्वं रामं समनुगच्छसि ॥ क्रोशन्तं हि यथात्यर्थं नैनमभ्यवपद्यसे ॥ १८ ॥
 रिपुः प्रच्छन्नचारी त्वं मदर्थमनुगच्छसि ॥ राघवस्यान्तरप्रेषुस्तथैनं नाभिपद्यसे ॥ १९ ॥
 एवमुक्ता हि वैदेह्या संरब्धो रक्तलोचनः ॥ क्रोधात्प्रस्फुरमाणोष्ठ आश्रमादभिनिर्गतः ॥ २० ॥
 एवं ब्रुवाणं सौमित्रिं रामः सन्तापमोहितः ॥ अब्रवीदुष्कृतं सौम्य तां विना यन्त्वमागतः ॥ २१ ॥
 जानन्नपि समर्थं मां रक्षसां विनिवारणे ॥ अनेन क्रोधवाक्येन मैथिल्या निस्सृतो भवान् ॥ २२ ॥
 नहि ते परितुष्यामि त्यक्त्वा यद्यासि मैथिलीम् ॥ क्रुद्धायाः परुषं श्रुत्वा स्त्रियाश्च त्वमिहागतः ॥ २३ ॥

त्राहीति वचनमभिधास्यति ॥ ११ ॥ किं निमित्तं किमपि प्रयोजनमुद्दिश्य । केनापि दुर्जनेन राक्षसेन मे भ्रातुः स्वरं स्वरसदृशं स्वरं । आलम्ब्य अवलम्ब्य । त्राहि त्राहीति वाक्यं ईरितं उक्तं । शोभने इति सीतासंबोधनं ॥ १२ ॥ विस्वरमिति स्वरप्रकारविशेषशोधनेऽपि नायं रामस्वर इत्यर्थः ॥ १३ ॥ अलमित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । वैकुण्ठं विष्णुवत्त्वं । “ विष्णुवो विह्वलस्तथा ” इति हलायुधः । निरुत्सुका मत्प्रस्थापनोद्योगरहिता भव । नास्ति नविद्यते ॥ १४ ॥ नेत्यर्थमेकं वाक्यं । पूर्वमेकैकेनाजय्यत्वमुक्तं संप्रति मिलितैरिति विशेषः ॥ १५ ॥ परिमोहितचेतना कलुषितबुद्धिः ॥ १६ ॥ भ्रातरि विनष्टे सति मां प्राप्तुं पापः कुत्सितः । भावः मयि तव त्वया

निवेशित एव । त्वं च मां नावाप्स्यसि ॥ १७ ॥ भरतेन कृतात्संकेतात् कुतश्चिद्वकाशे राममवश्यं हनिष्यामीत्येवंरूपात् । रामं समनुगच्छसि न तु रामभक्त्या । अत्र हेतुमाह—क्रोशन्तमिति । क्रोशन्तमेनं यथा नाभ्यवपद्यसे न प्राप्नोषि । तेन प्रकारेण संकेतादनुगच्छसीत्यन्वयः ॥ १८ ॥ अन्तरप्रेषुः रन्ध्रान्वेषी । येन प्रकारेण एनमनुगच्छसि तथा नाभिपद्यसे इत्यन्वयः ॥ १९ ॥ क्रोधादिति काकाक्षिन्यायेनोभयत्रान्वेति ॥ २० ॥ तां विना त्वमागत इति यत् तदुष्कृतं अकृत्यं ॥ २१ ॥ उक्तं विवृणोति—जानन्नपीति ॥ २२ ॥ अनेनेत्युक्तं विशदयति—नहीति । स्त्रिया इत्यविवेकसंभावनासूचनं । स्त्रीष्वपि विशेषज्ञापनाय क्रुद्धाया इति । यस्त्वं क्रुद्धायाः

ति० किंनिमित्तं कुत्सितं किञ्चिन्निमित्तमाश्रित्य केनापिरक्षसेरितं ॥ १२ ॥ ति० जायमान इत्यनेन जनिष्यमाण इत्यर्थकेन भाविनोपिवारणं । अतः संयुग इत्यस्य न पौनरुक्त्यं ॥ १४ ॥ शि० संकेतात् संकेतं प्राप्य । यथा यथावत् । न समनुगच्छसि । तर्हि भरते भरतसमीपेपि । लब्धनाभ्यवपद्यसे न स्यात्स्यसि । भरतो निस्सारयिष्यतीति तात्पर्यं ॥ १८ ॥ ती० सीताप्रेरणयामयिराक्षससंहारसामर्थ्याभावमाशङ्क्यागतोसिवा सीतापरुषवाक्यैस्तवलोकगर्हितामविष्यतीति वा परुषवाक्यासहनमात्रेण वा समागतोसीति त्रेधा विकल्पार्थं पराकरोति दुष्कृतमित्यादि ॥ २१ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. त्रासात्राहीति. २ ग. ङ. झ. ट. विष्णुवतांगन्तुं. च. ज. विष्णुबमालम्ब्य. क. विष्णुबमागन्तुं. ३ क. ख. ग. ड. च. ज.—ट. नचास्ति. घ. सनास्ति. ४ क. ख. ङ. झ. ज. ट. अजेयो. घ. अजय्यो. ५ क. च. छ. ज. ज. पापाचारनिवेशितः. ख. पापभाव. ६ ड.—ट. मवाप्स्यसे. ७ ख. तथात्यर्थं. घ. यदत्यर्थं. ८ छ. झ. ज. ट. स्यान्तरप्रेषुः. ९ ख. मुक्तोसि. ड. झ. ट. मुक्तस्तु. १० ख. ड. झ. ज. ट. त्वमिहागतः. ११ ड. झ. ट. रक्षसामपवारणे. १२ क. ड. च. झ. ट. निर्गतो. ज. गर्हितो. १३ ड. झ. ज. ट. यदसि. १४ ग.—च. ज. झ. ट. विहाय त्वमिहागतः. क. ज. स्त्रियायस्त्वमिहागतः.

सर्वथा त्वपनीतं ते सीतया यत्प्रचोदितः ॥ क्रोधस्य वशमापन्नो नाकरोः शासनं मम ॥ २४ ॥

असौ हि राक्षसः शेते शरेणाभिहतो मया ॥ मृगरूपेण येनाहमाश्रमादपवाहितः ॥ २५ ॥

विकृष्य चापं परिधाय सायकं सलीलबाणेन च ताडितो मया ॥

मार्गीं तनुं त्यज्य सविक्रबस्वरो बभूव केयूरधरः स राक्षसः ॥ २६ ॥

शराहतेनैव तदाऽऽर्तया गिरा स्वरं ममालम्ब्य सुदूरसंश्रवम् ॥

उदाहृतं तद्वचनं सुदारुणं त्वमागतो येन विहाय मैथिलीम् ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे एकोनषष्ठितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

रामेण दुर्निमित्तदर्शनात् सीताया विपदाशङ्कया त्वरितं लक्ष्मणेन सह स्वर्णशालाप्रवेशः ॥ १ ॥ तथा सीताविहारार्हस्थले-
ष्वन्वेषणेन तददर्शनादुत्पन्नं तस्मिन्मृगादीन् प्रति सीतादर्शनप्रश्नः ॥ २ ॥ तथा सीतायाः काव्यदर्शने राक्षसैर्भक्षणादिना नानाप्रका-
रविकल्पपूर्वकं बहुधा विलापेन पुनः पुनस्तदन्वेषणाय वने परिभ्रमणं ॥ ३ ॥

भृशमाव्रजमानस्य तस्याधोवामलोचनम् ॥ प्रास्फुरच्चास्खलद्रामो वेपथुश्चाप्यजायत ॥ १ ॥

स्त्रियाः परुषं श्रुत्वा इहागतः तस्य ते मैथिलीं त्यक्त्वा
यासीति यत्तत्कर्म न परितुष्यामि ॥ २३ ॥ नाकरोः शा-
सनं ममेतियत्तत्सर्वथा ते अपनीतं अपनयः । क्रुद्धया
स्त्रिया यत्किंचित्परुषमुक्तं चेत्तत्सोढव्यं । कथंचिद-
सहने बहिरागत्यान्तर्हितो भूत्वा तत्परिपालनं कर्त-
व्यं । केवलमागमनं तवापनीतिरेवेति भावः
॥ २४ ॥ अपनीतिमेवोपपादयितुं स्वरान्यथाभावं
दर्शयति—असावित्यादिश्लोकत्रयेण ॥ २५ ॥ परि-
धाय संधाय । सलीलबाणेन लीलार्धबाणेन । मार्गीं
मृगसंबन्धिनीं । त्यज्य त्यक्त्वा । सविक्रबस्वरः सदी-
नस्वरः । केयूरधरः अङ्गदधरः । आसीदित्यनेन दुरा-
तीतत्वं गम्यते ॥ २६ ॥ तदेति च्छेदः । सुदूरे संश्र-
वः श्रवणं यस्य तं । मम स्वरं मत्स्वरसदृशं स्वरं ।
आलम्ब्य आश्रित्य । आर्तया गिरा दीनया वाचा ।
शराहतेन तेनैव तदा तस्मिन्काले । सुदारुणं तद्वचन-
मुदाहृतं । येन वचनेन श्रुतेन मैथिलीं विहाय आग-

तोसि । अस्मिन्सर्गे सप्तविंशतिश्लोकाः ॥ २७ ॥ इति
श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमे-
खलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने एकोनषष्ठितमः
सर्गः ॥ ५९ ॥

एवमियता प्रबन्धेन संभोगशृङ्गारो वर्णितः । अथ
विप्रलम्भशृङ्गारमासुवेला रोहणाद्वर्णयितुमारभते । त-
दङ्गत्वेन रसान्तराणि दर्शितानि । “ संयुक्तयोस्तु
संभोगो विप्रलम्भो वियुक्तयोः ” इति लक्षणात् ।
तत्र “ अभिलाषमनःसङ्गौ संकल्पो गणसंस्तुतिः
प्रद्वेषः । तापाभिमतत्यागातुन्मादो मूर्च्छना च मृतिः ”
इत्युक्तविप्रलम्भावस्थास्वष्टमीं दशमाह—सर्गत्रयेण ।
आव्रजमानस्य आगच्छतः । अधोवामलोचनं वामने-
त्रस्याधःपक्षं प्रास्फुरत् । “ अधोवामदृशः स्फूर्तौ
बह्वनिष्ठो भवेत्पुमान् ” इति लक्षणात् । स्वयमस्ख-
लत् । “ प्रयाणकाले स्खलनं करोतीष्टस्य भञ्जनं ”

ती० सर्गश्रवणफलस्कान्दे—“सीतादुक्तिकथनं लक्ष्मणस्यमुखाच्च्युतम् । श्रुत्वानजातुपीडास्यादभिशापकृतेमहत्” इति
॥ २७ ॥ इत्येकोनषष्ठितमस्सर्गः ॥ ५९ ॥

शि० यद्यपि सीतावियोगस्य संभोगशृङ्गारपोषकत्वेनानिष्टलाभावाद्दुर्निमित्तानुभवो न संभवति तथापि तात्कालिकवियोगजनित-

[पा०] १ ख. लांविनिन्दन्ते. घ. च. ज. लविनीतं. २ क. ग. ड.—ट. वशमागम्य. ख. वशमागस्य. ३ क. ख.
प्रणिधाय. ४ क. सएषबाणेन. ५ क. ग. ड.—ट. त्यज्यच. ६ घ. समालम्ब्य. ७ ख. व्रजमानस्य तस्याधोवामलोचनमस्फु-
रत् । प्रास्खलच्चासकृत्पादेवेपथुश्चास्यजायत. ८ घ. ड. ज. आस्यजायत. क. च. ज. झ. ट. आस्यजायते.

उपलक्ष्य निमित्तानि सोशुभानि मुहुर्मुहुः ॥ अपि क्षेमं नु सीताया इति वै व्याजहार च ॥ २ ॥
 त्वरमाणो जगामाथ सीतादर्शनलालसः ॥ शून्यमावसर्थं दृष्ट्वा बभूवोद्विग्नमानसः ॥ ३ ॥
 उद्धमन्निव वेगेन विक्षिपन्नघुनन्दनः ॥ तत्रतत्रोदजस्थानमभिवीक्ष्य समन्ततः ॥ ४ ॥
 ददर्श पर्णशालां च रहितां सीतया तदा ॥ श्रिया विरहितां ध्वस्तां हेमन्ते पद्मिनीमिव ॥ ५ ॥
 रुदन्तमिव वृक्षैश्च म्लानपुष्पमृगद्विजम् ॥ श्रिया विहीनं विध्वस्तं संत्यक्तवनदेवतम् ॥ ६ ॥
 विप्रकीर्णाजिनकुशं विप्रविद्धबृसीकटम् ॥ दृष्ट्वा शून्यं निजस्थानं विललाप पुनःपुनः ॥ ७ ॥
 हृता मृता वा नष्टा वा भक्षिता वा भविष्यति ॥ निलीनाऽप्यथवा भीरुरथवा वनमाश्रिता ॥ ८ ॥
 गता विचेतुं पुष्पाणि फलान्यपि च वा पुनः ॥ अथवा पद्मिनीं याता जलार्थं वा नदीं गता ॥ ९ ॥
 यत्नान्मृगयमाणस्तु नाससाद वने प्रियाम् ॥ शोकरक्तेक्षणः शोकादुन्मत्त इव लक्ष्यते ॥ १० ॥

इति प्रसिद्धिः । वेपथुः कम्पः ॥ १ ॥ अशुभानि अशुभसूचकानि ॥ २ ॥ लालसः साभिलाषः । आवसर्थं गृहं । “स्थानावसथवास्तु च” इत्यमरः ॥ ३ ॥ श्लोकद्वयमेकान्वयं । वेगेन उद्धमन्निव उत्पतन्निव । विक्षिपन् हस्तादीनवयवानितस्ततः क्षिपन् ॥ ४—५ ॥ श्लोकद्वयमेकान्वयं । वृक्षैः रुदन्तमिव स्थितं हीनस्वरभृज्जवत्त्वादिति भावः । पुष्पाणि सीतया पूर्वमपचितानि । द्विजाः पक्षिणः । म्लानाः पुष्पमृगद्विजाः यस्मिंस्तत् तथोक्तं । श्रिया कान्त्या । विहीनं विध्वस्तं विशीर्णं । रावणसंन्यासिने दत्तत्वेन विप्रकी-

र्णाः अयथास्थानस्थिताः अजिनकुशाः यस्मिन् तत्तथा । ग्रहणकाले सीताया अवलम्बितत्वेन विप्रविद्धबृसीकटं विपर्यस्तमुन्यासनास्तरणं । शून्यं सीतारहितं । विललाप पर्यदेवयत् ॥ ६—७ ॥ विलापमाह द्वाभ्यां । हृता अपहृता । नष्टा यादृच्छिकमदर्शनं गता । निलीना विनोदाय व्यवहिता । अथवा निर्जनतया भीरुः सती गूढं वनमागता । पद्मिनीं याता स्नानार्थमिति शेषः । नदीं गतेत्यन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यं ॥ ८—९ ॥ शोकाद्धेतोः उन्मत्त इव लक्ष्यते अलं-

दुःखाभासस्यावश्यं भावित्वाहुर्निमित्तदर्शनसंभवत्येवेति दिक् ॥ १ ॥ ति० रुदन्तमित्यादेराश्रमोविशेषः । वर्णनीयमयीभावेन कवेरपिसंनिहितवैपरीत्यं । स० रुदन्तमित्यार्षपुंलिङ्गत्वं ॥ ६ ॥ शि० विप्रकीर्णाजिनकुशमित्यनेन भूकंपादिर्जातइति ध्वनितं ॥ ७ ॥ ति० नष्टा अदर्शनंगता । स्त्रियोगशक्त्यापुनरलभ्यदर्शनाजातेति तात्पर्यं ॥ ८ ॥ ति० नदीं गतेत्यादिसंतर्क्य तत्रतत्र यत्नान्मृगयमाणोपि नाससाद । उन्मत्तइवेत्ययमिवशब्दो मृगयमाणः प्रधावन्बभ्रामेत्यादौ सर्वत्र संबध्यः । एतत्सर्वलोकव्यवहारतटनं भगवत्-श्चित्स्वरूपस्य लोके सर्वतो भार्याप्रियतमेति बोधयितुं । अतएव मातापितृवियोगो नैतावच्छोककारणं । तदुक्तं भागवते—“समनुजोऽजभवाचित्ताङ्गिरलङ्घ्यवीर्यः” इत्यादिनाविशिष्टराममुपक्रम्य “रक्षोऽधमेन वृकवद्विपिनेऽसमक्षं वैदेहराजदुहितर्यपवाहितायाम् । आत्रावनेकृपणवत्प्रिययावियुक्तः स्त्रीसज्जिनांगतिमिति प्रथयंश्चचार” इति “नेदं यशोरघुपतेस्सुरयाच्ययात्तलीलातनोरधिक-साम्यविमुक्तधाम्नः । रक्षोवधोजलधिबन्धनमस्त्रपूगैर्यत्तस्य शत्रुहनेनैकपयःसहायाः” इति च । यथासासुग्रीवाद्याश्रयणवदिदमपिलीलैवेति न तत्तस्य स्तुतिरिति तदर्थः । लीलाप्रयोजनं च तच्छ्रवणेन लोकोद्धारः । एतन्नवमेकादशाध्यायस्थे पद्ये । तथापञ्चमेपि—“मर्त्यावतारस्त्विहमर्त्यशिक्षणं रक्षोवधायैव न केवलं विभोः । कुतोऽन्यथास्यूरमतः स्वआत्मसीताकृतान्विषयसानीश्वरस्य” इति ॥ ती० वस्तुतस्तु न तादृशः श्रीराम इत्यर्थः । अतएव सीतादीनप्रतिविलापादिकं । सीतान्वेषणसमये सीतामुद्दिश्य वृक्षमृगादीनप्रतिप्र-श्रादिकंसर्वश्रीरामेण लोकशिक्षार्थेन टनं कृतमिति प्रदर्शयितुमेव सर्वज्ञेन भगवता श्रीवाल्मीकिना उद्धमन्निव उन्मत्तइवेत्यादौ तत्र तत्रेव-शब्दः प्रयुक्तः । अतएव श्रीशुकोप्याह “रक्षोधमेन वृकवद्विपिनेऽसमक्षं वैदेहराजदुहितर्यपयापितायां । आत्रावनेकृपणवत्प्रियया-वियुक्तः स्त्रीसज्जिनांगतिमिति प्रथयंश्चचार ॥ मर्त्यावतारस्त्विहमर्त्यशिक्षणं रक्षोवधायैव न केवलं विभोः । कुतोऽन्यथास्यूरमतस्त्वआ-

[पा०] १ क. ख. च. ज. व. उपलक्ष्य. २ क.—ट. क्षेमंतु. ३ ख. च. ज. व. व्याजहार पुनःपुनः. ग. ड. झ. ट. इतिवै व्याजहारह. ४ ख. च. ज. व. तत्रतत्रजनस्थानं. ५ च. ज. मनुवीक्ष्य. ६ घ. ड. च. ज.—ट. सीतयारहितां. ७ घ. हिमान्ते. ८ क. ड. च. ज.—ट. संत्यक्तवनदैवतैः. ९ क. ख. प्रविध्वस्तबृसी. ग. विप्रकीर्णबृसी. १० ग. ड. च. ज.—ट. शून्योदजस्थानं. ११ ग. सुदुःखितः. १२ ग. च. ज. व. विनष्टावा. १३ घ. भीरुगहनं वासमाश्रिता. १४ ख. हिवा. १५ ड. च. ज.—ट. श्रीमानुन्मत्तइव.

वृक्षादृक्षं प्रधावन्स गिरेश्चाद्रिं नदानदीम् ॥ बभूव विलपन्नामः शोकपङ्कार्णवाप्लुतः ॥ ११ ॥
 अपि कच्चिच्चया दृष्टा सा कदम्बप्रिया प्रिया ॥ कदम्ब यदि जानीषे शंस सीतां शुभाननाम् ॥ १२ ॥
 स्निग्धपल्लवसंकाशा पीतकौशेयवासिनी ॥ शंसस्व यदि वा दृष्टा बिल्व बिल्वोपमस्तनी ॥ १३ ॥
 अथवाऽर्जुन शंसं त्वं प्रियां तामर्जुनप्रियाम् ॥ जनकस्य मुता भीरुर्यदि जीवति वा न वा ॥ १४ ॥
 ककुभः ककुभोरुं तां व्यक्तं जानाति मैथिलीम् ॥ यथा पल्लवपुष्पाढ्यो भाति ह्येष वनस्पतिः ॥ १५ ॥
 अमरैरुपगीतश्च यथा द्रुमवरो ह्ययम् ॥ एष व्यक्तं विजानाति तिलकस्तिलकप्रियाम् ॥ १६ ॥
 अशोक शोकापनुद शोकोपहर्तृचेतसम् ॥ त्वन्नामानं कुरु क्षिप्रं प्रियांसंदर्शनेन माम् ॥ १७ ॥
 यदि ताल त्वया दृष्टा पक्तालफलस्तनी ॥ कथयस्व वरारोहां कारुण्यं यदि ते मयि ॥ १८ ॥

क्षयतेत्यर्थः ॥ १० ॥ नदात् पश्चिमप्रवाहात् । शोक-
 पङ्कार्णवाप्लुतो बभूव ॥ ११ ॥ अथ शोकमोहातिरे-
 केणाचेतनेषु चेतनबुद्ध्या तान्प्रतिभाषते—अपीत्या-
 दिना । कदम्बानि कदम्बपुष्पाणि प्रियाणि यस्याः सा
 कदम्बप्रिया । प्रिया मत्कान्ता । अपिः प्रश्ने । एवं
 प्रश्नेऽपि प्रतिवचनादानमनादरकृतमिति मत्वाह—
 कदम्बेति । शुभाननामिति चिह्नकीर्तनं । कदम्बप्रिये-
 त्यनेन दर्शनसंभावनोच्यते ॥ १२ ॥ स्निग्धपल्लवसं-
 काशेत्यनेन कोमलाङ्गित्वमुक्तं । बिल्वोपमस्तनीत्यनेन
 पद्मिनीजातिरुक्ता । तदुक्तं रतिरहस्ये पद्मिनीलक्षणे
 “स्तनयुगमपि यस्याः श्रीफलश्रीविडम्बि ” इति
 ॥ १३ ॥ बिल्वेनानुक्तौ अयं मत्सरान्न कथयतीत्य-
 र्जुनवृक्षं पृच्छति । यदि ज्ञातं यदीत्यर्थः ॥ १४ ॥
 प्रतिवचनादानेनायं न जानातीति मत्वा वृक्षान्तरे

तज्ज्ञानं संभावयति—ककुभ इति । ककुभोऽर्जुन-
 विशेषः । स च स्त्रीणामूरुतुल्यो भवति अत एवमु-
 च्यते—कुकुभोरुमिति । केचित्करभोरुमिति वदन्ति
 तत्प्रकृतशैलीविरुद्धम् । कदम्ब कदम्बप्रिया बिल्व
 बिल्वोपमस्तनीत्येवं ह्युच्यते । ज्ञाने हेतुमाह—यथेति ।
 अनेन परिचयसंभावनोक्ता । जानाति कथंनकथयती-
 त्यर्थसिद्धं । एवमुत्तरत्रापि श्लोके द्रष्टव्यं ॥ १५ ॥ उप-
 समीपे गीतः कृतवेदघोष इति ध्वन्यते । यथा येन
 कारणेन । एवंभूतो द्रुमवरोऽयं । तेन कारणेनमन्ये
 एष जानातीतिलोकः ॥ १६ ॥ स्ववचनकरणाय स्तौति
 —शोकापनुदेति । पचाद्यच् । गुणाभाव आर्षः ।
 त्वन्नामानं कुरु अशोकं कुरु । संदर्शनेन ज्ञापनेन ।
 शोकनिवृत्त्यर्थं प्रियां संदर्शयेत्यर्थः ॥ १७ ॥ पक्तालेति

तन्सीताकृतानिव्यसनानीश्वरस्य । सवैनआत्मात्मवतामधीश्वरः सक्तस्त्रिलोक्यां भगवान्वासुदेवः । नक्षीकृतंकर्मलमश्रुवीतनलक्ष्म-
 णंचापि विहातुमिच्छति । ” इति । तथाचस्कान्दे उमासंहितायां देवान्प्रतिविष्णुवचनं—“अहंदाशरथिर्भूत्वा हन्मिरावणमाहवे ।
 श्रीमद्रामावतारेऽस्मिन्नज्ञवत्क्रियतेमया । तत्रशङ्कानकर्तव्यासर्वज्ञेनापिमायया । मन्मायामोहितंरक्षो मनुष्यंमामवेक्ष्यति । अन्य-
 धातस्यसानूनं नभवेयन्नकुत्रचित्” इति । किंच बहुविधदुःखप्रलापस्य देहादावात्मबुद्धिपूर्वकलात्तद्बुद्धेरज्ञानमूलकलात् स्वकृतली-
 लाश्रवणद्वारासर्वलोकानांमुक्तिप्रदानाय । नृपरूपेणावतीर्णस्यसच्चिदानन्दधनविग्रहस्यपरमात्मनः श्रीरामस्यमायाधिष्ठातुःपरमेश्वर-
 स्यशुभापादिनाप्यज्ञानगन्धोप्यस्तीतिवक्तुमशक्यत्वादेतद्विधविलापादिकंसर्वश्रीरामेणलोकशिक्षार्थमेवकृतमिति वेदितव्यं । अन्य-
 त्राप्येतादृशस्थलेष्वेवमेवाऽर्थोऽनुसन्धेयः ॥ १० ॥ नदीनदं नदीसंबन्धिनंनदं । जातावेकवचनं । नाराइतिलोकप्रसिद्धं । नदाः पश्चि-
 मप्रवाहाइति कतकः । पश्चिमप्रवाहाया अपिनर्मदायानदलव्यवहाराभावाच्चिन्त्यतत् ॥ ११ ॥ नद्यश्चनदाश्चतेषांसमाहारः । “जाति-
 रप्राणिनां” इत्येकवद्भावोवा । नदीसहितश्चासौनदश्चेतिवा ॥ ११ ॥ ति० उपसमीपेगीतः क्रियमाणझङ्कारइत्यर्थः । तथा द्रुमव-
 रोहसीतित्स्तौति । ततउत्तरमलब्ध्वाऽन्यंप्रत्याह—एषइति । तत्प्रियत्वात्तज्ज्ञेयत्वसंभावना ॥ १६ ॥ तनि० शोकोयस्मान्नभ-
 तिस अशोकइतिव्युत्पत्तिमभिप्रेत्यशोकापनुदेत्युक्तिः । त्वन्नामानं शोकरहितमित्यर्थः ॥ १७ ॥

[पा०] १ ड. झ. ज. ट. गिरिंश्चापिनदीनदं. २ क. ड. झ. ट. बभ्रामविलपन्नामः. च. ज. ज. बभ्रामविलपन्दीनः. ३ क.
 ख. शोकार्णवपरिप्लुतः. ४ ग. ड. झ. ज. ट. अस्तिकचित्. ५ च. ज. ज. कदंबवनप्रिया. क. ख. कदम्बप्रियामम. ६ ग.
 —च. ज.—ट. संकाशां. ७ ग.—च. ज.—ट. वासिनीं. ८ ड. झ. यदिसा. ९ ख. ग. ज. शंसस्व. १० ड. झ.
 ट. तन्वीयदि. क. सीतायदि. ११ ख. ग. घ. करभोरुं. १२ ख.—ट. लतापल्लव. १३ ड.—ट. तथाद्रुमवरोह्यसि. १४ ट.
 हतचेतनं. ड. झ. हतचेतनं. १५ ग. च. छ. ज. ज. संदर्शनादिमां. १६ क. ग. ड. झ. ट. तालोपमस्तनी.

यदि दृष्टा त्वया सीता जम्बु जम्बुफलोपमाम् ॥ प्रियां यदि विजानीषे निःशङ्कं कथयस्व मे ॥ १९ ॥
 अहो त्वं कर्णिकाराद्य सुपुष्पैः शोभसे भृशम् ॥ कर्णिकारप्रिया साध्वी शंस दृष्टा प्रिया यदि ॥ २० ॥
 चूतनीपमहासालान्पनसान्कुरवान्धवान् ॥ दाडिमानसनान्गत्वा दृष्ट्वा रामो महायशः ॥ २१ ॥
 मल्लिका माधवीश्चैव चम्पकान्केतकीस्तथा ॥ पृच्छन् रामो वने भ्रान्त उन्मत्त इव लक्ष्यते ॥ २२ ॥
 अथवा मृगशावार्क्षीं मृग जानासि मैथिलीम् ॥ मृगविप्रेक्षणी कान्ता मृगीभिः सहिता भवेत् ॥ २३ ॥
 गज सा गजनासोर्यदि दृष्टा त्वया भवेत् ॥ तां मन्ये विदितां तुभ्यमाख्याहि वरवारण ॥ २४ ॥
 शार्दूल यदि सा दृष्टा प्रिया चन्द्रनिभानना ॥ मैथिली मम विस्रब्धं कथयस्व न ते भयम् ॥ २५ ॥
 किं धावसि प्रिये नूनं दृष्टाऽसि कमलेक्षणे ॥ वृक्षैराच्छाद्य चात्मानं किं मां न प्रतिभाषसे ॥ २६ ॥
 तिष्ठतिष्ठ वरारोहे न तेस्ति करुणा मयि ॥ नात्यर्थं हास्यशीलाऽसि किमर्थं मामुपेक्षसे ॥ २७ ॥
 पीतकौशेयकेनासि सूचिता वरवर्णिनि ॥ धावन्त्यपि मया दृष्टा तिष्ठ यद्यस्ति सौहृदम् ॥ २८ ॥
 नैव सा नूनमथवा हिंसिता चारुहासिनी ॥ कृच्छ्रं प्राप्तं न मां नूनं यथोपेक्षितुमर्हति ॥ २९ ॥

संबन्धोक्तिः ॥ १८ ॥ जम्बु “अम्बार्थनद्योर्हस्वः” इति ह्रस्वत्वं । “एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः” इति सुलोपः । स्निग्धताकारेण जम्बुफलोपम्यं । विजानीषे चिह्नत इति शेषः ॥ १९ ॥ सुपुष्पैरिति धार्मिकत्वोक्तिः ॥ २० ॥ श्लोकद्वयमेकान्वयं । क्रियाभेदाद्रामपद-द्वयं । नीपः कदम्बः । कुरवान् कुरवकान् । रामः चूतादीन् गत्वा दृष्ट्वा पृच्छन् आधावनेन सर्वत्र भ्रान्तः कृतभ्रमणः रामः उन्मत्तः चित्तविभ्रमवानिव । लक्ष्य-ते अलक्ष्यत ॥ २१—२२ ॥ इति वृक्षान्पृष्ट्वा मृगान्पृ-च्छति—अथेति । वृक्षा मा कथयन्तु त्वं तु कथये-त्याशयेनाथवाशब्दप्रयोगः । मृगशावस्य मृगबाल-स्याक्षिणी इवाक्षिणीयस्यास्तां । मृगस्य सीताज्ञाने योग्यतामाह—मृगेति । मृगवद्विविधं प्रेक्षत इति मृगविप्रेक्षणी । सहिता भवेदिति संभावनायां लिङ् ॥ २३ ॥ गजनासोरुः करिकरोरुः । वरवारण

वारणश्रेष्ठ । हे गज तां सीतां । तुभ्यं तव । विदितां मन्ये शङ्के । गजनासोरुः सा त्वया यदि दृष्टा भवेत्त-दाख्याहि ॥ २४ ॥ शार्दूलेति । अत्र तुल्यगतित्वरूपः संबन्धो बोध्यः । न ते भयं शूरस्यतव भयं नास्ति । एतेन पूर्वोक्ताः सर्वे भीत्या न प्रत्यूचुरिति रामस्याशयः ॥ २५ ॥ पुनरवस्थाविशेषं दर्शयति—किं धावसीति । प्रिये किमर्थं धावसि धावन्ती दृष्टासि नूनं । अथाद-र्शनादाह—वृक्षैरिति । इदं च पूर्वापेक्षयातिरिक्तं दर्शनान्तरं ॥ २६—२७ ॥ अन्तर्हितापि पीतकौशे-येन सूचितासि । इदमपि प्रत्ययान्तरं । पुनरपि प्रत्ययान्तरमाह—धावन्त्यपीति ॥ २८ ॥ अथ सर्वात्म-नादर्शनाभावात्प्रकारान्तरमुत्प्रेक्षते—नैवेति । अथवा सात्र नैव विद्यते किंतु हिंसिता । अत्र हेतुमाह—कृच्छ्रमिति । कृच्छ्रं दुःखं । प्राप्तं मां यथा येन कार-णेन । उपेक्षितुं नार्हति नूनं । तेन कारणेन हिंसितैव

शि० उन्मत्तइवलक्ष्यते । इवेनविप्रलंभदशयाउन्मादाद्वैलक्षण्यंसूचितं ॥ २२ ॥ ति० पुनर्बोधवस्था । नूनंसानैवयादृष्टा । तर्हिसाकेत्यत्राह । अथवाहिंसिता रक्षोभिः । तत्रहेतुः—यथा । एवंप्रकारेण । कृच्छ्रंनूनं मां प्राप्तं सापेक्षितुमर्हति । नापक्षते तस्मान्नैवसेत्यर्थः । उपेक्षितुमितिपाठेकाकुः ॥ २९ ॥

[पा०] १ ड. झ. व. ट. जंबोजांबूनादसमप्रभा. ख. ग. घ. सीताजंबुजांबूनादप्रभा. च. ज. जंबोजांबूफलप्रिया. छ. जंबुजांबूफलप्रिया. २ ख. हिजानीषे. ड. झ. ट. विजानासि. ३ ख. कर्णिकाराङ्ग. ४ ड. झ. पुष्पितः. ग. सुपुष्पैरुपशोभितः. ५ ग. ड.—ट. प्रियांसाध्वी. ६ ड. झ. ट. यदिप्रिया. ७ क. ख. ग. ड. छ. ज. व. ट. कुरवांस्तथा. ८ च. ज. दाडिमान्पनसान्. ख. ड. झ. ट. दाडिमानपितान्गत्वा. ९ ग. घ. ड. छ. झ. व. ट. बकुलानथपुत्रागांश्चपंकान्केतकांस्तथा. च. ज. बकुलानथपुत्रागांश्चपंकान्केतकांस्तथा. १० ड. ट. गच्छन्नामो. ११ क. ख. यदिवा. १२ च. छ. ज. व. चन्द्रसम-नना. १३ क. ड. च. छ. झ. व. ट. विस्रब्धः. १४ ख. मेऽय. १५ क. ख. ग. वृक्षेणाच्छिद्य. १६ ग. प्रतिभाषसे. १७ घ. नापि. १८ च. छ. ज. चारुवर्णिनी. १९ क. ख. घ.—ट. प्राप्तं. ग. प्राप्तुं. २० घ. ड. झ. यथापेक्षितुं.

व्यक्तं सां भक्षिता बाला राक्षसैः पिशिताशनैः ॥ विभज्याङ्गानि सर्वाणि मया विरहिता प्रिया ॥ ३० ॥
 नूनं तच्छुभदन्तोष्ठं सुनासं चोरुकुण्डलम् ॥ पूर्णचन्द्रमिव ग्रस्तं मुखं निष्प्रभतां गतम् ॥ ३१ ॥
 सा हि चम्पकवर्णाभा ग्रीवा ग्रैवेयशोभिता ॥ कोमला विलपन्त्यास्तु कान्ताया भक्षिता शुभा ॥ ३२ ॥
 नूनं विक्षिप्यमाणौ तौ बाहू पल्लवकोमलौ ॥ भक्षितौ वेपमानाग्रौ सहस्ताभरणाङ्गदौ ॥ ३३ ॥
 मया विरहिता बाला रक्षसां भक्षणाय वै ॥ सार्धेनेव परित्यक्ता भक्षिता बहुबान्धवा ॥ ३४ ॥
 हा लक्ष्मण महाबाहो पश्यसि त्वं प्रियां क्वचित् ॥ हा प्रिये क्व गता भद्रे हा सीतेति पुनः पुनः ॥ ३५ ॥
 इत्येवं विलपन्नामः परिधावन्वनाद्वनम् ॥ कचिदुद्धमते वेगात्कचिद्विभ्रमते बलात् ॥
 कचिन्मत्त इवाभाति कान्तान्वेषणतत्परः ॥ ३६ ॥

स वनानि नदीः शैलान्गिरिप्रस्रवणानि च ॥ काननानि च वेगेन भ्रमत्यपरिसंस्थितः ॥ ३७ ॥

तथा स गत्वा विपुलं महद्वनं परीत्य सर्वं त्वथ मैथिलीं प्रति ॥

अनिष्टिताशः स चकार मार्गणे पुनः प्रियायाः परमं परिश्रमम् ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

नूनं ॥ २९ ॥ एतदेव द्रढयति—व्यक्तमिति ॥ ३० ॥
 वक्ष्यमाणदशामनुसंधाय प्रलपति—नूनमिति । पूर्ण-
 चन्द्रमिव ग्रस्तं राहुग्रस्तं पूर्णचन्द्रमिव स्थितमित्यर्थः ।
 एवंभूतं मुखं निष्प्रभतां गतं । नूनमित्यन्वयः ॥ ३१ ॥
 ग्रैवेयकं कण्ठभूषणं । या उक्तविशेषणा ग्रीवा सा
 भक्षिता भवेदित्यन्वयः ॥ ३२ ॥ हस्ताभरणं कटकं
 ॥ ३३ ॥ भक्षणाय विरहितासीदिति पूर्वार्धेऽन्वयः ।
 सार्धेन पथिकसमुदायेन ॥ ३४ ॥ लक्ष्मणमामन्त्र्य
 पृच्छति—हा लक्ष्मणेति । पश्यसि पश्यसि किं । हा
 सीत इति वक्तव्ये हा सीतेति सन्धिरार्षः । इतिकर-
 णस्य सर्गारम्भस्थेन विललापेत्यनेनान्वयः ॥ ३५ ॥
 इत्येवमिति सार्धश्लोक एकान्वयः । प्रथमार्धं पूर्वानु-
 वादरूपं । कचित् अधिष्ठाने सादृश्याभावेऽपि वेगात्
 शोकवेगादेव । उद्धमते सीताप्रतीतिरूपं भ्रमं प्राप्नो-

ति । कचित् लतादौ । बलात् सादृश्यबलात् । विभ्रमते
 तत्प्रतीतिभ्रमं लभते । मत्त इवाभाति मत्तवत्परिभ्र-
 मतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ सुगमानि वनानि । दुर्गमाणि
 काननानि । गिरेरुद्धूतानिप्रस्रवणानि गिरिप्रस्रवणानि ।
 “ उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहः ” इत्यमरः । अपरि-
 संस्थितः अप्रतिष्ठितः ॥ ३७ ॥ सरामः तथा कचि-
 दुद्धमत्त इत्यादिरीत्या । विपुलं विशालं महत् निरन्त-
 रं । वनं गत्वा सर्वं वनस्यसर्वप्रदेशं परीत्य पुनः पुन-
 श्रित्वा अथ मैथिलीं प्रति मैथिलीलालभं प्रति ।
 अनिष्टिताशः अनिष्पन्नाशः सन् । पुनरपि प्रियाया
 मार्गणे परमं परिश्रमं चकार ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोवि-
 न्द्राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने
 आरण्यकाण्डव्याख्याने षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

शि० आविरहिता आविभिः स्वजनरूपरक्षकैः रहिता शून्यासालं राक्षसैर्यदिभक्षिता तर्हि अङ्गानि राक्षसावयवान् विभज्य
 भङ्क्त्वा मय मां प्राप्नुहि ॥ ३० ॥ इति षष्ठितमसर्गः ॥ ६० ॥

[पा०] १ ग. विभिन्त्याङ्गानि. २ क. ग. ड.—ट. शुभकुण्डलं. ३ क. ख. ग. च. ज.—ट. चन्द्रनिभं. ४ ड. झ.
 ट. ग्रैवेयकोचिता. ५ ख. बलात्. ६ च. छ. ज. ज. सहस्राभरणौगतौ. ७ ग. सावनेस्मिन्परित्यक्ता. क. सावनेस्मिन्परिक्षिप्ता.
 ख. सावनेऽस्मिन्परिभ्रष्टा. ८ क. ख. ड.—ट. पश्यसे. ९ ख. पर्यधावत्. १० च. छ. ज. ज. भ्रमन्विपरि. ११ ड. झ. ट.
 तदा. १२ च. छ. ज. ज. अधिष्ठिताशः.

एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

पर्णशालादावन्वेषणेपिसीतायाअलाभाद्बहुधाविलापेन शोचन्तरामंप्रतिलक्ष्मणेनससान्वनंसमग्रवनभागेषुपुनरन्वेषणस्य कर्तव्यत्वोक्तिः ॥ १ ॥ पुनर्वनगिरिदर्यादिषुगवेषणेपिसीतामलब्धवतारामेणलक्ष्मणेनसान्वनेपिशोकात्सीतांप्रत्याक्रो-
शनं ॥ २ ॥

दृष्ट्वाऽऽश्रमपदं शून्यं रामो दशरथात्मजः ॥ रहितां पर्णशालां च विध्वस्तान्यासनानि च ॥ १ ॥
अदृष्ट्वा तत्र वैदेहीं सन्निरीक्ष्य च सर्वशः ॥ उवाच रामः प्राकुञ्च्य प्रगृह्य रुचिरौ भुजौ ॥ २ ॥
क नु लक्ष्मण वैदेही कं वा देशमितो गता ॥ केनाहता वा सौमित्रे भक्षिता केन वा प्रिया ॥ ३ ॥
वृक्षेणाच्छाद्य यदि मां सीते हसितुमिच्छसि ॥ अलं ते हसितेनाद्य मां भजस्व सुदुःखितम् ॥ ४ ॥
यैः सह क्रीडसे सीते विश्वस्तैर्मृगपोतकैः ॥ एते हीनास्त्वया सौम्ये ध्यायन्त्यास्त्राविलेक्षणाः ॥ ५ ॥
सीतया रहितोऽहं वै नहि जीवामि लक्ष्मण ॥ ६ ॥

मृतं शोकेन महता सीताहरणजेन माम् ॥ परलोके महाराजो नूनं द्रक्ष्यति मे पिता ॥ ७ ॥
कथं प्रतिज्ञां संश्रुत्य मया त्वमभियोजितः ॥ अपूरयित्वा तं कालं मत्सकाशमिहागतः ॥ ८ ॥
कामवृत्तमनार्यं मां मृषावादिनमेव च ॥ धिक्त्वामिति परे लोके व्यक्तं वक्ष्यति मे पिता ॥ ९ ॥
विवशं शोकसंतप्तं दीनं भग्नमनोरथम् ॥ मामिहोत्सृज्य करुणं कीर्तिर्नरमिवानृजम् ॥ १० ॥
क गच्छसि वरारोहे मां नोत्सृज सुमध्यमे ॥ त्वया विरहितश्चाहं मोक्ष्ये जीवितमात्मनः ॥ ११ ॥
इतीव विलपन्नामः सीतादर्शनलालसः ॥ न ददर्श सुदुःखार्तो राघवो जनकात्मजाम् ॥ १२ ॥

अथ रामस्य नवमीमवस्थां दर्शयत्येकषष्टितमे ।
दृष्ट्वेत्यादिलोकद्वयमेकान्वयं । शून्यं सीतारहितं ।
रहितां सीतयेति शेषः । विध्वस्तानि रावणाक्रान्तत्वा-
दिति भावः । सर्वशः सर्वत्र । तत्र वनप्रदेशे । वैदेहीं
सन्निरीक्ष्य विचित्र्य । तत्रादृष्ट्वा पुनरपि रामग्रहणं
क्रियाभेदात् । प्राकुञ्च्य सीतामुच्चैराहूय उवाच ।
भुजग्रहणं शोककृतविकारविशेषः । प्रगृह्य उत्क्षिप्य
॥ १—२ ॥ क नु अत्र वने कुत्र प्रदेशे वर्तते । कं
वा देशान्तरं गता ॥ ३ ॥ आच्छाद्य स्वमिति शेषः ।
हसितुं अन्तर्हितां मां ज्ञातुमसमर्थोसीत्येवं परिहसितुं ।
अद्य शोककाले ॥ ४ ॥ क्रीडसे क्रीडसि । विश्वस्तैः
चिरोपलालनेन विश्वासं प्राप्तैः । मृगपोतकैः बाल-
मृगैः । “पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः” इत्यमरः । ध्या-

यन्ति त्वामिति शेषः । किमपि ध्यायन्तीति वा ॥ ५ ॥
सीतयेति इदमर्थमेकं वाक्यं ॥ ६ ॥ परलोके स्वर्गे ॥ ७ ॥
श्लोकद्वयमेकान्वयं । प्रतिज्ञां चतुर्दशवर्षवनवासप्र-
तिज्ञां । संश्रुत्य अङ्गीकृत्य । मया अभियोजितः नियु-
क्तत्वं तं कालमपूरयित्वा कथमागतः । कामवृत्तं यथे-
ष्टाचारं । अनार्यं दुर्जनं मां धिक्त्वामिति वक्ष्यति । अह-
मुपालम्भयोग्य एव कामवृत्तत्वादिति भावः ॥ ८—९ ॥
विवशमित्यादिलोकद्वयं । विवशं अस्वाधीनं त्वत्परत-
न्त्रमित्यर्थः । करुणं यथा भवति तथा उत्सृज्य त्यागका-
लेऽपि तव दयास्येवेति भावः । अनृजं कपटाचारं ।
मां नोत्सृज सुमध्यमे इदं मदुत्सर्जनं त्वल्लक्षणस्यान-
नुरूपमिति भावः । उत्सर्जने को दोष इत्यत्राह—
त्ययेति ॥ १०—११ ॥ इतीवेति । एवंप्रकारेणेत्यर्थः ।

ति० प्राकुञ्च्य हाइतिशब्दकृत्वा ॥ २ ॥

[पा०] १ ड.—ट. प्रविद्वान्यासनानिच. ख. ग. विप्रविद्वान्यासनानिच. २ ग. च. ज. न. सर्वतः. ३ ट. परिगृह्यभुजौ
भुजौ. ४ ज. कवादिशं. ५ क. ख. ग. नाहताच. ६ च. छ. ज. केनवाभक्षिता. ७ क.—ट. वृक्षेणावार्य. ८ ड. झ. ट.
परिक्रीडसे. ९ च. छ. ज. न. सीते. १० ग. ड. झ. ज. ट. ध्यायन्त्यास्त्राविले. क. च. ज. धावन्त्यास्त्राविले. ११. क. ख.
ग. भमिचोदितः. १२ ख. मितोगतः. १३ ड. झ. मनार्यवा. १४ ग. नूनं. १५ ग. झ. ज. ट. मामोत्सृज. क. घ.
मामुत्सृज्य. १६ ड. झ. ट. त्यक्ष्ये. १७ क. ड.—ज. न. इत्येवं.

अनासादयमानं तं सीतां दशरथात्मजम् ॥ पङ्कमासाद्य विपुलं सीदन्तमिव कुञ्जरम् ॥

लक्ष्मणो राममत्यर्थमुवाच हितकाम्यया ॥ १३ ॥

मा विषादं महाबाहो कुरु यत्नं मया सह ॥ इदं च हि वनं शूर बहुकन्दरशोभितम् ॥ १४ ॥

प्रियकाननसंचारा वनोन्मत्ता च मैथिली ॥ सा वनं वा प्रविष्टा स्यान्नलिनीं वा सुपुष्पिताम् ॥ १५ ॥

सरितं वाऽपि संप्राप्ता मीनवञ्जुलसेविताम् ॥ स्नातुकामा निलीना स्याद्वासकामा वने क्वचित् ॥ १६ ॥

वित्रासयितुकामा वा लीना स्यात्कानने क्वचित् ॥ जिज्ञासमाना वैदेहीं त्वां मां च पुरुषर्षभ ॥ १७ ॥

तस्या ह्यन्वेषणे श्रीमन्क्षिप्रमेव रथावहै ॥ १८ ॥

वनं सर्वं विचिनुवो यत्र सा जनकात्मजा ॥ मन्यसे यदि काकुत्स्थ मा स शोके मनः कृथाः ॥ १९ ॥

एवमुक्तस्तु सौहार्दालक्ष्मणेन समाहितः ॥ सह सौमित्रिणा रामो विचेतुमुपचक्रमे ॥ २० ॥

तौ वनानि गिरीश्चैव सरितश्च सरांसि च ॥ निखिलेन विचिन्वानौ सीतां दशरथात्मजौ ॥ २१ ॥

तस्य शैलस्य सानूनि गुहाश्च शिखराणि च ॥ निखिलेन विचिन्वानौ नैव तामभिजग्मतुः ॥ २२ ॥

विचित्य सर्वतः शैलं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ नेह पश्यामि सौमित्रे वैदेहीं पर्वते शुभाम् ॥ २३ ॥

ततो दुःखाभिसंतप्तो लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥ विचरन्दण्डकारण्यं भ्रातरं दीप्ततेजसम् ॥ २४ ॥

लालसः साभिलाषः ॥ १२ ॥ अनासादयमानमित्या-
दिसार्धश्लोक एकान्वयः । अप्राप्तवन्तमित्यर्थः । अत्य-
र्थं हितकाम्ययेत्यन्वयः ॥ १३ ॥ विषादं मा कुरु
अन्वेषणे यत्नं कुर्वित्युभयत्रान्वयः । अन्वेषणयोग्य-
तामाह—इदं हीति । बहुकन्दरैः कन्दरतुल्यलतागृहैः
शोभितं ॥ १४ ॥ प्रियः काननसंचारो यस्याः सा ।
वनोन्मत्ता च । वनं जलं “जीवनं भुवनं वनं” इत्यमरः ।
वनेनवनदर्शनेन उन्मादवती अतिप्रियसलिलेत्यर्थः ।
यथाक्रमं तत्कार्यमाह—मेति ॥ १५ ॥ वञ्जुलो
वेतसः । सरितं स्नातुकामा संप्राप्ता स्यात् । हासका-
मा परिहासकामा । क्वचिद्वने निलीना स्याद्वा ॥ १६ ॥
वित्रासयितुकामेति । पूर्वं हासार्थं गूढेति शङ्का अत्र
वित्रासनार्थमिति भिदा । मां त्वां च जिज्ञासमाना आव-
योरन्वेषणादिसामर्थ्यं जिज्ञासमानेत्यर्थः ॥ १७ ॥ तस्या
इत्यर्थं पृथक् । श्रीमन् भार्यावियोगलक्षणं ते नास्तीति
भावः ॥ १८ ॥ यदि मन्यसे यदीच्छसि । तदा विचिनुवः

त्वं शोके मनो मा कृथाः ॥ १९ ॥ लक्ष्मणेनैवमुक्तः अत-
एव समाहितः कृतचित्तसमाधानः । विचेतुं अन्वेष्टुं
॥ २० ॥ वनानि खल्वपि महान्ति च पुष्पापचयव्यग्रात्र
सन्निहिता भवेदिति । गिरीन् विचित्रधातुसंग्रहस-
त्काऽत्र भवेदिति । सरितः हंसकारण्डवादिललितपु-
लिनतया तदवलोकनकुतुकिनी भवेदिति । सरांसि च
फुल्लकमलषण्डमण्डिततया तद्दिहारपरात्र भवेदिति ।
निखिलेन भावप्रधानो निर्देशः । कात्स्न्येन
विचिन्वानौ । सीता न लब्धेति त्यक्तव्यापारौ न
भवतः । तौ दशरथात्मजौ न दृष्टेति तूष्णीं तिष्ठन्तौ
न भवतः । मृदुप्रकृतिकत्वात् । नैव तामभिजग्मतु-
रिति वक्ष्यमाणमत्राप्यनुषज्यते ॥ २१ ॥ तस्य शैलस्य
प्रस्रवणगिरेः । सानूनि प्रस्थान् । शिखराणि शृङ्गाणि
॥ २२ ॥ शैलं सर्वतः सर्वत्र शैले । “उभसर्वतसोः
—” इति द्वितीया । अन्त इतिकरणं ॥ २३ ॥
दीप्ततेजसमिति वक्ष्यमाणसीतालाभहेतुलक्षणेक्तिः

ती० वनोन्मत्ता वनसंचारकोविदा ॥ ति० वनोन्मत्ता वनस्यपुष्पितत्वदर्शनादुन्मत्ता हर्षवती ॥ १५ ॥ शि० असकामा
अन्यत्रवासविषयकेच्छाभाववत्पि वैदेही । मां त्वां च जिज्ञासमाना आवयोरन्वेषणसामर्थ्यज्ञानेच्छावतीसती वनेक्वचिदवलीना
निलीना स्याद्वा । तत्र वञ्जुलोवेतसः ॥ १६ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. शोकपरायणं, २ च. ज. माविषीद. ३ ड. झ. ट. महाबुद्धेः, ४ ड. अ. ट. इदं गिरिवनं, ५ क.
ड.—ज. अ. ट. वीर. ६ क. च. छ. ज. अ. काननं वा. ७ क. ग. अस्याः. ८ क. ट. यतावहे. ९ ड. झ. ट. मुक्तस्त.
१० क. ग. ड.—उ. विचिन्वन्तौ. ११ ड. झ. ट. शिलाश्च. १२ क. ग. ड.—उ. विचिन्वन्तौ. १३ घ. मधिजग्मतुः.

प्राप्स्यसि त्वं महाप्राज्ञ मैथिलीं जनकात्मजाम् ॥ यथा विष्णुर्महाबाहुर्बलिं बद्धा महीमिमाम् ॥२५॥
 एवमुक्तस्तु सौहार्दालक्ष्मणेन स राघवः ॥ उवाच दीनया वाचा दुःखाभिहतचेतनः ॥ २६ ॥
 वनं सर्वं सुविचितं पद्मिन्यः फुल्लपङ्कजाः ॥ गिरिशायं महाप्राज्ञ बहुकन्दरनिर्झरः ॥ २७ ॥
 न हि पश्यामि वैदेहीं प्राणेभ्योपि गरीयसीम् ॥ २८ ॥
 एवं स विलपन्नामः सीताहरणकशितः ॥ दीनः शोकसमाविष्टो मुहूर्तं विह्वलोऽभवत् ॥ २९ ॥
 संतप्तो ह्यवसन्नाज्ञो गतबुद्धिर्विचेतनः ॥ निषसादातुरो दीनो निश्श्वस्याशीतमायतम् ॥ ३० ॥
 बहुलं स तु निश्श्वस्य रामो राजीवलोचनः ॥ हा प्रियेति विचुक्रोश बहुशो बाष्पगद्गदः ॥३१॥
 तं ततः सान्त्वयामास लक्ष्मणः प्रियंबान्धवः ॥ बहुप्रकारं धर्मज्ञः प्रश्रितं प्रश्रिताञ्जलिः ॥३२॥
 अनाद्यत्स तु तद्वाक्यं लक्ष्मणोऽपुष्टाच्युतम् ॥ अपश्यंस्तं प्रियां सीतां प्राक्रोशत्स पुनःपुनः ॥३३॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

सीतामपश्यतारामेणलक्ष्मणप्रतिसंबोधनेनबहुधाविलापः ॥ १ ॥

सीतामपश्यन्धर्मात्मा कामोपहतचेतनः ॥ विललाप महाबाहू रामः कमललोचनः ॥ १ ॥
 पश्यन्निव स तां सीतामपश्यन्मदनादितः ॥ उवाच राघवो वाक्यं विलापाश्रयदुर्वचम् ॥ २ ॥

॥२४॥ प्राप्स्यसीति । सीताहर्तारं बद्धेति शेषः ॥२५॥
 दुःखाभिहतचेतनः दुःखोपहतहृदय इत्यर्थः ॥२६॥ प-
 द्मिन्य इत्यादौ सुविचिताः सुविचित इति विपरिणामः
 कार्यः ॥२७॥ न हीत्यर्थमेकं वाक्यं ॥२८॥ विह्वलः
 परवशः ॥ २९ ॥ अवसन्नाज्ञः कृशाज्ञः । गतबुद्धिः
 निस्संज्ञः । विचेतनः निश्चेष्टः । अशीतं उष्णं
 आयतं दीर्घमितिनिश्श्वसाक्रियाविशेषणं ॥ ३० ॥
 विचुक्रोश उच्चैस्स्वरेणाहूतवान् ॥ ३१ ॥ प्रश्रितं
 सविनयमिति क्रियाविशेषणं । प्रश्रिताञ्जलिः बद्धा-
 ञ्जलिः ॥ ३२ ॥ लक्ष्मणोऽपुष्टाच्युतं लक्ष्मणो-
 क्तमित्यर्थः । पुनः प्राक्रोशत् उद्धोषेणाहूतवान् ॥३३॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्न-

मेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने एकषष्टितमः
 सर्गः ॥ ६१ ॥

अथ रामस्य “दृङ्मनःसङ्गसङ्कल्पा जागरः कृश-
 ताऽरतिः । ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा
 दश” इत्युक्तावस्थासु रतिं नाम षष्ठीमवस्थां प्रदर्शयति
 द्विषष्टितमे । धर्मात्मा कामोपहतचेतन इत्याभ्यां
 धर्माविरुद्धकामस्यानिन्द्यत्वमुक्तं । महाबाहुरित्यूर्ध्व-
 बाहुत्वमुच्यते । कमललोचन इत्यनेन समधुपद्मसा-
 म्यादश्रुकालुष्यमुच्यते । कामेन सीताविप्रलम्भजनि-
 तव्यामोहेन उपहता अप्रकृतिस्था चेतना चैतन्यं
 यस्य स तथा ॥ १ ॥ पुरोवर्तित्वाभावेन सीतामप-

स० हाप्रिये अतीतिच्छेदः । तस्य विचुक्रोशेत्यनेनान्वयः । इतीतिशेषः ॥ २९ ॥ इत्येकषष्टितमस्सर्गः ॥ ६१ ॥

शि० मन्मथार्दितः स्वप्रेर्यशिवद्वारान्मन्मथार्दकोराघवः ॥ २ ॥

[पा०] १ ड. झ. ज. ट. प्राप्स्यसे. २ ड. झ. ट. वीरेणलक्ष्मणेन. ३ ड. ज. ट. सुविचितं सर्वं. च. ज. सर्वतु-
 विचितं. ४ संतप्तो ह्यवसन्नाज्ञो. बहुलंसतुनिश्श्वस्य. इत्यनयोः श्लोकयोः पौर्वापर्यं च. छ. ज. पाठेषु दृश्यते. ख. ड.—ट. सविह्व-
 लितसर्वाज्ञो. ५ ड.—ट. विषसादातुरो. ६ ख. निश्श्वसंश्चमुहुर्मुहुः. क. निश्श्वस्याधिकं. ७ ड.—ज. मारुतं. घ. मारुतः.
 ८ क.—ट. बहुशः. ९ ड.—ट. तंसान्त्वयामासततो. ख. ग. तंसान्त्वयामासतदा. १० झ. प्रियंबान्धवं. ११ घ. ड. झ.
 ज. ट. शोकार्तः. १२ क.—ड. झ. ज. ट. प्रश्रितः. १३ ड. छ. झ. ज. ट. पुटच्युतं. १४ क. ड.—ट. शोकोपहतः.
 १५ क.—ट. पश्यन्निवच. १६ ड. झ. ट. मन्मथार्दितः. १७ घ. विरहाश्रय.

त्वमशोकस्य शाखाभिः पुष्पप्रियतया प्रिये ॥ आवृणोषि शरीरं ते मम शोकविवर्धनी ॥ ३ ॥
 कदलीकाण्डसदृशौ कदल्या संवृतावुभौ ॥ ऊरु पश्यामि ते देवि नासि शक्ता निगूहितुम् ॥ ४ ॥
 कर्णिकारवनं भद्रे हसन्ती देवि सेवसे ॥ अलं ते परिहासेन मम बाधावहेन वै ॥ ५ ॥
 परिहासेन किं सीते परिश्रान्तस्य मे प्रिये ॥ अयं स परिहासोपि साधु देवि न रोचते ॥ ६ ॥
 विशेषेणाश्रमस्थाने हासोऽयं न प्रशस्यते ॥ अवगच्छामि ते शीलं परिहासप्रियं प्रिये ॥ ७ ॥
 आगच्छ त्वं विशालाक्षि शून्योऽयमुटजस्तव ॥ ८ ॥
 सुव्यक्तं राक्षसैः सीता भक्षिता वा हताऽपि वा ॥ नहि सा विलपन्तं मामुपसंप्रैति लक्ष्मण ॥ ९ ॥
 एतानि मृगयूथानि साश्रुनेत्राणि लक्ष्मण ॥ शंसन्तीव हि वैदेहीं भक्षितां रजनीचरैः ॥ १० ॥
 हा ममार्ये क यातासिहा साध्वि वरवर्णिनि ॥ हा संकामा त्वया देवी कैकेयी सा भविष्यति ॥ ११ ॥
 सीतया सह निर्यातो विना सीतामुपागतः ॥ कथं नाम प्रवेक्ष्यामि शून्यमन्तःपुरं पुनः ॥ १२ ॥
 निर्वीर्य इति लोको मां निर्दयश्चेति वक्ष्यति ॥ कातरत्वं प्रकाशं हि सीतापनयनेन मे ॥ १३ ॥
 निवृत्तवनवासश्च जनकं मिथिलाधिपम् ॥ कुशलं परिपृच्छन्तं कथं शक्ये निरीक्षितुम् ॥ १४ ॥
 विदेहराजो नूनं मां दृष्ट्वा विरहितं तया ॥ सुतास्वेहेन संतप्तो मोहस्य वशमेष्यति ॥
 [तत एव कृतार्थः स तत्रैव वसताद्रतः ॥ १५ ॥]

इयन्नपि मदनादितो मदनपरवशः तां पश्यन्निव संबो-
 ध्योवाच । तद्वाक्यं विलापाश्रयत्वेन दुर्वचं गद्गद-
 कण्ठत्वादिति भावः । यद्वा विलापसंबन्धादस्माभि-
 र्वक्तुमशक्यं अनुवदितुमशक्यमित्यर्थः ॥ २ ॥ पश्य-
 न्नित्युक्तमुपपादयति—सार्धैस्त्वमित्यादिपञ्चभिः ।
 त्वं अशोकस्य शाखाभिः पुष्पिततया स्वर्णसदृशीभिः
 स्वयं पुष्पप्रियतया स्वशरीरं मम शोकविवर्धनी
 सती आवृणोषि । किंतेनावरणेन । मया दृष्टत्वादिति
 भावः ॥ ३ ॥ कदलीकाण्डसदृशौ कदलीदण्डतुल्य-
 त्वेन कदल्यासंवृतावपि ते ऊरु पश्यामि तेन तौ
 निगूहितुं आच्छादितुं । नशक्तासि दृष्टस्याच्छादनासं-
 भवादिति भावः ॥ ४ ॥ हसन्ती हासार्थं कर्णिका-
 रवनं सेवसे ॥ ५ ॥ हे सीते परिहासेन किं किं

प्रयोजनं । हि यस्मात् परिश्रान्तस्य मे मह्यं । सः
 पूर्वं प्रियः । अयं परिहासः साधु सम्यक् । न रोच-
 ते ॥ ६ ॥ शीलं स्वभावः । परिहासेन प्रीणातीति
 परिहासप्रियं । “इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः” इति कः
 ॥ ७ ॥ आगच्छेत्यर्थमेकं वाक्यं ॥ ८ ॥ हिर्हेतौ ।
 उपसंप्रैति उपेक्षत इत्यर्थः ॥ ९ ॥ शंसनप्रकारः सा-
 श्रुनेत्राणीति ॥ १० ॥ मम मदीये । आर्ये पूज्ये ।
 लोकैरिति शेषः । सकामा स्वाभीष्टास्सन्मरणसिद्धे-
 रिति भावः ॥ ११ ॥ सीतां विनाऽऽगतत्वाच्छून्यं
 ॥ १२ ॥ कातरत्वं अधीरत्वं । जीवितधारणाशक्ते-
 रिति भावः ॥ १३ ॥ निवृत्तवनवासः समाप्तवन-
 वासः । “समाप्तौ वृत्त इत्यदः” इति शब्दार्णवे ।
 निरीक्षितुं प्रतिवक्तुं सुतरामिति भावः ॥ १४ ॥ तथा

शि० हेप्रिये यद्यपिपरिहासप्रियं तेशीलं स्वभावं । अवगच्छामि जानामि । तथापि आश्रमस्थाने विशेषश्रमस्थित्यर्थं विशेषे-
 णायंतेपरिहासः नप्रशस्यते । यद्यपीत्यध्याहृतं ॥ ७ ॥ ति० उपसंप्रैति हासरसेनोपेक्षते ॥ ९ ॥ शि० मेदेवी माता । अद्यस-
 कामा तदीप्सितराक्षसवधस्यसंनिहितत्वात्प्राप्तमनोरथाभविष्यति । स० अममार्येइतिपदं । निर्ममाधिके ॥ ११ ॥ स०
 कातरत्वं अवीरत्वं । प्रकाशं प्रकाशतइतितथा । प्रकटं अभूदिति शेषः ॥ १३ ॥ ति० “तत एवकृतार्थः सतत्रैववसतादिति”
 इत्यर्थमधिकं कतकपाठे । ततोदशरथएवकृतार्थः । वसतादितिलोड्व्यत्ययेन । यतस्तत्रैवस्वर्गएववसति । ननुजीवन्तीकौसल्ये-

[पा०] १ ड. झ. प्रियतरा. २ ग. च. छ. ज. व. स्कन्धसदृशौ. क. स्तंभसदृशौ. ३ ख. अलंतेबाधयाभीरुपश्याम्य-
 स्तितलोचने. ४ क. अलंतेपरिहासेन. ५ क. शीलंते. ६ ड.—ट. मेदेवी. ७ क. ख. सकामाद्यकैकेयीदेवीमेसा. च. छ. ज.
 सकामाद्यकैकेयीदेवीसाय. ग. सकामाद्यकैकेयीसापिदेवी. ड. झ. ट. सकामाद्यकैकेयीदेवीमेऽय. ज. सकामाद्यकैकेयीदेवीसाय.
 ८ घ. सीते. ९ ड. झ. ट. मम. १० घ. च. छ. ज. लोकोयं. क. मांलोको. ११ ख. ममपृच्छन्तं. १२ ख. ग. च. छ.
 स्वया. १३ क. ख. ग. च. छ. ज. दुहितृहेहसंतप्तो. ड. झ. ट. सुताविनाशसंतप्तो. १४ इदमर्थं ख. पाठेदृश्यते.

अथवा न गमिष्यामि पुरीं भरतपालिताम् ॥ स्वर्गोपि सीतया हीनः शून्य एव मतो मम ॥ १६ ॥
 मांमिहोत्सृज्य हि वने गच्छाद्योध्यां पुरीं शुभाम् ॥ न त्वहं तां विना सीतां जीवेयं हि कथंचन ॥ १७ ॥
 गाढमाश्लिष्य भरतो वाच्यो मद्वचनाच्चया ॥ अनुज्ञातोसि रामेण पालयेति वसुंधराम् ॥ १८ ॥
 अम्बा च मम कैकेयी सुमित्रा च त्वया विभो ॥ कौसल्या च यथान्यायमभिवाद्या ममाज्ञया ॥ १९ ॥
 रक्षणीया प्रयत्नेन भवता सौक्तकारिणा ॥ २० ॥

सीतायाश्च विनाशोयं मम चामित्रकैर्शन ॥ विस्तरेण जनन्या मे विनिवेद्यस्त्वया भवेत् ॥ २१ ॥

इति विलपति राघवे सुदीने वनमुपगम्य तया विना सुकेश्या ॥

भयविकलमुखस्तु लक्ष्मणोपि व्यथितमना भृशमातुरो बभूव ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

सीतामपश्यतारामेणलक्ष्मणप्रतिसंबोधनेनतस्याराक्षसैर्नानादुरवस्थासंपादनसंभावनापूर्वकं तांप्रतिशोचनं ॥ १ ॥ लक्ष्म-
 णेनोन्मत्तवद्बहुधाप्रलापेनशोचन्तरामंप्रतिसमाश्वासनं ॥ २ ॥

स राजपुत्रः प्रियया विहीनः कामेन शोकेन च पीड्यमानः ॥

विषादयन्भ्रातरमार्तरूपो भूयो विषादं प्रविवेश तीव्रम् ॥ १ ॥

स लक्ष्मणं शोकवशाभिपन्नं शोके निमग्नो विपुले तु रामः ॥

उवाच वाक्यं व्यसनानुरूपमुष्णं विनिश्चस्य रुदन्सशोकम् ॥ २ ॥

सीतया ॥ १५ ॥ भरतपालितां सुसमृद्धामपीत्यर्थः
 ॥ १६ ॥ कथंचन त्वत्कृताश्वासनेनापीत्यर्थः ॥ १७ ॥
 पालयेति वाच्य इत्यन्वयः ॥ १८ ॥ अम्बेति
 प्रथमोक्तिः शोकजाग्रहात् ॥ १९ ॥ रक्षणीयेत्यर्थः ।
 सा कौसल्या ॥ २० ॥ मम विनाशः भावीतिशेषः
 ॥ २१ ॥ तया विनाकृतं वनमुपगम्येत्यर्थः । सुके-
 श्येति विलापहेतुः । भयेन विकलमुखः विवर्णमुखः ।
 आतुरः तप्तशरीरः ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
 विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने
 आरण्यकाण्डव्याख्याने द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

अथ तापाख्यां मदनावस्थां दर्शयति त्रिषष्टितमे—
 स राजपुत्र इत्यादि । कामेन प्रियास्मरणजन्येन ।
 शोकेन प्रियाविरहजन्येन । भ्रातरं भूयो विषादयन् ।
 आर्तरूपः पीडितशरीरः । सः रामः । तीव्रं विषादं
 प्रविवेश स्वशोकलक्ष्मणशोकाभ्यामधिकतरं शोकं
 गत इत्यर्थः ॥ १ ॥ विपुले शोके निमग्नः लक्ष्मणशो-
 कदर्शनजशोकेन विपुले शोके सीताशोके निमग्नः ।
 व्यसनानुरूपं लोकवहुःखप्रसङ्गोचितं । उष्णं यथा
 तथा विनिश्चस्य रुदन् सशोकं वाक्यमुवाच ॥ २ ॥

त्यर्थः ॥ स० तत्रैवस्वर्गएववसतात् । मयासाकमितिशेषः । इति उक्त्वागतः ततोदशरथः कृतार्थः । स्तुषादर्शनं तत्रै-
 वजातमितिकृतार्थ इतिभावः ॥ १५ ॥ इतिद्विषष्टितमस्सर्गः ॥ ६२ ॥

ति० इष्टवियोगजः शोकः । कामजंचित्तविवशत्वं मोहः ॥ १ ॥ स० सशोपि ससुखोपि अकं असुखंयथाभवतितथा ।

[पा०] १ क. च. छ. ज. ज. स्वर्गोपिचितया. ख. ग. ड. झ. ट. स्वर्गोपिहितया. २ घ. तामिहोत्सृज्य. ड. झ.
 तन्मामुत्सृज्य. ३ क. नह्यहं. ४ क. ख. ग. च. छ. ज. ज. युक्तकारिणा. घ. सूक्तकारिणा. ड. झ. ट. सूक्तचारिणा. ५ ख.
 ड.—ट. सूदन. ६ ड. झ. ट. राघवेतुदीने. ७ च. छ. ज. ज. मुखश्च. ८ ग. लक्ष्मणोवै. ९ घ. ड. झ. ट. शोकेनमोहेन.
 च. ख. ज. कामेनशोकेनच. ज. शोकेनकामेनच. १० च. छ. ज. विपुलेहि. ११ क. छ. ज. न्सशोकः.

न मद्विधो दुष्कृतकर्मकारी मन्ये द्वितीयोस्ति वसुंधरायाम् ॥
 शोकेन शोको हि परम्पराया मामेति भिन्दन् हृदयं मनश्च ॥ ३ ॥
 पूर्वं मया नूनमभीप्सितानि पापानि कर्माण्यसकृत्कृतानि ॥
 तत्रायमद्यापतितो विपाको दुःखेन दुःखं यदहं विशामि ॥ ४ ॥
 राज्यप्रणाशः स्वजनैर्वियोगः पितुर्विनाशो जननीवियोगः ॥
 सर्वाणि मे लक्ष्मण शोकवेगमापूरयन्ति प्रविचिन्तितानि ॥ ५ ॥
 सर्वं तु दुःखं मम लक्ष्मणेदं शान्तं शरीरे वनमेत्य शून्यम् ॥
 सीतावियोगात्पुनरप्युदीर्णं काष्ठैरिवाग्निः सहसा प्रदीप्तः ॥ ६ ॥
 सा नूनमार्या मम राक्षसेन बलाद्धृता खं समुपेत्य भीरुः ॥
 अपस्वरं संस्वरविप्रलापा भयेन विक्रन्दितवत्यभीक्ष्णम् ॥ ७ ॥
 तौ लोहितस्य प्रियदर्शनस्य सदोचितवुत्तमचन्दनस्य ॥
 वृत्तौ स्तनौ शोणितपङ्कदिग्धौ नूनं प्रियाया मम नाभिभातः ॥ ८ ॥

द्वितीयो मद्विधो दुष्कृतकर्मकारी पापकर्मकारी । वसुंधरायां नास्तीति मन्ये । शोकेनेति । नमद्विधः इत्यादिनोक्तमनेनार्थेन स्पष्टीक्रियते । परम्परायाः परम्परारूपेणागतः । शोकेन शोकः शोकाच्छोकः । हृदयं मनश्च भिन्दन् मामेति । मनोऽधिष्ठानं हृदयं ॥ ३ ॥ एवं शोकपारम्पर्यं हेतुमुत्प्रेक्षते—पूर्वमिति । पूर्वं पूर्वजन्मनि । अभीप्सितानि प्रार्थितानि । तत्र तेषु पापेषु । विपाकः कार्योन्मुख्यं । आपतितः प्राप्तः ॥ ४ ॥ दुःखानिपरिगणयति—राज्येति । राज्यप्रणाशो राज्यभ्रंशः । स्वजनैः बन्धुभिः । सर्वाणीति सामान्ये नपुंसकं । शोकवेगं शोकराशि । प्रविचिन्तितानि स्मृतानि ॥ ५ ॥ शून्यं निर्जनं वनमेत्य स्थितस्य मम शरीरे शान्तं शरीरक्लेशेन विस्मृतमित्य-

र्थः । उदीर्णं उद्विक्तं । प्रदीप्तोग्निः पुनः काष्ठैरिव ॥ ६ ॥ मम संबन्धिनी आर्या सा राक्षसेन केनचित् बलाद्धृता सती खमाकाशमुपेत्य भीरुतया सस्वरविप्रलापा सती उच्चैर्ध्वनियुक्तविप्रलापा सती । भयेन अपस्वरं अपगतनिजस्वरं यथा तथा । अभीक्ष्णमत्यर्थं आक्रन्दितवती उद्धोषितवतीत्युत्प्रेक्षा ॥ ७ ॥ लोहितस्य लोहिताख्यस्य उत्तमचन्दनस्य । “रक्तं तु चन्दनं विद्याल्लोहितं हरिचन्दनं” इति । यद्वा कुङ्कुमादिना रक्तस्य उत्तमचन्दनस्य सदा उचितौ योग्यौ । वृत्तौ वर्तुलौ । मम प्रियायाः स्तनौ शोणितपङ्कदिग्धौ राक्षसेन भक्षणाय विशसनादिति भावः । एवंभूतौ सन्तौ नाभिभातः न प्रकाशेते । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत्प्रयोगः । मम नाभिपात इति पाठान्तरे

रुदनुवाचेत्यन्वयः ॥ २ ॥ ति० शोकमनुप्रवृत्तः शोकः शोकानुशोकः । सः । परंपरायाः तृतीयार्थेषष्ठी । परंपरया । अविच्छेदेन । ह्रियतो मां हृदयं तदधिष्ठानमात्मानं मनश्च भिन्दन् एति प्राप्नोति ॥ ३ ॥—शि० असकृत् वारंवारं कृतानि राक्षसैराचरितानि । पापानि कर्माणि । पूर्वं स्वाप्राकट्यसमयेतत्रसाकेतेविद्यमानेनमया । यत् यस्मात् । अभीप्सितानि मद्विच्छाविषयीभूतानि । तस्मादयंविपाकः इच्छामात्रजनितफलं । अद्यापतितः । अतएवदुःखेनदुःखं अहं विशामि । एतेन यदिमद्विच्छानस्यात्तर्हि राक्षसानां ब्रह्मादिप्रेरितदुष्कृतकर्मप्रवृत्तिर्नस्यादितिसूचितं । तेनसकलजनकर्तृत्वादीनांस्वायत्तत्वं ध्वनितं । तथाचश्रुतिः “कर्तृत्वंकरणत्वं च स्वभावश्चेतनाधृतिः । यत्प्रसादादिमे सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया ” इति ॥ स० दुःखेनदुःखं तत्परंपरामित्यर्थः ॥ ३ ॥ ति० वनमेत्य शरीरेक्लेशमनुभूयापि । सीतासंनिधानात्सर्वशान्तं । अथसीतावियोगात्पुनरुदीर्णं वृद्धिप्राप्तं । प्रियावियोगएव दुस्सह इतिभावः ॥ स० एत्यक्लेशमितिगुर्वक्षरोक्त्या क्लेशातिशयोक्त्यते ॥ ६ ॥ स० अनूनमार्या पूर्णसंपत्त्वामिनी । “अर्थः सामिवैश्ययोः ” इतिनिपातनात् ॥ ७ ॥

[पा०] १ ग. घ. कामकारी. २ ख. ड.—ट. शोकानुशोको. ३ घ. सर्वाण्यसकृत्. ४ ड. झ. ट. क्लेशं. ५ ख. घ. ड. झ. व. ट. रभ्युदीर्णं. ६ क. ख. च. झ. ज. ट. सहसोप्रदीप्तः. ७ ख. घ. ड. झ. व. ट. ह्यभ्याहृता. क. च. छ. बालाहृता. ८ ज. दुःखमुपेत्य. ९ झ. अप्यस्वरं. १० क.—ज. व. ट. सुस्वर.

तच्छृणुषुव्यक्तमृदुप्रलापं तस्या मुखं कुञ्चितकेशभारम् ॥
 रक्षोवशं नूनमुपागताया न भ्राजते राहुमुखे यथेन्दुः ॥ ९ ॥
 तां हारपाशस्य सौदोचिताया ग्रीवां प्रियाया मम सुव्रतायाः ॥
 रक्षांसि नूनं परिपीतवन्ति विभिद्यं शून्ये रुधिराशनानि ॥ १० ॥
 मया विहीना विजने वने या रक्षोभिराहत्य विकृष्यमाणा ॥
 नूनं विनादं कुररीव दीना सा मुक्तवत्यायतकान्तनेत्रा ॥ ११ ॥
 अस्मिन्मया सार्धमुदारशीला शिलातले पूर्वमुपोपविष्टा ॥
 कान्तस्मिता लक्ष्मण जातहासा त्वामाह सीता बहुवाक्यजातम् ॥ १२ ॥
 गोदावरीयं सरितां वरिष्ठा प्रिया प्रियाया मम नित्यकालम् ॥
 अप्यत्र गच्छेदिति चिन्तयामि नैकाकिनी याति हि सा कदाचित् ॥ १३ ॥
 पद्मानना पद्मविशालनेत्रा पद्मानि वाऽनेतुमभिप्रयाता ॥
 तदप्ययुक्तं न हि सा कदाचिन्मया विना गच्छति पङ्कजानि ॥ १४ ॥

एवमपि मम देहपातो न जायत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ तत्
 पूर्वमनुभूतं श्लक्ष्णो मधुरः सुव्यक्तः अर्थव्यक्तियुक्तः
 मृदुः अपरुषः प्रलापो यस्य तत् ॥ ९ ॥ हारपाशस्य
 हारमालायाः । सौदोचितायाः सुव्रतायाः मदन्त्यं
 स्पष्टमनिच्छन्त्याः । मम प्रियायाः ग्रीवां शून्ये एका-
 न्ते । विभिद्यं रुधिररूपाणि अशनानि पानानि परि-
 पीतवन्ति । नूनं ॥ १० ॥ या विजने वने मया
 विहीना सा कुररीव क्रौञ्चीव । विनादं मुक्तवती ।
 आयतकान्तनेत्रेत्यनेन तत्काले मदागमनमार्गव्यग्रतो-
 क्ता ॥ ११ ॥ पूर्वं गोदावर्या सीतया सह सरसली-
 लाविहारो यस्मिन्कृतस्तस्मिन्प्रदेशे गत्वा तद्दर्श-
 नेन जातपूर्वस्मरणो लक्ष्मणं प्रत्याह । अस्मिन् एवं
 शून्यतया स्थिते प्रदेशे हि मया पूर्वं निधिलब्धः ।
 मया सार्धं प्रणयधारायामहं पण्डितमानी तादृशोह-
 मप्यप्रधानोऽभवत् तदीयविदग्धव्यवहारेषु । उदारशी-
 ला पूर्वं नगरवासे श्वश्राविसन्निधानेन सङ्कुचित-
 विहारा स्थिता । सीतया सार्धमिति श्रुतं । साम्प्रतं
 तु एकान्तस्थलतया सरसभोगेषु सर्वस्वदानं कृतव-
 ती । शिलातले पूर्वमुपोपविष्टा गोदावरीसलिले चिरं
 सलिलविहारे प्रवृत्ते । खिन्नो रामः प्रदेशान्तरे निस्त-

रणायोगात् केनचिच्छिलातलमार्गेण निर्गन्तुमालोकि-
 तवान् । सीता तु “ प्रेक्षितज्ञास्तु कोसलाः ” इति
 न्यायेन कान्तस्य प्रेक्षणातिशयमवगम्य तं पुनः क्लेश-
 यितुं तच्छिलातलं पूर्वमधिरूढा उपोपविष्टा । तत्र यं
 यं कोणमवलम्ब्योत्थातुमिच्छति तत्तदाक्रम्य मुखे
 सलिलमभिषिञ्चन्ती स्थिता । वीप्सयैवमवगम्यते ।
 कान्तस्मिता सहजमधुरहासवती । जातहासा स्ववि-
 जयकृतहर्षेण संजातहासा । त्वामाह इतःपूर्वं कुत्रापि
 पराजयाभावात् अधुना स्त्रीतोऽभिनवपराजयाद्रामो
 लज्जानम्रवदनोऽभूत् । तं विहाय भ्रातरं बहुधा प्रशं-
 सन्तं लक्ष्मणं प्रत्युक्तवती बहुवाक्यजातं । युवां सं-
 कल्पितं सर्वं निर्वर्तितवन्तौ हि युवामतिबलपराक्रम-
 शालिनौ पुरुषधौरेयौ वयमबलाजनाः युवां मृगयायै
 शत्रुहत्यायै चाभियातारौ वयं गृहादनिर्गच्छन्त्यः ।
 युवयोः संकल्पितं सर्वं कर्तुं शक्यं युष्मदग्रजो जित-
 वान् हि इत्येवं बहुमुखं वचनमवोचत् ॥ १२ ॥ नित्य-
 कालं सर्वकालं । अत्र गोदावर्या । चिन्तयामि तन्न
 युक्तमिति शेषः ॥ १३ ॥ अभिप्रयाता गोदावरीमिति
 शेषः । पङ्कजानीत्यत्राप्यानेतुमित्यनुषज्यते ॥ १४ ॥

शि० आयतकान्तनेत्रा आयतेविस्तृते कान्ताय पत्यन्वेषणायनेत्रेयस्यास्या ॥ ११ ॥

[पा०] १ घ. केशपाशं. २ ड. झ. ट. सौदोचितांतां. ३ ड. ट. रुधिरं पिबन्ति. च. छ. ज. अ. परिपीडयन्ति. ४ क.
 —ट. शून्येहिमिच्छा. ५ घ. पिशिताशनानि. ६ क. ख. ड.—ट. वनेसा. ७ क. ड.—ट. रावृत्त्य. ८ ख. घ. सिद्धोपविष्टा.
 ९ क. घ. च. छ. झ. ज. ट. मामाह. १० क. ड.—ट. पद्मपलाशनेत्रा.

कामं त्विदं पुष्पितवृक्षषण्डं नानाविधैः पक्षिगणैरुपेतम् ॥
 वनं प्रयाता नु तदप्ययुक्तमेकाकिनी साऽतिविभेति भीरुः ॥ १५ ॥
 आदित्य भो लोककृताकृतज्ञ लोकस्य सत्यानृतकर्मसाक्षिन् ॥
 मम प्रिया सा कं गता हता वा शंसस्व मे शोकैवशस्य नित्यम् ॥ १६ ॥
 लोकेषु सर्वेषु च नास्ति किञ्चिद्यत्ते न नित्यं विदितं भवेत्तत् ॥
 शंसस्व वायो कुलशालिनीं तां हता मृता वा पथि वर्तते वा ॥ १७ ॥
 इतीव तं शोकविधेयदेहं रामं विसंज्ञं विलपन्तमेवम् ॥
 उवाच सौमित्रिरदीनसत्त्वो न्याये स्थितः कालयुतं च वाक्यम् ॥ १८ ॥
 शोकं विमुञ्च्य धृतिं भजस्व सोत्साहता चास्तु विमार्गणेऽस्याः ॥
 उत्साहवन्तो हि नरा न लोके सीदन्ति कर्मस्वतिदुष्करेषु ॥ १९ ॥
 इतीव सौमित्रिमुदग्रपौरुषं ब्रुवन्तमार्तौ रघुवंशवर्धनः ॥
 न चिन्तयामास धृतिं विमुक्तवान्पुनश्च दुःखं महदभ्युपागमत् ॥ २० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

अतिविभेति अत्यन्तं विभेति ॥ १५ ॥ भो इत्यादित्यस्य
 संबोधनं । लोकस्य कृताकृते जानातीति तथा । सत्या-
 नृतयोः पुण्यपापयोः कर्मणोः साक्षिन् । “कर्मसाक्षी
 जगच्चक्षुः” इत्युक्तेः । मम प्रिया कगता अथवा हता
 केनचिदपहृतेति शंसस्व शंस ॥ १६ ॥ ते नित्यं यत्र
 विदितं तत्र सर्वेषु लोकेषु नास्ति तस्माच्छंसति ॥ १७ ॥
 शोकविधेयः शोकपरवशः । कालयुतं कालोचितं ।
 अदीनसत्त्वः अदीनधृतिः । एवमुवाचेत्यन्वयः ॥ १८ ॥

अस्याः सीतायाः । विमार्गणे अन्वेषणे ॥ १९ ॥
 उदग्रपौरुषं श्रेष्ठपराक्रमं । इतीव ब्रुवन्तं सौमित्रि न
 चिन्तयामास तद्वचनं नादृतवानित्यर्थः । धृतिं च
 मुक्तवान् ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्ड-
 व्याख्याने त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

ति० लोककृताकृतज्ञेत्यादिना तादृशसूक्ष्मज्ञानवतस्तज्ज्ञानंसर्वथाऽस्तीतिभावः ॥ स० लोककृताकृतज्ञ बहिःप्रकाशद्वाराकृताकृत-
 ज्ञानिन् । लोकस्यसत्यानृतकर्मसाक्षिन् अन्तः । मूलपुरुषत्वादादित्युक्तिर्युक्तेतिभावः ॥ १६ ॥ ति० कुलपालिनीमित्यनेन
 तस्यामहत्त्वात्तज्ज्ञानंममेनेति वक्तुमशक्यमिति सूचितं ॥ स० उत्तरत्रलक्षद्विभिन्नानामस्तैव सर्वकार्यसाधयिष्यामीति वायुंघृच्छ-
 ति ॥ १७ ॥ ति० इतीवातीवशब्दौपर्यायौ ॥ १८ ॥ इतित्रिषष्टितमस्सर्गः ॥ ६३ ॥

[पा०] १ क.—घ. सातु. २ ड. झ. ट. शोकहृतस्य. ३ ड. झ. ट. सर्व. क. ग. च. छ. ज. ञ. सत्यं. ४ क. ड. च.
 छ. ज. ट. नचास्ति. ५ ड. झ. ट. कुलपालिनी. ६ ड. झ. ट. मृताहतावा. ख. ग. हताहतावा. ७ च. छ. ज. ञ. अतीव.
 ८ घ. ड. छ.—ट. मेव. ९ क. च. छ. ज. कालहितं. १० ड. झ. ट. विसृज्याद्य. च. छ. ज. ञ. चमुञ्च्य. ११ च. छ.
 ज. वास्तु. १२ ग. च. छ. ज. कर्मस्वपि. १३ ड. झ. व. ट. मार्त. १४ ड. झ. ट. रघुवंशसत्तमः. १५ घ. भृशमभ्युपा-
 गमत्. च. छ. ज. ञ. महदभ्युपागतः. ड. झ. ट. महदभ्युपागमत्.

चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

रामेणसीतायाः पद्मानयनार्थगोदावरीं प्रतिगमनसंभावनया गोदावरीमेत्यसीतादर्शनप्रश्नः ॥ १ ॥ तथा रावणभयास्सी-
तावृत्तान्तानभिधानं ॥ २ ॥ ततोनिर्विण्णेनरामेण मृगाणामिङ्कितविज्ञानेनतान्प्रतिप्रश्नः ॥ ३ ॥ तथा तच्चेष्टया नैर्ऋतदि-
शिसीतागमनंनिर्धारितवतालक्ष्मणेनसह तदामिमुख्येनगमनं ॥ ४ ॥ तथा मार्गपतितांसंततधारांपुष्पपरंपरांदृष्टवतातेनतेषु
लीलापुष्पत्वप्रत्यभिज्ञानं ॥ ५ ॥ तथा भूर्मासीतारावणचरणाङ्गानां जटायुभक्षरथसारथिकवचकार्मुकादीनांचावलोकनं ॥ ६ ॥
तथा देवादिभिकैरपि सीतावृत्तान्तानिवेदने कोपात्सकलभुवनभस्मीकरणप्रतिज्ञानेन धनुषिकारारोपणं ॥ ७ ॥

सं दीनो दीनया वाचा लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

शीघ्रं लक्ष्मण जानीहि गत्वा गोदावरीं नदीम् ॥ अपि गोदावरीं सीता पद्मान्यानयितुं गता ॥ २ ॥

एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः परवीरहा ॥ नदीं गोदावरीं रम्यां जगाम लघुविक्रमः ॥ ३ ॥

तां लक्ष्मणस्तीर्थवतीं विचित्वा राममब्रवीत् ॥ ४ ॥

नैनां पश्यामि तीर्थेषु क्रोशतो न शृणोति मे ॥ कं नु सा देशमापन्ना वैदेही क्लेशनाशिनी ॥

न ह्यहं वेद तं देशं यत्र सा जनकात्मजा ॥ ५ ॥

लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा दीनः सन्तापमोहितः ॥ रामः समभिचक्राम स्वयं गोदावरीं नदीम् ॥ ६ ॥

स तौमुपस्थितो रामः क सीतेत्येवमब्रवीत् ॥ ७ ॥

भूतानि राक्षसेन्द्रेण वधार्येण हूतामपि ॥ न तां शशंसु रामाय तथा गोदावरी नदी ॥ ८ ॥

ततः प्रचोदिता भूतैः शंसास्सत्तां प्रियामिति ॥ न तु साऽभ्यवदत्सीतां पृष्ट्वा रामेण शोचता ॥ ९ ॥

अथ चिह्नविशेषैः सीताहरणनिश्चयश्चतुष्षष्टितमे ।
लोके कश्चिद्दीनोपि दीनां वाचं न व्याहरति । इदम-
र्धमेकं वाक्यं ॥ १—२ ॥ लघुविक्रमः त्वरितपदवि-
न्यासः ॥ ३ ॥ तीर्थवतीं अवतारवतीं । क्रोशतः आह्व-
यतः । मे मत्तः । न शृणोति । सेति शेषः ॥ ४—

५ ॥ वेद जानामि स तामित्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ ६ ॥
भूतानि वन्यानि सत्त्वानि । दृष्टान्तार्थमिदं । यथा
पूर्वं पृच्छ्यमानानि भूतानि न शशंसुः तथा गोदावरी
च न शशंसेत्यर्थः ॥ ७—८ ॥ स्वयं न शशंस । भूतैः प्रचो-
दितापि न शशंसेत्यर्थः । अस्मत् अस्मदर्थः । पञ्चमी

स्त० दीनयावाचासहितंलक्ष्मणं सरामोदीनः सन्वाक्यमब्रवीत् । ति० एवंशोककरणं चारद्वाराश्रवणेनरावणस्यमनुष्यत्वबुद्धि-
दार्ढ्यपूर्वकंस्ववध्यत्वसंपादनायेतिबोध्यं । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—“स्त्रीपुंसलानुषङ्गात्मा देहोनास्यविजायते । किंतुनिर्दोषचैतन्यं सुख-
नित्यांस्वकांतनुम् । प्रकाशयतिसैवेयं जनिर्विण्णोर्नचापरा । तथाप्यसुरमोहार्थं परेषांचकचित्कचित् । दुःखाज्ञानश्रमादींश्च दर्शये-
च्छुद्धसद्गुणः । क्रवणादिक्रवाज्ञानंस्वतन्त्राचिन्त्यसद्गुणे । मोक्षाभावायतेषांतुदर्शयेत्तानजोहतिः । कृष्णोद्यत्यक्तदेहोपि त्यक्तदेहस्य
देहवत् । लोकानांदर्शयामास स्वरूपसदृशाकृतिम् ” इति । एतेन रावणस्येश्वरत्वबुद्धिप्रतिबन्धेनमोक्षाभावोपिशोकफलमित्युक्तं ।
एवंरावणद्वारासीताहरणमपितत्पुण्यातिशयनाशेनवध्यतासंपादनाय । तथाचकेदारखण्डेउक्ताऽऽख्यायिका । “महतातपसाल-
ब्धबलोरारवणस्तदधिकतपोबलंविनाजेतुमशक्यः । देवाश्चस्वयंतदधिकतपःकर्तुमक्षमाः । अतस्तेषांकार्यमत्यन्तानुचितसीतानुरा-
गमोहानुवृत्तिसंपादनेनरावणस्य तपोवीर्यभ्रंशसंपाद्यकर्तव्यमितिलक्ष्म्यासहविचार्यतदर्थंविष्णुः सीतयाब्रह्मविद्ययासहावतीर्णः ”

[पा०] १ सदीनोदीनयावाचा लक्ष्मणंवाक्यमब्रवीत् इतिपादद्वयमध्ये. संशुष्कवदनोमृशम् । अभिराममिदंरामोविलला-
पाकुलेन्द्रियः । त्रिलोकाधिपतिं देवंशक्रं लां वेदयाम्यहं । पुरंदर विहारार्हप्रिया भार्याजहातिमाम् । यस्मिन्कालेस्त्रियंकामी
लब्ध्वाभूयोपि नन्दति । तस्मिन्सुखोदये काले प्रिया भार्या जहाति माम् । निर्वार्यइवमातङ्गः परिवृत्तइवोत्सवः । प्रतिभास्य-
मावासो गतध्वजइवाहवः । रतिनैवचविन्दामि तांविनापशंलोचनाम् । नाशयत्येव सर्वस्वमनुशोचामि भामिनीम् । इतिशोकस-
माविष्टो. इतिपादद्वयसहिताइमेऽश्लोकाः ख. पाठेदृश्यन्ते. २ क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. ज. ट. पुनरेवहि. ३ ड. च. छ. झ.
झ. ट. नहितंवेदिवैरामयत्रसातनुमध्यमा. ४ घ. कर्षितः. ५ छ. ज. तत्रैवस्थितो. च. तत्रावस्थितो. ६ ग. झ.
शंसचास्मै. क. ख. घ.—ज. ज. शंसास्मैतां. ७ क. ङ.—ट. नचसाह्यवदत्. ख. ग. नचसाभ्यवदत्.

रावणस्य च तद्रूपं कर्मणि च दुरात्मनः ॥ ध्यात्वा भयात्तु वैदेहीं सा नदी न शैशंस ताम् ॥ १० ॥
 निराशस्तु तथा नद्या सीताया दर्शने कृतः ॥ उवाच रामः सौमित्रिं सीताऽदर्शनकश्चितः ॥ ११ ॥
 एषा गोदावरी सौम्य किञ्चिन्न प्रतिभाषते ॥ किंनु लक्ष्मण वक्ष्यामि समेत्य जनकं वचः ॥
 मातरं चैव वैदेह्या विना तामहमप्रियम् ॥ १२ ॥
 या मे राज्यविहीनस्य वेन वन्येन जीवतः ॥ सर्वं व्यपनयेच्छोकं वैदेही कनु सा गता ॥ १३ ॥
 ज्ञातिपक्षविहीनस्य राजपुत्रीमपश्यतः ॥ मन्ये दीर्घा भविष्यन्ति रात्रयो मम जाग्रतः ॥ १४ ॥
 मन्दाकिनीं जैनस्थानमिमं प्रस्रवणं गिरिम् ॥ सर्वाण्यनुचरिष्यामि यदि सीता हि दृश्यते ॥ १५ ॥
 एते मृगा महावीर्या मामीक्षन्ते मुहुर्मुहुः ॥ वक्तुकामा इव हि मे इज्जितान्युपलक्ष्ये ॥ १६ ॥
 तास्तु दृष्ट्वा नरव्याघ्रो राघवः प्रत्युवाच ह ॥ क सीतेति निरीक्षन्वै वार्ष्णेसरुद्धया दृशा ॥ १७ ॥
 एवमुक्ता नरेन्द्रेण ते मृगाः सहस्रोत्थिताः ॥ दक्षिणाभिमुखाः सर्वे दर्शयन्तो नमःस्थलम् ॥ १८ ॥
 मैथिली ह्रियमाणा सा दिशं यामन्वपद्यत ॥ तेन मार्गेण धावन्तो निरीक्षन्ते नराधिपम् ॥ १९ ॥
 येन मार्गे च भूमिं च निरीक्षन्ते स्म ते मृगाः ॥ पुनश्च मार्गमिच्छन्ति लक्ष्मणेनोपलक्षिताः ॥ २० ॥
 तेषां वचनसर्वस्वं लक्ष्यामास चेज्जितम् ॥ उवाच लक्ष्मणो ऽप्येष्टं धीमान्भ्रातरमार्तवत् ॥ २१ ॥
 क सीतेति त्वया पृष्टा यथेमे सहस्रोत्थिताः ॥ दर्शयन्ति क्षितिं चैव दक्षिणां च दिशं मृगाः ॥ २२ ॥
 साधु गच्छावहै देव दिशमेतां हि नैर्ऋतिम् ॥ यदि स्थादागमः कश्चिदार्या वा साऽथ लक्ष्यते ॥ २३ ॥

॥ ९ ॥ अकथने हेतुमाह—रावणस्येति ॥ १० ॥ निराशः कृत इत्यन्वयः ॥ ११—१२ ॥ वन्येन फलादिना ॥ १३ ॥ ज्ञातयश्च ते पक्षाः सहायाश्च तैर्विहीनस्य ॥ १४—१५ ॥ वार्ष्णेसरुद्धया दृशा निरीक्षन् निरीक्षमाणः सन् । क सीतेत्युवाच ॥ १६ ॥ उक्ताः पृष्टाः । नमःस्थलं दर्शयन्तः आकाशावलोकनेज्जितेन सीतागमनमार्गं दर्शयन्तइत्यर्थः । उत्थिताः प्रस्थिताः आकाशमार्गेण दक्षिणां दिशं गता सीतेत्यसूचयन्निति भावः ॥ १७—१८ ॥ असुमेवार्थं स्पष्टयति—मैथिलीति । ह्रियमाणा सा मैथिली यां दिशमन्वपद्यत प्राप । तेन मार्गेण तथादिशा । धावन्तः सन्तः नराधिपं निरीक्षन्ते ॥ १९ ॥ येन कारणेन ।

मार्गं आकाशमार्गं । भूमिं दक्षिणां भूमिं च । निरीक्षन्ते स्म । पुनश्च मार्गं दक्षिणमार्गं । इच्छन्ति स्म । गन्तुमिति शेषः । तेन कारणेन मृगाः उपलक्षिताः गृहीतचेष्टार्था आसन् ॥ २० ॥ उक्तमनुवदन्नाह—तेषामिति । वचनसर्वस्वं तत्सदृशमिज्जितमित्यर्थः । लक्ष्यामास मृगचेष्टार्थं वचनोक्तमिव ज्ञातवानित्यर्थः । उवाच चेत्यन्वयः । आर्तवत् आर्तमिति क्रियाविशेषणं । क्तवतुप्रत्ययः ॥ २१ ॥ केत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । यथा येन प्रकारेण दर्शयन्ति तथा गच्छावहै इत्यन्वयः । आर्षमात्मनेपदं । नैर्ऋतिं दक्षिणपश्चिमां राक्षसाधिष्ठातां । तस्याश्चदक्षिणैकदेशत्वादक्षिणां दिशमिति व्यपदेशः । आगमः सीतादर्शनोपायः ॥ २२—

इति ॥ १ ॥ ति० मन्दाकिनी नाम काचिन्नदी ॥ १५ ॥ तनि० अत्ररामाशयाभिज्ञैर्मृगैः सीतागमनदिवसूचकचेष्टाकरणात्सूक्ष्मालङ्कारः । “सूक्ष्मंपराशयाभिज्ञेतरसाकूतचेष्टितं” इतिलक्षणात् ॥ १८ ॥ ति० पुनश्चमार्गं दर्शयितुमिच्छन्तोलक्ष्मणेनोपलक्षिताः तेषामिज्जितलक्ष्मणोलक्ष्यामासेत्यर्थः । आकाशमार्गेणगत्वादक्षिणदिशिदूरेस्थापितासीता दक्षिणदिशिगच्छतेत्येवं तदिज्जितं तेषां वचनसर्वस्वभूतं स्वयंलक्ष्यामास ॥ १९ ॥ ती० तस्यागमः तस्या आगमइत्यर्थः । आर्षोदीर्घः । ज्ञापकंवस्तुदृश्ये-

[पा०] १ ड. झ. ट. कर्मापिच. २ ड.—ट. शशंसह. ३ ग. घ. ड. झ. ज. ट. व्यपानयच्छोकं. ४ ड. झ. ज्ञातिवर्ग. ५ ड. झ. वैदेहीमप्यपश्यतः. ६ घ. जनस्थानंतथाप्रस्रवणं. ७ छ. ज. अ. संहृष्टोविचरिष्यामि. ८ ड. झ. लक्ष्यते. ९ ड. झ. ट. महामृगावीराः. १० ड. झ. ट. पुनःपुनः. ११ ख. संदिग्धया. १२ ख. ड. झ. ट. गिरा. १३ झ. ट. यामभ्यपद्यत. १४ ड. झ. ट. गच्छन्तो. १५ ट. पुनर्नदन्तोगच्छन्ति. क.—घ. च.—ज. पुनश्चमार्गमिच्छन्तो. १६ ड. ट. धीमाज्येष्टंभ्रातरं. १७ घ. ड. झ. ट. यदिमे. क. च. छ. ज. यथैते. १८ ड. च. झ. ज. ट. मेतांच. १९ ड. झ. ट. तस्यागमः.

बाढमित्येव काकुत्स्थः प्रस्थितो दक्षिणां दिशम् ॥ लक्ष्मणानुगतः श्रीमान्वीक्षमाणो वसुंधराम् ॥ २४ ॥
 एवं संभाषमाणौ तावन्योन्यं भ्रातराबुभौ ॥ वसुंधरायां पतितं पुष्पमार्गमपश्यताम् ॥ २५ ॥
 तौ पुष्पवृष्टिं पतितौ दृष्ट्वा रामो महीतले ॥ उवाच लक्ष्मणं वीरो दुःखितो दुःखितं वचः ॥ २६ ॥
 अभिजानामि पुष्पाणि तानीमानीह लक्ष्मण ॥ पिनद्वानीह वैदेह्या मया दत्तानि कानने ॥ २७ ॥
 मन्ये सूर्यश्च वायुश्च मेदिनी च यशस्विनी ॥ अभिरक्षन्ति पुष्पाणि प्रकुर्वन्तो मम प्रियम् ॥ २८ ॥
 एवमुक्त्वा महाबाहुं लक्ष्मणं पुरुषर्षभः ॥ उवाच रामो धर्मात्मा गिरिं प्रस्रवणाकुलम् ॥ २९ ॥
 कच्चित्क्षितिभृतां नाथ दृष्ट्वा सर्वाङ्गसुन्दरी ॥ रामा रम्ये वनोद्देशे मया विरहिता त्वया ॥ ३० ॥
 क्रुद्धोऽब्रवीद्गिरिं तत्र सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ ३१ ॥
 तां हेमवर्णां हेमाभां सीतां दर्शय पर्वत ॥ यावत्संनूनि सर्वाणि न ते विध्वंसयाम्यहम् ॥ ३२ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण पर्वतो मैथिलीं प्रति ॥ शंसन्निव ततः सीतां नादर्शयत राघवे ॥ ३३ ॥
 ततो दाशरथी राम उवाच च शिलोच्चयम् ॥ ३४ ॥
 मम बाणाग्निनिर्दग्धो भस्मीभूतो भविष्यसि ॥ असेव्यः संततं चैव निस्तृणद्रुमपल्लवः ॥ ३५ ॥
 इमां वासरितं चाद्य शोषयिष्यामि लक्ष्मण ॥ यदि नाख्याति मे सीतां मार्या चन्द्रनिभाननाम् ॥ ३६ ॥
 एवं सै रुषितो रामो दिधक्षन्निव चक्षुषा ॥ ददर्श भूमौ निष्क्रान्तं राक्षसस्य पदं महत् ॥ ३७ ॥

२३ ॥ श्रीमान् सीताधिगमनहेतुदर्शनश्रीमान् ॥ २४ ॥
 एवं साध्वित्याद्युक्तरीत्या । पुष्पमार्गं पुष्पयुक्तमार्गं ।
 मध्यमपदलोपिसमासः ॥ २५ ॥ वीरः दर्शनेपाय-
 मात्रे ज्ञाते तालब्धुंसमर्थः ॥ २६ ॥ तानीमानि पु-
 ष्पाणि मया दत्तानि वैदेह्या केशपाशे पिनद्वानि बद्धा-
 नीत्यभिजानामि ॥ २७ ॥ अम्लानीकरणात्सूर्यः
 अनुत्क्षेपणाद्वायुः धारणाद्भूमिश्च रक्षन्तीति भावः
 ॥ २८ ॥ महाबाहुमित्यनेन बलवत्सहायत्वं । पुरुष-
 र्षभ इत्यनेन स्वतः पराक्रमशालित्वमुक्तं । तथापि
 धर्मात्मा सहसा गिरेरविनाशकरणात् ॥ २९ ॥ रामा

स्त्री ॥ ३० ॥ अदर्शनादाह—क्रुद्ध इति । एकमर्थं
 ॥ ३१ ॥ हेमवर्णां हेमप्रतिमासदृशीं । हेमाभां स्वर्ण-
 तुल्यकान्तिं ॥ ३२ ॥ शंसन्निव प्रतिध्वनिना कथय-
 न्निव । स्वपृष्ठस्यैवानुवादेनानादरोक्तिं रामोऽमन्यतेति
 भावः । ततः अनादरोक्त्या । राघवे विषये सीतां
 नादर्शयत । “ गिचश्च ” इत्यात्मनेपदम् ॥ ३३ ॥
 दाशरथिरिति हेतुगर्भं । शिलोच्चयं पर्वतं । इदमर्थमेकं
 ॥ ३४—३५ ॥ इमामिति इयमपि पृष्ट्वा चेन्न वक्ष्य-
 तीति मत्वेति भावः ॥ ३६ ॥ निष्क्रान्तं प्रादुर्भूतं ।

तेत्यर्थः ॥ २३ ॥ तनि० क्षितिभृतांनाथ पर्वतश्रेष्ठ । सर्वाङ्गसुन्दरी प्रत्ययवशोभायुक्ता । मयाविरहितारामा रम्येवनोद्देशे
 ख्यादृष्टकच्चित् । अस्यैवप्रश्नस्यावृत्त्यायोजने इदमेवोत्तरं । क्षितिभृतांनाथ क्षत्रियश्रेष्ठ । त्वयाविरहिता मयादृष्टेति कच्चित् ।
 कच्चित्कामप्रवेदने । मयादृष्टेतीदमेवमप्यत्यन्ताभिमतमित्यर्थः । अत्रैकस्यैववाक्यस्यप्रश्नोत्तररूपत्वाच्चित्रालङ्कारध्वनिः ।
 “ कृतप्रश्नोत्तराभिन्नमुत्तरं चित्रमुच्यते । ” इतिलक्षणात् ॥ ३० ॥ ती० हेमाभामित्यनेन लावण्यनिर्देशः । हरिद्रादौ हेमवर्णस-
 द्भावेपिलावण्याभावाद्भयनिर्देशः ॥ ३२ ॥ तनि० शंसन्निवप्रतिशब्देन कथयन्निव । अत्रप्रतिध्वनिव्यपदेशेन रामं प्रति सीताद-
 र्शनकथनं व्यज्यते । नादर्शयतेति रावणाद्भयं व्यज्यते । शि० सीतादर्शयन् जानन्नपि । राघवे (राघवः) समीपे । नादर्शयत
 नाबोधयत् । एतेन ज्ञापनसमये रावणस्मृतिर्भवतीति ध्वनितं । तेन रावणमीतेरतिप्राबल्यं व्यञ्जितं ॥ ३३ ॥ ति० दिधक्षन्निव ।

[पा०] १ क. च. छ. ज. लक्ष्मणानुचरः. २ ड. झ. ट. पुष्पवृष्टिनिपतिता. ३ क. ड.—ट. अपिनद्वानिवैदेह्या.
 ४ ख. प्रकुर्वाणा. ५ क.—ट. महाबाहुलक्ष्मणपुरुषर्षभं. ६ क. च. छ. ज. प्रस्रवणाभिधं. ७ च. सीता. ८ च. छ. ज. ज.
 वनेलस्मिन्मया. क. ख. ग. वनेलस्मिन्मया. ९ क. च. छ. ज. ज. सुमुखी. ड. झ. ट. हेमाङ्गी. १० क. ग. घ. च. छ. ज.
 व. त्सर्वाणिसामूनि. ११ ड. झ. ट. दर्शयन्निवतांसीता. १२ ख. ग. बाणाग्ननिर्दग्धो. १३ ट. असेव्यः पर्वतश्चैव. क. च.
 ज. ज. असेव्यस्त्वन्तश्चैव. ड. झ. असेव्यस्सर्वतश्चैव. १४ च. छ. ज. चैव. १५ क. ग. छ. ज. ज. ट. सीतामद्य.
 १६ ड. झ. ट. प्ररुषितो. १७ च. ज. ज. महत्पदं.

त्रस्ताया रामकाङ्क्षिण्याः प्रधावन्त्या इतस्ततः ॥ राक्षसेनानुवृत्ताया मैथिल्याश्च पदान्यथ ॥ ३८ ॥

स समीक्ष्य परिक्रान्तं सीताया राक्षसस्य च ॥ भग्नं धनुश्च तूणी च विकीर्णं बहुधा रथम् ॥

संभ्रान्तहृदयो रामः शशंस आतरं प्रियम् ॥ ३९ ॥

पश्य लक्ष्मण वैदेह्या शीर्णाः कनकबिन्दवः ॥ भूषणानां हि सौमित्रे माल्यानि विविधानि च ॥ ४० ॥

तप्तबिन्दुनिकाशैश्च चित्रैः क्षतजबिन्दुभिः ॥ आवृतं पश्य सौमित्रे सर्वतो धरणीतलम् ॥ ४१ ॥

मन्ये लक्ष्मण वैदेही राक्षसैः कामरूपिभिः ॥ भित्त्वाभित्त्वा विभक्ता वा भक्षिता वा भविष्यति ॥ ४२ ॥

तस्या निमित्तं वैदेह्या द्वयोर्विवदमानयोः ॥ बभूव युद्धं सौमित्रे घोरं राक्षसयोरिह ॥ ४३ ॥

मुक्तामणिमयं चेदं तर्पनीयविभूषितम् ॥ धरण्यां पतितं सौम्य कस्य भग्नं महद्वनुः ॥

[राक्षसानामिदं वत्स सुराणामथवाऽपिवा] ॥ ४४ ॥

तरुणादित्यसंकाशं वैदूर्यगुलिकाचितम् ॥ विशीर्णं पतितं भूमौ क्वचं कस्य काञ्चनम् ॥ ४५ ॥

छत्रं शतशलाकं च दिव्यमाल्योपशोभितम् ॥ भग्नदण्डमिदं कस्य भूमौ सम्यङ्निपातितम् ॥ ४६ ॥

काञ्चनोरच्छदाश्वमे पिशाचवदनाः खराः ॥ भीमरूपा महाकायाः कस्य वा निहता रणे ॥ ४७ ॥

दीप्तपावकसंकाशो द्युतिमान्समरध्वजः ॥ अपविद्धश्च भग्नश्च कस्य सांग्रामिको रथः ॥ ४८ ॥

रथाक्षमात्रा विशिखास्तपनीयविभूषणाः ॥ कस्येमेऽभिहता बाणाः प्रकीर्णा घोरकर्मणः ॥ ४९ ॥

इतः पूर्वमदर्शनादेवमुक्तं ॥ ३७ ॥ त्रस्तायाः रावणा-
द्वीतायाः । रामकाङ्क्षिण्याः रामाश्रमं प्रयातुमुद्यु-
क्तायाः । अतएव राक्षसेनानुवृत्तायाः अनुगतायाः ।
अतएवेतस्ततो धावन्त्याः । ददर्शेत्यनुवर्तते ॥ ३८ ॥
स समीक्ष्येति सार्धश्लोक एकान्वयः । परिक्रान्तं
परिक्रमं पदन्यासमिति यावत् ॥ ३९ ॥ कनकबिन्दवः
स्वर्णशकलानि ॥ ४० ॥ तप्तं स्वर्णं ॥ ४१ ॥ मन्य
इति । इति मन्य इति योज्यं ॥ ४२ ॥ तस्या निमित्तं सु-
न्दोपसुन्दवत्परिग्रहार्थमित्यर्थः । विवदमानयोः वैमत्यं
प्राप्तयोः । “भासनोपसंभाषा-” इत्यादिना आत्मने-
पदं ॥ ४३ ॥ मुक्तामणिमयं मुक्तामणिप्रचुरं ॥ ४४ ॥

वैदूर्यगुलिकाचितं वैदूर्यमणिखचितं ॥ ४५ ॥ सम्यक्
शतधा भग्नदण्डमित्यन्वयः ॥ ४६ ॥ काञ्चनमयाः
उरश्छदाः तनुत्राणि येषां ते । खराः अश्वतराः रास-
भविशेषा वा ॥ ४७ ॥ द्युतिमत्त्वादेव दीप्तपावकसं-
काशः समरे नायकसूचको ध्वजः समरध्वजः ।
अपविद्धः रथश्च भग्न इति संबन्धः । सांग्रामिकः स-
मरोचितः ॥ ४८ ॥ रथस्याक्षः आधारदण्डः तन्मा-
त्राः तद्वद्दीर्घप्रमाणाः । प्रमाणे मात्राच् । विशिखाः
विगतशिखाः मुण्डाग्रा इत्यर्थः । विगतफलभागा इति
वा । अभिहताः भग्नाः । प्रकीर्णाः इतस्ततो विप्रकी-

सर्वजगदतिशेषः ॥ दिधक्षन्निव नतुवास्तवीदिधक्षेतिभावः ॥ ३७ ॥ अनुसृप्तायाः अनुगम्यमानायाः । जटायुयुद्धसमयेसी-
तायारावणेनभूमौविस्त्रज्यपुनर्ग्रहणादेवमुक्तिः ॥ ३८ ॥ शि० हेलक्ष्मण कामरूपिभिः राक्षसैः भित्त्वाभित्त्वाविभक्तासतीभक्षिता
अनैवभविष्यतीतिमन्ये । एकोवाएत्रार्थे । अपरइत्यर्थे । एतेनतस्यानित्यत्वंसूचितं ॥ ४२ ॥ शि० द्वयोः राक्षसयोरिहयुद्धं
बभूव । एतेनतयोरन्यतरशरीरजमितिब्यञ्जितं । बलवत्त्वेनराक्षससदृशपरैकराक्षसशब्देनैकशेषान्नमृषावाचित्वसंसर्गः ॥ ४३ ॥
ती० रथाक्षमात्राः चतुश्शताङ्गुलपरिमिताः । तदुक्तंशिल्पिप्रश्ने “अष्टाशीतिशतमीषातिर्यगक्षश्चतुश्शतः ।” इति ॥ ४९ ॥

[पा०] १ क. नाभितप्तायाः. ड.—ट. नानुसृप्तायाः. २ ड.—ट. वैदेह्याश्चपदानितु. घ. वैदेह्याश्चपदान्यपि. ३ क.
प्रति. ४ ड. झ. ट. कीर्णाः. ५ क. च. छ. ज. ञ. विभक्ताङ्ग. ६ ड.—ट. सीतायाः. ७ क. च. छ. ज. मणिविविचित्रं.
ख.—ड. झ. ञ. ट. मणित्तं चेदं. ८ ड. झ. रमणीयं. ९ ड.—ज. विभूषणं. १० इदमर्थं ड. झ. ञ. ट.
पाठेषुदृश्यते. ११ ड. झ. ट. मिदंसौम्य. १२ क.—घ. च. छ. ज. ञ. सौम्यनिपातितं. ड. झ. ट. कस्यनिपातितं. १३ क.
छ. ज. ञ. विभूषिताः. १४ क. ड.—ज. ञ. कस्येमेनिहताः. ख. घ. झ. ट. कस्येमेनिहताः. १५ घ. भीमकर्मणः. ड.
झ. ट. घोरदर्शनाः.

शरावरौ शरैः पूर्णौ विध्वस्तौ पश्य लक्ष्मण ॥ प्रतोदाभीषुहस्तौ वै कस्यायं सारथिर्हतः ॥

[सारथिं हतवान्को वा महाबलपराक्रमः] ॥ ५० ॥

कस्येमौ पुरुषव्याघ्र शयाते निहतौ युधि ॥ चामरग्राहिणौ सौम्य सोष्णीषमणिकुण्डलौ ॥ ५१ ॥

पदवी पुरुषस्यैषा व्यक्तं कस्यापि रक्षसः ॥ वैरं शतगुणं पश्य ममेदं जीवितान्तकम् ॥ ५२ ॥

सुंधोरहृदयैः सौम्य राक्षसैः कामरूपिभिः ॥ हता मृता वा सीता सा भक्षिता वा तपस्विनी ॥ ५३ ॥

न धर्मस्त्रायते सीतां ह्रियमाणां महावने ॥ ५४ ॥

भक्षितायां हि वैदेह्यां हतायामपि लक्ष्मण ॥ के हि लोकेऽप्रियं कर्तुं शक्ताः सौम्य ममेश्वराः ॥ ५५ ॥

कर्तारमपि लोकानां शूरं करुणवेदिनम् ॥ अज्ञानादवमन्येरन्सर्वभूतानि लक्ष्मण ॥ ५६ ॥

मृदुं लोकहिते युक्तं दान्तं करुणवेदिनम् ॥ निर्वीर्यं इति मन्यन्ते नूनं मां त्रिदशेश्वराः ॥ ५७ ॥

मां प्राप्य हि गुणो दोषः संवृत्तः पश्य लक्ष्मण ॥ अद्यैव सर्वभूतानां रक्षसामभवाय च ॥ ५८ ॥

संहृत्यैव शशिज्योत्स्नां महान्सूर्य इवोदितः ॥ संहृत्यैव गुणान्सर्वान्मम तेजः प्रकाशते ॥ ५९ ॥

र्णाः ॥ ४९ ॥ शरानावृणुत इति शरावरौ निषङ्गौ ।

प्रतोदः तोत्रं । अभीषवः रश्मयः । “ अभीषुः प्रमद्दे

रश्मौ ” इति शाश्वतः ॥ ५० ॥ उष्णीषः शिरोवेष्टनं

॥ ५१ ॥ एषा पदवी मार्गः । पुरुषस्य जघनभाग-

निम्नत्वाद्यभावात् । तत्रापि रक्षसः पदवी विषमरू-

पत्वात् । एवं च मम राक्षसैः सह इदं वैरं शतगुणं

सत्तेषां जीवितमन्तयति विनाशयतीति जीवितान्तकं

संपन्नं पश्य । एतावत्पर्यन्तं राक्षसैस्तीव्रवैराकरणात्त-

दपराधःसोढः संप्रति तान्समूलं नाशयिष्यामीति

भावः ॥ ५२ ॥ मृता मारिता ॥ ५३ ॥ अस्यामव-

स्थायामरक्षकत्वाद्धर्मेपि रोषो जात इत्याह—न धर्म

इति । इदमर्थमेकं ॥ ५४ ॥ न केवलं धर्मे तत्फल-

प्रददेवेषु च रोषो जात इत्याह—भक्षितायामिति ।

के वा ईश्वराः मम अप्रियं कर्तुं शक्ता इत्यन्वयः ।

आद्यो हिः पादपूरणे । द्वितीयः प्रसिद्धौ ॥ ५५ ॥

तर्ह्यिदानीं कथमप्रियं तैः कृतमित्यत्राह—कर्तारमिति ।

लोकानां कर्तारमपि शूरमपि संहारकरणसमर्थमपि ।

करुणवेदिनं कारुण्यपरंपुरुषं । सर्वभूतानि अज्ञानाद-

वमन्येरन् नाद्रियेरन् । लोकस्वभावोऽयमिति भावः

॥ ५६ ॥ विशिष्य गर्विता देवाः मां नाद्रियेरन्नित्या-

ह—मृदुमिति । लोकहिते युक्तं सक्तं । अतएव मृदुं

कोमलहृदयं । अतएव करुणवेदिनं दान्तं विषयचा-

पलरहितं मां निर्वीर्यं मन्यन्ते । अज्ञत्वाविशेषादिति

भावः ॥ ५७ ॥ गुणः कारुण्यादिः । मां प्राप्य दो-

षः संवृत्तः अनिष्टसाधनत्वेन संवृत्तः । तस्मादस्मदव-

मानहेतुतया दोषरूपेण गुणेन किं प्रयोजनमित्यर्थः ।

यद्वा सर्वभूतानां रक्षसां च अभवाय नाशाय ।

गुणः दोषः संवृत्तः । दयात्यक्त्वाक्रोधं करिष्यामीत्यर्थः

॥ ५८ ॥ यथा उदितः सूर्यः शशिज्योत्स्नां शीतलच-

न्द्रचन्द्रिकां । संहृत्यैव प्रकाशते । तथा मम तेजः

गुणान् मृदुत्वादीन् । संहृत्यैव निरस्यैव प्रकाशते

शि० यतः अमृता मरणधर्मरहिता । अतएव न भक्षितावैदेही हतैव । महावने ह्रियमाणां सीता । धर्म एव त्रायते

॥ ५३ ॥ शि० भक्षितायां रुद्रादिद्वारा सकललोकसंहारकर्त्र्या । वैदेह्यां हतायां सत्यां मम प्रियं कर्तुं लोके के ईश्वराः ।

ब्रह्मविष्णुमहेशाद्यन्यतमाः समर्थाः न केपीत्यर्थः । अत्र रुद्रादिद्वारा सकललोकसंहारकर्त्र्या हतायामित्युक्त्याऽपहरणमपिकस्यैचि-

न्निमित्ताय तदिच्छयैव जातमिति सूचितं । तेनापहरणकर्तुस्तत्परिकरवर्ति त्वंसूचितं । भक्षिताशब्दः कर्तुं निष्ठान्तः । कर्मणोऽविव-

क्षितत्वेनाकर्मकत्वात् ॥ ५५ ॥ शि० करुणवेदिनं करुणोदयालुरेव वेदीदयालुत्वसमानाधिकरणसकलविषयकज्ञानवन्तमित्यर्थः ।

ति० करुणवेदिनं करुणयथा तथा वेदि तुंशीलमस्यतं । दयादृष्ट्या तूष्णीं स्थितं अज्ञानात् तद्वैभवाज्ञानात् अवमन्येरन् किमयंकुपितो-

पिकरिष्यतीति न गणयन्तीत्यर्थः ॥ ५६ ॥ तनि० सर्वभूतानां राक्षसानुकूलतया यानि भूतानि प्रवर्तन्ते तेषां । रक्षसां च अभवाय

नाशाय ॥ ५८ ॥ तनि० शशिज्योत्स्नामित्युपलक्षणं । उदितो महान्सूर्यः अनायासेन शशिज्योत्स्नादीनि तेजांस्यपहृत्य यथा प्रका-

[पा०] १ ड. झ. ट. हस्तोयंकस्यवा. २ इदमर्थं घ. पाठे दृश्यते. ३ च. छ. ज. न. पापैर्ममासीत्. ४ ख. ग. घ.

साधोर. ५ ख. ग. घ. सीतापि. क. च. छ. ज. सीताहि. ड. झ. न. ट. वैदेही. ६ क. सीतायां. ७ क. वादिनं.

नैव यक्षा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ॥ किन्नरा वा मनुष्या वा सुखं प्राप्स्यन्ति लक्ष्मण ॥६०॥
ममास्त्रबाणसंपूर्णमाकाशं पश्य लक्ष्मण ॥ 'निःसंपातं करिष्यामि ह्यद्य त्रैलोक्यचारिणाम् ॥ ६१ ॥
सन्निरुद्धग्रहगणमावारितनिशाकरम् ॥ विप्रनष्टानलमरुद्भास्करद्युतिसंवृतम् ॥ ६२ ॥
विनिर्मथितशैलाग्रं शुष्यमाणजलाशयम् ॥ ध्वस्तद्रुमलतागुल्मं विप्रणाशितसागरम् ॥
त्रैलोक्यं तु करिष्यामि संयुक्तं कालधर्मणा ॥ ६३ ॥
नै तां कुशलिनीं सीतां प्रदास्यन्ति ममेश्वराः ॥ अस्मिन्मुहूर्ते सौमित्रे मम द्रक्ष्यन्ति विक्रमम् ॥६४॥
नाकाशमुत्पतिष्यन्ति सर्वभूतानि लक्ष्मण ॥ मम चापगुणोन्मुक्तैर्बाणजालैर्निरन्तरम् ॥ ६५ ॥
अर्दितं मम नाराचैर्ध्वस्तभ्रान्तमृगद्विजम् ॥ समाकुलममर्यादं जगत्पश्यार्य लक्ष्मण ॥ ६६ ॥
आकर्णपूर्णैरिषुभिर्जीर्वलोकं दुरावरैः ॥ करिष्ये मैथिलीहेतोरपिशाचमराक्षसम् ॥ ६७ ॥
मम रोषप्रयुक्तानां सायकानां बलं सुराः ॥ द्रक्ष्यन्त्यद्य विमुक्तानामतिदूरातिगामिनाम् ॥ ६८ ॥
नैव देवा नै दैतेया न पिशाचा न राक्षसाः ॥ भविष्यन्ति मम क्रोधात्रैलोक्ये विप्रणाशिते ॥६९॥
देवदानवयक्षाणां लोका ये रक्षसामपि ॥ बहुधा नैभविष्यन्ति बाणौघैः शकलीकृताः ॥ ७० ॥
निर्मर्यादान्निर्माल्लोकान्करिष्याम्यद्य सायकैः ॥ हृतां मृतां वा सौमित्रे न दास्यन्ति ममेश्वराः ॥७१॥
तैथारूपां हि वैदेहीं न दास्यन्ति यदि प्रियाम् ॥ नाशयामि जगत्सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥७२॥

॥ ५९ ॥ देवविषयः कोपस्तत्संबन्धिष्वपि प्रवर्ततामि-
त्याह—नैवेति ॥ ६० ॥ अस्त्राणि ब्रह्मास्त्रादीनि ।
पश्य उत्तरक्षणेतिशेषः । त्रैलोक्यचारिणां निःसंपा-
तं बाणप्रचारतोऽशक्यसंचारं ॥ ६१ ॥ सन्निरुद्धेत्या-
दिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं । सन्निरुद्धः ग्रहगणः ग्रह-
गणसंचारः यस्य । आवारितः आच्छादितः । विप्रन-
ष्टानलमरुत् नष्टाग्निवातं । भास्करद्युतिसंवृतं संवृ-
तभास्करद्युति । आहिताग्न्यादित्वान्निष्ठायाः परनिपा-
तः । कालसाध्यो धर्मः कालधर्मः विनाशः तेन का-
लधर्मणा । अनिजार्षः ॥ ६२—६३ ॥ न तामिति ।
तस्मादस्मिन्मुहूर्ते इत्युपस्कार्यं । कुशलिनीं क्षेमयुक्तां ।

अक्षतामित्यर्थः ॥ ६४ ॥ गुणो मौर्वी ॥ ६५ ॥ अ-
र्दितं हिंसितं । समाकुलं सम्यग्व्यग्रं । अमर्यादं त्यक्त-
स्वस्वप्रकृत्यवस्थानं ॥ ६६ ॥ दुरावरैः दुर्वारैः ।
जीवलोकं ब्रह्माण्डं ॥ ६७ ॥ रोषप्रयुक्तानां रोषसंप्र-
युक्तानां । ममेति शेषः । अतिदूरातिगामिनां अति-
दूरातिपातिनां ॥ ६८ ॥ नभविष्यन्ति नशिष्यन्ती-
त्यर्थः । पूर्वं दुःखप्राप्तिरेवोक्ता ॥ ६९ ॥ बहुधा शक-
लीकृता इत्यन्वयः ॥ ७० ॥ निर्मर्यादान् स्वस्वव्यव-
स्थारहितान् । न दास्यन्ति न दास्यन्ति यदि ॥७१॥
हृतां मृतां वेत्यत्र सूचितमाह—तथारूपामिति ।
जगत्सर्वं सर्वं जनमित्यर्थः । अन्यथा त्रैलोक्यमित्य-

शते तद्वन्मतेजः सकलवस्तुगुणान् संहस्यप्रकाशते ॥ ५९ ॥ ती० 'विप्रनष्टाखिलमहद्भास्करद्युति' इत्यपिपाठः । तस्यायमर्थः ।
विप्रनष्टाः अखिलमहतां भास्करस्यच्युतयोयस्मिस्तत् । अतएवसंवृतं । तमसेतिशेषः । कालकर्मणा विनाशेन । संयुक्तं करिष्या-
मीत्यन्वयः ॥ ६२ ॥ शि० अमर्षात् राक्षसकृतबहुदुष्कृतासहनाद्धेतोः । रोषप्रयुक्तानां क्रोधात्प्रयुक्तानां । विमुक्तानां विशेषेण
मुक्तसंसारान्मोक्षोयैस्तेषां । दूरगामिनां विशिखानां बाणानां बलं सुराद्रक्ष्यन्ति । एतेन सुरकार्यार्थमेवायमुद्योगइति ध्वनितं ॥ ६८ ॥
ति० अत्रनदास्यन्तीतिपौनरुक्त्यं क्रोधातिशयान्नदोषाय ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. असंपातं. २ ख. युतिवर्जितं. ३ ख. संप्रणाशित. ४ ड. ज. झ. ट. कालकर्मणा. ५ ड. झ. ट.
नते. ६ क. ग. यदीश्वराः. ख. महेश्वराः ७ ड.—ट. चापमुखान्मुक्तैः. क. ख. घ. ज. चापगुणान्मुक्तैः. च. चापगुणैर्मुक्तैः.
८ ख.—ज. व. ट. मर्दितं. ९ क. ख. ग. ड.—ट. पश्याद्य. १० ड. छ.—ट. लोकदुरावरैः. ११ ख. ग. रोषप्रयुक्तानां.
१२ ड. झ. ट. विशिखानां. १३ क. च. छ. ज. व. द्रक्ष्यन्तिज्याविमुक्तानां. १४ क. च. छ. ज. व. ममर्षादूरपातिनां. ख.
ग. ड. झ. ट. ममर्षादूरगामिनां. १५ क. नगन्धर्वाः. १६ क. ख. ड. छ.—ट. निपतिष्यन्ति. १७ क. ख. ग. च. छ.
ज. व. नहल्लोकान्. १८ क. च. छ. ज. व. करिष्येमम. १९ ख. यदीश्वराः. २० क. ग. घ. च. छ. ज. यथारूपां.

इत्युक्त्वा रोषताम्राक्षो रामो निष्पीड्य कार्मुकम् ॥ शरमादाय संदीप्तं घोरमाशीविषोपमम् ॥७३॥
 सन्धाय धनुषि श्रीमात्रामः परपुरञ्जयः ॥ युगान्ताग्निरिव क्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ ७४ ॥
 यथा जरा यथा मृत्युर्यथा कालो यथा विधिः ॥ नित्यं न प्रतिहन्यन्ते सर्वभूतेषु लक्ष्मण ॥
 तथाऽहं क्रोधसंयुक्तो न निवार्योऽस्मि सर्वथा ॥ ७५ ॥

पुरेव मे चारुदतीमनिन्दितां दिशन्ति सीतां यदि नाद्य मैथिलीम् ॥

सदेवगन्धर्वमनुष्यपन्नगं जगत्सशैलं परिवर्तयाम्यहम् ॥ ७६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

सीताहरणकोपेन सकललोकसंहरणसमुद्युक्तरामं प्रति लक्ष्मणेन सयुक्तिकवचनोपन्यासेन परिसान्त्वनम् ॥ १ ॥

तप्यमानं तथा रामं सीताहरणकशितम् ॥ लोकानामभवे युक्तं सर्ववर्तकमिवानलम् ॥ १ ॥

वीक्षमाणं धनुः सज्यं निःश्वसन्तं पुनःपुनः ॥ दग्धुकामं जगत्सर्वं युगान्ते तु यथा हरम् ॥ २ ॥

नेन पुनरुक्तिः । सचराचरमित्यनुवादः ॥७२॥ इत्यु-
 क्त्वेति श्लोकद्वयमेकान्वयं । निष्पीड्य दृढमुष्टिबलेन
 गृहीत्वा ॥ ७३—७४ ॥ यथेत्यादिः सार्धश्लोकः ।
 विधिः अदृष्टं । जरादयो यथा न प्रतिहन्यन्ते तथाहं
 न निवार्यः । अन्ये यथाशब्दाः पादपूरणार्थाः ।
 यद्वा बहुवचनमविवक्षितं । प्रतिहन्यत इति प्रत्येकम-
 न्वयः ॥ ७५ ॥ पुरेव मे चारुदतीं मायामृगं प्रतिगम-
 नात्पूर्वं कान्तेमां प्रति इमं मृगं गृहीत्वामहं देहीति हर्षेण
 यत् स्मितं कृतवती । तेन सहैव न दास्यन्ति चेत्
 अनिन्दितां तामलब्ध्वा जगदुपसंहारं करिष्यामि चे-
 दपि इदं निन्दितमिति न केपि वक्ष्यन्तीति भावः ।
 वक्ष्यते हि “यदि रामः समुद्रान्तां मेदिनीं परिवर्तयेत् ।
 अस्या हेतोर्विशालाक्ष्या युक्तमित्येव मे मतिः” इति
 सर्वज्ञेन हनुमता । चारुदतीमित्यत्र “छन्दसि”

इति सूत्रेण दन्तशब्दस्य दन्नादेशः । “अग्रान्त-”
 इति सूत्रस्थचकारेण वा दन्नादेशः । सीतां अयोनिज-
 तया मत्तोप्यतिशयितां । मैथिलीं वीरश्रेष्ठजनकचक्र-
 वर्तिपुत्रीत्वेन मत्सदृशीं । सदेवेत्यादि सर्वलोकस्य सं-
 भूतमरणमेव करिष्यामीति भावः । परिवर्तयामि
 नाशयामि अन्यथा करिष्यामीति वा । अस्मिन्सर्गे
 सार्धपञ्चसप्ततिश्लोकाः ॥७६॥ इति श्रीगोविन्दराज-
 विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने
 आरण्यकाण्डव्याख्याने चतुःषष्टितमः सर्गः ॥६४॥

एवं जगदुपसंहारक्रोधकलुषं रामं लक्ष्मणः सन्धुक्ष
 (सान्त्व)यति पञ्चषष्टितमे । तप्यमानमित्यादिश्लोकत्र-
 यमेकान्वयं । तप्यमानं तपन्तं । तथातप्यमानमित्य-
 नेन पूर्वोक्तजगदुपसंहारवाचस्तत्त्वकृताः नतुसंकल्प-

तनि० अनेनाप्रतिहतसंकल्पत्वं परैरनभिभवनीयत्वं च कथितं । अत्रयथेति पदावृत्यान प्रतिहन्यन्त इत्यप्रतिक्रिया स्वरूपावृत्तिः ।
 दीपकालङ्कारः ॥ ति० नन्वेवंविधः क्रोधः कथमस्य किमर्थं चेति चेच्छृणु—मनुष्यदेहधारणेन तद्व्यवहारनटनमेवैतत् । किंचिद्-
 दृशदुःखकालेऽस्य क्रोधाभावेरावणो मनुष्यबुद्धिकुर्यात् । तथा च तद्वधोऽशक्यः स्यादित्येतदर्थं च सः । मृत्युमरणधर्मेण योजयामीत्या-
 दिवचोपिरावणवचोवदेव ॥ आरोपितक्रोधमूलकत्वात् । अतएव शरैर्विधमिष्यामीत्युक्तिः । लक्ष्मणस्तु तत्त्वज्ञोऽपि तद्वदेवा तत्त्वज्ञ इव त-
 न्मायामोहितो वा प्रलयकालिकरौद्रशक्त्यावेशं संभाव्यानुनयति स्म । किंचास्य क्रोधस्य आरोपितत्वाभावेऽप्यसीताया अलाभे सर्वजगत्प-
 रिवर्तनं प्रतिज्ञाय कथं लक्ष्मणप्रार्थनया पिता मन्यथयेत् । अन्यथा कैकेय्यप्रेकृतां वनवासप्रतिज्ञां कथं कौसल्यावचसानत्यक्तवान् ।
 तस्मात्सायथार्था । इयं त्वारोपितेऽप्येव सारं । अनेन व्यवहारेण क्रोधादिकाले कृताया अयुक्ताया अपि प्रतिज्ञाया अपालनेऽप्यन्तदो-
 षाभाव इत्यपि सूचितं ॥ ७५ ॥ इति चतुष्षष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

[पा०] १ क. ग. ड.—ट. संदधे. २ घ. युगान्ताग्निसमः. ३ घ. ननित्यं. ४ ड. छ. ज. झ. ट. निवार्योऽस्म्यसंशयं.
 ग. निवार्योऽस्मिसंयुगे. ५ घ. महिते. ६ अ. ट. सांवर्तक. घ. संवर्तइवचानलं. ७ क. ग. मुहुर्मुहुः. ८ क. ख. ग. च. छ.
 ज. हन्तुकामं पशुं रं कुं दक्षकतौ यथा. ९ ड. झ. अ. ट. युगान्तेव.

अदृष्टपूर्वं संकुद्धं दृष्ट्वा रामं तु लक्ष्मणः ॥ अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं मुखेन परिशुष्यता ॥ ३ ॥
 पुरा भूत्वा मृदुर्दान्तः सर्वभूतहिते रतः ॥ न क्रोधवशमापन्नः प्रकृतिं हातुमर्हसि ॥ ४ ॥
 चन्द्रे लक्ष्मीः प्रभा सूर्ये गतिर्वायौ भुवि क्षमा ॥ एतच्च नियतं सर्वं त्वयि चानुत्तमं यशः ॥ ५ ॥
 एकस्य नापराधेन लोकान्हन्तुं त्वमर्हसि ॥ न तु जानामि कस्यायं भग्नः सांप्रामिको रथः ॥
 केन वा कस्य वा हेतोः सायुधः सपरिच्छदः ॥ ६ ॥
 खुरनेमिक्षतश्चायं सिक्तो रुधिरबिन्दुभिः ॥ देशो निर्वृत्तसंग्रामः सुधोरः पार्थिवात्मज ॥ ७ ॥
 एकस्य तु विमर्दोऽयं न द्वयोर्वदतां वर ॥ न हि वृत्तं हि पश्यामि बलस्य महतः पदम् ॥ ८ ॥
 नैकस्य तु कृते लोकान्विनाशयितुमर्हसि ॥ युक्तदण्डा हि मृदवः प्रशान्ता वसुधाधिपाः ॥ ९ ॥
 सदा त्वं सर्वभूतानां शरण्यः परमा गतिः ॥ को नु दारप्रणाशं ते साधु मन्येत राघव ॥ १० ॥
 सरितः सागराः शैला देवगन्धर्वदानवाः ॥ नालं ते विप्रियं कर्तुं दीक्षितस्येव साधवः ॥ ११ ॥
 येन राजन्हता सीता तमन्वेषितुमर्हसि ॥ मद्धितीयो धनुष्पाणिः सहायैः परमर्षिभिः ॥ १२ ॥
 समुद्रं च विचेष्ट्यामः पर्वताश्च वनानि च ॥ गुहाश्च विविधा घोरा नदीः पद्मवनानि च ॥ १३ ॥
 देवगन्धर्वलोकांश्च विचेष्ट्यामः समाहिताः ॥ यावन्नाधिगमिष्यामस्तव भार्यापहारिणम् ॥ १४ ॥
 न चेत्साम्ना प्रदास्यन्ति पत्नीं ते त्रिदशेश्वराः ॥ कोसलेन्द्र ततः पश्चात्प्राप्तकालं करिष्यसि ॥ १५ ॥

पूर्वाइत्युच्यते । रामं दृष्ट्वा राममब्रवीदिति क्रियाभे-
 दान्नपुनरुक्तिदोषः । अभवे विनाशे । युक्तं उद्युक्तं ।
 संवर्तकं संहारकं । अदृष्टपूर्वमिति क्रोधनक्रियाविशे-
 षणं । परिशुष्यता लोकविनाशभयेनेति भावः
 ॥ १—३ ॥ क्रोधवशमापन्नः सन् प्रकृतिं मृदु-
 त्वादिनिजस्वभावं । न हातुमर्हसि ॥ ४ ॥ लक्ष्म्या-
 दिकमेकैकस्य प्रतिनियतं त्वयितु एतत्सर्वं च यशश्च
 प्रतिनियतमित्यर्थः ॥ ५ ॥ सम दान्ततयैवैतादृशी-
 दशाजाता अधुनापियदिक्रोधोनस्यात् कोवाममवि-
 त्रस्येत् कथंचसीताप्राप्तिरित्याशङ्क्याह—एकस्येति ।
 अर्धत्रयमेकान्वयं । अयंभावः । एकोरथोदृश्यते ए-
 कस्यैवपदंप्रतीयते । तेन एक एवापराधीतिनिश्चीयते ।
 एकस्यचापराधेन सर्वान् हन्तुंनार्हसि । तर्हि कोवाऽप-
 राधीत्यत्राह—नत्विति । केन प्रतिपक्षिणा कस्य प्रयो-

जनस्य हेतोः । “ षष्ठी हेतुप्रयोगे ” इति षष्ठी ।
 प्रकृतादन्यस्माद्वा निमित्तादिति न जानामि । तच्चि-
 न्तनीयमित्यर्थः । सपरिच्छदः सपरिकरः ॥ ६ ॥
 खुरेति अश्वानां खुरैः रथनेमिभिः रथाङ्गैश्च क्षतः ।
 निर्वृत्तसंग्रामः दृश्यत इति शेषः ॥ ७ ॥ विमर्दः
 संग्रहारः । तत्र हेतुमाह—नहीति । वृत्तं संक्रान्तं
 ॥ ८ ॥ वक्तव्यमुक्त्वा प्रकृतमाह—नैकस्येति ।
 युक्तदण्डाः अपराधोचितशिक्षणप्रवर्तकाः ॥ ९ ॥
 विशिष्य तवायं धर्म इत्याह—सदेति । शरण्यः
 शरणार्हः । परमा गतिः परमप्राप्यः । देवादिकृतो-
 ऽयमपराधो नेत्याह—को न्विति ॥ १० ॥ दीक्षितस्य
 उपक्रान्तयज्ञानुष्ठानस्य । साधवः ऋत्विजः ॥ ११ ॥
 परमर्षिभिः एतद्वनस्थैः ॥ १२ ॥ विचेष्ट्यामः अन्वे-
 षिष्यामहे ॥ १३—१४ ॥ प्राप्तश्चतुर्थोपायकालोऽय-

स० अदृष्टपूर्वमिति विशेष्येणस्वरसान्वयिसत् विशेषणीभूतेक्रोधेऽन्वेति । ततश्चादृष्टपूर्वक्रोधवन्तमित्यर्थः ॥ ३ ॥ तनि०
 अत्रयशश्शब्देन “नतस्येशेकश्चनतस्यनाममर्हयशः” इत्युक्तनिस्सीमाभ्यधिकत्वादिगुणाः प्रतिनियताइत्युपलक्ष्यन्ते ॥ ५ ॥
 शि० एकस्यराक्षसस्यापराधेन लोकान्सर्वजनान् हन्तुंत्वंनार्हसि । एतेनविभीषणकर्मैकविधातजजितभीतिमत्त्वंलक्ष्मणस्यसूचितं
 ॥ ६ ॥ स० बलस्य सैन्यस्य । वृत्तं भुविकृतचिह्नं ॥ ८ ॥ ती० युक्तदण्डाः यथापराधदण्डाः ॥ ९ ॥ ती० दीक्षितस्य
 प्रक्रान्तयज्ञानुष्ठानस्य । साधवः ज्ञानसंपन्ना ऋत्विजः । विप्रियं शापाद्यपचारं । कर्तुंनसमर्थाः । “ नैनंशप्तनाभिचरितमागच्छ-
 ति ” इत्यादिश्रुतिबलादितिभावः ॥ ११ ॥ स० पर्वताश्चअग्निनश्चतत्रत्याः प्राणिनश्च वनानिचेत्येतानि ॥ १३ ॥ ति० यद्यस्यात्
 [पा०] १ क. ड.—ट. सलक्ष्मणः. २ ड. झ. ट. नित्यंत्वयि. ३ ड. च. छ. ज. न. लोकांस्त्वंहन्तुमर्हसि. ४ ड. झ.
 संयुगः. ५ ख. च. छ. ज. न. रथनेमि. ६ क. सिक्तःशोणितबिन्दुभिः. ग. सिक्तःक्षतजबिन्दुभिः. ७ क. च. छ. ज. न.
 मन्वेष्टुंत्वमर्हसि. ८ ठ. पर्वतानिवनानिच. ९ ड. झ. ट. पश्चिन्त्योविविधास्तथा. क. ख. च. छ. ज. न. नलिनीःपार्वतीश्वह.
 १० क. च. छ. ज. न. पश्चाद्वाणमोक्षं. ११ घ. विधास्यति.

शीलेन साम्रा विनयेन सीतां नयेन न प्राप्स्यसि चेन्नरेन्द्र ॥

ततः समुत्पादय हेमपुङ्खैर्महेन्द्रवज्रप्रतिमैः शरौघैः ॥ १६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

षट्षष्ठितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

लक्ष्मणेन सीतावियोगेनशोचन्तरामंप्रति वसिष्ठादिदृष्टान्तप्रदर्शनेन कर्मफलभोगस्यावश्यंभावित्वोक्त्यासमाश्वासनपूर्वकं लोकसंहरणोद्यमनिवृत्त्या सीतापहारिणोनिर्धारणेन तदसुहरणकरणोक्तिः ॥ १ ॥

तं तथा शोकैस्तप्तं विलपन्तमनाथवत् ॥ मोहेन महताऽऽविष्टं परिच्यूनमचेतनम् ॥ १ ॥

ततः सौमित्रिराश्वास्य मुहूर्तादिव लक्ष्मणः ॥ रामं संबोधयामास चरणौ चाभिपीडयन् ॥ २ ॥

महता तपसा राम महता चापि कर्मणा ॥ राज्ञा दशरथेनासि लब्धोऽमृतमिवामरैः ॥ ३ ॥

तव चैव गुणैर्बद्धस्त्वद्वियोगान्महीपतिः ॥ राजा देवत्वमापन्नो भरतस्य यथा श्रुतम् ॥ ४ ॥

यदि दुःखमिदं प्राप्तं काकुत्स्थ न सहिष्यसे ॥ प्राकृतश्चाल्पसत्त्वश्च इतरः कः सहिष्यति ॥ ५ ॥

दुःखितो हि भवाँल्लोकांस्तेजसा यदि धक्ष्यते ॥ आर्ताः प्रजा नरव्याघ्र कनु यास्यन्ति निवृत्तिम् ॥ ६ ॥

[आश्वसिहि नरश्रेष्ठ प्राणिनः कस्य नापदः ॥ संस्पृशन्त्यग्निवद्राजन्क्षणेन व्यपयान्ति च ॥ ७ ॥]

स्मिन्कर्मणितत्तथा ॥ १५ ॥ एतदेव स्पष्टयति—शीले-
नेति । समुत्पादय विवक्षितकार्यमिति शेषः । समुत्सा-
दयेति पाठे लोकानिति शेषः । एवं लक्ष्मणप्रसादनेन
रामकोपशान्तिप्रपञ्चनाद्रावणाराधिततत्पक्षपातिरुद्र-
संकल्पाद्रामकोपो भग्न इति वदन् मूर्ख इत्यवगन्तव्यः
॥ १६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
णभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने
पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

एवं लक्ष्मणो राममाश्वास्य पुनर्वक्तव्यांशं ज्ञापय-
ति षट्षष्ठितमे । तं तथेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ।
परिच्यूनं परिदेवनंप्राप्तं परिशोचन्तमित्यर्थः । “च्छ्रोः
शूडनुनासिकेच” इत्यूट् । “दिवोऽविजिगीषायां”
इति निष्ठानत्वं । अचेतनं अस्वस्थचित्तं । संबोधया-

मास ज्ञापयामास । अभिपीडयन् उपसंगृह्णन्
॥ १—२ ॥ महता तपसा कायक्लेशेन व्रतोपवासादिना ।
महता चापि कर्मणा अश्वमेधपुत्रकामेष्टिप्रभृतिकर्मणा ।
राज्ञा दशरथेन । राजा लोकस्य रज्जनात् । अनेन
मन्त्रद्रव्यक्रियालोपाभावेनाधिकारिणा कृतत्वमुच्यते ।
अमृतमिव तद्वत् भोग्यत्वं यन्नसाध्यत्वं चोच्यते ।
अमरैः अनेकसुरकृतयत्नः एकेनकृत इति गम्यते ॥ ३ ॥
एवकारेण इतरपुत्रव्यावृत्तिः । तथैव गुणैर्बद्धः
त्वद्गुणैकपरवशः । महीपतिः राजा न तु जातिमा-
त्रेण राजा । देवत्वमापन्नः । तत्र किं प्रमाणं तत्राह—
भरतस्येति । भरतादित्यर्थः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तथैव
मयोक्तमिति शेषः ॥ ४ ॥ काकुत्स्थेत्यनेनाप्राकृतत्वं
महासत्त्वत्वं च सिद्धं । सहिष्यति सहिष्यते ॥ ५ ॥
धक्ष्यते धक्ष्यति ॥ ६—७ ॥ प्रसङ्गात् दैविकावर्थानर्थान्-

विचयनेनाशक्यातत्प्राप्तिः स्यात् । ततः परदेवाः सर्वज्ञाः यदि तेपत्नीपत्नीवार्तानदास्यन्ति ततः पश्चात्प्राप्तकालंचतुर्थोपायंदण्डंते-
षु करिष्यसि ॥ शि० त्रिदशेश्वराः तदुपलक्षितनिश्चितदारापहारिणः । प्राप्तकालं प्राप्तः कालोयस्मिंस्तदण्डं ॥ १५ ॥
इति पञ्चषष्ठितमस्सर्गः ॥ ६५ ॥

स० देवत्वमापन्न इति यथा यथावत् । भरतस्यमुखाच्छ्रुतं ॥ ४ ॥ ति० इतरः क इति । “यद्यदाचरतिश्रेष्ठस्तत्तदेवतरोज-
नः” इत्युक्तेः “मर्त्यावतारस्त्रिहर्मर्त्यशिक्षणं” इति भागवतोक्तरीत्यालोकशिक्षणार्थमपिलक्ष्यतारादिति भावः ॥ ५ ॥
ति० आश्वसिहीति । “नहवैशरीरस्यसतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति” इति श्रुतेः ॥ ७ ॥

[पा०] १ क. ख. घ. ज. शिवेन. २ ख. घ. समुत्पादय. ड.—ट. समुत्सादय. ३ च. छ. ज. न. शोकसंतप्तं परिच्यूनमचेतनम् । मोहेन महताऽऽविष्टं विलपन्तमनाथवत्. ४ ड. झ. ट. महतायुक्तं. ५ क. ड. झ. ट. मचेतसं. ६ घ. मुहूर्तादेव. ७ ड. झ. ट. तपसाचापि. ८ घ. दुःखमिव. ९ अयं श्लोकः झ. पाठेन दृश्यते. १० अयं श्लोकः क. ड.—ट. पाठेन दृश्यते.

लोकस्वभाव एवैष ययातिर्नहुपात्मजः ॥ गतः शक्रेण सालोक्यमेनयस्तं तमः स्पृशत् ॥ ८ ॥
 महर्षिर्गो वसिष्ठस्तु यः पितुर्नः पुरोहितः ॥ अह्ना पुत्रशतं जज्ञे तथैवास्य पुनर्हतम् ॥ ९ ॥
 या चेयं जगतां माता देवी लोकनमस्कृता ॥ अस्याश्च चलनं भूमेर्दृश्यते सत्यसंश्रव ॥ १० ॥
 यौ धर्मौ जगतां नेत्रौ यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ आदित्यचन्द्रौ ग्रहणमभ्युपेतौ महाबलौ ॥ ११ ॥
 सुमहान्त्यपि भूतानि देवाश्च पुरुषर्षभ ॥ न दैवस्य प्रमुञ्चन्ति सर्वभूतादिदेहिनः ॥ १२ ॥
 शक्रादिष्वपि देवेषु वर्तमानौ नयानयौ ॥ श्रूयते नरशार्दूल न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ १३ ॥
 नष्टायामपि वैदेह्यां हृतायामपि चानघ ॥ शोचितुं नार्हसे वीर यथाऽन्यः प्राकृतस्तथा ॥ १४ ॥
 त्वद्विधा न हि शोचन्ति सततं सत्यदर्शिनः ॥ सुमहत्स्वपि कृच्छ्रेषु रामानिर्विण्णदर्शनाः ॥ १५ ॥
 तत्त्वतो हि नरश्रेष्ठ बुद्ध्या समनुचिन्तय ॥ बुद्ध्या युक्ता महाप्राज्ञा विजानन्ति शुभाशुभे ॥ १६ ॥
 अदृष्टगुणदोषाणामधृतानां च कर्मणाम् ॥ नान्तरेण क्रियां तेषां फलमिष्टं प्रवर्तते ॥ १७ ॥

वन्ये महान्तोपि प्राप्नुवन्तीति दृष्टान्तमुखेन प्रतिपा-
 दयितुमाह—लोकस्वभाव इत्यादिना । एषलोकस्वभा-
 व इति वक्ष्यमाणेषु सर्वत्र योज्यं । अनयः अनयमूलं
 दुःखमित्यर्थः । तमः अज्ञानं । स्पृशत् अस्पृशत् । स हि
 स्वर्गतोपि इन्द्रेणासूयाकलुषेण भवद्राज्ये को वा श्रेष्ठ
 इति पृष्ठः सत्यवादितयाऽहमेवेत्युक्तवान् । इन्द्रेणास-
 म्लाधी त्वं न स्वर्गार्ह इति पातित इति पुराणप्रसिद्धिः ।
 नहुषासजइत्यनेन नहुषानीतिरपिव्यज्यते । स च
 सप्तर्षीन्स्ववाहकान् शचीस्मरणेन सर्पसर्पेत्युक्तवान् ।
 सर्पो भवेत्यगस्त्यशप्तश्चिरं तथाभूतस्तस्यौ ॥ ८ ॥ अह्ना
 पुत्रशतं हतं विश्वामित्रकोपेन युगपत्पुत्रशतनाशदुः-
 खमनुभूतमितिभावः ॥ ९ ॥ माता सर्वोपादानत्वात् ।
 देवी देवस्य विष्णोः पत्नी । अतएव लोकनमस्कृता ।
 सत्यसंश्रवेति त्वयैव हि पूर्वं मह्यमेवमुपदिष्टमिति
 भावः ॥ १० ॥ धर्मौ धर्मप्रवर्तकौ । सर्वधर्मसाक्षि-
 त्वात् । नेत्रौ नेतारौ । कालपरिच्छेदादिमुखेन जगतः
 प्रवर्तकौ । “नेत्रो नेतरि भेद्यवान्” इति विश्वः ।
 सर्वेषामर्थप्रकाशकत्वेन नेत्रभूतौ वा । लिङ्गव्यत्यय-
 श्छान्दसः । यत्र ययोः । सर्वं जगत् । प्रतिष्ठितं

यदधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिकाः सर्वे जना इत्यर्थः ।
 सूर्यस्य वर्षहेतुत्वात् चन्द्रस्यौषधिहेतुत्वाच्चेतिभावः ।
 “आदित्याज्जायते वृष्टिस्ततोऽन्नमभिजायते” इतिवच-
 नात् । ग्रहणं राहुकेतुभ्यां प्रासं ॥ ११ ॥ किं बहुना संग्र-
 हेणोच्यत इत्याह—सुमहान्तीति । सुमहान्तिभूतानि
 मान्धातुनलप्रभृतिमहाजना अपि । सर्वभूतादिदेहिनः
 सर्वभूतानिआदिदेहोस्यास्तीति तथा । सर्वभूतान्तर्या-
 मिण इत्यर्थः । दैवस्य परमात्मनः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । न
 प्रमुञ्चति सर्वेपितत्संकल्पनातिक्रामन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥
 उपसंहरति—शक्रादिष्वपीति । नयानयौ तन्मूलसुख-
 दुःखे । अतो न त्वं शोचितुमर्हसीत्यर्थः ॥ १३ ॥ उक्तं
 विवृणोति—नष्टायामपीति । नार्हसे नार्हसि ॥ १४ ॥
 सत्यदर्शिनः यथार्थदर्शिनः । कृच्छ्रेषु दुःखेषु ।
 अनिर्विण्णं अविनाशि दर्शनं कृत्याकृत्यविवेकोयेषां ते
 तथा ॥ १५ ॥ तत्त्वतो बुद्ध्या अबाधितबुद्ध्या ।
 समनुचिन्तय शुभाशुभे इति शेषः । महाप्राज्ञाः
 बुद्ध्या तात्कालिक्या युक्ताः सन्तः शुभाशुभे भाविनी
 विजानन्ति ॥ १६ ॥ इदानीं फलानुभवः पूर्वकर्मसाध्यः
 अतस्तत्रनशोचनीयमित्याह—अदृष्टेति । अदृष्टगु-

ति० एषः औपाधिकदुःखसंबन्धः । लोकस्य शरीरिणः । स्वभावएव । तदेवाह—ययातिरिति । अनयः अनयमूलं-
 दुःखं । तत्त्वस्वगान्धिशरूपं । समस्पृशदित्यनेनाचिरस्थितिकस्पर्शमात्रार्थकेन पुनरविलम्बेनैवदौहित्रप्रयुक्तसुखोत्तरकालिकदुःखनिवृ-
 त्तिरप्यस्य सूचिता ॥ ८ ॥ ति० दैवस्य कर्मणः । वशनं प्रमुञ्चन्तीत्यर्थः । किंपुनर्वक्तव्यं देहिनस्सर्वभूतानि देहवन्ति सर्वभूता-
 नितमुञ्चन्तीति । पुंस्त्वमार्थः ॥ ९ ॥ ती० अदृष्टाः शास्त्रैकसमधिगम्यतया प्रत्यक्षतोद्भूतमशक्याः गुणदोषाः सुखदुःखरूपायेषां

[पा०] १ क. ख. ग. शकस्य. २ ख. ग. मनयस्तं च स्पृशत्. क. मपतत्सतमः स्पृशन्. ३ क. ड.—ट. जगतो.
 ४ ड. झ. अ. ट. सर्वलोक. ५ ड. झ. अ. ट. कोसलेश्वर. क. छ. ज. सत्यसंश्रय. ६ क. घ. ज. छ. ज. यौचेमौ. ७ ग.
 ड. झ. ट. जगतो. ८ ग. ड. च. झ. अ. ट. व्यथितुं. ९ ड. झ. ट. मृतायामपि वैदेह्यां नष्टायामपि राघव. १० क. ख. छ.
 वानघ. ११ क.—घ. हिनशोचन्ति. १२ ड. झ. ट. सर्वदर्शनाः. ग. सत्यदर्शनाः. घ. समदर्शनाः. १३ क. ड.—ज. अ.
 महारमानो. १४ ड. झ. ट. मधुवर्णांतु. ख. ग. मधुतानांतु. घ. मधुतानांतु. १५ ड. छ.—ट. मिष्टं च वर्तते.

त्वंमेव हि पुरा रामं मामेवं बहुशोऽन्वशाः ॥ अनुशिष्याद्वि कोनु त्वामपि साक्षाद्बृहस्पतिः ॥ १८ ॥
 बुद्धिश्च ते महाप्राज्ञं देवैरपि दुरन्वया ॥ शोकेनाभिप्रसुप्तं ते ज्ञानं संबोधयाम्यहम् ॥ १९ ॥
 दिव्यं च मानुषं च त्वमात्मनश्च पराक्रमम् ॥ इक्ष्वाकुवृषभावेक्ष्य यतस्व द्विषतां वधे ॥ २० ॥
 किं ते सर्वविनाशेन कृतेन पुरुषर्षभ ॥ तमेव त्वं रिपुं पापं विज्ञायोद्धर्तुमर्हसि ॥ २१ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

लक्ष्मणेनसमाश्वासनात्कोपत्यागपूर्वकं तेनसह पुनःसीताविचिन्वतारामेण जटायुदर्शनं ॥ १ ॥ तथा तस्मिन्नक्षोबुद्ध्या
 तेनसीताहननसंभावनया तद्वधोद्यमः ॥ २ ॥ तेनरामप्रति रावणेनसीताहरणनिवेदनपूर्वकं युद्धे स्वेनतदीयरथादिविध्वंसन-
 निवेदनेनसह वृद्धत्वाद्युद्धश्रान्तस्यस्वस्य तेनखड्गेनपक्षच्छेदनपूर्वकं पुनर्वैदेह्यानयनेन वैहायसमार्गगमननिवेदनम् ॥ ३ ॥
 रामेणपितृसुहृत्त्वस्नेहाज्जटायुषःपरिष्वङ्गपूर्वकं विलापेनदुःखाद्भूमौपतनं ॥ ६३ ॥

पूर्वजोप्युक्तमात्रस्तु लक्ष्मणेन सुभाषितम् ॥ सारग्राही महासारं प्रतिजग्राह राघवः ॥ १ ॥
 संनिगृह्य महाबाहुः प्रवृत्तं कोपमात्मनः ॥ अवष्टभ्य धनुश्चित्रं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ २ ॥

णदोषाणां प्रत्यक्षतोद्गृह्यमशक्यसुखदुःखरूपगुणदोषा-
 णां । अधृतानां पुरा एवंकर्म कृतमिति निश्चेतुमश-
 क्यानां । तेषां प्रसिद्धानां पूर्वकृतानामित्यर्थः । कर्मणां
 इष्टं फलं क्रियां अनुष्ठानमन्तरेण न प्रवर्तते । पूर्वक-
 र्मानुष्ठानं विना इदानीं फलं नोत्पद्यते । अतः पूर्व-
 कर्मफले इदानींप्रवृत्ते कात्रपरिदेवनेति भावः ॥ १७ ॥
 अन्वशाः अनुशासितवानसि ॥ १८ ॥ दुरन्वया
 दुर्लभा । प्रसुप्तं स्तिमितं । संबोधयामि उत्थापयामि
 ॥ १९ ॥ दिवि भवंदिव्यं । प्राणिजातं देवगन्धर्वादिकं ।
 तच्च सात्त्विकं वधानर्हं । मानुषं मनुष्यलोकोद्भवं
 ब्राह्मणादिकं तदपि वधानर्हं । सर्वलोकसंहारसमर्थ
 आत्मनःपराक्रमं च अवेक्ष्य विचार्य द्विषतामेव वधे

यतस्व ॥ २० ॥ उद्धर्तुं नाशयितुं ॥ २१ ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमे-
 खलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने षट्षष्टितमः
 सर्गः ॥ ६६ ॥

अथ लक्ष्मणवाक्यप्रतिष्ठापितधैर्यो रामो युद्धभू-
 मेर्दक्षिणतः किंचिद्दूरे गृधराजं दृष्ट्वा रोदिति सप्तष-
 ष्टितमे । राघवः पूर्वजोपि लक्ष्मणेन कनिष्ठेन
 सुभाषितं युक्तियुक्तयोक्तं वाक्यं । उक्तमात्रस्तु
 उक्तमात्र एव जग्राह । “बालादपि सुभाषितं” इति
 स्मृतेः । स्वयमुपदेष्टा कथमन्योक्तं जग्राहेत्यत्राह—
 सारग्राहीति । किमस्य वाक्यस्य सारवत्त्वं तत्राह—

तेषां । अतएवाधुवाणां अनिश्चितफलानां । सत्कर्मानुष्ठानेदुःखमित्यन्वयव्यतिरेकसूचकप्रत्यक्षप्रमाणेनानिश्चितफलानामित्यर्थः
 ॥ १७ ॥ ति० इयंचबुद्धिस्त्वद्वैतमे अतस्तवोपदेशेकिंसामर्थ्यमिति नवाच्यमित्याह—मामिति । अकारणेक्रोधवशमापन्नमिति
 शेषः । बहुशोक्तवानितिसन्धिरार्षः ॥ स० बहुशोक्तवानितिपाठे बहुशेतिबोधनं । बहुश पूर्णसुख । साक्षाद्बृहस्पतिरपि
 नानुशिष्यात् ॥ १८ ॥ ति० देवैरपिदुरन्वयाभन्वेतुमनुगन्तुमशक्या । लज्जानपरिच्छेदोदेवानामप्यशक्यइतिभावः ।
 अनेनेश्वरतासूचिता ॥ १९ ॥ ति० दिव्यं देवोचितं मानुषं मनुष्योचितं । एवमुभयविधपराक्रमाश्रयत्वमात्मनोऽवेक्ष्य । तत्राद्यः
 परशुरामविषयः । अन्त्योरक्षोविषयः ॥ एवंच देवोचितपराक्रमस्यायं नावसरइतिभावः ॥ २० ॥ इतिषट्षष्टितमस्सर्गः ॥ ६६ ॥

[पा०] १ ख. ग. घ. मामेव. क. ड. झ. ट. मामेवं. २ क. ख. ग. ड.—ट. वीर. ३ क. ख. ड. झ. ट. ट.
 त्वमेवबहुशोक्तवान्. ग. त्वमेवबहुधोक्तवान्. घ. त्वमेवबहुशोऽन्वशाः. च. छ. ज. झ. ह्यनुशिष्यसिराघव. ४ क. च. छ. ज.
 अनुशिष्यति. घ. अनुशिष्यात्तु. ५ ख. त्वांसाक्षादपिबृहस्पतिः. ६ क. ग. च. छ. ज. झ. लोकैरेतैर्दुरन्वया. ७ ड.—ट.
 चैवमात्मनश्च. घ. रूपमात्मनश्च. ८ ड. झ. ट. तमेवतु. च. त्वमेवतं. ९ ड. झ. ट. प्युक्तवाक्यस्तु. १० क. ड.—ट.
 सनिगृह्य. ११ घ. ड. झ. ट. प्रवृद्धोपमात्मनः. च. छ. ज. झ. प्रवृद्धक्रोधमात्मनः.

किं करिष्यावहे वत्स कं वा गच्छाव लक्ष्मण ॥ केनोपायेन पश्येयं सीतामिति विचिन्तय ॥ ३ ॥
 तं तथा परितापार्तं लक्ष्मणो राममब्रवीत् ॥ ४ ॥
 इदमेव जनस्थानं त्वमन्वेषितुमर्हसि ॥ राक्षसैर्बहुभिः कीर्णं नानाद्रुमलतायुतम् ॥ ५ ॥
 सन्तीह गिरिदुर्गाणि निर्दराः कन्दराणि च ॥ गुहाश्च विविधा घोरा नानामृगगणाकुलाः ॥ ६ ॥
 आवासाः किन्नराणां च गन्धर्वभवनानि च ॥ तानि युक्तो मया सार्धं त्वमन्वेषितुमर्हसि ॥ ७ ॥
 त्वद्विधा बुद्धिसंपन्ना महात्मानो नरर्षभ ॥ आपत्सु न प्रकम्पन्ते वायुवेगैरिवाचलाः ॥ ८ ॥
 इत्युक्तस्तद्वनं सर्वं विचचार सलक्ष्मणः ॥ क्रुद्धो रामः शरं घोरं सन्धाय धनुषि क्षुरम् ॥ ९ ॥
 ततः पर्वतकूटाभं महाभागं द्विजोत्तमम् ॥ ददर्श पतितं भूमौ क्षतजार्द्रं जटायुषम् ॥
 तं दृष्ट्वा गिरिशृङ्गाभं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १० ॥
 अनेन सीता वैदेही भक्षिता नात्र संशयः ॥ गृध्ररूपमिदं रंक्षो व्यक्तं भवति कानने ॥ ११ ॥
 भक्षयित्वा विशालाक्षीमास्ते सीतां यथासुखम् ॥ एनं वधिष्ये दीप्तास्यैर्घोरैर्बाणैरजिह्वगैः ॥ १२ ॥
 इत्युक्त्वाऽभ्यपतद्गृध्रं सन्धाय धनुषि क्षुरम् ॥ क्रुद्धो रामः समुद्रान्तां कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ १३ ॥
 तं दीनं दीनया वाचा सफेनं रुधिरं वमन् ॥ अभ्यभाषत पक्षी तु रामं दशरथात्मजम् ॥ १४ ॥
 यामोषधिमिषायुष्मन्नन्वेषसि महावने ॥ सा देवी मम च प्राणा रावणेनोभयं हृतम् ॥ १५ ॥
 त्वया विरहिता देवी लक्ष्मणेन च राघव ॥ ह्रियमाणा मया दृष्टा रावणेन बलीयसा ॥ १६ ॥
 सीतामभ्यवपन्नोऽहं रावणश्च रणे मया ॥ विध्वंसितरथश्चात्र पातितो धरणीतले ॥ १७ ॥

महासारमिति ॥ १—२ ॥ पश्येयं पश्येव ॥ ३ ॥
 तमित्यर्थमेकंवाक्यं ॥ ४—५ ॥ इह जनस्थाने ।
 गिरिगतानि दुर्गाणि गन्तुमशक्यप्रदेशा इत्यर्थः ।
 निर्दराः विदीर्णपाषाणाः । कन्दराणि पाषाणसन्धयः ।
 गुहाः देवखातबिलानि । युक्तः संनद्धः ॥ ६—७ ॥ न
 प्रकम्पन्ते न चञ्चलचित्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥ क्षुरं
 क्षुरप्राख्यं शरं । सीताया अदर्शनात्क्रोधः ॥ ९ ॥
 कूटः शृङ्गं । महाभागं महाभाग्यं । स्वाम्यर्थे त्यक्त-
 शरीरत्वात् । द्विजोत्तमं पक्षिश्रेष्ठं । “दन्तविप्राण्डजा
 द्विजाः” इत्यमरः । क्षतजं रुधिरं ॥ १० ॥ भक्षिता
 रुधिरार्द्रत्वादिति भावः । गृध्रेति । गृध्रस्य रूपमिव रूपं
 यस्य तत्तथा ॥ ११ ॥ अजिह्वं अकुण्ठं अवक्रं वा गच्छ-

न्तीत्यजिह्वगाः तैः ॥ १२ ॥ अभ्यपतत् अभिमुखं गतः ।
 समुद्रान्तां समुद्रपर्यन्तां ॥ १३ ॥ दशरथात्मजमिति
 संबन्धोक्तिः ॥ १४ ॥ यथा महौषध्यन्वेषिणः प्रतिवनम-
 न्वेषन्ते तथा यामस्मिन्विस्तीर्णे वनेऽन्वेषसि । एषु
 गतावित्यस्माद्व्यत्ययेन परस्मैपदं । नित्यंप्राणसमेत्युक्ता
 सा देवी मम प्राणाश्च उभयं रावणेन हृतं । मम प्राणा-
 न्हृतप्रायान्कृत्वा सीतां रावणो हृतवानित्यर्थः ।
 खरवधादिना रामबलं ज्ञात्वाप्यस्थानेभयशङ्कितया
 रामस्यायुः प्रार्थयते—आयुष्मन्निति ॥ १५—१६ ॥
 अभ्यवपन्नः अभिमुख्येन गतः । ह्रियमाणांसीताम-
 वलोक्य तदभिमुखमागत इत्यर्थः । रावणश्च विध्वं-
 सितरथः सन् अत्र धरणीतले पातितः रथाद्धंशित

शि० कुडः कुधंजहातिसः त्यक्तकोपोरामः ॥ ९ ॥ शि० इदं गृध्ररूपं वस्तु यदि राक्षः राक्षसः तर्हि अनेन राक्षसाभक्षितासीता
 अत्र अस्योदरे भ्रमति भ्रमेत् । संशयो न । यदीत्यध्याहृतं । भ्रमतीत्यनेन तस्याः नित्यत्वं सूचितं तेनैतदुदरान्निर्गच्छेदितिसंभ-

[पा०] १ च. छ. ज. ज. क. गच्छावच. २ घ. झ. पश्यावः. ३ ड. झ. ट. सीतामिह. क. सीतासुरसुतोपमां. ४ घ.
 ड. झ. ट. वाक्यमब्रवीत्. ५ घ.—ट. समन्वेषितुं. ६ ख. घोरं. ७ च. छ. ज. महाकायं. ८ च. छ. ज. ज. किल. ९ ग.
 ड.—ट. व्यक्तरंक्षोभ्रमतिकाननं. १० क. ग. ड.—ट. दीप्तास्यैः शरैर्घोरैरजिह्वगैः. ११ ड. झ. ट. भ्यपतद्गृध्रं. १२ ख. च. छ.
 ज. ज. सुसंभ्रान्तश्चालयन्निव. क. ग. घ. ड. झ. ट. समुद्रान्तांचालयन्निव. १३ ख. च. दीनो. ड. झ. ज. दीनदीनया.
 १४ ड. झ. ट. सरामं. १५ ड. झ. ट. प्रभो. १६ क.—ट. रथच्छत्रः. १७ ख.—ट. पतितो.

एतदस्य धनुर्भगमेतदस्य शरावरम् ॥ अयमस्य रथो राम भग्नः सांग्राभिको मया ॥ १८ ॥

अयं तु सारथिस्तस्य मत्पक्षनिहतो युधि ॥ १९ ॥

परिश्रान्तस्य मे पक्षौ छित्त्वा खड्गेन रावणः ॥ सीतामादाय वैदेहीमुत्पपात विहायसम् ॥ २० ॥

रक्षसा निहतं पूर्वं न मां हन्तुं त्वमर्हसि ॥ २१ ॥

रामस्तस्य तु विज्ञाय बाष्पपूर्णमुखस्तदा ॥ द्विगुणीकृततापार्तः सीतासक्तां प्रियां कथाम् ॥ २२ ॥

गृध्रराजं परिष्वज्य परित्यज्य महद्भुजः ॥ निपपातावशो भूमौ रुरोद सहलक्ष्मणः ॥

[द्विगुणीकृततापार्तो रामो धीरतरोपि सन्] ॥ २३ ॥

एकमेकायने दुर्गे निःश्वसन्तं कथंचन ॥ समीक्ष्य दुःखिततरो रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ २४ ॥

राज्याद्धंशो वने वासः सीता नष्टा द्विजो हतः ॥ ईदृशीयं ममालक्ष्मीर्निर्दहेदपि पावकम् ॥ २५ ॥

संपूर्णमपि चेदेष प्रतरेयं महोदधिम् ॥ सोपि नूनं ममालक्ष्म्या विशुष्येत्सरितां पतिः ॥ २६ ॥

इत्यर्थः ॥ १७ ॥ भग्नमेतद्भुजः अस्य रावणस्य संबन्धि ।

एवमुत्तरत्रापि योज्यं । शरावरं वर्म तूणीरं वा

॥ १८ ॥ अयं त्वित्यर्थमेकं ॥ १९ ॥ वैदेहीं जनकेन

सम्यक्परिपोषितां ॥ २० ॥ रक्षसेत्यर्थमेकं ॥ २१ ॥

तस्य गृध्रस्यसंबन्धिनीं । सीताविषयकथां विज्ञाय

श्रुत्वा । द्विगुणीकृतेन गृध्रवधेनद्विराषार्तितेन तापेन

आर्तः पीडितः । अभूदिति शेषः ॥ २२ ॥ अवशः

मूर्च्छित इत्यर्थः । रुरोद क्रमादिति शेषः ॥ २३ ॥

एकं असहायं सहायरहितं दययासंरक्षकपथिकजनर-

हितमित्यर्थः । एकायने एकस्य मार्गे । “अयनं वर्ष

मार्गाध्व—” इत्यमरः । एकपद्यामित्यर्थः । दुर्गे इतः

परमपिकेनचिद्भन्तुमशक्ये इति दुःखहेत्वतिरेकोक्तिः ।

निःश्वसन्तं गृध्रराजमितिशेषः ॥ २४ ॥ राज्यादिति ।

यद्यपि “न चास्य महतीं लक्ष्मीं राज्यनाशोपकर्षति”

“वनवासो महोदयः” इति अभिमततमतया प्रोक्तौ

राज्यनाशवनवासौ तथापि संप्रतिसीताविश्लेषकारि-

त्वाज्जटायुवियोगफलकत्वाच्च तावेवानर्थकरौ जातावि-

त्याह । राज्याद्धंशः हठात् लब्धराज्यस्यविच्युतिः ।

वनेवासः राज्यभ्रंशेपि राज्येभिश्चकवृत्त्यापिस्थातुंशक्यं

तदपि नलब्धं । सीता नष्टा वनवासेप्यभिमतजनवि-

श्लेषाभावे सुखेनावस्थातुं शक्यं तदपि नास्ति । हतो

द्विजः अभिमतजनविश्लेषेपि बन्धुजनसन्निधौ शोको

निर्वापयितुं शक्यः स च निवृत्तः । ईदृशी एतादृश-

दुःखपर्यवसायिनी । मम अलक्ष्मीः दौर्भाग्यं ।

पावकमपि निर्दहेत् सर्ववस्तुदाहकमपिदहेत् । सदा

विश्लेषप्रसक्तिशून्यं लक्ष्मणमपि विश्लेषयेदिति भावः

वनाव्यजिता ॥ ११ ॥ ती० तस्यजटायुषः । विज्ञाय स्वरूपमितिशेषः । सीतासक्तां सीताविषयां कथां श्रुत्वेतिशेषः ॥ २२ ॥

रामोरुरोदेखस्यायमभिप्रायः । परमेश्वरस्यश्रीरामस्यभक्तपक्षपातित्वेन भक्तजटायुषमापन्नं दृष्ट्वा परमप्रियांसीतारावणेनहतांचश्रुत्वा

“व्यसनेषुमनुष्याणांभृशंभवतिदुःखितः” इत्युक्तेः भक्तापदं दृष्ट्वा रुरोदेति । द्विगुणीकृततापार्तः बभूवेतिशेषः । सीताऽदर्शनज-

स्तापः निजभक्तजटायुवधजनिततापश्च । एवंप्रतापस्यद्विगुणत्वं ॥ २३ ॥ ति० एकंअसहायं । एकस्मिन् ऊर्ध्वतालक्षणे अयने

श्वासमार्गे । अतएव कृच्छ्रे मुहुर्मुहुर्निःश्वसन्तमितिकतकसंमतपाठेऽर्थः ॥ २४ ॥ शि० राज्यं राज्याभिषेकः । वनेवासः जात-

इतिशेषः । या पावकमपिदहेत् ईदृशी ममालक्ष्मीः मयमधुसूदनस्यमा लक्ष्मीः तस्याअपिलक्ष्मीः । इयं बुद्धिस्था सीता नष्टा

अपहरणेनादृश्यत्वंप्राप्ता । द्विजः सहायकः पक्षी । मृतः मृतप्रायः । “मोयमेसमयेपिस्याद्विषेचमधुसूदने ।” इतिमेदिनी

॥ २५ ॥ शि० पतिः सर्वेषांनियन्ता अहं संपूर्णं सरितं नदीं संपूर्णमहोदधिसमुद्रं च । ममालक्ष्म्या मधुसूदनलक्ष्मीलक्ष्म्या

सहितः । अतः निरन्तरंवनपर्यटनशीलोहं चेत् यदि इच्छामि तदा प्रतरेयं विशुष्ये शोषयामिच । अतः येनरक्षसाहेतुभूतेन

[पा०] १ घ. एतत्तस्य. २ ड. झ. ट. मेतेचास्यशरास्तथा. घ. मेतत्तस्य. ३ क. ग. ड.—ट. रणे. ४ क. ड.—ट.

रथः. ५ क. घ. च. छ. खस्थस्स. ६ क. च. छ. ज. नमांत्वंहन्तुमर्हसि. ड. झ. ट. मांनहन्तुंत्वमर्हसि. ७ घ. छ. ज.

कथांप्रियां. ८ अतःपूर्वं ‘श्रुत्वाजटायुषोवाक्यंरामःसौमित्रिणासह.’ इत्यर्थं घ. पाठेअधिकंदृश्यते. ९ इदमर्थं. ड. झ.

ट. पाठेषुदृश्यते. १० ख. ड. झ. ट. कृच्छ्रेनिश्वसंतंमुहुर्मुहुः. ११ क. ख. ग. ड.—ट. दुःखितोरामःसौमित्रिमिदमब्रवीत्.

१२ ड. छ.—ट. राज्यभ्रंशं. क. राज्यभ्रंशो. १३ ड.—ट. मृतोद्विजः. ग. घ. हतोद्विजः. क. द्विजोमृतः. १४ क. ममालक्ष्मीर्द-

हेदपिच. ड. झ. ट. ममालक्ष्मीर्दहेदपिहि. १५ क. पाथोभिःप्रतरेयं. च. छ. ज. ज. चेदद्यप्रविशेयं.

नास्त्यभाग्यतरो लोके मत्तोस्मिन्सचराचरे ॥ येनेयं महती प्राप्ता मया व्यसनवागुरा ॥ २७ ॥
अयं पितृवयस्यो मे गृध्रराजो जैरान्वितः ॥ शेते विनिहतो भूमौ मम भाग्यविपर्ययात् ॥ २८ ॥
इत्येवमुक्त्वा बहुशो राघवः सहलक्ष्मणः ॥ जटायुषं च पस्पर्श पितृस्नेहं विदर्शयन् ॥ २९ ॥

निकृत्तपक्षं रुधिरावसित्तं सै गृध्रराजं परिरभ्य रामः ॥

क मैथिली प्राणसमा मेमेति विमुच्य वाचं निपपात भूमौ ॥ ३० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

रामेण सीताहरणवृत्तान्तस्ययाथातथ्यं पृष्टेन जटायुषा तंप्रतितत्कथनपूर्वकं सीताहरणकालस्य विन्दनामकुहूर्तत्वोक्त्या तन्मुहूर्तमहिम्ना पुनः सीतालाभस्य भावित्वोक्त्या समाश्वासनं ॥ १ ॥ तथा तंप्रति रावणवृत्तान्तकथयतो जटायोरधोक्तावेव शरीरात्प्राणानां विनिर्गमः ॥ २ ॥ तंप्रतिशोचतारामेण तस्य विष्णुलोकगमनानुग्रहपूर्वकं तच्छरीरदहनेन तंप्रतिपिण्डोदकदानं ॥ ३ ॥

रामः संप्रेक्ष्य तं गृध्रं भुवि रौद्रेण पातितम् ॥ सौमित्रिं मित्रसंपन्नमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
ममायं नूनमर्थेषु यतमानो विहङ्गमः ॥ राक्षसेन हतः संख्ये प्राणांस्त्यक्ष्यति दुस्त्यजान् ॥ २ ॥
अयमस्य शरीरेस्मिन्प्राणो लक्ष्मण विद्यते ॥ तथाहि स्वरहीनोऽयं विकृबः समुदीक्षते ॥ ३ ॥
जटायो यदि शक्नोषि वाक्यं व्याहरितुं पुनः ॥ सीतामाख्याहि भद्रं ते वधमाख्याहि चात्मनः ॥ ४ ॥
^{१३} किं निमित्तोऽहरत्सीतां रावणस्तस्य किं मया ॥ अपराधं तु यं दृष्ट्वा रावणेन हता प्रिया ॥ ५ ॥

॥ २५ ॥ प्रतरेयं तापशान्तये प्रवेयं चेत् ॥ २६ ॥ व्यसनं वागुरेव व्यसनवागुरा । “वागुरा मृगबन्धिनी” इत्यमरः ॥ २७ ॥ पितुर्वयस्यः सखा ॥ २८ ॥ पितरीव स्नेहः पितृस्नेहः ॥ २९ ॥ रामः वाचं विमुच्य उक्त्वैत्यर्थः ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अथ भगवत्कार्यार्थत्यक्तशरीरस्य गृध्रराजस्य मोक्षपद्रपापणमष्टषष्ठितमे । रौद्रेण रावणेन । मित्रसंपन्नं सर्वजनमित्रमित्यर्थः । यद्वा परनिपातः । संपन्नमित्रं अत्यन्तरामविषयसौहार्दयुक्तमित्यर्थः ॥ १ ॥ अर्थेष्विति निमित्तसप्तमी । मम प्रयोजनार्थमित्यर्थः । संख्ये युद्धे ॥ २ ॥ अयं प्राणः सूक्ष्मप्राणः । स्वरहीनः हीनस्वरः । विकृबः विह्वलः ॥ ३ ॥ व्याहरितुं व्याहर्तुं । वधं वधप्रकारं ॥ ४ ॥ किं निमित्तः किं निमित्तं

महती इयं व्यसनवागुरा दुःखरूपमृगादिबन्धनजालं । मया कर्त्रा प्राप्ता प्रापिता । तस्मान्मत्तः उन्मत्तः अभाग्यतरश्च लोकेनास्ति । एतेन सशीघ्रं नृवं ह्वयतीति सूचितं । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २६—२७ ॥ शि० तदेव द्रव्यमाह—अयमिति । मे पितुर्वयस्यः सखा निहतः निहतप्रायः । अयं गृध्रराजः भाग्यविपर्ययात् हननकर्तुर्भाग्यवैपरीत्यादेव ममाप्रेक्षते ॥ २८ ॥ स० वाचं विमुच्य कगतेति वाचं विमुच्य भूमौ निपपात ॥ ३० ॥ इति सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

स० मित्रसंपन्नं मित्रत्वेन संप्रतिपन्नं ॥ १ ॥ स० तस्य रावणस्य । आर्या जगन्मातरं । तस्य किमपराद्धमिति तस्येत्युभयत्रान्वेति [पा०] १ ड. झ. ट. महाबलः. २ ड.—ट. निदर्शयन्. ३ ख. ड.—ट. तं गृध्रराजं. ४ ड. झ. ट. परिगृह्य राघवः. ५ ड. ट. गतेति. ६ ख. बाष्पं. ७ क. ग. ड.—ट. प्रेक्षयतु. ८ क. घ. च. ज. ट. सत्यजति. ड. झ. सत्यजतिमत्कृते. घ. सत्यजतिदुःखितान्. ९ ड. झ. ज. ट. अतिखिन्नः शरीरे. १० च. छ. ज. दृश्यते. ११ ड.—ट. तथा स्वरविहीनोऽयं. ख. तथापि स्वरहीनोऽयं. १२ च. छ. ज. विकृबंसमुदीक्षते. ड. झ. ज. ट. विकृबंसमुदीक्षते. १३ ख. ग. किं निमित्तं हरेत्. ड. झ. ट. किं निमित्तो जहारार्थं. १४ ख. ड.—ट. अपराद्धं.

कथं तच्चन्द्रसंकाशं मुखमासीन्मनोहरम् ॥ सीतया कानि चोक्तानि तस्मिन्काले द्विजोत्तम ॥ ६ ॥
 कथंवीर्यः कथंरूपः किंकर्मा स च राक्षसः ॥ क चास्य भवनं तात ब्रूहि मे परिपृच्छतः ॥ ७ ॥
 तमुद्रीक्ष्याथ दीनात्मा विलपन्तमनन्तरम् ॥ वाचाऽतिसन्नया रामं जटायुरिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥
 हता सा राक्षसेन्द्रेण रावणेन विहायसा ॥ मायामास्थाय विपुलां वातदुर्दिनसंकुलाम् ॥ ९ ॥
 परिश्रान्तस्य मे तात पक्षौ छित्त्वा स राक्षसः ॥ सीतामादाय वैदेहीं प्रयातो दक्षिणां दिशम् ॥ १० ॥
 उपरुध्यन्ति मे प्राणा दृष्टिर्भ्रमति राघव ॥ पश्यामि वृक्षान्सौवर्णानुशीरकृतमूर्धजान् ॥ ११ ॥
 येन यातो मुहूर्तेन सीतामादाय रावणः ॥ विप्रनष्टं धनं क्षिप्रं तत्स्वामी प्रतिपद्यते ॥ १२ ॥
 विन्दो नाम मुहूर्तोऽयं स च काकुत्स्थ नाबुधत् ॥ त्वत्प्रियां जानकीं हत्वा रावणो राक्षसेश्वरः ॥
 झषवद्बुद्धिशं गृह्य क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ १३ ॥
 न च त्वया व्यथा कार्या जनकस्य सुतां प्रति ॥ वैदेहीं रंथ्यसे क्षिप्रं हत्वा तं राक्षसं रणे ॥ १४ ॥
 असंमूढस्य गृध्रस्य रामं प्रत्यनुभाषतः ॥ आस्थात्सुप्ताव रुधिरं त्रियमाणस्य सामिषम् ॥ १५ ॥

यस्यासौ किंनिमित्तः । केन हेतुना अहरदित्यर्थः । किं भोगार्थं उत अपकारप्रतीकारार्थमित्यर्थः । चरम-
 पक्षे तत्स्वरूपं पृच्छति—तस्येति । यं अपराधं ॥ ५ ॥
 कथं कीदृशप्रकारं । कानि वाक्यानि ॥ ६ ॥ तात
 पितृतुल्य ॥ ७ ॥ दीनात्मा दीनमनाः । अतिसन्नया
 अतिकाश्यं प्राप्तया ॥ ८ ॥ किंकर्मेत्यस्योत्तरमाह—हता
 सेति । वातेन दुर्दिनेन च संकुलां । “मेघच्छन्नेहि
 दुर्दिनं” इत्यमरः । मायया महावातमेघच्छादनंचोत्पाद्य
 हतवानित्यर्थः ॥ ९ ॥ वधमाख्याहीत्यस्योत्तरमाह—
 परिश्रान्तस्येति । युद्धपरिश्रान्तस्येत्यर्थः ॥ १० ॥
 प्रश्रान्तरे प्रत्युत्तरकथनाशक्तिमाह—उपरुध्यन्तीति ।
 उपरुध्यन्ति उपरुध्यन्ते । मरणवेदनया पीड्यन्त
 इत्यर्थः । सौवर्णान् मरणकालेतथाप्रतीयन्त इतिप्रसिद्धं ।

उशीरैः लामज्जकैः कृताः कल्पिताः मूर्धजाः केशाः
 येषांते तथा ॥ ११ ॥ किमिह बहुनोक्तेन सर्वथा सीता
 पुनर्लप्स्यत इत्याह—येनेति । येनमुहूर्तेन निमित्तभू-
 तेन । रावणः सीतामादाय यातिस्व । तन्मुहूर्तबलेन
 स्वामी धनस्वामी । विप्रनष्टं धनं क्षिप्रं अचिरेण । पुनः
 प्रतिपद्यते प्राप्नोति ॥ १२ ॥ कोसौ मुहूर्त इत्यत्राह—
 विन्द इति । नष्टं धनं विन्दति लभतेऽस्मिन्निति
 विन्दः । स रावणस्तु नाबुधत् नाबुध्यत । विकरण-
 व्यत्ययश्छान्दसः । तस्मात् बुद्धिशं गृह्य गृहीत्वा ।
 झषवत् मत्स्य इव विनश्यति । वर्तमानसामीप्यवर्तमा-
 नवत् । “बुद्धिशं मत्स्यवेधनं” इत्यमरः ॥ १३ ॥
 फलितमाह—न चेति ॥ १४ ॥ असंमूढस्येति एता-
 वत्पर्यन्तमिति शेषः । अनुभाषतः उत्तरं भाषमाणस्य ।

ति० यमपराधं दृष्ट्वा तु प्रियासीताहता सोपराधस्तस्यमयाकिंकृतः अपितुन । अतः किं निमित्तं हृदि यस्यसआर्यो जहार ॥ ५ ॥
 स० कानि किंप्रकाराणि ॥ शि० चन्द्रसंकाशंचन्द्रस्यापिप्रकाशकं ॥ ६ ॥ शि० अनन्तरं अनन्तररहितं निरन्तरमित्यर्थः ।
 विलपन्तं विविधंपृच्छन्तं ॥ ८ ॥ ती० येनमुहूर्तेन यस्मिन्मुहूर्ते रावणस्सीतामादाययातः असौमुहूर्तो विन्दोनाम । तत्रनष्टं
 धनं पुनरायास्यति । तदेतत्सरावणोनाबुधत् नाबुध्यत । सीतामोहितत्वात् । विन्दोऽनेन नष्टधनमिति विन्दः । विदुलाभे
 इतिधातुः । सचैकादशमुहूर्तः । मुहूर्तलक्षणं तूक्तपुराणे—“रौद्रः श्वेतश्चैत्रश्चतुर्थासारभटः स्मृतः । सावित्रो वैश्वदेवश्चगान्धर्वः
 कुतपस्तथा । रौहिणस्तिलकश्चैव विजयोनैऋतस्तथा । शंबरो वारुणश्चैव भगः पञ्चदशः स्मृतः ” इति । एते अष्टिमुहूर्ताः ।
 अत्रविजयस्यैव नामान्तरं विन्द इतिज्ञेयं । यद्वा विन्दः घटिका । न केवलं मुहूर्तमहिम्ना सीतारूपेष्टप्राप्तिः । अपित्वनिष्ठरूपरावणवि-
 नाशोपीत्याह । विनश्यति सीतापहर्तृतिशेषः ॥ १२—१३ ॥ ति० असंमूढस्य मृत्कालेभ्यः प्रश्रान्तस्य ॥ १५ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. मुद्रीक्ष्यस. २ ड.—ट. धर्मात्मा. ३ ख. च. छ. ज. व. मनाथवत्. ४ ख. घ.—ट. रामसिद्धं
 वचनमब्रवीत्. ५ घ. च. ज.—ट. साहता. ६ ड. झ. ट. दुरात्मना. ७ ड. झ. क्लान्तस्य. ८ क. ख. ग. ड.—ट. निशाचरः.
 ९ क. ख. ग. ड.—ट. दक्षिणामुखः. १० क. ख. ग. ड.—ट. याति. ११ क. ग. ड. छ.—ट. मुहूर्तोसौ. १२ ड. झ. ट.
 नचकाकुत्स्थसोबुधत्. १३ ग. झ. वैदेहीं. १४ ख. योक्ष्यसे. १५ ड. झ. ट. रणमूर्धनि. च. छ. ज. व. रावणंरणे.
 वा. रा. ११६

पुत्रो विश्रवसः साक्षाज्जाता वैश्रवणस्य च ॥ इत्युक्त्वा दुर्लभान्प्राणान्मुमोच पतगेश्वरः ॥ १६ ॥
 ब्रूहि ब्रूहीति रामस्य ब्रुवाणस्य कृताञ्जलेः ॥ त्यक्त्वा शरीरं गृध्रस्य जग्मुः प्राणा विहायसम् ॥ १७ ॥
 स निक्षिप्य शिरो भूमौ प्रसार्य चरणौ तदा ॥ विक्षिप्य च शरीरं स्वं पपात धरणीतले ॥ १८ ॥
 तं गृध्रं प्रेक्ष्य ताम्राक्षं गतासुमचलोपमम् ॥ रामः सुबहुभिर्दुःखैर्दीनः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ १९ ॥
 बहूनि रक्षसां वासे वर्षाणि वसता सुखम् ॥ [पक्षिराजेन वृद्धेन तातमित्रेण नस्सुखम्] ॥
 अनेन दण्डकारण्ये विशीर्णमिह पक्षिणा ॥ २० ॥

अनेकवार्षिको यस्तु चिरकालसमुत्थितः ॥ सोयमद्य हतः शेते कालो हि दुरतिक्रमः ॥ २१ ॥
 पश्य लक्ष्मण गृध्रोऽयमुपकारी हतश्च मे ॥ सीतामभ्यवपन्नो वै रावणेन बलीयसा ॥ २२ ॥
 गृध्रराज्यं परित्यज्य पितृपैतामहं महत् ॥ मम हेतोरयं प्राणान्मुमोच पतगेश्वरः ॥ २३ ॥
 सर्वत्र खलु दृश्यन्ते साधवो धर्मचारिणः ॥ शूराः शरण्याः सौमित्रे तिर्यग्योनिगतेष्वपि ॥ २४ ॥
 सीताहरणजं दुःखं न मे सौम्य तथागतम् ॥ यथा विनाशो गृध्रस्य मत्कृते च परंतप ॥ २५ ॥
 राजा दशरथः श्रीमान्यथा मम महायशाः ॥ पूजनीयश्च मान्यश्च तथाऽयं पतगेश्वरः ॥ २६ ॥

सामिषं मांससहितं रुधिरं ॥ १५ ॥ अथ रावणवंशं
 वक्तुमुपक्रमते—पुत्र इति । साक्षात्पुत्रः औरस
 इत्यर्थः । अस्योत्तरार्धं “अध्यास्ते नगरीं लङ्कां रावणो
 राक्षसेश्वरः” इति बोध्यम् । उत्तरत्र संपातिवचने
 इदमेव पूर्वार्धमुपादाय अस्योत्तरार्धस्य कथनादिति
 लोकाचार्योक्तम् । इत्युक्त्वा एतावन्मात्रमुक्त्वा ।
 भवनादिकथनात्पूर्वमित्यर्थः । दुर्लभान् ब्रूहिब्रूहीति
 पृच्छते रामाय साकल्येन विज्ञापनपर्यन्तं प्राणा न
 स्थिताः हन्तेति ऋषिः शोचति ॥ १६ ॥ ब्रुवाणस्य
 ब्रुवाणे सति । प्राणः सूक्ष्मशरीरेन्द्रियप्राणसहित
 आलेत्यर्थः ॥ १७ ॥ निक्षिप्य मरणवेदनयेति भावः ।
 विक्षिप्य विधूय । पपातेत्युक्तिरौपचारिकी ॥ १८ ॥
 ताम्राक्षं अधःशिरस्कृतया पतनजक्षोमात् ॥ १९ ॥
 रक्षसां वासे दण्डकारण्ये । बहूनिवर्षाणि निर्भयतया
 सुखं वसताऽनेन पक्षिणा विशीर्णं देहविशरणं प्राप्तं
 इहैवसुखं वसित्वा इहैव मृतमनेनेति भावः । विची-
 र्णमिति पाठे अत्रैव वसता अनेन अत्रैव सुखं विचीर्णं

अनुभूतमित्यर्थः ॥ २० ॥ एतदेव विवृणोति—अने-
 केति । अनेकवार्षिकः बहुवयःप्राप्तः । चिरकालमभ्यु-
 दयं प्राप्तः ॥ २१ ॥ पश्येति । अनेन मोक्षप्रदानोचितं
 तदीयसुकृतविशेषं दर्शयति । सीतामभ्यवपन्नो मे
 उपकारी सन्हतः ॥ २२ ॥ गृध्रराज्यं परित्यजेति
 प्राप्याभासपरित्याग उक्तः । महदिति स्वकीयेक्ष्वाकु-
 राज्यव्यावृत्तिः । एकमुखत्वात् । ममेत्यादिना उपाया-
 नुष्ठानोक्तिः । पतगेश्वरः पितुर्मरणात् इतः परमस्य
 पक्षानाश्रित्य सुखं स्थास्यामीति स्थितोऽहं अयं तातव-
 न्मत्कृते प्राणत्यागं कृतवानिति भावः ॥ २३ ॥
 सर्वत्रेति सर्वजातिष्वपीत्यर्थः । तिर्यग्योनिगतस्यास्य
 कथमेतादृशीबुद्धिरिति नमन्तव्यमिति भावः ॥ २४ ॥
 मत्कृते च मत्कृत एव । यथाऽस्य विनाशः प्राप्तः तथा
 सीताहरणजं दुःखं नागतं न प्राप्तं । अत्र विनाशश-
 ब्देन तज्जं दुःखमुच्यते ॥ २५ ॥ अथ संस्कारयोग्य-
 तामाह—राजेति । पूजनीयः पैतृकविधिना अर्चनी-

ती० ननु रावणहतस्यजटायोरेतावन्तकालंप्राणधारणंकथमिति चेत् तस्यास्सीतायाऽनुग्रहवशादित्यनुसन्धेयं । उक्तंचस्कान्दे—
 “देवीमांप्राहराजेन्द्रयावत्संभाषणंमम । भवतस्तावदासन्मे प्राणाइत्याहजानकी ।” इति ॥ १८ ॥ ति० सीतामभ्यवपन्नः
 सीतामोचयितुं प्रवृत्तः ॥ २२ ॥ ति० सीताहरणजदुःखाद्गृध्रविनाशजदुःखमधिकमिति भावः । तस्याः पुनःप्राप्तिसंभावनासत्त्वाद्-
 स्यतदभावाच्चेतितात्पर्यं ॥ २५ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. ट. प्राणाजग्मुः. २ क. ख. ग. ड.—ट. तथा. ३ क. ख. ग. विनिक्षिप्य. ४ इदमर्थं
 घ. पाठेदृश्यते. ५ क. वार्षिकोवीरश्चिरकालसमुद्दिमान्. ६ च. छ. ज. न. मभ्यवपन्नोऽयं. ड. झ. ट. मभ्यवपन्नोहि. घ.
 मभ्यवपन्नोऽयं.

सौमित्रे हर काष्ठानि निर्मथिष्यामि पावकम् ॥ गृध्रराजं दिधक्षामि मत्कृते निधनं गतम् ॥ २७ ॥
 नाथं पतंगलोकस्य चिंतामारोप्य राघव ॥ इमं धक्ष्यामि सौमित्रे हतं रौद्रेण रक्षसा ॥ २८ ॥
 या गतिर्यज्ञशीलानामाहिताग्रेष्व या गतिः ॥ अपरावर्तिनां या च या च भूमिप्रदायिनाम् ॥ २९ ॥

यः । मान्यः श्लाघ्यः ॥ २६ ॥ दिधक्षामि दग्धुमि-
 च्छामि । दहेस्सन्नन्तात् घत्वभूभावौ ॥ २७ ॥
 चितां काष्ठभारं ॥ २८ ॥ या गतिरित्यादिश्लोकद्वयमे-
 कान्वयं । गम्यत इति गतिः लोकः । यज्ञशीलानां
 यज्ञाः शीलं सदृक्तं येषां ते तथा सदायज्ञानुष्ठानपरा-
 णांगृहस्थानामित्यर्थः । आहिताः परितःस्थापिताः
 अग्नयः पञ्चाग्नयो यस्य सतथा सर्वदातपःशीलस्य
 वानप्रस्थस्येत्यर्थः । अग्न्याधानस्य पूर्वेणैव सिद्धत्वात्
 पृथक्फलाभावाच्च । अपरावर्तिनां “अरण्यमियात्ततो
 नपुनरेयात्” इत्युक्तानांसंन्यासिनामित्यर्थः । रणाद-
 पलायितानामित्यर्थवर्णने जटायोस्तादृशत्वेन तत्फलस्य
 स्वतःसिद्धत्वेनानुज्ञातव्यत्वाभावात् । मुक्तानां धर्म-
 प्रकरणे उक्त्यसंभवात् । भूमिप्रदायिनां भूमिभोग-
 त्यागिनां नैष्ठिकानामित्यर्थः । ता गतीरिति यत्तदो-
 नित्यसंबन्धात्सिद्धम् । ता गतीः “प्राजापत्यं गृहस्थानां
 ब्राह्मं संन्यासिनां स्मृतं” इत्याद्युक्तस्थानानि । यद्वा
 यज्ञदानतपःसंन्यासिनामित्यर्थः । तेषां या या गतिः

शास्त्रविहिता तां मया संस्कृतो ब्रज । मया समनुज्ञान-
 तस्तु अनुत्तमान् सर्वश्रेष्ठान् । लोकान् “अथ यदतः
 परोदिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतःपृष्ठेषु सर्वतःपृष्ठेष्वनु-
 त्तमेषूत्तमेषु” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धान्विष्णुलोकान् गच्छ
 अवयवबहुत्वाद्वहुवचनं । अन्यथा गतिशब्देन पौनरु-
 क्यमनन्वयश्च । समनुज्ञातःसंस्कृतश्चेति पदद्वयान-
 र्थक्यं च । ननु मानुषभावंभावयतः श्रीरामस्य कथं
 मुक्तिप्रदानं तस्यपरत्वासाधारणचिह्नत्वादिति चेत्
 “सत्येनलोकाञ्जयति” इत्युक्तरीत्या स्वार्जितधर्म-
 विशेषेण स्वाधीनसर्वलोकत्वाविरोधात् । केचित्तु मया
 संस्कृतस्ततोऽनुज्ञातस्त्वं यज्ञशीलादीनां या गतयः
 ताँल्लोकान्गच्छ सर्वान्ते मां ब्रज । “सोऽश्रुते सर्वान्का-
 मान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता” इत्युक्तरीत्या मुक्तभोगं
 प्राप्नुहि । न च निर्हेतुकमुक्तिप्रदानेतिप्रसङ्गः स्वकार्य-
 मुद्दिश्य प्राणत्यागस्यैव हेतुत्वात् । अतएव नृसिंह-
 पुराणे “मत्कृतेनिधनंयस्मात्त्वया प्राप्तं द्विजोत्तम ।
 तस्मान्मम प्रसादेन विष्णुलोकमवाप्स्यसि” इत्युक्तः ।

ति० दिधक्ष्यामि सद्रतिसिद्धये ॥ २७ ॥ तनि० गम्यतइतिगतिर्लोकः । तिरश्चाकर्माधिकाराभावेऽप्यकृतसंस्काराणां परलोका-
 भावात्त्वं मयासंस्कृतस्सन् मदनुज्ञयैव अनुत्तमान् लोकान् गच्छ । अपरावर्तिनां पुनरावृत्तिरहितानां मुक्तानामित्यर्थः । “नसपु-
 नरावर्तते” इति श्रुतेः । लोकानितिपूजायांबहुवचनं । यद्वा विश्वतःपृष्ठेषुसर्वतःपृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेष्वित्यत्र परमव्योमस्थितवान्तर-
 लोकपेक्षयाबहुवचननिर्देशवदत्रापि बहुवचननिर्देशः । यज्ञशीलानां यज्ञशीलादिलोकमार्गेणापरावर्तिनां लोकंप्राप्नुहीत्यर्थः । तथा
 च नृसिंहपुराणे—“मत्कृतेमरण्यस्मात्” इत्यादि । ननु भगवतारामेण तिरश्चोगतायुषः संस्कारकरणंकथमितिचेत् ‘नशूद्राभगव-
 द्रक्ताः’ इत्यत्र शूद्रशब्दस्योपलक्षणार्थत्वाद्भगवद्भक्तानांसर्वप्राणिनांमोक्षाधिकारस्यगम्यमानत्वाच्च युक्तमेवेदमितिज्ञेयं । नन्वेवंसति
 जटायुषोमोक्षप्रदत्ताद्रामस्यपरमात्मत्वंप्रतीयते । ‘त्वंगतिः परमादेव’ इत्यादिना बालकाण्डे ‘सहिदेवैरुदीर्णस्य’ इत्यादिना
 युद्धकाण्डे ‘सीतालक्ष्मीर्भवान्विष्णुः’ इत्यादिना श्रीभागवते च श्रीरामस्यपरमात्मत्वंस्फुटमुक्तं । एवं समस्तकल्याणगुणाकरस्य
 श्रीमन्नारायणस्य रावणादिवधरूपलोकहितार्थं स्वयमेवदशरथभवनेऽवतीर्णस्य सीतामुद्दिश्यविलापःकथमितिचेत् सत्यं । तथापि
 नदोषः । ‘व्यसनेषुमनुष्याणांशूशंभवतिदुःखितः ।—निश्चिताऽपि हिमेषुद्धिर्वनवासेदृढव्रता । भरतस्नेहसंतप्ता बालिशीक्रियते
 पुनः । सीताहरणजंडुःखं नमेसौम्यतथागतम् । यथाविनाशोऽग्नस्य मत्कृतेचपरंतप ।’ इत्यनेनप्रकारेण सर्वेश्वरस्याप्याश्रितव-
 त्सलत्वात् दुःखितानाश्रितानाकलय्य दुःखेनस्वयमपिदुःखितइवभाति तेषांदुःखमपनयतिचेति ऋषेरभिप्रायइतिवेदितव्यं ।
 शुकादयस्तु ‘मर्त्यावतारस्त्वहमर्लक्षिणं रक्षोवधायैवनकेवलंविभोः’ इत्यादिप्रकारेण श्रीरामस्यदुःखाभावमेववर्णयन्ति ।
 एवमन्यत्राप्येवंविधविषयेपरिहारोद्विष्यः ॥ ति० अपरावर्तिनां । संग्रामेइतिशेषः । गम्यतइतिगतिर्लोकः । यज्ञशीलानांलोका-
 न्क्रमेणप्राप्य मदनुज्ञातस्सन् अनुत्तमान् येभ्यः परेउत्तमानसन्ति ताँल्लोकान् ब्रह्मणो लोकान् क्रममुक्तिदान् गच्छ । अनेन
 संकल्पमात्रात्कर्मानधिकृततिरश्चः साधनहीनस्यापि तल्लोकदानेन भगवान्नामः स्वरूपशोभाययावृतज्ञानइतिप्रलपतांमुखं ध्वस्तं ।
 शोकादितु नटनमित्युक्तमेवासकृत् । तदुक्तं—“संस्कारमकरोत्तस्य रामोब्रह्मविधानतः । स्वपदंचददौतस्मै सोपिरामप्रसादतः ।
 हरेस्सामान्यरूपेण प्रययौपरमंपदम् ।’ इतिजटायुषंप्रकम्य पादौ । एतेन तिरश्चामपिब्रह्मादिना दाहादियुक्तमितिध्वनितं ।

[पा०] १ क. घ. दिधक्ष्यामि. २ घ. देहंपतंगराजस्य. ३ क. ख. ग. चितामारोपयाम्यहं. च. छ. झ. व. ट. चितिमारो-
 पयाम्यहं.

मया त्वं समनुज्ञातो गच्छ लोकाननुत्तमान् ॥ गृध्रराज महासत्त्व संस्कृतश्च मया व्रज ॥ ३० ॥
 एवमुक्त्वा चितां दीप्तामारोप्य पतगेश्वरम् ॥ ददाह रामो धर्मात्मा स्वबन्धुमिव दुःखितः ॥ ३१ ॥
 रोमोथ सहसौमित्रिवर्नं गत्वा स वीर्यवान् ॥ स्थूलान्हत्वा महारोहीननु तस्तार तं द्विजम् ॥ ३२ ॥
 रोहिमांसानि चोत्कृत्य पेशीकृत्य महायशाः ॥ शकुनाय ददौ रामो रम्ये हरितशाद्वले ॥ ३३ ॥
 यत्तप्रेतस्य मर्त्यस्य कथयन्ति द्विजातयः ॥ तत्स्वर्गगमनं तस्य पित्र्यं रामो जजाप ह ॥ ३४ ॥
 ततो गोदावरीं गत्वा नदीं नरवरात्मजौ ॥ उदकं चक्रतुस्तस्यै गृध्रराजाय तावुभौ ॥ ३५ ॥
 शास्त्रदृष्टेन विधिना जले गृध्राय राघवौ ॥ स्नात्वा तौ गृध्रराजाय उदकं चक्रतुस्तदा ॥ ३६ ॥

“कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः” इति हि कर्मणोपि मुक्तिहेतुत्वमुक्तं । “नान्यः पन्थाः” इति श्रुतिः परमात्मनोऽन्यत्र साक्षान्मुक्तिहेतुत्वं निषेधति । तस्यैव प्राधान्येन प्रकृतत्वादित्याहुः । यद्वा हे गृध्रराज महासत्त्व मया संस्कृतत्वं मयानुज्ञातो भूत्वा अनुत्तमांलोकान् मल्लोकानित्यर्थः । गच्छ आनुषङ्गिकतया यज्ञशीलादीनां या या गतयस्ता अपि गच्छ । गम्यत इति गतिः लोकः । आहिताग्नेः गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निनिरतस्य । या गतिः “अग्नयो वै त्रयीविद्या” इत्यारभ्य “तस्मादग्नीन्परसंवदन्ति” इत्याहिताग्नि-त्वस्यापि पृथग्धर्मत्वश्रवणात् । अपरावर्तिनां युद्धादपरावर्तमानानां । या गतिः दृष्टान्तार्थमिदमुक्तं । जटायोस्तादृशत्वेन तत्फलस्येदानीमदेयत्वात् । तिरश्चां यज्ञाधिकाराभावेन तत्फलमात्रस्य देयत्वात् । यथाऽपरावर्तिनां गतिं प्राप्स्यसि तथा यज्ञशीलादीनां लोकानपि । ब्रह्मप्राप्तौ वसुत्वादिकमिव प्राप्नुहीत्यर्थः । अस्मिन्कल्पे भूमिप्रदायिनामित्यस्य प्रतीयमानार्थकत्वमेव । व्रज एवं गच्छ । यद्वा मया प्रथमं संस्कृतः अथ “तृतीयेन ज्योतिषा संविशस्व” इत्यादिमन्त्रेणानुज्ञातो मया त्वं यज्ञाधिकारिणां लोकान् गच्छ । ब्रह्ममेधसंस्कारबलेन प्राप्नुहीत्यर्थः । इदं च फलं संस्कारोत्तरक्षण एवानुतिष्ठतीत्युच्यते । संस्कृतो व्रजेति । गृध्रराज महासत्त्व संस्कृतश्च महाव्रतेति पाठे संस्कृतश्च भवेति वार्थः ॥ २९—३० ॥ दीप्तां दीपनार्हाम् । स्वबन्धुमिवेत्यनेन मन्त्रपूर्वकत्वं दाहस्योच्यते ॥ ३१ ॥ महारोहीन् महामृगान् । तं द्विजमनु

जटायुषमुद्दिश्य । हत्वा तस्तार पिण्डदानार्थं दर्शनास्तृतवान् ॥ ३२ ॥ उत्कृत्य उद्धृत्य । पेशीकृत्यपिण्डीकृत्य । हरितशाद्वले नवीनतृणास्तृतप्रदेशे । शकुनाय पक्षिणे । ददौ ॥ ३३ ॥ प्रेतस्य मर्त्यस्य मनुष्यस्य । यत्तत् प्रसिद्धं मन्त्रजातं । स्वर्गगमनं स्वर्गोगम्यतेनेनेति स्वर्गगमनं स्वर्गप्रापकं वदन्ति । पित्र्यं पितृदेवताकं । तज्जजाप याम्यसूक्तादिकं जजापेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ चक्रतुरिति लक्ष्मणस्यकर्तृत्वं सहकारितया । उदकं उदकदानमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ उक्तस्यैवार्थस्य स्नानपूर्वकत्वविधिपूर्वकत्वप्रदर्शनाय पुनरप्याह—शास्त्रेति । तदा तौराघवौ शास्त्रदृष्टेन विधिना गृध्राय गृध्रमुद्दिश्य । जले स्नात्वा गृध्रराजाय उदकं चक्रतुरित्यन्वयः । अयमत्र क्रमः । गृध्रराजं दग्ध्वा स्वर्गगमनसूक्तं जप्त्वा गोदावरीं गत्वा स्नात्वा उदकं दत्त्वा रोहिमांसपिण्डं ददाविति । ननु वैदिकोत्तमोरामः कथं हीनजातिरित्येवं वैदिकेन कर्मणा संस्कृतवान् । मैवं । तस्यात्यन्तभक्तत्वेन जातेरपगमात् । “न शूद्रा भगवद्भक्ता विप्रा भागवताः स्मृताः । सर्ववर्णेषु ते शूद्रा ये ह्यभक्ता जनार्दने” इत्युक्तेः । न चेदं वचनं “अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः” इति वत्प्रशंसापरमितिवक्तुं शक्यं । बाधकाभावात् । ब्राह्मणत्वादिजातिर्हि शास्त्रैकसमधिगम्या न तु गोत्वादिवदाकृतिगम्या । येन तत्तुल्यत्वमाशङ्क्येत । अतएव विश्वामित्रस्यापि क्षत्रियत्वजातिरपनीता उपनीता च ब्राह्मणत्वजातिरित्युपपादितं बालकाण्डे । अयमर्थ उपपादयिष्यते च श्रमणीवृत्तान्ते । इदं च द्रौपदीविवाहादिव दैतिहासिकविलक्षणव्यक्तिविशेषनियतमिति च

सारूप्यमुक्तिलाभश्चोक्तः । मया मद्रूपेण सामान्यहरिरूपेण ॥ २९ ॥ ३० ॥ शि० जलं जलाशयं । प्राप्येति शेषः ॥ ३६ ॥

[पा०] १ घ. द्विज. २ ड.—ट. रामोपि. ३ क. ख. ग. ड.—ट. यात्वा. ४ ख. हत्वाऽपरात्रोहीननु. ५ क. ख. ड.—ट. पेशीकृत्वा. ६ क. ख. शकुनीनां. ७ च. छ. ज. अ. मन्त्रं. ८ च. छ. ज. अ. क्षिप्रयाम्यसूक्तं जजापह. ड. झ. ट. क्षिप्रतस्थरामो. ९ क. ख. ग. तथा. १० क. ड.—ज. ट. जलं,

स गृध्रराजः कृतवान्यशस्करं सुदुष्करं कर्म रणे निपातितः ॥

महर्षिकल्पेन च संस्कृतस्तदा जगाम पुण्यां गतिमात्मनः शुभाम् ॥ ३७ ॥

कृतोदकौ तावपि पक्षिसत्तमे स्थिरां च बुद्धिं प्रणिधाय जग्मतुः ॥

प्रवेश्य सीताधिगमे ततो मनो वनं सुरेन्द्राविव विष्णुवासवौ ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे अष्टषष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

जटायुषेजलदानानन्तरं सुदूरैर्ऋतदिग्भागंगताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां मध्येवनं कस्याश्चिद्राक्षस्या निरीक्षणं ॥ १ ॥ लक्ष्मणेनायोमुखीतिस्वनामनिर्देशपूर्वकं भोगायाह्वानेनोपगृह्णोद्यतायास्तस्याः स्तनकर्णनासच्छेदः ॥ २ ॥ दुश्शकुनदर्शने-
नानिष्टसंभावनया सावधानं चरन्त्याराधवाभ्यां कबन्धसदृशशरीरतयाकबन्धनाम्नोमहाराक्षसस्य निरीक्षणम् ॥ ३ ॥ तेन
योजनायतनिजभुजाभ्यां राघवयोर्ग्रहणे भयाद्विषीदतो लक्ष्मणस्य रामेणसमाश्वासनं ॥ ४ ॥ अत्रान्तरे कबन्धेन तौप्रति
वनागमनप्रयोजनादिप्रश्नपूर्वकं स्वेनतयोर्भक्षणप्रतिज्ञाने लक्ष्मणप्रतिरामेण महतामपिशोकादिहेतुत्वहेतुना कालस्यबलीय-
स्त्वोक्त्याशोचनं ॥ ५ ॥

कृत्वैवमुदकं तस्मै प्रस्थितौ रामलक्ष्मणौ ॥ अवेक्षन्तौ वने सीतां पश्चिमां जग्मतुर्दिशम् ॥ १ ॥

तौ दिशं दक्षिणां गत्वा शरचापासिधारिणौ ॥ अविप्रहृतमैक्ष्वाकौ पन्थानं प्रतिपेदतुः ॥ २ ॥

गुल्मैर्वृक्षैश्च बहुभिर्लताभिश्च प्रवेष्टितम् ॥ आवृतं सर्वतो दुर्गं गहनं घोरदर्शनम् ॥ ३ ॥

व्यतिक्रम्य तु वेगेन व्यालसिंहनिषेवितम् ॥ सुभीमं तन्महारण्यं व्यतियातौ महाबलौ ॥ ४ ॥

नातिप्रसङ्गावकाशः ॥ ३६ ॥ उक्तमर्थमादरातिशये-
नपुनःसंगृह्णाति—सइति । रणे सीतानिमित्तं दुष्करं
कर्म प्राणविनाशपर्यन्तंव्यापारं कृतवान् । सगृध्रराजः
रावणेननिपातितः महर्षिकल्पेन महर्षितुल्येनरामेण ।
संस्कृतश्च तदा तदुत्तरक्षणएव । पुण्यां पुण्यफलभूतां ।
आसनः सुखावहांगतिं लोकं जगाम ॥ ३७ ॥ कृतो-
दकाविति । इदं पिण्डदानस्याप्युपलक्षणं । पक्षिसत्तमे
स्थिरां बुद्धिप्रणिधाय सीतामवश्यं प्राप्त्यसीत्युक्तंतद्व-
चनं विश्वस्येत्यर्थः । सीताधिगमेमनः प्रवेश्य वनं
जग्मतुः । सुरेन्द्रौविष्णुवासवाविव स्थितावित्यनेन
सीतान्वेषणभावनामात्रमितिसूच्यते । अस्मिन्सर्गे
सार्धाष्टत्रिंशच्छ्लोकाः ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-

विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने
आरण्यकाण्डव्याख्याने अष्टषष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

अथायोमुखीविरूपकरणपूर्वकं कबन्धदर्शनमेकोन-
सप्ततितमे । अवेक्षन्तौ अवेक्षमाणौ । पश्चिमां दक्षि-
णपश्चिमामित्यर्थः ॥ १ ॥ दक्षिणांदिशमिति दक्षिण-
पश्चिमाह्युभयथा व्यवहर्तुंशक्या । अविप्रहृतं अक्षुण्णं ।
ऐक्ष्वाकौ । “दाण्डिनायन—” इत्यादिसूत्रेनिपातितः ।
प्रतिपेदतुः प्रतिपेदाते ॥ २ ॥ गुल्मैरित्यादिश्लोकद्वय-
मेकान्वयं । गुल्मैः कीचकप्रभृतिभिः वृक्षैश्च । प्रवेष्टितं
लताभिश्चावृतं । दुर्गं विषमं । गहनं दुष्प्रवेशं । घोरदर्शनं
अतएव सुभीमं तत् महारण्यं दण्डकारण्यं । व्यतिक्रम्य

स० महर्षीणां ब्रह्मादीनां कल्पेन कल्पपादपवद्विद्यमानेन ॥ ३७ ॥ ती० सर्गश्रवणफलंस्कान्दे—“ जटायोःसंस्कृतिश्रुत्वास्व-
लोकंयातिमानवः ॥” इति ॥ ३८ ॥ इत्यष्टषष्ठितमःसर्गः ॥ ६८ ॥

शि० अवेक्षन्तौ अन्वेष्टन्तौ ॥ १ ॥ शि० पश्चिमांदक्षिणां पश्चिमदक्षिणदिगन्तरालदिशंजग्मतुः । तांदिशंगत्वा अविप्रहृतं जनै-

[पा०] १ छ. ज. मात्मनस्तदा. २ घ. तदा. ३ क.—ट. राघवौतदा. ४ क. च. छ. ज. व. अन्वेष्टन्तौ. ५ ड.—ट.
जग्मतुःपश्चिमांदिशं. ६ ट. पश्चिमांदक्षिणांगत्वा. झ. व. तांदिशं. ७ क. ग. च. छ. ज. दक्षिणांगत्वा. घ. पश्चिमांगत्वा.
८ क. घ. च. छ. ज. व. पन्थानंप्रतिजग्मतुः. ग. पन्थानमभिजग्मतुः. ९ च. छ. ज. व. अतिक्रम्य. १० क. ख. ग.
ड.—ट. गृहीत्वादक्षिणांदिशं.

ततः परं जनस्थानात्रिकोशं गम्य राघवौ ॥ क्रौञ्चारण्यं विविशतुर्गहनं तौ मेहौजसौ ॥ ५ ॥
 नानामेघघनप्रख्यं प्रहृष्टमिव सर्वतः ॥ नानापक्षिगणैर्जुष्टं नानाव्यालमृगैर्युतम् ॥ ६ ॥
 दिदृक्षमाणौ वैदेहीं तद्वनं तौ विचिक्वयतुः ॥ तत्रतत्रावतिष्ठन्तौ सीताहरणैर्कशितौ ॥ ७ ॥
 ततः पूर्वेण तौ गत्वा त्रिकोशं आतरौ तदा ॥ क्रौञ्चारण्यमतिक्रम्य मतङ्गाश्रममन्तरे ॥ ८ ॥
 दृष्ट्वा तु तद्वनं घोरं बहुभीममृगद्विजम् ॥ नानासत्त्वसमाकीर्णं सर्वं गहनपादपम् ॥ ९ ॥
 ददृशाते तु तौ तत्र दरीं दशरथात्मजौ ॥ पातालसमगम्भीरां तमसा नित्यसंवृताम् ॥ १० ॥
 आसाद्य तौ नरव्याघ्रौ दर्यास्तस्याविदूरतः ॥ ददृशाते महारूपां राक्षसीं विवृण्वन्तानाम् ॥ ११ ॥
 भयदामल्पसत्त्वानां बीभत्सां रौद्रदर्शनाम् ॥ लम्बोदरीं तीक्ष्णदंष्ट्रां करालां परुषत्वचम् ॥ १२ ॥
 भक्षयन्तीं मृगान्भीमान्विकटां मुक्तमूर्धजाम् ॥ प्रैक्षेतां तौ ततस्तत्र आतरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥
 सा समासाद्य तौ वीरौ ब्रजन्तं आतुरग्रतः ॥ एहि रंस्यावहेत्युक्त्वा समालम्बत लक्ष्मणम् ॥ १४ ॥
 उवाच चैनं वचनं सौमित्रिमुपगुह्य सा ॥ १५ ॥
 अहं त्वयोमुखी नाम लाभस्ते त्वमसि प्रियः ॥ नाथ पर्वतकूटेषु नदीनां पुलिनेषु च ॥
 आयुःशेषमिमं वीर त्वं मया सह रंस्यसे ॥ १६ ॥
 एवमुक्तस्तु कुपितः खड्गमुद्धृत्य लक्ष्मणः ॥ कर्णनासौ स्तनौ चोत्था निचैकर्तारिर्मुदनः ॥ १७ ॥

अतीत्य व्यतिथितौ गतौ ॥ ३-४ ॥ ततः परं गमनानन्तरं । जनस्थानात् त्रिकोशं गम्य गत्वा । क्रौञ्चारण्याख्यं गहनं वनं । विविशतुः । “गहनं काननं वनं” इत्यमरः ॥ ५ ॥ नानेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । नानामेघघनप्रख्यं नानावर्णमेघसमूहसदृशं । प्रहृष्टमिव पुष्पोद्गमादिभिः सन्तुष्टमिव । व्यालमृगैः सर्पैः मृगैश्च । तद्वनं क्रौञ्चारण्यं । तत्रतत्र वृक्षमूले । विश्रान्त्यै तिष्ठन्तौ सन्तौ । विचिक्वयतुः मृगयामासतुः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ तत इत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं । ततः क्रौञ्चारण्यमतिक्रम्य । मतङ्गाश्रमं पूर्वेण मतङ्गाश्रमपूर्वदिग्भागे । “एनपाद्वितीया” इति द्वितीया । त्रिकोशं गत्वा अन्तरे मतङ्गाश्रमक्रौञ्चारण्ययोर्मध्ये । तद्वनं

मतङ्गाश्रमसंबन्धि किञ्चिद्वनं । दृष्ट्वा तत्र दरीं ददृशाते ददृशतुः । अत्रोपरिष्ठाच्च कर्तरिलिख्यात्सनेपदमार्ध ॥ ८-१० ॥ तस्याविदूरत इत्यार्षः सन्धिः । महारूपां महाशरीरां ॥ ११ ॥ सामान्यतो दर्शनमुक्त्वा विशेषतो दर्शनमाह—द्राभ्यां ॥ १२-१३ ॥ रंस्यावहेत्युक्त्वेत्यत्र सन्धिरार्षः । समालम्बत हस्ते गृहीतवती ॥ १४ ॥ उवाचेत्यर्धं । उपगुह्य आलिङ्ग्य ॥ १५ ॥ अहमित्यादिसार्धश्लोकः । अयोमुखीत्यन्वर्थनामा । हयमुखीत्यपि पाठः । ते लाभः लाभभूता । त्वमपि मम प्रियोसि आयुःशेषमित्यलन्तसंयोगेद्वितीया ॥ १६ ॥ कर्णनासावित्यत्र एकवद्भावाभावात् । नासाशब्दस्य पुल्लिङ्गताचार्धं ॥ १७ ॥

रक्षुर्णपण्यानंप्रतिपेदतुः प्राप्तुः । पश्चिमदक्षिणशब्दौभाक्तौ । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १-२ ॥ ती० प्रहृष्टमिवसर्वतः वनगतपुष्पविकासदिना तद्गतमृगादिहर्षेणच वनस्यप्रहृष्टत्वव्यपदेशः ॥ ६ ॥ शि० नानासत्त्वानां अनेकविधमृगादीनां समाकीर्णभक्षणायराक्षसादिकर्तृकापक्षेपोयस्मिस्तत् ॥ ९ ॥ ति० कर्णनासस्तनमितिसमाहारद्वन्द्वः । कर्णनासं प्राण्यङ्गलाद्द्वैकवद्भावः ॥ १७ ॥
 [पा०] १ ख. जनस्थानंहित्वावेगेनराघवौ. २ च. छ. ज. अ. महाजवौ. ३ क. ख. ग. ड.—ट. नानावर्णैःशुभैःपुष्पैर्मृगपक्षिगणैर्युतं. ४ क. विचरतुः. ५ क. ख. ग. ड.—ट. दुःखितौ. ६ क. च. छ. ज. गम्य. ७ घ. प्रयव्यतिक्रम्य. ८ ख. च. अ. मन्तरा. ९ च. छ. ज. अ. दृष्ट्वाथ. १० ड. झ. नानावृक्षसमाकीर्णं. च. छ. नानासत्त्वमृगाकीर्णं. ११ ड. झ. ट. गिरौतत्र. क. चतौतत्र. १२ क. ख. ड.—ट. आसाद्यच. १३ क.—ट. ददर्शतुर्मेहा. १४ क.—घ. विवृतेक्षणां. १५ क.—ट. कराली. १६ ड. झ. ट. अवैक्षेतांतुतौतत्र. १७ क.—घ. च. छ. ज. अ. तदातत्र. १८ क. चैनंसौमित्रिमुपगुह्यमेहौजसं. १९ ड. झ. ट. उपगुह्यच. ख. ग. घ. छ. उपगुह्यसा. २० ख. नाम्नालब्धोमे. २१ क. ख. ग. ड.—ट. पर्वतदुर्गेषु. २२ क.—घ. आयुःशिष्टमिदं. ड.—ट. आयुश्चिरमिदं. २३ ख. मुद्यम्य. क. मुदृह्य. २४ क. ख. कर्णनासे. ड. झ. अ. ट. कर्णनासस्तनं. २५ क.—ट. तस्याः. २६ ट. सचकर्तारि. २७ च. छ. ज. मर्दनः.

कर्णनासे निकृते तु विखरं सा विनद्य च ॥ यथागतं प्रदुद्राव राक्षसी भीमदर्शना ॥ १८ ॥
 तस्यां गतायां गहनं विशन्तौ वनमोजसा ॥ आसेदतुरभिन्नौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १९ ॥
 लक्ष्मणस्तु महातेजाः सत्त्ववाञ्छीलवाञ्छुचिः ॥ अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं भ्रातरं दीप्ततेजसम् ॥ २० ॥
 स्पन्दते मे दृढं बाहुरुद्विगमिव मे मनः ॥ प्रायश्चाप्यनिष्ठानि निमित्तान्युपलक्ष्ये ॥ २१ ॥
 तस्मात्सज्जीभवार्थं त्वं कुरुष्व वचनं हितम् ॥ ममैव हि निमित्तानि सद्यः शंसन्ति संभ्रमम् ॥ २२ ॥
 एष वञ्चुलको नाम पक्षी परमदारुणः ॥ आवयोर्विजयं युद्धे शंसन्निव विनर्दति ॥ २३ ॥
 तयोरन्वेषतोरेवं सर्वं तद्वनमोजसा ॥ संजज्ञे विपुलः शब्दः प्रभञ्जनिव तद्वनम् ॥ २४ ॥
 संवेष्टितमिवात्यर्थं गगनं मातरिश्वना ॥ वनस्य तस्य शब्दोऽभूद्विद्वमापूरयन्निव ॥ २५ ॥
 तं शब्दं काङ्क्षमाणस्तु रामः कक्षे सहानुजः ॥ ददर्श सुमहाकायं राक्षसं विपुलोरसम् ॥ २६ ॥
 आसेदतुस्ततस्तत्र तावुभौ प्रमुखे स्थितम् ॥ विवृद्धमशिरोग्रीवं कबन्धमुदरेमुखम् ॥ २७ ॥
 रोमभिर्निचितैस्तीक्ष्णैर्महागिरिमिवोच्छिन्नैस्तम् ॥ नीलमेघनिभं रौद्रं मेघस्तनितनिःस्वनम् ॥ २८ ॥
 अग्निज्वालानिकाशेन ललाटस्थेन दीप्यता ॥ महापक्ष्मेण पिङ्गेन विपुलेनायतेन च ॥ २९ ॥
 एकेनोरसि घोरेण नयनेनाशुदर्शिना ॥ महादंष्ट्रोपपन्नं तं लेलिहानं महामुखम् ॥ ३० ॥

कर्णेति एकवद्भावे सप्तमी ॥ १८ ॥ गहनं दुष्प्रवेशं । वनं विशन्तौ वनमध्यं गच्छन्तौ । आसेदतुः वक्ष्यमाणनिमित्तानीति शेषः ॥ १९ ॥ महातेजा इत्यदीनतोक्तिः । सत्त्ववान् निर्मलमनस्कः । शीलवान् सदृत्तवान् । शुचिः कायशुद्धियुक्तः । एभिर्विशेषणैर्भ्रातृभक्तिरुक्ता ॥ २० ॥ बाहुः वामइतिशेषः । उद्विग्नं कम्पितं । अनिष्ठानि अनिष्टसूचकानि ॥ २१ ॥ मम वचनमित्यन्वयः । संभ्रमं भयं ॥ २२ ॥ वञ्चुलकः कर्णवालाख्यः पक्षिविशेषः । “वञ्चुलः कर्णवालः स्यात्” इतिनिघण्टुः । विनर्दति कूजति ॥ २३ ॥ एवं एतादृशोक्तिपूर्वकं । अन्वेषतोः अन्वेषमाणयोः । प्रभञ्जन् प्रभञ्जयन् ॥ २४ ॥ मातरिश्वना वायुना । संवेष्टितं पूरितं । अयमुत्पातविशेषः । शब्दः पूर्वोक्तः । तस्य वनस्य संबन्धिनीं । दिवं आकाशं । आपूरयन्निवाभूत् ॥ २५ ॥ तं काङ्क्षमाणः किमस्योत्पत्तिमूलमिति

ज्ञातुमिच्छन् । गत्वेति शेषः । कक्षे गुल्मे । ददर्श दूरादितिशेषः ॥ २६ ॥ आसेदतुरित्यादिसार्धषट्छ्लोकी । प्रमुखे अग्रे । विवृद्धं उन्नतं । अशिरोग्रीवं । अदृश्यमानशिरोग्रीवं । अतएव कबन्धं अन्वर्थकबन्धनामकं । उदरेमुखं “अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे” इति लुक् । रोमभिरुपलक्षितं निचितैः निविडैः । अग्निज्वालानिकाशेन तत्सदृशेन । महापक्ष्मेण महापक्ष्मणा । अदन्तत्वमार्धं । विपुलेन विस्तीर्णेन । आयतेन दीर्घेण । उरसि उरोन्तर्गतशिरस्कत्वेन उरसिदृश्यमानेनेत्यर्थः । लेलिहानं पुनःपुनर्जिह्वयालेहनं कुर्वन्तं महामुखं विपुलाख्यन्तं । विकुर्वाणं व्यापारयन्तं । योजनमिति अध्ववाचित्वादयन्तसंयोगे द्वितीया । आकर्षन्तं आभिमुख्येन कर्षन्तं । विकर्षन्तं । विशेषेण कर्षन्तं मृगयूथपानिति मृगविशेषणं । प्रपन्नयोः समीपप्राप्तयोः

शि० मेममबाहुः बाहुद्वयं दृढंस्पन्दतेप्रस्फुरति । अतएवमेमनः उद्विग्नमिव उद्विग्नसदृशं । सदृशमित्युक्त्या वस्तुतउद्विग्नत्वाभावस्सूचितः । तेन दक्षिणस्यापिभुजस्यप्रस्फुरणात् यथाकथंचित्प्राप्तस्यविघ्नस्य विध्वंसोभविष्यतीति निश्चयस्सूचितः । विनिगमनाविरहाद्बाहुशब्देन बाहुद्वयग्रहणं । एकवचनंतु जात्यभिप्रायेण ॥ २१ ॥ ति० एषइति । अनेन युद्धमवश्यंभाविजयश्चेत्युभयंसूचितं ॥ २३ ॥ ति० उच्यमानविशेषणेन ललाटस्थेनैकेननयनेन उरःप्रदेशान्तर्गतशिरस्त्वात् उरसि उरःप्रदेशे

[पा०] १ क. ख. ग. ड.—ट. विखरंविननादसा. २ ड.—ट. घोरदर्शना. ३ ड. झ. अ. ट. व्रजन्तौ. ४ ख. ग. लक्ष्मणश्च. ५ ख. ड. ज. सखवान्. ६ ड. झ. ट. मम. ७ क. ममैवच. ८ छ. ज. सदा. ९ ग. विघ्नं. १० ट. राम. ११ क. घ. ततस्त्वन्वेषतोः. १२ क. ड. च. छ. झ. अ. ट. गहनं. १३ ख. गंभीरस्तस्य. १४ क. ख. ड. झ. ट. वनमापूरयन्निव. १५ ड. झ. ट. रामःखड्गी. क. च. छ. ज. अ. रामस्तस्थौ. १६ ट. समहाकायं. १७ ख. विपुलोदरं. १८ ख. आजगमतुस्तत्र. डं. झ. ट. आसेदतुश्चतद्रक्षस्तावुभौ. १९ घ. मिवोन्नतं. २० घ. भीममेघनिभं.

भक्षयन्तं महाघोरानृक्षसिंहमृगद्विपान् ॥ घोरौ भुजौ विकुर्वाणमुभौ योजनमायतौ ॥ ३१ ॥
 कराभ्यां विविधानृह्य ऋक्षान्पक्षिगणान्मृगान् ॥ आकर्षन्तं विकर्षन्तमनेकान्मृगयूथपान् ॥
 स्थितमावृत्य पन्थानं तयोर्भ्रात्रोः प्रपन्नयोः ॥ ३२ ॥
 अथ तौ समभिक्रम्य क्रोशमात्रे ददर्शतुः ॥ महान्तं दारुणं भीमं कबन्धं भुजसंवृतम् ॥
 कबन्धमिव संस्थानादतिघोरप्रदर्शनम् ॥ ३३ ॥
 स महाबाहुरत्यर्थं प्रसार्य विपुलौ भुजौ ॥ जग्राह संहितावेव राघवौ पीडयन्बलात् ॥ ३४ ॥
 खड्गिनौ दृढधन्वानौ तिग्मतेजोवपुर्धरौ ॥ आतरौ विवशं प्राप्तौ कृष्यमाणौ महाबलौ ॥ ३५ ॥
 तत्र धैर्येण शूरस्तु राघवो नैव विव्यथे ॥ बाल्यादनाश्रयत्वाच्च लक्ष्मणस्त्वतिविव्यथे ॥
 उवाच च विषण्णः सन्नाघवं राघवानुजः ॥ ३६ ॥
 पश्य मां वीर विवशं राक्षसस्य वशं गतम् ॥ भयैकेन विनिर्युक्तः परिमुञ्चस्व राघव ॥
 मां हि भूतबलिं दत्त्वा पलायस्व यथासुखम् ॥ ३७ ॥
 अधिगन्ताऽसि वैदेहीमचिरेणेति मे मतिः ॥ ३८ ॥
 प्रतिलभ्य च काकुत्स्थ पितृपैतामहीं महीम् ॥ तत्र मां राम राज्यस्थः स्मर्तुमर्हसि सर्वदा ॥ ३९ ॥
 लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तु रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ मा स त्रासं कृथा वीर न हि त्वादृग्विषीदति ॥ ४० ॥

॥ २७—३२ ॥ अथेति सार्धश्लोक एकान्वयः । अथ आसादनानन्तरं । समभिक्रम्य आभिसुख्येनगत्वा । क्रोशमात्रे समीपे । ददर्शतुः दृष्टशतुः । दारुणं भीमं अतिशयेन भीमं भुजाभ्यां मृगान् संवृणोतीति भुजसंवृतं । संस्थानात् देहस्थित्या । कबन्धमिव सर्वदा अशिरस्कत्वलक्षणकबन्धवस्थितं ॥ ३३ ॥ संहितावेव नैकमपि मुक्त्वेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ तिग्मं खरं तेजो यस्य तत्तथा तादृश-

वपुर्धरौ विवशं पारवश्यं । प्राप्तौ ॥ ३५ ॥ तत्र तस्यामवस्थायां । बाल्यात् बालबुद्धित्वात् । रामवदप्रौढबुद्धित्वादित्यर्थः । अनाश्रयत्वात् धैर्यानालम्बनात् । अतिविव्यथे अत्यन्तं खिन्नोऽभूत् उवाच च ॥ ३६ ॥ राक्षसस्य वशं गतत्वेन विवशमिति योजना । विनिर्युक्तः वियुक्तः । एतस्यैवविवरणं मामिति । भूतबलिं भूतस्य कबन्धस्य बलिं ॥ ३७ ॥ अधीत्येकार्धं ॥ ३८ ॥ तत्र मह्यं ॥ ३९—

अन्तरुपलभ्यमानेननयनेनोपलक्षितंमुखंलेलिहानं ॥ ३० ॥ ति० तिग्मतेजौ तिग्मतेजसौ ॥ ३५ ॥ ति० अनाश्रयात् धैर्यस्येतिशेषः । धैर्यानालम्बनादित्यर्थः । तत्रहेतुर्बाल्यं बालबुद्धित्वं । शुद्धसत्त्वाप्रधानत्वं । अनाश्रयत्वादितिपाठे आश्रयभूतस्यरामस्यापि कबन्धभुजावृतत्वादितिभावः ॥ ३६ ॥ ति० निर्युक्तः निर्योजितरक्षोबलिस्संस्त्वं किंचित्स्ववशमात्मानंपरिमुञ्चस्व । पलायनेनेतिशेषः ॥ शि० मांभूतबलिंदत्त्वा पिशाचाकारराक्षसायसमर्थेत्यर्थः । एकेनमयानिर्युक्तः वियुक्तस्त्वं पलायस्व राक्षसमिति शेषः । अतएव यथासुखंपरिमुञ्चस्व । आत्मानमितिशेषः । मांभूतबलिंदत्त्वेत्यनेनमांप्राप्य संतोषप्राप्त्यापराक्रमाद्राक्षसोनिवर्तिष्यतइति सूचितं । तेन सीतान्वेषणेविलंबनकार्यइतिध्वनितं । तेन लक्ष्मणस्यसीताविषयकप्रेमातिशयोव्यजितः ॥ ३७ ॥

[पा०] १ ख. च. छ. ज. अ. रुहद्विपान्. ड. झ. ट. मृगद्विजान्. २ ट. विकुर्वन्तमुभौ. ३ घ. गणान्बहून्. ४ च. छ. ज. अ. ट. तत्समतिक्रम्य. ख. ग. घ. झ. तंसमतिक्रम्य. ५ घ. ड. छ. झ. ज. ट. क्रोशमात्रं. ६ च. छ. ज. अ. भूतं. ७ ड. झ. ट. संहितावेध. ८ घ.—ट. तिग्मतेजौमहाभुजौ. ख. तिग्मतेजौधनुर्धरौ. ९ ख. च. छ. ज. अ. ट. तत्रधैर्याच्च. १० झ. दनाश्रयाच्चैव. ११ ख. अ. ट. स्वभिविव्यथे. १२ ड.—ट. विवशंवीर. १३ क.—घ. च. छ. ज. अ. मयैकेननिर्युक्तः. १४ प्रतिलभ्यचकाकुत्स्थेतिश्लोकात्परं एतस्मिन्नन्तरे इतिश्लोकात्पूर्वं लक्ष्मणेनैवमुक्तस्त्वितिश्लोकस्यस्थाने क. च. छ. ज. पाठेषु. नहिमेवत्समोबन्धुः कश्चनानघविद्यते । नमातुश्चममाख्येयोविनाशश्चकथंचन । विषीदत्यतिमात्रंहिप्रियपुत्राहिसामृशम् ॥ १ ॥ तंतुसंपन्नयावाचापरितापार्तामातुरम् । आश्वासहेतोर्वचनमिदमाहपरंतपः ॥ २ ॥ पुत्रोदशरथस्यासीद्वितीयोममचानुजः । सप्राकृतइवोदारःकथंनामविषीदसि ॥ ३ ॥ मांसराशिमयःपापोरूपमात्रंहिभीषणम् । मांसत्रासंकृथावीरनहिलादृग्विषीदति ॥ ४ ॥ ततःसत्त्वानितद्रक्षःक्षुधयाद्यप्रसक्तदा ॥ ५ ॥ खड्गिनौदृढधन्वानौतिग्मबाणौधनुर्धरौ । आतरावरणींप्राप्यकृष्यमाणौददर्शतुः ॥ ६ ॥ महाजगरसंकशौखड्गरोमभिरावृतौ । तीक्ष्णरोमनखौबाहूपश्वास्याविवपन्नगौ ॥ ७ ॥ ताभ्यांतुकृष्यमाणौतौबाणपातमिवागतौ । कृच्छ्रेणदूरतस्तस्यतत्रदृष्ट्वाव्यवस्थितौ ॥ ८ ॥ इत्यष्टौश्लोकादृश्यन्ते.

एतस्मिन्नन्तरे क्रूरो भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ पप्रच्छ घननिर्घोषः कबन्धो दानवोत्तमः ॥ ४१ ॥
 कौ युवां वृषभस्कन्धौ महाखड्गधनुर्धरौ ॥ घोरं देशमिमं प्राप्तौ मम भक्षायुपस्थितौ ॥ ४२ ॥
 वदतं कार्यमिह वां किमर्थं चागतौ युवाम् ॥ इमं देशमनुप्राप्तौ क्षुधार्तस्येह तिष्ठतः ॥ ४३ ॥
 सबाणचापखड्गौ च तीक्ष्णशृङ्गाविवर्षभौ ॥ ममास्यमनुसंप्राप्तौ दुर्लभं जीवितं पुनः ॥ ४४ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कबन्धस्य दुरात्मनः ॥ उवाच लक्ष्मणं रामो मुखेन परिशुष्यता ॥ ४५ ॥
 कृच्छ्रात्कृच्छ्रतरं प्राप्य दारुणं सत्यविक्रम ॥ व्यसनं जीवितान्ताय प्राप्तमप्राप्य तां प्रियाम् ॥ ४६ ॥
 कालस्य सुमहद्वीर्यं सर्वभूतेषु लक्ष्मण ॥ त्वां च मां च नरव्याघ्र व्यसनैः पश्य मोहितौ ॥ ४७ ॥
 नातिभारोस्ति दैवस्य सर्वभूतेषु लक्ष्मण ॥ शूराश्च बलवन्तश्च कृतास्त्राश्च रणाजिरे ॥
 कालाभिपन्नाः सीदन्ति यथा वालुकसेतवः ॥ ४८ ॥

इति युवाणो दृढसत्यविक्रमो महायशा दाशरथिः प्रतापवान् ॥

अवेक्ष्य सौमित्रिर्मुदग्रपौरुषं स्थिरां तदा स्वां मतिमात्मनाऽकरोत् ॥ ४९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

४०॥ एतस्मिन्नन्तरे लक्ष्मणाश्वासनावसरे ॥ ४१ ॥
 भक्षौ आहारौ ॥ ४२ ॥ इह वने । वां युवयोः । कार्यं
 वदतं । लोणमध्यमपुरुषद्विवचनं । वामिह वने किं
 कार्यं किं कर्तव्यं । किमर्थं कस्य प्रयोजनाय । आगतौ
 न किमप्यस्यत्रवां प्रयोजनं । प्रत्युतास्तत्प्रयोजनमेव
 सिद्धमित्याह—इममिति । इह तिष्ठतः ममेति शेषः ।
 क्षुधार्तस्य मम संबन्धिनमिमं देशमनुप्राप्तावित्यनेन
 मम क्षुन्नवृत्त्यर्थमेव वामागमनमिति भावः ॥ ४३ ॥
 आगमने आवयोः काहानिरित्यत्राह—सबाणेति ॥ ४४ ॥
 मुखेन उपलक्षित इति शेषः ॥ ४५ ॥ कृच्छ्रात्कृच्छ्र-

तरं राज्यभ्रंशवनवाससीताहरणपर्यन्तं प्राप्यावस्थि-
 तयोः पुनश्चतां प्रियामप्राप्यैव आवयोर्जीवितान्ताय
 दारुणं व्यसनं दुःखं प्राप्तं ॥ ४६ ॥ अत्र हेतुमाह—
 कालस्येति । सर्वभूतेष्वपि कालस्य वीर्यं सुमहत्
 अनर्गलमित्यर्थः । त्वां च मां च महाबलपराक्रमावपि
 व्यसनैर्मोहितौ करोति पश्य ॥ ४७ ॥ उक्तमर्थमुप-
 पादयति—नातीति । सार्धश्लोकैकान्वयः । वालुक-
 सेतवः सिकतामयसेतवः ॥ ४८ ॥ सौमित्रिं दीनम-
 वेक्ष्य स्वांमतिं आत्मनैव स्थिरामकरोत् ॥ ४९ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे

शि० दानवोत्तमइत्युक्त्यादनुवंशोद्भवत्वेपिकर्मेणाराक्षसत्वाद्व्यस्यराक्षसलोक्तिर्नविरुध्यते ॥ ४१ ॥ शि० जीवितान्ताय
 अवध्यतिक्रमणहेतुकायोध्यावासिजीवनविध्वंसाय व्यसनं राक्षसग्रहजनितदुःखं प्राप्तम् ॥ ४६ ॥ ती० सर्वैवाक्यंसावधारणं
 इतिन्यायेनात्रैवकारोद्वष्टव्यः । अस्यार्थः—सर्वभूतेषुमध्ये कालस्यैवसुमहद्वीर्यं । अस्तीतिशेषः । कुतः त्वांमादृशं । मांमादृशं ।
 व्यसनैः कालकृतैरितिशेषः । मोहितौपश्येत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ती० नातीति । दैवस्यकालस्यसर्वभूतेषुविषये । यद्वा सर्वभूतेषु
 सर्वभूतानां संहारइतिशेषः । नातिभारोस्ति नप्रयाससाध्यइत्यर्थः । कुतः । शूराश्चेति । समहाबाहुर्लियारभ्य 'तत्रमांराम
 राज्यस्थः' इत्यन्तस्यवास्तवार्थेऽयमर्थः । सकबन्धस्तौजग्राहयद्यपि । तथापि तौविवशं । विवेतिनिपातौपादपूरणार्थौ । शंसुखं-
 प्राप्तौ । यद्वा विवशं वेःपक्षिणःगरुडतः वशंप्राप्तौ गरुडारूढावित्यर्थः । तौसजग्राहेतिपूर्वेणसंबन्धः । तत्र लक्ष्मणस्यमनुष्यनाट्यं
 दर्शयति—तत्रेति । तुद्वार्थे । अभिविव्यधइव ॥ कृच्छ्रात्कृच्छ्रतरमित्यादेर्वास्तवार्थस्तु दारुणं कृच्छ्रतरंप्राप्यापि तांप्रियामप्राप्य
 जीवितान्ताय व्यसनंप्राप्तमित्यादि लोकरीतिमनुसृत्य सीतादर्शनव्याजेनोक्तिः ॥ ४८ ॥ इत्येकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

[पा०] १ एतस्मिन्नन्तरेइतिश्लोकस्यस्थाने ख. पाठे. ततःपिपासाविक्षिप्तः क्षुधयानिभृतस्तदा । विक्षिप्तांसबाहुभ्यांमृगैः
 सहमहावने । भ्रातरौनिकटंप्राप्य कृष्यमाणौददर्शह । तावुवाचमहाबाहुःकबन्धोदानवोत्तमः । इतिश्लोकादृश्यते. २ ड.—ट.
 तावुवाचमहाबाहुः. ३ घ. मनुप्राप्तौ. ४ ड. झ. ट. दैवेनममचाक्षुषौ. ५ च. छ. ज. चागततावुभौ. ६ घ. च. छ. ज. व. सचा-
 पबाणखड्गौच. ख. ट. सचापबाणखड्गेन. ७ ड. झ. मांदूर्गमनुसंप्राप्तौ. ८ ड. झ. ट. जीवितंहिवां. ९ च. छ. ज. महात्मनः.
 १० ड. झ. व. नहिभारोस्ति. ११ च. छ. ज. व. महारणे. १२ क. ख. ग. कालावपन्नाः. १३ घ. महारथो. १४ ख.
 ग. च. छ. ज. मुदारविक्रमः. ड. झ. व. मुदारविक्रमः.

सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

लक्ष्मणेनरामप्रतिकबन्धस्यप्रतियोधनाक्षमतयामारणाकरणेनभुजच्छेदनमात्रस्यकर्तव्यत्वोक्तिः ॥ १ ॥ तद्वचनश्राविणाक-
बन्धेनतयोर्भक्षणोद्यमेताभ्यांतद्भुजयोश्छेदनं ॥२॥ ततोभुविपतितेनतेन तौप्रतितत्त्वप्रश्ने लक्ष्मणेनतंप्रतिसीताहर्णान्तनि-
जवृत्तान्तकथनपूर्वकं तत्स्वरूपप्रश्नेनसहकबन्धसादृश्यप्राप्तिकारणप्रश्नः ॥ ३ ॥

तौ तु तत्र स्थितौ दृष्ट्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ बाहुपाशपरिक्षिप्तौ कबन्धो वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
तिष्ठतः किंनु मां दृष्ट्वा क्षुधार्तं क्षत्रियर्षभौ ॥ आहारार्थं तु संदिष्टौ दैवेन गतचेतसौ ॥ २ ॥
तच्छ्रुत्वा लक्ष्मणो वाक्यं प्राप्तकालं हितं तदा ॥ उवाचार्तिं समापन्नो विक्रमे कृतलक्षणः ॥ ३ ॥
त्वां च मां च पुरा तूर्णमादत्ते राक्षसाधमः ॥ तस्मादसिभ्यामस्याशु बाहू छिन्दावहै गुरु ॥ ४ ॥
भीषणोयं महाकायो राक्षसो भुजविक्रमः ॥ लोकं ह्यतिजितं कृत्वा ह्यावां हन्तुमिहेच्छति ॥ ५ ॥
निश्चेष्टानां वधो राजन्कुत्सितो जगतीपतेः ॥ क्रतुमध्योपनीतानां पशूनामिव राघव ॥ ६ ॥
एतत्सञ्जल्पितं श्रुत्वा तयोः क्रुद्धस्तु राक्षसः ॥ विदार्यास्यं तंदा रौद्रस्तौ भक्षयितुमारभत् ॥ ७ ॥
ततस्तौ देशकालज्ञौ खज्ञाभ्यामेव राघवौ ॥ अच्छिन्दतां सुसंहृष्टौ बाहू तस्यांसदेशतः ॥ ८ ॥
दक्षिणो दक्षिणं बाहुमसक्तमसिना ततः ॥ चिच्छेद रामो वेगेन सव्यं वीरस्तु लक्ष्मणः ॥ ९ ॥

रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने एकोन-
सप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

अथ कबन्धस्य बाहुच्छेदेन पूर्वजन्मस्मृतिरुच्यते
सप्ततितमे । परिक्षिप्तौ परिवेष्टितौ ॥ १ ॥ क्षुधार्तं
मांदृष्ट्वा भीतौ किंनुतिष्ठतः व्यर्थमेव ननुजीवितापत्प-
रिहारइत्यर्थः । यतो गतचेतसौयुवां मे दैवेनाहारार्थं
संदिष्टौ ॥ २ ॥ कृतलक्षणः कृतोद्योगः ॥ ३ ॥ पुरा
आदत्ते आदास्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ भुजयोरेव विक्रमो
यस्य स तथा । लोकं जनं । अतिजितं अत्यन्तजितं
॥ ५ ॥ भुजच्छेदनमात्रं कर्तव्यं न तु मारणमित्याह—

निश्चेष्टानामिति । निश्चेष्टानां प्रतीकाराशक्तानां ।
जगतीपतेः क्षत्रियस्य । क्रतुमध्योपनीतानां निश्चेष्टा-
नामित्यस्मिन्नर्थे प्रयुक्तं । “पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृ-
जन्त्यहिंसायै” इत्युक्तरीत्या अश्वमेधक्रतावुपनीताना-
मारण्यपशूनां वधः कुत्सित एव ॥ ६ ॥ तयोरेतत्
संजल्पितं श्रुत्वा भक्षयितुमारभत् हस्ताभ्यामाकृष्टवा-
नित्यर्थः ॥ ७ ॥ सुसंहृष्टौ कदलीकाण्डवत्सुखच्छेद-
नादिति भावः ॥ ८ ॥ दक्षिणः समर्थः । असक्तं
अप्रतिबन्धं यथाभवतितथा । रामदक्षिणपार्श्वेगमनं
लक्ष्मणस्य । अत उभयोर्दक्षिणसव्यपार्श्वप्राप्तिः ॥ ९ ॥

ती० वस्तुतस्तु—हेक्षत्रियर्षभौ युवादैवेनाहारार्थं संदिष्टौ किं । ममेतिशेषः । गतचेतसौ किं तादृशौ न भवतः । अतः क्षुधार्तं
मांदृष्ट्वा किंतिष्ठतः । गच्छतमितिशेषः । इत्यब्रवीदितिपूर्वेणसंबन्धः । शि० क्षुधार्तमांदृष्ट्वादैवेनाहारार्थं संदिष्टौ । अतः किमर्थं ति-
ष्ठतः ॥ २ ॥ ती० अस्यहननमेवयुक्तमित्याकांक्षायामाह—निश्चेष्टानामिति । निश्चेष्टानां अकृतविक्रमाणां । वधः कुत्सितः
अयुक्तइत्यर्थः । क्रतुमध्यापनीतानां क्रतुमध्यादन्यत्रनीतानां । क्रतुबाह्यानां कृत्वनङ्गभूतानामितियावत् । ति० क्रतुमध्यं प्राप्तानां
पशूनांवधइव । सयथास्वर्गफलदोपि शास्त्रविहितोपि कुत्सितः । साङ्ख्यपातजलायुक्तरीत्या धर्मजनकत्वाल्लोकदृष्ट्याचकुत्सितः ।
एतेन तद्वधस्यापीषत्पापफलदता सूचिता । केचित्तु क्रतुमध्यापनीतानामितिपाठं श्रद्धाजाल्पेनकल्पयित्वा क्रतुमध्यादन्यत्रनीताना-
मिति व्याचक्षते ॥ स० क्रतुमध्योपनीतानां पशूनांवधः कलिकाले प्रायस्त्रिद्विधानाज्ञत्वाल्लोकानां यथाकुत्सितः पिष्टपशोरेव हिंस्यत्वेन
भारतायुक्तेः । अथवा क्रतुमध्ये तदहननाकृतदिने ॥ ६ ॥ ति० दक्षिणः समर्थः दक्षिणपार्श्वस्थोवा ॥ ९ ॥

[पा०] १ क. सतौतत्र. २ ख. ड. झ. ट. स्थितौ. ३ ड. झ. हतचेतसौ. च. ट. हतचेतनौ. घ. छ.
ज. गतचेतनौ. ५ घ. ड. झ. ट. कृतनिश्चयः. ६ ख. ग. महाबाहुराक्षसो. ७ ख. ह्यपजितं. ८ ख. ग. घ. च. छ. ज. अ.
जगतीपते. ९ क. क्रुद्धस्त. १० ख. ततौरौद्रः. ग. ड.—ट. ततौरौद्रंतं. ११ ट. तुसंहृष्टौ. १२ ख. ग. ड.—ट. देशयोः.
१३ च. छ. ज. धीरस्तु.

स पपात महाबाहुश्छिन्नबाहुर्महास्वनः ॥ खं च गां च दिशश्चैव नादयञ्जलदो यथा ॥ १० ॥
 स निवृत्तौ भुजौ दृष्ट्वा शोणितौघपरिप्लुतः ॥ दीनः पप्रच्छ तौ वीरौ कौ युवामिति दानवः ॥ ११ ॥
 इति तस्य ब्रुवाणस्य लक्ष्मणः शुभलक्षणः ॥ शशंस रोषवं तस्य कबन्धस्य महात्मनः ॥ १२ ॥
 अयमिक्ष्वाकुदायादो रामो नाम जनैः श्रुतः ॥ अस्यैवावरजं विद्धि भ्रातरं मां च लक्ष्मणम् ॥ १३ ॥
 [मात्रा प्रतिहृते राज्ये रामः प्रव्राजितो वनम् ॥ मया सह चरत्येष भार्यया च महद्वनम्] ॥ १४ ॥
 अस्य देवप्रभावस्य वसतो विजने वने ॥ राक्षसाऽपहृता पत्नी यामिच्छन्ताविहागतौ ॥ १५ ॥
 त्वं तु को वा किमर्थं वा कबन्धसदृशो वने ॥ आस्येनोरसि दीप्तेन भग्नजङ्घो विवेष्टसे ॥ १६ ॥
 एवमुक्तः कबन्धस्तु लक्ष्मणेनोत्तरं वचः ॥ उवाच परमप्रीतस्तदिन्द्रवचनं स्मरन् ॥ १७ ॥
 स्वागतं वां नरव्याघ्रौ दिष्ट्या पश्यामि चाप्यहम् ॥ दिष्ट्या चेमौ निवृत्तौ मे युवाभ्यां बाहुबन्धनौ ॥ १८ ॥
 विरूपं यच्च मे रूपं प्राप्तं ह्यविनयाद्यथा ॥ तन्मे शृणु नरव्याघ्र तत्त्वतः शंसतस्तव ॥ १९ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

कबन्धेनश्रीरामप्रति सामस्येननिजवृत्तान्तनिवेदनपूर्वकं कुत्सितमिजराक्षसशरीरदाहेसति विज्ञानप्रतिबन्धकशापनिवृ-
 त्त्यानिजरूपप्राप्तौ सीतान्वेषणसहकारिणो निवेदनप्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥

पुरा राम महाबाहो महाबलपराक्रम ॥ रूपमासीन्ममाचिन्त्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥
 यथा सोमस्य शक्रस्य सूर्यस्य च यथा वपुः ॥ १ ॥

सोहं रूपमिदं कृत्वा लोकवित्रासनं महत् ॥ ऋषीन्वनगतात्राम त्रासयामि ततस्ततः ॥ २ ॥

गां भूमिं ॥ १० ॥ पूर्वमदत्तोत्तरत्वात्पुनः प्रश्नः ॥ ११ ॥
 क्रियाभेदात्पुनस्तच्छब्दः ॥ १२ ॥ इक्ष्वाकुदायादः
 दशरथपुत्रः । “दायादौ सुतबान्धवौ” इत्यमरः
 ॥ १३—१४ ॥ इच्छन्तौ अन्वेषमाणावित्यर्थः ॥ १५ ॥
 विवेष्टसे लुठसीति यावत् ॥ १६ ॥ प्रीतः शापमो-
 क्षकालप्रत्यभिज्ञानात् । तदिन्द्रवचनं उत्तरसर्गप्रति-
 पाद्यं ॥ १७ ॥ बाह्वोर्बन्धनं ययोस्तौ बाहुबन्धनौ
 अंसावित्यर्थः ॥ १८ ॥ विरूपं विषमरूपं । यथा
 येनकारणेन । प्राप्तं तत्कारणं तत्त्वतस्तव शंसतो मे

सकाशाच्छृणु । अस्मिन्सर्गे अष्टादश श्लोकाः ॥ १९ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने सप्ततितमः
 सर्गः ॥ ७० ॥

अथ कबन्धः स्ववृत्तान्तकथनपूर्वकं स्वशापमोक्षाय
 स्वशरीरदहनमर्थयते एकसप्ततितमे । पुरेत्यादिसार्ध-
 श्लोक एकान्वयः । अचिन्त्यं अचिन्त्यवैभवं ॥ १ ॥ सो-
 हमिति । सुन्दररूपोहं । रूपं शरीरं लोकवित्रासनं क्रूरं ।

शि० इति ब्रुवाणस्यकबन्धस्यसमीपे तस्यरामस्यप्रेरितोलक्ष्मणः काकुत्स्थरामशशंस ॥ १२ ॥ स० यां सीतां । इच्छन्तौ
 आवां ॥ १५ ॥ ति० यथाऽविनयात्तयादशविनयात्प्राप्तं तच्छृण्वित्यन्वयः ॥ १९ ॥ इतिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

स० अचिन्त्यं अचिन्त्यमिव । सोमस्यचन्द्रस्य । रुद्रस्येत्यप्यर्थः । यथातेषांवपुः तथाममापिरूपमासीदितिपूर्ववर्णसंबन्धः
 ॥ १ ॥ सोहंएतादृशोप्यहं लोकवित्रासनं इदंरूपं राक्षसरूपं वैभवेनकृत्वा ऋषीन्त्रासयामीतिसंबन्धः ॥ २ ॥

[पा०] १ घ. सन्निवृत्तौ. २ क. ख. ग. ड.—ट. तस्यकाकुत्स्थकबन्धस्यमहाबलः ३ ड. झ. ज. ट. तस्यैवावरजं.
 ४ अर्थश्लोकः घ.—ट. पाठेषुदृश्यते. ५ ख. ड.—ट. भार्या. ६ ख. ड. विचेष्टसे. ७ ग. च. छ. ज. ट. नोत्तमं.
 ८ ड.—ट. वचनंप्रीतः. ९ ड. झ. ट. वामहं. १० ख. ग. नरश्रेष्ठ. ११ ख. ग. ड. झ. ट. पराक्रमं. १२ क. ख. ग.
 ड.—ट. सूर्यस्यसोमस्यशक्रस्यच.

ततः स्थूलशिरा नाम महर्षिः कोपितो मया ॥ संचिन्वन्विविधं वन्यं रूपेणानेन धर्षितः ॥ ३ ॥
 तेनाहमुक्तः प्रेक्ष्यैवं घोरशापाभिधायिना ॥ एतदेव नृशंसं ते रूपमस्तु विगर्हितम् ॥ ४ ॥
 स मया याचितः क्रुद्धः शापस्यान्तो भवेदिति ॥ अभिशापकृतस्येति तेनेदं भाषितं वचः ॥ ५ ॥
 यदा छित्त्वा भुजौ रामस्त्वां दहेद्विजने वने ॥ तदा त्वं प्राप्स्यसे रूपं स्वमेव विपुलं शुभम् ॥ ६ ॥
 श्रिया विराजितं पुत्रं दनोस्त्वं विद्धि लक्ष्मण ॥ इन्द्रकोपादिदं रूपं प्राप्तमेवं रणाजिरे ॥ ७ ॥
 अहं हि तपसोग्रेण पितामहमतोषयम् ॥ दीर्घमायुः स मे प्रादात्ततो मां विभ्रमोस्पृशत् ॥ ८ ॥
 दीर्घमायुर्मया प्राप्तं किं मे शक्तः करिष्यति ॥ इत्येवं बुद्धिमास्थाय रणे शक्रमधर्षयम् ॥ ९ ॥
 तस्य बाहुप्रभुक्तेन वज्रेण शतपर्वणा ॥ सक्थिनी चैव मूर्ध्ना च शरीरे संप्रवेशितम् ॥ १० ॥
 स मया याच्यमानः सन्नानयद्यमसादनम् ॥ पितामहवचः सत्यं तदस्त्विति ममाब्रवीत् ॥ ११ ॥
 अनाहारः कथं शक्तो भग्नसक्थिशिरोमुखः ॥ वज्रेणाभिहतः कालं सुदीर्घमपि जीवितुम् ॥ १२ ॥
 एवमुक्तस्तु मे शक्तो बाहू योजनमायतौ ॥ प्रादादास्यं च मे कुक्षौ तीक्ष्णदंष्ट्रमकल्पयत् ॥ १३ ॥
 सोहं भुजाभ्यां दीर्घाभ्यां संकृष्यास्मिन्वनेचरान् ॥ सिंहद्विपमृगव्याघ्रान्भक्षयामि समन्ततः ॥ १४ ॥
 स तु मामब्रवीदिन्द्रो यदा रामः सलक्ष्मणः ॥ छेत्यते समरे बाहू तदा स्वर्गं गमिष्यसि ॥ १५ ॥

कृत्वा परिगृह्य ततस्ततः तत्रतत्र । ऋषीन् त्रासयामि
 अत्रासयं ॥ २ ॥ विविधं वन्यं संचिन्वन् स्थूलशिराः
 धर्षितः अपहृतवन्यः । तेन कोपितश्च ॥ ३ ॥ एवं-
 विधं मे रूपं प्रेक्ष्य घोरशापाभिधायिना तेन ऋषिणा
 नृशंसं गर्हितं एतदेव रूपं ते अस्त्वित्यहमुक्तः ॥ ४ ॥
 अभिशापशब्देन तन्निमित्तधर्षणलक्ष्यते । मद्धर्षणकृ-
 तस्य शापस्यान्तोभवेदिति स मया याचितः प्रार्थितः
 इति हेतोः तेन मयैवं याचितेन । इदं वक्ष्यमाणं ।
 वचो भाषितं ॥ ५ ॥ तदेवाह—यदेति ॥ ६ ॥ तर्हि
 कबन्धरूपप्राप्तिः केन हेतुनेत्यत्राह—श्रियेति । मामिति
 शेषः । एवं एवंविधं । रणाजिरे रणाङ्गणे ॥ ७ ॥
 इन्द्रेणयोद्धुंतव कुतःसामर्थ्यं तत्राह—अहं हीति ।
 ऋषिदत्तघोराकारप्राप्त्यनन्तरं उग्रेण तपसा पिताम-
 हमतोषयं । स्वकुलशत्रोरिन्द्रस्य जयायेत्यर्थः । विभ्रमः

अज्ञानं ॥ ८ ॥ तदेवाह—दीर्घमिति ॥ ९ ॥ शतपर्वणा
 शतधारेण । सक्थिनी पृष्ठास्थिफलके शरीरे मध्यदेहे
 उदरभागे सक्थोः प्रवेशनं उरोभागे मूर्ध्नेः प्रवेशनं ।
 संप्रवेशितमित्यत्र “ नपुंसकमनपुंसकेन— ” इति
 नपुंसकपरिशेषत्वमेकवद्भावश्च ॥ १० ॥ याच्यमानः
 मारयेति प्रार्थ्यमानः । यमसादनं नानयत् मृतिं न
 प्रापितवान् । कुत इत्यत्राह—पितामहेति । तत् पूर्वोक्तं
 दीर्घायुर्विषयकं पितामहवचः सत्यमस्त्विति मम मह्यं ।
 अब्रवीत् न त्वां मारयामीत्यब्रवीदित्यर्थः ॥ ११ ॥ अना-
 हार इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । अनाहारः सन् सुदीर्घ
 कालं कथं जीवितुं शक्तः । भग्नसक्थिशिरोमुखत्व-
 मनाहारत्वे हेतुः । बाहू प्रादात् आस्यमकल्पयत्
 ॥ १२-१३ ॥ संकृष्य आकृष्य ॥ १४ ॥ स मामित्यनेन

स० अभिशापकृतस्य मत्कृतप्रधर्षणादिनिमित्तकस्य शापस्यान्तःपरिहारोभवेदिति । समयायाचितइत्येकपदं । समये शापा-
 नन्तरकाले आयाचितोयत्नेनेदं वचोभाषितमित्यन्वयः ॥ ५ ॥ ति० तदास्त्वं विपुलं उत्तमं श्रियाविराजितंरूपंप्राप्स्यसेइति
 तेनभाषितमिति संबन्धः । एवंवृत्तं मांदनोःपुत्रं विद्धीत्यन्वयः । ‘श्रियाविराजितंपुत्रंदनुलंविद्धिलक्ष्मण’ इतिपाठान्तरं । तदा
 श्रियाः श्रीनाम्नोदानवस्य पुत्रं दनुनामानमित्यर्थः ॥ ती० श्रियइति । श्रियः श्रिया विराजितं दनोःपुत्रंविद्धि । यद्वा दनोः
 दनुवंशजस्य । श्रियः श्रीनाम्नःपुत्रं विद्धि । मामितिशेषः । “ दनुर्नामश्रियःपुत्रः शापाद्राक्षसतांगतः ” इतिकिष्किन्धाकाण्डे
 वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ७ ॥

[पा०] १ ड.—ट. इन्द्रशापात्. २ ख. प्रादान्मानोमांचतदाऽस्पृशत्. ३ ख. विमुक्तेन. च. छ. ज. प्रयुक्तेन. ४ ख.
 नतपर्वणा. ५ ग. ड.—ट. सक्थिनीचशिरश्चैव. ६ घ. भग्नस्कन्धशिरोधरः. छ. व. भग्नस्कन्धशिरोमुखः. ७ ख. ड. झ. ज.
 ट. तदाचास्यं. ८ घ. च. छ. ज. ज. समाकृष्यवनेचरान्. ड. झ. ट. संक्षिप्यास्मिन्. ख. विकृष्यास्मिन्. ९ ड. झ. ज. ट.
 सिंहद्वीपि.

अनेन वपुषा राम वनेऽस्मिन्नाजसत्तम ॥ यद्यत्पश्यामि सर्वस्य ग्रहणं साधु रोचये ॥ १६ ॥
 अवश्यं ग्रहणं रामो मन्येऽहं समुपैष्यति ॥ इमां बुद्धिं पुरस्कृत्य देहन्यासकृतश्रमः ॥ १७ ॥
 स त्वं रामोसि भद्रं ते नाहमन्येन राघव ॥ शक्यो हन्तुं यथातत्त्वमेवमुक्तं महर्षिणा ॥ १८ ॥
 अहं हि मतिसाचिव्यं करिष्यामि नरर्षभ ॥ मित्रं चैवोपदेक्ष्यामि युवाभ्यां संस्कृतोऽग्निना ॥ १९ ॥
 एवमुक्तस्तु धर्मात्मा दनुना तेन राघवः ॥ इदं जगाद वचनं लक्ष्मणस्योपशृण्वतः ॥ २० ॥
 रावणेन हता भार्या मम सीता यशस्विनी ॥ निष्क्रान्तस्य जनस्थानात्सह आत्रा यथासुखम् ॥ २१ ॥
 नाममात्रं तु जानामि न रूपं तस्य रक्षसः ॥ निवासं वा प्रभावं वा वयं तस्य न विद्महे ॥ २२ ॥
 शोकार्तानामनाथानामेवं विपरिधावताम् ॥ कारुण्यं सदृशं कर्तुर्मुपकारे च वर्तताम् ॥ २३ ॥
 काष्ठान्योदाय शुष्काणि काले भग्नानि कुञ्जरैः ॥ धक्ष्यामस्त्वां वयं वीर श्वश्रे महति कल्पिते ॥ २४ ॥
 स त्वं सीतां समाचक्ष्व येन वा यत्र वा हता ॥ कुरु कल्याणमत्यर्थं यदि जानासि तत्त्वतः ॥ २५ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण वाक्यं दनुरनुत्तमम् ॥ प्रोवाच कुशलो वक्तुं वक्तारमपि राघवम् ॥ २६ ॥
 दिव्यमस्ति न मे ज्ञानं नाभिजानामि मैथिलीम् ॥ यस्तां ज्ञास्यति तं वक्ष्ये दग्धः स्वं रूपमास्थितः ॥
 ['योभिजानाति तद्रक्षस्तं वक्ष्ये राम तत्परम्] ॥ २७ ॥
 अदग्धस्य तु विज्ञातुं शक्तिरस्ति न मे प्रभो ॥ रक्षसं तं महावीर्यं सीता येन हता तव ॥ २८ ॥
 विज्ञानं हि मम भ्रष्टं शापदोषेण राघव ॥ स्वकृतेन मया प्राप्तं रूपं लोकविगर्हितम् ॥ २९ ॥
 किंतु यावन्न यात्यस्तं सविता श्रान्तवाहनः ॥ तावन्मामवटे क्षिप्त्वा दह राम यथाविधि ॥ ३० ॥

बलात्कारो लक्ष्यते ॥ १५ ॥ अनेनवपुषा उपलक्षितोहं यद्यत्पश्यामि तस्यग्रहणंरोचये नत्वभक्ष्यबुद्ध्या किंचित्त्यजामीत्यर्थः ॥ १६ ॥ महर्षिवाक्यविश्वासात् अवश्यं रामो ग्रहणं समुपैष्यतीति मन्ये । इमांबुद्धिपुरस्कृत्य देहन्यासेकृतश्रमो भवामि विकृत-देहत्यागेकृतोद्योगो भवामि । देहत्यागेकृतबुद्धितया रामोऽवश्यंग्रहणमुपैष्यतीति सर्वग्रहणंरोचयइतिभावः ॥ १७ ॥ रामत्वेयुक्तिमाह—नाहमिति । एवं यथा-तत्त्वं यथार्थमेव । महर्षिणोक्तं ॥ १८ ॥ मतिसाचिव्यं बुद्धिसाहाय्यं । करिष्यामि । किंच तद्विषये मित्रं चोपदेक्ष्यामि । युवाभ्यामग्निना संस्कृतश्चेद्भवेयं ॥ १९ ॥ दनुना दनुवंश्येन । औपचारिकस्तद्वश्ये तच्छब्दः ॥ २० ॥ जनस्थानाद्यथासुखं निष्क्रान्तस्य निर्गतस्य

मे भार्या हता ॥ २१ ॥ नाममात्रं तु जानामि आप्तवाक्यादिति शेषः । न विद्महे अहं मत्पुत्रीजना-श्वेत्यर्थः ॥ २२ ॥ उपकारे परोपकारे । वर्ततां प्रवर्तमानानां । अस्माकं विषये कारुण्यंकर्तुं सदृशं युक्तं ॥ २३ ॥ उपकारमेवाह—काष्ठानीति । कल्पिते सजे । श्वश्रे अवटे ॥ २४ ॥ कल्याणं तत्त्वकथन-रूपं ॥ २५ ॥ वक्तारमपिराघवं वक्तुं कुशलः ॥ २६ ॥ मैथिलीं तदपहर्तारंचेति द्रष्टव्यं । तर्हि किंवा मतिसा-चिव्यं करिष्यसीत्यत्राह—य इति । तर्हि तंवाब्रूही-त्यत्राह—दग्ध इति ॥ २७ ॥ इदमेव व्यतिरेकमुखे-नाह—अदग्धस्येति ॥ २८ ॥ कुत इत्यत्राह—विज्ञानं हीति । विज्ञानं अतीन्द्रियविषयकं । स्वकृतेन पापे-नेति शेषः ॥ २९ ॥ अवटे श्वश्रे । यथाविधि यथा

ति० ऋषेन्द्रस्यचवाक्यविश्वासात् अवश्यरामोमहस्तेग्रहणमेष्यतीतिमन्ये मन्यमानस्तिष्ठामि—ममदेहन्यासे देहत्यागेकृत-श्रमः कृतयत्नः रामोमहस्तेग्रहणमेष्यतीतिमांबुद्धिपुरस्कृत्यसर्वस्यग्रहणंसाधुरोचये । अयमेव रामोभवेदितिबुद्ध्याकिमपिनत्यजा-मीत्याशयः ॥ १७ ॥ स० मतिसाचिव्यं बुद्ध्यासाहाय्यं ॥ १९ ॥ ति० दनुना दनुनाम्ना ॥ २० ॥ स० 'वयमिति अस्मदो द्वयोश्च' इतिबहुवचनं ॥ २२ ॥ ति० तत्परं दाहात्परं ॥ २७ ॥ इत्येकसप्ततितमःसर्गः ॥ ७१ ॥

[पा०] १ क.—ट. तात. २ ख. त्रयुसत्तम. ३ ख. सर्वत्र. ४ च. समुपैष्यसि. ५ ख. ग. च. छ. ज. मेतदुक्तं. ६ ड. झ. ट. लक्ष्मणस्यचपश्यतः. ७ क. ख. ग. सीताममभार्या. ड.—ट. भार्यासीतामम. ८ ड.—ट. मुपकारेण. ९ ख. ग. ड.—ट. न्यानीय. १० ख. ड. झ. ट. भग्नानिकालेशुष्काणि. ११ घ. ड. झ. ट. वक्ष्यति. १२ इदमर्थं ड. छ. झ. च. ट. पाठेषुदृश्यते. १३ ख. घ. ट. अदग्धस्यहि. १४ ड.—ट. राक्षसंतु. १५ ड. झ. ट. महद्भ्रष्टं. घ. परिभ्रष्टं.

दग्धस्त्वयाऽहमवटे न्यायेन रघुनन्दन ॥ वक्ष्यामि तमहं वीर यस्तं ज्ञास्यति राक्षसम् ॥ ३१ ॥
तेन सख्यं च कर्तव्यं न्यायवृत्तेन राघव ॥ कल्पयिष्यति ते प्रीतः साहाय्यं लघुविक्रमः ॥ ३२ ॥
न हि तस्यास्त्यविज्ञातं त्रिषु लोकेषु राघव ॥ सर्वान्परिमृतो लोकान्पुंराऽसौ कारणान्तरे ॥ ३३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

रामलक्ष्मणाभ्यां कबन्धदेहस्यगतेचित्तारोपणपूर्वकमग्निनादहनं ॥ १ ॥ ततश्चितामध्यात्समुत्पत्यनभसिहंसयुक्तविमानम-
धिरूढेनकबन्धेनरामप्रतिसुग्रीववृत्तान्तनिवेदनपूर्वकं अश्वमूकमेत्यतेनसहसख्यकरणे तेनस्वानुचरवानरैः सीतान्वेषणकर-
णोक्तिः ॥ २ ॥

एवमुक्तौ तु तौ वीरौ कबन्धेन नरेश्वरौ ॥ गिरिप्रंदरमासाद्य पावकं विससर्जतुः ॥ १ ॥
लक्ष्मणस्तु महोल्काभिर्ज्वलिताभिः समन्ततः ॥ चितामादीपयामास सा प्रजज्वाल सर्वतः ॥ २ ॥
तच्छरीरं कबन्धस्य घृतपिण्डोपमं महत् ॥ मेदसा पच्यमानस्य मन्दं दहति पावकः ॥ ३ ॥
स विधूय चितामाशु विधूमोऽग्निरिवोत्थितः ॥ अरजे वाससी बिभ्रन्मालां दिव्यां महाबलः ॥ ४ ॥
ततश्चिताया वेगेन भास्वरो विमलाम्बरः ॥ उत्पपाताशु संहृष्टः सर्वप्रत्यङ्गभूषणः ॥ ५ ॥
विमाने भास्वरे तिष्ठन्हंसयुक्ते यशस्करे ॥ प्रभया च महातेजा दिशो दश विराजयन् ॥ ६ ॥
सोन्तरिक्षगतो रामं कबन्धो वाक्यमब्रवीत् ॥ शृणु राघव तत्त्वेन यथा सीतामवाप्स्यसि ॥ ७ ॥
राम षड्युक्तयो लोके याभिः सर्वं विमृश्यते ॥ ८ ॥
परिमृष्टो दशान्तेन दशाभागेन सेव्यते ॥ दशाभागगतो हीनस्त्वं हि रामः सलक्ष्मणः ॥

सम्यग्दग्धंभवति तथेत्यर्थः ॥ ३० ॥ न्यायेन
सम्यक्त्वेन ॥ ३१ ॥ न्यायवृत्तेन नीतिमच्चरित्रेण
॥ ३२ ॥ कारणान्तरे भ्रातृविरोधरूपनिमित्तान्तरे ।
अयं रावणमेव न जानाति सुग्रीवं तु जानाति । किंतु
तन्नाम न कथितवान् दाहात्पूर्वकथने कुत्सितशरीर-
दहनेरामोवैमनस्यं कुर्यादिति । अस्मिन्सर्गे सार्धत्रय-
स्त्रिंशच्छ्लोकाः ॥ ३३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्ड-
व्याख्याने एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

कबन्धमिति शेषः ॥ १ ॥ महोल्काभिः निर्गतज्वाल-
काष्टैः ॥ २ ॥ मेदसा मांसेन । पच्यमानस्य अभिवृद्धस्य
कबन्धस्य शरीरं ॥ ३ ॥ अरजे निर्मले । अदन्तत्व-
मार्ष ॥ ४ ॥ चिताया उत्पपात । सर्वेषु प्रत्यङ्गेष्वङ्गु-
ल्यादिष्वपि भूषणानि यस्य स तथा ॥ ५ ॥ हंसयुक्त
इत्यनेन रामदग्धतया ब्रह्मलोकप्राप्तिः सूच्यते ।
विराजयन् अभूदिति शेषः ॥ ६ ॥ तत्त्वेन परमार्थतः ।
शृण्वति वाक्यमब्रवीदिति संबन्धः ॥ ७ ॥ हेराम
लोके षड्युक्तयः सन्ति । युक्तयः उपायाः । ते च
सन्धिविग्रहयानासन्नद्वैधीभावसमाश्रयाः । याभिर्यु-
क्तिभिः सर्वं राज्ञां कृत्यं विमृश्यते ताः सन्तीति
॥ ८ ॥ ततः किमित्यपेक्षायां संधिविषयं दर्शयति—

अथ संस्कृतः कबन्धः स्वरूपं प्रत्यापन्नो मित्रमुप-
दिशति द्विसप्ततितमे । प्रदरं श्वन्नं । आसाद्य प्रापय्य

ती० यद्वाषड्युक्तयइति । तत्रयुक्तयः प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापच्यभावप्रमाणानि । पार्थसारथिमिश्रैः शास्त्रदीपिकायां
युक्तिशब्दस्यप्रमाणपरतयाव्याख्यातत्वात् । असाध्यः । हेराम लोके षड्युक्तयः षट्प्रमाणानिसन्ति । याभिःप्रत्यक्षादिभिः
सर्ववस्तु विमृश्यते ज्ञाप्यते ॥ ८ ॥ अत्र सर्वप्रमाणैः क्षीणःपुरुषः क्षीणेनपुरुषेण सेव्यतइतिफलितार्थः । तत्रान्वयव्यतिरेकमूलं

[पा०] १ ड. झ. ज. ट. वीर. २ ड. झ. ज. ट. परिवृतो. ३ ख. ड.—ट. पुरावै. ४ ग. घ. ज. प्रवरं. ५ ख.
दक्षमनस्य. ६ ग. झ. ज. न्माल्यंदिव्यं. ७ ख. झ. ट. विरजांबरः. घ. विरजोंबरः. ८ ख. ड.—ट. वाक्यंकबन्धोरामं.
९ ख. झ. स्वतु. क. च. छ. ज. न. स्वंतरामसहलक्ष्मणः.

यत्कृते व्यसनं प्राप्तं त्वया दारप्रधर्षणम् ॥ ९ ॥

तदवश्यं त्वया कार्यः स सुहृत्सुहृदां वर ॥ अकृत्वा हि न ते सिद्धिमहं पश्यामि चिन्तयन् ॥ १० ॥

श्रूयतां राम वक्ष्यामि सुग्रीवो नाम वानरः ॥ आत्रा निरस्तः क्रुद्धेन वालिना शक्रसूनुना ॥ ११ ॥

ऋश्यमूके गिरिवरे पम्पापर्यन्तशोभिते ॥ निवसत्यात्मवान्वीरश्चतुर्भिस्सह वानरैः ॥ १२ ॥

वानरेन्द्रो महावीर्यस्तेजोवानमितप्रभः ॥ सत्यसन्धो विनीतश्च धृतिमान्मतिमान्महान् ॥ १३ ॥

दक्षः प्रगल्भो द्युतिमान्महाबलपराक्रमः ॥ आत्रा विवासितो राम राज्यहेतोर्महाबलः ॥ १४ ॥

स ते सहायो मित्रं च सीतायाः परिमार्गणे ॥ भविष्यति हि ते राम मा च शोके मनः कृथाः ॥ १५ ॥

भवितव्यं हि यच्चापि न तच्छक्यमिहान्यथा ॥ कर्तुमिश्वाकुशार्दूल कालो हि दुरतिक्रमः ॥ १६ ॥

गच्छ शीघ्रमितो राम सुग्रीवं तं महाबलम् ॥ वयस्यं तं कुरु क्षिप्रमितो गत्वाऽद्य राघव ॥

अद्रोहाय समागम्य दीप्यमाने विभावसौ ॥ १७ ॥

सं च ते नावमन्तव्यः सुग्रीवो वानराधिपः ॥ कृतज्ञः कामरूपी च सहायार्थी च वीर्यवान् ॥ १८ ॥

शक्तौ ह्यद्य युवां कर्तुं कार्यं तस्य चिकीर्षितम् ॥ कृतार्थो वाऽकृतार्थो वा कृत्यं तव करिष्यति ॥ १९ ॥

स ऋक्षरजसः पुत्रः पम्पामटति शङ्कितः ॥ भास्करसौरसः पुत्रो वालिना कृतकिल्बिषः ॥ २० ॥

परिमृष्ट इति । दशा नाम दौस्थ्यरूपावस्था तस्या

अन्तः परिपाकः तेन । परिमृष्टः संस्पृष्टः पुरुषः

दशाभागेन दशायाः भागः परिपाकलक्षणोऽंशो यस्य

तेन । सेव्यते संधीयते । अस्तुप्रकृतेकिमायातंतत्राह—

दशाभागगत इति । हे राम सलक्ष्मणस्त्वं दशाभाग-

गतः दुर्देशपन्नः । अतएव हीनश्च । कुतः यत्कृते येन

कारणेन । दारप्रधर्षणं नाम व्यसनं प्राप्तं तेन त्वं

दशाभागगतः ॥ ९ ॥ ततोपि किमित्यत्राह—तदिति ।

दशाभागेन त्वया सः दशाभागगतः कश्चित् सुहृत्

कार्यः । अवश्यमित्यत्र हेतुमाह—अकृत्वेति । सुहृदं

अकृत्वा असम्पाद्य । सिद्धिं सीतालाभं । चिन्तयन्नपि

न पश्यामि ॥ १० ॥ स पुनः क इत्यपेक्षायामाह ।

श्रूयतामित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ ११—१२ ॥

स च त्वत्सदृशगुणकत्वादशाभागगतत्वाच्च ते मित्र-

तामर्हतीत्याह त्रिभिः—वानरेन्द्र इति । तेजोवान्

तेजस्वी । द्युतिमान् कान्तिमान् ॥ १३—१५ ॥

शोकापनोदनाय लोकन्यायमाह—भवितव्यमिति

श्लोकेन ॥ १६ ॥ गच्छेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ।

इतो गत्वेल्लुवादः । समागम्य सुग्रीवेण संयुज्य ।

अद्रोहाय परस्परद्रोहाभावाय । विभावसौ अग्रौ ।

दीप्यमाने सति । अग्निसाक्षिकमित्यर्थः । तं सुग्रीवं

वयस्यं कुरु ॥ १७ ॥ स च सुग्रीवः ते त्वया । नाव-

मन्तव्यः अयंतिर्यक् किमनेनेति तस्मिन्नावमतिः

कार्या । तत्र हेतुमाह—कृतज्ञ इति ॥ १८ ॥ तस्य

सुग्रीवस्य । चिकीर्षितं युवां कर्तुं शक्तौ । अतः सः

कृतार्थः कृतस्वप्रयोजनः । अकृतार्थः करिष्यमाणस्व-

प्रयोजनो वा । तव कृत्यं करिष्यति ॥ १९ ॥ स

कस्यपुत्रः कुत्रतिष्ठतीत्यत्राह—स इति । सन्धिरार्थः ।

प्रत्यक्षं दर्शयति—दशाभागगतोहीनस्त्वमिति । ‘यत्कृते व्यसनं प्राप्तं त्वया दारप्रधर्षणं’ इत्यनुमानं दर्शयति । ‘अकृत्वा न हिते सिद्धिमहं पश्यामि चिन्तयन्’ इत्यर्थोपपत्तिर्दर्शयति । ‘वयस्यं तं कुरु क्षिप्रमितोगत्वाद्य राघव’ इति शब्दप्रमाणं दर्शयति ॥

ति० परिभ्रष्ट इति पाठे दशान्तेन दुर्देशपरिपाककालेनार्थाङ्गशित इत्यर्थः ॥ शि० दशा सर्वदंशकेन । अन्तेन कालेन परिमृष्टः व-

शंप्राप्तः पुरुषः दशाभागेन दशांशेन दुर्देशयेत्यर्थः । सेव्यते प्राप्यते । दशान्तेन कालेन हीनः तद्वत्त्वानाकान्तोपि सलक्ष्मणस्त्वं

दशाभागगतः भार्यापहरणेन कुदशांप्राप्त इव । हिरिवार्थः । आश्चर्यमेतदिति तात्पर्यम् ॥ ९ ॥ शि० तेजस्वी प्रतापवान् । अमित-

प्रभः अनियतबुद्धिविशेषविशिष्टः ॥ १३ ॥ ति० तेऽस्यादीनां पुनरुक्तिस्तु रामदुःखेन तस्यापि दुःखितचित्तत्वाच्च दोषाय ॥ १५ ॥

इति द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

[पा०] १ ग. ड.—ट. न हिते सिद्धिं. ख. न हिते वृद्धिं. २ ख. संकुद्धो वालिना. ३ घ. ट. तेजस्वी चामितप्रभः. ख. तेजसाचरविप्रभः. ४ क. ख. ग. ड.—ट. वीर. ५ ड. झ. ट. महात्मना. ६ क. ख. च.—ट. वीर. ७ क.—ट.

न च ते सोऽवमन्तव्यः. ८ ख. यच्च. ९ क. ड. झ. ट. तव कृत्यं.

सन्निधायायुधं क्षिप्रमृश्यमूकालयं कपिम् ॥ कुरु राघव सत्येन वयस्यं वनचारिणम् ॥ २१ ॥
 स हि स्थानानि सर्वाणि कात्स्न्येन कैपिकुञ्जरः ॥ नरमांसाशिनां लोके नैपुण्यादधिगच्छति ॥ २२ ॥
 न तस्याविदितं लोके किञ्चिदस्ति हि राघव ॥ यावत्सूर्यः प्रतपति सहस्रांशुररिन्दम ॥ २३ ॥
 स नदीर्विपुलाञ्छैलान्गिरिदुर्गाणि कन्दरान् ॥ अन्वीक्ष्य वानरैः सार्धं पत्नीं तेऽधिगमिष्यति ॥ २४ ॥
 वानरांश्च मेहाकायान्प्रेषयिष्यति राघव ॥ दिशो विचेतुं तां सीतां त्वद्वियोगेन शोचतीम् ॥
 स यास्यति वरारोहां निर्मलान् रावणालये ॥ २५ ॥

स मेरुशृङ्गाग्रगतामनिन्दितां प्रविश्य पातालतलेऽपि वाऽऽश्रिताम् ॥

पुर्वङ्गमानां प्रवरस्तव प्रियां निहत्य रक्षांसि पुनः प्रदास्यति ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

कवन्धेनरामंप्रति मार्गस्थपंपावनादिवर्णनपूर्वकमृश्यमूकमार्गप्रदर्शनं ॥ १ ॥ तथा मार्गेश्वर्याश्रमस्यगन्तव्यत्वनिवेदनं ॥ २ ॥ तथामतङ्गमहर्षितपःप्रभावजऋश्यमूकगिरिमहिमातिशयवर्णनपूर्वकं तद्गुहायांसुग्रीवस्यावस्थानकथनं ॥ ६ ॥ रामलक्ष्मणाभ्यांकवन्धंप्रतिनिजलोकगमनाभ्यनुज्ञानं ॥ ४ ॥

निर्दर्शयित्वा रामाय सीतायाः प्रतिपादने ॥ वाक्यमन्वर्थमर्थज्ञः कवन्धः पुनरब्रवीत् ॥ १ ॥
 एष राम शिवः पन्था यत्रैते पुष्पिता द्रुमाः ॥ प्रतीचीं दिशमाश्रित्य प्रकाशन्ते मनोरमाः ॥ २ ॥
 जम्बूप्रियालर्पणसप्लक्षन्यग्रोधतिन्दुकाः ॥ अश्वत्थाः कर्णिकाराश्च चूताश्चान्ये च पादपाः ॥ ३ ॥

ऋक्षरजास्तन्मातेत्याहुः । पम्पामटति तत्तीरे पर्यटति शङ्कितः वालिनिमित्तमिति शेषः । कृतकिलिषः कृतवैरः ॥ २० ॥ सख्यं च न केवलमग्निसाक्षिकं किं त्वायुधमपि सन्निधाप्य कर्तव्यमित्याह—सन्निधायेति । सत्येन शपथेन ॥ २१ ॥ नरमांसाशिनां राक्षसानां । अधिगच्छति ज्ञास्यति ॥ २२ ॥ यावत्सूर्यः प्रतपति तावति लोक इत्यन्वयः ॥ २३ ॥ अधिगमिष्यति ज्ञास्यति ॥ २४ ॥ वानरांश्चेति सार्धश्लोकः । शोचतीं शोचन्तीं ॥ २५ ॥ प्रविश्य रक्षांसि निहत्येत्यन्वयः । अनिन्दितामिति सीतायाः शुद्धत्वप्रतिज्ञा ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते

श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्ड-
 व्याख्याने त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

अथकवन्धः सुग्रीवस्थानमार्गं दर्शयित्वा गत इत्याह त्रिसप्ततितमे । सीतायाः प्रतिपादने प्रापणे निमित्ते निर्दर्शयित्वा प्रदर्श्य “क्त्वाच च्छन्दसि” इति क्त्वा-प्रत्ययः । पूर्वोक्तमुपायमिति शेषः ॥ १ ॥ ऋश्यमूकमार्गं सचिह्नं दर्शयति—एष इति । शिवः शोभनः । शोभनत्वमेवाह—यत्रैति ॥ २ ॥ द्रुमान् विशेषयति सार्धद्वयेन । प्रियालाः धनुःपटाख्या वृक्षाः । प्लक्षाः वटभेदाः । तिन्दुकाः स्फूर्जकाख्या वृक्षाः । धन्वनाः धवाः । नागवृक्षाः नागकेसराः । तिलकाः क्षुरकवृक्षाः

[पा०] १ ड. झ. ट. कात्स्न्येनसर्वाणि. २ क. ख. ग. च. छ. ज. ञ. कपिपुङ्गवः. ३ ड. झ. ट. सहस्रांशुःपरंतप. ४ क. च. ज.—ट. अन्विष्य. ५ क. ख. च. छ. ज. ञ. महाभागान्. ६ ड. झ. ट. अन्वेष्टयति. क. ख. ग. च. छ. ज. ञ. गमिष्यति. ७ ख. ड. झ. ट. मैथिली. ८ च. छ. ज. चाश्रितां. ९ क. ड.—ट. प्लवङ्गमानामृषभः. ख. प्लवङ्गमानामधिपः. १० घ. ड. झ. दर्शयित्वातु. ११ च. छ. ज. गिरेःपन्थाः. घ. पुनःपन्थाः. १२ ड. च. छ. झ. ज. ट. पनसान्यग्रोधप्लक्ष. क. ग. पनसाः प्लक्षन्यग्रोध.

धन्वना नागवृक्षाश्च तिलका नक्तमालकाः ॥ नीलाशोकाः कदम्बाश्च करवीराश्च पुष्पिताः ॥

अग्निमुख्या अशोकाश्च सुरक्ताः पारिभद्रकाः ॥ ४ ॥

तानारुह्याथवा भूमौ पातयित्वा च तान्बलात् ॥ फलान्यमृतकल्पानि भक्षयन्तौ गमिष्यथः ॥ ५ ॥

तदतिक्रम्य काकुत्स्थ वनं पुष्पितपादपम् ॥ नन्दनप्रतिमं चान्यत्कुरवो ह्युत्तरा इव ॥ ६ ॥

सर्वकामफला वृक्षाः पादपास्तु मधुस्रवाः ॥ सर्वे च ऋतवस्तत्र वने चैत्ररथे यथा ॥ ७ ॥

फलभारानतास्तत्र महाविटपधारिणः ॥ शोभन्ते सर्वतस्तत्र मेघपर्वतसन्निभाः ॥ ८ ॥

तानारुह्याथवा भूमौ पार्तयित्वा यथासुखम् ॥ फलान्यमृतकल्पानि लक्ष्मणस्ते प्रदास्यति ॥ ९ ॥

चङ्क्रमन्तौ वरान्देशाञ्जैलाच्छैलं वनाद्वनम् ॥ ततः पुष्करिणीं वीरौ पम्पां नाम गमिष्यथः ॥ १० ॥

अशर्करामविभ्रंशां समतीर्थामशैवलाम् ॥ राम सञ्जातवाल्कां कमलोत्पलशालिनीम् ॥ ११ ॥

तत्र हंसाः प्लवाः क्रौञ्चाः कुरराश्चैव राघव ॥ वल्गुस्वना निकृजन्ति पम्पांसलिलगोचराः ॥ १२ ॥

नोद्विजन्ते नरान्दृष्ट्वा वधस्याकोविदाः शुभाः ॥ घृतपिण्डोपमानस्थूलास्तान्द्विजान्भक्षयिष्यथः ॥ १३ ॥

रोहितांनवक्रतुण्डांश्च नडमीनांश्च राघव ॥ पम्पायामिषुभिर्मत्स्यांस्तत्र राम वरान्हतान् ॥ १४ ॥

नक्तमालकाः चिरिबिल्वाख्याः । करवीराः प्रतिहा-
साख्यावृक्षाः । अग्निमुख्याः भलातकीवृक्षाः । सुरक्ताः
रक्तचन्दनाः । पारिभद्रकाः निम्बाः ॥ ३—४ ॥
पातयित्वा नमयित्वा । तानारुह्य अथवा भूमौ तान्
पातयित्वा वेलन्वयः ॥ ५ ॥ तद्वनमतिक्रम्य नन्दन-
प्रतिममन्यद्वनं पश्यतमिति शेषः । उत्तरकुरुसाम्यं
सर्वकामसमृद्ध्या ॥ ६ ॥ तद्वनं वर्णयति त्रिभिः । मधु
पुष्परसं स्रवन्तीति मधुस्रवाः । सर्वैः काम्यमानानि
फलानि येषां ते सर्वकामफलाः । ऋतवः षट् ऋतवः वस-
न्तीति शेषः । चैत्ररथे कुबेरोद्याने । तत्र वने । महाविटप-
धारिणः । “विस्तारो विटपोऽस्त्रियां” इत्यमरः । पादपा
इत्यनुपङ्गः । तत्र मेघपर्वतसन्निभाः तत्रविद्यमानाः
मेघपर्वता इव स्थिता इत्यर्थः ॥ ७—९ ॥ श्लोकद्वयमेकं

वाक्यं । चङ्क्रमन्तौ चङ्क्रममाणौ पुनः पुनः गच्छन्तौ ।
पुष्करिणीं सरसीं । अशर्करां शर्करारहितां । अविभ्रंशां
अशिथिलतटां । समतीर्था अवतारस्थलेऽतिनिम्नत्वात्-
गाधत्वरहितां । सञ्जातवाल्कां अपङ्कतया संहतसिकतां
दीर्घ आर्षः ॥ १०—११ ॥ प्लवाः मण्डूकाः हंसभेदा
वा । कुरराः कौश्वभेदाः । वल्गुस्वराः रम्यस्वनाः ।
सलिलगोचराः सलिलचारिणः । गोचरः सञ्चारः
॥ १२ ॥ वधस्याकोविदाः वधमजानानाः । नोद्वि-
जन्ते न विभ्यति । द्विजा इति शेषः । तानित्यनुवा-
दात् ॥ १३ ॥ रोहितानित्यादिश्लोकद्वयं । रोहितान्
पितृप्रियमत्स्यभेदान् । वक्रतुण्डान् वक्रमुखमत्स्यान् ।
नडमीनान् नडाख्यवृणविशेषस्तम्बसञ्चारशीलान्म-
त्स्यान् । वरान् श्रेष्ठान् । अयस्तप्तान् अयःशूलाग्रप्रो-

ति० बलात्तान्वृक्षान्भूमौपातयित्वा शाखांश्चलाभूमिपर्यन्तंसंनम्य ॥ ५ ॥ स० उत्तरकुरवइवपुष्पितपादपं ॥ शि० यत्रवने
उत्तराःकुरवइव पादपाः मधुस्रवाः मधुच्युतः सर्वकालफलाश्च सन्तीतिशेषः ॥ सार्धश्लोकएकान्वयी ॥ ६ ॥ ती० सर्वकामफलाः
सर्वकामानुकामितान्पदार्थान्फलन्तीतितथा ॥ ७ ॥ शि० इषुभिः बाणाग्रभागैः । निस्त्वक्पक्षान् निर्गतवल्कलपरिग्रहणान् ।
अतएव नएकोपिकण्टकोयेषुतान् । अतएव घृतपिण्डोपमान् अकृशान् । अशुष्कानित्यर्थः । अयस्तप्तान् अयसा वह्नौबाणाग्रभाग-
गृहीतेन तप्तान्परिपक्वान् यान्भक्षयान् मूलफलसमूहान् । तवभक्त्यासमायुक्तोलक्ष्मणः तवतुभ्यं संप्रदास्यति तान्स्थूलान्द्विजान्
पक्षिणः तान्प्रसिद्धान् वरान्श्रेष्ठान् रोहितादींश्च । ह्रस्वसिद्धं । भक्षयिष्यथः । सार्धश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ ती० अकुशानेकक-

[पा०] १ ख. अग्निमुख्यास्त्वशोकाश्च. २ ग. अशोकास्त्वतिमुक्ताश्चसुभद्राःपारिभद्रकाः. ३ घ. चतान्वहन्—ड. झ.
सतान्वलात्. ४ ड. झ. भक्षयित्वा. ५ क. ह्यन्यत्. ड. झ. ट. त्वन्यत्. ६ ड. च. छ. झ. ज. ट. कालफलायत्र. ७ ड. झ. ट.
पादपामधुरस्वराः. ८ ग. घ. च. छ. ज. ज. भारानताश्चैव. ९ च. छ. ज. ज. तरवस्तत्र. १० क. च. छ. ज. ज. महापर्वत.
११ ड. झ. पातयित्वाऽथवा. १२ क. ख. ड.—ट. शोभितां. घ. मालिनीं. १३ ख. सलिलवासिनः. १४ घ. भयस्याकोविदाः.
१५ ड. झ. ट. पुरा. १६ ग. ड.—ट. रोहितांश्चक्रतुण्डांश्च. १७ क. ग. घ. च. छ. ज. ट. नलमीनांश्च. १८ क. मत्स्यान्ह-
त्वाचादत्त्वतान्वरान्. च. छ. ज. ज. मत्स्यान्हत्वाचादायनित्यशः. घ. मत्स्यान्हत्वाचारिवरान्वरान्. १९ ख. वराङ्गकान्.
वा. रा. ११८

निस्त्वक्पक्षानयस्तप्तानकृशानेककण्टकान् ॥ तव भक्त्या समायुक्तो लक्ष्मणः संप्रदास्यति ॥ १५ ॥
 भृशं ते^३ खादतो मत्स्यान्पम्पायाः पुष्पसंचये ॥ पद्मगन्धि शिवं वारि सुखंशीतमनामयम् ॥ १६ ॥
 उद्धृत्य सतताक्लिष्टं रौप्यंस्फाटिकसन्निभम् ॥ असौ पुष्करपर्णेन लक्ष्मणः पाययिष्यति ॥ १७ ॥
 स्थूलान्गिरिगुहाशयान्वरंरहान्वनचारिणः ॥ अपां लोभादुपावृत्तान्वृषभानिव नर्दतः ॥
 रूपान्वितांश्च पम्पायां द्रक्ष्यसि त्वं नरोत्तम ॥ १८ ॥
 सायाहे विचरन्नाम विटपीन्माल्यधारिणः ॥ शीतोदकं च पम्पाया दृष्ट्वा शोकं विहास्यसि ॥ १९ ॥
 सुमनोभिश्चितांस्तत्र तिलकान्नक्तमालकान् ॥ उत्पलानि च फुल्लानि पङ्कजानि च राघव ॥ २० ॥
 न तानि कश्चिन्माल्यानि तत्रारोपयितानरः ॥ न च वै म्लानतां यान्ति न च शीर्यन्ति रांघव ॥ २१ ॥
 मतङ्गशिष्यास्तत्रासन्नृषयः सुसमाहिताः ॥ तेषां भारामितप्तानां वन्यमाहरतां गुरोः ॥ २२ ॥
 ये प्रपेतुर्महीं तूर्णं शरीरात्स्वेदबिन्दवः ॥ तानि जातानि माल्यानि मुनीनां तपसा तदा ॥
 स्वेदबिन्दुसमुत्थानि न विनश्यन्ति राघव ॥ २३ ॥
 तेषामद्यापि तत्रैव दृश्यते परिचारिणी ॥ श्रमणी शबरी नाम काकुत्स्थ चिरजीविनी ॥ २४ ॥
 त्वां तु धर्मे स्थिता नित्यं सर्वभूतनमस्कृतम् ॥ दृष्ट्वा देवोपमं राम स्वर्गलोकं गमिष्यति ॥ २५ ॥

ततया पकान् । कृशाश्चानेककण्टकाश्च ते न भवन्ती-
 त्यकृशानेककण्टकाः तान् ॥ १४—१५ ॥ भृशमि-
 त्यादिद्वावेकान्वयौ । पुष्पसंचये पुष्पसमूहे वर्तमानं ।
 अतएव सुगन्धि शिवं पापापहं सुखशीतं नातिशी-
 तमित्यर्थः । अनामयं अव्याधिकरमित्यर्थः । एवंभूतं
 वारि पुष्करपर्णेन पद्मपत्रेण । पम्पाया उद्धृत्य पाय-
 यिष्यति ॥ १६—१७ ॥ स्थूलानित्यादिसार्धश्लोक
 एकांश्वयः । गिरिगुहायां शय्या येषां तान् । रूपा-
 न्वितान् सौन्दर्यवतः ॥ १८ ॥ विटपीन् विटपिनः ।
 इतिप्रत्ययस्य नलोप आर्षः । माल्यधारिणः पुष्पधा-
 रिणः । पुष्पविकासहेतुत्वात्सायाह इत्युक्तं ॥ १९ ॥
 सुमनोभिः चितान् निरन्तरान् । उत्पलानि इन्दीव-
 राणि । दृष्ट्वा शोकं विहास्यसीत्यत्राप्यनुषज्यते ॥ २० ॥

आरोपयिता गृहीत्वाप्रथिता । वनविस्तारात्पुष्पबाहु-
 ल्याच्च तानि म्लानतां न यान्ति । न शीर्यन्ति न
 शीर्यन्ते । शीर्णदलानि न भवन्तीत्यर्थः । मतङ्गशि-
 ष्यप्रभावाद्वाऽनारोपणं ॥ २१ ॥ अप्राह्यत्वाम्लान-
 त्वादौ निमित्तमाह—मतङ्गेति । सार्धश्लोकद्वयमेका-
 न्वयं । मतङ्गोनाम महाप्रभावो महर्षिः । तत्र पम्पातीरे ।
 सुष्ठु समाहितं समाधिर्येषां ते तथा । वन्यमाहरतां
 अतएव भारामितप्तानां । तानीति विधेयापेक्षया
 नपुंसकत्वं । स्वेदबिन्दुसमुत्थानीति हेतुगर्भविशेषणं ।
 स्वेदबिन्दवो वायुना वृक्षोपरिनीता माल्यानिजाता-
 नीत्याशयः ॥ २२—२३ ॥ तेषां मतङ्गशिष्याणां ।
 परिचारिणी श्रमणी संन्यासिनी । शबरीतिनाम
 शबरीतिप्रसिद्धा ॥ २४ ॥ धर्मे गुरुपरिचरणधर्मे ॥ २५ ॥

ण्टकान् कुशाः कुशवत्तीक्ष्णाः अनेककण्टकाः येषांनविद्यन्ते तेतथोक्ताः ॥ १४—१५ ॥ शि० अनामयंरोगनिवर्तकं ॥ १६ ॥
 ति० पीतान् जलपानं कुर्वतः ॥ १८ ॥ ति० विटपीन् विटपिनः । आर्षमेकत्वं । प्रथमान्तत्वं ॥ १९ ॥ ती० देवोपमं हेदेव
 उपमं उप समीपे मा लक्ष्मीर्यस्यतं विष्णुंलामित्यर्थः ॥ स्वर्गलोकं स्वर्गगीयतइतिस्वर्गः स्वर्गश्चासौलोकश्च तं वैकुण्ठमित्यर्थः ।
 कुतः नित्यं धर्मे उपासनात्मकेस्थिता । “ विद्ययादेवलोकः ” इतिश्रुतेः ॥ स० “ स्वर्गःसुषुप्तिरित्याख्यामुक्तेरपिसमा ’ इति

[पा०] १ च. छ. ज. ज. नकुशानेक. २ क. लक्ष्मणस्तवदास्यति. ३ ड. झ. ज. ट. तान्खादतो. ४ क. पुष्पसंयुतं. ५ क.
 च. छ. ज. ज. खादुशीत. ६ क. च. छ. ज. सितमक्लिष्टं. घ. चतदाक्लिष्टं. ख. ड. झ. ज. ट. सतदाक्लिष्टं. ७ ख. रूपस्फटिक.
 क. ग.—ट. रूपस्फटिक. ८ क.—ट. अथपुष्कर. ९ ग. च. ट. पत्रेण. १० ड. झ. ट. न्वानरान्वनचारिणः. ११ ग.
 नृषभान्महिषांस्तथा. १२ ग. ड. झ. ट. स्थूलान्पीतांश्चपंपायां. १३ क. ख. ग. ड.—ट. विटपीमाल्य. १४ ड. झ. शिवोदकं.
 १५ ख. ग. ड.—ट. पंपायां. १६ क. ख. ग. ड. झ. ट. सुमनोभिश्चितांस्तत्रतिलकान्नक्तमालकाः. १७ च. तत्रगोपयिता.
 १८ क. ग. स्तत्रासन्नृषयः. १९ ख. भारावतप्तानां. २० ख. प्रपेतुर्महीरेणौ. २१ क. ख. ग. ड.—ट. माल्यानिजातानि.
 २२ ड. झ. ज. ट. तेषांनतानामद्यापिदृश्यते. २३ च. छ. ज. धर्मेस्थिता. २४ ख. लोकनमस्कृतं. २५ ग. देवलोकं.

ततस्तद्राम पम्पायास्तीरमाश्रित्य पश्चिमम् ॥ आश्रमस्थानमतुलं गुह्यं काकुत्स्थ पश्यसि ॥ २६ ॥
 न तत्राक्रमितुं नागाः शक्नुवन्ति तमाश्रमम् ॥ विविधास्तत्र वै नागा वने तस्मिंश्च पर्वते ॥ २७ ॥
 ऋषेस्तस्य मतङ्गस्य विधानात्तच्च काननम् ॥ [मैतङ्गवनमित्येव विश्रुतं रघुनन्दन] ॥ २८ ॥
 तस्मिन्नन्दनसंकाशे देवारण्योपमे वने ॥ नानाविहगसंकीर्णे रंस्थसे राम निर्वृतः ॥ २९ ॥
 ऋश्यमूकश्च पम्पायाः पुरस्तात्पुष्पितद्रुमः ॥ सुदुःखारोहणो नाम शिशुनागाभिरक्षितः ॥ ३० ॥
 [मर्हात्मभिर्महायज्ञैः स्तोत्रमन्त्रैर्द्विजातिभिः ॥] उदारो ब्रह्मणा चैव पूर्वकाले विनिर्मितः ॥ ३१ ॥
 शयानः पुरुषो राम तस्य शैलस्य मूर्धनि ॥ यत्स्वप्ने लभते वित्तं तत्प्रबुद्धोऽधिगच्छति ॥ ३२ ॥
 न त्वेनं विषमाचारः पापकर्माऽधिरोहति ॥ ३३ ॥
 यस्तु तं विषमाचारः पापकर्माऽधिरोहति ॥ तत्रैव प्रहरन्त्येनं सुप्तमादाय राक्षसाः ॥ ३४ ॥
 तत्रापि शिशुनागानामाक्रन्दः श्रूयते महान् ॥ क्रीडतां राम पम्पायां मैतङ्गारण्यवासिनाम् ॥ ३५ ॥
 सिक्ता रुधिरधाराभिः संहृत्य परमद्विपाः ॥ प्रचरन्ति पृथक्कीर्णा मेघवर्णास्तरस्विनः ॥ ३६ ॥
 ते तत्र पीत्वा पानीयं विमलं शीतमव्ययम् ॥ [अत्यन्तसुखसंस्पर्शं सर्वगन्धसमन्वितम्] ॥
 निर्वृताः संविगाहन्ते वनानि वनगोचराः ॥ ३७ ॥

तत् शबर्यावासभूतं । गुह्यं इतरैरदर्शनीयं पश्यसि
 द्रक्ष्यसि ॥ २६ ॥ तस्मिन्वने वक्ष्यमाणे ऋश्यमूक-
 पर्वते च । विविधाः नागाः गजाः सन्ति । तथापि
 तमाश्रमं तत्र प्रदेशे स्थिताः नागाः नाक्रमितुं शक्नु-
 वन्ति ॥ २७ ॥ अनाक्रमणे हेतुमाह—ऋषेरिति ।
 तस्य पूर्वोक्तस्य । विधानात् निर्माणात् । तत् काननं
 जातमिति शेषः ॥ २८ ॥ देवारण्यं चैत्ररथादि ।
 निर्वृतः निवृत्तदुःख इत्यर्थः ॥ २९ ॥ एवमनुग्रहार्थं
 शबर्याश्रमंगत्वा पुनःपम्पायाःपुरस्तादृश्यमूकोगन्त-
 व्यइत्याह सार्धंश्लोकेन । ऋश्याः मृगविशेषाः मूकाः
 निःशब्दा भवन्ति यस्मिन् सः ऋश्यमूकः । सुदुःख-

मारोहणं यस्य स तथा । तत्र हेतुः—शिशुनागाभिर-
 क्षितइति । अत्र नागाः गजा एव । “विविधास्तत्र
 वैनागाः” इतिपूर्वमुक्तत्वात् ॥ ३० ॥ उदारः प्रशस्तः ।
 पूर्वकाले ब्रह्मणा उदारः प्रशस्तोनिर्मितः । कुत्रचिन्नि-
 मिते अयं प्रशस्तोभवत्वित्यनुगृहीतइत्यर्थः ॥ ३१ ॥
 प्राशस्त्यमाह—शयानइति ॥ ३२—३३ ॥ अतिश-
 यान्तरमाह—यस्त्विति ॥ ३४ ॥ शिशुनागानां कल-
 भानां । तत्रापीत्यत्रापिशब्दात्पम्पादिकंसमुच्चीयते ।
 अनेन ऋश्यमूकस्य पम्पासामीप्यमुक्तं ॥ ३५ ॥ संहृत्य
 अन्योन्यं प्रहृत्य । रुधिरधाराभिः सिक्ताः अतएव
 पृथक्कीर्णाश्चरन्ति ॥ ३६ ॥ संविगाहन्ते प्रविशन्ति

बृहदारण्यकभाष्योक्तेः मुक्तिमितिवा ॥ २५ ॥ स० नन्दनसंकाशे इन्द्रवनतुल्ये । देवारण्योपमे इतरदेवविहारस्थलसदृशे ॥
 शि० नन्दनसंकाशे नन्दनेन फलपुष्पसंवृद्ध्या संकाशः अतिशोभायस्य तस्मिन् । देवारण्योपमे नन्दनचैत्ररथादिसदृशे ॥ २९ ॥
 स० शिशुनागःकश्चनसर्पः । भागवतेद्वादशस्कन्धेकूर्मपुराणेचतुर्थोक्तेः ॥ ३० ॥ ति० सुदुःखारोहणः अत्युच्चत्वात् । हेत्वन्त-
 रमप्याह । शिशुभिर्नागैःसर्पैः अभिरक्षितः । उदारः दाता । ब्रह्मणापूर्वकाले सृष्टिकालेनिर्मितः विद्यौदार्यतपःप्राधान्येननि-
 र्मितः ॥ ३१ ॥ ति० औदार्यमेवदर्शयति—शयानइति ॥ स० यः सः । स्वप्नसुप्त्यएव तथापि तत्कालएवफलोपलभइत्यतिश-
 यइति महत्त्वमितिभावः ॥ ३२ ॥ ति० रुधिरधाराभिः ईषद्रक्तमदधाराभिः । सिक्ताः संबद्धाः । संहृत्य संभूय ॥ ३६ ॥

[पा०] १ ज. तत्स्वाम. ग. तस्यास्तद्राम. २ ग. मासाद्य. ३ ख. च. छ. ज. तदाश्रमं. ड. झ. ज. ट. तदाश्रमे.
 ४ क. प्रभावाच्च. ५ ख. घ. ड. झ. ट. पाठेष्विदमर्थेदृश्यते. ६ क.—ट. ऋश्यमूकस्तु. ७ ड. झ. ज. ट. रोहणश्चैव.
 ८ इदमर्थं क. पाठेदृश्यते. ९ ड. झ. ट. कालेऽभिनिर्मितः. १० घ. ड. झ. ट. यःस्वप्ने. ११ इदमर्थं झ. ज. ट.
 पाठेषुनदृश्यते. १२ ड. झ. ज. ट. यस्त्वेनं. १३ क. घ.—ट. ततोपि. १४ ड. झ. ट. मतङ्गाश्रमवासिनां. १५ ड. झ. ज. ट.
 सक्तारुधिर. १६ ख.—ट. संहृत्य. १७ ड. झ. ट. चारुशोभनं. क. च. छ. ज. ज. शीतलंसुखं. १८ इदमर्थं ड. झ. ट.
 पाठेषुदृश्यते.

क्रक्षांश्च द्वीपिनश्चैव नीलकोमलकप्रभान् ॥ रुरुन्पेतापजयान्दृष्ट्वा शोकं जयिष्यसि ॥ ३८ ॥
 राम तस्य तु शैलस्य महती शोभते गुहा ॥ शिलापिधाना काकुत्स्थ दुःखं चास्याः प्रवेशनम् ॥ ३९ ॥
 तस्या गुहायाः प्राग्द्वारे महाञ्शीतोदको ह्रदः ॥ फलमूलान्वितो रम्यो नानामृगसमावृतः ॥ ४० ॥
 तस्यां वसति सुग्रीवश्चतुर्भिः सह वानरैः ॥ कदाचिच्छिखरे तस्य पर्वतस्यावतिष्ठते ॥ ४१ ॥
 कबन्धस्त्वनुशास्यैवं तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ स्रग्वी भास्करवर्णाभः खे व्यरोचत वीर्यवान् ॥ ४२ ॥
 तं तु खल्वं महाभागं कबन्धं रामलक्ष्मणौ ॥ प्रस्थितौ त्वं व्रजस्वेति वाक्यमूचतुरन्तिके ॥ ४३ ॥
 गम्यतां कार्यसिद्ध्यर्थमिति तावन्नवीत्स च ॥ सुग्रीतौ तावनुज्ञाप्य कबन्धः प्रस्थितस्तदा ॥ ४४ ॥

स तत्कबन्धः प्रतिपद्य रूपं वृतः श्रिया भास्करतुल्यदेहः ॥

निदर्शयन्नामवेक्ष्य खल्वं कुरुष्वेति तदाऽभ्युवाच ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

॥ ३७ ॥ द्वीपिनः व्याघ्रान् । नीलकोमलकप्रभान् नीलरत्नवन्मनोज्ञप्रभान् । रुरुन् मृगविशेषान् । अपेतापजयान् जयशीलानित्यर्थः । जहिष्यसि त्यक्ष्यसि ॥ ३८ ॥ शिला अपिधानमाच्छादनं यस्याः सा । अस्या गुहायाः प्रवेशनं दुःखं दुःखकरं । उन्नतस्थानस्थितत्वादिति भावः ॥ ३९ ॥ महान् विशालः । अस्तीतिशेषः । फलमूलान्वितः फलमूलान्विततीरः ॥ ४० ॥ तस्यामिति । कदाचिद्भूमाविति सिद्धं ॥ ४१ ॥ अनुशास्य उपदिश्य । स्रगस्यास्तीति स्रग्वी । “अस्मायामेधास्रजोविनिः” इतिविनिप्रत्ययः । भास्करवर्णाभः सूर्यप्रभातुल्यप्रभः । खेव्यरोचत रामानुजाना-

र्थक्षणेनमतिष्ठदित्यर्थः ॥ ४२ ॥ प्रस्थितौ सन्तौ सुखं व्रजस्व व्रज । इति अन्तिके ऊचतुः अन्तिके प्रस्थिताविति कबन्धसमीपमागल्योचतुरित्यर्थः ॥ ४३ ॥ प्रस्थितः स्वर्गमिति शेषः ॥ ४४ ॥ उक्तमर्थं सर्गान्ते संगृह्णाति—स इति । तत् पूर्वोक्तं । रूपं शरीरं । रामं प्रति निदर्शयन् । सख्यं कुरुष्व सुग्रीवेणेति शेषः । अस्मिन्सर्गे पञ्चचत्वारिंशच्छ्लोकाः ॥ ४५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

ति० अपेतान् मनुष्यं दृष्ट्वा पलायितान् अजयान् प्राणिजयहीनान् । अनेनाकूरता ॥ ३८ ॥ ती० ऋश्यमूकस्यासाधारणचिह्नमाह—रामेति । शिलापिधानेति गुहानामेतिज्ञातव्यं । ति० शिलापिधानेति गुहानामेतितीर्थः । विशेषणमित्यन्ये ॥ ३९ ॥ ति० प्रस्थितौ आवांसुग्रीवसमीपं प्रस्थितौ । त्वं व्रजस्व पुण्यलोकमिति शेषः । अन्तिके वर्तमानं ॥ ४३ ॥ स० भास्करसर्वदेहः प्रकाशमानसमग्राहः । भास्करः प्रकाशितः सर्वो भूभागादियेन सदेहोयस्यसइतिवा ॥ ति० निदर्शयन् मार्गादिकमितिशेषः । ती० सर्गश्रवणफलस्कान्दे—‘कबन्धरामसंवादं येऽष्टष्वन्तिसदादरात् । विप्रावमानजनितस्तापःक्षिप्रं विनश्यति ।’ इति ॥ ४५ ॥ इति त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

[पा०] १ घ. रुरुन्गतभयांश्चैव दृष्ट्वा शोकं त्यजिष्यति. ड. झ. ज. ट. रुरुन्पेतानजयान्. २ ड. झ. ज. ट. प्रहास्यसि. ३ ख. महतः. ४ ग. शोभना. ५ च. छ. ज. तस्याः प्रवेशने. ६ ख. ग. तस्यां गुहायां. ७ ग. वृद्धायां. क. च. छ. ज. ज. प्राग्भागे. ८ क. ख. घ.—ट. बहुमूलफलो. ९ च. छ. ज. ज. नानानागसमावृतः. ड. झ. ट. नानानागसमाकुलः. घ. नानामृगसमाकुलः. क. नानामृगगणायुतः. ख. नानानागसमावृतः. १० ड. झ. ट. धर्मात्मा सुग्रीवः सह. ११ घ. ड. झ. ज. ट. पर्वतस्यापितिष्ठति. ख. सुग्रीवः परितिष्ठति. १२ क. महाबाहुः. १३ ड. झ. ट. तावुभौ. १४ च. छ. ज. प्रस्थितस्त्वं. क. प्रस्थितौ तं. १५ क. ख. ग. च. छ. ज. रन्तिकात्. १६ ख. वज्रवीचसः. १७ ड.—ट. भास्करसर्वदेहः. क. ख. भास्करवर्णदेहः. १८ ग. त्राममुदारवीर्यसख्यं.

चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

रामलक्ष्मणाभ्यांकवन्धप्रदर्शितमार्गेणपंपापश्चिमतीरे शबर्याश्रमगमनं ॥ १ ॥ शबर्या चिरसंचितमधुरतरफलमूलादिनासादरंरामलक्ष्मणयोरर्चनं ॥ २ ॥ तथारामचोदनयावनप्रदेशेषुमहर्षेस्तच्छिष्याणांचतपःप्रभावव्यापकतत्तद्विशेषप्रदर्शनपूर्वकंश्रीरामानुज्याहुताशनेदेहत्यागादिव्यरूपपरिग्रहेणस्वाचार्यमहर्ष्यध्युषितदिव्यलोकगमनं ॥ ३ ॥

तौ कवन्धेन तं मार्गं पम्पाया दर्शितं वने ॥ प्रतस्थतुर्दिशं गृह्य प्रतीचीं नृवरात्मजौ ॥ १ ॥
तौ शैलेष्वाचितानेकान्क्षौद्रकल्पफलान्दुमान् ॥ वीक्षन्तौ जग्मतुर्द्रष्टुं सुग्रीवं रामलक्ष्मणौ ॥ २ ॥
कृत्वा च शैलपृष्ठे तु तौ वासं रामलक्ष्मणौ ॥ पम्पायाः पश्चिमं तीरं राघवावुपतस्थतुः ॥ ३ ॥
तौ पुष्करिण्याः पम्पायास्तीरमासाद्य पश्चिमम् ॥ अपश्यतां ततस्तत्र शबर्या रम्यमाश्रमम् ॥ ४ ॥
तौ तमाश्रममासाद्य दुर्मेर्वहुभिरावृतम् ॥ सुरम्यमभिवीक्षन्तौ शबरीमभ्युपेतुः ॥ ५ ॥
तौ च दृष्ट्वा तदा सिद्धा समुत्थाय कृताञ्जलिः ॥ रामस्य पादौ जग्राह लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥
पाद्यमौचमनीयं च सर्वं प्रादाद्यथाविधि ॥ ६ ॥

तामुवाच ततो रामः श्रमणीं शंसितव्रताम् ॥ ७ ॥
कच्चित्ते निर्जिता विघ्नाः कच्चित्ते वर्धते तपः ॥ कच्चित्ते नियतः क्रोध आहारश्च तपोधने ॥ ८ ॥
कच्चित्ते नियमाः प्राप्ताः कच्चित्ते मनसः सुखम् ॥ कच्चित्ते गुरुशुश्रूषा सफला चारुभाषिणि ॥ ९ ॥
रामेण तापसी पृष्टा सा सिद्धा सिद्धसंमता ॥ शशंस शबरी वृद्धा रामाय प्रत्युपस्थिता ॥ १० ॥
अद्य प्राप्ता तपःसिद्धिस्तव सन्दर्शनान्मया ॥ अद्य मे सफलं तप्तं गुरुवश्च सुपूजिताः ॥ ११ ॥
अद्य मे सफलं जन्म स्वर्गश्चैव भविष्यति ॥ त्वयि देववरे राम पूजिते पुरुषर्षभ ॥ १२ ॥
चक्षुषा तव सौम्येन पूताऽस्मि रघुनन्दन ॥ गमिष्याम्यक्षयाल्लोकांस्त्वत्प्रसादादरिन्दम ॥ १३ ॥

एवमेतावत्पर्यन्तं भगवत्कैङ्कर्यतत्फले दर्शिते । अथार्याभिमाननिष्ठा तत्फले दर्शयति चतुःसप्ततितमे । प्रतीचीदिशं गृह्य गृहीत्वा । कवन्धेन दर्शितं पम्पाया मार्गमुद्दिश्य प्रतस्थतुः प्रतस्थाते ॥ १ ॥ शैलेष्वाचितान् प्ररूढान् अनेकांश्च क्षौद्रकल्पफलान् मधुतुल्यफलयुक्तान् । वीक्षन्तौ वीक्षमाणौ ॥ २ ॥ वासं तस्यांरात्र्यामिति शेषः । उपतस्थतुः उपतस्थाते प्रापतुरित्यर्थः । रात्र्यन्तइतिशेषः ॥ ३—४ ॥ आश्रममासाद्य तं अभिवीक्षन्तौ अभिवीक्षमाणौ ॥ ५ ॥ तौ चेति सार्धश्लोक एकान्वयः । सिद्धा सिद्धयोगा

॥ ६—७ ॥ विघ्नाः तपोविघ्नाः कामादयः । नियतः निगृहीतः । आहारश्चेत्यत्रापि नियत इत्यनुषज्यते । “तपो नानशनात्परं” इति श्रुतेः ॥ ८ ॥ नियमाः व्रतानि । मनसः सुखं मनःसन्तोषः । चारुभाषिणीति साध्वीसंबोधनप्रकारः । इति तामुवाचेति संबन्धः ॥ ९ ॥ रामाय प्रत्युपस्थितेति तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ १० ॥ तपःसिद्धिः तपःपरिपाकः । तप्तं तपः ॥ ११ ॥ अद्येत्यस्यार्थे विवृणोति—त्वयीति । देववरे विष्णौ । अनेन शबर्याः परमार्थज्ञानंवृत्तमिति सूच्यते ॥ १२ ॥ एवमुपचारवानुक्त्वा स्वप्रयोजनमाह—चक्षुषेति । तेन सौम्येन

[पा०] १ क.—ट. आतस्थतुः. २ क. ष्वाचितान्वृक्षान्. ३ ड. झ. ट. नक्षौद्रपुष्पफलदुमान्. क. नक्षौद्रकल्पफलान्बहून्. ४ ख. ग. पश्यन्तौ. ५ क. घ. ड. झ. कृत्वातु. ६ क. पृष्ठेषु. ग. पृष्ठेच. ७ क. ख. ड.—ट. रघुनन्दनौ. ८ ग. देशंराघवौसमुपस्थितौ. क. ख. तीरमुपयातौचराघवौ. घ. तीरंराघवावुपजग्मतुः. ९ ग. पुष्करिण्यास्तु. १० ग. शबरीमाश्रमस्थितां. ११ घ. तदाश्रम. १२ क.—घ. तौतु. ड. च. झ. ज. ट. तौदृष्ट्वातु. १३ क. ड. झ. ट. पादौजग्राहरामस्य. १४ च. ज. माचमनीयंतु. १५ ड. झ. ट. धर्मसंस्थितां. १६ ख. निर्जितःकोपः. क. ग.—ट. नियतःकोपः. १७ ड. छ. ज. ज. ट. प्रत्यवस्थिता. क. प्रयतास्थिता. १८ ख. ग. ड.—ट. जन्म. १९ ख. ग. ड.—ट. तप्तं. २० ख. स्वर्गश्चेह. २१ घ. ड. झ. तवाहंचक्षुषासौम्यपूतासौम्येनमानद. क. च. छ. ज. ज. तवाहंचक्षुषारामपूतासौम्येनमानद. ग. तवाहंचक्षुषाराजपूतासौम्येनमानद. ख. तवाहंचक्षुषासौम्यपूतासौम्येनमानद.

चित्रकूटं त्वयि प्राप्ते विमानैरतुलप्रभैः ॥ इतस्ते दिवमारूढा यानहं पर्यचारिषम् ॥ १४ ॥
 तैश्चाहमुक्ता धर्मज्ञैर्महाभागैर्महर्षिभिः ॥ आगमिष्यति ते रामः सुपुण्यमिममाश्रमम् ॥ १५ ॥
 स ते प्रतिग्रहीतव्यः सौमित्रिसहितोऽतिथिः ॥ तं च दृष्ट्वा वरालोकानक्षयांस्त्वं गमिष्यसि ॥ १६ ॥
 मया तु विविधं वन्यं संचितं पुरुषर्षभ ॥ तवार्यं पुरुषव्याघ्र पम्पायास्तीरसंभवम् ॥ १७ ॥
 एवमुक्तः स धर्मात्मा शबर्या शबरीमिदम् ॥ राघवः ग्राह विज्ञाने तां नित्यमबहिष्कृताम् ॥ १८ ॥
 दनोः सकाशात्तत्त्वेन प्रभावं ते महात्मनः ॥ श्रुतं प्रत्यक्षमिच्छामि संद्रष्टुं यदि मन्यसे ॥ १९ ॥
 एतत्तु वचनं श्रुत्वा रामवक्त्राद्विनिःसृतम् ॥ शबरी दर्शयामास ताबुभौ तद्वनं महत् ॥ २० ॥
 पश्य मेघघनप्रख्यं मृगपक्षिसमाकुलम् ॥ मतङ्गवनमित्येव विश्रुतं रघुनन्दन ॥ २१ ॥
 इह ते भावितात्मानो गुरवो मे महाद्युते ॥ जुहवांचक्रिरे तीर्थं मन्त्रवन्मन्त्रपूजितम् ॥ २२ ॥

चक्षुषा निर्हेतुककटाक्षेण पूतास्मि । अनेन पूर्वाघवि-
 नाश उक्तः । अरिन्दमेत्यनेन उत्तराघातशेष उच्यते ।
 त्वत्प्रसादात् “धातुः प्रसादान्महिमानमासनः”
 इत्युक्तत्वादाचार्यप्रसादोपपृंहितात्त्वत्प्रसादात् । अक्ष-
 यान् लोकान् गमिष्यामि पुनरावृत्तिरहितं परमपदं
 प्राप्स्यामीत्यर्थः ॥ १३ ॥ तर्हि त्वदाचार्यैरेवसहकिमर्थं
 न गतासीत्यत्राह—चित्रकूटमिति । ते मतङ्गशिष्या
 मदाचार्याः ॥ १४ ॥ धर्मज्ञैः योगरूपभगवत्प्राप्त्यु-
 पायांभावेप्याचार्यप्रसादकृतभगवत्प्रसादात् सद्गति-
 मियं प्राप्स्यतीत्येतद्धर्मज्ञैः । महाभागैः भविष्यत्तद्वृ-
 त्तान्तज्ञानोचितभाग्यवद्भिः । सुपुण्यमित्यागमनाहं-
 त्वमुच्यते । प्रतिग्रहीतव्यः आतिथ्यकरणेनसत्कर-
 णीयः । दृष्ट्वा तेन दर्शनेन निमित्तेन । अक्षयान् लोकान्
 गमिष्यसि वरानिति कैवल्यव्यावृत्तिः । गमिष्यसीति
 तैरहमुक्तेत्यन्वयः । अनेन आचार्यशुश्रूषणं भगवत्प्रसा-
 दद्वारा मोक्षहेतुरित्युक्तंभवति ॥ १५—१६ ॥ आचार्यो-
 क्तिश्रद्धामासनः सूचयति—मया त्विति । तीरसंभवं

विविधं वन्यं संचितं वन्यशब्देन फलमूलादिकमुच्यते ।
 विविधमित्यनेन फलमूलादिभेद उच्यते । संचितमि-
 त्यनेन रामस्य चित्रकूटागमनात्प्रभृति संपादितत्वमा-
 दरेण गुप्तत्वं च तत्तत्फलजातीयमाधुर्यं परीक्ष्य
 स्थापितमिति संप्रदायः ॥ १७ ॥ विज्ञानेविषये । अब-
 हिष्कृतां अन्तरङ्गभूतां । जाल्याहीनामप्याचार्यप्र-
 सादलब्धब्रह्मज्ञानामितिभगवताप्यादरणीयत्वोक्तिः
 ॥ १८ ॥ दनोः सकाशात् दनुतइत्यर्थः । पञ्चम्यर्थे
 सकाशशब्दंप्रयुज्यते । तत्त्वेन याथार्थ्येन । ते महा-
 त्मनः त्वत्संबन्धिनो महात्मानः मतङ्गस्येत्यर्थः । महा-
 त्मनामिति पाठे त्वदाचार्याणामित्यर्थः । श्रुतं प्रभावं
 प्रत्यक्षं संद्रष्टुमिच्छामि । यदि मन्यसे दर्शयितुमिति
 शेषः ॥ १९ ॥ विनिःसृतं निर्गतं ॥ २० ॥ मेघघ-
 नप्रख्यं घनमेघसदृशं । विश्रुतं वनमिति शेषः ॥ २१ ॥
 भावितात्मानः चिन्तितात्मानः । ते प्रसिद्धाः । मे
 गुरवः । मन्त्रवन्मन्त्रपूजितं मन्त्रवतांमन्त्रैःपूजितं । तीर्थं
 गङ्गादिपुण्यसलिलं । इहप्रदेशे जुहवांचक्रिरे आहूतं-

ति० एवमुक्ताऽहं यतः अतो मयात्वदर्थं वन्यंसम्यक्परीक्ष्य माधुर्ययुतं संचितमित्यर्थः । तदुक्तंपादोशबरींप्रस्तुत्य—“प्रत्यु-
 द्रम्यप्रणम्याथ निवेद्यकुशविष्टरे । पादप्रक्षालनंकृत्वा ततोयंपापनाशनम् । शिरसाधार्यपीलाच वन्यैःपुष्पैरथार्चयत् । फलानि
 चसुपकानि मूलानिमधुराणिच । स्वयमाखाद्यमाधुर्यं परीक्ष्यपरिमक्ष्यच । पश्चान्निवेदयामास राघवाभ्यांहृदयव्रता । फलान्याखा-
 यकाकुत्स्थस्तस्यैमुक्तिंपरांददौ ॥ ” इति ॥ १७ ॥ स० विज्ञाने तद्विषये अबहिष्कृतां सर्वदाविज्ञानसंपन्नामितियावत् ॥
 कतक० विज्ञानेब्रह्मविद्यायां मैत्रेय्यादिवदबहिष्कृतां तत्राप्यधिकारिणीमित्यर्थः ॥ ति० विशिष्टज्ञानंयेषां तेषांसंबन्धोयस्यास्त-
 त्संबोधनं हेविज्ञाने इतिसंबोध्य । तां नित्यमबहिष्कृतां भोजनादिव्यवहाररादितिशेषः । तद्वत्माहाराद्यङ्गीकृत्येत्येतिचशेषइत्यन्ये
 ॥ १८ ॥ ति० मेघोवर्षकोयोधनस्तद्वनीलं । मिह सेचने । बाहुलकाद्वलं ॥ २१ ॥ ती० मन्त्रवतांसुनीनां मन्त्रैः पूजितं पालितं
 तीर्थयज्ञं । ‘तीर्थमन्त्राद्युपाध्याययज्ञेष्वंभसिपावके’ इतिरत्नाकरे । ति० मन्त्रपूजितं मन्त्रस्य गायत्र्याः जपेनपूजितं अतिशुद्धं । नीडं

[पा०] १ क. महात्मभिः. २ सतइतिश्लोकानन्तरं. मयात्वितिश्लोकात्पूर्वं. एवमुक्तामहाभागैस्तदाहंपुरुषर्षभ इत्यर्थं क.
 ड.—ट. पाठेषुदृश्यते. ३ ड.—ज. संचितंवन्यंविविधं. ४ क. ख. ग. छ. ज. एवमुक्तस्तु. ५ ड. च. झ. ट. महात्मनां.
 ६ घं. गणाकुलं. ७ क. ख. महामते. ८ क. ख. देहान्मन्त्रविन्मन्त्रपूजितान्. ग. झ. नीडं.

इयं प्रत्यक्स्थली वेदिर्यत्र ते मे^१ सुसत्कृताः ॥ पुष्पोपहारं कुर्वन्ति श्रमादुद्वेपिभिः करैः ॥ २३ ॥
 तेषां तपःप्रभावेन पश्याद्यापि रघूद्रह ॥ द्योतयन्ति दिशः सर्वाः श्रिया वेद्योतुलप्रभाः ॥ २४ ॥
 अशक्नुवद्भिस्तैर्गन्तुमुपवासश्रमालसैः ॥ चिन्तितेऽभ्यागतान्पश्य सहितान्सप्त सागरान् ॥ २५ ॥
 कृताभिषेकैस्तैर्न्यस्ता वल्कलाः पादपेष्विह ॥ अद्यापि नावशुष्यन्ति प्रदेशे रघुनन्दन ॥ २६ ॥
 देवकार्याणि कुर्वद्भिर्यानीमानि कृतानि वै ॥ पुष्पैः कुर्वलयैः सार्धं म्लानत्वं नोपयान्ति वै ॥ २७ ॥
 कृत्स्नं वनमिदं दृष्टं श्रोतव्यं च श्रुतं त्वया ॥ तदिच्छाम्यभ्यनुज्ञाता त्यक्तमेतत्कलेवरम् ॥ २८ ॥
 तेषामिच्छाम्यहं गन्तुं समीपं भावितात्मनाम् ॥ मुनीनामाश्रमो येषामहं च परिचारिणी ॥ २९ ॥
 धर्मिष्ठं तु वचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे आश्चर्यमिति^३ तत्त्वतः ॥ ३० ॥
 तामुवाच ततो रामः श्रमणीं संशितव्रताम् ॥ अर्चितोऽहं त्वया भक्त्या गच्छ कामं यथासुखम् ॥ ३१ ॥

वन्तः । महाद्युते इत्यनेन मुनिप्रभावश्रवणे सन्तोषव-
 र्त्तव्यज्यते ॥ २२ ॥ प्रत्यक्स्थली प्रत्यक्प्रदेशे स्थली-
 भूता । प्राक्प्रदेशेष्विमाभिमुखविष्णुस्थानत्वेन प्रत्यङ्-
 निष्प्रेत्यर्थः । वेदिः देवपूजास्थानं । इयं अवलोक्यता-
 मिति शेषः । यत्र वेद्यां । मे मया सुसत्कृतास्ते गुरवः
 श्रमात् वृद्धताकृत्यापुष्पधारणाशक्त्या उद्वेपिभिः
 उत्कम्पिभिः । करैः पुष्पोपहारं पुष्पैरर्चनं कुर्वन्ति
 अकुर्वन् । अत्र वेदिरिति जात्येकवचनं उत्तरश्लोके
 बहुवचनप्रयोगात् बहूनां बहुवेदिसंभवाच्च ॥ २३ ॥
 तेषां अस्मदाचार्याणां प्रभावेन अतुलप्रभाः इमाः
 वेद्यः । अद्यापि तेषामसन्निधानेपि । सर्वा दिशः द्योत-
 यन्ति प्रकाशयन्ति । अनेन आचार्याभिमतो देशस्त-
 दसन्निधानेप्युद्देश्य इत्युक्तं ॥ २४ ॥ पुनर्वैभवान्तर-
 माह—अशक्नुवद्भिरिति । उपवासश्रमेण अलसैः
 मन्दैः । अतएव सप्तसागरान् गन्तुमशक्नुवद्भिः मे
 गुरुभिः चिन्तिते चिन्तितमात्रे । अभ्यागतान्
 अभिमुखमागतान् । सप्तसागरान् पश्य ॥ २५ ॥
 अद्भुतान्तरमाह—कृतेति । इह प्रदेशे सागरप्रदेशे ।
 कृताभिषेकैः कृतस्नानैः । तैर्गुरुभिः पादपेषु न्यस्ताः

आर्द्रवल्कलाः अद्यापि नावशुष्यन्ति नशुष्काभवन्ति ।
 तदङ्गसम्पर्कवैभवादिति भावः ॥ २६ ॥ देवकार्याणि
 देवार्चनानि । कुर्वद्भिः तैः कुर्वलयैः सह पुष्पैः पुष्पा-
 न्तरैः । यानीमानि माल्यानि कृतानि तानि म्लानत्वं
 नोपयान्ति भक्त्यतिशयेन समर्पितत्वादिति भावः ।
 एतावता ग्रन्थसंदर्भेण “गुरुं प्रकाशयेद्धीमान्” इत्यु-
 क्तीत्या आचार्यवैभवप्रकटनकर्तव्यमिति सूचितं
 ॥ २७ ॥ उपसंहरति—कृत्स्नमिति । अभ्यनुज्ञाता
 त्वयेति शेषः ॥ २८ ॥ त्यक्त्वा किं करिष्यसीत्यत्राह—
 तेषामिति । समीपं पादमूलं । गमिष्यामि । “यानहं
 पर्यचारिषं” इत्यन्यत्रोक्तेः । आश्रमः अयमिति
 शेषः । येषामाश्रमोऽयं येषामहं च परिचारिणी
 तेषां समीपं गन्तुमिच्छामीतिसंबन्धः ॥ २९ ॥
 वचः आचार्यवैभवप्रदर्शनादिरूपं । तत्त्वतः मायां-
 विना । आश्चर्यमिति मत्वा ॥ ३० ॥ अथ शबरीम-
 नोरथं पूरयति—तामिति । संशितव्रतां आचार्यपरि-
 चर्यानिष्ठामित्यर्थः । अर्चितः तव गुरुवृत्तिसंदर्शने-
 नैवेति शेषः । भक्त्या वन्यसंपादनमात्रेण वा । अयमे-
 वार्थः संक्षेपे “शबर्या पूजितः सम्यक्” इत्युक्तः ।

देहपञ्जरं । तीर्थमिति पाठे स एवार्थः । मन्त्रवत् तद्धोममन्त्रवत् । जुहवांचकिरे हुतवन्तः ॥ २२ ॥ ती० दृष्टं लया मयाद-
 र्शितं । श्रुतं लया मयाश्रवितं ॥ २८ ॥ शि० भावितात्मनां परिशीलितपरमात्मनां ॥ २९ ॥

[पा०] १ क. च. छ. ज. पुरुषर्षभाः. २ ख. ग. तेषामेवंप्रभावेन. ३ क.—उ. रघूतम. ४ क. ड.—ट. द्योतयन्ती.
 ५ क. ड.—ट. वेद्यतुलप्रभा. ६ च. छ. ज. व. चिन्तितेनागतान्सप्तसहितान्पश्य. क. चिन्तितैरागतान्पश्य. ख. ग. चिन्ति-
 तेनागतान्पश्यसमेतान्सप्त. ७ ख. घ.—ट. नविशुष्यन्ति. क. नैवशुष्यन्ति. ८ क. घ. झ. किसलयैः. ९ ख. ग. ड. झ. ट.
 म्लानत्वं नोपयान्तिवै. क. नगलानिमुपयान्तिव. १० क. कदावासंवनंदृष्टं. ११ ख. च. छ. ज. माश्रमे. १२ च. छ. ज. धर्मिष्ठा-
 यावचः. ग. धर्मिष्ठतद्वचः. १३ ड. झ. ट. मितिचात्रवीत्. १४ ड. झ. ट. शबरी. १५ ख. घ.—ट. भद्रे. १६ ग. तपोधने.

इत्युक्ता जटिला वृद्धा चीरकृष्णाजिनाम्बरा ॥ तस्मिन्मुहूर्ते शबरी 'देहं' जीर्णं जिहासती ॥ ३२ ॥
 अनुज्ञाता तु रामेण हुत्वाऽऽत्मानं हुताशने ॥ ज्वलत्पावकसंकाशा स्वर्गमेव जगाम सा ॥ ३३ ॥
 दिव्याभरणसंयुक्ता दिव्यमाल्यानुलेपना ॥ दिव्याम्बरधरा तत्र बभूव प्रियदर्शना ॥
 विराजयन्ती तं देशं विद्युत्सौदामिनी यथा ॥ ३४ ॥
 यत्र ते सुकृतात्मानो विहरन्ति महर्षयः ॥ तत्पुण्यं शबरीस्थानं जगामात्मसमाधिना ॥ ३५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

मतङ्गादिमहर्षिमहिमप्रशंसनपूर्वकं निर्वर्तितपुण्यतीर्थावगाहनाङ्घ्रिकेनरामेण लक्ष्मणेनसहशबर्याश्रमाभिर्गत्यपंप्राप्ति-
 गमनं ॥ १ ॥

दिवं तु तस्यां यातायां शबर्यां 'स्वेन तेजसा ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा चिन्तयामास राघवः ॥ १ ॥
 स चिन्तयित्वा धर्मात्मा प्रभावं तं महात्मनाम् ॥ हितकारिणमेकाग्रं लक्ष्मणं राघवोऽब्रवीत् ॥ २ ॥
 दृष्टोऽयमाश्रमः सौम्य बह्वाश्रयः कृतात्मनाम् ॥ विश्वस्तमृगशार्दूलो नानाविहर्गसेवितः ॥ ३ ॥
 सप्तानां च संमुद्राणामेषु तीर्थेषु लक्ष्मण ॥ उपस्पृष्टं च विधिवत्पितरश्चापि तर्पिताः ॥ ४ ॥
 प्रनष्टमशुभं तत्तत्कल्याणं समुपस्थितम् ॥ तेन तत्त्वेन हृष्टं मे मनो लक्ष्मण संप्रति ॥ ५ ॥

कामं काम्यमानंलोकं ॥ ३१ ॥ इतीति श्लोकद्वयमे-
 कान्वयं । जिहासती हातुमिच्छन्ती । स्वर्गमेवेत्यव-
 धानंद्योतयति ॥ ३२—३३ ॥ दिव्येतिसार्धश्लोकः ।
 तत्र स्वर्गगमनारम्भे । विद्युत् विशेषेणद्योतमाना ।
 सौदामिनी तटित् ॥ ३४ ॥ ते गुरवः सुकृतात्मानः
 सुकृतधैर्यवन्तः । आत्मसमाधिना आत्मविषययोगेन ।
 एतत्सर्गवृत्तान्तेन मतङ्गशिष्योपदिष्टसमाधिकाशबरी
 गुर्वनुज्ञायारामागमनपर्यन्तस्थित्वा ततोरामानुज्यास्व-
 समाधिबलेनस्वगुरुगतस्वर्गविशेषंप्राप्तेत्यवगम्यते ।
 स्त्रियाअपि विदुरादेरिवयोगाधिकारःसंभवति । तद-
 ज्ञयज्ञादिकर्मस्थाने गुरुशुश्रूषा । स्वर्गश्च आदौअक्ष-
 यानित्युक्त्या पुनरावृत्तिरहितंपरमपदमित्यवगम्यते ।
 "एवमेवामुत्रपुण्यचित्तोलोकःक्षीयते" इतिश्रुत्याकेव-

लस्वर्गस्यक्षयित्वावगमात् । अस्मिन्सर्गेसार्धपञ्चत्रिं-
 शच्छ्लोकाः ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्ड-
 व्याख्याने चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

अथ पम्पागमनंपञ्चसप्ततितमे । स्वेनतेजसा उप-
 लक्षितायामितिशेषः ॥ १ ॥ एकाग्रं एकचित्तं ॥ २ ॥
 बह्वाश्रयः अत्यद्भुतपुष्पफलादिसंपत्तिसकलतीर्थसमा-
 गमादिनाआश्रययुक्तः । विश्वस्ताः विश्वासंप्राप्ताः
 परस्परहिंसकत्वरहिताः मृगाः शार्दूलाश्चयस्मिंस्तथा
 ॥ ३ ॥ उपस्पृष्टं स्नातं । अनेन पुण्यतीर्थप्राप्तौ स्नान-
 श्राद्धादिकंकर्तव्यमित्युक्तं ॥ ४ ॥ तत्तदशुभं प्रनष्टं ।
 कल्याणं शुभं । तेन अशुभनिवृत्तिपूर्वकशुभप्राप्त्या

ती० सर्गश्रवणफलस्कान्दे—'शबर्यासत्कृतिश्रुत्वा साध्वीनांलोकगोभवेत्'इति ॥ ३५ ॥ इतिचतुस्सप्ततितमःसर्गः ॥ ७४ ॥

शि० चिन्तयामास मुनिप्रभावंप्रशंसयामासेत्यर्थः ॥ १ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. इत्येवमुक्ताजटिला. २ क. ख. ग. जीर्णदेहंविहायतत्. च. छ. ज. ब. देहंजीर्णंविहायतत्.
 ३ ग. ड. झ. ट. जगामह. ४ विराजयन्तीत्येतदधोत्परं. क. ख. घ. च. छ. ज. ब. पाठेषु. प्रणम्यशिरसारामंस्वर्गतामुप्र-
 भानना. इत्यर्थमधिकंदृश्यते. ५ क. घ. कर्मणा. ६ ड.—ट. चिन्तयित्वातु. ७ ग.—ट. दृष्टोमयाऽऽश्रमः. ८ घ. बह्वाश्रयों
 महात्मनां. ९ च. छ. ज. ब. विहगशोभितः. १० ग. झ. समुद्राणामेषां. ११ ख. ग. घ. च. छ. ज. यत्तत्कल्याणं, क.
 ड. झ. ब. ट. यन्नःकल्याणं. १२ क. ड. च. छ. झ. ब. ट. तेनत्वेतत्प्रहृष्टं, ख. तेनचापिप्रहृष्टं.

हृदये हि नरव्याघ्र शुभमाविर्भविष्यति ॥ ६ ॥

तदागच्छ गमिष्यावः पम्पां तां प्रियदर्शनाम् ॥ ऋश्यमूको गिरिर्यत्र नातिदूरे प्रकाशते ॥ ७ ॥

यस्मिन्वसति धर्मात्मा सुग्रीवोऽशुमतः सुतः ॥ नित्यं बालिभयात्रस्तश्चतुर्भिः सह वानरैः ॥ ८ ॥

अभित्वरे च तं द्रष्टुं सुग्रीवं वानरर्षभम् ॥ तदधीनं हि मे सौम्य सीतायाः परिमार्गणम् ॥ ९ ॥

एवं ब्रुवाणं तं धीरं रामं सौमित्रिरब्रवीत् ॥ गच्छावस्त्वरितं तत्र ममापि त्वरते मनः ॥ १० ॥

आश्रमात्तु ततस्तस्मान्निष्क्रम्य स विशांपतिः ॥ आजगाम ततः पम्पां लक्ष्मणेन सहाभिभूः ॥ ११ ॥

स ददर्श ततः पुण्यामुदारजनसेविताम् ॥ नानाद्रुमलताकीर्णां पम्पां पानीयवाहिनीम् ॥ १२ ॥

पद्मैः सौगन्धिकैस्ताम्रां शुक्लां कुमुदमण्डलैः ॥ नीलां कुवलयोद्घाटैर्वहुवर्णां कुथामिव ॥ १३ ॥

स तामासाद्य वै रामो दूरादुदकवाहिनीम् ॥ मतङ्गसरसं नाम हृदं समवगाहत ॥ १४ ॥

अरविन्दोत्पलवतीं पद्मसौगन्धिकायुताम् ॥ पुष्पिताम्रवणोपेतां बर्हिणोद्बुष्टनादिताम् ॥ १५ ॥

॥ ५ ॥ हृदय इत्यर्धमेकं । शुभं शुभस्मरणं ॥ ६ ॥

तदित्यादिश्लोकद्वयं । अंशुमतः सूर्यस्य ॥ ७—८ ॥

मे सीताया इत्यन्वयः ॥ ९ ॥ धीरं कृतधैर्यमित्यर्थः ।

॥ १० ॥ ततः अनन्तरं । विशां प्रजानां पतिः । ततः

तत्र मार्गे । अभिभवतीत्यभिभूः अभिभावक इत्यर्थः ।

शत्रूणामित्यर्थसिद्धं । प्रभुरित्यपिपाठः ॥ ११ ॥ सद-

दर्शततःपुण्यामित्यादी द्वौ श्लोकौ । उदारजनाः श्रेष्ठ-

जनाः मुनिप्रभृतयः । पानीयवाहिनीं पानार्हाशीतल-

स्वादुजलवतीमित्यर्थः । सौगन्धिकैः कद्धारैः । कुव-

लयोद्घाटैः कुवलयसमूहैः । कुथा चित्रकम्बलं ददर्श

दूरादिति बोध्यं । अग्र इत्यनुवादात् ॥ १२—१३ ॥

उदकवाहिनीतां दूरादासाद्य मतङ्गसरसं नाम मतङ्ग-

सरसमिति प्रसिद्धं । “अनोऽश्मायःसरसांजातिसं-

ज्ञयोः” इति टच् समासान्तः । हृदं पम्पासमीपस्थं

सरः । समवगाहत सस्त्रौ । पुण्यतीर्थत्वादिति भावः

॥ १४ ॥ दूरतः पम्पादर्शनमनुवदंस्तत्तीरवनदर्शनमाह

षड्भूमिः । अरविन्दं रक्ताब्जं । पद्मैः सितपद्मैः ।

आम्रवणं चूतवनं । बर्हिणोद्बुष्टं मयूरशब्दः तेन नादितां

संजातनादां । तिलकैः क्षुरकवृक्षैः । बीजपूरैः दाडिमैः ।

धवैः धवाख्यैर्वृक्षविशेषैः । शुक्लद्रुमैः अर्जुनवृक्षैः ।

करवीरैः प्रसिद्धैः । पुन्नागैः तुङ्गवृक्षैः । मालतीति माल-

तीगुल्मैः कुन्दगुल्मैश्चेत्यन्वयः । भाण्डीरैः वटैः ।

निचुलैः वज्जुलैः । सप्तपर्णैः विषमच्छदवृक्षैः । अति-

मुक्तकैः नेमिवृक्षैः । भूषितां शोभितां । अतएव

प्रमदासिन्धु स्थितां । सर्वतः चतुर्दिक्प्रदेशेषु । कोय-

ष्टिकैः टिट्टिभाख्यैः पक्षिविशेषैः । अर्जुनकैः पक्षिवि-

शेषैः । शतपत्रैः दार्वाघाटैः । कीरकैः शुकैः ।

अव्यग्रौ सुसमाहितौ व्याकुलत्वरहितौ । प्रत्युत

सावधानौ चेत्यर्थः । राघवौ अरविन्दोत्पलवतीमि-

त्यादिविशेषिताम् । तिलकादिभिर्वृक्षैर्भूषितां अतएव

प्रमदासिन्धु स्थितां पम्पां सर्वतःसमीक्षमाणौ ततः

पुष्पाढ्यं सर्वतो विपुलद्रुमं कोयष्टिकादिभिर्विहगैर्ना-

दितं अन्यैः शकुनैश्चयुतं सरसः पम्पायाःसंबन्धि

तद्वनं च पश्यन्तावेव सन्तौ अव्यग्रौ सुसमाहितौ च

स० बालिनोभयं आतयतिगमयतीति बालिभयात् अहं अभिलखे ॥ ८—९ ॥ ति० पानीयवाहिनीं पानार्हातिमधुरसुशी-
तनिर्मलजलवाहिनीं । अनेन पंपा नदीतिलभ्यते । वाहिनीमित्यस्य धारिणीमित्यर्थोवा । मतङ्गसरसमित्यकारान्तः । तच्च
पंपायामेवप्रदेशभेदो गङ्गायामणिकर्णिकेव ॥ १४ ॥

[पा०] १ घ. हृदयेऽपि. च. छ. ज. व. निश्चितं हिनरव्याघ्र. घ. ड. झ. ट. हृदयेमे. २ छ. ज. व. शुभमाशुभविष्यति.
३ ग. घ. गिरिर्यस्या. ४ ख. छ. भयत्रस्तः. ५ ड. झ. ट. अहंत्वरे. ६ ड. झ. ट. मेकार्य. ग. यत्सौम्य. ७ क. ख. घ.—
ट. इति. ८ क. ड. झ. ट. तंवीरंसौमित्रिरिदमब्रवीत्. च. छ. ज. व. काकुत्स्थसौमित्रिरिदमब्रवीत्. घ. तंरामंसौमित्रिरिदम-
ब्रवीत्. ग. तंवीरंरामं. ९ ग. त्वरितं. १० ग. त्रिगल्यच. ११ ख. ग. ड. ज.—ट. सहप्रभुः. १२ सददर्शततःपुण्यामिति
श्लोकमारभ्य आसर्गसमाप्तिविद्यमानेषुश्लोकेषुकेषांचित्पौर्वापर्यं. केषांचिदानुपूर्वभेदः. केषांचिन्न्यूनाधिकभावश्च. झ. ज. ट.
पाठेषुदृश्यते. १३ ग. छ. ज. कुवलयैर्जातैः. १४ ड. झ. ज. ट. दूरात्पानीयवाहिनीं. ख. आरादुदक.
वा. रा. ११९

तिलकैर्वीजपूरैश्च धवैः शुक्लद्रुमैस्तथा ॥ पुष्पितैः करवीरैश्च पुन्नागैश्च सुपुष्पितैः ॥ १६ ॥
 मालतीकुन्दगुल्मैश्च भाण्डीरैर्निचुलैस्तथा ॥ अशोकैः सप्तपर्णैश्च केतकैरतिमुक्तकैः ॥ १७ ॥
 अन्यैश्च विविधैर्वृक्षैः प्रमदामिव भूषिताम् ॥ समीक्षमाणौ पुष्पाढ्यं सर्वतो विपुलद्रुमम् ॥ १८ ॥
 कोयष्टिकैश्चार्जुनकैः शतपत्रैश्च कीरकैः ॥ एतैश्चान्यैश्च विहगैर्नादितं तु वनं महत् ॥ १९ ॥
 ततो जग्मतुरव्यग्रौ राघवौ सुसमाहितौ ॥ तद्वनं चैव सरसः पश्यन्तौ शकुनैर्युतम् ॥ २० ॥
 स ददर्श ततः पम्पां शीतवारिनिधिं शुभाम् ॥ ग्रहृष्टनानाशकुनां पादपैरुपशोभिताम् ॥
 तिलकाशोकपुन्नागबकुलोद्दालकाशिनीम् ॥ २१ ॥
 स रामो विविधान्वृक्षान्सरांसि विविधानि च ॥ पश्यन्कामाभिसंतप्तो जगाम परमं हृदम् ॥ २२ ॥
 पुष्पितोपवनोपेतां सालचम्पकशोभिताम् ॥ षट्पदौघसमाविष्टां श्रीमतीमतुलप्रभाम् ॥ २३ ॥
 स्फटिकोर्ममतोयाढ्यां श्लक्ष्णवालुकसंतताम् ॥ स तां दृष्ट्वा पुनः पम्पां पद्मसौगन्धिकैर्युताम् ॥
 इत्युवाच तदा वाक्यं लक्ष्मणं सत्यविक्रमः ॥ २४ ॥
 अस्यास्तीरे तु पूर्वोक्तः पर्वतो धातुमण्डितः ॥ ऋश्यमूक इति ख्यातः पुण्यः पुष्पितपादपः ॥ २५ ॥
 हरेर्ऋक्षरजोनाम्नः पुत्रस्तस्य महात्मनः ॥ अध्यास्ते तं महावीर्यः सुग्रीव इति विश्रुतः ॥ २६ ॥
 सुग्रीवमभिगच्छ त्वं वानरेन्द्रं नरर्षभ ॥ इत्युवाच पुनर्वाक्यं लक्ष्मणं सत्यविक्रमम् ॥ २७ ॥
 राज्यभ्रष्टेन दीनेन तस्यामासक्तचेतसा ॥ कथं मया विना शक्यं सीतां लक्ष्मण जीवितुम् ॥ २८ ॥
 इत्येवमुक्त्वा मदनाभिपीडितः स लक्ष्मणं वाक्यमनन्यचेतसम् ॥
 विवेश पम्पां नलिनीं मनोहरां रघूत्तमः शोकविषादयन्त्रितः ॥ २९ ॥

सन्तौ । तद्वनं जग्मतुरिति संबन्धः । अतो न वनशब्दद्वयदोषः ॥ १५—२० ॥ समीपतः पम्पादर्शनमाह—स ददर्शेति ॥ २१ ॥ अथ पम्पाप्राप्तिमाह—स राम इति । परमंहृदं पम्पाख्यं सरः ॥ २२ ॥ प्राप्यन्तरं पम्पां दृष्ट्वा लक्ष्मणं प्रत्याह—पुष्पितेत्यादिसार्धश्लोकद्वयं । सालाः सर्जकवृक्षाः । चम्पकाः चाम्पेयवृक्षाः ॥ २३—२४ ॥ पूर्वोक्तः कबन्धेनेति शेषः ॥ २५ ॥ हरेः वानरस्य । तस्य प्रसिद्धस्य ।

तं ऋश्यमूकं ॥ २६ ॥ अभिगच्छेत्यनन्तरमित्युक्त्वेति शेषः । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । सुग्रीवमभिगच्छेत्युक्त्वा लक्ष्मणं पुनरित्युवाचेत्यन्वयः ॥ २७ ॥ राज्यभ्रष्टेन अतएव दीनेन सर्वदेन्यपरिहारार्थं तस्यां सीतायां । आसक्तचेतसा मया सीतां विना कथं जीवितुं शक्यं ॥ २८ ॥ अनन्यचेतसं स्ववाक्यश्रवणेसावधानं । विवेश स्नानायेति शेषः । नलिनीं सरसीं । शोकः दुःखं विषादः तत्कृतः कार्यकरणापाटव-

शि० अनन्यचेतनः न अन्यस्मिन् सीतातिरिक्तवस्तुनि चेतनंचित्तं यस्य सः । रघूत्तमः सरामः ॥ २९ ॥

[पा०] १ ख. घ. च. छ. वरैः. २ क.—ड. झ. ज. ट. समीक्षमाणः. ३ ख. पुष्पाढ्यांफलपुष्पसमाकुलां. ४ ड. झ. कोयष्टिमिश्रा. ५ झ. कीचकैः. ख. घ. किंशुकैः. ६ क. ख. घ. च. ज. विविधैः. ड. झ. ट. बहुभिः. ७ क. ख. घ.—ट. तद्वनं. ८ च. छ. ज. ट. समाजग्मतुः. ड. झ. ज. तत्रजग्मतुः. ९ ड. झ. ज. राघवौहि. १० ख. वारिधरां. ११ क. ख. ज. तोयांतां. १२ ख. ग. झ. ट. पुनर्वाक्यं. १३ ख. च. छ. ज. ट. सत्यविक्रमं. १४ ख. तस्यास्तीरेतु. ग. अस्यास्तुतीरे. १५ क. ख. घ. ड. चित्रपुष्पितकाननः. ड. झ. ट. चित्रपुष्पितपादपः. ग. सदापुष्पितपादपः. च. छ. ज. ज. सदापुष्पितकाननः. १६ क. ख. हरिर्ऋक्ष. १७ ग. अभिगच्छावो. १८ घ. च.—झ. इत्युक्त्वाच. १९ घ. हीनेन. २० क. ख. ग. ड. ज.—ज. सीतांशक्यं. २१ ड. झ. ज. ट. मनन्यचेतनः. क. मदीनचेतसं. च. छ. ज. मदीनसत्त्वः. २२ क. घ. च. छ. झ. ज. ट. मनोरमां.

ततो महद्वर्त्म सुदूरसंक्रमः क्रमेण गत्वा प्रतिकूलधन्वनम् ॥

ददर्श पम्पां शुभदर्शकाननामनेकनानाविधपक्षिजालकाम् ॥ ३० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशत्सहस्रिकायां संहितायां
आरण्यकाण्डे पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

श्रीमदारण्यकाण्डपठनश्रवणयोः फलं ब्रह्माण्डपुराणे सप्तचत्वारिंशदुत्तरशततमे अध्याये—
आरण्यकं तु यः काण्डमतिभक्तिसमन्वितः । पठेद्वा शृणुयाद्वापि सोमसायुज्यमाप्नुयात् ॥

इति आरण्यकाण्डः समाप्तः ॥ ३ ॥

रूपशरीरावसादः ताभ्यांयञ्जितः नियमितः । तत्पर-
वशइत्यर्थः ॥ २९ ॥ सर्गार्थसंगृह्णाति—तत इति ।
सुदूरं संक्रमः गमनं यस्य स तथा दूरादागत इत्यर्थः ।
प्रतिकूलधन्वनं पथिकजनप्रतिकूलभूतमरुकान्तारक-
बन्धवनमित्यर्थः । क्रमेण अनेकविघ्ननिवृत्तिपूर्वकंगत्वा
शुभः शोभनः दर्शः दर्शनंयस्य तादृशं काननं यस्या-
स्तां । अनेके नानाजातीयाः बहवो वा नानाविधाः
नानासंस्थानाःपक्षिणः शुक्रशारिकाकोकिलप्रभृतयः
तेषांजालकानि समूहाः यस्यां तां । यद्वा अनेकानि
नानाविधपक्षिजालकानि यस्यां तां । काननद्वारापक्षि-

जालवत्त्वं । तादृशीं पम्पां ददर्श । अस्मिन्सर्गे त्रिंश-
च्छ्लोकाः । न्यूनातिरेकसद्भावस्तु कोशेषु बहुधा दृश्यते
॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभू-
षणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने पञ्चस-
प्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

इत्थं कौशिकदिव्यवंशकलशीवाराशिराकाशशी-
पादाम्भोजमरन्दभोगरसिकः श्रीमच्छठारेर्गुरोः ॥
आलोक्याखिलदेशिकोत्तमकृतव्याख्यानशैलीश्रिरं
व्याचख्यौ तदरण्यकाण्डमखिलं गोविन्दराजाभिधः १

ती० फलस्तुतिस्कान्दे “आरण्यकाण्डमाहात्म्यं ये शृण्वन्ति महीतले । श्रीरामस्यप्रसादेन विष्णुलोकं व्रजन्ति ते ॥” इति
॥ ३० ॥ इति पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

[पा०] १ क. ख. घ. छ. द्वर्त्मवदूरसंक्रमं. २ ख.—ड. झ. व. ट. प्रविलोकयन्वनं. क. च. छ. सविलोकयन्वनं.
३ क. नानामृग. ४ क. —ट. संकुलां.

इदं आरण्यकाण्डम् कुंभघोणस्थेन टी. आर्. कृष्णाचार्येण मुंबय्यां निर्णयसागरमुद्रायन्त्रे
मुद्रापितम् । शकाब्दाः १८३४ सन १९१२.